ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVI, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVI, 2020

CARISSIMAE MAGISTRAE GRATO ANIMO

Сборник в памет на
проф. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА

Sofia 2020

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVI, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVI, 2020

1892 - 1921 - 1948

Национален археологически институт с музей
Българска академия на науките
National Archaeological Institute With Museum
Bulgarian Academy of Sciences

CARISSIMAE MAGISTRAE GRATO ANIMO

Сборник в памет на проф. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА

Под редакцията на Мирослава Доткова

Sofia 2020

1892 - 1921 - 1948

Национален археологически институт с музей
Българска академия на науките
National Archaeological Institute With Museum
Bulgarian Academy of Sciences

© НАИМ-БАН, *издател*
© Мирослава Доткова, Методи Манов, *редактори*
© Катя Меламед, *превод на английски*
© Росица Кънева, *графичен дизайн*

Печатница: „Булгед“ ООД

ISSN 0323-9535 (print)
ISSN 2603-4603 (online)

ISBN 978-954-9472-91-2 (print)
ISBN 978-954-9472-92-9 (online)

София 2020

проф. Йорданка Юрукова

СЪДЪРЖАНИЕ
CONTENTS

IN MEMORIAM – Людмил Гетов 11
Йорданка Юрукова – Иван Йорданов 15

Библиография на трудовете на проф. Йорданка Юрукова 17
Bibliography of the publications of Prof. Yordanka Youroukova

Списък на авторите 25
List of authors

НУМИЗМАТИКА
NUMISMATICS

Боряна РУСЕВА 27
Съкровище с диоболи на одриса Спарадок и град Енос
Boryana RUSSEVA
Hoard of dioboloi of the Odrysian Sparadocus and the city of Ainos

Димитър ДРАГАНОВ 35
Дионисополис и скитският цар Атей
Dimitar DRAGANOV
Dionysopolis and the Scythian King Ateas

Aurel VÎLCU, Emanuel PETAC 47
Some Remarks on Gold Staters of Alexander the Great Type Struck at Callatis

Светослав ЙОРДАНОВ 53
Монети на последните тракийски царе открити в Aquae Calidae през 1910 г.
Svetoslav YORDANOV
Coins of the last Thracian kings found in Aquae Calidae in 1910

Мариана МИНКОВА 69
Нумизматичен материал от спасително археологическо проучване и теренни издирвания при Сърнево, Старозагорско
Mariana MINKOVA
Numismatic finds from rescue archaeological and field surveys in Sarnevo village, Stara Zagora district

Върбин ВЪРБАНОВ 75
Находка от денари от с. Копривец, Русенско
Varbin VARBANOV
A second century hoard of Roman Imperial denarii from Koprivets village, Ruse region

Иван ВЪЛЧЕВ......85
Монетите в светилищата в римска Тракия
Ivan VALCHEV
Coins in the Sanctuaries of Roman Thrace

Мариана СЛАВОВА......95
Колективна находка от римски денари от района на Хасково
Mariana SLAVOVA
Hoard of Roman denarii from the region of Haskovo

Мирослава ДОТКОВА...... 103
Съкровище от провинциални монети от с. Долец, Поповско
Miroslava DOTKOVA
Hoard of provincial coins from Dolets village, Popovo region

Светослава ФИЛИПОВА...... 121
Циркулация на провинциални бронзови монети от II-III в. в Пазарджишка област
Svetoslava FILIPOVA
Circulation of provincial bronze coins from the 2nd – 3rd c. in Pazardzhik region

Бистра БОЖКОВА, Красимира КАРАДИМИТРОВА 137
Култът към Трите нимфи в Долна Мизия и Тракия (по данни от нумизматични и каменни паметници)
Bistra BOZHKOVA, Krasimira KARADIMITROVA
The cult of the Three Nymphs in Moesia Inferior and Thrace (according to numismatic and stone artifacts)

Мирослав КЛАСНАКОВ...... 153
Римски императорски и византийски златни монети от фонда на РИМ-Бургас
Miroslav KLASNAKOV
Roman Imperial and Byzantine golden coins from the depot of the Regional Museum of History – Burgas

Георги ДЗАНЕВ...... 167
Варваризирани подражания на късноримски монети от Абритус
Georgi DZANEV
Barbarized imitations of Late Roman coins from Abritus

Стоян МИХАЙЛОВ...... 171
Колективна находка от ранновизантийски бронзови монети Варна-Галата I
Stoyan MIHAYLOV
Hoard of Early Byzantine bronze coins Varna – Galata I (No 59 after Morrisson et all 2006)

Невян МИТЕВ...... 185
Ранновизантийски монети от Шуменско (V-VII в.)
Nevyan MITEV
Early Byzantine coins from Shumen Region (5th – 7th C.)

Алена ТЕНЧОВА-ЯНЦИК 199
Имитации на византийски бронзови монети от VI в., открити в земите на днешна Югоизточна България
Alena TENCHOVA-JANZIK
Imitations of 6th century Byzantine bronze coins found in today's Southeastern Bulgaria

Женя ЖЕКОВА 209
Колективни монетни находки от епохата на Първото Българско царство
Zhenya ZHEKOVA
Coin hoards from the epoch of the First Bulgarian Kingdom

Николай МАРКОВ 219
За предназначението на някои моентовидни оловни предмети от средновизантийския период
Nikolay MARKOV
On the purpose of some coin-like lead artifacts from the Middle Byzantine period

Cécile MORRISSON, Pagona PAPADOPOULOU 231
A new Thessalonian type of Theodore Komnenos Doukas (1224-1230) in the Paris collection

Константин ДОЧЕВ 239
Колективна находка от златни перпери на никейския император Йоан III Дука Ватаци от (1222-1254) от църквата „Св. Петър и Павел" във Велико Търново
Konstantin DOCHEV
Hoard of golden perpera of the Nicaean Emperor John III Ducas Vatatzes (1222-1254) from St. Peter and Paul Church in Veliko Tarnovo

Живко АЛАДЖОВ 247
Средновековни български монети от обект „Улица" във Велики Преслав
Zhivko ALADZHOV
Medieval Bulgarian coins from Ulitsata site, Veliki Preslav

Стела ДОНЧЕВА 253
Оловна мярка с надписи от късното средновековие
Stella DONCHEVA
Lead Measure with Inscriptions from the Late Middle Ages

СФРАГИСТИКА
SIGILLOGRAPHY

Дочка АЛАДЖОВА 259
Печат на Константин Велики и синове от Западната крепостна порта в Сердика
Dochka VLADIMIROVA – ALADZHOVA
A seal of Constantine the Great and sons from the Western fortress gates of Serdica

Иван ЙОРДАНОВ 265
Григорий Куркуа – дук на Филипопол 1090-1091 г. Принос към епиграфиката и сфрагистиката
Ivan YORDANOV
Gregorios Kurkuas – Duke of Philippopolis 1090-1091. The contribution of the Epigraphy and Sigillography

Николай АЛЕКСЕЕНКО, Валерий СТЕПАНЕНКО 275
Сенахеримы в Византии: Печат Феодора Сенахерима из Болгарии
Nicholas ALEKSEENKO, Valery STEPANENKO
Senacherimoi in Byzantium: Seals of Theodoros Senachereim from Bulgaria

Мариела ИНКОВА 281
Нов старобългарски печат с ипсилон от вътрешния град на Плиска
Mariela INKOVA
New Old-Bulgarian seal with upsilon from the Inner town of Pliska

Владимир ПЕНЧЕВ 297
Моливдовул на вселенския патриарх Арсений Авториан (1254-1267), намерен край Капиновския манастир
Vladimir PENCHEV
Molybdobulla of the Ecumenical Patriarch Arsenius Autorian (1254 – 1267) found near Kapinovo Monastery

ЕПИГРАФИКА
EPIGRAPHY

Георги СЕНГАЛЕВИЧ 301
Монограмите във византийската писмена култура. Принос към системното им изследване
Georgi SENGALEVICH
Monograms in Byzantine written culture. Contribution to their systematic research

Константин ТОТЕВ 313
Представителни каменни надписи от двореца на Царевец във Велико Търново
Konstantin TOTEV
Representative stone inscriptions from the Palace of Tsarevets in Veliko Tarnovo

Коста ХАДЖИЕВ 317
Кирилски надпис за патрона на църквата в кв. Веселчани, гр. Кърджали
Kosta HADZHIEV
Cyrillic inscription for the patron of the church in Veselchani residential area, Kardzhali town

АРХЕОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY

Свобода СИРАКОВА, Радка ЗЛАТЕВА-УЗУНОВА 321
Късни праисторически каменни ансамбли от Татул
Svoboda SIRAKOVA, Radka ZLATEVA-UZUNOVA
The Late Prehistoric Stone Assemblages of Tatul

Станимира ТАНЕВА, Николай СИРАКОВ, Чавдар НАЧЕВ 343
Пластини със затъпяващ и зъбчат ретуш от къснобронзово селище при с. Балей, Видинско
Stanimira TANEVA, Nicolay SIRAKOV, Chavdar NACHEV
Backed and denticulated blades from the Late Bronze Age settlement near Baley, Vidin region

Мая АВРАМОВА............ 355
„Проблемът за един тип „празни“ могили в древна Тракия“
Maya AVRAMOVA
The problem of a type of „empty“ tumuli in ancient Thrace

Костадин РАБАДЖИЕВ............ 363
„Затворената врата“ в Свещарската гробница с кариатиди
Kostadin RABADJIEV
The ‘False door’ in the Thracian tomb with caryatids near Svestari

Румен ИВАНОВ............ 375
Ново тълкуване на тухлен печат от Алмус
Rumen IVANOV
New Interpretation of a Latin Brick Seal from Almus

Светла ПЕТРОВА 379
ΠΑΡΘΙΚΟΠΟΛΙΣ и мястото му в античната пътна мрежа
Svetla PETROVA
ΠΑΡΘΙΚΟΠΟΛΙΣ and its place in the ancient road network

Павлина ВЛАДКОВА............ 393
Nicopolis ad Istrum: За търговията и пазарите в римския град
Pavlina VLADKOVA
Nicopolis ad Istrum: on the trade and markets in the Roman town

Здравко ДИМИТРОВ 407
Бонония – основен център на римската власт на Долен Дунав
Zdravko DIMITROV
Bononia - the main centre of the Roman power on the Lower Danube

Донка КОЛЕВА............ 435
Средновековни накити от гроб № 19 от обект „Военен терен“, Стара Загора
Donka KOLEVA
Medieval jewellery found in Grave N 19 on Voenen Teren Site, Stara Zagora

Васил ГЮЗЕЛЕВ 439
Българското минало в средновековни английски съчинения, особено от времето на Томас Бекет (1118-1170)
Vasil GYUZELEV
The Bulgarian past in medieval English writings, especially from the time of Thomas Becket (1118-1170)

Илиян ПЕТРАКИЕВ 451
Една непозната серия капачета за териак на аптеката „При златната глава” във Венеция
Iliyan PETRAKIEV
Unknown series of lids for teriac of the At the Golden Head Pharmacy in Venice

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА"

IN MEMORIAM

Тревожното ни и забързано време е белязано и със стремително скъсяваща се памет, както за преживяното от самите нас, така и за хората, с които сме били свързани. Някои от тях безусловно не заслужават подобна участ, както заради собственото им извоювано във времето признание, така и поради личният им и безспорен принос, в онази област, в която са работили и са се реализирали. С особена сила това важи за учения и университетски преподавател, нашият колега и приятел проф. дин Йорданка Юрукова. Обикновено ученият изгражда своя рейтинг и авторитет посредством научните си изследвания, от една страна, и посредством своите приемници и следовници от друга. И в двете измерения тя остави трайна и неизличима следа в нашата научна общност. Защитила докторска дисертация в Париж, достойна ученичка и наследник на проф. Т. Герасимов тя за кратък период от време се утвърждава като изследовател с безспорен авторитет в областта на античната, византийската и средновековната българска нумизматика. Широкият диапазон на научните ѝ дирения, както и творческата ѝ и професионална кариера респектират. Тя налагаше високи научни стандарти чрез собствените си изследвания и неотклонно изискваше това от другите.

В общуването с нея се разкриваше и долавяше нещо от очарованието и финеса на френската култура, закърмена с нея още в семейната среда. Тя беше достъпна, отзивчива, взискателна, но и толерантна, прощаваше груби чужди грешки и дори грехове, заставайки над дребнавото и ежедневното. Нейните студенти са запомнили вдъхновението и академизма, с които им четеше лекциите си и общуваше с тях. Тя неусетно приобщи онези от тях, с изявени интереси към нумизматиката, на чието израстване отдаде цялата си научна компетентност и чисто човешка любов, за да станат те нейни достойни приемници. Тя е един от малкото представители на нашата гилдия, по всеобщо признание създал истинска научна школа в областта на нумизматиката. Без излишна човешка суета тя самата смяташе това за своя най-голяма заслуга като учен. Днес нейните следовници са авторитетни изследователи и най-видните представители на нумизматичната наука. Чрез участието си в настоящия научен сборник, посветен на нея, те отмерват и собственото си научно израстване.

Приех да напиша тези редове тъй като аз съм най-дълго общувалия с нея човек, повече от шест десетилетия – от подготвителния клас на езиковата гимназия в Ловеч, студентските години и впоследствие с работата ни в една научна област с неизбежните лични професионални ангажименти. Въпреки всички лъкатушения във времето остана истинското приятелство.

За човека и учения проф. дин Йорданка Юрукова - с обич, почит и уважение за делата ѝ и всичко, което остави след себе си!

Проф. дин Людмил Гетов

Проф. Юрукова с редколегията на списание "Нумизматика"

Проф. Юрукова с д-р Тотев в Одрин, Турция

Проф. Юрукова с д-р Тотев, доц. Щерева и Н. Йорданова в Погановския манастир, Сърбия

Откриване на изложба в Националния археологически музей

ЙОРДАНКА НИКОЛОВА ЮРУКОВА
(1936 – 2012)

Може и да греша, но в моите спомени, първата ми среща с „шефа" се състоя в Пловдив през 1974 г. по време на т. н. Филипополски седмици. Традиционно те бяха организирани от Института по тракология и лично от Александър Фол – авторитетен и влиятелен човек по това време.

Това бе и първата ми поява на подобен форум. За участие и дума не можеше да става. Всички присъстващи бяха от лъв нагоре. Силно бях респектиран от академизма и начетеността на участниците, които свободно преминаваха от един език на друг. И досега си спомням осанката на проф. Георги Михайлов, с прошарена коса, облечен в бял костюм. Споменавам неговото име, защото бяхме заедно на разкопки през лятото на 1969 г. на Черти град, където той бе просто един очиларко с къси гащи, като всички нас. Другият, който силно ме впечатли бе шефът на „нашия шеф" – проф. Иван Венедиков. Той бе пълна противоположност на Михайлов. В тъмен костюм, мрачен, Венедиков се държеше като оксфордски професор, говорейки под носа си, но неговата сила бе другаде – в диалога. Това научих по-късно. Сещам се и за Иван Маразов, когото тогава олицетворявах с младия Адамо – чаровен и пластичен.

И все пак най-впечатляващи бяха вечерите – истинско интелектуално пиршество, което завършваше с рецитал на стихове на Подвързачов, изпълнени блестящо от Иван Венедиков. Душата на компанията обаче бе „шефката". Като, че ли всички тръпнеха и очакваха именно нейното насърчение.

Друго, което ще запомня е, че аз, никому неизвестният провинциал (тогава работех в музея на Нова Загора), още непрописал, бях приет в това блестящо общество. Веднага влязох в категорията на „децата", не особено послушен, понякога по селски твърдоглав.

Сега е време за признания. Дължа кариерата си на проф. Тодор Герасимов, който ме откри, на проф. Йорданка Юрукова, която ме подкрепяше през всичкото това време и на ст.н.с. Иванка Жандова-Акрабова, която ми предостави печатите от стратегията Преслав, отваряйки ми един нов прозорец към света. Мир на праха им!

Йорданка Николова Юрукова е родена на 19.01.1936 г. в град София. Средното си образование завършва в гимназията за изучаване на чужди езици в гр. Ловеч, а висшето през 1960 г. по специалността „История" – профил археология в СУ „Св. Климент Охридски".

От 1960 до 1962 г. специализира нумизматика в Сорбоната, където след защита на дисертация на тема: „Les ateliers de l'Orient Byzantin" („Монетарниците във Византийския Ориент"), получава научната степен „доктор" на Парижкия университет. Всеки един от нас, нейните съвременници, си дава сметка какво означават тези няколко изречения, по времето на „желязната завеса", издигнала се между България и тогавашния демократичен свят. Най-напред да стигнеш до тази специализация, а след това и до заветната защита, по време на която нещастния дисертант е разпнат от кръвожадното жури (имах възможността в наше време да присъствам на подобна защита).

През 1963 г. тази степен е приравнена от ВАК (след допълнително рецензиране на дисертационния труд от проф. Д. Ангелов и проф. Т. Герасимов), в научната степен „кандидат на историческите науки". По време на престоя си във Франция, Юрукова преминава едногодишен курс на обучение по музейно дело в престижната Лувърска школа.

През 1962 г., след проведен конкурс, постъпва на работа като научен сътрудник в АИМ – БАН, където има блестяща научна и административна кариера.

През 1974 г. е избрана за старши научен сътрудник II ст., през 1984 г. защитава докторска дисертация, от 1987 г. е старши научен сътрудник I ст. През 1989 г. секцията „Нумизматика и епиграфика“ при АИМ я избира за свой ръководител, а от 1991 г. е изпълняващ длъжност директор на АИМ. На три конкурса, през 1993, 1995 и 1999 г., е предложена от колектива на АИМ и избрана за Директор на същата институция – длъжност, която изпълнява всеотдайно до пенсионирането си през 2003 година.

Като завършек на нейната научна кариера е избирането ѝ за член-кореспондент на БАН през 2008 г.

Изследователските интереси на проф. Йорданка Юрукова са насочени в следните основни направления: тракийска нумизматика; монетосечене на автономните градски управи в Долна Мизия и Тракия през I – III в.; средновековна българска и византийска сфрагистика и историография на българската нумизматична наука.

Същата е автор на 11 монографии (5 от които са издадени в чужбина), на 171 научни статии и студии и на 11 рецензии (вж. списък на публикациите).

Участвала е с доклади в 35 престижни международни научни форуми, от които 23 проведени в чужбина и 12 в България. Между тях е и пленарният доклад, с който е открит XI Световен конгрес по нумизматика в Брюксел през 1991 г.

Трудовете на проф. Юрукова са ползвани от огромен брой изследователи, досега са установени повече от 3000 цитирания, голяма част от които са на чужди учени в монографии, корпуси, каталози, библиографии и др. Цитирането им в българската специализирана литература е представено главно в изследвания с обобщителен характер.

Своите знания и умения в областта на нумизматиката, проф. Юрукова предава на множество свои ученици, които днес са изявени учени. От 1975 г. до смъртта ѝ, тя е желан и търсен у нас и в чужбина лектор. Нейна заслуга са множеството нумизматични курсове в българските университети. От 1987 г. ежегодно води курс в престижния Колеж дьо Франс в Париж, чела е лекции по тракийска нумизматика в Сорбоната (Париж), в Университета Упсала (Швеция), в Женевския университет (Швейцария), в Университетите в Мюнхен, във Франкфурт на Майн, в Сан Диего (САЩ) и др. Нашата и международна нумизматична общност е признала големите приноси на проф. Й. Юрукова в проучванията ѝ в областта на античната и средновековна нумизматика и сфрагистика чрез награди и почетни членства в дружества у нас и в чужбина.

Член на международната асоциация по гръцка и латинска епиграфика
От 1974 г. - член на бюрото на ФИДЕМ (Международна федерация по медалистика)
От 1985 г. - почетен член на Румънското нумизматично дружество
От 1987 г. - почетен член на Хърватското нумизматично дружество
От 1990 г. - член-кореспондент на Американското нумизматично дружество
От 1995 г. - почетен член на Съюза на нумизматичните дружества в България
От 1996 г. - почетен член на Белгийското кралско нумизматично дружество
От 2002 г. - член-кореспондент на Германския археологически институт

В знак на дълбока почит към делото ѝ, ние, нейните ученици и последователи, посвещаме настоящия том на светлата памет на член-кореспондент, проф. д-р Йорданка Юрукова.

Проф. дин Иван Йорданов

БИБЛИОГРАФИЯ НА НАУЧНИТЕ ТРУДОВЕ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА

BIBLIOGRAPHY OF THE PUBLICATIONS OF PROF. YORDANKA YOUROUKOVA

1962

1. **Монети и печати от Пернишката крепост.** – Археология*,* 1962, 4, 39 – 45.

1963

2. **Една находка от републикански денари от Черноморското крайбрежие**. – Известия на Варненското археологическо дружество*,* XIV, 1963, 39 – 44.

1964

3. **Дейността на Картагенската монетарница и циркулация на картагенски монети в нашите земи през VI в.** – Археология*,* 1964, 1, 7 – 11.
4. **По – важни открития и развитие на нумизматиката в България през последните двадесет години.** – Археология, 1964, 3*,* 77 – 83.

1965

5. **Тракийски подражания на бронзови монети от Маронея.** – Известия на Археологическия институт, XXVIII, 1965, 124 – 128.
6. **Принос към проучване циркулацията на римски бронзови монети в нашите земи.** – Археология, 1965, 3, 55 – 61.
7. **Варваризирани подражания на византийски бронзови монети от VI в.** – Археология, 1965, 1, 21 – 24.
8. **Монети на латински феодални владетели в Гърция, намерени в България.** – Родопски сборник, I, 1965, 219 – 227.
9. **Sviluppo e successi della numismatica bulgara**. – Archeologia Ressagne mensile di studi e ricerche, II, 1965, 2, 239 – 243.

1966

10. **Рядък бронзов медалион на Комод.** – Известия на Археологическия институт, XXIX, 1966, 227 – 228.
11. **Рядък тип медна монета на Анастасий.** – Известия на Археологическия институт, XXIX, 1966, 230 – 232.
12. **Particularités dans la circulation des monnaies byzantines du VI – VII s. sur le littoral occidental de la Mer Noire.** – Byzantinobulgarica, II, 1966, 223 – 229.

1967

13. **Две контрамаркирани монети от Тракия.** – Известия на Археологическия институт, XXX, 1967, 210 – 212.
14. **Новата експозиция на Нумизматичния кабинет в Берлин.** – Археология, 1967, 1, 79 – 81.

1968

15. **La circulation des monnaies byzantines en Bulgarie VI – X s.** – I Miedzunarodowy kongres archeologii slowianskej. Varsovie, 1968, 128 – 141.

1969

16. **Една препечатана монета на пеонския цар Патрай.** – Известия на Археологическия институт, XXXI, 1969, 247 – 249.
17. **Характер и развитие на византийското монетосечене (VI – X в.).** – Археология, 1969, 3, 21 – 30.
18. **Imitations barbares des monnaies de bronze Byzantines du VI siècle.** – Byzantinoslavica, XXX, 1969, 83 – 87.

1970

19. **Монети на непознат пеонски владетел.** – Известия на Археологическия институт, XXXII, 1970, 277 – 281.
20. **Монети на пеонския цар Ликей.** – Нумизматика, 1970, 1 – 2, 6 – 8.
21. **Изображение на кошер върху монети на Деултум.** – Музеи и паметници на културата, 1970, 2, 21 – 22.
22. **Неиздадени византийски бронзови монети от VI в.** – Известия на Археологическия институт, XXXII, 1970, 281 – 283.
23. **Някои основни моменти в развитието на българската нумизматика.** – Нумизматика, 1970, 3, 3 – 7.
24. **Les invasions slaves au sud du Danube d'après les trésors monétaires en Bulgarie.** – Byzantinobulgarica, III, 1970, 255 – 263.

1971

25. **Античните монети в България.** София, 1971, 71 с.
26. **Трета общополска сесия по нумизматика.** – Археология, 1971, 1, 77 – 78.

1972

27. **Основни проблеми в проучването на тракийската нумизматика.** – Нумизматика, 1972, 3, 5 – 8.
28. **Принос към тракийската нумизматика.** – Археология, 1972, 2, 32 – 38.
29. **Съкровище с елинистически монети в Родопите.** – Родопски сборник, III, 1972, 175 – 189.
30. **Редки образци на скулптурната пластика, представени върху монетите на Деултум.** – Нумизматика, 1972, 3, 9 – 12.
31. **Гравьорите на монетни печати и медали от античността до наши дни.** – Нумизматика, 1972, 1, 17 – 19.
32. **XIV Световен конгрес по византийски проучвания, Букурещ, 1971 г.** – Нумизматика, 1972, 1, 36 – 37.
33. **Kratki przeglad numismatiky bulgarskeij.** – Viadomosci Numismaticzne, 1972, 1, 25 – 32.

1973

34. **Тракия през IV – III в. пр.н.е. в светлината на някои монетни находки.** – Векове, 1973, 2, 12 – 19.
35. **Монетната циркулация в Тракия през първата половина на II в. пр.н.е.** – Нумизматика, 1973, 2, 3 – 9.
36. **Пелагия и Пеония.** – Нумизматика, 1973, 3, 1 – 6.
37. **Сребърни слитъци и съд от Констанций II.** – Археология, 1973, 4, 50 – 57.
38. **Нов вид фалшификат на средновековна българска монета.** – Нумизматика, 1973, 1, 10 – 12.
39. **Die Münzprägung von Deultum**. Berlin, Akademie – Verlag, 1973, 138 s., 30 taf.
40. **Un sceau d'Irene Synadenos.** – Byzantinobulgarica, IV, 1973, 221 – 226.

1974

41. **Принос към тракийската нумизматика.** – Нумизматика, 1974, 4, 7 – 12.

42. **Религиозният синкретизъм в Тракия, Мизия и Македония според монетите от римската императорска епоха.** – Известия на Археологическия институт, XXXIV, 1974, 23 – 52.

43. **Античното монетно изкуство и релефната пластика.** – Изкуство, 1974, 7, 36 – 38.

44. **Постижения в областта на средновековната нумизматика и сфрагистика в България.** – Нумизматика, 1974, 2, 7 – 14.

45. **Точното значение на монограмата SЄ в българското средновековно монетосечене.** – Нумизматика, 1974, 4, 27 – 28.

46. **Тодор Герасимов и българската нумизматика.** – Нумизматика, 1974, 1, 5 – 8; 22 – 39.

47. **Българската нумизматика (1944 – 1974 г.).** – Археология, 1974, 4, 65 – 73.

48. **V Международен конгрес по нумизматика – Ню Йорк, Вашингтон, 1973 г.** – Археология, 1974, 1, 76 – 78.

49. **Les monnaies rares des rois thraces du I-er s. av. n.e.** – Thracia, III, 1974, 273 – 279.

1975

50. **Първият монетен тип с изображението на конник в Тракия и неговото разпространение.** – Изкуство, 1975, 3 – 4, 39 – 44.

51. **За началото на монетосеченето на Никополис ад Иструм – т.н. монета на Сабина Попея**. – Нумизматика, 1975, 4, 17 – 22.

52. **Парично – стоковите отношения в българските земи през преходния период.** – Нумизматика, 1975, 2 – 3, 3 – 10.

53. **Никола Мушмов и българската нумизматика.** – Нумизматика, 1975, 1, 9 – 17.

54. **Библиография на трудовете на Никола Мушмов.** – Нумизматика, 1975, 1, 17 – 25.

1976

55. **Екзагия от времето на Реметалк I.** – Нумизматика, 1976, 3, 26 – 30.

56. **Циркулация на колониални гръцки монети в Източните Родопи.** – Родопски сборник, IV, 1976, 193 – 214.

57. **Българските средновековни монети и печати в проучванията на В.Н. Златарски.** – Нумизматика, 1976, 4, 9 – 17.

58. **Изисквания на нумизматичните изследвания към съвременната картография.** – Приложение на геодезията и фотограметрията в археологията. Шумен, 1976, 69 – 73.

59. **Доменико Такела и българската нумизматика.** – Нумизматика, 1976, 1 – 2, 3 – 10.

60. **Coins of the Ancient Thracians**. – British Archaeological reports, Supplementary Series 4. Oxford, 1976, 129 p., 26 tab.

61. **Les monnaies thraces.** – Pulpudeva, I, 1976, 63 – 70.

62. **Epanouissement du Monnayage thrace**. – Actes du VIII Congrès International de Numismatique, Paris – Bale, 1976, 173 – 178.

63. **L'activité de l'atelier d'orfevre à Nis au IV s. a la lumière d'une nouvelle trouvaille en Bulgarie.** –Ковање и ковнице античног и средновековног новца. Народни музей Београд, 1976, 73 – 79.

64. **Sceaux de Constantin Humberto.** – Actes du XIV Congres International des Etudes Byzantines, III, Bucarest, 1976, 235 – 243.

1977

65. **Монетните находки, открити в България през 1971 и 1972 г.** – Археология, 1977, 1, 67 – 73.

66. **Рядък монетовиден паметник – оловно похлупаче за териак.** – Нумизматика, 1977, 4, 24 – 28.

67. **Нумизматичните интереси на Вацлав Добруски.** – Нумизматика, 1977, 1 – 2, 3 – 12.

68. **Nouvelles données sur la chronologie des rois scythes en Dobroudja.** – Thracia, IV, 1977, 105 – 122.

1978

69. **Монетните находки, открити в България през 1973 и 1974 г.** – Археология, 1978, 2, 72 – 77.
70. **Монетните находки, открити в България през 1975 и 1976 г.** – Археология, 1978, 4, 58 – 62.
71. **Юлия Домна – градска богиня на Сердика.** – София, 1978, 11, 6 – 9.
72. **Монети и печати от България**. София, 1978, 47 с., 96 ил.
73. **Оловен печат на Тервел.** – Нумизматика, 1978, 2, 3 – 8.
74. **Нов византийски императорски печат от България**. – Векове, 1978, 4, 73 – 76.
75. **Жан Баблон.** – Нумизматика, 1978, 3, 28 – 30.
76. **Contribution à la numismatique thrace. Les monnaies de Skostokes.** – Studia in honorem Veselini Beshevliev, 1978, 344 – 349.
77. **Représentations de portraits de souverains thraces et peoniens.** – La monnaie – miroir des rois. Paris, 1978, 37 – 45.

1979

78. **Монетосеченето на Севт III**. – Нумизматика, 1979, 1, 3 – 12.
79. **Фалшификати на антични монети – поява, изработка и разпространение**. – Нумизматика, 1979, 2, 27 – 30.
80. **Монетните находки, открити в България през 1977 и 1978** г. – Археология, 4, 1979, 4, 59 – 65.
81. **Две съкровища от римски републикански монети от Видински окръг.** – Известия на музеите в Северозападна България, III, 1979, 247 – 260.
82. **Относителната стойност на монетите, циркулирали на българските пазари през XIV в.** – Векове, 1979, 6, 35 – 39.
83. **La circulation des monnaies romaines en Bulgarie I – II s. et leur importance historique**. – Studien zu Fundmunzen der Antike. Bd. 1, Berlin, 1979, 280 – 287.

1980

84. **Амфората от Панагюрското съкровище и монетосеченето от първата половина на IV в. пр.н.е.** – Археология, 1980, 3, 19 – 26.
85. **Мавър – от писмените извори и от печатите**. – Векове, 1980, 3, 5 – 12.
86. **Сребърен печат на цар Петър (927 – 968).** – Нумизматика, 1980, 4, 3 – 12.
87. **Оловен печат на цар Константин Асен (1257 – 1277).** – В: Сб. Българско средновековие, 1980, 163 – 167.
88. **Изложбата „Монетни богатства от България“.** – Музеи и паметници на културата, 1980, 1, 48 – 50.
89. **Les monnaies grecques et la frappeé de monnaies thrace pendant le V – IV s. av.n.e.** – Actes du II Congrès International de Thracologie, Bucarest, 1980, 159 – 164.
90. **Les imitations des monnaies antiques du IV s. av.n.e. faites en Bulgarie**. – International Numismatic Symposium, Budapest, 1980, 63 – 69.
91. **Les monnaies dans l'inscription de Sadalas.** – Rivista Italiana di Epigrafica, XLII, 1980, 13 – 24.
92. **Imitations de monnaies antiques du IVe s. av. n. ère faites en Bulgarie**. – Thracia, V, 1980, 205 – 214.
93. **Contribution numismatique a l'éclairissement du caractère des agglomerations au VI s. dans les Balkans**. – Mélanges offerts à J. Lafaurie, Paris, 1980, 273 – 280.
94. **Un trésor de monnaies d'or byzantines du VII s. découvert à Nessebre**. – Nessebre, II, 1980, 186 – 190.

1981

95. **Антични и ранновизантийски монети.** – Перник, 1, 1981, 218 – 261.
96. **Античното земеделие и монетните изображения**. – В: Сб. Развитие на земеделието по българските земи, 1981, 118 – 130.

97. **Търговията с житни храни на Византия с някогашните тракийски земи.** – В: Сб. Развитие на земеделието по българските земи, 1981, 146 – 150.

98. **Монетните находки, открити в България през 1979 г.** – Археология, 1981, 1 – 2, 126 – 130.

99. **Моливдовули на княз Борис I (852 – 889).** – Нумизматика, 1981, 2, 3 – 9.

100. **Die Münzprägung von Bizye**. Berlin, Akademie – Verlag, 1981, 98 s., 28 taf.

1982

101. **Политическата обстановка в югоизточна Тракия около средата на III в. пр.н.е. (по нумизматични данни).** – Археология, 1982, 2, 1 – 8.

102. **Митът за Орфей в монетосеченето на тракийските градове.** – Нумизматика, 1982, 3, 5 – 12.

103. **Монетните находки, открити в България през 1980 г.** – Археология, 1982, 1, 62 – 65.

104. **Българските средновековни монети.** – В: Сб. История, изкуство и култура на Средновековна България. София, 1981, 73 – 83.

105. **Владетелски печати в средновековна България.** – Нумизматични публикации, 1982, 5 – 14.

106. **Никола Мушмов и неговите заслуги в развитието на българската нумизматика.** – Предговор към фототипното издание на Н. Мушмов. „Монети и печати на българските царе“, 1982, 11 – 14.

107. **В памет на Колен Крей.** – Нумизматика, 1982, 2, 44 – 47.

108. **Мария Читеску.** – Нумизматика, 1982, 3, 45 – 47.

109. **Les invasions macédoniennes en Thrace et les trouvailles monétaires.** – Actes du IX Congrès International de Numismatique, Berne, 1979. Luxembourg, 1982, 214 – 226.

110. **La présence des monnaies de bronze des premiers Seleucides en Thrace. Leur importance historique.** – Mélanges offerts à Paul Naster, Louvain, 1982, 61 – 67.

1983

111. **Херакъл и Диомед.** – Нумизматика, 1983, 3, 3 – 9.

112. **Монетните находки, открити в България през 1981 г.** – Археология, 1983, 1 – 2, 113 – 117.

113. **Нумизматични и сфрагистични паметници от разкопките на Пернишката крепост (867 – 1195/1203 г.).** – Перник, II, 1983, 102 – 172.

114. **Професор Тодор Герасимов – живот и дело. Научни приноси в античната нумизматика.** – Нумизматична информация, 1983, 27 – 29.

115. **La ville thrace Tonzos.** – Mélanges offerts à Emile Conduraki. – Buletinul Societati Numismatice Romane, LXXV – LXXVI, 1981 – 1982, N 129 – 130, 1983, 61 – 70.

116. **Nouvelles observations sur le monnayage tribal thrace.** – Pulpudeva, IV, 1983, 27 – 39.

1984

117. **Нови наблюдения върху хронологията и локализацията на центровете на тракийското племенно монетосечене.** – Сб. Антична нумизматика в България, 1984, 5 – 14.

118. **Историческият метод в българската нумизматика. Международни научни изяви (1972 – 1982 г.).** – В: Сб. Антична нумизматика в България, 1984, 3 – 4.

119. **Нов оловен печат на Георги Бодин.** – Нумизматика, 1984, 2, 8 – 13.

120. **La titulature des souverains du premier royaume bulgare d’après les monuments de la sphragistique.** – Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов, 1984, 224 – 230.

1985

121. **Монетните находки, открити в България през 1982 г.** – Археология, 1985, 2, 58 – 64.

122. **Нумизматиката в България (1974 – 1984 г.).** – Археология, 1985, 4, 1 – 18.

(в съавторство с В. Пенчев).

123. **Печати и монети на Асеневци.** – Военно – исторически сборник, 1985, 5, 69 – 84. (в съавторство с В. Пенчев).

124. Нови наблюдения върху някои редки паметници на средновековната българска сфрагистика. – Нумизматика, 1985, 3, 15 – 24.

1986

125. Богат творчески път. Проф. Иван Венедиков на 70 години. – Нумизматика, 1986, 1, 3 – 6.

126. Les problèmes de monnayage medieval bulgar (1978 – 1984). – In: Survey of Numismatic Research (1978 – 1984), London, 1986, 636 – 643.

1987

127. Монетосеченето на градовете в Долна Мизия и Тракия II – III в. Хадрианопол. София, 1987, 268 с., 66 табл.

128. Вълнуващ юбилей. – Нумизматика, 1987, 1, 3 – 5.

1988

129. Първите монети с името на одриски владетел. – Нумизматика, 1988, 2, 3 – 8.

130. В навечерието на една годишнина. – Нумизматика, 1988, 1, 3 – 5.

131. Peonia, Pelagija i Damastion u svetlu nekih novih nalaza. – Numismatica, 7, 1988, 5 – 10.

1989

132. Тракийското племенно монетосечене и големият търговски трафик през първата половина на V в. пр.н.е. – Нумизматика, 1989, 3, 3 – 13.

133. Крепостните съоръжения на Филипопол и монетните образи. – Нумизматика, 1989, 1, 3 – 7.

134. Първи международен Екелов симпозиум (Енцесфелд, 13 – 18 март 1989 г.). – Нумизматика, 1989, 4, 45 – 46.

135. Le monnayage du souverain thrace Seuthes II. – In: Kraay Morkholm essays, Louvain, 1989, 317 – 323.

136. Le monnayage tribal thrace et le grand trafic commercial pendant la premiere moitie du V s. av.n.e. – In: Les thraces et le monde mediterraneen, Florence, 1989, 34 – 38.

137. La Thrace et Rome (31 av. n.e. – 44). – In: Actes du X-e Congrès International de Numismatique, Londres, 1989, 175 – 185.

1990

138. Нов център на тракийската култура – село Ветрен, Пазарджишко. – Нумизматика, 1990, 3, 3 – 19. (в съавторство с М. Домарадски).

139. Български средновековни печати и монети (в съавторство с В. Пенчев). София, 1990, 220 с., 18 табл.

1991

140. Messambria et Roimetalkes I. – In: Maria Alfoldi essays. Frankfurt am Main, 1991, 424 – 428.

1992

141. Монетите на тракийските племена и владетели. София, 1992, 335 с.

142. Съкровището от Акалан. – Нумизматика и сфрагистика, 1992, 1 – 2, 10 – 16.

143. Conclusions dans le domain de la publication des Corpus (Monnayage imperial grec). – Litterae Numismaticae Vindobonenses. Vienne, 1992, 115 – 126.

144. Trouvailes monétaires de Sadovetz. – In: Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). Ergebnisse der Deutsch – Bulgarisch – Österreichischen Ausgrabungen 1934 – 1937. Munchener Beitrage zur Vor – und Fruhgeschichte, Bd. 43, C.H. Becksche Verlagsbuchhandlung. München, 1992, 279 – 328.

1993

145. Orinaligeté iconographique des monnayages municipaux dans les provinces romaines orientales. – Actes du XIe congrès International de Numismatique. Louvain la Neuve, I, 1993, 343 – 356.

1994

146. **Бронзовото монетосечене на градовете в Тракия и Мизия през II – III в. Характер и функции.** – Епохи, 1994, 4, 111 – 117.
147. **Монетите на Котис I в Пистирос**. – В: Каталог на изложбата „Цар Котис I. Тракийската държава. Емпорион Пистирос“. 1994, 8 – 11.
148. **Нови стъклени екзагии, открити при археологически разкопки от България**. – Нумизматика и сфрагистика, 1994, 1 – 4, 3 – 9.
149. **На учителя с признателност.** – В: Годишник на Департамент Археология при Нов Български Университет, 1, 1994, 118 – 120.
150. **Agathopolis – d'apres les données epigraphiques et numismatiques.** – В: Акти на IV международен симпозиум „Поселищен живот в Тракия“. Ямбол, 1994, 261 – 266.
151. **Quelques notes sur les monnaies des fouilles bulgares.** – В: Годишник на Департамент Археология при Нов Български Университет, 1, 1994, 44 – 49.

1995

152. **Sur le monnayage des tribes thraces.** – Travaux de numismatique grecque offert à Georges le Rider. London, 1995, 435 – 440.
153. **Un des exploits d'Heracles dans une iconographie nouvelle.** – Thracia XI, Studii in honorem Al. Fol, 1995, 393 – 396.
154. **Une nouvelle monnaie d'Agathopolis.** – In: Studii si cercetari de numismatica, XI, 1995, 23 – 27.

1996

155. **Emporium Pistiros.** (в съавторство с М. Домарадски). – Годишник на Департамент Археология при Нов Български Университет, II – III, 1996, 215 – 220.
156. **Deification of the Empress Julia Domna on the Coins of the Towns of Thrace.** – Macedonian Numismatic Journal, 1996, 2, 63 – 69.

1997

157. **Gloria di Tracia.** – In: Glorie di Tracia. Firenze, 1997, 9 – 13.
158. **Il mondo dei Traci**. – In: Ori e tesori di Traci. Sassari, 1997.
159. **The amphora of the Panagyurishte treasure and the coinage in the first half of the fourth century BC**. – Archaeology in Bulgaria, 1997, 60 – 66.

1998

160. **Бронзовото монетосечене на Лизимахия**. – Нумизматика и сфрагистика, 1998, 1, 16 – 30.
161. **Die archäologischen Ausgrabungen von Pistiros und die Münzprägung von Kotys I.** – In: Stephanos nomismatikos, Berlin, 1998, 317 – 321.

1999

162. **Иконографска характеристика на градските монетосечения в източните римски провинции.** – Нумизматика и сфрагистика, 1999, 1, 19 – 32.
163. **The Coinage of the Danteletai**. – Macedonian Numismatic Journal, 1999, 3, 9 – 15.

2000

164. **Отзвук от миналото на Сердика в столичния герб.** – В: София 120 години столица, 2000, 34 – 37.
165. **Contribution to Odessus Coinage.** – A New Medallion from the Age of Gordian III (238 – 244). – Archaeologia Bulgarica, 2000, 2, 30 – 32.

2001

166. **Монетните съкровища от селата Реселец и Ракита, Плевенско.** – Годишник на Археологическия институт с музей, I, 2001, 214 – 222.

167. Забележителен юбилей – 80-годишнината от основаването на Археологическия институт с музей. – Годишник на Археологическия институт с музей, I, 2001, 7 – 15.

2002

168. The Coin finds from Koprivlen. Early Coins. – In: Koprivlen, I, 2002, 243 – 246.

2003

169. Монетосеченето на Сараток и находките от „Долината на тракийските владетели“. – Нумизматика и епиграфика, 1, 2003, 1 – 7.

170. За характера на тракийското царско монетосечене от първата половина на IV в.пр.Хр. (според монетите на Котис I в Пистирос). – В: Пътят, 2003, 252 – 254.

171. 110 години Археологически музей, София. – Археология, 2003, 1, 5 – 8.

2004

172. Спомен за проф. Т. Герасимов. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 1, 2004, 1 – 4.

2006

173. Les trésors monétaires byzantins des Balkans et d’Asie Mineure (491 – 713). Paris, 2006 (C. Morrisson, V. Popovič, V. Ivaniševič, P. Culerrier, B. Mitrea, M. Oeconomidou, G. Poenaru-Bordea, I. Popovič, I. Touratsoglou, M. Galani-Krikou).

2010

174. Византийските крепости на юг от Балкана в светлината на монетните съкровища от последните десетилетия на VI в. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 6, 2010, 99 – 108.

СПИСЪК НА АВТОРИТЕ
LIST OF AUTHORS

Alena Tenchova-Janzik, Dr.
tenchova@yahoo.co.uk

Aurel Vîlcu, Dr.
Institute of Archaeology, Romanian Academy
aurelvilcu@yahoo.com

Bistra Bozhkova, Assoc. Prof., Dr.
National Institute of Archaeology with Museum
Bulgarian Academy of Sciences
bbojkova@mail.bg

Boryana Russeva, Assoc. Prof., Dr.
National Institute of Archaeology with Museum
Bulgarian Academy of Sciences
brousseva@abv.bg

Cécile Morrisson, Prof. Dr.
Bibliothèque Nationale de France
cecile.morrisson@orange.fr

Chavdar Nachev, MA
Earth and Man National Museum, Sofia
ch.nachev@hotmail.com

Dimitar Draganov, Prof., Dr.
Numismatic Museum Ruse
dragannum@abv.bg

Dochka Vladimirova-Aladzhova, Assoc. Prof., Dr.
National Institute of Archaeology with Museum
Bulgarian Academy of Sciences
dockaladzhova@mail.bg

Donka Koleva, MA
Regional Museum of History Stara Zagora
donkakoleva@gmail.com

Emanuel Petac, Dr.
Library of the Romanian Academy, Numismatic Department
viorel_petac@yahoo.com

Georgi Dzanev, MA
Regional Museum of History Razgrad
georgi_dzanev@abv.bg

Georgi Sengalevich, MA
National Institute of Archaeology with Museum
Bulgarian Academy of Sciences
g.sengalevich@gmail.com

Iliyan Petrakiev, MA
Regional Museum of History Veliko Tarnovo
petrakiev23@abv.bg

Ivan Valchev, Chief Assis., Dr.
Sofia University "St. Kliment Ohridski", Faculty of history
vulchev@uni-sofi.bg

Ivan Yordanov, Prof., Dr.
National Institute of Archaeology with Museum – Branch Shumen
Bulgarian Academy of Sciences
ivanjordanov@abv.bg

Konstantin Dochev, Prof., Dr.
National Institute of Archaeology with Museum – Branch Veliko Tarnovo
Bulgarian Academy of Sciences
kidochev@abv.bg

Konstantin Totev, Prof., Dr.
National Institute of Archaeology with Museum – Branch Veliko Tarnovo
Bulgarian Academy of Sciences
konstantin_totev@abv.bg

Kosta Hadzhiev, Assoc. Prof., Dr.
National Institute of Archaeology with Museum
Bulgarian Academy of Sciences
kostah@abv.bg

Kostadin Rabadjiev, Prof., Dr.
Sofia University "St. Kliment Ohridski", Faculty of history
rabadjiev@gmail.com

Krassimira Karadimitrova, Chief Assis., Dr.
National Institute of Archaeology with Museum
Bulgarian Academy of Sciences
k.karadimitrova@gmail.bg

Lyudmil Getov, Prof., Dr.
Sofia University "St. Kliment Ohridski", Faculty of history
geta.lud@gmail.com

Mariana Minkova, Dr.
Regional Museum of History Stara Zagora
velta_mm@abv.bg

Mariana Slavova, MA
Regional Museum of History Haskovo
mslavova59@abv.bg

Mariela Inkova, Dr.
National Museum of History Sofia
inkovam@mail.bg

Maya Avramova, MA
National Museum of History Sofia
mayaavramova1@gmail.com

Miroslav Klasnakov, MA
Regional Museum of History Burgas
miro_klasnakov@abv.bg

Miroslava Dotkova, Chief Assis., Dr.
National Institute of Archaeology with Museum
Bulgarian Academy of Sciences
md09@abv.bg

Nevyan Mitev, MA
Vladislav Varnenchik Military Memorial Complex
nevyan_1986@abv.bg

Nikolay Alekseenko, Dr.
Institute of Archaeology of the Crimea,
Simferopol, Russia
AlekseenkoNikolaj@gmail.com

Nikolay Markov, Assoc. Prof., Dr.
National Museum of History Sofia
markovn@abv.bg

Nikolay Sirakov, Assoc. Prof., Dr.
National Institute of Archaeology with Museum
Bulgarian Academy of Sciences
nikolaysirakov@gmail.com

Pagona Papadopoulou, Dr.
Aristotle University of Thessaloniki Greece
pagonapapadopoulou@gmail.com

Pavlina Vladkova, Assoc. Prof., Dr.
Regional Museum of History Veliko Tarnovo
pavlina_v@hotmail.com

Radka Zlateva-Uzunova, Dr.
Earth and Man National Museum, Sofia
r.zlatevauzunova@gmail.com

Rumen Ivanov, Prof., Dr.
National Institute of Archaeology with Museum
Bulgarian Academy of Sciences
rumenvyli@abv.bg

Stanimira Taneva, Chief Assis., Dr.
National Institute of Archaeology with Museum
Bulgarian Academy of Sciences
stanimira_taneva@abv.bg

Stella Doncheva, Assoc. Prof., Dr.
National Institute of Archaeology with Museum – Branch Shumen
Bulgarian Academy of Sciences
donchevastela@yahoo.com

Stoyan Mihaylov, Chief Assis., Dr.
National Institute of Archaeology with Museum – Branch Veliko Tarnovo
Bulgarian Academy of Sciences
stoyan_mihaylov@abv.bg

Svetla Petrova, Chief Assis., Dr.
National Institute of Archaeology with Museum
Bulgarian Academy of Sciences
svetlapetrova57@abv.bg

Svetoslav Yordanov, Chief Assis., Dr.
National Institute of Archaeology with Museum
Bulgarian Academy of Sciences
s_v_solar@yahoo.com

Svetoslava Filipova, Dr.
Regional Museum of History, Kyustendil
filipovas@gmail.com

Svoboda Sirakova, Assoc. Prof., Dr.
National Institute of Archaeology with Museum
Bulgarian Academy of Sciences
bodysirakova@yahoo.com

Valery Stepanenko, Prof., Dr.
Ural Federal University
Ekaterinburg, Russia
valpavl@yandex.ru

Varbin Varbanov, Dr.
Regional Museum of History Ruse
ramonearchaeology@abv.bg

Vassil Gyuzelev, Acad. Prof., Dr.
Sofia University "St. Kliment Ohridski", Faculty of history
byzassociation.bg@gmail.com

Vladimir Penchev, Assoc. Prof., Dr.
National Museum of History Sofia
e_pencheva@mail.bg

Zdravko Dimitrov, Assoc. Prof., Dr.
National Institute of Archaeology with Museum
Bulgarian Academy of Sciences
zdravkodimitrov@abv.bg

Zhenya Zhekova, Assoc. Prof., Dr.
Regional Museum of History Shumen
zhenya.zhekova@yahoo.com

Zhivko Aladzhov, Assoc. Prof., Dr.
National Institute of Archaeology with Museum
Bulgarian Academy of Sciences
zh_aladzhov@dir.bg

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА”

СЪКРОВИЩЕ ОТ ДИОБОЛИ НА ОДРИСА СПАРАДОК И ГРАД ЕНОС

Боряна РУСЕВА

На шефа –
с любов и признателност!

През 2003 година, със съдействието на Й. Юрукова, във фонда на НАИМ – БАН постъпват 12 сребърни монети – част от монетно съкровище. Открито от иманяри и веднага разпиляно след намирането му по време на незаконни археологически разкопки на територията на България[1], съкровището е било съставено от диоболи с типовете и инициалите на одриса Спарадок – брат и парадинаст (?) на легендарния за гръцкия свят одриски владетел Ситалк, както и от същия номинал сребро на Енос – град, разположен на егейския тракийски бряг при вливането на Марица (ант. Хеброс) в морето. От това съкровище в колекцията на НАИМ – БАН, както споменах по-горе, попадат 12 монети – 11 Спарадокови и 1 еноски диобол.

Същевременно, за сбирката на БНБ, отново със съдействието на Й. Юрукова и отново от същото лице – Георги Гълъбов, през същата 2003 година са закупени други 11 диобола на Спарадок от същата находка.[2]

Днес, благодарение на инициативността на Й. Юрукова, науката разполага с безценен извор от епохата на Спарадок, какъвто е уникалното монетно съкровище от българските земи, съставено от дребните сребърни фракции на Спарадок и еносци[3], и съхранявано в колекциите на НАИМ – БАН и БНБ. На неговия анализ са посветени следващите страници.

КАТАЛОГ

Диобол на град Енос, Тракия (1)
(ок. 474/3 – 449/8 г.пр.Хр. *– по Мау[4]; след ок. 460 г.пр. Хр. – по Psôma[5])*

Лице: глава на Хермес с петасос, надясно.
Опако: кадуцей между буквите А и І – всичко във вдлъбнат квадрат.

1. Инв. № CCXCI (НАИМ – БАН); диаметър 9 мм; тегло 1,25 г↑→; **обр. 1**.
Reference: Ainos, period I, groups VII – IX (Nos. 34 – 36), X – XI (Nos. 43 – 45), XII – XIV (Nos. 58 – 66), XV (75 – 84).

Диоболи на тракийския владетел Спарадок, Тракия (22)
*(445 – 435 г.пр.Хр. – по Юрукова[6];*средата на *V в.пр.Хр. – по Psôma[7])*

Лице: Протоме на кон в скок наляво. Надпис

---

[1] В музейната документация дванадесетте диобола са записани на 20.03.2003 г. от Й. Юрукова под инв. № CCXCI. Пак в инвентарната книга Юрукова е отбелязала, че монетите са донесени от Г. Гълъбов.

[2] В Инвентарните книги на Нумизматичен музей – БНБ, на 30.10.2003 година, с инв. № 19/1 – 19/11, са записани 11 диобола на Спарадок, закупени от Г(еорги) Гълъбов на общата сума от 5 хиляди лева. Изказвам своята голяма благодарност на колегата Инес Лазарова – завеждащ Нумизматичния музей при БНБ, както и на ръководството на БНБ в лицето на подуправителя, господин Калин Христов, които бяха любезни да ми предоставят информация за съхранението на монетите, както и възможността да ги заснема за нуждите на настоящата публикация.

[3] За по-кратко от тук насетне ще наричам 23 – те диобола „съкровището от България“.

[4] Ainos, 20 sqq.

[5] Началото на еноското монетосечене бе коригирано неотдавна от Селени Псома, за която въвеждането му от еносци се е случило към 460 г.пр.Хр. (Psôma 2002, 519).

[6] Юрукова 1992, 220 – 221.

[7] Psôma 2002, 519 – 520.

↻Σ–Π–Α, ↻ΣΠ–Α или →ΣΠΑ. Върху някои от монетите са гравирани допълнителни контролни знаци – букви или символи. Зрънчест кръг.
Опако: Орел в полет, насреща, със змия в клюна и обърната наляво или надясно глава – всичко във вдлъбнат квадрат. Върху някои от монетите – допълнителни контролни знаци.

2. *Л.* Горе – надписът [ΣΠΑ] не се чете. Букви ΤΙ под торса на коня.
О. Главата на орела е обърната наляво.
Инв. № CCXCI (НАИМ – БАН); диаметър 9x11 мм; тегло 1,31 г↑↖; **обр. 2.**
Reference: Classical Numismatic Group, Inc. Electronic Auction 303. Lot 17. Date: 29. May 2013 (https://www.acsearch.info/search.html?id=3289491) (**обр. А**) – същият лицев и почти идентичен опаков печат с кат. № 2.

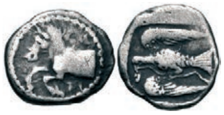

обр. А

3. *Л.* Надпис ↻Σ–Π–Α; еднакъв лицев печат с кат. № 4.
О. Главата на орела е обърната наляво. Във вътрешното дясно поле – между лявото крило и торса на птицата – буквите ΤΙ.
Инв. № CCXCI (НАИМ – БАН); диаметър 10x11 мм; тегло 1,29 г↑↗; **обр. 3.**
Reference: Obolos (by Nomos). Webauction 1. Lot 137. Date: 8. Feb. 2015 (https://www.acsearch.info/search.html?id=2343998) (**обр. Б**) – еднаква двойка печати с кат. № 3.

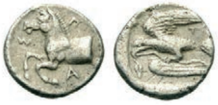

обр. Б

4. *Л.* Еднакъв лицев печат с кат. № 3. Леко размазано изображение при отпечатването на монетата (от приплъзване на печата?).
О. Главата на орела е обърната наляво.
Инв. № CCXCI (НАИМ – БАН); диаметър 11 мм; тегло 1,24 г↑↗; **обр. 4.**

5. *Л.* Надпис ↻ΣΠ–Α. Еднакъв лицев печат с кат. № 6.
О. Главата на орела е обърната наляво. Еднакъв обратен печат с кат. № 6.
Инв. № CCXCI (НАИМ – БАН); диаметър 10x11 мм; тегло 1,12 г↑↓; **обр. 5.**

6. *Л.* Еднакъв лицев печат с кат. № 5.
О. Еднакъв обратен печат с кат. № 5.
Инв. № 19.9 (БНБ); диаметър 10 мм; тегло 1,17 г↑↗; **обр. 6.**

7. *Л.* Надпис ↻ΣΠ–Α. Буква Δ на торса на коня.
О. Главата на орела е обърната наляво.
Инв. № CCXCI (НАИМ – БАН); диаметър 10x11 мм; тегло 1,22 г↑↖; **обр.** 7.
Reference: Heidelberger Münzhandlung Herbert Grün e. K. Auction 64. Lot 426. Date: 20. Nov. 2014 (https://www.acsearch.info/search.html?id=2223240) (**обр. В**) – почти идентична двойка печати (общ гравьор) с кат. № 7 – 9.

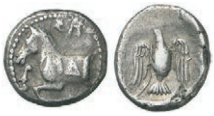

обр. В

8. *Л.* Почти идентичен лицев печат с кат. № 7 и еднакъв лицев печат с кат. № 9.
О. Почти идентичен обратен печат с кат. № 7 и кат. № 9.
Инв. № 19.1 (БНБ); диаметър 9x10 мм; тегло 1,27 г↑↘; **обр. 8.**
Reference: Като при кат. № 7.

9. *Л.* Почти идентичен лицев печат с кат. № 7 и еднакъв лицев печат с кат. № 8.
О. Почти идентичен обратен печат с кат. № 7 и кат. № 8.
Инв. № 19.2 (БНБ); диаметър 10 мм; тегло 1,29 г↑↗; **обр. 9.**
Reference: Като при кат. № 7.

10. *Л.* Горе – надписът [ΣΠΑ] не се чете. Под коня – символ *кантарос.*
О. Главата на орела е обърната надясно.
Инв. № CCXCI (НАИМ – БАН); диаметър 10x11 мм; тегло 1,29 г↑↑; **обр. 10.**

11. *Л.* Горе – надпис ΣΠΑ. Под коня – символ *бръшляново листо.*
О. Главата на орела е обърната наляво.
Инв. № CCXCI (НАИМ – БАН); диаметър 11 мм; тегло 1,26 г↑↑; **обр. 11.**
References: Еднакъв лицев и еднакъв (?) обратен печат с Топалов 2006, 91, обр. 3а; еднаква двойка печати с Roma Numismatics Limited. Auction E – SALE 12. Lot 434. Date: 1.Nov. 2014 (https://www.acsearch.info/search.html?id=2198673) (**обр. Г**).

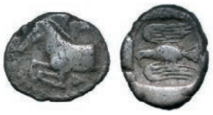

обр. Г

12. *Л.* Надписът като кат. № 11.
О. Главата на орела е обърната наляво.
Инв. № CCXCI (НАИМ – БАН); диаметър 11 мм; тегло 1,29 г↑↑; **обр. 12.**
Reference: Auktionshaus H. D. Rauch GmbH. Auction 77. Lot 200. Date: 10. Apr. 2006 (https://

www.acsearch.info/search.html?id=290124) (**обр. Д**) – еднаква двойка печати с кат. № 12.

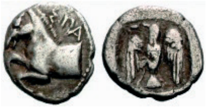

обр. Д

13. *Л.* Надписът като кат. № 12. Ретуш (?) на лицевата матрица.
О. Главата на орела е обърната наляво.
Инв. № CCXCI (НАИМ – БАН); диаметър 10x11 мм; тегло 1,26 г↑↘; **обр. 13**.

14. *Л.* Надпис ↻ΣΠ–Α. Стилът и иконографията са груби и недодялани.
О. Главата на орела е обърната наляво, без змия в човката.
Инв. № CCXCI (НАИМ – БАН); диаметър 10 мм; тегло 1,29 г↑↗; **обр. 14**.
Reference: Numismatik Naumann (formerly Gitbud & Naumann). Auction 10. Lot 69. Date: 1. Dec. 2013 (https://www.acsearch.info/search.html?id=1781281) (**обр. Е**) – еднаква двойка печати с кат. № 14.

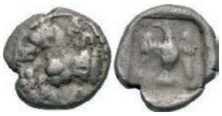

обр. Е

15. *Л.* Еднакъв лицев печат с кат. № 14.
О. Еднакъв (?) обратен печат с кат. № 14.
Инв. № 19.3 (БНБ); диаметър 10x11 мм; тегло 1,36 г↑↘; **обр. 15**.
Reference: Като при кат. № 14.

16. *Л.* Надпис ↻[Σ]Π–Α; пред буквата А под коня – неясна буква N (?); протомето на коня завършва с характерна точковидна украса. Стилът е варваризиран. Близък до този от кат. № 23.
О. Главата на орела е обърната надясно. Стилово близка до кат. № 23.
Инв. № CCXCI (НАИМ – БАН); диаметър 10 мм; тегло 1,37 г↑↖; **обр. 16**.
Reference: Auktionshaus H. D. Rauch GmbH. E – Auction 16. Lot 5047. Date: 13. Dec. 2014 (https://www.acsearch.info/search.html?id=2286545) (**обр. Ж**) – отсечена със същата двойка печати като кат. № 16.

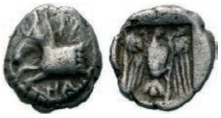

обр. Ж

17. *Л.* Надпис ↻[Σ]Π–Α.
О. Главата на орела е обърната наляво.
Инв. № 19.4 (БНБ); диаметър 10 мм; тегло 1,25 г↑↘; **обр. 17**.

18. *Л.* Надпис не личи.
О. Главата на орела е обърната наляво.
Инв. № 19.5 (БНБ); диаметър 9x11 мм; тегло 1,30 ↑↑; **обр. 18**.

19. *Л.* Надпис ↻[ΣΠ]–Α.
О. Главата на орела е обърната наляво.
Инв. № 19.6 (БНБ); диаметър 10 мм; тегло 1,21 г↑↖; **обр. 19**.

20. *Л.* Надпис не личи.
О. Главата на орела е обърната наляво.
Инв. № 19.7 (БНБ); диаметър 10 мм; тегло 1,30 г↑↗; **обр. 20**.

21. *Л.* Надпис ↻ΣΠ–Α.
О. Главата на орела е обърната наляво.
Инв. № 19.8 (БНБ); диаметър 10 мм; тегло 1,05 г↑↗; **обр. 21**.

22. *Л.* Надпис ↻ΣΠ–Α.
О. Главата на орела е обърната наляво.
Инв. № 19.10 (БНБ); диаметър 11 мм; тегло 1,21 г↑↙; **обр. 22**.

23. *Л.* Надпис ↻ΣΠ–[Α]. Протомето на коня Ззавършва с характерна точковидна украса. Стилът е варваризиран. Близък до този от кат. № 16.
О. Главата на орела е обърната надясно. Стилово близка до кат. № 16 (различни печати, един и същи гравьор).
Инв. № 23.11 (БНБ); диаметър 10x11 мм; тегло 1,28 г↑↗; **обр. 23**.
Reference: Classical Numismatic Group, Inc. Electronic Auction 257. Lot 45. Date: 8. June 2011 (https://www.acsearch.info/search.html?id=1022617) (**обр. З**) – почти идентичен лицев и сходен опаков печат с кат. № 23.

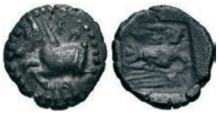

обр. З

КОМЕНТАР

Споделените общи печати между екземплярите от двата монетни купа – от НАИМ и от БНБ, редом с документираните печатови обвързаности вътре в тях, са сигурно доказателство, че всичките 23 диобола принадлежат към един и същи древен депозит, укрит наведнъж и съставен от монети в циркулация. Сиреч, публикуваният тук фрагмент(?) от съкровище представлява т.нар. „циркулационен“ депозит, който позволява находката да бъде добре датирана и чийто състав представлява „моментна снимка“ на монетния поток във времето на трезориране (Troxell 1992, 123). И понеже няма спор, че 23-те диобола са заровени в недрата на балканска Тракия, те отразяват местната циркулационна среда, доколкото представляват номинал, който древните са консумирали изключително за локалните си стоково – парични операции. Тъкмо затова трябва да дирим мястото на укриване на монетите недалеч от ателието, в което те са били отсечени. Съдейки по диобола на еносци, това трябва да е монетарницата в град Енос, разположен на северния тракийски егейски бряг, при вливането на Хеброс в морето. А знаейки, че 23-те диобола са били намерени от иманяри в пределите на България, най-подходящата локация на *съкровището от България* е нейният югоизточен дял, някъде по границата ни с Турция.

Колкото и все още да са дискусионни хронологията и локализацията на Спарадоковото владетелско сребро, със сигурност *съкровището от България* ни подпомага за изясняване на някои вече повдигани от изследователите основни проблеми, свързани със Спарадоковото монетосечене, а именно:

1. Със сигурност диоболите на Спарадок не са сечени в Олинт Халкидически, а в Енос или в *хората* на еолийската колония – там, където най-вероятно е била разположена династичната резиденция на Ситалковия брат Спарадок – първият одрис, който подписва с името си монети (Psôma 2002, 519–520[8]).

2. Според класификацията на Джон Мей, единственият стигнал до нас диобол на Енос от съкровището от България следва да е сечен в периода ок. 464/3 – 453/2 г.пр.Хр., тъй като по монетни типове (*глава на Хермес с петасос надясно// вертикален кадуцей във вдлъбнат квадрат*) и надпис (A – I) той принадлежи към групите 7 – 15 от първи период по подредбата на Мей, датиран в общия хронологически период ок.474/3 – 449/8 г.пр.Хр. (Ainos, 20 sqq). Със сигурност тази ще да е хронологията и на очевидно паралелните на еноските диоболи на Спарадок.

3. От корекцията на Селени Псома, според която еносци въвеждат своето монетосечене не ок. 474/3, а по-скоро към 460 г.пр.Хр. (Psôma 2002, 519), следва, че диоболите на Енос (и Спарадок) са сечени близо 14 години по-късно от датировката, предложена от Мей (ок. 464/3 – 453/2 г.пр.Хр.). Следователно хронологията, която Й. Юрукова предлага за Спарадоковото сребро (ок. 445 – 435 г.пр.Хр.)[9], се оказва най-близка до абсолютната датировка на това първо монетосечене за одриския царски двор. Все пак ми се струва по-благоразумно да възприемем малко по-широки граници за датирането на Спарадоковите монети, затворени между 450/445 и 439/8 – 435 г.пр.Хр.

По мое убеждение, в близост до Спарадоковата резиденция край Енос трябва да потърсим монетния център, отсичал не само Спарадоковите диоболи, но и цялото владетелско сребро с името или инициалите на одриса. В него, най-вероятно по (редуцираната) атическа тегловна система[10], са били ковани редом с диоболите, още тетрадрахмите и драхмите на Спарадок. Върху техните аверси и реверси виждаме гравирани монетните типове на *конника, коня* и *орела, със или без змия в клюна*. Тези монетни типове Псома нарича “Herrschaftssymbols” за етноси и полиси от зоната на Северен Егей през столетията на класическата древност (Psôma 2002, 517). Сиреч, освен чрез монетните си типове, Спарадоковото сребро е следвало модата в района и посредством тегловния стандарт, свързан с могъщото влияние по тези места на Атина като хегемон на Делоския съюз. Дали и съвременното на Спарадок еноско сребро – тетрадрахми, драхми и диоболи, също е било ковано не по персийския, според определението на Мей[11], а по редуциран атически еталон, който тегловно твърде се доближава до персийския?[12] Подобно допускане би било в синхрон както с настанения в Енос атински гарнизон, така и с обстоятелството, че *„Според анализа на Мей, засегнатите от одрисите градове през 30-те години на V в.пр.н.е. се групират по Северозападна Пропонтида и по Егея от Херсонес на запад до хълмовете, които слизат към брега и отделят самотракийската*

---

[8] Както самата Псома подчертава (Psôma 2002, 519), тя мотивира своята позиция, основавайки се и на по-старото мнение на Ал. Фол (подкрепено от Хрисула Велиджиани), в полза на югоизточната пред югозападната посока на Спарадоковото влияние и власт (виж още Фол 1972, 131; Veligianni 1995, on – line).

[9] Юрукова 1992, 37, 218 – 223 (кат. № 22/1–30).

[10] Прочее, според „патриарсите“ в античната нумизматика Баркли Хед и Ернст Баблон, всички номинали Спарадокови монети са били сечени по атическия тегловен еталон (Head 1911, 282; Babelon 1932, 831 – 834).

[11] May 1950, 265 – 269.

[12] Фол 1972, 131, 142 с цит. лит.

переа от Маронея“.[13] В този контекст Спарадоковата администрация ще да е (зло)употребявала с уменията на еноските монетари, с чийто труд властите в Енос са откупували мирните си дни по модела на Бизантион, описан столетия по-късно от Полибий (Polyb. 4.46.3).

Че първото одриско владетелско монетосечене наココ Тересовия син Спарадок – добре познатата на Тукидид и неговата публика значима фигура в одриския царски дом, не е продукция на местни, обикновено аналфабетни, без опит в гравьорското изкуство артисти, сочат стилът и иконографията на монетните печати, с които било изковано Спарадоковото сребро. А самото монетосечене, представено от разнообразни по номинал монети, за чиито емисии били използвани различни вторични контролни знаци – символи[14] и монограми[15], указва специализация, присъща на монетен двор с традиции в организацията на монетната продукция. Него следва да потърсим не във вътрешнотракийските простори, а по-скоро в гръцките ателиета по южните тракийски брегове. Според свидетелството на *съкровището от България* със Спарадокови и еноски диоболи[16], тази монетарница трябва да е еноската. Там – в Енос, от ок. 460 г.пр.Хр. насетне, градските монетари коват както собствените си, така и Спарадоковите тетрадрахми, драхми и диоболи по редуциран атически тегловен стандарт и в унисон с атинската власт в района[17], споделяна най-вероятно с одриската царска династия в лицето на Спарадок – нейния първи владетел, сякъл монетовидно сребро, подписано от собственото му име – ΣΠΑΡΑΔΟΚΟ.

И ако съкровището от Халеп (Алепо), Сирия, заровено ок. 440 г.пр.Хр.[18], ни служи като *terminus ante quem* за продукцията на изключително малобройните Спарадокови тетрадрахми[19], с които най-вероятно одрисът е началал своето владетелско монетосечене, декларирайки политическата си и икономическа власт над Югоизточна Тракия, то *съкровището от България* е единственият известен до момента древен депозит, чрез който имплицитно биват датирани и Спарадоковите сребърни фракции или най-малкото Спарадоковите диоболи. Това е възможно благодарение на долната граница на отсичане на дребното еноско сребро с типовете *глава на Хермес с петасос надясно//вертикален кадуцей във вдлъбнат квадрат* и надпис A – I, което определя и депонирането на съкровището след 435 г.пр.Хр.

Отново ще напомня, че Йорданка Юрукова е единствената изследователка в домена на класическата гръцка нумизматика, която аргументира още през 1992 година, при това без да познава монетите от *съкровището от България*, късната хронология на Спарадоковото монетосечене, датирано и от нея в периода ок.445 – 435 г.пр.Хр. (Юрукова 1992, 37). Този факт, заедно с обстоятелството, че днес дължим пак на Йорданка Юрукова съхраняването на този древен депозит за науката и за идните поколения, ме правят особено щастлива, че публикуването на *съкровището от България* е в сборник в памет на *шефа*. Ето защо посвещавам своята публикация на паметта на моя учител и ментор в науката – проф. дин Йорданка Юрукова.

---

[13] Пак там, 143.

[14] Символите *астрагал*, *кантарос* и *бръшлянов лист* виждаме гравирани както върху еноските тетрадрахми от период 1 по класификацията на Мей (May 1950, Nos. 7 – 10, 14, 48 – 54), така и върху Спарадокови драхми – например върху драхмата от София (публикувана посл. в Русева 2016, кат. № 1), върху която е гравиран символът *астрагал*, докато Спарадокови диоболи са подписвани със символите *кантарос* (наш кат. № 10), *бръшлянов лист* (наш кат. № 11) и житно зърно (Peter 1997, 63, 2.1.c).

[15] Както показва и съставът на *съкровището от България* не малка част от Спарадоковите диоболи са били подписвани допълнително с различни букви от гръцкия алфабет, поставяни върху лицата или опакото на монетите. Върху конския торс са гравирани буквите *делта* (наши кат. № 7 – 9), *бета* (Топалов 2006, 3г), както и съчетанието от буквите *тау – йота* върху лицата, под торса на коня (наш кат. № 2) или пък върху опакото – във вътрешното дясно поле, до лявото крило на орела (наш кат. № 3). Разбира се, този списък с чиновнически подписи едва ли е пълен и със сигурност предстои да бъде обогатен с нови контролни знаци, откривани върху нови Спарадокови монети. Най-вероятно същото се отнася и за вариантите с вторични символи, коментирани в предходната бел. 14.

[16] Както вече споменах по-горе, този сребърен монетен номинал е бил използван през класическата древност изключително за локална търговия. Затова е напълно естествено сечените по общ тегловен стандарт еноски и Спарадокови диоболи да са циркулирали на една и съща територия и тя да е хинтерландът на Енос и земите на север – там, където, по думите на Псома, Спарадок е разполагал с “*d’un ‘principauté’ dans l’arrière pays d’Ainos*” (Psôma 2002, 520). Прочее в тези райони са намирани и повечето известни днес дребни сребърни монети на Спарадок (Psôma 2002, 519). Пак тук ще да е било укрито и *съкровището от България*, от което днес познаваме 1 еноски и 22 Спарадокови диобола, публикувани тук.

[17] Фол 1972, 143.

[18] Psôma 2002, 513 (с бел. 4 на с. 520), 514, 519.

[19] Псома познава в 2002 г. 6 екземпляра (Psôma 2002, 518) – свидетелство за изключително семплото по обем монетосечене на Спарадокови тетрадрадрахми, които са имали по-скоро пропаганден, отколкото търговски или фискален характер. Прочее за пропагандната функция на най-тежкото Спарадоково сребро намеква и аверсният тип на тетрадрахмите, представящ владетеля–конник с две дълги копия в ръка (по маниера на македона Александър I), облечен в характерното за траките облекло (Юрукова 1992, 37 – 38,42).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Русева 2018: Б. Русева. Среброто на Спарадок в колекцията на НАИМ – БАН. – В: Jubilaeus VII. Четения в памет на проф. дин Маргарита Тачева по повод 80 – годишнината от нейното рождение. София, 2018, 53 – 61.

Топалов 2006: С. Топалов. Към политическата история на Одриското царство от края на VI до средата на IV в.пр.н.е. Част I: Приносни резултати от проучване на монетосеченето на одриските владетели и градовете от южните тракийски крайбрежия. София, 2006.

Фол 1972: А. Фол. Политическа история на траките. София, 1972.

Юрукова 1992: Й. Юрукова. Монетите на тракийските племена и владетели. София, 1992.

Babelon 1932: E. Babelon. Traité des monnaies grecques et romaines. Paris, 1932.

Head 1911: B. Head. Historia Numorum. Oxford, 1911.

May 1950: J. M. F. May. Ainos: Its history and coinage. London, 1950.

Peter 1997: U. Peter. Die Münzen der thrakischen Dynasten (5 – 3.Jahrhundertv.Chr.). Hintergruende ihrer Praegung. Berlin, 1997, 94 – 95.

Psôma 2002: S. Psôma. Le monnayage de Sparadocos des Odryses. Un état de la question. – In: Proceeding of the 8th International Congress of Thracology. Thrace and the Aegean. Sofia, 2002. Vol. II, 513 – 522.

Troxell 1997: H. A. Troxell. Studies in the Macedonian Coinage of Alexander the Great. – In: American Numismatic Society, Numismatic Studies, 21. New York, 1997.

Veligianni 1995: Chr. Veligianni. Abdera, Maroneia, Ainos und der Odrysenstaat. – In: Tekmēria, 1995 (on – line: https://doaj.org/article/5f7faf9e38e34eeb9c91b03464d53ff5).

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ:

Л. = лице

О. = опако

НАИМ – БАН – Национален археологически институт и музей при Българската академия на науките

БНБ – Българска народна банка

Ainos = May 1950

ТЕКСТ КЪМ ИЛЮСТРАЦИИТЕ:

Обр. 1а-б. Диобол на Енос от *съкровището от България.*

Обр. 2а-б – 23а-б. Диоболи на Спарадок от *съкровището от България.*

Обр. А. Диобол на Спарадок – Classical Numismatic Group, Inc. Electronic Auction 303. Lot 17. Date: 29. May 2013 (https://www.acsearch.info/search.html?id=3289491).

Обр. Б. Диобол на Спарадок – Obolos (by Nomos). Webauction 1. Lot 137. Date: 8. Feb. 2015 (https://www.acsearch.info/search.html?id=2343998).

Обр. В. Диобол на Спарадок – Heidelberger Münzhandlung Herbert Grün e. K. Auction 64. Lot 426. Date: 20. Nov. 2014 (https://www.acsearch.info/search.html?id=2223240).

Обр. Г. Диобол на Спарадок – Roma Numismatics Limited. Auction E – SALE 12. Lot 434. Date: 1. Nov. 2014 (https://www.acsearch.info/search.html?id=2198673).

Обр. Д. Диобол на Спарадок – Auktionshaus H. D. Rauch GmbH. Auction 77. Lot 200. Date: 10. Apr. 2006 (https://www.acsearch.info/search.html?id=290124).

Обр. Е. Диобол на Спарадок – Numismatik Naumann (formerly Gitbud & Naumann). Auction 10. Lot 69. Date: 1. Dec. 2013 (https://www.acsearch.info/search.html?id=1781281).

Обр. Ж. Диобол на Спарадок – Auktionshaus H. D. Rauch GmbH. E – Auction 16. Lot 5047. Date: 13. Dec. 2014 (https://www.acsearch.info/search.html?id=2286545).

Обр. З. Диобол на Спарадок – Classical Numismatic Group, Inc. Electronic Auction 257. Lot 45. Date: 8. June 2011 (https://www.acsearch.info/search.html?id=1022617).

HOARD OF DIOBOLOI OF THE ODRYSIAN SPARADOCUS AND THE CITY OF AINOS

Boryana RUSSEVA

(Summary)

In 2003, 12 silver coins – a share of a coin hoard entered the depot of NIAM – BAS with the assistance of Y. Youroukova. The hoard was found by treasure hunters during illegal archaeological excavations on the territory of Bulgaria and immediately scattered afterwards. It was composed of dioboloi belonging to the types and initials of the Odrysian Sparadocus – a brother and paradynast (?) of the Odrysian dynast Sitalkes, legendary for the Greek world, as well as of the same denomination of silver of Ainos – a city located on the Aegean Thracian seashore at the influx of Maritsa (Ant. Hebros) into the sea. As I have mentioned above, 12 coins of this hoard entered the collection of NIAM – BAS – 11 diobols of Sparadocus and 1 diobol of Ainos.

Again in 2003 and again with the assistance of Y. Youroukova, still another 11 diobols of Sparadocus from the same hoard were purchased for the collection of the Bulgarian National Bank from the same person – George Galabov.

Today, thanks to the initiative of Y. Youroukova, the science has an invaluable source concerning the age of Sparadocus which is the unique hoard from the Bulgarian lands composed of small silver fractions of Sparadocus and Ainos housed in the collections of both NIAM – BAS and BNB. The work here presented is devoted to this ancient deposit which I shall briefly name as *the hoard from Bulgaria*.

The same dies between the pieces of two lots – from NIAM and from BNB, alongside with the documented die relation inside them, are sure evidence that all 23 diobols belong to the same ancient deposit concealed at once and composed of coins in circulation. That is, the fragment (?) of the hoard in question represents a *circulation* deposit which allows to dating it well and whose composition is a snap shot of the cash flow at the time of burial. And since there is no dispute that the 23 diobols have been buried in the bosom of the Balkan Thrace, they reflect the local circulation environment representing a nominal that the ancient people consumed exclusively for their local commodity – money operations. This is precisely why we have to look for the place the coins were concealed not far away from the atelier where they had been minted in. Considering the diobol of Ainos, it should be the mint in the town of Ainos located on the northern Thracian Aegean coast at the influx of Hebros into the sea. And knowing that the 23 diobols were found by treasure hunters within the confines of Bulgaria, the most appropriate location of the *hoard from Bulgaria* is its southeastern area, somewhere along the border with Turkey.

Although the chronology and localization of Sparadocus' royal silver are still debatable, surely the *hoard from Bulgaria* helps us to clarify some basic questions about Sparadocus' coinage that have been already risen by the researchers, namely:

Definitely the Sparadocus' diobols have not been struck in Olynthus of Chalcidice, but in Ainos or within the *chora* of the Aeolian colony – where the dynastic residence of Sitalkes' brother Sparadocus was most likely to have been located – the first Odrysian who signed coins with his name.

According to the classification of John May, the only diobolos of Ainos that has come to us from the *hoard from Bulgaria* should have been struck in the period of 464/3 – 453/2 BC as in coin types (*head of Hermes with petasus to right/ vertical caduceus with a concave square*) and a legend (A – I) it belongs to the groups 7 – 15 from the first period after the arrangement of May, dating from the general chronological period of ca. 474/3 – 449/ 8 BC (Ainos 20 sqq). Surely this will be the chronology also of the Sparadocus' diobols apparently parallel to those of Ainos.

According to Selene Psôma (Psôma 2002, 519) Ainos introduced its coinage not ca. 474/3 but rather about 460 BC. On the grounds of this correction, it follows that the dioboloi of Ainos (and of Sparadocus) were minted nearly 14 years later than the date suggested by May (ca. 464/3 – 453/2 BC). Therefore, the chronology proffered by Y. Youroukova concerning the Sparadocus' silver (ca. 445 – 435

BC – Юрукова 1992, 218 – 223, Cat. N 22/1 – 30) is the closest to the absolute date of this first coinage of the Odrysian royal court. Still, it seems to me more prudent to adopt somewhat broader boundaries for dating the Sparadocus coins, enclosed between 450/445 and 439/8 – 435 BC.

In my conviction, in the vicinity of the Sparadocus residence near Ainos, we need to look for the mint that issued not only Sparadocus' diobols but also the entire royal silver in the name and with the initials of the Odrysian. Most probably according to the (reduced) Attic weight system, it also minted the tetradrachms and drachms of Sparadocus, alongside his dioboloi. On their obverse and reverse we see engraved the coin types of the *horseman, horse and eagle with or without a snake in the beak*. Psôma terms these coin types as Herrschaftssymbols for the ethnicities and poleis from the area of the Northern Aegean during the centuries of classical antiquity. That is, apart from its coin types, Sparadocus' silver has followed the fashion in the area and by the weight standard associated with the mighty influence in these places of Athens as a hegemon of the Delian League. Whether the Ainos' silver, contemporary to Sparadocus – tetradrachms, drachms and diobols was also struck not according to the Persian – after the definition of May, but rather according to the reduced Attic standard which in weight comes quite closer to the Persian one? Such an assumption would be in harmony with both the Athenian garrison lodged in Ainos and the circumstance that "*According to the analysis of May, the towns affected by the Odrysai in 430s BC grouped up along the Northwestern Propontis and the Aegean from Chersonesus to the west to the hills that descend to the shore, separating the Samothrakian peraia from Maroneia* (Фол 1972, 143). In this context, the Sparadocus' administration would have (mis)used the skills of the engravers from Ainos, with whose labor authorities in town have redeemed their peaceful days following the model of Byzantium, described centuries later by Polybius (Polyb. 4.46.3).

Съкровище от сребърни диоболи на одриса Спарадок и град Енос

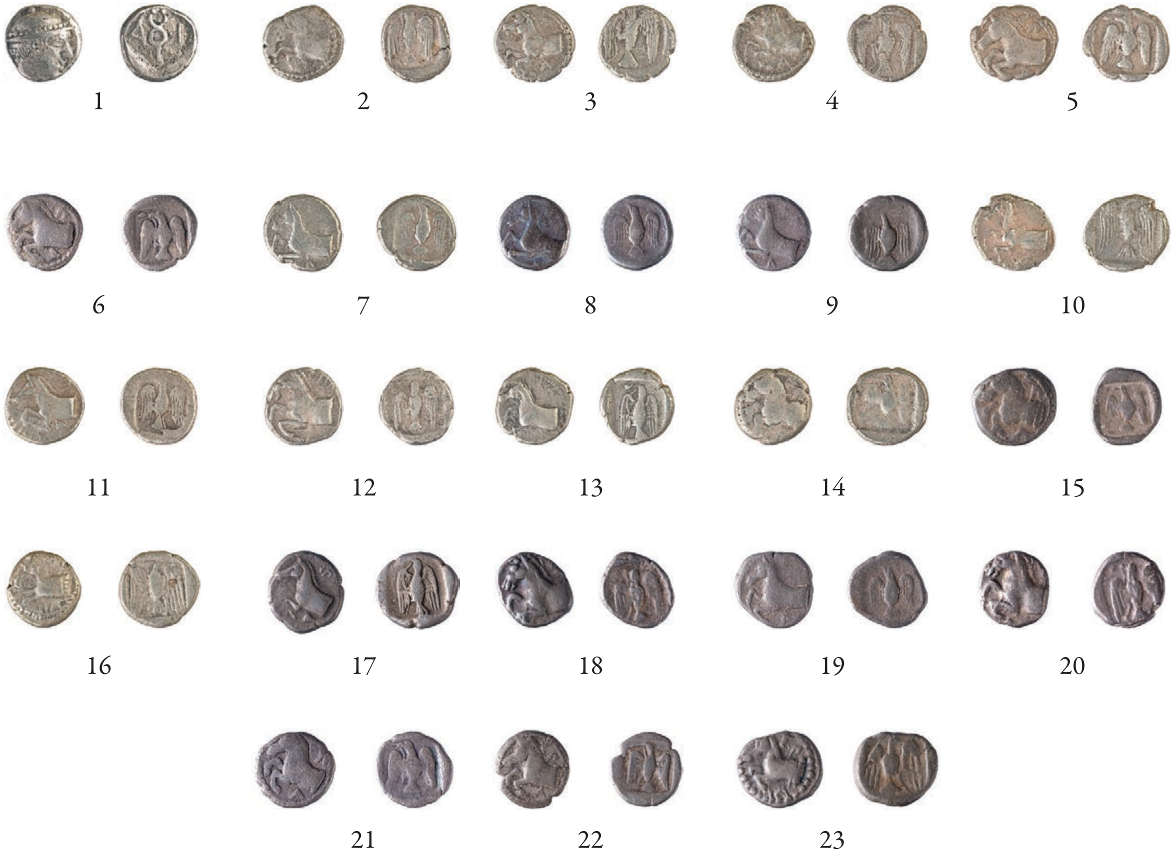

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА”

ДИОНИСОПОЛИС И СКИТСКИЯТ ЦАР АТЕЙ

Димитър ДРАГАНОВ

Преди около двадесет години публикувах три монети от един неизвестен дотогава бронзов тип (Драганов 1995 – 7, 54 – 56; Draganov 1997, 372, no. 7; Draganov 2000, 276, no. 7; Draganov 2010, 9; Draganov 2011, Pl. 1, 9.) със следното описание:

Л.: Глава на Дионис с бръшлянов венец, надясно; ΔΙ (горе). Върху повечето екземпляри – контрамарка *амфора*.

О.: Скитски конник с окачен на колана *горит* (калъф за лък), в галоп наляво, с вдигната за поздрав дясна ръка. Върху повечето екземпляри – контрамарка *лоза с гроздове* (?).

През 2001 г. E. Stolyarik публикува още един такъв екземпляр от колекцията на ANS New York.

(Stolyarik 2001, 27 – 30, Pl. 3, 3). През 2006 г. И. Лазаренко добави още два екземпляра - един от колекцията на Археологически музей – Варна и един от тази на Исторически музей – Шумен (Лазаренко 2006, 132 – 137 = Lazarenko 2006/2007, 27 – 37).

Тук представям общо 23 екземпляра от този тип (виж каталога по-долу, заедно с обр. 1 – 23). По колекции те се разпределят така: 14 от Нумизматичен музей – Русе; 3 от Археологически музей – Варна; 1 от Исторически музей – Шумен; 1 от Исторически музей – Ямбол; 3 от частни колекции[1].

Буквите ΔΙ върху аверса на монетите са сигурно доказателство, че емисията е продукция на Дионисополис (Балчик). Това се потвърждава и от данните за местонамирането на монетите – почти всичките в околностите на Дионисополис.[2]

Очевидно е, че типът е твърде необичаен за монетосеченето на Дионисополис през елинистическата епоха, защото е единственият с представен конник върху реверса. Нетипичен е той и за другите черноморски градове от региона (Томи, Калатис, Истрос). Липсва подобен тип и сред монетосеченията на скитските царе Тануза, Канит, Акроза, Харасп, Елис и Сариак. Единствено монетарницата в Одесос е сякла дълги серии автономни бронзови монети с конник върху реверса (AMNG I/II 1910, nos. 2200 – 2213; SNG BM Black sea, nos. 290 – 293; SNG Stancomb, 261 – 266; Беков 2011, 40 – 48), който обаче иконографски и стилово е твърде по-различен.

ИКОНОГРАФИЯ, ХРОНОЛОГИЯ, ИСТОРИЧЕСКИ КОНТЕКСТ

Определянето на връзките между монетните печати се оказа изключително трудно тъй като огромното количество екземпляри са препечатани върху други монети и контрамаркирани както върху аверса, така и върху реверса. Затова всички монети са с лоша степен на запазеност. Въпреки това, въз основа на някои много характерни детайли на изображенията, се установи, че тази емисия е сечена с два аверсни и четири реверсни печата, което говори за сравнително ограничения ѝ характер.

---

[1] В частни колекции в България се съхраняват още няколко екземпляра.

[2] Данни за местонамиране липсват единствено за екземпляра от ANS. Екземплярът от Шуменския музей е намерен в местността „Змиярника“ до с. Драгоево, Преславско (Шуменска област). Всички останали монети са открити случайно в околностите на Дионисополис (дн. Балчик).

Внимателното наблюдение на повърхността на екземплярите показва, че почти върху всички се забелязват остатъци или следи от по-стари изображения. Тези следи са по-отчетливо забележими върху екземплярите, които не са контрамаркирани (например № 1, 2, 16, 17). Върху реверса на № 1, в дясното поле, зад опашката на коня, личат остатъци от надпис, който е много характерен и лесно може да се идентифицира, а именно, личи част от надписа ΦΙΛΙΠΠΟΥ. Върху реверсите на № 2 и № 9 се забелязват остатъци от конник. Върху реверса на № 5, долу, личат следи от тризъбец и може би от монограм, каквито маркировки са известни от Филиповите монети. Подобни следи от оригиналните изображения могат да се видят и върху други екземпляри. В такъв случай може да се заключи, че оригиналните монети преди препечатването са били широко популярните бронзове на Филип II от типа „глава на Аполон//конник“ (обр. A). И действително формата на монетните ядра, размерите (18 – 19 мм) и теглата на всички екземпляри са точно такива, каквито са и тези на Филип II. Въз основа на тези изключително интересни и важни наблюдения може да се твърди, че цялата (или почти цялата) бронзова емисия на Дионисопол е реализирана чрез препечатване на бронзови монети на Филип II.

Главата на Дионис върху аверса е безбрада, фина и женствена; косите са навити нагоре на руло, а над тях е обичайният бръшлянов венец, чийто два цвята са разположени над челото. Може да се каже, че пред нас е едно класическо изображение на Дионис, изработено от много добър майстор. Начинът на оформяне на прическата и одухотвореният общ вид на изображението издават един висок и ранен стил, който се отличава от този върху другите градски типове на Дионисополис. Върху аверсите на многобройните монетни типове на Дионисополис най-често е представяна главата на Дионис с бръшлянов венец (Драганов 2000, 276, nos. 1 - 4, 9, 11, 13, 15 - 23). Елементарното сравнение на стила на тези изображения с този на типа „скитски конник“ ясно показва липсата на стилова близост между тях. Натрапва се впечатлението, че Дионис върху типа „скитски конник“ е гравиран в един по-ранен стил, характерен за късната класика, което обстоятелство предполага и по-ранна датировка за тази емисия. Към същото заключение ни води и фактът, че надписът с името на града (ΔΙ) не е върху реверса, а върху аверса на монетите. Такива случаи са много по-редки и обикновено се забелязват върху по-ранни емисии.

Конникът върху реверса на типа носи типичните белези на скитските конници, познати ни от изображенията върху предметите от скитските кургани. Поради тези иконографски особености на конника и вдигнатата за поздрав дясна ръка беше предположено, че типът е сечен в Дионисополис за някой скитски цар или, което е по-вероятно, е градски тип с изображение на скитски конник (Драганов 1995 – 7, 55). Според Stolyarik конникът е типично скитски (дълги коси, скитско облекло, скитски калъф с лък) и има тясна връзка с конника върху монетите на Атей. Владетелският жест с вдигнатата за поздрав дясна ръка е бил заимстван от македонските царски типове (Stolyarik 2001, 29). Лазаренко смята, че конникът представя самия скитски цар Атей (Лазаренко 2006, 132 – 137= Lazarenko 2006 – 2007, 27 – 37; Лазаренко 2015, 118). Засега са предложени три дати на тази емисия – края на III и първата половина на II в. пр. Хр. (Драганов 1995 – 7, 55), периода „after the death of Ateas and before the time of the kings of Scythia Minor“ (Stolyarik 2001, 29) и първата половина на 339 г. пр. Хр. (Лазаренко 2006, 136).

Иконографската и стилова прилика между конника върху монетите на Атей и тази върху дионисополския тип е почти тотална. Единствената разлика е, че в първия случай конникът стреля с лък, а във втория е с вдигната за поздрав дясна ръка. Върху двете сребърни емисии на Атей, върху реверса, е изписано неговото име (обр. B и C), а върху втората емисия – и първите три букви (ΚΑΛ) от името на монетарницата Калатис. Върху бронзовата емисия на Дионисополис първите две букви от името на града са върху аверса, докато върху реверса липсва какъвто и да е надпис, т.е. липсва името на владетеля. Върху реверса на един бронзов монетен тип на Керкинитида (Таврически Херсонес) е представен скитски конник, като е изписано само името на града. Върху аверса на друг монетен тип на Керкинитида е представен скит, който държи скиптър във формата на двойна брадва, тълкуван като царска инсигния, но отново е изписано само името на града (Анохин 1989, 410 – 418; SNG Black sea, nos. 694, 696 – 703; Stolba 2007, 89 – 91, fig. 3,9; SNG Pushkin museum I, nos. 595 – 601). Това показва, че има случаи, когато върху градски монети са представяни скитски царски особи без да са посочени техните имена.

Въпреки че върху сребърните монети на Атей над конника стои неговото име, изображението се възприема по-скоро като обобщен образ на скитски воин, защото липсва видима индивидуализация на образа, както и царска инсигния (диадема, жезъл, каузия и др.) или владетелски жест (вдигната за поздрав ръка). Върху бронзовия тип на Дионисополис обаче този жест е налице. Следователно можем да приемем, че е представен владетел и по-точно, че това е скитският цар Атей, независимо от факта, че неговото име липсва. Върху една серия тетрадрахми (и други сребърни фракции) на Филип II, датирана в 359 – 348 г., е представен конник с каузия и с вдигната за поздрав дясна ръка. Същото изображение е експонирано и върху една негова бронзова серия. Приема се, че сеченето на тези серии е синхронно и че конникът е самият Филип II, поздравяващ акламиращия го народ (Le Rider 1997, Pls. 1 – 6, nos. 1 – 139; Драганов 2000, 82 – 88, №№ 176 – 180, 198 – 201, 247). Интересното е, че върху всички сребърни монети (и някои бронзови екземпляри с каузия), конникът (Филип II) е наляво. Според мен няма съмнение, че дионисополци са копирали жеста с „поздравяващата ръка“ именно от тези Филипови серии.

Емисията обаче не е царска и не е на Атей, а е на града Дионисополис, както това се вижда от наличието на етникона върху аверса. Произведена е само в един тип и един номинал. Без съмнение тя е еднократна и инцидентна, и изработена по някакъв специален случай. Тя няма търговски характер, а се появява във връзка с някакво важно събитие за града, свързано с дейността на скитския цар Атей.[3]

Кое събитие би могло да е толкова важно за града, че да принуди градската управа да постави върху монетите конната фигура на скитския цар?

След като дебаркирал в Добруджа и отблъснал трибалите, Атей успял да усвои и постави под свой контрол значителни територии в Източна Добруджа, в непосредствена близост до *хорите* на Истрос, Томи, Калатис, Дионисополис и вероятно Одесос. За сравнително кратко време той урегулирал отношенията си с тези градове, установявайки над тях „варварски протекторат“, задължавайки ги да му плащат определен годишен трибут. Логично е да се предположи, че с градските управи на тези апойкии той е водил отделни преговори, които бивали финализирани със съответно споразумение.

Най-вероятно дионисополската емисия с конната фигура на Атей се появява именно във връзка с воденето на такива преговори, в хода на които е твърде възможно Атей лично да е посетил града. За да благоразположат скитския цар и да си осигурят по-изгодни позиции в преговорите, дионисополци са произвели този тип много набързо, използвайки за монетни ядра бронзове на Филип II. Така те извършили препечатване на известно количество от циркулиращите в изобилие тогава в региона бронзови монети на македонския цар. Няма съмнение, че когато са пристъпили към тази операция, втората емисия на Атей вече била изсечена в Калатис и дионисополци са разполагали с екземпляри, от които точно са копирали скитския конник, но вместо стрелец, са го представили като поздравяващ цар. Твърде е възможно да са ползвали услугите на калатийски гравьор, гравирал някои от печатите за втората сребърна емисия на Атей.

Кого е трябвало да поздравява Атей от монетите на Дионисополис? Като се има предвид, че става дума за извънредно издание на Дионисополис, а не на Атей, най-логично е това да бъдат жителите на града – издател на монетите.[4] Вероятно дионисополци са оказали и други почести на скитския цар, като освен това той е получил и обичайните при такива случаи подаръци. Няма съмнение, че представянето на Атей върху извънредния тип на Дионисополис е политически, а не икономически акт.

---

[3] Подобно е мнението на Stolyarik, според която липсата на царско име върху монетите показвала, че те не са предназначени за пропаганда на царската власт, а са декларация за политически алианс (Stolyarik 2001, 30).

[4] Има много примери, когато различни провинциални градове са отсичали специални емисии от типа „adventus“ по повод посещението в тях на римски императори (виж Draganov 2007, 100).

Разчитането и тълкуването на изображенията е просто. Градските власти решили върху аверса да бъде представен градът с характерните му етнознаци. Така върху аверса се появила главата на бога – епоним Дионис и първите две букви от името на града (за да е пределно ясно чии точно са монетите). Реверсът бил отреден за Атей, където била поместена неговата конна фигура (инспирирана от сребърната му емисия, сечена в Калатис и от екземплярите с конната фигура на Филип II). Името на Атей съзнателно не било гравирано, защото емисията не била поръчана от него, а е била изцяло инициатива на *булето* и *демоса* на града.

Съвършено ясно е, че операцията по препечатването на Филиповите бронзове е била извършена наведнъж и набързо. Но кога е станало това? Според мен – скоро след като „царят на истрианите“ умрял и Атей се справил с Истрос, което се е случило около средата на 340 г. пр. Хр. По това време сребърната емисия на скитския цар, сечена в Калатис, вече била произведена и циркулирала на пазара (Draganov 2015, 44 – 50). Следователно може да се приеме, че Атей е посетил Дионисополис през втората половина на 340 г. пр. Хр. Това е и датата на появата на дионисополската бронзова емисия.

Много скоро след като тази емисия била произведена, политическата и военна обстановка в Добруджа се променила. През късната пролет или ранното лято на 339 г. пр. Хр. Атей загинал на бойното поле в сражение с Филип II, а огромната част от Атеевите скити били прогонени на север от Истър (Дунав). Дионисополци били принудени от обстоятелствата да се адаптират към новата политическа ситуация в региона. Сега на тях, както и на другите добруджански апойкии, се налагало да засвидетелстват лоялност към новия господар на региона (Pippidi 1971, 92; Yordanov 1991, 55 – 57; Йорданов, 1998, 86). Управата на града решила бързо да заличи материалните следи от взаимоотношенията си с Атей, като подложила на тотално контрамаркиране всички налични монети с конната фигура на царя, които могла да събере.[5]

КОНТРАМАРКИ

Както личи от статистическите данни, огромната част от монетите са били изтеглени от населението и контрамаркирани (16 от общо 23 или ок. 70%). Изключително интересен е фактът, че екземплярите са контрамаркирани не с една, а винаги с две контрамарки – едната върху аверса, а другата върху реверса. Аверсната контрамарка представлява съд с две дръжки (*амфора*).[6] По размери височината на амфората е колкото главата на Дионис (ок. 13 мм). Това е направено умишлено, защото целта е била с тази контрамарка да бъде закрито възможно по-плътно и по-ефикасно аверсното изображение (главата на Дионис). Интересното е, че кръглата контрамарка, ударена върху реверса, е много по-дребна (ок. 8 – 9 мм при диаметър на монетите 18 – 19 мм) и макар да поврежда чувствително, не закрива изцяло реверсното изображение (конната фигура на Атей). Точното разчитане на изображението върху реверсната контрамарка обаче е несигурно, като навремето, с големи резерви, предположих (на базата на известните тогава два контрамаркирани екземпляра), че може би то представя лоза с гроздове (Драганов 1995 – 7, 55). Днес, когато имам наблюдения вече върху 16 контрамаркирани монети, съм малко разколебан относно една такава идентификация. За съжаление и сега не мога да предложа сигурна идентификация на тази контрамарка, а само ще представя следните няколко предположения – „лоза с гроздове“ (?), „рало“ (?), „прора“ (?), „пасящ бик/кон“ (?). Странното е, че подобно изображение не успях да открия върху други антични монети, но като че ли последното предложение е най-близо до истината.

Няма съмнение, че двете контрамарки са поставяни едновременно върху двете страни на монетите. Първоначално предположих, че технически това е извършено чрез устройство, което свързва двата печата чрез шарнир, подобно на средновековните булотириони. Подобен е случаят в Пантикапей, където двата контрамаркови печата (*звезда* за аверса и *калъф за лък* за реверса) са шарнирно свързани (Драганов

---

[5] Според Лазаренко, една част от изсечените в Дионисополис монети все още не била разпространена сред гражданите, когато се наложило да бъде контрамаркирана (Лазаренко 2006, 136). За такова предположение обаче няма сериозни аргументи.

[6] Спорът „амфора“ или „кантарос“ е излишен и безпредметен; аз приемам, че е представена амфора, защото съдът изглежда твърде масивен, докато по принцип кантаросът е по-фин и елегантен.

1995 – 7, 55; Macdonald 2005, p. 32, no. 114). Според Лазаренко, монетите не са били контрамаркирани, а препечатани в монетарницата на Дионисополис (Лазаренко 2006, 135 – 136).

Наблюденията върху осите (die – axes) на контрамарките, според разположението на амфората върху аверса, показва следното:

– когато дъното на амфората сочи 10 часа (8 екз.), контрамарката на реверса заема три различни положения;

– когато дъното на амфората сочи 4 часа (3 екз.), контрамарката на реверса заема три различни положения;

– когато дъното на амфората сочи 2 часа (5 екз.), контрамарката на реверса заема три различни положения.

Очевидно е, че двете контрамарки са поставяни едновременно вероятно по начин, по който обичайно се секат монети. Долният (аверсният) контрамарков печат (с гравирана в негатив амфора) е бил закрепен неподвижно. Подвижен е бил горният контрамарков печат (с изображението на „лоза с гроздове“?) и затова при отпечатването той е заемал различно положение спрямо аверсния контрамарков печат. Вероятно той е представлявал железен цилиндричен прът с по-малък диаметър от монетния кръг, в долния край на който е било гравирано изображението („лоза с гроздове“?). Върху неговия горен край е бил нанасян ударът с чука. Затова тази контрамарка се е врязвала по-дълбоко в реверса на оригиналната монета. Естествено е майсторът с чука да е свободен да завърта в различни положения цилиндричният прът с реверсната контрамарка и това е довело до различни варианти в разположението на осите на реверсната контрамарка спрямо аверсната. Все пак не бива да се подценява и игнорира възможността контрамарките да са апликирани чрез шарнирно свързани печати, при което единият или двата печата да са в известна степен подвижни. Освен това констатираните различни варианти на контрамарковите оси (die – axes) биха могли да се получат и при смяна на печатите след тяхното износване с нови такива.

По всичко изглежда, че печатът с гравирана амфора, предназначен за апликиране върху главата на Дионис, не е с кръгла, а с продълговата форма, близка до тази на амфората. Другият печат, предназначен да бъде ударен върху реверсите на монетите, има кръгла форма, диаметър много по-малък от този на монетата и представлява типична контрамарка.

Според мен и двата печата е правилно да се детерминират като контрамарки най-малко поради безспорния факт, че при препечатването се изготвят печати с размерите на монетите, а не с размери на контрамарки. Те са поставяни едновременно чрез способ, наподобяващ сеченето/препечатването на монети. Тази техника на едновременно поставяне на две контрамарки – една върху аверса и друга върху реверса – е позната и от други градски монетосечения. Такива случаи има в Бизантион и Калхедон (SNG BM Black Sea, nos. 69 – 70 (Byzantion); SNG BM Black Sea, no. 146 (Calchedon); Пантикапей (SNG BM Black Sea, nos. 886 – 889, 898, 912, SNG Pushkin museum I, nos. 908 – 931); Олбия (SNG BM Black Sea, nos. 494, 532, SNG Stancomb, 398); Sinope (SNG BM Black Sea, nos. 1514, 1516 – 1517, SNG Stancomb, 787, 789) и другаде. Навсякъде специалистите приемат, че става дума за контрамаркиране, а не за препечатване. Изглежда, че така се е постъпвало, когато се е налагало бързо и коренно да бъде променен дизайнът на определени монетни типове.

Заслужава да се отбележи още едно интересно наблюдение върху аверсите на дионисополските монети. Преди да бъдат нанесени контрамарковите печати, върху аверсите (върху главата на Дионис) били нанасяни удари с чук, за да бъде заравнен релефът с цел по-ясно да изпъкнат контрамарките. Следи от такова заравняване личат върху всички контрамаркирани монети.

Поради лошата запазеност, не е възможно да се определи, колко контрамаркови печата от двата типа са били употребени за препечатването на цялата емисия, но със сигурност те са били няколко.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Както се вижда, дионисополските монети са претърпели странни технически метаморфози, за да достигнат до нас в този необичаен вид. Първо, те са се появили в Македония като бронзови монети на Филип II от типа „глава на Аполон//конник“, след което са достигнали по търговски път до пазарите на гръцките колонии по бреговете на Северозападния Понт. По-късно известно количество от Филиповите бронзове били препечатани в Дионисополис. Върху аверсите им вече стояла главата на Дионис и първите две букви от името на града, а върху реверсите – конната фигура на Атей, поздравяващ с дясната си ръка *демоса* на града. Много скоро след това обаче същите тези монети били изтеглени от обращение, нанесени им били удари с чук за изравняване на релефа и веднага били контрамаркирани едновременно с две контрамарки. Всички тези технически операции върху въпросните монети били извършени от дионисополци по спешност и то, по ирония на съдбата, заради един и същи владетел – първо, във връзка с посещението на Атей в Дионисополис и второ, за да бъдат заличени следите за техните взаимоотношения след неговата гибел.

Чрез задълбоченото изследване на тази наглед семпла емисия се решават окончателно два големи, взаимно свързани въпроса, които са предмет на оживени дискусии повече от сто години.

1. Датата на преименуването на Круни в Дионисополис.

Античните автори са единодушни по отношение на това, че по-старото име на града е Круни, основан от милетски колонисти. Те разказват една и съща история, според която при силна буря вълните изхвърлили на брега статуя на Дионис. Жителите/жреците на Круни изтълкували това събитие като предзнаменование, решили да обявят Дионис за свое божество – покровител и сменили името на града от Круни на Дионисополис (Ps. Skymn 751 – 757; Anonym. Peripl. Ponti Eux., vss 78 – 79; Strabo VII, 6.1; Pomp. Mela II 2, 22; Plin. N. H. IV, 11, 44; St. Byz. s.v.).[7] Кога точно е станало това обаче античните писатели не съобщават. Повечето учени смятат, че актът на преименуването е бил извършен през втората половина или дори в края на III в. пр. Хр. (AMNG I, 126 – 127; Данов 1947, 98). Напоследък се появиха мнения, за съжаление без солидна аргументация, че това се е случило по-рано, през IV в. пр. Хр. (Шопова 1998, 35).[8] Според К. Бошнаков, анализът на сведенията на Страбон и Псевдо – Скимнос/Семос от Делос, който черпи от Деметрий от Калатис, води до предположението, че старото име Круни все още е било актуално по времето на интронизацията на македонския цар Аминта III (393 – 370/69), когато е бил основан Калатис (Бошнаков 2007, 171 – 173, 179 – 189 с цит. лит.).[9]

След като се доказа, че емисията със скитския конник (Атей) е сечена в 340 г. пр. Хр., става пределно ясно, че тази дата е сигурен *terminus ante quem* за преименуването на града. По този начин преименуването на Круни в Дионисополис трябва да се постави в периода ок. 393–340 г.

2. Може ли бронзовата емисия с конната фигура на Атей да се смята за начало на автономното монетосечене на Дионисополис?

Да отговорим положително на този въпрос означава да приемем, че в Дионисополис вече е съществувала уредена градска монетарница, където е била отсечена емисията с конната фигура на Атей. Това предполага, че отговорните градски институции официално са взели такова решение, въз основа на икономическите потребности на населението.

Вече видяхме, че емисията е извънредна, произведена спешно и по политическа необходимост. За нея не са били изготвени оригинални монетни ядра, а за такива са били използвани бронзови монети на Филип II. Следователно все още е липсвала специална организация на целия процес на производство на редовни и планирани градски емисии. Може да се предположи, че за гравирането на печатите за тази емисия е бил привлечен гравьор от Калатис, а самото препечатване на Филиповите екземпляри е било извършено в някое бронзолеярско ателие в града.

---

[7] Вероятно статуята е била дървена (ксоанон?) и е била монтирана на някой кораб, претърпял впоследствие корабокрушение.

[8] Датирането е направено въз основа на един надпис (IV – III в. Пр. Хр.) от Дионисополис (IGBulg. I2, no.13 bis). Както се вижда обаче датировката на надписа е в твърде широки граници. Лазаренко смята, че преименуването е станало най-късно през първата половина на IV в. пр. Хр. Тази дата обаче се основава единствено на погрешната идентификация на аверсното изображение на дионисополския тип „глава на Пан//грозд“, мислено от автора за глава на Атей (Лазаренко 2002, 137 – 139; Лазаренко 2006, 135 – 137 (=Lazarenko 2006/2007, 26 – 37); Damyanov 2007, 3 – 5 с цит. лит.).

[9] В Periplus Ponti Euxini, vv. 762 – 764 (заимствано от Псевдоскимнос), се съдържа уникалното сведение, че Калатис е основан от преселници от Хераклея Понтика, когато Аминта бил интронизиран за цар на Македония. Бошнаков, след като анализира всички сведения (изворови, епиграфски, археологически), стига до заключението, че ктизмата на Калатис е станала по времето на Аминта III (393 – 370/69).

Трябва да се отбележи много важното обстоятелство, че скитската емисия няма никаква стилова прилика с останалите дионисополски серии, пускани планово и регулярно от градската управа. Следователно е минало известно време до официалното решение на дионисополските власти да организират монетарница и да започнат автономното си монетосечене. След казаното дотук, може да се заключи, че тази емисия не бива да се счита за начало на автономното монетосечене на Дионисополис.

Наистина е удивително, как тези зле запазени монети от типа „глава на Дионис, ΔΙ// конна фигура на Атей“ се оказаха носители на изключително ценна нумизматична и оттам реална историческа информация, която не може да бъде получена от други източници.

Тук е мястото да обърнем внимание на един куриозен случай сред българските специалисти по нумизматика, при който един и същи, напълно регулярен и обикновен монетен тип става повод за съчиняването на невероятни хипотези и цели теории, някои от които имат връзка с монетосеченето на Атей и на Дионисополис. През 1925 г. Н. Мушмов публикува малка бронзова монета (9 мм, 0.85 г) от фонда на Националния археологически музей – София, която приписва на тракийския династ Сараток. Той я описва така: „глава на брадат сатир, наляво//увиснал грозд“ (Мушмов 1925, 207, № 35). През 1976 г. Й. Юрукова публикува същата бронзова монета със следното описание: „long – haired male head, bearded, with moustache l.//bunch of grapes“. В коментара си обаче тя, следвайки Мушмов, определя лицевото изображение като „bearded satyr“ и също като него причислява този тип към монетосеченето на тракийския владетел Сараток (ок. 400 г. пр. Хр.). (Youroukova 1976, 16, 71, no. 31). По-късно (1992 г.), същото лицево изображение Юрукова определя като глава на Сараток (Юрукова 1992, 45 – 47, 227, № 37), който при това положение се явява първият одриски владетел, сякъл бронзови монети. Монетата от Националния археологически музей – София е включена и в труда на У. Петер, като принадлежаща на Сараток (Peter 1997, 100). През 1993/5 г. аз отдадох този монетен тип на Дионисополис и го описах по следния начин: „head of Pan, l.//bunch of grapes, ΔΙ“ (Draganov 1995, 61, no. 9). Същата атрибуция и описание на типа съм дал по-късно и в други свои публикации (Draganov 1997, no. 8; Draganov 2000, no. 8). През 1998 г. С. Топалов приема, че става дума за монетен тип на Дионисополис и определя лицевото изображение като глава на сатир (Топалов 1998, 164 – 171).[10] През 2002 г. И. Лазаренко публикува първо една (Лазаренко 2002, 134), а през 2006 г. и втора монета от същия тип от фонда на Археологически музей Варна, твърдейки, че върху аверса на това дионисополско издание е представен портрет на скитския цар Атей (Лазаренко 2002, 134 – 139; Лазаренко 2006, 132 – 137 = Lazarenko 2006/2007, 27 – 37) (обр. D). Това становище обаче е определено от M. Oppermann като проблематично (Oppermann 2004, 242, note 2465) и е посрещнато с недоверие от M. Damyanov (Damyanov 2007, 8). И. Карайотов, следвайки Лазаренко, намира, че „скитският характер на изображението все пак е безспорен“, защото брадатият мъж върху аверсите на тези монети бил напълно в стила на други пластични изображения от Северното Черноморие, като например яздещите скити от торквата от Кул Оба (Карайотов 2006, 66 – 67; Karayotov 2007, 150).

Резюмирани, становищата относно лицевото изображение от въпросния бронз изглеждат така: глава на сатир, глава на Сараток, глава на Пан, глава на Атей. Проблемът около идентификацията на изображението, представено върху аверса на пръв поглед изглежда твърде сложен и трудно решим, но всъщност е точно обратното. Проблемът е елементарен или по-точно такъв изобщо не съществува. Ако се вгледаме внимателно в лицевия образ веднага ще забележим следните много ясни подробности – в горната част на челото на персонажа много отчетливо се различават два изправени кози рога с добре очертани форми и извивки. Идентификацията им не предизвиква никакво съмнение. Особено добре се наблюдават те върху екземпляра от Варна (обр. D).[11] Козите рога не биха могли по никакъв начин да бъдат объркани с кичури коса или с нещо друго. Разбира се, не всички екземпляри от този тип са добре запазени или идеално центрирани и вероятно на това се дължат грешките при идентификацията на изображението. Но освен козите рога има и други характерни белези, по които изображението лесно може да бъде безпогрешно идентифицирано – месестият с широки ноздри грозен и сплескан нос; дебелите месести устни, дебелите рунтави вежди; ниското чело; брада на едри прави кичури, обхващаща почти цялата повърхност на лицето. Всичко това и общият уродлив вид на образа недвусмислено говорят, че не може да става и дума за портрети на Сараток или на Атей. Няма никакво съмнение, че гравьорът е представил типичен образ на Пан с кози рога.[12] Изображението на Пан, доброволен участник в свитата на Дионис, е много популярно в региона на Северното Черноморие и е често представяно върху монетите на някои гръцки колонии (SNG BM Black Sea, nos. 855 – 858, 864, 866 – 879, 881 –905, 924 – 934 – Panticapeum; 990 – 994 – Phanagoria; MacDonald 2005, p. 36, no. 145) (обр. E).

---

[10] Представена е информация за 9 екземпляра, от които 5 са илюстрирани.

[11] Във фонда на Нумизматичен музей – Русе се съхраняват над 20 екземпляра от този тип, наблюденията върху които недвусмислено потвърждават твърдението, че върху аверса на типа е представена глава на Пан.

От всичко казано дотук е ясно, че това е един обикновен тип от градското монетосечене на Дионисополис, при който на аверса е представен характерният образ на Пан, а на реверса, освен първите две букви от името на града (ΔI), е експониран грозд – емблемата на полиса. Наистина, изглежда странно и съвършено нелогично да се твърди, че портретът на Атей може да бъде представен върху аверса на най-малкият номинал (9 – 10 мм) бронзови монети (без царски инсигнии и без неговото име), при положение, че върху реверса изрично е указано чрез етникона (ΔI) и парасемона (грозд) на града, че това е регулярна автономна емисия на Дионисополис. Още повече, че Атеевият портрет липсва върху неговите две собствени сребърни емисии, сечени в Хераклея Понтика и Калатис.

За началото на монетосеченето на Дионисополис Лазаренко има собствена теория. Според нея типовете „глава на Пан (за него глава на Атей)//грозд, ΔI“ и „глава на Дионис, ΔI//конна фигура на Атей“ са сечени едновременно в Дионисополис и представлявали два номинала в съотношение 1 към 4, т.е. халк към тетрахалк. Най-ранните дионисополски монети били тези от типа „кантарос//грозд на клонче“ (обр. F). Всички тези три типа били сечени в третата четвърт на IV в.пр. Хр. (Лазаренко 2006, 132 – 137 = Lazarenko 2006/2007, 27 – 38).

По-горе беше отделено достатъчно място за първите два типа. Що се отнася до монетата от третия тип („кантарос//грозд“) трябва да отбележим, че тя не принадлежи на монетосеченето на Дионисополис, а на остров Коркира (дн. Корфу) в Йонийско море (SNG Cop., 165 – 169; Pozzi, 3030; Lindgren II, 70, 1458 – 1459; Hoover 2010, no. 89)[13] (обр. G).

Основните резултати, постигнати дотук, биха могли да се обобщят така:

1. През 340 г. пр. Хр в Дионисополис е произведен типът „глава на Дионис, ΔI//конна фигура на Атей“ чрез препечатване на бронзови монети на Филип II от типа „глава на Аполон//конник“. Емисията нямала пазарен характер, а е била отсечена извънредно по политически причини (вероятно посещение на Атей в Дионисополис). След гибелта на Атей през пролетта или лятото на 339 г.пр. Хр., емисията е била изтеглена веднага от обращение и контрамаркирана едновременно с две контрамарки (една за аверса и друга за реверса) също по политически причини. Тя не е регулярна градска емисия и не може да се смята за начало на автономното монетосечене на Дионисополис.
2. Не съществува дионисополски тип „глава на Атей//грозд, ΔI“, а е налице типът „глава на Пан//грозд, ΔI“.
3. Типът „глава на Пан//грозд, ΔI“ не е на Сараток или на Атей, а е редовна автономна емисия на Дионисополис от най-малък номинал.
4. Типът „кантарос//грозд“ не е на Дионисополис, а на о. Коркира.
5. Круни е преименуван в Дионисополис преди 340 г.пр. Хр. и по-точно в периода ок. 393 – 340 г.

---

[12] Известно е, че и сатирите понякога са представяни с къси рога (Jones 1986, 206 – 207, satyr; Gislon, Palazzi 1997, Satiro), но върху монетите ние имаме на разположение само главата на персонажа, а не цялото тяло, което е причина за колебанията (Пан или сатир) при идентификацията на изображението. Могат да се посочат много примери, когато изображенията върху едни и същи монети са определяни от различни автори и като Пан, и като сатир.

[13] Преди години тази зле запазена монета беше погрешно приписана на Дионисополис (Draganov 1997, no. 10; Draganov 2000, no. 10).

КАТАЛОГ

Л.: Глава на Дионис с бръшлянов венец, надясно. ΔΙ (горе).
О.: Конна фигура на Атей с окачен на колана горит (калъф за лък), в галоп наляво, с вдигната за поздрав дясна ръка.

1. Obv.1 – Rev.1; 19/18 мм; 4.60 г; препечатана; Нумизматичен музей – Русе (съкр. НМР).
Драганов 1995/7, 54, № 1; Draganov 2000, 276, no. 7 (= Draganov 1997, 372, no. 7); Stolyarik 2001, Pl. 3, no. 4.

2. Obv.1 – Rev.1; 20/19 мм; 5.17 г; препечатана; НМР.

3. Obv.1 – Rev.1; 16/18 мм; 4.88 г; препечатана; контрамарка върху аверса: амфора; контрамарка върху реверса: неидентифицирана; Частна колекция; местонамиране: Драгоево, Шуменска област.
4. Obv.1 – Rev.2; 18 мм; 4.52 г; пробита; Колекция Вл. Беков (Варна).

5. Obv.1 – Rev.2; 19 мм; 5.00 г; препечатана; Контрамарка върху аверса: амфора; контрамарка върху реверса: неидентифицирана; НМР; Драганов 1995/7, 54, №. 3; Draganov 1997, 372, no. 7(2); Stolyarik 2001, Pl. 3, no. 6.

6. Obv.1 – Rev.2; 18 мм; 4.15 г; препечатана; контрамарка върху аверса: амфора; контрамарка върху реверса: неидентифицирана; CNG, e – Auction 263 (31.08.2011), 71.

7. Obv.1 – Rev.2; 18 мм; 4.94 г; препечатана; контрамарка върху аверса: амфора; контрамарка върху реверса: неидентифицирана; Регионален исторически музей (РИМ) Ямбол, 4491.

8. Obv.1 – Rev.2; 18 мм; 4.62 г; препечатана; контрамарка върху аверса: амфора; контрамарка върху реверса: неидентифицирана; НМР.

9. Obv.1 – Rev.3; 18 мм; 5.13 г; препечатана; контрамарка върху аверса: амфора; контрамарка върху реверса: неидентифицирана; НМР.
10. Obv.1 – Rev.3; 18 мм; 4.48 г; препечатана; контрамарка върху аверса: амфора; контрамарка върху реверса: неидентифицирана; НМР.
11. Obv.1 – Rev.3; 19/18 мм; 4.37 г; препечатана; контрамарка върху аверса: амфора; контрамарка върху реверса: неидентифицирана; НМР.

12. Obv.1 – Rev.3; 18/19 мм; 5.22 г; препечатана; контрамарка върху аверса: амфора; контрамарка върху реверса: неидентифицирана; НМР.

13. Obv.1 – Rev.3; 19/18 мм; 4.73 г; препечатана; контрамарка върху аверса: амфора; контрамарка върху реверса: неидентифицирана; НМР.

14. Obv.1 – Rev.3; 18/19 мм; 4.42 г; препечатана; пробита; контрамарка върху аверса: амфора; контрамарка върху реверса: неидентифицирана; Археологически музей (АМ) Варна, 5536.

15. Obv.1 – Rev.3; 19 мм; 4.15 г; препечатана; контрамарка върху аверса: амфора; контрамарка върху реверса: неидентифицирана; АМ Варна, 5128.

16. Obv.2 – Rev.1; 18 мм; 4.68 г; препечатана; ANS, 1944.100.36180 (E. T. Newell coll.); Stolyarik 2001, Pl. 3, no. 3.

17. Obv.2 – Rev.4; 19/17 мм; 4.46 г; препечатана; НМР.

18. Obv.2 – Rev.4; 18/19 мм; 3.50 г; препечатана; РИМ Шумен, 12361 (6); местонамиране: Драгоево, Шуменска област.

19. Obv.2 – Rev.4?; 18.5/16.5 мм; 3.75 г; препечатана; пробита; НМР.

20. Obv.2 – Rev.?; 17.5/17 мм; 3.73 г; препечатана; контрамарка върху аверса: амфора; контрамарка върху реверса: неидентифицирана; НМР.

21. Obv.? – Rev.?; 19 мм; 4.45 г; препечатана; контрамарка върху аверса: амфора; контрамарка върху реверса: неидентифицирана; НМР.

22. Obv.? – Rev.?; 20/18 мм; 4.11 г (фрагм.); препечатана; контрамарка върху аверса: амфора; контрамарка върху реверса: неидентифицирана; НМР.

23. Obv.? – Rev.?; 18 мм; 4.38 г; препечатана; контрамарка върху аверса: амфора; контрамарка върху реверса: неидентифицирана; АМ Варна, 5127.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Анохин 1989: В. А. Анохин. Монеты античных городов Северо – Западного Причерноморье. Киев, 1989.

Беков 2011: В. Беков. Автономните и псевдоавтономните монети на Одесос с бог конник. Част първа. – Историкии, 4, Шумен, 2011, 40 – 48.

Бошнаков 2007: К. Бошнаков. Псевдо – Скимнос или Семос от Делос. Проучвания върху сведенията на елинските автори за Западния Понт. София, 2007. (= K. Boshnakov. Pseudo – Skymnos (Semos von Delos?). Palingenesia, Bd. 82. Stuttgart, 2004).

Данов 1947: Х. Данов. Западният бряг на Черно море в древността. София, 1947.

Драганов 1995 – 1997: Д. Драганов. Неизвестен бронзов монетен тип на Дионисополис. – Нумизматика и сфрагистика, IV, 1995 – 97, 54–56.

Драганов 2000: Д. Драганов. Монетите на македонските царе. Част I: От Александър I до Александър Велики. Ямбол, 2000.

Йорданов 1998: К. Йорданов. Политическите отношения между Македония и тракийските държави (359–281 г. пр. Хр.). София, 1998.

Карайотов 2006: И. Карайотов. Бронзовите монети на Месамбрия, Аполония, Одесос и Дионисополис. Сравнителен анализ. – Нумизматика сфрагистика и епиграфика, 3, Част 1, 2006, 63 – 80.

Лазаренко 2006: И. Лазаренко. Бронзови владетелски монети, отсечени през IV–III в. пр.Хр. в Дионисополис и Одесос. – Известия на Народния музей Варна, 40 (55), 2006, 132–173.

Лазаренко 2002: И. Лазаренко. Бележки върху историята и монетосеченето на скитските царе Атей и Сариак. – Известия на Народния музей Варна, 4, 2002, 130–146.

Лазаренко 2015: Скитите в Тракия (VII в. пр. н. е. – I в. от н. е.). Част I: Писмени извори за скити в Тракия. Варна, 2015.

Мушмов 1925: Н. Мушмов. Монетите на тракийските царе. – В: Сборник Дякович (Годишник на Народна библиотека Пловдив), 1925, 195–265.

Топалов 1998: С. Топалов. Племена и владетели от земите на Одриското царство и граничните му югозападни територии от края на VI до средата на IV в. пр. Хр. Приноси към проучване монетосеченето и историята на древна Тракия. София, 1998.

Шопова 1998: И. Шопова. Към проблема за култа на Дионис в Дионисополис. – В: Боговете на Понта. Варна, 1998, 34 – 36.

Юрукова 1992: Й. Юрукова. Монетни съкровища от българските земи, т. I: Монетите на тракийските племена и владетели. София, 1992.

AMNG I: B. Pick. Die antiken Münzen Nordgriechenlands. Die antiken Münzen von Dacien und Moesien. Erster Halbband. Berlin, 1898.

AMNG I/II: B. Pick, K. Regling. Die antiken Münzen Nordgriechenlands. Die antiken Münzen von Dacien und Moesien. Band 1, Zweiter Halbband, Abtheilung I. Berlin, 1910.

Damyanov 2007: M. Damyanov. Dionysopolis, its territory and neighbours in the pre – Roman times. – In: D. V. Grammenos, E. K. Petropoulos (eds.). Ancient Greek colonies in the Black Sea 2, Vol. I, BAR International Series 1675 (I), 2007, 1 – 36.

Draganov 1995: D. Draganov. New coin types of Dionysopolis. – In: Numismatic and Sphragistic Contributions to the Ancient and Medieval History of Dobroudja. International symposium (Dobrich, October 4–8, 1993). Dobroudja, 12, 1995, 60–63.

Draganov 1997: D. Draganov. The bronze coinage of Dionysopolis. – Spink Numismatic Circular, Vol. CV, No. 10, December 1997, 371 – 377.

Draganov 2000: D. Draganov. The bronze coinage of Dionysopolis. Typology. – Proceedings of the XIIth International Congress of Numismatic (Berlin 1997), Vol. I, Berlin 2000, 275 – 279.

Draganov 2007: D. Draganov. The coinage of Deultum. Sofia, 2007.

Draganov 2010: D. Draganov. The Coinage of the Scythian Kings in the West Pontic Area: Iconography. – Archaeologia Bulgarica 3, 2010, 29–52.

Draganov 2011: The Coinage of the Scythian Kings in the West Pontic Area: Iconography. – Proceedings of the XIVth International Congress of Numismatics, Vol. I, (Glasgow 2009), Glasgow 2011, 140 – 162.

Draganov 2015: D. Draganov. The coinage of the Scythian Kings in the West Pontic area. Sofia, 2015.

Jislon, Palazzi 1997: M. Jislon, R. Palazzi. Dizionario di Mitologia e dell'Antichità Classica. Bologna, 1997.

Jones 1986: J. M. Jones. A dictionary of ancient Greek coins. London, 1986.

Jordanov, K. 1991: K. Jordanov. Thraker und Skythen unter Philipp II. – Bulgarian Historical Review, 3, 1991, 37–59.

Hoover 2010: O. D. Hoover. Handbook of coins of the Islands, Vol. 6: Adriatic, Ionian, Thracian, Aegean, and Carpatian Seas (excluding Crete and Cyprus), Sixth to First Centuries BC, 2010.

IGBulg. I^{2}: G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae, Vol. I^{2}: Inscriptiones orae Ponti Euxini. Serdicae, 1970.

Karayotov 2007: I. Karayotov. Le monnayage de Messambria et les monnayages d'Apollonia, Odessos et Dionysopolis. – In : D. V. Grammenos, E. K. Petropoulos (eds.). Ancient Greek colonies in the Black Sea 2, Vol. I, British Archaeological Reports, International Series 1675 (I), 2007, 127 – 174.

Lazarenko 2006 – 2007: Monede de bronz pe care este reprezentat portretul Ateas, batute la Dionysopolis. – Cercetari numismatice XII – XIII, 2006 – 2007, 27 – 38.

Le Rider 1977: G. Le Rider. Le monnayage d'or et d'argent de Philippe II. Paris, 1977.

Lindgren II 1989: H. C. Lindgren. Ancient Greek bronze coins: European mints from the Lindgren Collection. Berkeley/California, 1989.

MacDonald 2005: D. MacDonald. An introduction to the history and coinage of the kingdom of the Bosporus. Classical Numismatic Studies, No. 5, 2005.

Oppermann 2004: M. Oppermann. Die Westpontischen Poleis. Langenweissbach, 2004.

ТЕКСТ КЪМ ИЛЮСТРАЦИИТЕ:

Обр. 1 – 23. Бронзови монети от типа "Глава на Дионис/Конна фигура на Атей".

Обр. A. Бронзова монета на Филип II.

Обр. B–C. Сребърни монети на скитския цар Атей.

Обр. D. Бронзова монета на Дионисополис с аверсно изображение на Пан с кози рога (Археологически музей, Варна).

Обр. E. Бронзова монета на Пантикапей с аверсно изображение на Пан.

Обр. F. Бронзова монета на Коркира, намерена в Дионисополис.

Обр. G. Бронзова монета на Коркира.

DIONYSOPOLIS AND THE SCYTHIAN KING ATEAS

Dimitar DRAGANOV

(Summary)

In 340 BC the city of Dionysopolis produced the coin type "head of Dionysus, ΔI/Scythian horseman (Ateas)" by overstriking bronze coins of Philip II ("head of Apollo/horseman"). The issue was not intended for regular commerse, but was struck in haste for political reasons, probably a visit of Ateas to Dionysopolis. After the death of Ateas, in the spring/summer of 339 BC, the issue was immediately recalled and simultaneously overstruck with a pair of countermarks (one for the obverse, one for the reverse), again for political reasons. It was a special one-time issue and cannot be considered the beginning of the regular autonomous coinage of Dionysopolis.

The conclusions of this article can be summarized as follows:

- There is no coin type "head of Ateas l./bunch of grapes, ΔI". The proper attribution of this coin type of Dionysopolis is "head of Pan/bunch of grapes, ΔI".
- The type "head of Pan/bunch of grapes, ΔI" is a regular autonomous coin of Dionysopolis and is not related to either Saratokos or Ateas.
- The type "kantharos/vine with a bunch on grapes" belongs to Corcyra, not to Dionysopolis.
- The renaming of Krounoi into Dionysopolis happened before 340 BC, likely in the period from ca. 393 – 340 BC.

It is amazing how these poorly preserved coins of the type of head of Dionysus, ΔI/Scythian horseman (Ateas) prove to be carriers of valuable numismatic and hence real historical information that cannot be obtained from any other sources.

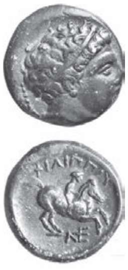

Обр. A

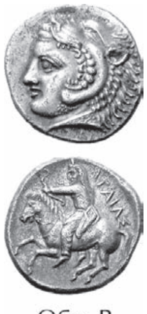

Обр. B

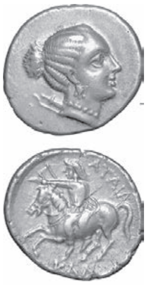

Обр. C

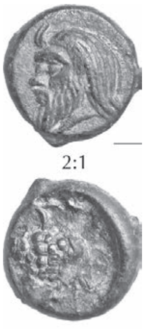

Обр. D

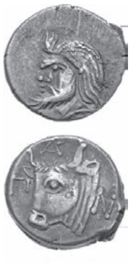

Обр. E

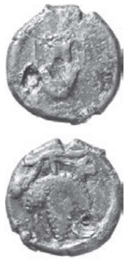

Обр. F

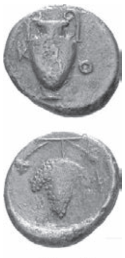

Обр. G

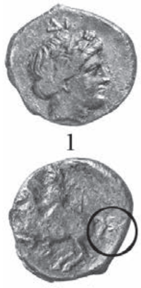

1

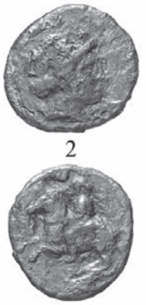

2

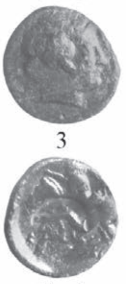

3

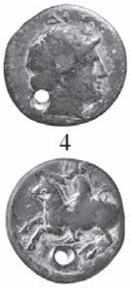

4

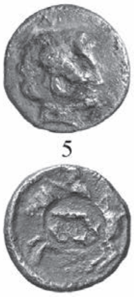

5

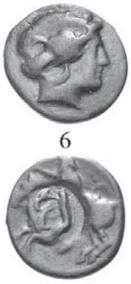

6

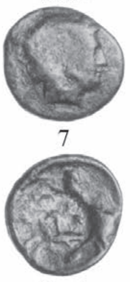

7

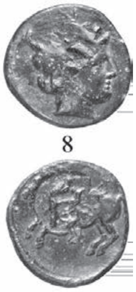

8

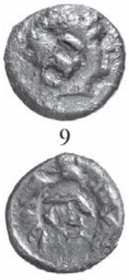

9

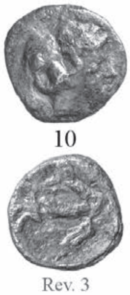

10

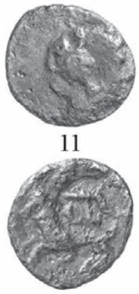

11

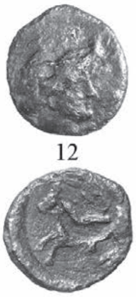

12

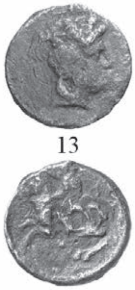

13

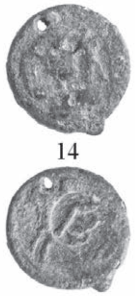

14

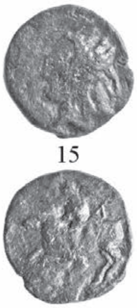

15

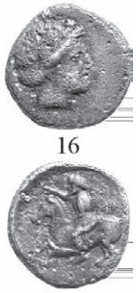

16

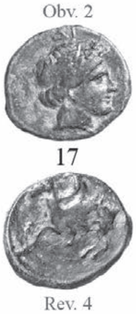

17

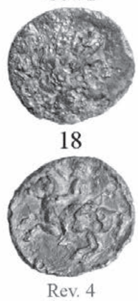

18

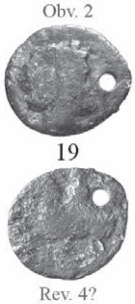

19

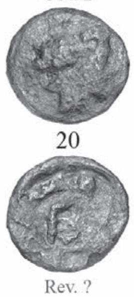

20

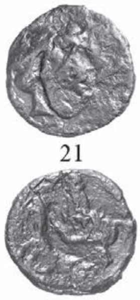

21

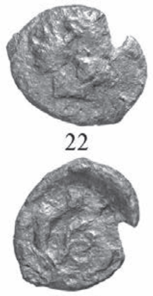

22

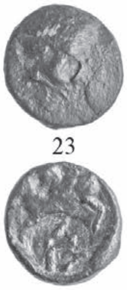

23

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА"

SOME REMARKS ON GOLD STATERS OF ALEXANDER THE GREAT TYPE STRUCK AT KALLATIS

Aurel VÎLCU, Emanuel PETAC

Reflecting on the Alexander the Great type staters, we noticed a stylistic particular large issues of gold coins, considered even from the XIXth century (Müller 1855, 180 – 181) to be struck in Kallatis because of the left figure letter or monogram on the reverse (K or KA). The attribution of the Kallatian issues of Alexander the Great type was discussed again when 94 coins from the great hoard discovered at Mărăşeşti, Vrancea county, were published; among them, 17 were struck at Kallatis (Poenaru Bordea 1974, 103 – 125). The publisher of the Mărăşeşti hoard proposed a chronology between 279/275 and 228/220 (Poenaru Bordea 1974, 118 – 119) - corresponding to the beginning of the Alexander the Great type staters issues from Odessos (following king Lysimachus death in 281 BC) and to the supposed final date of the Anadol hoard (Pridik 1902; Seyrig 1969; Marinescu 1996, 259; Vîlcu, Petac 2012, 56-57) which contains a significant lot of Kallatian staters (Poenaru Bordea 1979, 37 – 52). M. J. Price catalogue of the Alexander the Great type coins offers a representative database of the published material until the end of the ninth decade of the XXth century (Price 1991). Price makes a list of the Kallatis issues following the letters from the reverse and proposed a new chronology, around the years 250-225 BC (Price 1991, 176-178).

Not only the chronology of the Alexander type staters from Kallatis is controversial, but also the attribution of the coins Price nos. 890-911, 913-916 and 927. The study of a hoard from the commerce, discovered probably somewhere in Serbia or Western Romania – containing tetradrachms of Philip II, Alexander the Great, Philip III, Lysimachus type, Seleucid tetradrachms from Seleucus I, Antiochus I, Antiochus II, tetradrachms from king Eumenes of Pergamon, and also imitations from Huşi-Vovrieşti type, another one of Alexander type and a tetradrachm from the Thracian king Orsoaltios – suggests that the staters considered to be struck in Kallatis are in fact from Chalcedon (Wartenberg, Kagan 1999, 395 – 407). The editors of the hoard consider that the Alexander type staters (Price 890-900) and also the tetradrachms (Price 901-946) were in fact struck in Chalcedon somewhere between the years 260-220 BC (Wartenberg, Kagan 1999, 405). Recent Bulgarian researches show that the above-mentioned issues were certainly struck by Kallatis and not by Chalcedon (Ruseva 2008, 197 – 204). The almost exclusive concentration of the discoveries around the Lower Danube region (Gh. Poenaru Bordea 2004, 27 – 70) is another argument sustaining that the staters Price 891[1]-911, 913-916 and 927 were struck by Kallatis and not by Chalcedon. The single exception is represented by a stater type Price 916[2] found in Asia Minor, Kirazli hoard, Turkey (Le Rider, Olcay 1987, 24, no. 1) – hoard that contains also a silver Kallatis drachm. Recent researches suggest that Chalcedon begun to strike Lysimachus type staters around the year 260 BC (Marinescu 1996) and it is almost impossible that the same city struck also Alexander type staters in the same time. If the identification of the mint for the issues Price 891-911, 913-916 and 927 seems to be clear, their chronology remains still in debate.

---

[1] It is not clear if all the staters of Price 890 type were struck by Kallatis.

[2] The monogram from the left down side of the reverse is only partially visible, but the appartenance to the series Price 916 was made studying the style and die-links for the obverse.

The recent reexamination of the coins and the results of the chemical analysis of the metal reveal new details that change significantly the perception on the Alexander type gold issues from Kallatis. The Alexander the Great type stater Price 890, without monogram, was attributed to Kallatis on the single reason of its presence in the Mărăşeşti hoard. It has a very high title (99.7%). Investigating eight staters of Price 894 (**pl. I.1**) and 896 types (**pl.I.2**), we noticed some obverse die-links between them, so the two types were struck almost in the same time despite their different monograms from the reverse. The XRF analyses show that the coins Price 896 have a better title (99.6% and 99.9%), so there are probably struck the first. For the second type (Price 894) the title has fluctuations between 99.6% and 97.8 %. Fluctuations of the gold title are more important for the staters of Price 910 type (from 99.8% to 96.4%) and not so extensive for Price 914 (99.6% to 98.8%). The similar style of the two issues suggests that there were struck in the same time or one after another over a short period. The coins Price 915 (**pl. I.7**) show a stylistic connection with Price 914 (**pl. I.6**), so it is quite probable that there were struck in the same period. It has a better gold title (99.7%). The staters Price 916 are one of the last Alexander the Great gold coins struck at Kallatis, having a very low title (95.4%) (Vîlcu, Petac, Constantinescu, Chiojdeanu, Stan, Niculescu 2011, 505).

The stylistic analysis of 142 Alexander type staters from public collections or private auctions shows that several series having different monograms on the reverse were in fact struck in a very short period of time. One of the arguments could be the representation of Nike on the reverse of the kallatian staters. Several reverse die-links shows that a specific stylis of Nike is a common element – a stylis having on top a triangle representing a schematized standard (Daremberg, Saglio 1877 –1919, 1548; for this specific stylis, see Müller 1855, pl. II, no. 16). We have this type of stylis on eight series of staters (see the catalogue and **pl. I.8-10**), representing a distinct group between the gold issues from Kallatis. It is already known that the introduction of Nike on the gold Macedonian staters followed the Alexander the Great visit to the Nike sanctuary from Ilion in 334, and the presence of the stylis – a marine symbol – symbolizes the mastery of the sea after the conquest of Tyre in 332 BC. For sailors, the stylis was the equivalent of the flag for the infantry, could wear the name of a deity protecting the ship, a deity that could be invoked in battle (Le Rider 2003, 23; for the protective role of the stylis, details at Velissaropoulos 1977, 72 – 73). Usually, the stylis has on top a cross symbolizing the naval power and mastery of the sea (Babelon 1891, 73 – 87; Babelon 1907, 1 – 39). On the Alexander type staters the top of the stylis is like a trident. The change of the form of the stylis in the IIIrd century BC could be noticed in two situations: on the staters from Kallatis and also on a series of staters from Sinope (Newell 1918, 117 – 123)[3]. Both of them struck first staters having a trident type stylis and after that, for a certain reason, they struck staters having triangle head-type stylis – probable consequence of a naval event[4] or commemorate an important victory on sea[5]. For Kallatis, an important naval event generating the change of the stylis form could be the war against Byzantion. We must notice that the kallatian staters with triangle head-type stylis on the reverse has important stylistic similarities with the staters Price 910, 914 (**pl. I.6**) and 915 (**pl. I.7**), having trident type stylis on the reverse, both of them being probably struck in the same period. A recent research suggests that somewhere around the year 255 BC Byzantion, allied with the Ptolemaic Egypt, attacked the West Pontic cities, the allies of Antiochus II (Avram 2003, 1212). The evolution of the war suggests that in the first stage the attack of Byzantion was rejected, with a probable significant contribution of the Kallatis fleet – as the change of the stylis form seems to suggest.

---

[3] The author only reports this type of coins from the second series but without comments on the stylis form.

[4] For a discussion on the Cyzicus offering (stylidion) to the sanctuary from Delphi see Roux 1990, 221-245.

[5] See the coins of Demetrios Poliorcetes illustrating the naval victory from Salamis and a commentary about the coin as a propagandistic instrument during the wars between Alexanders generals, Hadley 1974, 50-65.

This is the most probable context in which the eight series of staters with triangle head-type stylis were struck, for the continuation of the war and symbolizing the naval superiority of Kallatis. The common stylistic elements of the dies shows that the eight series of staters were struck in a short period of time. It is obvious that the volume of the gold staters issues from Kallatis was very important, more than 80000 staters only for the issues having the triangle type stylis – considering that the around 10000 gold coins could be struck using the same pair of dies (Faucher, Téreygeol, Brousseau, Arles 2009, 78). Only the intention to sustain a war effort could justify such a significant volume of gold coins struck in a short time. This enormous quantity of gold pretends significant resources of precious metal, much over the possibilities of Kallatis, but we must not forget that the conflict between Kallatis and Byzantion is only an episode of the Second Syrian War (Avram 2003, 1181-1213). So, we think that the origin of the kallatian gold must be searched in the alliance between the Macedonian kingdom of Antigonos and the Seleucid Empire of Antiochus II. At this moment, all our data (style, discoveries, metal title) shows that we have two groups of kallatian staters following the form of Nike stylis. This observation, altogether with the analysis of style and die-links suppose a future reconsideration of the situation registered by M. J. Price (Price 1991, nos. 890-911, 913-916, 927). We can count for the first group several issues presenting stylistic similarities and having only the city monogram on the reverse left field (K or KA; Price 891-894 and 896-900) or city monogram and a secondary one also (Price 902, 904-908, 910, 914, 915). The second group of staters includes eight series of coins, having triangle head-type stylis on the reverse, also with the monogram of the city and a secondary one, five of them included in Price catalogue – nos. 902, 909 (**pl. I.9**), 913 (**pl. I.8**), 916 and 927 – and three unpublished, coming from Dăeni hoard or from commerce. Three of the series from the second group (Price 902, 909 and 916) could be linked stylistically with the issues Price 914 (**pl. I. 6**) and 915 (**pl. I.7**) from the first group. The stylistic similarities between the issues from both groups sustain that there were struck in a short period of time. We consider that the coins from the second group and also the similar coins from the first group, especially the issues Price 910, 914 (**pl. I.6**) and 915 (**pl. I.7**) were struck at the middle of the third century BC in the context of the war against Byzantion. The chronology of the coins with the triangle type stylis is enhanced by the presence in Varna hoard (260 BC) (Ruseva 1994, 11 – 30) of a tetradrachm (Price 928) having a similar monogram with the staters type Price 927. This situation suggests that the tetradrachms Price 928 and the staters having triangle head-type stylis were struck in the same time. The most probably, Kallatis stops his Alexander type gold issues after the war with Byzantion but not later than the beginning of the Third Syrian War (246/241) when the cities from the region adopt the Lysimachus type coins promoted by the Ptolemaic winners (Petac 2011, 7 – 14; Petac, Vîlcu 2012, 51 – 63; Petac, Vîlcu 2013, 297 – 326).

KALLATIS STATERS WITH TRIANGLE HEAD-TYPE STYLIS

K - (Price 913)
1. Preda, Petac 2006, 31, no. 101 (Dăeni hoard).
2-7. Poenaru Bordea 2005, 31, no. 21-26 (Dăeni hoard).
8. Classical Numismatic Group, 220 (14.10.2009).
9. Heritage Auctions, 3041 (13.08.2015).

K - (Price 909)
10. Preda, Petac 2006, 32, no. 102 (Dăeni hoard).
11. Stack & Kroisos Collections, 2154 (14.01.2008).
12. Gorny & Mosch, 180 (12.10.2009).

K - (Price 902)
13. Numismatica Ars Classica, 59 (04.04.2011).
14. Ponterio &Associates, 152 (08.01.2010).
15. Nomos AG, 3 (10.05.2011).
16. Numismatik Lanz, 149 (24.06.2010).

K - (Price 916)
17. Numismatica Ars Classica, 52 (07.10.2009).

K - 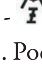 (Price -)
18. Poenaru Bordea 2005, 13, no. 35 (Dăeni hoard).
19. Preda, Petac 2006, 31, no. 100 (Dăeni hoard).
20. Gorny & Mosch, 114 (04.03.2002).

K - (Price -)
21. Poenaru Bordea 2005, 13, no. 36 (Dăeni hoard).
22. Petac, Vasiliță, 75, no. 20.
23. Numismatica Ars Classica, 59 (04.04.2011).

24. Baldwin's Auctions Ltd, 96 (24.09.2015).

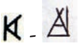 (Price -)

25. Münzen & Medaillen AG Basel, Auction 95, 29, (04.10.2004).

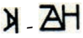 (Price 927)

26. A. Thalec AG, 60 (24.10.2003).

27. Numismatica Ars Classica, 29 (11.05.2005).

REFERENCES

Avram 2003: A. Avram. Antiochos II Théos, Ptolémée II Philadelphe et la mer Noire – Comptes-rendus des séances de l année. - Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 147, 2003, no. 3, 1181-1213.

Babelon 1891: E. Babelon. La Victoire sur les monnaies d'or d'Alexandre le Grand. – Congrès international de numismatique, organisé et réuni à Bruxelles. Bruxelles, 1891, 73-87.

Babelon 1907: E. Babelon. La stylis attribut naval sur les monnaies. – Revue Numismatique, 1907 (extrait), 1-39.

Davesne, Le Rider 1989: A. Davesne, G. Le Rider. Le trésor de Meydancikkale (Cilicie Trachée, 1980). Paris, 1989.

Faucher, Téreygeol, Brousseau, Arles 2009: T. Faucher, F. Téreygeol, L. Brousseau, A. Arles. À la recherche des ateliers monétaires grecs: l'apport de l'expérimentation. – Revue Numismatique, 2009, 43-80.

Hadley 1974: R. Hadley. Royal Propaganda of Seleucus I and Lysimachus. – The Journal of Hellenic Studies, 94, 1974, 50-65.

IGCH 1973: M. Thompson, O. Mørkholm, C. Kraay (editors). An Inventory of Greek Coin Hoards, New York, 1973.

Le Rider, Olcay 1987: G. Le Rider, N. Olcay. Le trésor de Kirazli (près d'Amasya): IGCH 1369. – Anatolia Antiqua, Istanbul, 1987, 23-34.

Marinescu 1996: C. A. Marinescu. Making and spending money along the Bosporus: the Lysimachi coinages minted by Byzantium and Chalcedon and their socio-cultural contex. Columbia University PhD diss., New York, 1996.

Müller 1855: L. Müller. Numismatique d'Alexandre le Grand. Copenhague, 1855.

Newell 1918: E. Newell. The Alexandrine Coinage of Sinope. – American Numismatic Journal, 52, 1918, 117-127.

Petac 2011: E. Petac, From the types of Alexander to Lysimachus: the chronology of some Mesembrian and other West Pontic staters. – American Journal of Numismatic, 23, 2011, 7-14.

Petac, Vasiliță 2012: E. Petac, Șt. Vasiliță. Colecția ing. C. Orghidan. Monedele de aur grecești și romane, III/1, Bucharest, 2012.

Petac, Vîlcu 2012: E. Petac, A. Vîlcu. Syrian wars and the beginning of Lysimachus-type staters at Tomis. – Istros, 18, 2012, 51-63.

Petac, Vîlcu 2013: The Lysimachus type Gold Mintage from Odessos. – Istros, 19, 2013, 297-326.

Poenaru Bordea 1974: Gh. Poenaru Bordea. Le trésor de Mărăşeşti. Les statères en or des cites du Pont gauche et le problème des relations avec le monde grec et les populations locales aux IVe-Ier siècles av. n. è. – Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle série, 18, 1974, 103-125.

Poenaru Bordea 1979: Gh. Poenaru Bordea. Les statères ouest-pontiques de type Alexandre le Grand et Lysimaque. – Revue Belge de Numismatique, 125, 1979, 37-52.

Poenaru Bordea 2004: Gh. Poenaru Bordea. La diffusion des monnaies d'Istros, Callatis et Tomi du VIe au Ier siècle av. J.-C. dans leurs territoires, zones d'influence et ailleurs. – Presenza e funzioni della moneta nelle chorai delle colonie greche dall'Iberia al Mar Nero. Rome, 2004, 27-70.

Poenaru Bordea 2005: Gh. Poenaru Bordea. Tezaurul de la Dăeni, jud. Tulcea. Catalogul monedelor din colecția Muzeului Național de Antichități. – Simpozion de numismatică dedicat centenarului Societății Numismatice Române (1903-2003), Chișinău, 26-28 noiembrie 2003. Comunicări, studii și note, Bucharest, 2005, 11-22.

Preda, Petac 2006: C. Preda, E. Petac. Les monnaies d'or de la Bibliothèque de l'Académie Roumaine, I. Monnaies grecques et romaines. Moneta 56, Wetteren, 2006.

Price 1991: M. J. Price. The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus. Zürich/ London, 1991.

Pridik 1902: E. M. Pridik. Anadolskij klad zolotyh staterov 1895 goda. Sankt Petersburg, 1902.

Roux 1990: G. Roux. Deux riches offrandes dans le sanctuaire de Delphes. – Journal des savants, 1990, 3-4, 221-245.

Ruseva 1994: B. Ruseva. Părvite emisii srebărnii alexandrov tip tetradrahmi ot Sinopa, Mesambria i Kalatis v konteksta na săkrovişteto ot Varna/IGCH 871. – Numizmatika i sfragistika, 1-4, 1994, 11-30.

Ruseva 2008: B. Ruseva. Not Chalcedon, but Callatis struck the Gold and Silver Alexanders of the issues Price 890-946 in the third Century B.C. – Miscellanea numismatica Antiquitatis. In honorem septagenarii magistri Virgilii Mihăilescu-Bîrliba oblate. Bucharest, 2008, 197-204.

Ruseva 2008a: B. Ruseva. Za srebărnite aleksandrovki na Kalatis Pontiiski. – Numizmatika, Sfragistika i Epigrafika, 4, 2008, 1-24.

Seyrig 1967: H. Seyrig. Monnaies hellénistiques de Byzance et de Calcédoine. – Essays in Greek Coinage presented to Stanley Robinson. Oxford, 1967, 183-200.

Seyrig 1969: H. Seyrig. Monnaies hellénistiques. – Revue Numismatique, 11, 1969, 36-52.

Velissaropoulos 1977: J. Velissaropoulos. Le monde de l'emporion. – Dialogues d'histoire ancienne, 3, 1977, 61-85.

Vîlcu, Petac 2012: A. Vîlcu, E. Petac. The Second Syrian War and Gold Staters of Alexander type struck at Istros. – American Journal of Numismatic, 24, 2012, 53–60.

Vîlcu, Petac, Constantinescu, Chiojdeanu, Stan, Niculescu 2011: A. Vîlcu, E. Petac, B. Constantinescu, C. Chiojdeanu, D. Stan, Gh. Niculescu. Considerations regarding the Greek gold coins struck during the 4th to the 1st centuries B.C. in the light of the XRF analysis. – Peuce, 9, 2011, 501-512.

Wartenberg, Kagan 1999: U. Wartenberg, J. H. Kagan. Some Comments on a New Hoard from the Balkan

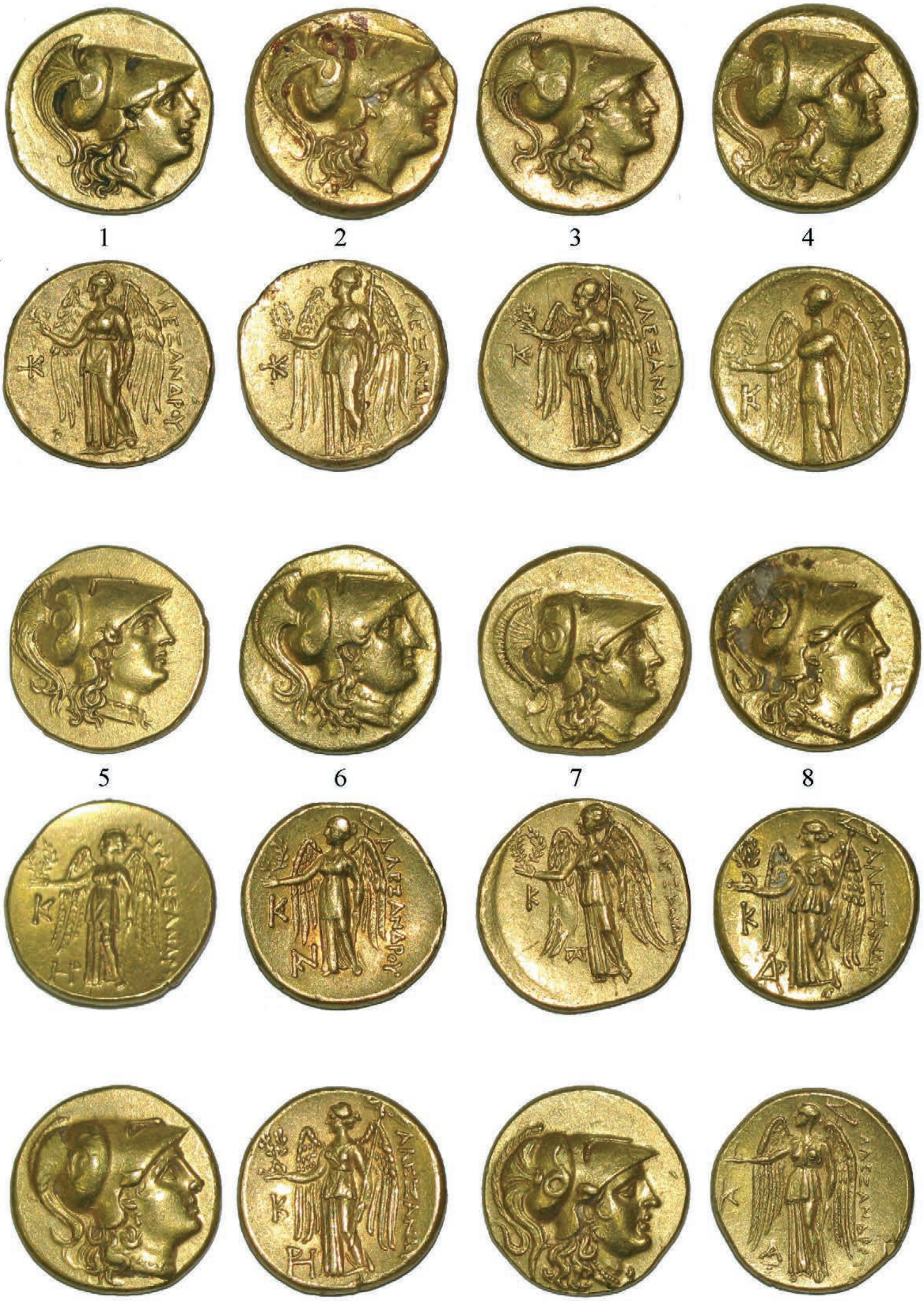
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10

Plate I. 1-10. Gold staters of Alexander the Great type struck at Kallatis

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА"

МОНЕТИ НА ПОСЛЕДНИТЕ ТРАКИЙСКИ ЦАРЕ, ОТКРИТИ В AQUE CALIDAE ПРЕЗ 1910 г.

Светослав ЙОРДАНОВ

*В памет на проф. Й. Юрукова –
учител и проникновен изследовател.*

От повече от сто години, в нумизматичната колекция на Националния Археологически институт с музей (НАИМ – БАН)[1], се съхраняват група от 79 бронзови монети[2], открити през 1910 г. при минералния извор при с. Банево до гр. Бургас, упоменат с различни имена през хилядолетията (Гюзелев 2009, 183), но познат в древността като Акве Калиде. При каптирането в 1910 г., изворите са известни като Айтоските бани и Богдан Филов – тогава директор на Археологическия музей в София, прави предварителни публикации на откритите в 1910 (Филов 1910, 216 – 217; Filov 1911, 349 – 356) и 1911 г. (Филов 1911, 283 – 284) находки. Монетите наброяват 2914 броя, детайлно описани от Филов (Filov 1911, 352 – 355), а при каптирането в Акве Калиде са открити и множество пръстени, фибули, оброчни плочки, мраморна статуйка (Филов специално отбелязва, че най – важните предмети са откупени за музея в София, а плочките и статуйката са подарени) (Филов 1910, 217).

До днес нееднократно е писано за Акве Калиде и детайлно е публикувана, анализирана и коментирана разнообразна информация относно местоположението, изворовите данни, историята на мястото и на устроените и преизползвани бани през вековете (Попаянов 1950, 280; Дражева 2002, 143; Карайотов 2012; Гюзелев 2009, 93; Карайотов, Райчевски, Иванов 2011; Paunov 2015, 245 – 255), епиграфските паметници (Mihailov 1970, 335; Шаранков 2015, 62 – 68) и нумизматичните находки (Karayotov, Kiyashkina 1994, 125 – 130). Изворите пресъхват в 1994 г., когато са почистени и е извършено ново проучване на мястото. Открити са около 400 монети, пръстени и метални предмети (Кияшкина 2000, 26 – 38; онлайн Карайотов: Морски вестник, 5).

Археологическите проучвания през последните години продължават (Дражева, Момчилов и др. 2009, 476 –479; Дражева, Момчилов 2010, 291 – 293; Дражева, Момчилов 2011, 257 – 259; Дражева, Момчилов 2013, 424 – 426; Момчилов, Класнаков 2015, 333 – 336). Последно преглед, анализ и коментар на нумизматичния материал и данните от проучванията на Акве Калиде прави Е. Паунов (Paunov 2015, 245 – 255).

Монети от Акве Калиде – 1910 г.

Общият брой на прибраните при каптирането на Акве калиде в 1910 г. монети е 2914, а описаните от Филов в раздела тракийски царе е 229 броя (Filov 1911, 353). В съобщението Богдан Филов описва монети на следните тракийски владетели (*Табл. 1*).

В настоящата статия ще разгледам само монетите на Реметалк I, описани като такива от Филов. Постъпили са във фонда на тогавашния

---

[1] Благодаря на доц. Боряна Русева, за възможността, която ми предостави да публикувам тук дискутираните монети от Акве Калиде.

[2] Инвентарни номера на НАИМ – БАН – XXIII, XXIV – 1911 – № 1 – 78 и една монета с инвентарен № XXIV – 1911, № – 1

Археологически музей, понастоящем НАИМ, през 1910 г. и останали непубликувани до днес.

Табл. 1 (по Филов 1911)

Amadocus	1
Cersobleptes	2
Chebritelmis	3
Seuthes III	5
Lysimachus	22
Cavarus	12
Rhoemetalces I (mit Augustus)	181
Cotys IV	1
Rhoemetalces III (mit Caligula)	2
	229 бр.

Съхраняваните във фонда на НАИМ – БАН – София, 79 непубликувани екземпляра от Акве Калиде са преминали консервация през втората половина на XX в. и са част от описаните в табл. 1, 181 монети на Реметалк I.

КАТАЛОГ

I. Реметалк I (Тип I-5)

Л. ΣΕΒΑΣΤΟΥ. Надпис обратно на часовниковата стрелка. Брадва вертикално.
Вдясно козирог.
Оп. ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ. Курулски стол. Върху седалката му глава с диадема, надясно. Върху стола монограм – PMTA (*GIC 636*). Вдясно диагонално поставен жезъл.
Реф.: Мушмов 1912 – № 5795; Юрукова 1992 – № 152; RPC I – No. 1705.

1. НАИМ, инв. № XXIII – 7; 3,91 г, 16 мм, 6 ч.
(**Табло I, 1**)
Л. ΣΕΒ[ΑΣ]ΤΟΥ
Оп. [ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ]

2. НАИМ Инв. № XXIII – 8; 3.18 г, 16 мм, 6 ч.
(**Табло I, 2**)
Л. [ΣΕΒΑ]Σ[ΤΟΥ]
Оп. [ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ]

3. НАИМ Инв. № XXIII – 9; 2.32 г, 15 мм, 6 ч.
(**Табло I, 3**)
Л. ΣΕΒΑ [ΣΤΟΥ]
Оп. [ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ]

4. НАИМ Инв. № XXIII – 10; 2.57 г, 16 мм, 6 ч.
(**Табло I, 4**)
Л. ΣΕΒΑ [ΣΤΟΥ]
Оп. ΡΟΙΜ [ΗΤΑΛΚΟΥ]

5. НАИМ Инв. № XXIII – 11; 5.42 г, 16 мм, 6 ч.
(**Табло I, 5**)
Л. ΣΕΒ [Α] ΣΤΟΥ
Оп. [ΡΟΙ] ΜΗΤΑ [Λ] ΚΟΥ

6. НАИМ Инв. № XXIII – 12; 2.47 г, 15/16 мм, 0 ч.
(**Табло I, 6**)
Л. [ΣΕΒΑΣΤΟΥ]
Оп. [ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ]

II. Реметалк I (Тип I-1)

Л. ΣΕΒΑΣΤΟΥ. Ликторска брадва вертикално. Надпис обратно на часовниковата стрелка.
Оп. Β ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ. Курулски стол. Вдясно диагонално поставен жезъл. Надпис обратно на часовниковата стрелка.
Реф.: Мушмов 1912 – № 5789; Юрукова 1992 – № 156; RPC I – No. 1706

7. НАИМ Инв. № XXIII – 13; 2.67 г, 16 мм, 3 ч.
(**Табло I, 7**)
Л. [ΣΕΒΑ] ΣΤΟΥ
Оп. Β ΡΟΙΜΗΤΑΛΚ [ΟΥ]

8. НАИМ Инв. № XXIII – 14; 2.40 г, 14/15 мм, 0 ч.
(**Табло I, 8**)
Л. [ΣΕΒΑ] Σ[ΤΟΥ]
Оп. [Β] ΡΟΙΜΗ [ΤΑΛΚΟΥ]

9. НАИМ Инв. № XXIII – 15; 1.82 г, 15 мм, 10/11 ч.
(**Табло I, 9**)
Л. [ΣΕ] ΒΑ [Σ]ΤΟΥ
Оп. Β ΡΟΙΜΗ ΤΑΛΚΟΥ

10. НАИМ Инв. № XXIII – 16; 2.32 г, 16 мм, 10/11 ч.
(**Табло I, 10**)
Л. [ΣΕΒΑ ΣΤ]ΟΥ
Оп. Β ΡΟΙΜΗ ΤΑ [ΛΚΟΥ]

11. НАИМ Инв. № XXIII –17; 1.93 г, 14 мм, 3 ч.
(**Табло I, 11**)
Л. ΣΕΒΑ ΣΤΟΥ
Оп. [Β] ΡΟΙΜΗ ΤΑ [ΛΚΟΥ]

12. НАИМ Инв. № XXIII – 18; 1.73 г, 15 мм, 10/11 ч.
(**Табло I, 12**)
Л. ΣΕΒΑ ΣΤΟΥ
Оп. Β ΡΟΙΜΗ ΤΑΛΚΟΥ

13. НАИМ Инв. № XXIII – 19; 1.75 г, 14 мм, 3/4 ч.
(**Табло I, 13**)
Л. ΣΕΒΑ ΣΤ[ΟΥ]
Оп. Β ΡΟ [ΙΜΗΤΑΛ] ΚΟΥ

III. Реметалк I (Тип I-4)

Л. ΣΕ – ΒΑ / ΣΤ – ΟΥ. Ликторска брадва вертикално. Двуредно разположен надпис от двете страни на

брадвата.
Оп. Β ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ. Курулски стол вдясно, жезъл. Надпис обратно на часовниковата стрелка.
Реф.: Юрукова 1992 – № 157; RPC I – No. 1706.

14. НАИМ Инв. № XXIII – 74; 3.12 г, 15/16 мм, 6 ч.
(**Табло I, 14**)
Л. ΣΕ – ΒΑ
[Σ]Τ – [ΟΥ]
Оп. Β ΡΟΙΜΗΤΑ [ΛΚΟΥ]

IV. Реметалк I (Тип III)

Л. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ. Глава на Реметалк с диадема надясно. Надпис обратно на часовниковата стрелка.
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ. Глава на Август с лавров венец, надясно. Пред него козирог. Надпис обратно на часовниковата стрелка.
Реф.: Мушмов 1912 – № 5782; Юрукова 1992 – № 161; RPC I – No. 1715.

15. НАИМ, Инв. № XXIII – 3; 5.05 г, 21/22 мм, 6 ч.
(**Табло I, 15**)
Л. [ΒΑΣΙΛΕ]ΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ)
Контрамарка на врата, нечетлива.
Оп. ΚΑΙΣΑ[ΡΟΣ] [ΣΕΒΑΣΤΟΥ]

16. НАИМ Инв. № XXIII – 4; 4.48 г, 20 мм, 6 ч.
(**Табло I, 16**)
Л. ΒΑΣΙΛ[ΕΩΣ] [ΡΟΙ] ΜΗΤΑΛ [ΚΟΥ]
Оп. [ΚΑΙΣΑΡΟΣ] [ΣΕΒΑΣΤΟΥ]

17. НАИМ Инв. № XXIII – 5; 5.38 г, 24 мм, 6 ч.
(**Табло I, 17**)
Л. ΒΑΣΙΛ[ΕΩΣ] ΡΟΙ ΜΗΤΑΛΚΟΥ
Оп. ΚΑΙΣΑΡ[Ο] Σ ΣΕΒΑ[ΣΤ]ΟΥ

18. НАИМ Инв. № XXIII – 6; 5.11 г, 21 мм, 7 ч.
(**Табло I, 18**)
Л. ΒΑΣΙΛ[ΕΩΣ] ΡΟΙ ΜΗΤΑΛΚ)ΟΥ
Оп. [ΚΑΙ]Σ ΑΡΟ [Σ] [ΣΕΒΑΣΤ]ΟΥ

V. Реметалк I (Тип II)

Л. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ. Глава на Реметалк с диадема надясно. Надпис обратно на часовниковата стрелка.
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ. Глава на Август надясно. Надпис обратно на часовниковата стрелка.
Реф.: Мушмов 1912 – № 5782; Юрукова 1976 – № 194, 200; RPC I – No. 1718.

19. НАИМ Инв. № XXIII – 23; 4.61 г, 18/19 мм, 6 ч.
(Табло I, 19)
Л. ΒΑΣΙΛΕ[ΩΣ] [ΡΟΙ]ΜΗΤΑΛΚΟΥ
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟ ΣΣΕΒ)ΑΣ[ΤΟΥ]

20. НАИМ Инв. № XXIII – 24; 3.33 г, 15/17 мм, 0 ч.
(**Табло I, 20**)
Л. ΒΑΣΙΛΕ[ΩΣ] [ΡΟΙΜ]ΗΤΑΛΚ[ΟΥ]
Оп. [ΚΑΙΣΑΡΟΣ] ΣΕΒΑΣ[ΤΟΥ]

21. НАИМ Инв. № XXIII – 25; 4.40 г, 20 мм, 6 ч.
(**Табло I, 21**)
Л. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣ[ΤΟΥ]

22. НАИМ Инв. № XXIII – 26; 4.79 г, 18/19 мм, 6 ч.
(**Табло I, 22**)
Л. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣ[ΤΟΥ]

23. НАИМ Инв. № XXIII – 27; 4.12 г, 17/18 мм, 6 ч.
(**Табло I, 23**)
Л. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗ[ΤΑΛΚΟ]Υ)
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣ[ΤΟΥ]

24. НАИМ Инв. № XXIII – 28; 4.52 г, 19 мм, 7 ч.
(**Табло I, 24**)
Л. [ΒΑΣΙΛΕΩΣ] ΡΟΙΜΗ[ΤΑΛΚΟ]Υ
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣ[ΤΟΥ]

25. НАИМ Инв. № XXIII – 30; 4.51 г, 18/19 мм, 6 ч.
(**Табло I, 25**)
Л. ΒΑΣΙΛΕΩΣ [ΡΟΙΜ]ΗΤΑΛΚΟΥ
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ

26. НАИМ Инв. № XXIII – 31; 4.35 г, 18/19 мм, 6 ч.
(**Табло I, 26**)
Л. [ΒΑΣΙΛΕΩΣ] [ΡΟ]ΙΜΗΤ[ΑΛΚΟ]Υ
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ

27. НАИМ Инв. № XXIII – 33; 3.77 г, 17/18 мм, 5 ч.
(**Табло I, 27**)
Л. ΒΑ[ΣΙΛΕΩΣ] ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ
Оп. [ΚΑΙΣΑΡΟΣ] [ΣΕΒΑΣΤΟΥ]

28. НАИМ Инв. № XXIII – 34; 3.29 г, 19/20 мм, 6 ч.
(**Табло I, 28**)
Л. ΒΑΣΙΛΕ[ΩΣ] ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟ[Σ] ΣΕΒΑΣΤΟΥ)

29. НАИМ Инв. № XXIII – 35; 3.79 г, 18/19 мм, 5 ч.
(**Табло I, 29**)
Л. ΒΑΣΙΛ[ΕΩΣ] ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ
Оп. ΚΑΙ[ΣΑΡΟΣ] ΣΕΒΑΣΤ[ΟΥ]

30. НАИМ Инв. № XXIII – 37; 3.55 г, 19/21 мм, 6 ч.
(**Табло I, 30**)
Л. ΒΑΣΙΛ[ΕΩΣ] ΡΟΙΜΗ[ΤΑΛΚΟΥ]
Оп. [ΚΑΙ]ΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ

31. НАИМ Инв. № XXIII – 38; 2.62 г, 16/19 мм, 6 ч.
(**Табло I, 31**)
Л. [ΒΑ]ΣΙΛΕ[ΩΣ] [ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ]
Оп. ΚΑΙΣΑΡ[ΟΣ] [ΣΕΒΑΣ]ΤΟΥ

32. НАИМ Инв. № XXIII – 39; 4.88 г, 18,5 мм, 7 ч.

(**Табло I, 32**)
Л. ΒΑΣΙ[ΛΕΩΣ] [ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ]
Контрамарка: нечетлива.
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑ[ΣΤΟΥ]

33. НАИМ Инв. № XXIII – 40; 4.66 г, 19 мм, 6 ч.
(**Табло I, 33**)
Л. [ΒΑ]ΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗ[ΤΑΛΚΟΥ]
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ

34. НАИМ Инв. № XXIII – 42; 4.30 г, 19/20 мм, 7 ч.
(**Табло I, 34**)
Л. [ΒΑ]ΣΙΛΕΩΣ [ΡΟ]ΙΜΗΤΑΛΚΟΥ
Оп. ΚΑΙΣΑ[ΡΟΣ] [ΣΕ]ΒΑΣΤΟΥ

35. НАИМ Инв. № XXIII – 43; 3.76 г, 18/21 мм, 6 ч.
(**Табло I, 35**)
Л. ΒΑΣΙΛΕΩΣ [ΡΟΙΜΗ]ΤΑΛΚ[ΟΥ]
Оп. Κ)ΑΙΣΑ[ΡΟΣ] [Σ] ΕΒΑΣΤΟΥ

36. НАИМ Инв. № XXIII – 44; 2.23 г, 19/20 мм, 6 ч.
(**Табло I, 36**)
Л. [ΒΑΣΙΛΕΩΣ] [ΡΟ]ΙΜΗΤΑ[ΛΚΟΥ]
Оп. [ΚΑΙΣΑΡΟΣ] ΣΕΒΑΣΤΟΥ

37. НАИМ Инв. № XXIII – 45; 3.82 г, 18/19 мм, 6 ч.
(**Табло I, 37**)
Л. ΒΑΣΙΛ[ΕΩ]Σ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ

38. НАИМ Инв. № XXIII – 46; 4.12 г, 19/21 мм, 5 ч.
(**Табло I, 38**)
Л. [ΒΑ]ΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗ[ΤΑΛΚΟΥ]
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟ[Υ]

39. НАИМ Инв. № XXIII – 48; 5.18 г, 19/21 мм, 6 ч.
(**Табло I, 39**)
Л. ΒΑΣΙΛΕ[ΩΣ] ΡΟΙΜΗΤ[ΑΛΚΟΥ]
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ [ΣΕ]ΒΑΣΤΟΥ

40. НАИМ Инв. № XXIII – 49; 4.04 г, 17/19 мм, 6 ч.
(**Табло I, 40**)
Л. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗ[ΤΑΛΚΟΥ]
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟ[Σ] ΣΕΒΑΣΤΟΥ

41. НАИМ Инв. № XXIII – 50; 3.86 г, 18/19 мм, 6 ч.
(**Табло I, 41**)
Л. ΒΑΣΙΛΕΩ[Σ] [ΡΟΙ]ΜΗΤΑΛΚΟΥ
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ [Σ]ΕΒΑΣΤΟΥ

VI. Реметалк I / Реметалк II

Л. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ. Глава на Реметалк с диадема надясно. Надпис обратно на часовниковата стрелка.
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ. Глава на Август надясно. Надпис обратно на часовниковата стрелка.
Реф.: Юрукова 1992 – № 169, 170 (Реметалк II); RPC I – No. 1711 (Реметалк I).

42. НАИМ Инв. № XXIII – 29; 3.34 г, 19/20 мм, 10 ч.
(**Табло I, 42**)
Л. [ΒΑ]ΣΙΛΕ[ΩΣ] [ΡΟΙΜ]Η[ΤΑΛΚΟ]Υ
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ

43. НАИМ Инв. № XXIII – 32; 3.36 г, 15/17 мм, 6 ч.
(**Табло I, 43**)
Л. [ΒΑΣΙΛΕΩΣ] [ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ]
Оп. [ΚΑΙΣΑ] ΡΟΣ ΣΕΒΑ[ΣΤΟΥ]

44. НАИМ Инв. № XXIII – 36; 3.58 г, 19/21 мм, 5 ч.
(**Табло I, 44**)
Л. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗ[ΤΑΛΚΟΥ]
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟ[Σ] [ΣΕΒΑΣΤΟΥ]

45. НАИМ Инв. № XXIII – 41; 3.38 г, 19/21 мм, 4 ч.
(**Табло I, 45**)
Л. ΒΑΣΙ [ΛΕΩΣ] [ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ]
Оп. [ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕ]ΒΑΣ[ΤΟΥ]

46. НАИМ Инв. № XXIII – 47; 4.23 г, 19 мм, 5 ч.
(**Табло I, 46**)
Л. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟ[ΙΜΗΤΑΛΚΟΥ]
Оп. ΚΑΙΣ[ΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤ]ΟΥ

VII. Реметалк I (Тип IV)

Л. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ. Глава на Реметалк с диадема, надясно. Надпис обратно на часовниковата стрелка.
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ. Глава на Август, надясно. Пред него шише. Надпис обратно на часовниковата стрелка.
Реф.: Юрукова 1976 – № 170; RPC I – No. 1720.

47. НАИМ Инв. № XXIII – 73; 4.97 г, 18/19 мм, 6 ч.
(**Табло I, 47**)
Л. [ΒΑΣΙΛΕΩΣ] [ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ]
Оп. [ΚΑΙΣΑ]ΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ

VIII. Реметалк I (Тип VI)

Л. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ. Бюстове на Реметалк с диадема и на жена му, надясно. Надпис обратно на часовниковата стрелка.
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ. Глава на Август, надясно. Надпис обратно на часовниковата стрелка.
Реф.: Мушмов 1925 – № 202; Юрукова 1976 – № 204 – 208; RPC I – No. 1711.

48. НАИМ Инв. № XXIII – 21; 4.23 г, 19 мм, 5 ч.
(**Табло I, 48**)
Л. [ΒΑΣΙΛΕΩΣ] [ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ]
Оп. [ΚΑΙΣΑΡΟΣ] [ΣΕΒΑΣΤΟΥ]

49. НАИМ Инв. № XXIII – 51; 8.96 г, 28 мм, 6 ч.
(**Табло I, 49**)
Л. ΒΑΣΙΛΕΩ[Σ] ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ

50. НАИМ Инв. № XXIII – 52; 5.58 г, 27 мм, 6 ч. (**Табло I, 50**)
Л. [ΒΑΣΙ ΛΕΩΣ] [ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ]
Оп. [Κ]ΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒ [ΑΣΤΟΥ]

51. НАИМ Инв. № XXIII – 53; 9.27 г, 28/30 мм, 6 ч. (**Табло I, 51**)
Л. [ΒΑ]ΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙ[ΜΗΤΑΛΚΟΥ]
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ

52. НАИМ Инв. № XXIII – 54; 9.81 г, 28/29 мм, 6 ч. (**Табло I, 52**)
Л. ΒΑ[ΣΙΛΕΩΣ] [ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ]
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ

53. НАИМ Инв. № XXIII – 55; 6.57 г, 20/22 мм, 6 ч. (**Табло I, 53**)
Л. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟ[Υ]
Оп. [ΚΑΙΣΑΡΟΣ] [ΣΕΒΑΣΤΟΥ]

54. НАИМ Инв. № XXIII – 56; 7.88 г, 23/24 мм, 6 ч. (**Табло I, 54**)
Л. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛ[Κ]ΟΥ
Оп. [Κ]ΑΙΣΑΡ[ΟΣ] ΣΕΒΑΣΤΟ)Υ

55. НАИМ Инв. № XXIII – 57; 7.07 г, 22 мм, 6 ч. (**Табло I, 55**)
Л. [Β]Α)ΣΙΛΕΩΣ ΡΟ[ΙΜΗΤΑΛΚΟΥ]
Оп. [ΚΑΙΣΑΡΟΣ] ΣΕΒΑΣΤΟΥ

56. НАИМ Инв. № XXIII – 58; 7.63 г, 21/23 мм, 6 ч. (**Табло I, 56**)
Л. ΒΑΣΙΛΕ[ΩΣ] ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ

57. НАИМ Инв. № XXIII – 59; 7.87 г, 22/24 мм, 6 ч. (**Табло I, 57**)
Л. ΒΑΣΙΛΕΩ[Σ] ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑ[Σ]ΤΟΥ

58. НАИМ Инв. № XXIII – 60; 8.81 г, 23/24 мм, 6 ч. (**Табло I, 58**)
Л. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗ[Τ]ΑΛΚΟΥ
Оп. Κ)Α)ΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ

59. НАИМ Инв. № XXIII – 61; 8.62 г, 22/23 мм, 6 ч. (**Табло I, 59**)
Л. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣ[ΤΟΥ]

60. НАИМ Инв. № XXIII – 62; 10.57 г, 22 мм, 6 ч. (**Табло I, 60**)
Л. [ΒΑΣΙΛΕΩΣ] [ΡΟ]ΙΜΗΤΑΛΚΟΥ
Оп. ΚΑΙ[ΣΑΡΟΣ] ΣΕΒΑΣΤΟΥ

61. НАИМ Инв. № XXIII – 63; 8.23 г, 23/24 мм, 6 ч. (**Табло I, 61**)
Л. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟV

62. НАИМ Инв. № XXIII – 64; 8.10 г, 23/24 мм, 6 ч. (**Табло I, 62**)
Л. Β)Α)ΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ

63. НАИМ Инв. № XXIII – 65; 11.10 г, 23 мм, 6 ч. (**Табло I, 63**)
Л. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ

64. НАИМ Инв. № XXIII – 66; 8.99 г, 24 мм, 6 ч. (**Табло I, 64**)
Л. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ
Оп. [ΚΑΙΣ]ΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ

65. НАИМ Инв. № XXIII – 67; 7.12 г, 22 мм, 0 ч. (**Табло I, 65**)
Л. ΒΑΣΙ)ΛΕΩΣ [ΡΟΙ]ΜΗΤΑΛΚΟΥ
Оп. ΚΑΙΣΑΡ ΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ

66. НАИМ Инв. № XXIII – 68; 8.25 г, 23/24 мм, 6 ч. (**Табло I, 66**)
Л. [ΒΑΣΙ]ΛΕΩΣ [ΡΟΙΜΗΤ]ΑΛΚΟΥ
Оп. [ΚΑΙΣΑΡΟΣ] [ΣΕΒΑΣ]ΤΟΥ

67. НАИМ Инв. № XXIII – 69; 8.18 г, 23/24 мм, 6 ч. (**Табло I, 67**)
Л. [ΒΑ]ΣΙΛΕΩ[Σ] Ρ[ΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ]
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟ[Σ] [Σ]ΕΒΑΣΤΟΥ

68. НАИМ Инв. № XXIII – 70; 8.71 г, 23/24 мм, 6 ч. (**Табло I, 68**)
Л. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚ[ΟΥ]
Оп. [ΚΑΙΣ]ΑΡΟΣ ΣΕΒΑ[ΣΤΟΥ]

69. НАИМ Инв. № XXIII – 71; 7.90 г, 23/24 мм, 6 ч. (**Табло I, 69**)
Л. ΒΑΣΙΛ[ΕΩΣ] ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟ[Σ] ΣΕΒΑ[ΣΤΟ]Υ

70. НАИМ Инв. № XXIII – 72; 5.43 г, 22/23 мм, 6 ч. (**Табло I, 70**)
Л. ΒΑΣΙ[ΛΕΩΣ] [ΡΟΙΜΗΤΑΛΚ]ΟΥ
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ

IX. Реметалк I (Тип VII)

Л. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ. Бюстове на Реметалк I с диадема и на жена му, надясно. Надпис обратно на часовниковата стрелка.
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ. Глава на Август, надясно. Пред него шише. Надпис обратно на часовниковата стрелка.
Реф.: Мушмов 1925 – № 203; Юрукова 1976 – № 204 – 208: Юрукова 1992 – № 162;

RPC I – No. 1712.

71. НАИМ Инв. № XXIII – 1; 8.32 г, 22 мм, 6 ч. (**Табло I, 71**)
Л. [ΒΑ]ΣΙΛ [ΕΩΣ] Ρ[ΟΙ]ΜΗΤΑΛΚΟϒ
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟϒ

72. НАИМ Инв. № XXIII – 2; 9.85 г, 22 мм, 6 ч. (**Табло I, 72**)
Л. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟϒ
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟϒ

X. Реметалк I (Тип V)

Л. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟϒ. Глава на Реметалк I с диадема, надясно. Пред нея малка глава (на Котис), надясно. Надпис обратно на часовниковата стрелка.
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟϒ. Бюст на Август с лавров венец, надясно. Пред него козирог. Надпис обратно на часовниковата стрелка.
Реф.: Мушмов 1912 – № 5797; Мушмов 1925 – № 208; RPC I – No. 1716/1717.

73. НАИМ Инв. № XXIII – 20; 4.64 г, 19/21 мм, 6 ч. (**Табло I, 73**)
Л. [ΒΑΣΙΛΕΩΣ] [ΡΟΙ] ΜΗΤ[ΑΛΚΟϒ]
Оп. [ΚΑΙΣΑΡΟΣ] [ΣΕΒΑΣΤΟϒ]

XI. Реметалк I (Тип VIII)

Л. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟϒ. Допрени една до друга глави на Реметалк I с диадема и на жена му, надясно. Надпис обратно на часовниковата стрелка.
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟϒ. Допрени една до друга глави на Август с лавров венец и на Ливия, надясно. Пред тях козирог. Надпис обратно на часовниковата стрелка.
Реф.: Мушмов 1912 – № 5785; Юрукова 1992 – № 164,165; RPC I – No. 1708/1709.

74. НАИМ Инв. № XXIII – 22; 12.80 г, 29 мм, 6 ч. (**Табло I, 74**)
Л. ΒΑΣΙΛΕ [ΩΣ] [ΡΟΙ]ΜΗΤΑΛ [ΚΟϒ]
Контрамарка на врата: ΡΜΤΑ (*GIC 636)*
Оп. [ΚΑΙΣΑΡΟΣ] [ΣΕΒΑΣΤΟϒ]

75. НАИМ Инв. № XXIV – 1; 12.30 г, 26/27 мм, 6 ч. (**Табло I, 75**)
Л. [ΒΑΣΙΛΕΩΣ] [ΡΟΙΜ]ΗΤ[ΑΛΚ]Οϒ
Оп. [ΚΑΙΣΑΡΟΣ] [ΣΕΒΑΣΤΟϒ]

XII. Реметалк I (Тип IX)

Л. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟϒ. Допрени една до друга глави на Реметалк I с диадема и на жена му, надясно. Пред тях малка глава (на Котис), надясно. Надпис обратно на часовниковата стрелка.
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟϒ. Допрени една до друга глави на Август с лавров венец и на Ливия, надясно. Пред тях козирог. Надпис обратно на часовниковата стрелка.
Реф.: Мушмов 1912 – № 5786; Юрукова 1992 – № 167; RPC I – No. 1710.

76. НАИМ Инв. № XXIII – 75; 13.39 г, 26/28 мм, 6 ч. (**Табло I, 76**)
Л. ΒΑΣΙΛΕΩΣ [ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟϒ]
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤ[Οϒ]

77. НАИМ Инв. № XXIII – 76; 10.36 г, 25/26 мм, 6 ч. (**Табло I, 77**)
Л. ΒΑΣΙΛΕΩΣ Ρ)ΟΙ[ΜΗΤΑΛΚΟϒ]
Оп. ΚΑΙ[ΣΑΡΟΣ] [ΣΕΒΑ]ΣΤΟϒ.

78. НАИМ Инв. № XXIII – 77; 11.36 г, 26 мм, 6 ч. (**Табло I, 78**)
Л. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗ[ΤΑΛΚΟϒ]
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ Σ[ΕΒΑΣΤΟϒ]

79. НАИМ Инв. № XXIII – 78; 12.12 г, 26/27 мм, 6 ч. (**Табло I, 79**)
Л. [Β]ΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟϒ.
Оп. ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟϒ

ГРАФИЧНО РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА БРОЯ МОНЕТИ ПО ГРУПИ

Реметалк I[3] [Монети от групи I, II, III, IV, V, VII, VIII, IX, X, XI, XII]
(12/11 г. пр. Хр. – 11/12 г.)

Реметалк I избира страната на Август в 31 г. пр. Хр., когато напуска лагера на М. Антоний и се присъединява към победителя – бъдещия император C. Iulius Caesar (63 г. пр. Хр. – 14 г. сл. Хр.) (Plut. Reg. et imper. apophth., 207 A2; Тодоров 1998, 101). Цар на Тракия от 12/11 г. пр. Хр. – която управлявал до смъртта си в 11/12 г. сл. Хр. като верен приятел и съюзник на Рим.

Реализирал значително като типове и номинали основно бронзово монетосечене (Мушмов 1912, 340 – 341; Мушмов 1925, 242 – 245; Youroukova 1976, 54 – 65; Юрукова 1992, 185 – 196), и в малки обеми от сребро – редките драхми (Юрукова 1992, 187 – 188, № 151; RPC I, No. 1775) и дидрахми (RPC I, No. 1774) с ликовете на Реметалк I и Август, отсечени в Византион (Йорданов 2016, 49 – 54).

---

[3] Виж информация за Реметалк I в: PIR I 50 (Rhoemetalces (I) rex Thraciae; Ρυμητάλκης; М. Тачева. Реметалк. – В: Енциклопедия тракийска древност, София, 1993, 230; U. Peter. „Rhoemetalces." – Brill's New Pauly. Antiquity volumes edited by: Hubert Cancik and Helmuth Schneider. Brill Online, 2015. Reference. 01 August 2015 http://referenceworks.brillonline.com/entries/brill – s – new – pauly/rhoemetalces – e1022820.

От земите на днешна България са известни няколко колективни монетни находки[4] с монети на Реметалк I/Реметалк II и множество единични екземпляри, открити при археологически проучвания. Повечето колективни находки са останали непубликувани или са коментирани частично (Юрукова 1992, 198; Йорданов 2017, 52 – 54).

Бронзовото монетосечене на Реметалк I е проучено детайлно и публикувано през XX/XXI в., последно изследване по темата прави Е. Паунов (Paunov 2013, 227 – 240). Неуточнени категорично са годините на отсичане на различните типове, както и монетите, описани по-горе към група VI, които според Юрукова принадлежат към емисиите на Реметалк II[5] (18/19 – 37/38) – надписи ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ/ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ (Юрукова 1992, 294 – 295, № 169 – 170). При тях разликата с монетите на Реметалк I е в иконографията и начина, по който е представен император Тиберий. За издателите на RPC, както и за повечето западни колеги, всички монети с надпис на аверса ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ (с шише, козирог или без тях в дясното поле) се отнасят към емисиите на Реметалк I (RPC 1992, 1708 – 1720; Calomino 2014, 125, № 586 – 587; Paunov 2013, 227 – 230).

Сходствата на изображението на римския император върху тази група монети с изображението на император Тиберий при монетите на Реметалк II (с надпис на реверса ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ) е изключително голяма и те се различават ясно от многобройните известни екземпляри на Август/Реметалк I (Фиг. 1_Б и 1_В). Същевременно използваният надпис ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ е характерен за монетите на цар Реметалк I и император Август (Фиг. 1_А).

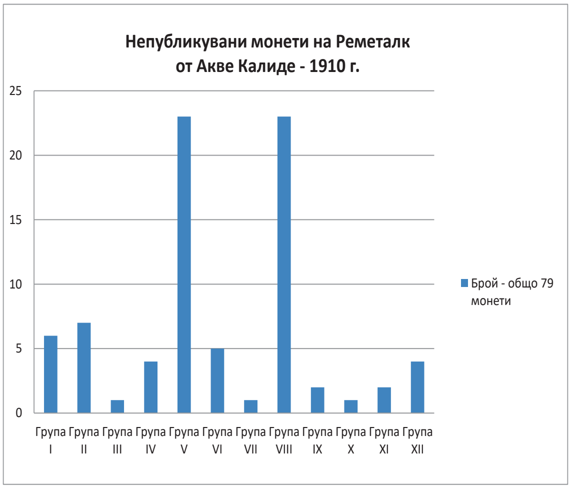

Графика 1

Характерно е оформлението на краищата на диадемата на Реметалк – те никога не висят свободно, а винаги преминават през врата. Тази специфика се забелязва при коментираните монети с надпис ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ около изображението на императора, а също и при монетите на Реметалк II – с надпис от страната с изображението на императора – ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ. Засега не ми е известна монета от група VI, върху която да се срещат атрибутите на Август – шише или козирог. Прави впечатление и отсъствието на монограми и контрамарки, както върху монетите на Реметалк II, така и върху този тип (Юрукова 1992, 199). Сред новопубликуваните монети, открити в Акве Калиде, няма екземпляри, сигурно свързани с Реметалк II.

Метрологичната информация на 79-те монети от Акве Калиде е представена в таблица 2. Направен е опит за разделение на монетите по номинали.

Наскоро Е. Паунов свърза контрамарките PVBL и TR по монетите на Реметалк I с дейността на римския легат Publius Vellaeus в Тракия през 21 г. и с Требелен Руф – настойник на младия Реметалк II (Paunov 2013, 121). Сред коментираните монети от група VI, няма контрамаркирани екземпляри.

Основен извор за събитията в Тракия от 21 г. е Тацит (Tac. Ann. III, 38 – 39) и той е коментиран нееднократно и обстойно от специалистите (Тачева 1987, 88; Юрукова 1992,

---

[4] От: 1. с. Груево, Момчилградско (1954 година) – 448 екз. (НАИМ); 2. Ерма река, Смолянско (1951 година) – разпръсната; 3. Пловдив, кв. Лаута (1956 година) – 84 екз. (РАМ – Пловдив); 4. Пловдивско (1981 година) – повече от 100 екз., разпръсната; 5. Кърджали (1954 година) – повече от 100 екз. (разпръсната); 6. Карлово (1969 година) 10+ екз. (ИМ – Карлово); 7. Айтоски проход (2002 година) – 32 екз. (АМ – Варна) публикувани от И. Лазаренко; 8. Колективна монетна находка от Смолянско – 328 екз. Друга голяма находка, съдържала повече от 1000 бронзови монети, е открита през 1976 година в северна Гърция (Coin Hoards III. 85), разпръсната. И две колективни находки, известни от публикацията на Paunov 2018: 1. РАМ Пловдив инв. № 1099-1107 (Пловдив 1920); 2. Пазарджишко - РИМ Пазарджик инв. № 2184-2202.

[5] Виж информация за Реметалк II в: PIR I 51 rex Thraciae; М. Тачева. Реметалк. – В: Енциклопедия тракийска древност. София, 1993, 230; М. Тачева. История на българските земи в древността. София, 1987, 88 – 90.

Фиг. 1

Реверсни изображения на римските императори върху монети на Реметалк I и Реметалк II		
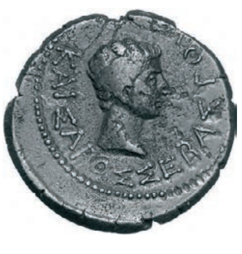	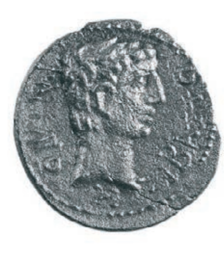	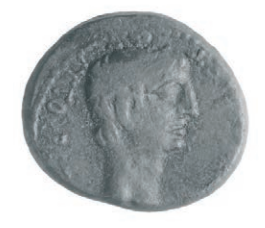
А. *монета цар Реметалк I (Staatliche Museen zu Berlin – No 18204066.; RPC I 1711)*	**Б.** *монета цар Реметалк I / II (НАИМ София, инв. № XXIII – 29.; RPC I 1711.) Надписи ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ.*	**В.** *монета цар Реметалк II (НАИМ София инв. № CXLIII – 199. Съкровище Груево.) Надписи ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ*
Аверсните изображения на тракийските царе върху монети на Реметалк I и Реметалк II.		
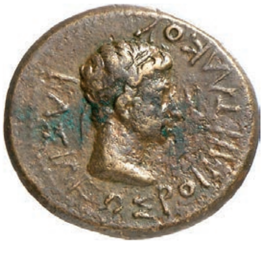	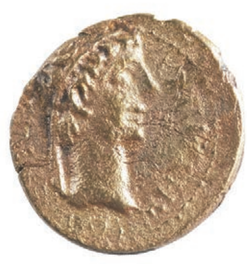	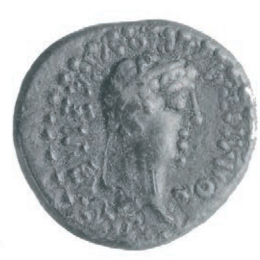

201; Петков 2012, 173 – 174). В сведенията на Тацит са представени сравнително подробно въстанията на траките през 21 и 26 г. сл. Хр., които са последните отчаяни опити на съпротива. Показана е ясно и зависимостта – и военна, и икономическа, на последните тракийски царе от Рим.

Сигурно свързаните с Реметалк II монети – с надписи ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ/ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ са от два типа в различни номинали (Йорданов 2017, 50 – 52) и се датират общо в годините на управлението му (RPC No. 1721). И на двата номинала Реметалк е титулован ΒΑΣΙΛΕΩΣ. Надписът от Разград (IGBulg II, No. 743) разкрива, че Реметалк II първоначално е бил δυνάστης, а по-късно е получил титлата βασιλεύς (Иванов 1955, 169). Има различни мнения кога Реметалк II получава царската титла. Тачева смята, че още от 21 г. сл. Хр. Реметалк II е цар (Тачева 1987, 90). Има други мнения, според които това е станало след Койлалетската война между 21 г. и 26 г. сл. Хр. (Иванов 1955, 172; Сапрыкин 1995, 419), а може би и по-рано (Лазаренко 2002, 252). Един надпис от Анхиало внася повече яснота. Надписът е коментиран от Иван Карайотов[6] (Карайотов 2011, 46 – 55; Карайотов 2013, 262 – 273), който е установил от самия текст, че този надпис е поставен в година ΙΓ (13) от царуването на Реметалк II – от известния и от други надписи (Dessau 1913, 696; IGBulg I^2, 378) стратег Аполоний, син на Ептайкент. Сега бизиецът Аполоний е добавил към името си и първите две имена на император Калигула – Гайос Юлиос, поради което Карайотов счита, че Реметалк II е получил царската титла в 25 г. (Карайотов 2011, 47). Датирането на първите монети на предпоследния тракийски цар може да се постави след промяната на титулатурата на Реметалк II от династ на цар.

Монетите на Реметалк II са от два номинала – малък (Л. Глава на Реметалк II и надписи ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ / Оп. Глава на Тиберий ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ и голям (Л. Глави на Реметалк II и жена му ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΛΚΟΥ / Оп.

---

[6] Карайотов 2011 = Карайотов 2013.

Таблица 2 – метрологични данни

	Æ 1	**Æ 2**	**Æ 3**	**Æ 4**
Група I **Реметалк I**				Средно тегло – 3,31 г, (6 екз.) (2.32 – 5.42 г) 15 – 16 мм
Група II **Реметалк I**				Средно тегло – 2.09 г, (7 екз.) (1.73 – 2.67 г) 14 – 16 мм
Група III **Реметалк I**			Средно тегло – 3.12 г, (1 екз.) 15/16 мм	
Група IV **Реметалк I**			Средно тегло – 5.01 г, (4 екз.) (4.48 – 5.38 г) 20 – 24 мм	
Група V **Реметалк I**			Средно тегло – 4.02 г, (23 екз.) (2.23 – 5.18 г) 15 – 21 мм	
Група VI **Реметалк I / Реметалк II**			Средно тегло – 3.58 г, (5 екз.) 3.34 – 4.23 г 15 – 21 мм	
Група VII **Реметалк I**			4.97 г, (1 екз.) 18/19 Мм	
Група VIII **Реметалк I**		Средно тегло – 8.58 г, (19 екз.) 7.07 – 11.10 г 22 – 30 мм	Средно тегло – 5.45 г, (4 екз.) (4.23 – 6.57 г) 19 – 22 мм	
Група IX **Реметалк I**		Средно тегло – 9.08 г, (2 екз.) (8.32 – 9.85 г) 22 мм		
Група X **Реметалк I**			Средно тегло – 4.64 г, (1 екз.) 19/21 мм	
Група XI **Реметалк I**	Средно тегло – 12.55 г, (2 екз.) (12.30 – 12.80 г) 26 – 29 мм			
Група XII **Реметалк I**	Средно тегло – 11.81 г, (4 екз.) (10.36 – 13.39 г) 25 – 28 мм			

Глава на Тиберий ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ).

Въз основа на представените наблюдения за иконографската близост между изображенията на римския император върху монетите на цар Реметалк II с изображенията по монетите, причислени условно и за удобство към група VI, както и за монетосеченето на царете Реметалк I и Реметалк II, считам, че не може да се направи категорично свързване на монетите от група VI единствено с емисиите на Реметалк I.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Гюзелев 2009: М. Гюзелев. Западният понт между Емине и Босфора през първото хилядолетие пр. Хр. Бургас, 2009.

Дражева 2002: Ц. Дражева. Светилището на трите нимфи при Бургаските минерални бани. – В: Сборник годишни четения по хуманитаристика, 3, 2002, 143 – 147.

Дражева, Момчилов 2009: Ц. Дражева, Д. Момчилов. Сондажни археологически проучвания на обект „Късноантична и средновековна крепост Акве Калиде – Терма", Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, Бургас. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 476 –479.

Дражева, Момчилов 2010: Ц. Дражева, Д. Момчилов. Археологически разкопки на обект „Късноантична и средновековна крепост Акве Калиде – Терма", Бургаски минерални бани. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 291 – 293.

Дражева, Момчилов 2011: Ц. Дражева, Д. Момчилов. Археологически разкопки на обект „Късноантична и средновековна крепост Акве Калиде – Терма", Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, Бургас. – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 257 – 259.

Дражева, Момчилов 2013: Ц. Дражева, Д. Момчилов. Археологически проучвания на обект „Късноантична и средновековна крепост Акве Калиде – Терма", Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, Бургас. – Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 424 – 426.

Иванов 1955: Т. Иванов. Два надписа от античния град при Разград. – Известия на Археологическия институт, XIX, 1955, 167 – 186.

Йорданов 2016: С. Йорданов. Драхма на Август и Реметалк I. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 12, 2016, 49 – 54.

Йорданов 2017: С. Йорданов. Монетосеченето на цар Реметалк II. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 13, 2017, 49 – 56.

Карайотов 2011: И. Карайотов. Овидий и бизийският царски двор. – Любословие 13, 2011, 46 – 55.

Карайотов, Райчевски, Иванов 2011: И. Карайотов, С. Райчевски, М. Иванов. История на Бургас. От древността до средата на XX в. Бургас, 2011 г.

Карайотов 2012: И. Карайотов. Изворите с много имена. – В: Морски вестник, 29.07.2012, [http://morskivestnik.com/mor_kolekcii/izsledwaniq/Izvoritepdf29072012.pdf]

Карайотов 2013: И. Карайотов. Овидий и бизийският царски двор. – В: Studia Classica Serdicensia 2, Сборник посветен на профессор Руска Гандева (1911 – 2001). София, 2013, 262 – 273.

Кияшкина 2000: П. Кияшкина. Изворите с много имена. – В: Сборник Бургас – вечното пристанище. Бургас, 2000, 26 – 38.

Лазаренко 2002: И. Лазаренко. Находка с тракийски царски монети от I в. – Известия на Народния музей Варна, 38 – 39, 2002/2003. Варна, 2005, 249 – 262.

Момчилов, Класнаков 2015: Д. Момчилов, М. Класнаков. Археологическо проучване на обект „Късноантична и средновековна крепост Акве Калиде – Терма", Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, Бургас. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 333 – 336.

Мушмов 1912: Н. Мушмов. Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе. София, 1912.

Мушмов 1925: Монетите на тракийските царе. – Годишник на Народната библиотека в Пловдив, 1925, 195 – 256.

Попаянов 1950: Г. Попаянов. Археологически находки от Aquae calidae. – Известия на Археологическия институт, XVII, 1950, 280.

Петков 2012: П. Петков. Военно – политически отношения на тракийските владетели в Европейския югоизток между 230/229 г. пр. Хр. – 45/46 г. сл. Хр. Велико Търново, 2012.

Сапрыкин 1995: С. Ю. Сапрыкин. Надпись фракийского царя из Тиры. – In: Studia in honorem Georgii Mıhailov. Sofia, 1995, 415 – 425.

Тачева 1987: М. Тачева. История на българските земи в древността. София, 1987.

Тодоров 1998: И. Тодоров. Неизвестните тракийски владетели 542 – 798 a.u.c. В. Търново, 1998.

Филов 1910: Б. Филов. Новооткрити старини. – Известия на Българското археологическо дружество, I, 1910, 216 – 217.

Филов 1911: Б. Филов. Новооткрити старини. – Известия на Българското археологическо дружество, II, 1911, 283 – 284.

Шаранков 2015: Н. Шаранков. Нови данни за тракийските стратези. – Археология, 2015, 1 – 2, 62 – 78.

Юрукова 1992: Й. Юрукова. Монетите на тракийските племена и владетели. София, 1992.

Dessau 1913: H. Dessau. Miscellanea epigraphica. – Ephemeris epigraphica, IX, 1913.

Filov 1911: B. Filov. Archäologische Funde im Jahre 1910. – Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, XXVI. Berlin, 1911, 349 – 358.

IGBulg: Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, ed. Georgius Mihailov, Vol I^2. Serdicae, 1970.

Karayotov, Kiyashkina 1994: I. Karayotov, P. Kiyashkina. Aquae Calidae – un centre de la culture thrace. – In: Thracia Pontica VI. 1. La Thrace et les Sociétés Maritimes Anciennes: 18 – 24 September

1994, Sozopol: Proceedings of the International Symposium, 125 – 130.

Paunov 2013: E. Paunov. A Roman countermark on a bronze coin of Rhoemetalces I, king of Thrace. – American Journal of Numismatics. Second series 25, 2013, 119 – 126.

Paunov 2013: E. Paunov. From coine to romanitas: The numismatic evidence for roman expansion and settlement in Bulgaria in Antiquity (Moesia and Thrace, ca. 146 – AD 98/117). Cardiff, 2013 (PhD Thesis). [http://cardiff.academia.edu/EvgeniPaunov]

Paunov 2015: E. Paunov. The coin assemblage from the sacred spring of Aquae Calidae in Thrace: main problems, patterns and conclusions. – Известия на Народния музей Бургас, V. В памет на Цоня Дражева. Бургас, 2015, 245-255.

Paunov 2018: E. Paunov. On both shores of the Bosporus: The coinage of Rhoemetalces I, King of Thrace (ca. 12/11 B.C. – A.D. 12/13). – Proceedings of the Second International Congress on the history of money and numismatics. Istanbul, 2018, 221 –243.

Plut. Reg. et imper. apophth., 207 A2 = Plutarh, Moralia 172a – 263c, v. III, (transl. Babbit, F.C.). London, MCMLXI, 231.

RPC 1992: A. Burnett, M. Amandry, P. P. Ripollès. Roman Provincial Coinage, Volume I: From the death of Caesar to the death of Vitellius (BC 44 – AD 69), Part I. 1992.

Youroukova 1976: Y. Youroukova. Coins of the ancient Thracians. – British Archaeological Reports, Supplementary Series 4. Oxford, 1976.

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ

АМ = Археологически музей

ИМ = Исторически музей

IGBulg = Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Ed. G. Mihailov. Serdicae.

GIC = Greek Imperial Countermarks. RNS, Special publication No 17. C. J. Howgego, London 2005.

PIR = Prosopographia Imperii Romani, Berlin 1897 – 1898 / 1933 – 2015.

RPC I = Roman Provincial Coinage. Volume I. From the death of Caesar to the death of Vitellius. A. Burnet, M. Amandry, P. P. Ripolies. London, 1992.

COINS OF THE LAST THRACIAN KINGS FOUND IN AQUAE CALIDAE IN 1910

Svetoslav YORDANOV

(Summary)

The work releases and comments a group of 79 coins of the last Thracian kings housed in the NIAM – BAS – Rhoemetalces I and Rhoemetalces II. They were found in the early 20th c. during the cleaning of the sacred springs known as Aquae Calidae in the past but remaining unpublished to date. The author draws attention to the similarity of some of them here related to the group VI, accepted by most of the specialists as emissions of Rhoemetalces I and coins of the Thracian King Rhoemetalces II.

ТАБЛО I

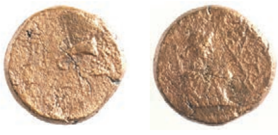
1

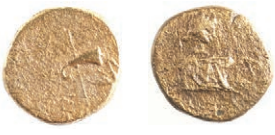
2

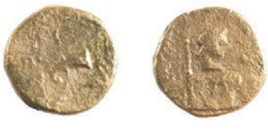
3

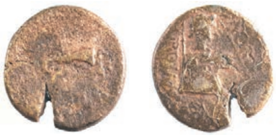
4

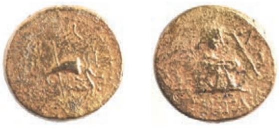
5

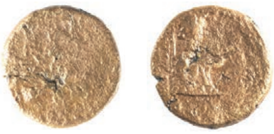
6

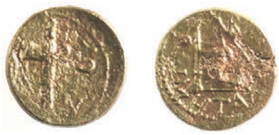
7

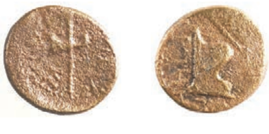
8

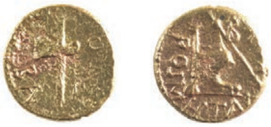
9

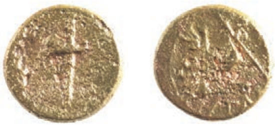
10

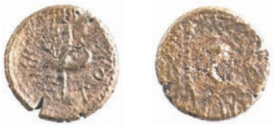
11

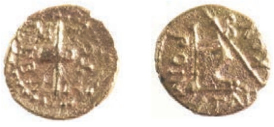
12

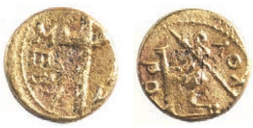
13

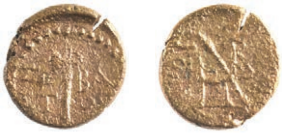
14

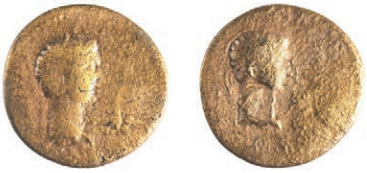
15

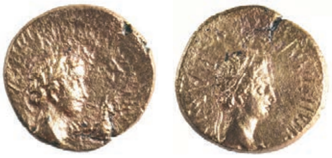
16

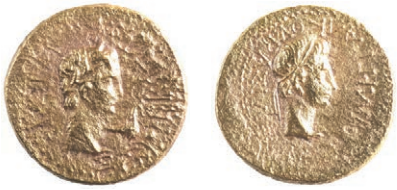
17

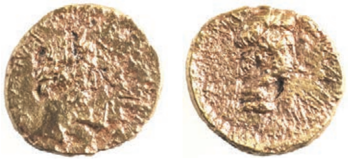
18

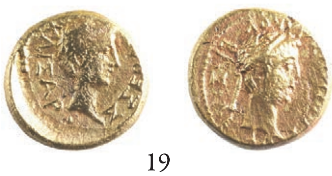
19

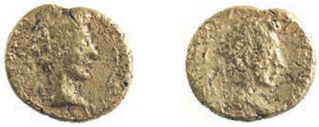
20

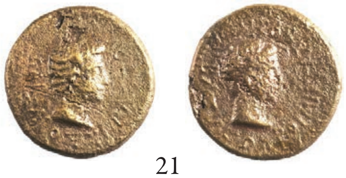
21

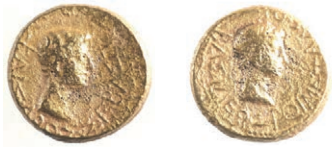
22

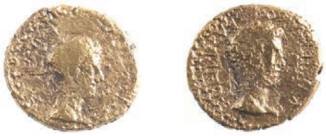
23

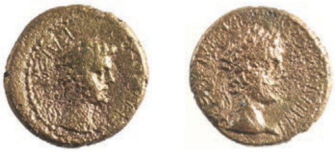
24

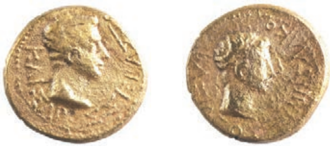
25

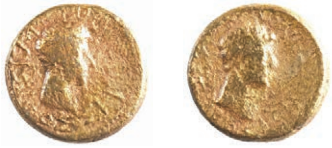
26

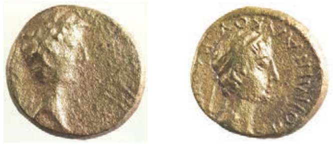
27

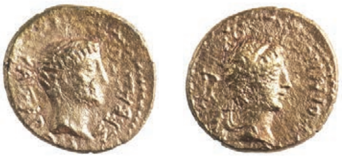
28

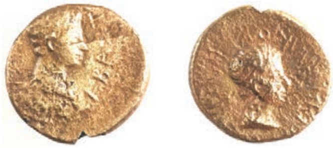
29

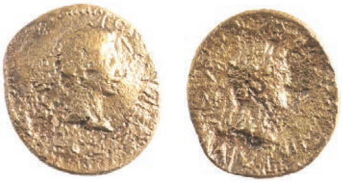
30

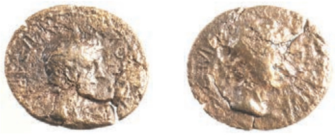
31

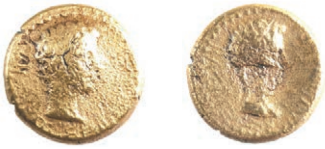
32

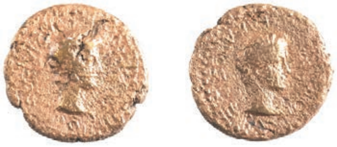
33

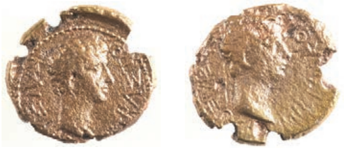
34

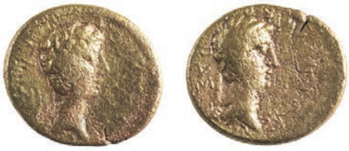
35

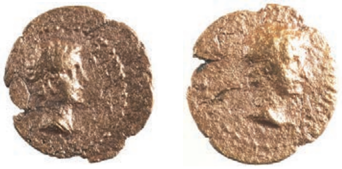
36

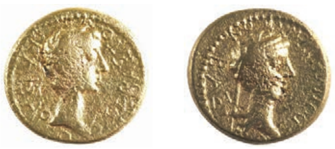
37

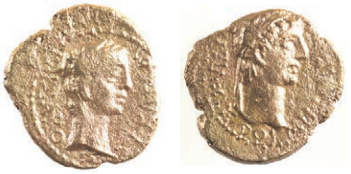
38

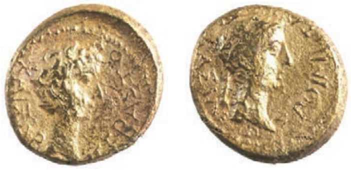
39

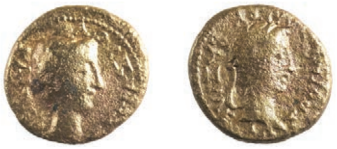
40

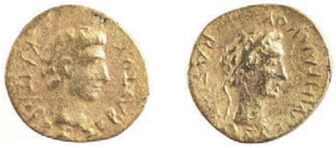
41

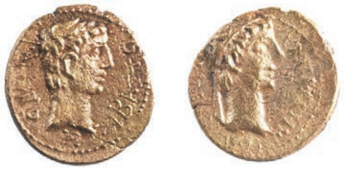
42

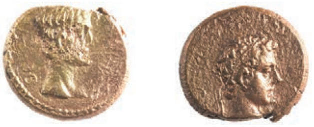
43

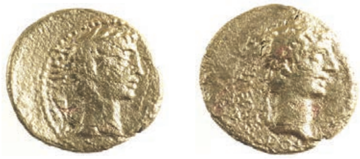
44

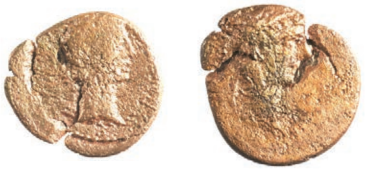
45

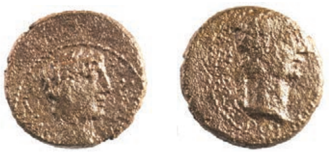
46

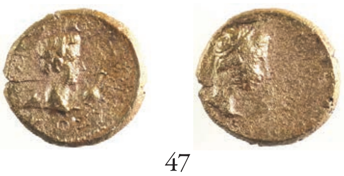
47

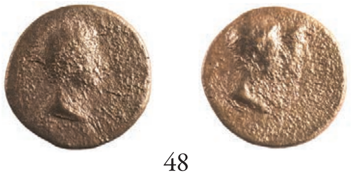
48

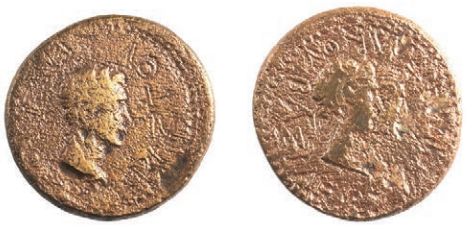
49

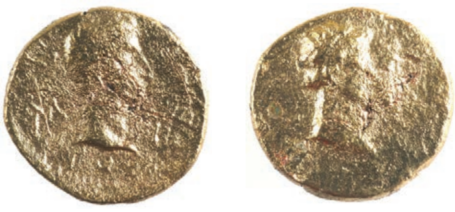
50

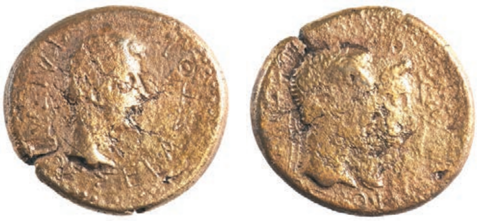

51

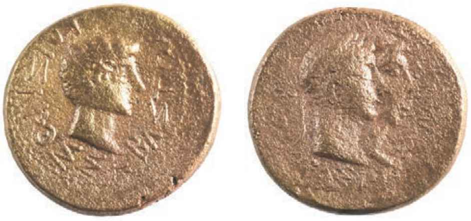

52

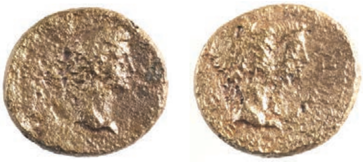

53

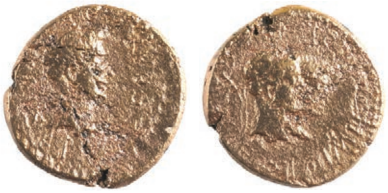

54

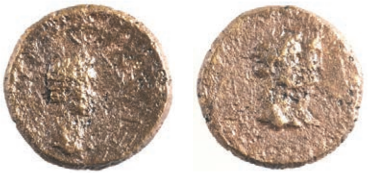

55

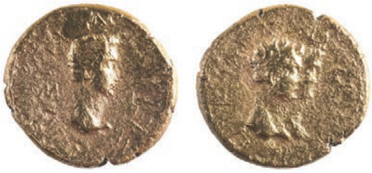

56

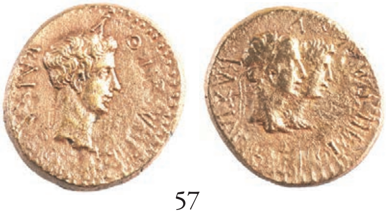

57

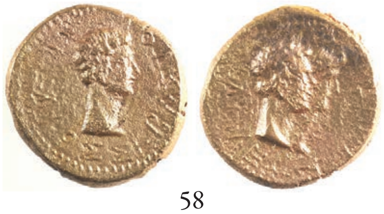

58

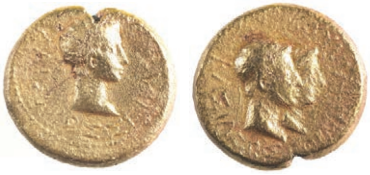

59

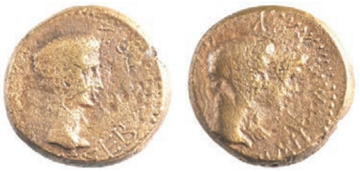

60

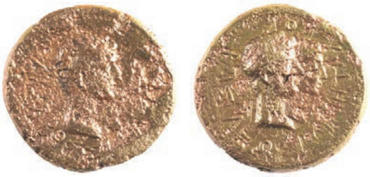

61

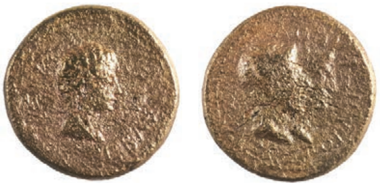

62

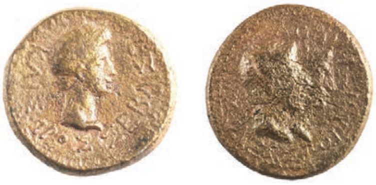

63

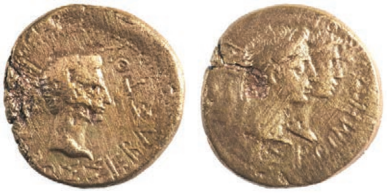

64

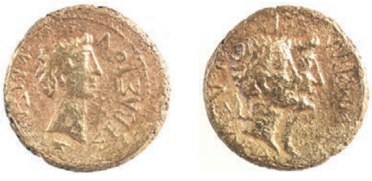

65

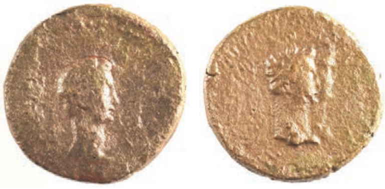

66

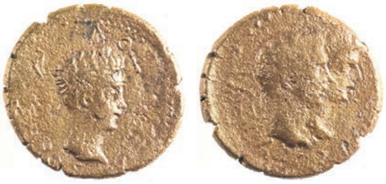

67

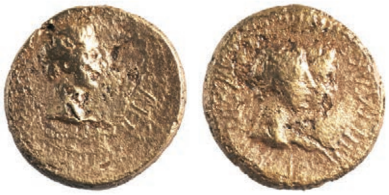

68

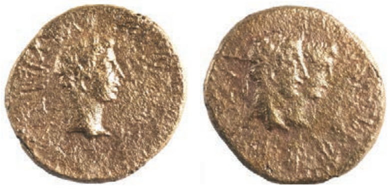

69

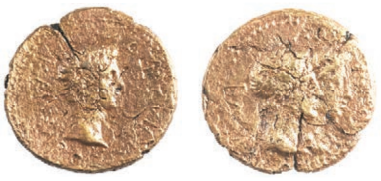

70

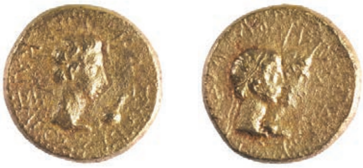

71

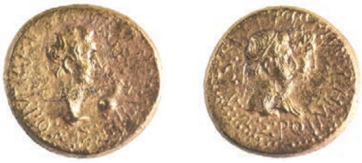

72

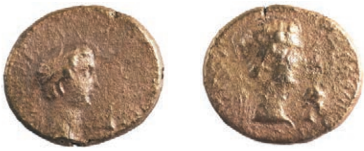

73

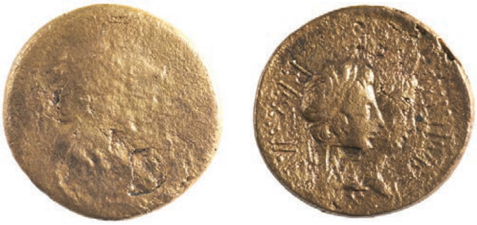

74

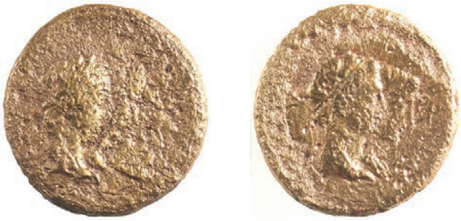

75

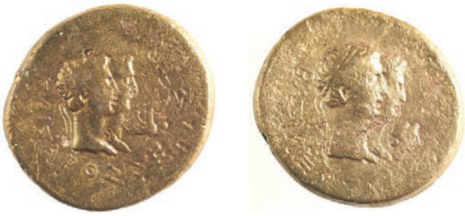

76

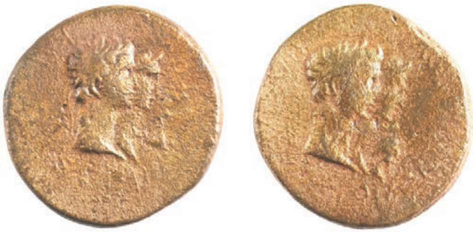

77

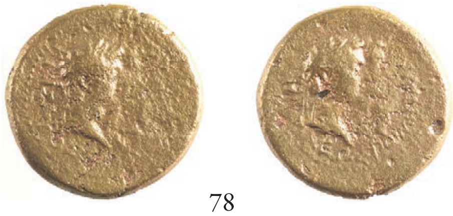

78

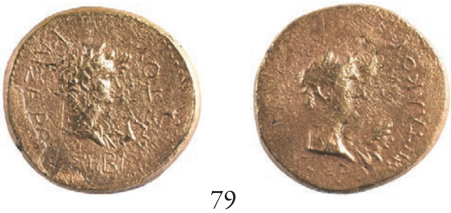

79

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА"

НУМИЗМАТИЧЕН МАТЕРИАЛ ОТ СПАСИТЕЛНО АРХЕОЛОГИЧЕСКО ПРОУЧВАНЕ И ТЕРЕННИ ИЗДИРВАНИЯ ПРИ СЪРНЕВО, СТАРОЗАГОРСКО

Мариана МИНКОВА

При спасителни археологически проучвания във връзка със строежа на АМ Тракия през 2008-2010 г. при Сърнево, Старозагорско (ЛОТ 2, обект 5), са открити 14 монети от IV в. пр. Хр., края на III – IV в. и XII век. Предварителни съобщения за резултатите от проучванията са публикувани през 2009, 2010 и 2011 г. (Тонкова и др. 2009; Бъчваров и др. 2010; Бъчваров, Тонкова 2010; Бъчваров и др. 2011; Бъчваров, Лещаков, Тонкова 2011).

Сърнево се намира на около 20 км югоизточно от Стара Загора. В землището му, главно по течението на р. Азмака, са регистрирани голям брой археологически паметници от всички исторически епохи (Бъчваров, Лещаков 2011; Бъчваров и др. 2015).

При теренни издирвания в местността Пильов кайнак в близост до обекта, подложен на спасителни археологически разкопки, е открита хемидрахма на Парион (кат. № 1), датираща от IV в. пр. Хр. Монетата има две насичания, които са извършени още в античността за проверка на ценността ѝ. През годините във фонда на музея в Стара Загора са постъпили 2 хемидрахми на Парион и Тракийски Херсонес (инв. №№ 4 Сз4810 и 4 Сз3516). Монетата на Парион е от същия тип като тази, открита при спасителното проучване. Само може да се предполага, че хемидрахмата на Тракийски Херсонес, както в повечето случаи от откриваните в Старозагорско, е част от колективна монетна находка (Николов 1963, 39 – 42).

От средата и втората половина на IV в. пр. Хр. датират 2 бронзови монети на Филип II Македонски (кат. № 2, кат. № 3) и монета на Севт III (кат. № 4). Монетата на Севт III е от типа „глава на Севт III//конник", тип 1 по Юрукова (Юрукова 1992, 85, обр. 76, 77) и тип 4 по К. Димитров (Димитров, Пенчев 1984, 27). Монетният тип се отличава с висока художествена изработка и е от най-едрия номинал монети на Севт III. Според теглото (6,7 г), монетата отговаря на основен номинал единица. Този монетен тип е сечен в период на икономическа стабилност в развитието на тракийската политическа организация, каквато настъпва в Севтовата държава след 325 г. пр. Хр. (Юрукова 1992, 85). Поради тази причина Юрукова датира този монетен тип в периода 320/315-310/295 г. Според К. Димитров (Димитров, Пенчев 1984, 81) монетният тип се отнася към тип 4 на монетите на Севт III и датира от 309/8 – 295 г. пр. Хр.

Две от откритите при спасителното проучване монети са от последната четвърт на III в. Това са лошо запазена бронзова монета, която може да се определи като сечена при император Галиен (кат. № 5), и антониниан на Проб (кат. № 6) с перфектно качество, отсечен в Рим през 279 г.

Количествено преобладават монетите от IV в. Най-добре е запазен редуциран фолис на Константин I Велики с монетарница Сисция, от типа IOVI CONSERVATORI, датиращ от 313 – 315 г. (кат. № 7). Сред монетите от IV в. са характерните монетни типове GLORIA EXERCITVS (кат. № 8, 9), FEL TEMP REPARATIO на император Констанций II (кат. № 10, 11) и VOT V на император Йовиан (кат. № 12). От края на IV в. или началото на V в. е монета от типа SECVRITAS REIPVBLICAE (кат. № 14).

Хронологически най-късна от откритите при спасителното проучване монети е половинка билонова монета на Мануил I Комнин (1143-1180 г.); (кат. № 15).

Освен откритите при теренни издирвания и разкопки сребърни и бронзови монети, през годините в нумизматичния фонд на Регионален Исторически музей – Стара Загора са постъпили 3 открити в землището на Сърнево златни монети, сечени при владетелите Лициний I, Юстин II и Алексий I Комнин. Ауреусът на Лициний I е от типа IOVI CONSERVATORI с монетарница Никомедия (инв. № 4 Сз 3170). Монетата е вторично използвана за медалион и има прикрепена халка, също изработена от злато. Теглото ѝ с халката е 5,45 г. През 1957 г. в местността Бялата пръст в землището на Сърнево е открит солид на Юстин II и е предаден в музея в Стара Загора. Монетата е от типа VICTORIA AVCCC, сечена в Константинопол (тегло 4,40 г; инв. № 4 Сз 2044). Хиперперонът на Алексий I Комнин (инв. № 1502) с тегло 4,18 г е сечен в Константинопол.

КАТАЛОГ

на монетите от спасителните проучвания и теренните издирвания при с. Сърнево

1. Парион, Мизия (400 – 300 г. пр. Хр.)
Л. Глава на Горгоната Медуза с изплезен език,
змии отстрани на главата ѝ.
Оп. Вол в ход наляво, с обърната назад глава.
ПА
PI
Символ – лаврова клонка.
AR, 15 мм, 2,3 г, 6 ч., полеви № 4 (монетата е насечена на 2 места), **табло I. 1 а, б**
м. Пильов кайнак
BMC Mysia 28

2. Филип II Македонски (359 – 336 г. пр. Хр.)
Л. Глава на Аполон, надясно.
Оп. [............] Конник надясно.
Под конника – буква Λ.
AE 15-17 мм, 4,8 г, 6 ч., полеви № 1292 , **табло I. 2 а, б**
6 м южно от квадрат 145/0
Мушмов 7118; Драганов 2000, 246

3. Филип II Македонски (359 – 336 г. пр. Хр.)
Л. Глава на Аполон, надясно.
Оп. [............] Конник надясно.
AE 17/18 мм, 4,7 г, 7 ч., полеви № 27
50 м южно от сервитута на обекта
Мушмов 7118

4. Севт III (320/315-310/295 г.)
Л. Глава на Севт III с лавров венец, надясно.
Зрънчест кръг.
Оп. ΣΕΥθΟΥ в права линия
Конник в ход надясно.
Символ – венец под коня.
AE 18 мм, 6,3 г, 2 ч., полеви № 92.
квадрат 180/15, I пласт, дълб. 0,55 м, **табло I. 3 а, б**
Мушмов 5730, XXXVI, 27; Юрукова 1992, 85, обр.76, 77; SNG Cop 1072;
Димитров, Пенчев 1984, 27, 4 а

5. Галиен (253-268 г.)
Л. Бюст на императора надясно с лъчиста корона.
Оп. Изтрито.
AE, 18/19 мм, 2,3 г, 2 ч., полеви № 742, квадрат 210/35, **табло I. 4 а, б**
от повърхността.

6. Проб (279 г.) Рим
Л. IMP PROBVS P P AV
Бюст на императора с лъчиста корона и военно облекло, надясно.
Оп. ADVENTVS AVG
Императорът на кон наляво с вдигната дясна ръка за поздрав. Пред него в краката му пленник.
В отреза: светкавица – от двете ѝ страни букви R и N
AE посребрена, 21/22 мм, 3,2 г, 6 ч., полеви № 228, **табло I. 5 а, б**
между квадрат 130/30 и квадрат 135/30 при сваляне на профила
RIC V 155

7. Константин I Велики 307-337 г. Сисция 313 – 315 г., редуциран фолис
Л. IMP CONSTANTINVS PF AVG
Глава на императора с лавров венец, надясно.
Оп. IOVI CONSERVATORI
Юпитер прав, наляво, държи Виктория и скиптър. Пред него в краката му – орел, с обърната назад глава и венец в клюна.
В отреза – SIS; официна B
AE 20 мм, 2,2 г, 7 ч., полеви № 116, **табло I. 6 а**
квадрат 80/30 б, в орницата
RIC VII, 7

8. Констант (337 – 341 г.)
Л.[...] – Бюст на императора, надясно.
Оп. GLORIA EXERCITVS

Двама воини подпрени на щитове и държат копия, между тях знаме.
AE 17/19 мм, 1,0 г, 6 ч., полеви № 114, **табло I. 7 а, б**
квадрат 60/25 в орницата
RIC VII, 111 (за Александрия)

9. Констанций II (324 – 361 г.), Никомедия
Л. [...] – Бюст на императора, надясно.
Оп. GLORIA EXERCITVS
Двама воини, обърнати един към друг държат щитове и копия, между тях две знамена.
В отреза: SMNΔ
AE 17 мм, 2,5 г, 5 ч., полеви № 91, **табло I. 8 а, б**
квадрат 170/35
RIC VII 191

10. Констанций II (324-361 г.), AE 3, Тесалоника
Л. D N CONSTANTIVS P F AVG
Бюст на императора, надясно.
Оп. FEL TEMP REPARATIO
Виртус пробожда с копието си повален конник.
В полето: Г
В отреза: SMTS
AE 17 мм, 2,2 г, 5 ч., полеви № 1347, **табло I. 9 а, б**
15 м южно от 240/0, на повърхността
RIC VIII 189

11. Йовиан (363 – 364 г.), AE 3, Хераклея
Л. [D N] IOV[IAN-VS P F AVG]
Бюст на императора, наляво.
Оп. VOT V във венец
В отреза: [HERACA]
AE 19/20 мм, т. 3,3 г, 11 ч., полеви № 312, **табло I. 10 а, б**
квадрат 240/20 на повърхността
RIC VIII, 108

12. Неопределяема монета (351 – 361 г.)
Л. [...]
Оп. FEL TEMP REPARATIO
Виртус пробожда с копието си повален конник.
AE 22 мм, 4,0 г, 5 ч., полеви № 170, **табло I. 11 а, б**
на повърхността, в югозападната част на обекта

13. Неопределяема монета (IV в.?)
AE 11/15 мм, 1,4 г, полеви № 609, **табло I. 12 а, б**
Южно от трасето на магистралата.

14. Неопределяема монета (Аркадий или Хонорий)
Л. [...]- Глава на императора, надясно.
Оп. SALVS REIPVBLICAE
Виктория в ход наляво, с вдигната дясна ръка.
AE 0,9 мм, 1,9 г, 12 ч., полеви № 93, **табло I. 13 а, б**
квадрат 190/5 I пласт

15. Мануил I Комнин (1143 – 1180), Константинопол, III-то сечене, първа фаза.
Л. [...]- Императорът прав насреща, с дясната ръка държи лабарум с дълга дръжка, в лявата кълбо с патриаршески кръст.
Оп. MP-[..] – Богородица седнала на трон, насреща.
Билон 29 мм, 2,2 г, полеви № 115, **табло I. 14 а**
квадрат 95/40 на повърхността
Йорданов 33, XIII $_{4-7}$

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Бъчваров, Лещаков 2011: К. Бъчваров, П. Лещаков. Теренно археологическо издирване в землищата на селата Сърнево и Пшеничево, Старозагорско. – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 575 – 577.

Бъчваров, Лещаков, Тонкова 2011: К. Бъчваров, П. Лещаков, М. Тонкова. Ритуални комплекси от късноенеолитната, късножелязната и римската епоха при Сърнево, Старозагорско и тяхната културна среда. – В: З. Димитров (ред.). Българска археология 2010. Каталог към изложба. София: Национален археологически институт с музей, 2011, 10 – 11.

Бъчваров, Тонкова 2010: К. Бъчваров, М. Тонкова. Култови комплекси от късноенеолитната, късножелязната и римската епоха при Сърнево, Радневско. – В: З. Димитров (ред.) Българска археология 2009. Каталог към изложба. София: Национален археологически институт с музей, 2010, 17 – 18, 20.

Бъчваров и др. 2010: К. Бъчваров, М. Тонкова, П. Лещаков, П. Калчев, П. Караилиев, Ц. Попова, М. Гюрова, П. Зидаров, К Максуини, М. Янева. Спасителни разкопки на ритуални комплекси от късноенеолитната, ранножелязната, късножелязната и римската епоха при с. Сърнево, Радневско (обект 5, ЛОТ 2, АМ Тракия, км 226+600 – км 226+850). – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 47 – 51.

Бъчваров и др. 2011: К. Бъчваров, М. Тонкова, П. Лещаков, П. Калчев, П. Караилиев. Спасителни археологически разкопки на ритуални комплекси от късноенеолитната, ранножелязната, късножелязната и римската епоха при Сърнево, Радневско (обект 5, ЛОТ 2, АМ Тракия, км 226+600 – км 226+850). – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 53 – 57.

Бъчваров и др. 2015: К. Бъчваров, Р. Глезер, Н. Тонков, В. Бекер, Р. Комп, К. Димитров. Геомагнитно картиране по течението на р. Азмака при с. Сърнево, общ. Раднево, и с. Пшеничево, общ. Стара Загора. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 111 – 113.

Драганов 2000: Д. Драганов. Монетите на македонските царе. Част I: От Александър I до Александър Велики. Ямбол, 2000.

Димитров, Пенчев 1984: К. Димитров, В. Пенчев.

Севтополис, 2. Антични и средновековни монети, София, 1984.

Йорданов 1984: И. Йорданов. Монети и монетно обръщение в Средновековна България 1081 – 1261 г.

Мушмов 1912: Н. Мушмов. Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе.

Николов 1963: Д. Николов. Нови колективни находки от монети на Парион, Тракийски Херсонес и Аполония Понтика. – Археология, 1963, 4, 39 – 42.

Тонкова и др. 2009: М. Тонкова, И. Караджинов, Н. Тонков. Геофизични проучвания и сондажни археологически разкопки на обект от къснонеолитната, ранножелязната и късножелязната епоха при с. Сърнево, община Раднево (АМ „Тракия", ЛОТ 2, обект № 5 км 226+600 – км 226+850). – Археологически открития и разкопки за 2008 г. София, 2009, 162 – 165.

Юрукова 1992: Й. Юрукова Монетни съкровища от българските земи, 1. Монетите на тракийските племена и владетели. София, 1992.

BMC = Catalogue of Greek Coins in the British Museum. 29 vol. London, 1873-1927.

RIC V, VII, VIII, IX = H. Mattingly, E. Sydenham. The Roman Imperial Coinage, London, 1923-1994.

SNG Cop = Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum. (Copenhagen, 1942-1979).

ТЕКСТ КЪМ ИЛЮСТРАЦИИТЕ:

Табло I. 1. Монета на Парион

Табло I. 2. Монета на Филип II Македонски

Табло I. 3. Монета на Севт III

Табло I. 4. Монета на император Галиен

Табло I. 5. Монета на император Проб

Табло I. 6. Монета на император Константин I Велики

Табло I. 7. Монета на император Констант

Табло I. 8. Монета на император Констанций II

Табло I. 9. Монета на император Констанций II

Табло I. 10. Монета на император Йовиан

Табло I. 11. Неопределяема монета (351-361)

Табло I. 12. Неопределяема монета (IV в.?)

Табло I. 13. Неопределяема монета (Аркадий или Хонорий)

Табло I.14. Монета на император Мануил I Комнин

NUMISMATIC FINDS FROM RESCUE ARCHAEOLOGICAL AND FIELD SURVEYS IN SARNEVO VILLAGE, STARA ZAGORA DISTRICT

Mariana Minkova

(Summary)

During rescue archaeological research caused by the construction of Thracia Highway in 2008 – 2010, 14 coins from the 4th c. BC, the late 3rd – 4th c. AD and 12th c. were discovered in Sarnevo village (LOT 2, site 5). The village is located about 20 km southeast of Stara Zagora. Still another coin of Parion comes from a field survey in Pilzhov Kamak locality, near the same village.

Over the years, some other silver and bronze coins were discovered during archaeological research. Three golden coins minted under Licinius I, Justin II and Alexios I Komnenos coming from the same area entered the depot of the Museum of History in Stara Zagora.

ТАБЛО I

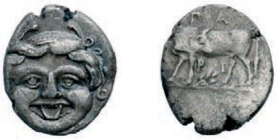
1

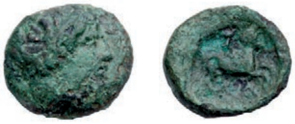
2

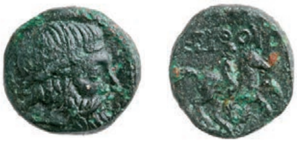
3

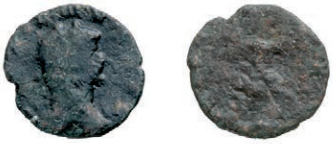
4

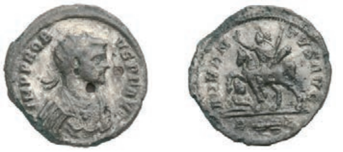
5

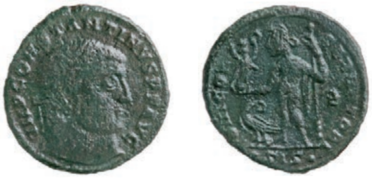
6

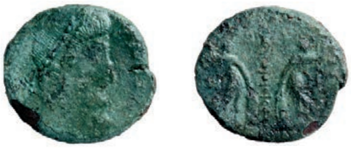
7

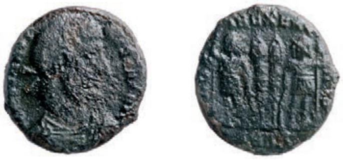
8

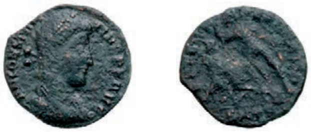
9

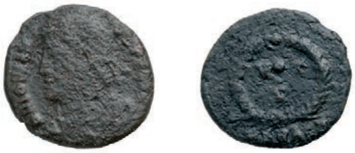
10

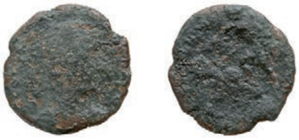
11

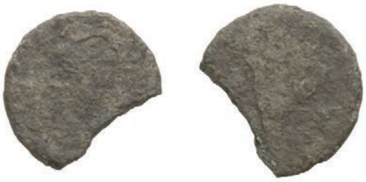
12

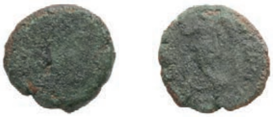
13

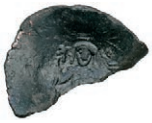
14

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА”

НАХОДКА ОТ ДЕНАРИ ОТ С. КОПРИВЕЦ, РУСЕНСКО

Върбин ВЪРБАНОВ

Село Копривец се намира на около 50 км югозападно от град Русе. Разположено е в долината на река Бaниски Лом, гъсто населена още от праисторическата епоха. Югоизточно от съвременното село, в м. Ливадите е локализирано неукрепено антично селище, обитавано през елинистическата, римска и късноримска епохи. През 1960 – 1961 г., при строеж на стопански постройки в същата местност са открити две находки от римски монети. Те са били поставени в малки съдчета, на около 100 м едно от друго, на дълбочина 0,60 м от съвременната повърхност. Само едно от съдчетата е предадено в музея в Русе, а другото вероятно е било счупено и изгубено[1].

Под един инвентарен номер – 1600, в русенския музей са заведени общо 80 денара и антониниана. Едната находка (означена като Копривец II) е с номера от 1600_1 до 1600_{43} и съдържа 42 монети от император Каракала до Гордиан III (Върбанов 2012, 335 – 351). Обект на настоящата статия е хронологически по-ранната находка – Копривец I, състояща се от 38 денара (с инвентарни номера от 1600_{44} до 1600_{81}) (Varbanov 2016, 10-29). Те се разпределят по следния начин: републиканска 1, Нерон 1, Галба 1, Веспасиан 5, Тит 1, Домициан 2, Нерва 1, Траян 4, Хадриан 9, Антонин Пий 7, Фаустина Стара 3, Фаустина Млада 1, Луций Вер 2. Най-ранен е републикански денар, емисия от 56 г. пр. Хр., а най-късен е денар на император Луций Вер от 163/164 г. Всички монети са от добре известни и популярни емисии, описани в каталозите[2] и са били в циркулация. Най-износени са и най-ранните хронологически: републиканският денар и тези на Нерон и Галба (**Табло I. 1 – 3**). Следват осем денара, отсечени при династията на Флавиите (около 21 %). Те също са били дълго време в обръщение, и са с различна степен на износване (**Табло I. 4 – 11**). С най-много монети е представена династията на Антонините – 27 денара (или около 71 % от всички), по-голяма част от които също са били в циркулация (**Табло I. 12 – 24; Табло II. 25 – 38**). Последните по хронология три монети (на император Луций Вер и Фаустина Млада), са били в обращение за кратък период от време (**Табло II. 36 – 38**).

---

[1] В инвентарната книга не е уточнено коя от находките е открита в запазеното съдче. Заведено е под инв. № 331. По паралели може да се датира във втората половина на II / началото на III век (Popilian 1976, 123). Изработено е на бързо колело, от пречистена глина, със светло охров цвят след изпичането. Повърхността му е покрита с кафеникаво лаково покритие, сега изтрито. Диаметърът на устието му е 103 мм, на дъното – 46 мм, а височината му е 66 мм (**Табло II**). Долната, вътрешна част на съда е с по-тъмен цвят, до два сантиметра над дъното му. Вероятно това е запазеното ниво, до което са достигали съхраняваните в него монети. В такъв случай находката се е състояла от около 120-130 монети. Възможно е обаче монетите да са били по-малко (38 ?), поставени умишлено в пласт пръст на дъното на съдчето, както например е при находката от IV век от с. Сваленик, Русенско (Dragoev 2016, 70-89).

[2] Такъв е и денар на Траян (**Табло I. 15**), който е отбелязан в каталозите като тип, от който са отсичани само ауреуси (RIC II, № 118). Същият тип денар има в публикуваните находки от с. Голеш, Силистренско и Павликени, Великотърновско (Христов 1987 а, 88; Цочев 1998, 41). С изключение на два денара (Табло I, 1 и Табло II, 37), всички останали емисии от находката Копривец I са засвидетелствани в синхронната находка от Павликени (виж Цочев 1998, 6–96).

Намерената в римския викус при с. Копривец находка е близка по характеристики до тази, открита при археологически проучвания в канабето на XI Клавдиев легион в Дуросторум (Христов 1987, 17 – 23). Най-вероятно и двете находки са наличните пари на собственика им[3].

* * *

На територията на днешна България и Северна Добруджа са открити още 32 находки, завършващи с монети на Марк Аврелий и фамилията му (Върбанов 2008, 381 – 391, карта 1). Най-често тяхното укриване и оставането им в земята се свързва с нашествията на костобоките през 170/171 г. (Gerov 1977, 118 – 122; Youroukova 1978, 281 – 287; Varbanov 2007, 160 – 167; Върбанов 2008, 381 – 391).

На друго мнение е Питър Гест, според когото укриването на въпросните находки не е причинено от нашествия, а представлява процес на инфлация, следствие от намаляването на сребърното съдържание на денара след 194 г. (Guest 1994, 347 – 360). Той подкрепя своите твърдения с два „теста". Първият от тях проследява географското местоположение на откритите находки. Съгласно представения „*theoretical model*", по-голям брой би трябвало да има близо до земите, откъдето идват нашествениците. Според Гест ситуацията е различна – концентрация им е в района на Сплит, Хърватска и около Бакъу в днешна Румъния (Guest 1994, 350).

Вторият „тест" проследява вътрешния състав на използваните находки. Според Гест, ако монетите са укрити поради заплаха по време на Маркоманските войни, те трябва да имат прилики в състава си. Четирите групи, които той обособява, не подкрепят това твърдение. Изводите на Гест са, че укриването на находки през втората половина на II век не е следствие от нашествия, още по-малко само от едно такова (Guest 1994, 351). Алтернативното обяснение е намаляването на среброто в денара, което предизвиква трезориране на по-ранни денари по времето на Септимий Север (*виж по-горе*).

На пръв поглед заключенията на Питър Гест са добре обосновани и последователни. Никъде в статията обаче, не се посочва причина, поради която укритите монети (смятани за „по-ценни"[4]) не са прибрани от техните собственици и са останали в земята до наше време. В този ред на мисли, Гест не представя алтернатива на „теорията на заплахата". Неговите аргументи са логически (до голяма степен) и не са сигурно подкрепени от безспорни факти. Поради тази причина резултатите от двата „теста" не са коректни. При първият от тях (локалното разпределение на находките или „*hoarding factor*") са използвани находки от територията на Империята и такива извън нея, без разграничаването им. Докато тези, открити в рамките на Империята, свидетелстват за сложните икономически връзки тук[5], останалите (открити извън границите ѝ) са отражение на други процеси (Mitrea 1957, 229 – 237; Mihăilescu-Bîrliba 1980; Mihăilescu-Bîrliba 2012, 507 – 509). Концентрацията на находки в Молдова (по р. Сирет) и по Северното Причерноморие не е само на такива, завършващи с монети на Марк Аврелий, а също и на други, завършващи с емисии на Комод и на Септимий Север. Те се откриват главно в контекста на селища и са показател за търговските и политически връзки между Империята и „варварите" (Mihăilescu-Bîrliba 1970, 281 – 344). Съгласно голяма част от изследователите, оставането на тези находки в земята се свързва с миграционните процеси в края на II и началото на III век (Mitrea 1957, 229 – 237; Mitrea 1970, 262; Mihăilescu-Bîrliba 1970, 307). Показателен е и пика на трезориране по същото време, в района на Северното Причерноморие и на север, съвпадащ с писмените и археологически данни за миграцията на готите на Изток (Кропоткин 1961, 17 – 36; Буданова 1990, 49 – 82; Щукин 2005).

---

[3] За сравнение може да се отбележи, че една годишна заплата на работник в мините на Alburnus Maior в Дакия е около 70 денара, плюс храната за същия период (Dudau 2006, 23).

[4] Заключенията на Гест са, че монетите на Марк Аврелий са укривани именно защото са по-ценени от изданията след 194 г. (Guest 1994, 347-360).

[5] Римските военни части, стациониращи в Долна Мизия получават заплатата си в денари, част от които са използвани за стоково-парични операции не само край военните лагери, но и по-далеч от тях. Част от данъци, налози и такси в провинцията също са събирани в монети. Имайки предвид числеността на военните единици в Долна Мизия (15000/20000 войници или два/три легиона и десетки кохорти и али през периода I-III век), може да си представим какво количество денари и други бронзови емисии циркулира в провинцията.

Друг пример за некоректно използване на находките от Гест е представената им концентрация в района на Сплит, Хърватска. Там наистина има такава, но главно от централни бронзови емисии, както е в провинция Далмация като цяло (*виж* Mirnik 1981, 52 – 58). Тук трябва да се подчертае факта, че поради липсата на бронзово монетосечене в тази провинция, централните бронзови емисии от II век са в употреба и през следващия III век.

Вторият „тест“ на Питър Гест също не е обективен. Той, както и по-голямата част от учените, критикувани от него, използва находките без ясни критерии, въпреки твърденията му, че „... *only hoards whose contents were reliably known were gathered in the sample*“ (Guest 1994, 348). Само три от използваните от него са запазени изцяло и добре датирани, докато останалите са запазени частично или са пръснати. Именно на тяхна база той обособява четири различни групи, според съотношенията на емисии на отделните владетели в състава им. При сравнението на „сигурните“ осем находки от периода (т.е. датираните, запазените изцяло или в по-голямата си част[6]) се вижда, че те имат прилика в състава си, обратно на твърденията на П. Гест (фиг. 1).

Последните археологически и нумизматични проучвания на обекти от територията на Долна Мизия дават сигурни данни за нашествия в третата четвърт на II век (Bărbulescu 2001, 288 – 289; Върбанов 2008, 381 – 391; Димитров 2008, 429 – 451; Торбатов 2009, 45; Иванов 2011, 316). Редица епиграфски паметници (от Тропеум Траяни и Скупи) споменават името на нашествениците – костобоките (Върбанов 2008, 384).

От територията на Долна Мизия произхождат 30 находки, завършващи с монети на Марк Аврелий, докато в Дакия те са девет. По-голямата част от тях се свързва със събития около първата фаза на Маркоманските войни (Suciu 2000, 128 – 130).

В същото време, от територията на юг от Балкана, в провинция Тракия, са известни само три находки от периода, които не са публикувани. Няма данни за разрушения в провинцията, въпреки голямата проучена част от античните градове Филипопол, Августа Траяна и Пауталия (Varbanov 2007, 163).

От територията на бивша Югославия (римските провинции Далмация, Македония и южните части на Горна Мизия и Долна Панония) произхождат 16 находки от периода[7]. Укриването на част от тях се свързва с Маркоманските войни, в подкрепа на което и е техният *terminus post quem* – 166/167 г. (Mirnik 1981, 52 – 58). Единадесет от находките са открити на територията на Хърватска и Словения (предимно от централни бронзови емисии) и не са директна последица от Маркоманските войни (Kos 1986, 85 – 86). Все пак някои от тях се свързват с нашествия, а също и с чумата донесена от легионите, връщащи се от Изток (Miškec 2012, 385). Седем находки от територията на днешна Сърбия (с terminus post quem 167-169 г.) се свързват с неизвестни от изворите нашествия на язигите (Brešković, Crnobrnja 2005, 7-94; Brešković, Crnobrnja 2008, 9-82).

Една находка е открита на територията на днешна Гърция, от околността на Солун. Възможно е друга, от провинциални бронзови монети от Дион, също да достига до нас поради нахлуването на костобоките в Ахая и Елатея. Според София Кремиди причината е природно бедствие и връзката с нашествието на костобоките е изключена[8] (Kremydi-Sicilianou 2004, 42 – 43). Няма сведения за синхронни находки от територията на днешна Турция.

Описаната ситуация отговаря напълно на изискванията на Р. Рийс, един от критиците на “теорията на заплахата“. Според него, за да се свържат конкретни находки с варварски нашествия, те трябва да отговарят на две условия: в съседните на откриването им райони да има липса на находки със същите последни емисии (в случая на Марк Аврелий), а в районите на откриването им, по друго време (по-рано или по-късно) да има липса на монетни находки (Reece 1981, 85).

---

[6] За да могат колективните монетни находки да се използват като пълноценен исторически извор, са разделени на четири групи, в зависимост от това доколко е запазен оригиналният им състав, дали са датирани добре и дали е известен контекста и обстоятелствата при откриването им (Varbanov 2012, 287-308). Използваните тук са от римската вила при Павликени (t. p. q. 166/167 г.); от вилата в м. Майтапа край Плевен (t. p. q. 166/167 г.); от Дуросторум I (t. p. q. 162/163 г.); с. Долна Оряховица, Великотърновско (t. p. q. 166/167 г.); с. Бежаново, Ловешко (t. p. q. 166 г.); с. Медковец и с. Смирненски (t. p. q. 163/164 г.), Монтанско. Публикувани са три (Цочев 1998; Върбанов 2008, 381-391; Бънов 1992, 85-98), а информацията за датировките на останалите дължа на колегите С. Ганчева (Регионален исторически музей – Силистра), П. Бънов (Регионален исторически музей - Плевен) и Н. Торбов (Регионален исторически музей – Враца).

[7] Осем от бронзови монети, седем от денари и една смесена; при две от находките има и накити.

[8] В публикуваната находка, състояща се от три части, липсват монети от самостоятелното управление на Марк Аврелий. Според С. Кремиди времето от около 10 години (от последната датирана монета до събитията през 170–171 г.) е твърде голям период, за да липсват емисии на Марк Аврелий, още повече, че по-голямата част от тях са сечени в градската монетарница на Дион (Kremydi-Sicilianou 2004, 42–43).

Известен факт е, че повече монетни находки се откриват в районите, където са разположени войскови части (Duncan-Jones 1994, 72 – 75). В този ред на мисли, липсата на открити находки от периода в Северна Добруджа може да се обясни с преместването на V македонски легион от Трезмис в Потаиса в Дакия през 168 г. Липсата на военни части може да е причина за липсата на находки и във вътрешните провинции на Балканите. Все пак пикът на трезориране по времето на Марк Аврелий (датираните находки са с *terminust post quem* до 167 г.) не може да се обясни само със случайни загуби или с лични инциденти със собствениците на монетите. Данните от колективните находки, заедно с тези от археологическите проучвания, както и от писмените и епиграфски извори от периода, позволяват да се предположи, че по-голяма част от откритите находки от територията на Долна Мизия са останали в земята до наши дни именно поради нашествия на костобоките и съюзниците им. На този етап не може да се определи броя и точното време на инвазиите, но е сигурно, че през 170 – 171 г. група нашественици достига до Атика, преминавайки през западната част на Долна Мизия, Горна Мизия и Македония (по р. Морава и Вардар).

Хипотетично може да се предположи, че първоначално костобоките пресичат Дунав при брода до Новиодунум, след което опустошават източната част на Долна Мизия (през 170 г., възможно е преди това да има друг рейд/ове). Следващата, 171 година, костобоките изненадващо пресичат Дунав, между устието на р. Янтра и Искър[9] и се отправят на запад и югозапад. При това нашествие, част от тях достига дълбоко на юг, във вътрешните балкански провинции, с основна цел грабеж. Разбира се, това предположение може да се докаже след публикуването на запазените монетни находки и проучването и публикуването на по-голяма част от укрепените и неукрепени селища в Долна Мизия и Тракия.

КАТАЛОГ:

C. Memius
1. *Л:* C MEMMI C F
Оп: C MEMMIVS / IMPERATOR

18,9 x 18,8 мм; 3,32 г; 1 ч; инв. № 1600 $_{(81)}$;
Crawford 1974, 427/1; Sydenham 1952, 920; 56 г. пр. Хр.
Табло. I. 1

Нерон
2. *Л:* NERO CAESAR / AVGV....
Оп: IVPPITER / .VSTOS
17,6 мм; 3,23 г; 6 ч; инв. № 1600 $_{(70)}$;
RIC I, № 53; Рим; 64 – 65 г.
Табло I. 2

Галба
3. *Л:* IMP SER / GALBA ...
Оп: SPQR
OB
C S
17,7 x 18 мм; 3,19 г; 6 ч; inv. № 1600 $_{(56)}$;
RIC I, № 167; Рим; 68 – 69 г.
Табло I. 3

Веспасиан
4. *Л:* IMP CAESAR VESPASIANVS AVG
Оп: COS ITER / TR POT
19 x 18 mm; 3,07 g; 6; инв. № 1600 $_{(47)}$;
RIC II, № 10; Рим; 69 – 71 г.
Табло I. 4

5. *Л:* IMP CAES VES / P AVG P M
Оп: AVGVR
TRI POT
18,7 x 18,6 мм; 3,16 г; 7 ч; инв. № 1600 $_{(59)}$;
RIC II, № 30; Рим; 70 – 72 г.
Табло I. 5

6. *Л:* IMP CAES / VESPA.....
Оп:..LVS / .VG
19,1 x 19,8 мм; 2,94 г; 12 ч; инв. № 1600 $_{(64)}$;
RIC II, № 67; Рим; 73 г.
Табло I. 6

7. *Л:* IMP CAESAR / VESPASIANVS AVG
Оп: PONMAX / TR P COS VI

---

[9] Този сценарий се е повтарял многократно през различни исторически периоди. Така например, само след около 80 години, готите атакуват Долна Мизия първоначално през днешна Северна Добруджа, а после при Нове (Свищов). Подобен е и сценарият при Руско-турската Освободителна война 1977 – 1978 г., когато русите форсират Дунав при Свищов, докато в предходните войни са използвали пътят през днешна Северна Добруджа.

17,3 x 18,8 мм; 3,11 г; 5 ч; инв. № 1600 $_{(73)}$;
RIC II, № 90; Рим; 75 г.
Табло I. 7

Тит
8. *Л:* T CAESAR / IMP VESPASIAN
Оп: COS V
19,6 x 20,1 мм; 3,16 г; 5 ч; инв. № 1600 $_{(69)}$;
RIC II, № 191a; Рим; 76 г.
Табло I. 8

9. *Л:* DIVVS AVGVSTVS VESPASIANVS
Оп: ....
17,2 x 17,7 мм; 3,24 г; 6 ч; инв. № 1600 $_{(71)}$;
RIC II, № 63; Рим; 80 – 81 г.
Табло I. 9

Домициан
10. *Л:* CAESAR DIVI F DOMITANVS COS VII
Rv. PRINCEPS / IVVENTVTIS
18 x 17,5 мм; 3,36 г; 7 ч; инв. № 1600 $_{(57)}$;
RIC II, № 49; Рим; 80 г.
Табло I. 10

11. *Л:* IMP CAES DOMIT AVG GERM P M TR P VII
Оп: IMP XIIII COS XIIII CENS PPP
17,9 x 18,6 мм; 3,12 г; 6 ч; инв. № 1600 $_{(49)}$;
RIC II, № 107; Рим; 88 г.
Табло I. 11

Нерва
12. *Л:* IMP NERVA CAES /AVG P M TR POT
Оп: COS III PATER PATRIAE
17 x 16,4 мм; 3,20 г; 7 ч; инв. № 1600 $_{(60)}$;
RIC II, № 24; Рим; 97 г.
Табло I. 12

Траян
13. *Л:* IMP CAES NERVA TRAIAN AV...RM
Оп: P M TR P COS IIII PP
17,4 x 19,5 mm; 3,11 g; 7; инв. № 1600 $_{(44)}$;
RIC II, № 49; Рим; 101 – 102 г.
Табло I. 13

14. *Л:* IMP CAES NERVA TRAIAN AVG GERM
Оп: P M TR P COS IIII PP
18,4 x 19,6 мм; 3,32 г;7 ч; инв. № 1600 $_{(54)}$;
RIC II, № 60; Рим; 101 – 102 г.
Табло I. 14

15. *Л:* IMP TRAIANO AVG GER DAC P M TRP
Оп:..SVPP SPQR OPTIMO PRIN.
17,2 x 18,7 мм; 3,17 г; 6 ч; инв. № 1600 $_{(63)}$;
RIC II, № 118; Рим; 103 – 111 г.
Табло I. 15

16. *Л:* IMP CAES NER TRAIANO OPTIMO AVG GER DA.
Оп: P M TR P COS VI P P SPQR.
18,2 x 19 мм; 2,96 г; 7 ч; инв. № 1600 $_{(67)}$;
RIC II, № 347; Рим; 114 – 117 г.
Табло I. 16

Хадриан
17. *Л:* IMP CAESAR TRAIAN HADRIANVS AVG
Оп: P..R / COS II // FORT RED
18,7 x 18,5 мм; 3,12 г; 7 ч; инв. № 1600 $_{(66)}$;
RIC II, № 41; Рим; 118 г.
Табло I. 17

18. *Л:* IMP CAESAR TRAIAN HADRIANVS AVG
Оп: P M TR P COS III
17,6 x 18,2 mm; 3,36 г; 7 ч; инв. № 1600 $_{(58)}$;
RIC II, № 78; Рим; 119 – 122 г.
Табло I. 18

19. *Л:* IMP CAESAR TRAIAN HADRIANVS AVG
Оп: P M TR P COS III
17,6 x 19,2 mm; 3,26 г; 7 ч; инв. № 1600 $_{(76)}$;
RIC II, № 97; Рим; 119 – 122 г.
Табло I. 19

20. *Л:* IMP CAESAR TRAIAN HADRIANVS AVG
Оп: P M TR / P COS III
16,4 x 17,8 мм;3,58 г; 7 ч; инв. № 1600 $_{(45)}$;
RIC II, № 101; Rome; 119 – 122 г.
Табло I. 20

21. *Л:* ....RAIANH / ADRIAN.....
Оп:.MTR / P COS III
IB в полето вляво; PVB в полето вдясно
18 x 17,7 мм; 3,29 г; 5 ч; инв. № 1600 $_{(62)}$;
RIC II, № 128; Рим; 119 – 122 г.
Табло I. 21

22. *Л:* HADRIANVS / AVGVSTVS
Оп: COS III
18,6 x 20,8 мм; 3,17 г; 5 ч; инв. № 1600 $_{(80)}$;
RIC II, № 173; 125 – 128 г.
Табло I. 22

23. *Л:* HADRIANVS AVG COS III P P
Оп: FIDES / P / VBLICA
16 x 17,6 мм; 3,40 г; 7 ч; инв. № 1600 $_{(55)}$;
RIC II, № 241A; Рим;134 – 138 г.
Табло I. 23

24. *Л:* HADRIANVS / AVG COS III P P
Оп: VOTA / PVBLICA
17,5 x 17,7 мм; 3,27 г; 6 ч; инв. № 1600 $_{(72)}$;
RIC II, № 290; Рим; 134 – 138 г.
Табло I. 24

25. като № 24;
17,8 x 17,9 мм; 3,34 г; 7 ч; инв. № 1600 $_{(53)}$
Табло....II.25

Антонин Пий

26. *Л:* IMP T AEL CAES HAD / RI ANTONINVS
Оп: ...PIVS P M / TR P COS DES II
18,3 x 17,9 мм; 3,51 г; 5 ч; инв. № 1600 $_{(79)}$;
RIC III, p. 26, № 10; Рим; 138 г.
Табло II. 26

27. *Л:* ANTONINVS AVG PI / VS P P TR P COS III
Оп: GENIVS / POP ROMANI
18,6 x 18,2 мм; 3,50 г; 6 ч; инв. № 1600 $_{(74)}$;
RIC III, № 70; Рим; 140 – 143 г.
Табло II. 27

28. *Л:* ANTO..... / G PIVS P P TR P XIII
Оп: COS IIII
17 x 17,2 мм; 3,53 г; 5 ч; инв. № 1600 $_{(77)}$;
RIC III, № 189; Рим; 149 – 150 г.
Табло II. 28

29. *Л:* ANTONINVS AVG PI / VS P P TR PXVI
Оп: COS IIII
17,4 x 17,6 мм; 3,48 г; 1 ч; инв. № 1600 $_{(78)}$;
RIC III, № 222; Рим; 152 – 153 г.
Табло II. 29

30. *Л:* ...NVS AVG PI / VS P P TR P XVII(?)
Оп: COS IIII
19,1 x 18 мм; 3,58 г; 6 ч; инв. № 1600 $_{(75)}$;
RIC III, № 232; Рим; 153 – 154 г.
Табло II. 30

31. *Л:* ANTONINVS AVG PI / VS P P TR P XVIII(?)
Оп: COS IIII
18,6 x 18,9 мм; 3,34 г; 7 ч; инв. № 1600 $_{(46)}$;
RIC III, № 239; Рим; 154 – 155 г.
Табло II. 31

32. *Л:* DIVVS ANTONINVS
Оп: CONSECRATIO
17,5 x 17,6 мм; 3,47 г; 6 ч; инв. № 1600 $_{(51)}$*;*
RIC III, № 436; Рим; 161 – 180 г.
Табло....II.32

Фаустина Стара
33. *Л:* DIVA / FAVSTINA
Оп: AETERNITAS
18 x 17,8 мм; 3,08 г; 7 ч; инв. № 1600 $_{(65)}$;
RIC III, № 348; Рим; 140 – 161 г.
Табло II. 33

34. *Л:* DIVA FAV / STINA
Оп: AVG / VSTA
17,5 x 17,8 мм; 3,38 г; 11 ч; инв. № 1600 $_{(68)}$;
RIC III, № 362; Рим; 148 – 149 г.
Табло II. 34

35. *Л:* DIVA / FAVSTINA
Оп: AVG / V / STA
18,1 x 18,4 мм; 3,28 г; 6 ч; инв. № 1600 $_{(61)}$;
RIC III, № 374; Рим; 140 – 161 г.
Табло II. 35

Фаустина Млада
36. *Л:* FAVSTINA AVGVSTA
Оп: FECVND AVGVS...
17,5 x 17,9 мм; 3,52 г; 7 ч; инв. № 1600 $_{(52)}$;
RIC III, № 676; Рим; 161 – 175 г.
Табло II. 36

Луций Вер
37. *Л:* IMP L AVREL VERVS AVG
Оп: PROV DEOR TR P COS II
18,4 x 18 мм; 3,31 г; 7 ч; инв. № 1600 $_{(48)}$;
RIC III, № 463; Рим; 161 г.
Табло II. 37

38. *Л:* L VERVS AVG ARMENIACVS
Оп: TR P IIII / IMP II COS II
17,4 x 17 мм; 3,50 г; 1 ч;. № 1600 $_{(50)}$;
RIC III, № 515; Рим; 163 – 164 г.
Табло II. 38

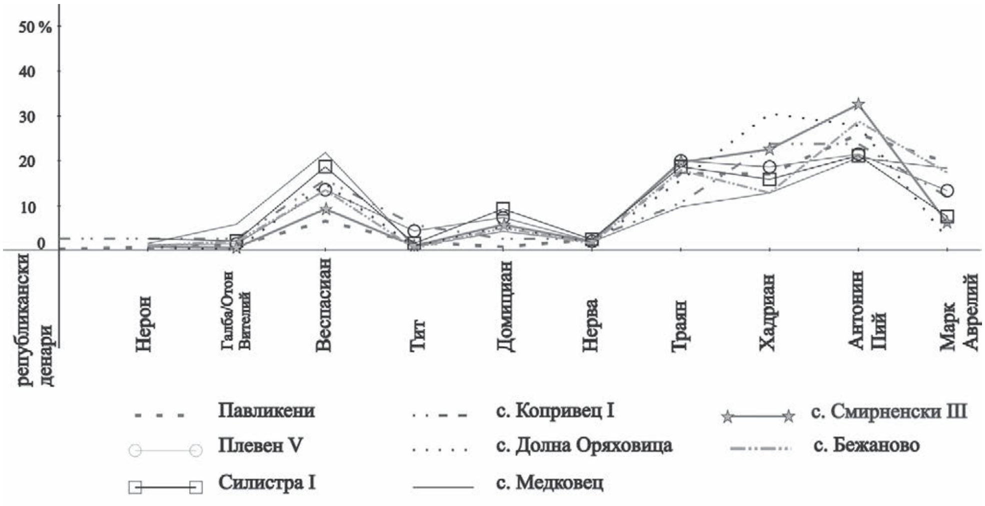

Графика 1. Находки от времето на Марк Аврелий

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Буданова 1990: В. Буданова. Готы в епоху Великого Переселения Народов. Москва. 1990.

Бънов 1992: П. Бънов. Съкровище от римски императорски денари от Бежаново, Луковитско. – Известия на музеите от Северозападна България, 18, 1992, 85 – 98.

Върбанов 2008: В. Върбанов. Находката от денари от с. Долна Оряховица, Великотърновско и събитията в Долна Мизия и Тракия през втората половина на II в. – В: Сборник в чест на Александра Милчева, 2008, 381 – 391.

Върбанов 2012: В. Върбанов. Находка от денари и антониниани от с. Копривец, Русенско. – В: Василка Герасимова – Томова. In memoriam, 2012, 335 – 351.

Димитров 2008: К. Димитров. Към въпроса за развитието на комплекса extra muros (сектор VIII A) на Нове в Долна и Втора Мизия. – В: Phosphorion. Studia in honorem Mariae Čičikova, 2008, 429 – 451.

Иванов 2011: М. Иванов. Обект „Метростанция 8 – II", гр. София, античен период. – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 316 – 319.

Кропоткин 1961: В. Кропоткин. Клады римских монет на территории СССР. Археология СССР. Свод археологических источников, вып. Г4 – 4. Москва, 1961.

Торбатов 2009: С. Торбатов. Мездра през римската епоха и късната античност. – В: Мездра. Кратък исторически очерк. София, 2009, 33 – 51.

Христов 1987: Е. Христов. Съкровище от римски монети от Силистра. – Нумизматика, 3, 1987, 17 – 23.

Христов 1987а: Е. Христов. Съкровище от римски монети от с. Голеш, Силистренски окръг. – Добруджа, 4, 1987, 87 – 92.

Цочев 1998: М. Цочев. Монети и монетна циркулация в античните керамични центрове Павликени и Бутово. Велико Търново, 1998.

Шукин 2005: М. Щукин. Готский путь. Санкт – Петербург, 2005.

Bărbulescu 2001: M. Bărbulescu. Viața rurală în Dobrogea Romană (sec. I – III p. Chr). Constanța, 2001.

Borić-Brešković, Crnobrnja 2005: B. Borić-Brešković, N. Crnobrnja. A find of Roman denarii of the emperors of the I – II century, from Nemenikuće on mt. Kosmaj. – Нумизматичар 24 – 25, 7-94.

Borić-Brešković, Crnobrnja 2008: B. Borić-Brešković, N. Crnobrnja. The first and second century denarii hoard from Ušće near Obrenovac. – Нумизматичар 26 – 27, 9 – 82.

Crawford 1974: M. H. Crawford. Roman Republican Coinage. Cambridge, 1974.

Dragoev 2016: D. Dragoev. Coin hoard from the Late Antiquity Fortress in the village land of Svalenik, Rousse district. – Culture and Civilization on the Lower Danube. East and West. XXIX, Calaraşi, 2016, 70 – 89.

Dudau 2006: O. Dudau. Circulația monetară în castrele de trupe auxiliare din provincial Dacia. Timişoara, 2006.

Duncan-Jones 1994: R. Duncan-Jones. Money and government in the Roman Empire. Cambridge university press, 1994.

Gerov 1977: B. Gerov. Die Einfälle der Nordvölker in den Ostbalkanraum im Lichte der Müzschatzfunde I. Das II. und III. Jahrhundert (101 – 284). – Aufstieg und Niedrgang der Römischen Welt. 6, 1977, 110 – 181. Berlin – New York.

Guest 1994: P. Guest. Coin hoards and the Marcomanic wars (a review). – Поселищен живот в древна Тракия. III Международен симпозиум „Кабиле", 347 – 360. Ямбол, 1994.

Kos 1986: P. Kos. The monetary circulation in the southeastern Alpine region ca. 300 BC – AD 1000. Ljubljana, 1986.

Kremydi-Sicilianou 2004: S. Kremydi-Sicilianou. Multiple concealments from the sanctuary of Zeus Olympios at Dion: Three Roman Provincial coin hoards. Athens, 2004.

Mihăilescu-Bîrliba 1970: V. Mihăilescu – Bîrliba. Circulația monetară la triburile libere de la răsărit de Carpați (sec. II – IV e. n.). – Memoria Antiquitatis II, 1970, 281 – 344.

Mihăilescu-Bîrliba 1980: V. Mihăilescu – Bîrliba. La monnaie romaine chez les Daces orientaux. Bucureşti, 1980.

Mihăilescu-Bîrliba 2012: V. Mihăilescu – Bîrliba. Roman coins at the free tribes outside province of Dacia. – In: ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΑΣΙΩΝ – Изследвания в чест на Иля Прокопов от приятелите и учениците му по случай неговата 60 – годишнина, 2012, 507 – 509.

Mirnik 1981: Y. Mirnik. Coin Hoards in Yugoslavia. – In: Britich Arhaeological Raports. International Series 95, 1981, Oxford.

Miškec 2012: A. Miškec. Hoards of the Roman period in Slovenia from the 2nd century BC to the 2nd century AD. – Vjesnik Arheoloskog muzeja u Zagrebu, 3rd ser., XLV, 2012, 379 – 390.

Mitrea 1957: B. Mitrea. La migration des Goths refletee par les trésors de monnaies romaines enfouis en Moldavie. Dacia NS I, 1957, 229 – 237.

Mitrea 1970: B. Mitrea. Începuturile migrației popoarelor în regiunea Est Carpatică şi tezaurul de monede Romane Imperiale de la Racova – Chetriş, jud. Bacău. – Memoria Antiquitatis II, 1970, 251 – 280.

Popilian 1976: G. Popilian. Ceramica Romana din Oltenia. Craiova, 1976.

Reece 1981: R. Reece. Coinage and currency in the third century. – In: The Roman West in the third century, 1981, 79 – 88.

RIC I: C. Sutherland. The Roman Imperial Coinage. From 31 BC to AD 69. London, 1984.

RIC II: H. Mattingly, E. Sydenham. The Roman Imperial Coinage. Vespasian to Hadrian. London, 1962.

RIC III: H. Mattingly, E. Sydenham. The Roman Imperial Coinage. Antoninus Pius to Commodus. London, 1930.

Suciu 2000: V. Suciu. Tezaure monetare din Dacia Romana si postromana. Cluj – Napoca, 2000.

Sydenham 1952: E. Sydenham. The Coinage of the Roman Republic. London, 1952.

Varbanov 2007: V. Varbanov. Barbarian invasions in the provinces of Moesia Inferior and Thracia between A.D. 138 – 192 (according to the numismatic data). – In: The Lower Danube in Antiquity (VI c. BC – VI c. AD), 2007, 153 – 171.

Varbanov 2012: V. Varbanov. Barbarian Invasions in the Roman Provinces of Lower Moesia and Thrace in the mid – Third Century and the Coin Hoards from that Period. – In: The Lower Danube Roman Limes (1st – 6th c. AD), 2012, 287 – 308.

Varbanov 2016: V. Varbanov. A Second Century Hoard of Roman Imperial Denarii from Village of Koprivec, Rousse district. - Culture and Civilization on the Lower Danube. East and West. Calaraşi, XXIX, 2016, 10 – 29.

Youroukova 1979: I. Youroucova. La circulation des monnaies en Bulgarie I – II s. et leur importans historique. – Studien zu Fundmünzen der Antike. Berlin, 1979, 281 – 287.

A SECOND CENTURY HOARD OF ROMAN IMPERIAL DENARII FROM KOPRIVETS VILLAGE, RUSE REGION

Virbin VARBANOV

(Summary)

In 1960 – 1961 two coin hoards were found at Livadite site (the Meadows site) near Koprivets village, Ruse region. They have been concealed in the outlines of an antique unfortified settlement. One of them contains 42 coins – 4 denarii and 38 antoniniani – running chronologically from Emperor Caracalla to Gordian III. The hoard is known as Koprivets II.

The other hoard consists of 38 denarii distributed as follows: Republican – 1 piece; Nero – 1; Galba – 1; Vespasian – 5; Titus – 1; Domitian – 2; Nerva – 1; Trajan – 4; Hadrian – 9; Antoninus Pius – 7; Faustina the Elder – 3; Faustina the Younger – 1; and Lucius Verus – 2. The hoard is marked as Koprivets I. Its chronological limits are from 56 BC to AD 163/ 164.

The work here presented analysis the coin hoards closed with issues of Marcus Aurelius and found on the territory of present-day Bulgaria and Romania. The most probable reason for not recollecting the Koprivets I hoard was the invasion of the Costoboci in AD 170/ 171. The data available coming from the epigraphic texts, historical sources and archaeological research support this assumption.

ТАБЛО I

Денари от находката Копривец 1

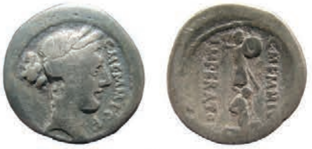
1

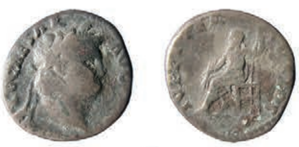
2

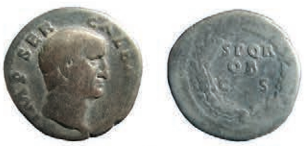
3

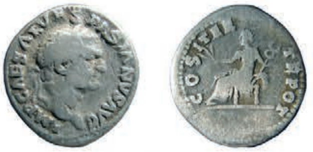
4

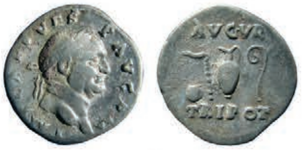
5

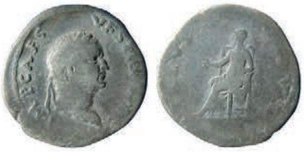
6

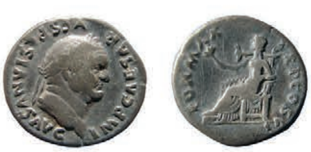
7

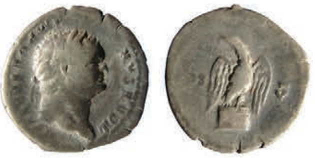
8

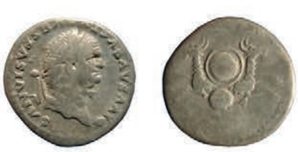
9

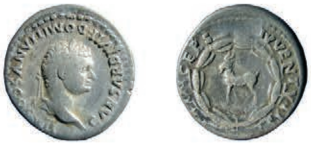
10

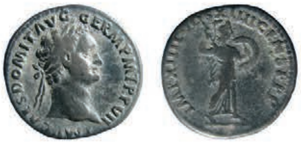
11

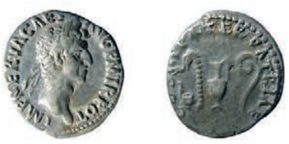
12

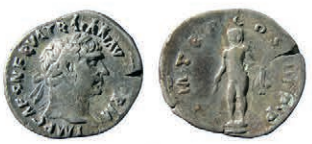
13

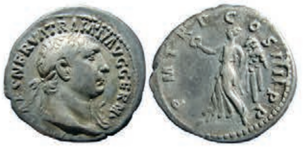
14

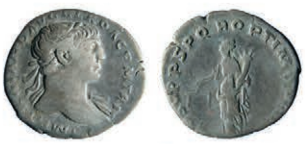
15

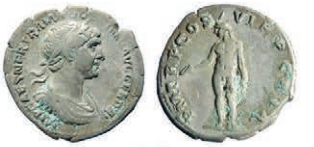
16

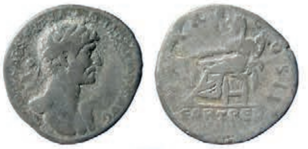
17

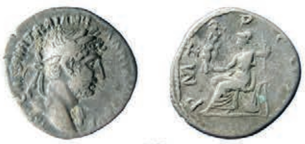
18

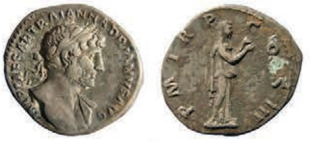
19

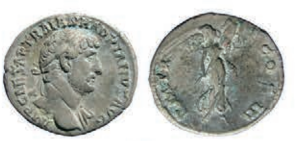
20

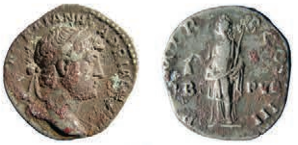
21

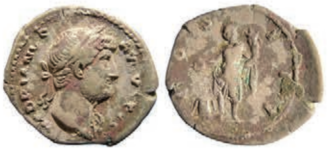
22

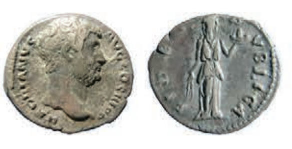
23

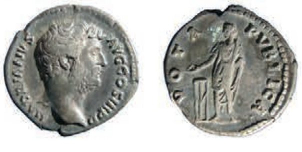
24

ТАБЛО II

Денари и керамичен съд от находката Копривец 1

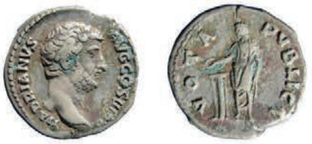

25

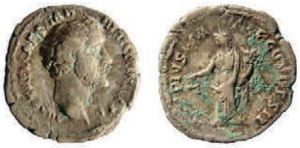

26

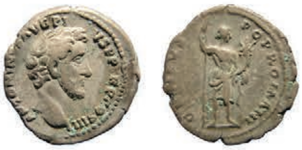

27

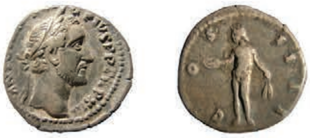

28

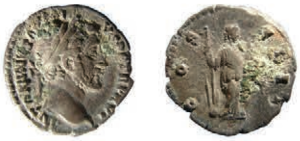

29

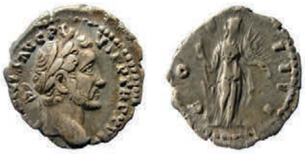

30

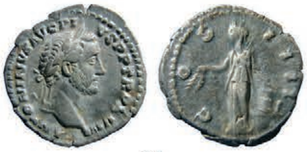

31

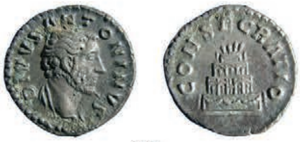

32

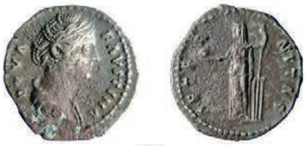

33

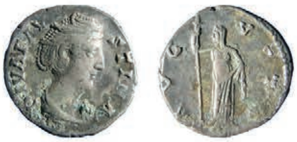

34

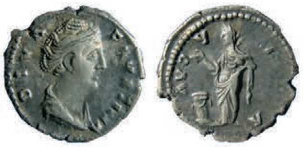

35

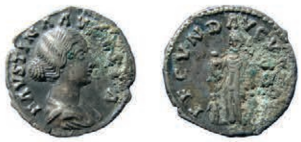

36

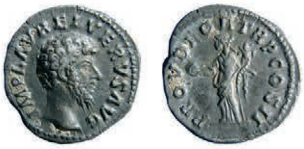

37

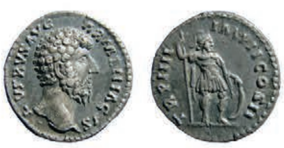

38

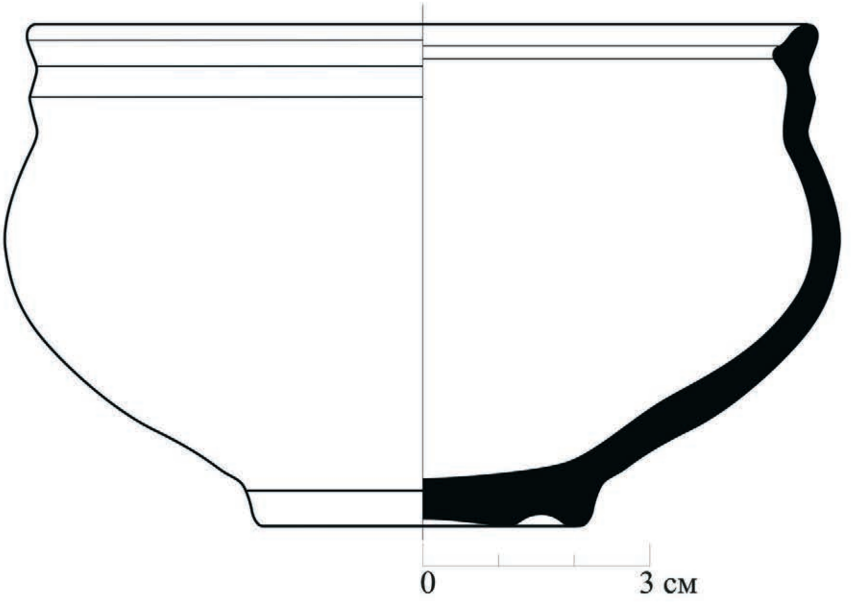

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА”

МОНЕТИ В СВЕТИЛИЩАТА НА РИМСКА ТРАКИЯ

Иван ВЪЛЧЕВ

Монетите са сред обичайните „дребни находки“ в светилищата на римска Тракия. Тъй като са с особена важност за изясняването на хронологията на дадено светилище, те рядко са подминавани без внимание от страна на проучвателите. Въпреки това, в публикациите има предимно описание на монетите, а понякога само е посочено разпределението им според императорите, от името на които са сечени.

1. Състояние на изворовата база

В настоящата работа на анализ е подложен нумизматичният материал от общо 27 светилища от римската епоха, попадащи в територията на съвременна България. 23 от обектите са от провинция Тракия, като за допълване на картината са включени и данните от четири светилища в Долна Мизия.

1.1. Количество на откритите в светилищата монети:

Количеството на откритите в светилищата монети варира значително – от само една монета (Дряново, Сатовча) до над 2200 монети (Перник). От голямата част от обектите произхождат между 2 и 30 монети (Таблица 1), като светилищата с открити в тях над 30 екземпляра са само единадесет. В литературата наскоро беше отбелязано значителното количествено нарастване на нумизматичния материал, открит при проучванията на светилища през последните години. Обяснението на този факт с употребата на метал детектори при провежданите археологически проучвания е съвсем основателно. Въпреки това, за откриτия малък брой монети трябва да търсим обективни причини (Торбатов 2013, 159).

1.2. Хронология на откритите в светилищата монети

Въпреки големите разлики в количеството на откритите в светилищата монети, нумизматичният материал като цяло показва много общи черти. На първо място това са сравнително малкото монети от периода I – средата на III в. Както се вижда от приложената таблица 1 монетите от I и II в. са изключение. През първата половина на III в. се наблюдава известно увеличаване, но количеството им е сравнително малко на фона на активната монетна циркулация през периода. Друга обща характеристика на монетния материал е рязкото нарастване на броя на монетите от последната четвърт на III в. насетне и най-вече в периода между самостоятелното управление на Константин I и края на IV в. Количественото натрупване в отделните светилища варира в известни рамки, като при някои пикът е по времето на Констанций II (Кози грамади, Сливница), докато при други броят на монетите от периода 364 – 378 г. е най-голям (Перник). Разлики се наблюдават и по отношение на монетите от последната четвърт на IV в. – в част от обектите монетите с имената на Теодосий I и синовете му са единични (Дюлево, Баткун, Состра), докато при други те са много добре представени (Перник, Сливница). Прави впечатление и сравнително синхронното приключване на монетния материал от култовите обекти – в повечето светилища монетните серии завършват с екземпляри на Теодосий I, Аркадий и/ или Хонорий, като монетите на последните двама, сечени по време на самостоятелното им управление, са по-скоро изключение.

1.3. Географско положение

Актуалната картина на географското положение на светилищата, от които произхожда голямо количество монети, също не е равномерна. При картирането на светилищата определено прави впечатление концентрацията им в западните части на Тракия, в земите западно от Филипопол и то най-вече в пределите на градските територии на Сердика и Пауталия. Различна е ситуацията в Долна Мизия, където има поне два обекта в източните части на провинцията – Телериг и Живково.

2. Монетите като вотиви в светилищата на предримска Тракия

Поднасянето на монети като дарове в тракийските светилища не е ново явление за римската епоха и не е резултат от процесите на романизация и елинизация на местното население. Монетите, открити при проучванията на светилищата от предримската епоха като цяло не са многобройни, но същевременно не са и изключения. Най-ранният известен ми пример е колективна находка от три обола от края на VI – началото на V в. пр. Хр., открити в яма S18 в култовия комплекс край Копривлен, Гоцеделчевско (Вълчева 2002, 110; Юрукова 2002, 244 – 246). Депонирането на монети в извори, в ямни и скални светилища продължава през класическата и елинистическата епоха (Filow 1911, 352 – 355; Прокопов 1988, 417; Бонев, Александров 1996, 50; Карайотов, Кияшкина, Господинов 2000, 30; Русева 2006, 240 – 247). Значително нарастване на нумизматичния материал се наблюдава през късноелинистическата епоха, когато в светилищата редом с монетите на гръцките градове проникват и римските републикански денари. Добри примери в това отношение са светилищата при Бабяк (Филипова, Прокопов 2008, 165 – 166), Острец (Гергова, Салкин, Байраков 2010, 187), Ком (Георгиева 1982, 78), Огняново (Гочева 2002, 114 – 115), Лозен (Кацаров 1925, 167 – 168), Багачина (Бонев, Александров 1996, 50) и др. Любопитна информация ни предоставят проучванията на скалното светилище при Старцево, където са открити две колективни находки от бронзови монети на Марония от II – I в. пр. Хр. Първата находка съдържа 726 екземпляра, а втората – 26 (Кисьов 1998, 34 – 35). Сведения за подобни практики има и от обекта на връх Кози грамади в Средна гора. По сведения на иманяри в скални пукнатини на върха са открити няколко колективни монетни находки с римски републикански денари (Христов 2014, 10). Броят и датировката на монетите не са известни. Колективна находка от десет републикански денари, най-късният от времето на Цезар, е открита и в светилището при Огняново, Пазарджишко (Гочева 2002, 114 – 115).

3. Монетите в тракийските светилища в периода I – средата на III в.

Монетите от времето между началото на I и средата на III в. са сравнително малобройни. Впечатление прави фактът, че това наблюдение е валидно и за големите светилища, съществуването на които може да се проследи най-късно от самото начало на II в. Най-добър пример е асклепионът при Баткун, Пазарджишко, който е най-голямото известно към момента светилище в Тракия. Най-ранното открито посвещение на Асклепий е датирано в първото десетилетие на II в. (IGBulg. III, 1, 1115+1116) (Шаранков 2015, 71 – 72). В същото време най-ранната открита при проучванията монета е на император Тацит (Tsontchev 1941, 72), а при случайни обстоятелства преди разкопките е намерена и една монета на Антонин Пий (Добруски 1907а, 89). От друго голямо светилище на Асклепий в Тракия – това до извора Глава Панега, също има само една монета на Антонин Пий, а следващата като хронология е от времето на Гета (Добруски 1907б, 30). Още по-странен изглежда малкият брой монети от първата половина на III в., когато светилищата функционират интензивно. Тогава в тях са поднесени десетки, а някъде и стотици оброчни плочки, накити, елементи на костюма и т.н.

Дали малкият брой монети от II – първата половина на III в. може да бъде обяснен с особености на вотивната традиция? Някои автори твърдят, че до средата на III в. обичаен дар за божествата са оброчните плочки, арите и колоните с посветителни надписи. След средата на III в. и кризата в империята тази традиция замира и като вотиви в светилищата започват да бъдат поднасяни все повече монети (Динчев 2002, 138; за дискусията по въпроса Ботева 2008, 215 – 216). Аргументите в подкрепа на това твърдение, макар и на настоящия етап на проучванията трудно оборими, не са съвсем убедителни най-вече поради спорната датировка на самите оброчни плочки (Vagalinski 1997, 46 – 48; Ботева 2008, 216, 220).

Изхождайки от казаното дотук бих си позволил да предложа като хипотеза друга възможност за малкия брой на откритите монети. На първо място, че монетите са обичаен оброчен дар за целия III в. показва светилището при Мездра. При проведените археологически проучвания в периода 2005 – 2012 г. са открити 365 монети, като броят им със всяка следваща археологическа кампания нараства. При това не е известно количеството на откритите монети по време на проучванията между 1974 и 1990 г. (Торбатов 2013, 159). Достигането до нас на такъв значителен брой монети от III в. вероятно се дължи на особеностите на самото светилище, отличаващи го от известните до сега светилища в останалите части на Тракия. Около изградения през втората четвърт на III в. храм са разкрити множество примитивни глинени огнища с депонирани в тях фрагменти керамика, накити, елементи на костюма, монети и т.н. (Торбатов 2009, 45 – 47; Иванова 2014, 31 – 46; Торбатов, Иванова 2015, 423 – 426). Може би именно този начин на депониране на оброчните дарове е спомогнал монетите да бъдат запазени в техния ритуален контекст, а не преупотребени като парична маса. Засега други подобни примери от Тракия няма, но светилището при Мездра едва ли е уникално по своите характеристики. В подкрепа на хипотезата ми до известна степен може да послужи и светилището при Живково, Шуменско. Култовият обект е разположен до т. нар. Червена скала и се състои от глинобитен олтар, ров и десетки ями (Стойчев, Йоргов, Бабаджанов 2010, 349; Стойчев 2011, 305; Стойчев, Йоргов 2012, 297 – 298). При проучването му са открити 59 монети от времето между Септимий Север и Аврелиан (Върбанов, Диянова 2011, 172 – 175)[1]. В съобщенията в поредицата *Археологически открития и разкопки* липсват повече данни за контекста на откриване на монетите. Броят им, съпоставен с този от останалите светилища, е сравнително голям и причината за запазването им до днес може би се крие в начина на депониране. Това предположение обаче не трябва да бъде абсолютизирано. В ямите от римската епоха от култовия обект при Крепост, Димитровградско, са открити само две монети от III в., а трета е открита извън контекст[2].

Привеждането на паралели от западните римски провинции също би могло да бъде от полза в подкрепа на хипотезата ми за активно поднасяне на монети в светилищата и преди последната четвърт на III в. Депонирането на монети като вотивни дарове е особено характерно за времето непосредствено преди римското завоевание на Галия и Британия. Броят на откритите монети рязко намалява в течение на I в. сл. Хр. и в общи линии съвпада с процеса на монументализация на култовите обекти. В тези случаи определено не може да се говори за упадък на старите светилища и учените търсят обяснение в настъпването на промени в оброчните практики. Изказани са предположения, че в този период монетите са поставяни в специални кутии (*thesauri*) или са давани направо на персонала на светилището с цел впоследствие да бъдат използвани за поддръжка на култовия комплекс, за извършване на жертвоприношения и отбелязване на празници (Wigg-Wolf 2005b, 377 – 379; Haselgrove 2008, 21). Едно подобно обяснение ми се струва напълно приемливо и за Тракия.

Наличните епиграфски паметници не дават достатъчно информация за финансите на светилищата в Тракия. Липсват и археологически или епиграфски данни и за т. нар. тезаури. В светилището при Огняново, Пазарджишко, са открити 15 монети от първата половина на III в., поставени в глинена паничка (Добруски 1896, 407). Може да се допусне, че паничката е изпълнявала ролята на съд за съхраняване на поднесените като дар монети. В същото време в два надписа на гръцки език се говори, че за определени дейности са използвани средства на божествата – в единия случай е издигната сграда (IGBulg. IV, 2004), а в другия – посвещение на Аполон (IGBulg. V, 5591). Какви са източниците на тези средства на божествата не става ясно от коментираните надписи, но ми се струва много вероятно въпросните парични фондове да са резултат именно от даряване на божествата с монети.

---

[1] Изолирано от останалия нумизматичен материал е един денар на Веспасиан.

[2] Благодаря на проф. д-р К. Рабаджиев, гл. ас. д-р И. Лозанов и доц. В. Ханджийска-Янкулова, ръководители на проучванията край с. Крепост, за предоставената ми информация.

4. Монетите в тракийските светилища от средата на III до края на IV/ началото на V в.

Количеството на депонираните в светилищата монети рязко се увеличава след средата на III в. В някои обекти това количествено нарастване е видно още от времето на Галиен (Перник, Сливница), докато при други се забелязва от Клавдий II (Копиловци) и най-вече при Аврелиан (Кози грамади). Известно забавяне в монетното натрупване се наблюдава по време на първата тетрархия и може би се дължи на проведените реформи в бронзовото монетосечене и умишленото изтегляне от циркулация на тежките бронзови монети с цел тяхното трезориране като спестявания. Рязкото нарастване на броя на монетите е почти повсеместно от времето на Константин I насетне и продължава при Констанций II и наследилите го Валентиниан I и Валент, като в някои обекти е регистрирано и до самия край на IV в. (Перник, Сливница, Кози грамади).

Многократното увеличаване на монетите в рамките на IV в. е привлякло вниманието на учените отдавна (Бешевлиев 1965, 55; Динчев 2002, 138; Ботева 2008, 216 – 217). Въпреки това дискусията е съсредоточена основно върху значението на монетите като датиращи средства за загиването на светилищата. Датата на разрушаване на светилищата, както и начините на депониране на монетите, са от съществено значение за разглеждания проблем, затова вниманието ми ще бъде съсредоточено именно върху тях.

Вече беше споменато съществуващото в литературата мнение, че монетите се явяват като заместител на характерните за II и първата половина на III в. оброчни дарове (Динчев 2002, 138). Това е и едно от обясненията за големите им количества в светилищата. Както вече посочих, аргументите в подкрепа на подобна идея не са съвсем категорични. Известно нарастване на ритуалната роля на монетите в рамките на IV в. обаче е налице. Става дума за значителното увеличаване на броя на монетите, поставяни като гробни дарове. Примерите за колективни монетни находки, открити в гробовете, не са изключения за периода I – третата четвърт на III в. Броят на примерите за времето от последната четвърт на III до края на IV в. нараства значително и надхвърля броя на тези от първите три века след Христа взети заедно (Тенчова 2009, 449 – 450; Tenchova 2012, 213 – 216).

Според друго мнение множеството монети са депонирани след разрушаването на езическите култови средища от тайни адепти на старата религия (Любенова 1980, 139; Торбатов 2013, 165). Привържениците на тази теория приемат, че са почитани руините на старите храмове и хвърлянето на монетите в рушевините спомага за достигането им до нас – т.е. те не са ограбени при разрушаването на дадено езическо култово място, а попадат в археологическия си контекст след това.

Липсата на стратиграфия при по-голямата част от проучените обекти е основната причина, поради която не може да бъде даден по-категоричен отговор на поставения въпрос. В една своя публикация В. Динчев изказва мнението, че монети произхождат от нормално отложени културни пластове и са депонирани във функциониращи светилища, а не върху руините им (Динчев 2002, 138). С основание обаче С. Торбатов отбелязва, че липсва експлицитна стратиграфска информация, която да потвърди подобно предположение. Същият автор изтъква факта, че голямата част от откритите монети в проученото от него светилище при Телериг, Добричко, произхождат от т. нар. „пост-светилищен“ пласт, свързан с почитането на руините на разрушеното през втората четвърт на IV в. езическо култово средище (Торбатов 2013, 165). Светилището при Телериг е единствен пример, в който ситуацията е документирана стратиграфски.

Сведенията в публикациите на други светилища, макар и много несигурни, дават информация в подкрепа на идеята на В. Динчев. Така например описаната стратиграфска ситуация в светилището при Перник позволява да заключим, че монетите от комплекса са открити в пласта с находки от времето на функционирането му, а не след разрушаването му. Още повече, че не малък брой от тях произхождат от огнищата извън оградните стени на светилището. Колко и какви обаче са монетите от тези огнища, не е ясно. Фактът, че нумизматичният материал е открит предимно край оградните стени на двора и край олтара, т.е. там, където е концентрацията на оброчни дарове като цяло, позволява да предположим, че монетите са депонирани във функциониращ култов обект (Любенова 1973, 41; Любенова 1980, 19). Светилището при Варвара, Пазарджишко, загива при пожар, оставил на цялата му площ горял пласт с дебелина 0.15-0.20 м. 51 от общо откритите 62 монети са силно обгорели и нечетливи (Цончев 1941, 62, 76), поради което може да се заключи, че са били поставени в светилището преди пожара, сложил край на съществуването му. За съжаление нищо положително не може да се каже за монетите от останалите култови обекти. Въпреки това направеният от мен опит за цялостен анализ на времето на загиване на извънградските светилища в Тракия, съпоставен с информацията за други райони на късноримската империя, показва по-скоро, че голямата част от светилищата загиват към края на IV или началото на V в. и следователно бихме могли да приемем, че монетите наистина са депонирани във функциониращи обекти, а не върху руините на вече разрушени такива (Вълчев 2015, 170 – 174). Ако приемем, че монетите са свързани с почитането на разрушените светилища защо тогава това почитане прекъсва почти повсеместно с времето на Теодосий I или първите години от самостоятелното управление на синовете му, но не продължава и по-късно?

Откриването на голям брой монети от IV в. не е характерно само за тракийските земи, а е явление, засвидетелствано и на други места в европейските римски провинции (Lewis 1966, 47; Wigg-Wolf 2005a, 302, fig. 3). Стотиците монети от късноримската епоха карат Е. Зауер да зададе въпроса защо те не са били ограбени при разрушаването на светилищата? Направените от него анализи показват, че дребните бронзови монети, каквито в огромната си част са тези монети, всъщност не са незначителни суми, пренебрегнати от лицата, отговорни за унищожаването на дадено светилище. Предложеният отговор, че те са разпръснати из култовите места, но не и ограбени поради религиозни причини, т.е. защото са посветени на езически божества, не ми се струва напълно убедителен (Sauer 1996, 32 – 36). Ако бронзовите монети са оставени в светилищата поради религиозните скрупули на християните, защо тогава липсват артефактите, изработени от благородни метали? Както показват някои находки от Тракия в светилищата са били посвещавани сребърни съдове (Петков 1960, 25 – 28), а в минерални извори през късноримската епоха са хвърляни и златни монети (Герасимов 1950, 321). Освен това, в светилищата сравнително рядко са откривани златни или сребърни пръстени, висулки, обеци, каквито са открити във водите на някои извори (Ruseva-Slokoska 1991, NoNo 69, 179, 189, 191, 192, 205, 225, 231-234, 246, 259, 290, 292). Жестоката разправа със светилищата в края на IV или началото на V в. предполага и вземането на ценните метални предмети от тях и в резултат на това такива обичайно не са откривани при археологическите проучвания.

Причините за запазването на стотици и дори хиляди монети, останали неограбени при разрушаването на светилищата, мисля, че трябва да се търсят в начините на депониране на монетите. Предложената тук хипотеза отново е чисто спекулативна и породена най-вече от далечните в териториално отношение паралели с късноримска Британия. Внимателното стратиграфско проучване на пътеката, водеща към храма във Фрилфорд показва, че през IV и началото на V в. там е практикуван обред на умишлено хвърляне на монети върху камъните на пътеката. Фактът, че липсват монети от долните две нива на каменната настилка показва, че не може да се говори за случайна загуба на монетите, общо 78 на брой, а за осмислен ритуал (Bradford, Goodchild 1939, 31 – 32). За съжаление липсата на стратиграфия в тракийските светилища отново затруднява даването на отговор дали и в Тракия са практикувани сходни обреди или не. Концентрацията на монетите в светилището при Перник, както вече стана дума, е в пространството около входа към теменоса, около олтара и под навесите край оградните стени и в общи линии съвпада с концентрацията на останалите оброчни дарове, които са били поставяни именно около олтара и подпрени или окачени на стените, ограждащи теменоса. Вероятно, както предполага проучвателката на комплекса В. Любенова, през IV в. поне част от дребните бронзови монети не са били поставяни в специални кутии или керамични съдове, а са били хвърляни край олтара и най-общо в двора на светилището (Любенова 1973, 41). Извън храма и оградeното пространство с проучени в него две огнища, са открити и почти всички монети от светилището при Сострa (Торбатов 2013, 182, обр. 1), което вероятно също насочва към ритуалното им хвърляне. Именно с практикуването на подобни ритуали на обредно хвърляне на монетите съм склонен да обясня и достигането до нас на стотици и хиляди екземпляри.

Впечатление прави групирането на обектите с големи количества късноримски монети предимно в западните части на провинция Тракия. Това вероятно до известна степен се дължи на нивото на проучванията. Големите светилища в източните части на провинцията като тези при Труд (Танкова 1979), Лозен (Кацаров 1925), Яворово (Буюклиев 1965) и др. не са археологически проучени и информацията за тях е само по косвени данни. От друга страна проучените там светилища са предимно малки селски култови центрове (Виден – Табакова-Цанова 1961) или няма никакви сведения за съществуването им през IV в. (Дряново – Илиев 1980), или най-общо след времето на Константин I (Дядово – Borisov 2010). В същото време от проученото напоследък светилище при Крепост, Димитровградско, също произхожда сравнително малък брой монети (13) и възможността за съществуването на реални различия във вотивната традиция на Западна и Източна Тракия не бива да бъде изключвана. Едно от доказателствата за това са поднасяните бронзови фигурки на конници в източнотракийските светилища (Кацаров 1925, 162, обр. 47; Герасимов 1939, 325 – 327; Кацаров 1942, 55, обр. 121). Подобни артефакти не само не са откривани в светилищата около и западно от Филипопол, но отсъстват и като случайни находки в музейните колекции.

* * *

Поднасянето на монети като оброчни дарове в светилищата в тракийските земи е почти едновременно със самата поява на монети във вътрешността на Тракия. Ако за случая с минералните извори при Бургаски минерални бани бихме могли да предположим активно участие на гръцките колонисти от съседните полиси Месамбрия и Аполония, то при Кюстендил и Копривлен е налице проникване на ритуала в местна среда. Примерите от класическата епоха обаче изглеждат по-скоро изключения. Нарастване на употребата на монети като вотиви се регистрира за елинистическата епоха и то най-вече за късноелинистическата епоха в района на Родопите и подножието на планината. С налагането на римската власт над Тракия сякаш този ритуал замира за около две столетия и дори повече, но едно подобно заключение, макар и подплатено с реалните количества на откритите в светилищата монети, не би могло да бъде категорично. Рязкото намаляване на броя на монетите след началото на I в. би могло отчасти да бъде обяснено със сътресенията в тракийските земи, свързани с въстанията от 20-те години на века и по-късното превръщане на Тракия в римска провинция, но подобно обяснение е неприемливо за II и първата половина на III в. Хипотезата ми, макар и основана само на примера със светилището при Мездра, а евентуално и Живково, е че монети са дарявани на божествата редовно, но те са били съхранявани и впоследствие използвани за нуждите на култа или за поддръжка на сградите в светилищата. Рязкото нарастване на броя на монетите през IV в. несъмнено се дължи и на постоянната девалвация на бронзовите номинали и на заливането на пазара с нискостойностни бронзови монети, но това не би могло да бъде единственото обяснение. Възможно е да се допусне нарастване на предпочитанието към монетите като оброчен дар, но също така трябва да бъде отчетена и възможността за настъпването на промени в оброчните практики – допуснатият вариант монетите да са хвърляни на земята, а не поставяни в специални хранилища.

Голяма част от представените хипотези и вариантни решения са в значителна степен спекулативни. Те обаче поставят въпроси, отговори на които биха могли да дадат внимателно проведени и документирани и изчерпателно публикувани археологически разкопки.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Бешевлиев 1965: В. Бешевлиев. Проучвания върху личните имена у траките. София, 1965.

Бонев, Александров 1996: А. Бонев, Г. Александров. Багачина. Селище от късната каменно – медна епоха и тракийски култов център (III – I хилядолетие пр. Хр.). Монтана, 1996.

Ботева 2008: Д. Ботева. За датирането на тракийските посветителни паметници. – Известия на Регионален исторически музей Русе, 12, 2008, 212 – 224.

Ботушарова 1948: Л. Ботушарова. Тракийско светилище при Дюлево. – Годишник на Народния археологически музей Пловдив, 1, 1948, 61 – 73.

Буюклиев 1965: Х. Буюклиев. Нов паметник за култа на Сабазий в Тракия. – Археология, 1965, № 2, 50 – 51.

Венедиков 1952: И. Венедиков. Светилището при с. Лиляче. – Известия на Археологическия институт, 18, 1952, 195 – 214.

Вълчев 2015: И. Вълчев. Извънградските светилища в римската провинция Тракия (I – IV век). София, 2015.

Вълчева 2002: Д. Вълчева. Ямно светилище. – В: Копривлен. Т. 1. София, 2002, 102 – 123.

Върбанов, Диянова 2011: В. Върбанов, Н. Диянова. Римски монети от проучването на светилището в местността „Червената скала“ при с. Живково, Шуменска област. – Есенни четения Сборяново. Т. 7. От находката до витрината. Варна, 2011, 172 – 195.

Георгиева 1982: Р. Георгиева. Тракийско селище на връх Ком в Централните Родопи. – Thracia antiqua, 9, 1982, 65 – 102.

Герасимов 1939: Т. Герасимов. Светилище на Тракийския конник при с. Ручей. – Известия на Българския археологически институт, 13, 1939, 323 – 327.

Герасимов 1950: Т. Герасимов. Колективни находки на монети. – Известия на Археологическия институт, 17, 1950, 316 – 326.

Гергова, Салкин, Байраков 2010: Д. Гергова, А. Салкин, Д. Байраков. Светилище на Дионис на връх Острец, Велинград. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 185 – 188.

Гочева 2002: З. Гочева. Тракийско светилище на Нимфите при с. Огняново. – Studia Archaeologica. Supp. 2. Сборник изследвания в чест на проф. Атанас Милчев. София, 2002, 112 – 118.

Динчев 2002: В. Динчев. По въпросите за религията и етническата принадлежност на селското население в днешната българска територия през IV в. сл. Хр. – Studia Archaeologica. Suppl. 2. Сборник изследвания в чест на проф. Атанас Милчев. София, 2002, 136 – 157.

Добруски 1896: В. Добруски. Материали по археологията на България. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 13, 1896, 398 – 442.

Добруски 1907а: В. Добруски. Други паметници по култа на Асклепия в Тракия. – Археологически известия на Народния музей, 1, 1907, 87 – 98.

Добруски 1907б: В. Добруски. Тракийско светилище на Асклепия до Глава Панега. – Археологически известия на Народния музей, 1, 1907, 3 – 86.

Домарадски 1999: М. Домарадски и кол. Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места. – Разкопки и проучвания, 26, 1999.

Иванова 2014: Б. Иванова. Вотивните дарове от светилището край Мездра (опит за класификация). – В: Проучвания на културно – историческото наследство. Предизвикателства и перспективи. София, 2014, 31 – 51.

Илиев 1980: И. Илиев. Светилище на Хероса край село Дряново, Ямболско. – Известия на музеите от Югоизточна България, 3, 1980, 35 – 41.

Карайотов, Кияшкина, Господинов 2000: И. Карайотов, П. Кияшкина, К. Господинов. Бургас – вечното пристанище. Бургас, 2000.

Кацаров 1914: Г. Кацаров. Светилище на Зевса и Хера при Копиловци (Кюстендилско). – Известия на Българското археологическо дружество, 4, 1914, 80 – 112.

Кацаров 1925: Г. Кацаров. Тракийското светилище при с. Дийникли. – Годишник на Народната библиотека в Пловдив, 1925, 127 – 169.

Кацаров 1942: Г. Кацаров. Антични паметници от България. – Известия на Българския археологически институт, 14, 1940 – 1942, 54 – 59.

Кисьов 1998: К. Кисьов. Археологически свидетелства, свързани с тракийските култови места и практики в Средните и Западните Родопи в периода края на II–I хил. пр. Хр. – Rhodopica, 1998, 1, 31 – 38.

Кисьов, Давидова 2008: К. Кисьов, Д. Давидова. Археологически разкопки на тракийско скално светилище в м. Заград, край село Забърдо, община Чепеларе. – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 193 – 195.

Колев 1985: В. Колев. Монетите от светилището. – В: Историко – археологически и етнографски изследвания в Софийски окръг. I. Студентски проучвания VII – 1. София, 1985, 93 – 185.

Любенова 1973: В. Любенова. Светилище на Херос – Асклепий в квартал Даскалово, Перник. – Векове, 1973, № 4, 37 – 41.

Любенова 1980: В. Любенова. Светилището при Перник. – В: Тракийски паметници. Т. 2. Тракийски светилища. София, 1980, 15 – 172.

Морфова 1957: З. Морфова. Светилище на Зевс и Хера при Гаганица, Берковско. – Известия на Археологическия институт, 21, 1957, 302 – 308.

Петков 1960: Х. Петков. Новооткрито сребърно съкровище от с. Голяма Брестница, Плевенско. – Археология, 1960, № 1, 25 – 28.

Прокопов 1988: И. Прокопов. Монетни съкровища. – В: Енциклопедичен речник Кюстендил. София, 1988, 417.

Русева 2006: Б. Русева. Монетни находки от ямното светилище край с. Ябълково. – В: Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив – Свиленград през 2004 г. Велико Търново, 2006, 240 – 250.

Стойчев 2011: С. Стойчев. Римско светилище в м. „Червената скала“ край с. Живково, община Хитрино. – Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 304 – 305.

Стойчев, Йоргов, Бабаджанов 2010: С. Стойчев, Ю. Йоргов, И. Бабаджанов. Светилище в м. Червената скала край с. Живково, община Хитрино. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 349.

Стойчев, Йоргов 2012: С. Стойчев, Ю. Йоргов. Римско светилище в м. „Червената скала“ край с. Живково, община Хитрино. – Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 297 – 298.

Табакова-Цанова 1961: Г. Табакова-Цанова. Тракийското светилище при с. Виден, Старозагорско. – Известия на Археологическия институт, 24, 1961, 203 – 219.

Танкова 1979: В. Танкова. Култът на Аполон ΖΓΟΥΛΑΜΗΝΟΣ. – Известия на музеите от Южна България, 5, 1979, 137 – 150.

Тенчова 2009: А. Тенчова. Колективни монетни находки от IV век сл. Хр. в земите на днешна България и тяхната роля в погребалната практика. – В: Сборник в памет на професор Велизар Велков. София, 2009, 449 – 456.

Торбатов 2009: С. Торбатов. Мездра през римската епоха и Късната античност. – В: Мездра. Кратък исторически очерк. София, 2009, 33 – 51.

Торбатов 2013: С. Торбатов. Монети. – В: Торбатов, С. (ред). Светилище на Тракийския конник край Состра. София, 2013, 141 – 188.

Торбатов, Иванова 2015: С. Торбатов, Б. Иванова. Проучване на пласта от античната и късноантичната епоха в укрепената територия на многослойния обект „Калето“ в гр. Мездра. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 423 – 426.

Филипова 2010: С. Филипова. Монети от светилището в квартал „Даскалово“ (Църква) в Перник. – В: От регионалното към националното. Юбилеен сборник в чест на ст. н. с. д – р Христо Харитонов. I част. В. Търново, 2010, 104 – 118.

Филипова, Прокопов 2008: С. Филипова, И. Прокопов. Монети от светилището при Бабяк. – В: Тракийското светилище при Бабяк и неговата археологическа среда. София, 2008, 165 – 178.

Христов 2014: И. Христов. Светилище на Зевс и Хера на връх Кози грамади в Средна гора. София, 2014.

Цончев 1941: Д. Цончев. Тракийското светилище при с. Варвара и старините в съседната околност. – Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей, 1940 – 1941, 61 – 87.

Шаранков 2015: Н. Шаранков. Нови данни за тракийските стратези. – Археология, 2015, № 1 – 2, 62 – 78.

Юрукова 2002: Й. Юрукова. Ранни сребърни монети. – В: Копривлен. Т. 1. София, 2002, 244 – 248.

Borisov 2010: B. Borisov. Dyadovo. The Sanctuary of the Thracian Horseman and the Early Byzantine Fortress. Varna, 2010.

Bradford, Goodchild 1939: J. S. P. Bradford, R. G. Goodchild. Excavations at Frilford, Berks., 1937 – 8. – Oxoniensia, 1939, No 4, 1 – 70.

Filow 1911: B. Filow. Archäologische Funde im Jahre 1910. Bulgarien. – Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts. Archäologischer Anzeiger, 26, 1911, 349 – 370.

Haselgrove 2008: C. Haselgrove. Iron Age coin – finds from religious sites in N Gaul. – In: Continuity and Innovation in Religion in the Roman West. Vol. 2. Portsmouth, Rhode Island, 2008, 7 – 23.

Hristov, Barakov 2003: I. Hristov, V. Barakov. Thracian Rock Sanctuary in the Vicinity of Discoduratere. – Thracia, XV. In honorem Annorum LXX Alexandri Fol. Sofia, 2003, 691 – 698.

Lewis 1966: M. J. T. Lewis. Temples in Roman Britain. Cambridge, 1966.

IGBulg. III, 1: Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae III, 1. Inscriptiones inter Haemum et Rhodopem repertae. Fasciculus prior: Territorium Philippopolis. Mihailov, G. (ed.). Serdicae, 1961.

IGBulg. IV: Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae IV. Inscriptiones in territorio Serdicensi et in vallibus Strymonis Nestique repertae. Mihailov, G. (ed.). Serdicae, 1966.

IGBulg. V: Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae V. Inscriptiones novae, addenda et corrigenda. Mihailov, G. (ed.). Serdicae, 1997.

Ruseva-Slokoska 1991: L. Ruseva-Slokoska. Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum. Sofia, 1991.

Sauer 1996: E. Sauer. The End of Paganism in the North – Western Provinces of the Roman Empire. The Example of the Mithras Cult. (BAR, International Series, 634). Oxford, 1996.

Tenchova 2012: A. Tenchova. The provincial societies of Lower Moesia and Thracia viewed through the innovated burial customs. – In: Pax Romana: Kulturaustausch und Wirtschaftsbeziehungen in den Donauprovinzen des römischen Kaiserreichs. Kaiserslautern, 2012, 213 – 218.

Tsontchev 1941: D. Tsontchev. Le sanctuaire thrace près du village de Batkoun. Sofia, 1941.

Vagalinski 1997: L. Vagalinski. On the Upper Chronological Limit of the Votive Reliefs of the

Thracian Horseman. – Archaeologia Bulgarica, 1997, 2, 46 – 50.

Wigg-Wolf 2005a: D. Wigg-Wolf. Coins and cult at the Martberg: a case study. – In: Die Kelten und Rom: Neue Numismatische Forschungen. Studien zu Fundmünzen der Antike. Bd. 19. Mainz am Rhein, 2005, 297 – 311.

Wigg-Wolf 2005b: D. Wigg-Wolf. Coins and ritual in late Iron Age and early Roman sanctuaries in the territory of the Treveri. – In: Iron Age Coinage and Ritual Practices. Studien zu Fundmünzen der Antike. Bd. 20. Mainz am Rhein, 2005, 361 – 379.

COINS IN THE SANCTUARIES OF ROMAN THRACE

Ivan VALCHEV

(Summary)

In the present article the coins discovered at a total of 27 Roman age sanctuaries are analyzed. The coins, discovered in sanctuaries from the second half of the first millennium BC are not an exception and the presentation of coins as gifts is not a novelty of the Roman Age. The examples from the Classical age seem exceptions, though. Greater use of coins as votives is registered during the Hellenistic age, primarily during the Late Hellenistic Age, in the Rhodopes Mountains and her foothills. With the establishment of Roman rule over Thrace, the custom seems to disappear for about two centuries or even longer; however this conclusion, even though supported by the actual quantities of discovered at the sanctuaries coins, could not be categorical. The hypothesis I propose, although founded solely

on the sanctuary near Mezdra, is that coins were presented to the deities regularly, but were kept and later used according to the cult requirements or for sanctuary maintenance. The rapid increase in the number of coins over the course of the fourth century is undeniably partially due to the constant devaluation of the bronze nominals and the influx of low-value coins on the market; however this cannot be the only explanation. It is possible to assume increased preference for coins as votive gifts; on the other hand the possibility for a change in the votive practices should also be considered – I am inclined to explain the survival of hundreds and thousands of late roman pieces with the observance of customs of ritual dispersal of coins about the altar and broadly, around the *temenos*.

Светилище	**Общо монети**	**I в. пр. Хр.**	**I в.**	**II в.**	**III в., първа половина**	**III в., втора половина**	**IV в.**	**V в.**	**Публикация**
Перник	2221	–	–	4	15	93	2107	1	Филипова 2010, 104 – 116.
Телериг	812	?	54	19	32	8	699	–	Върбанов, Диянова 2011, 176.[1]
Сливница	647	–	–	5	8	67	392	8	Колев 1985.
Копиловци	366	–	2	12	2	22	316	–	Кацаров 1914, 88 – 89.
Мездра	365	–	–	–	?	?	?	–	Торбатов 2013, 159.
Кози грамади	248	?	1	1	7	38	172	–	Христов 2014, 209 – 242.
Бабяк	74	6	–	2	1	5	58	–	Филипова, Прокопов 2008, 165 – 178.
Состра	66	–	–	5	20	5	36	–	Торбатов 2013, 161.
Варвара	62	–	–	–	–	–	62	–	Цончев 1941, 74 – 76.
Живково	60	–	1	–	41	18	–	–	Върбанов, Диянова 2011, 172 – 174.
Лиляче	34	–	24	5	3	–	2		Венедиков 1952, 210.
Ручей	30	2	–	–	10	8	10	–	Герасимов 1939, 325 – 327.
Глава Панега	25	–	–	1	1	10	13	–	Добруски 1907б, 29 – 32.
Огняново	25	10	–	–	15	–	–	–	Добруски 1896, 407; Гочева 2002, 114 – 115.
Крепост	22	5	1	–	3	–	13	–	Непубликувани.[2]
Лозен	22	3	5	5	5	2	2	–	Кацаров 1925, 167 – 168.
Баткун	21	–	–	1	–	1	19	–	Tsontchev 1941, 72 – 73.
Скалско	16	–	–	–	13	–	1	1	Hristov, Barakov 2003, 694.
Сапарева баня	11	–	–	1	7	–	3	–	Герасимов 1950, 321.
Дюлево	9	–	–	–	3	–	5	–	Ботушарова 1948, 72 – 73.
Гаганица	8	–	–	–	4	–	4	–	Морфова 1957, 307.
Дядово	5	–	–	–	2	2	1	–	Borisov 2010, 53.
Ком	5	3	–	–	1	–	1	–	Георгиева 1982, 78.
Виден	4	–	–	–	–	–	4	–	Табакова-Цанова 1961, 218.
Заград	3	–	–	–	–	–	3	–	Кисьов, Давидова 2008, 194.
Дряново	1	–	–	–	1	–	–	–	Илиев 1980, 36.
Сатовча	1	–	–	–	1	–	–	–	Домарадски 1999, 74 – 75.

---

[1] Благодаря на доц. д-р С. Торбатов, проучвател на светилището при Телериг, за предоставената ми допълнителна информация за монетите.

[2] Благодаря на проф. д-р К. Рабаджиев и гл. ас. д-р И. Лозанов, проучватели на светилището при Крепост, за предоставената ми информация за монетите.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА”

КОЛЕКТИВНА НАХОДКА ОТ РИМСКИ ДЕНАРИ ОТ РАЙОНА НА ХАСКОВО

Мариана СЛАВОВА

През 1924 – 1925 година, при прокарване на ж.п. линията Раковски – Хасково – Кърджали, в района на Хасково са намерени две колективни находки с римски монети. Едната, открита до с. Книжовник[1] в м. „Старото село“, е наброявала около 200 сребърни монети от II – III в., поставени в гърне (Мушмов 1925, 254). От тях само 56 са предадени в музея. Н. Мушмов съобщава, че монетите са отсечени с името и образа на единадесет императори – от Траян (98 – 117 г.) до Галиен (253 – 268 г.)[2]. Останалите вероятно са разпилени. Според Д. Аладжов два денара в музея в Хасково, постъпили от училищната сбирка на селото, са от същата находка – по един на Хадриан[3] и Елагабал[4] (Аладжов 1997, 116). Във фонда се съхраняват още няколко монети от землището на с. Книжовник [5].

Другата находка е открита в м. „Балъкли“[6], по пътя за с. Крушево (Аладжов 2006, 1) и според данните от инвентарната книга, е съдържала няколкостотин римски монети. От тях едва 24 са предадени в хасковския музей – 17 денари през 1959 г. и години по-късно – през 1975 г., още 7[7]. Необходимо е да уточним, че монетите са били в гърне, силно оксидирани и още при почистването две от тях се чупят на половина (**табло I. 2, 12**)[8]. Не открихме данни за находката в специализираната литература, поради което предполагаме, че не е било известено за откриването ѝ. За нея информира Д. Аладжов (Аладжов 1997, 276).

Денарите от съкровището, предмет на настоящото съобщение, се разполагат във времето от края на I почти до средата на III в., което маркира дълъг период на натрупване от около 130 години. Разпределят се между осем римски императори от династиите на Антонините, Северите и един представител от т.нар. „войнишки императори“. Три са на съпругите на Антонин Пий и Септимий Север, съответно за Фаустина I – два, и за Юлия Домна – един. Монетните типове се вписват във вече познатия репертоар на столичната монетарница. Преобладават монетите на Северите (193 – 235 г.) – общо 17, като за Септимий Север,

---

[1] Селото отстои на около 15 км от Хасково, в югоизточна посока.

[2] Монетите се разпределят както следва: Траян – 4; Хадриан – 2; Антонин Пий – 6; Фаустина I – 3; Марк Аврелий – 3; Фаустина II – 2; Комод – 2, Пертинакс – 1, Септимий Север – 7; Юлия Домна – 1; Каракала – 14; Плавтила – 1; Гета – 6; Макрин – 2; Юлия Меза – 1 и Галиен – 1.

[3] Денарът на Хадриан (инв. № Н – 97; 3,31 г) е сечен в Рим, 134 – 138 г. от типа ANNONA AVG с модиус (RIC I, 367, n.230).

[4] В инвентарната книга е определена като монета на Каракала (инв. № Н – 98; 3,15 г) Лице: IMP CAES ANTONINVS AVG

Бюст с лавров венец, надясно. Опако: VICTOR ANTONINI AVG – Виктория в ход с венец и лаврово клонче, надясно (RIC IVB, 38, n. 153).

[5] Ас на Нерон (54 – 68 г.), инв. № Н – 478; 8,52 г; 25,1 x 25,3 мм; меден фолис на Константин Велики (307 – 337 г.), инв. № Н – 549; 2,56 г; 18,3 x 19,5 мм (от типа двама войни с две знамена), RIC VII, 582, n. 80; анонимен фолис клас А2, инв. № Н – 99; 8,61 г.

[6] Намира се на около 5 км южно от Хасково, вляво от шосето в посока Кърджали. Среща се и като „Балакли дере“.

[7] Монетите са записани с инвентарни №№ Н 193а – 193е (17 бр.) и Н 941 – 945 (7 бр.).

[8] Информацията е по инвентарна книга.

Каракала и Гета денарите са по 4; за Север Александър и Юлия Домна по 2, и 1 за Макрин (виж таблицата). Най-ранни са екземплярите, отсечени в периода 106 – 111 г., свързани с годините на V – то консулство на император Траян и Втората дакийска война (Mattingly, Sydenham 1926, 236 – 238). Най-късна е монетата – хибрид на император Максимин I Трак (235 – 238 г.). Прави впечатление сходството на портретните изображения върху денарите на Север Александър (**табло I. 22 – 23**) и на Максимин I (**табло I. 24**). Едно от възможните обяснения свързваме с непопулярността на императора в столичния монетен двор. Монетните надписи датират монетата след 235 г., когато императорът официално е титулуван "победител на германите" (GERMANICVS MAXIMVS) и след януари 237 г. – за посочената III трибунска власт (Mattingly, Sydenham, Sutherland 1938, 133 – 135, 148).

За съжаление, вследствие въздействие с околната среда и силна оксидация една трета от монетите не са в добро състояние (**табло I. 8, 9, 11, 16, 17, 18, 20 и 21).** Останалите имат различна степен на износеност като повечето са с почти изтрити надписи и нисък релеф, вероятно в резултат на интензивна циркулация (**табло I. 1, 4, 14, 19, 23 и 24).** Изключение правят денарите на Септимий Север (**табло I. 10**) и Каракала (**табло I. 15),** които са с много добра четивност, предполагаме поради краткото им участие в паричното обращение.

По императори монетите се разпределят както следва:

Траян (98 – 117 г.)	2	**табло I. 1 – 2**
Антонин Пий (138 – 161 г.)	3	**табло I. 3 – 5**
Фаустина I, *съпруга на Антонин Пий*	1	**табло I. 6**
Септимий Север (193 – 211 г.)	4	**табло I. 7 – 10**
Юлия Домна, *съпруга на Септимий Север*	2	**табло I. 11 – 12**
Каракала (196 – 217 г.)	4	**табло I. 13 – 16**
Гета (198 – 212 г.)	4	**табло I. 17 – 20**
Макрин (217 – 218 г.)	1	**табло I. 21**
Север Александър (222 – 235 г.)	2	**табло I. 22 – 23**
Максимин I Тракиец (235 – 238 г.)	1	**табло I. 24**

Съществуването на двете находки не е случайно. Основания за предположението ни дават проведените археологически проучвания в Хасково и неговите покрайнини, които показват поселищна приемственост с голям хронологичен обхват – от новокаменната епоха (VII – V хил. пр. Хр.) до периода на късното средновековие (История 1995, 29 – 81; Аладжов 1997, 273 – 279). На много места в землището на града се откриват останки от селища от I – IV в.[9] Регистрирани са и няколко тракийски надгробни могили от предримската и римската епохи (Аладжов 1973, 18). През 1963 г. са проведени археологически разкопки на античен могилен некропол. Анализът на резултатите от проучването дава допълнителни сведения за живота и погребалните практики на местното население през римската епоха (II – III в.) и ранновизантийския период (V – VI в.) (Аладжов, Китанова 1973, 70 – 83). В района са известни няколко светилища, посветени на Дионис[10] и в едно от тях е открита бронзова плочка с релеф на Дионис (Аладжов 1997, 276 – 279; Аладжов 2006, 31 – 34). Музеят в Хасково съхранява също оброчни плочи на тракийския конник и мраморен надгробен релеф с адорант, железни върхове на копия, керамични предмети и предмети от бронз – гривни, фибули. В края на миналия век южно от града е намерена тракийска колесница (I – II в.) с богата украса (Аладжов 2006, 17). Освен разнообразния археологически материал във фонда има и единични монетни находки: от м. „Бунарджика"[11], м. „Разсадника"[12], от кв. „Остров Куба" – старото игрище, край реката [13] (Аладжов 2006, 16 – 17). Селищата, находките от римската епоха от землището на Хасково, надгробните могили в района свидетелстват за сравнително голяма гъстота на населението в тази част на Тракия (История 1995, 41 – 42).

Естествено възниква въпросът за причината за трезориране на монетите. Съзнаваме, че поради непълните сведения за състава на находката и периода на натрупване, всяка една датировка ще бъде поставена под съмнение и оспорвана. Но при наличието на депо е допустимо да търсим обвързаност с нашествията на варварските племена. В търсене на отговори от изказаното можем да очертаем две възможни предположения. Вече споменахме, че римските селища в региона са просъществували с известни прекъсвания от I до V – VI в., за което свидетелстват теренните проучвания, находките от монети и предмети – фрагменти от керамични съдове, глинени лампи и др. (Аладжов 1995, 39 – 42). Около средата на III в., вероятно в резултат на грабителските набези на карпи и готи в Тракия, е разрушена крепостта „Свети Дух“ в Минерални бани, която се намира на около 20 км западно от Хасково (Славова 2003, 71 – 72), а поради надвисналата опасност за населението от близостта до пострадалите райони селището на територията на днешно Хасково се измества на защитено място (Аладжов 1995, 34 – 44). Предполагаме, че тогава се е наложило да бъдат укрити притежаваните ценности, в случая колективната находка от сребърни римски монети от крепостта (Славова 2003, 69 – 72). Много вероятно е и монетите от м. Балакли да са били депонирани през този период, макар че категорични основания за такова твърдение няма.

---

[9] Данните са на базата на теренни обхождания, сондажи и случайни находки.

[10] Край Хасково и селата Ябълково, Крепост, Караманци и др.

[11] Денари на Веспасиан (69 – 79 г.) и Траян (98 – 117 г.); монета на Константин Велики (307 – 337 г.)

[12] Монети на Комод (180 – 192 г.), Гета (198 – 212 г.) , Гордиан III (238 – 244 г.) , Лициний I (308 – 324 г.)

[13] Медни монети от III – IV в.

Другата засега съществуваща възможност е свързана с военното напрежение през последната четвърт на IV в. и опустошителните нападения на готи, хуни и алани в Тракия (Jordanes Rom., 313 – 314). Поради липсата на системни проучвания анализът на изворовия материал за историята на региона и публикуваните досега монетни находки от този период са от първостепенно значение. Амиан Марцелин съобщава, че варварите „се втурнали да сеят смърт и разорение“ безнаказано в плодородните области, които на практика били лишени от защита. Подкрепяни и улеснявани от съдействието на пленници, местни жители и немалък брой златотърсачи те разграбвали по пътя си складовете с храни и унищожавали домовете и скривалищата на населението (Marcellinus XXXI 6, 1 – 8). Нападенията се разпрострели „по цялата ширина на Тракия“ и достигнали чак до Родопите и проливите (Marcellinus XXXI 8, 5 – 8). На 9 август 378 г. край Хадрианопол император Валент загива в ожесточено сражение с готите (Marcellinus XXXI 13, 12 – 16).

Публикуваният досега нумизматичен материал за региона (Славова 2006, 141 – 158) подсказва евентуална връзка между укриването на нашата находка и посочените събития. Към очертаната хронология се вписват и доказателствата за преживяно сътресение с тежки последици за населението и селището край Минерални бани около средата на IV в. (Славова 2006, 146 – 147). Позовавайки се на тези опорни точки и съобразено с неяснотата за състава и обема на находката от Хасково, можем да допуснем, без да прецизираме, една макар и по-обща датировка за депониране към втората половина на IV в.

Това е и най-близкото време с предполагаем период на укриване на съкровището от с. Книжовник с terminus post quem монетата на Галиен (253 – 268 г.).

КАТАЛОГ

Траян (106 – 111 г.), Рим
1. *Л.* (IMP TR)AIANO AVG GER DAC P M TR P
Бюст с лавров венец, надясно.
Оп. COS V P P S(P)QR OP / TIMO PRI(N)C
Рома седнала наляво, държи Виктория в дясна ръка и копие – в лява.
Инв. № Н – 941 AR; 19,3x17,8 мм; 2,39 г; 7 ч.
табло I.1
RIC II, n. 116

2. *Л.* IM(P TRAIANO AVG) GER DAC P M TR P
Бюст с лавров венец, надясно.
Оп. (COS V P P S P Q) R OPTIMO PRINC
Виктория права (върху щитове?), наляво, държи (венец и) палмова клонка.
Инв. № Н – 193а (1) AR; зап. 11,9x17,5 мм; 1,77 г; 6 ч.
табло I.2
RIC II, n. 129

Антонин Пий (151 – 152 г.), Рим
3. *Л.* ANTONINUS AVG / PIVS P P TR P XV
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. COS / (II)II
Веста права, наляво, държи симпулум в дясна ръка
и паладиум в лява.
Инв. № Н – 942 (1) AR; 17,4x17,2 мм; 2,29 г; 6 ч.
табло I.3
RIC III, n. 203

Антонин Пий (153 – 154 г.), Рим
4. *Л.* (ANTO)NINVS AVG PI / (VS P P T)R P XVII
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. (C)O / S / IIII
Анона права насреща, глава наляво, държи житен клас в дясна ръка и с лява докосва модиус върху прора.
Инв. № Н – 193в (1) AR; 17,5x16,1 мм; 1,98 г; 6 ч.
табло I.4

RIC III, n. 231

Антонин Пий (156 – 157 г.), Рим

5. *Л.* (ANTO)NINVS AVG / PIVS P P IMP (II)
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. TR P(OT XX) / (C)OS IIII
Салус, седнала наляво, храни змия от патера, увила се около кръгъл олтар.
Инв. № Н – 943 (1) AR; 18,1х18,4 мм; 2,47 г; 6 ч.
табло.5
RIC III, n. 264

Фаустина I, съпруга на Антонин Пий (след 141 г.), Рим

6. *Л.* DIVA / FAVSTIN(A)
Бюст, надясно, със сложно сплетени, подредени в кок коси.
Оп. AVGV/STA
Церера с воал, права насреща, глава надясно, държи скиптър и житен клас.
Инв. № Н – 193е AR; 17,0х16,3 мм; 2,45 г; 6 ч.
табло I.6
RIC III, n. 358

Септимий Север (края на 198 – 199/200 г.), Рим

7. *Л.* L / SEPT SEV AVG IMP (XI PART) MAX
Бюст с лавров венец, надясно.
Оп. VICT P/A / T HI(C / AE)
Виктория в ход, наляво, държи венец и трофей, вляво – коленичил пленник.
Инв. № Н – 942 (2) AR; 17,3х18,3 мм; 2,44 г; 6 ч.
табло I.7
RIC IV part I, n. 142a

Септимий Север (203 г.), Рим

8. *Л.* SEVERVS / PIVS AVG
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. PM TR P XI / COS III P P
Фортуна, (седнала) наляво, държи (кормило) и рог на изобилието. Под стола – колело.
Инв. № Н – 193д (2) AR; 18,0х18,2 мм; 2,68 г; 12 ч.
табло I.8
RIC IV part I, n. 189b

Септимий Север (208 г.), Рим

9. *Л.* Както № 8.
Оп. P (M T)R P / XVI COS (I)II P P
Юпитер, прав надясно, в дясна ръка размахва светкавица, а в лява държи скиптър.
Инв. № Н – 193д (1) AR; 18,9х18,7 мм; 3,03 г; 7 ч.
табло I.9
RIC IV part I, n. 216

Септимий Север (202 – 210 г.), Рим

10. *Л.* Както № 8.
Оп. VOTA SVS / CEPTA XX
Императорът с воал, прав наляво, с патера в дясна ръка, извършва жертвоприношение над олтар.
Инв. № Н – 943 (2) AR; 19,6х21,1 мм; 2,83 г; 12 ч.
табло I.10
RIC IV part I, n. 308

Юлия Домна, съпруга на Септимий Север (196 – 211 г.), Рим

11. *Л.* IVLIA / AVGVSTA
Бюст, надясно.
Оп. HILA/R/ITAS
Хиларитас, права насреща, глава наляво, държи дълго палмово клонче в дясна ръка и рог на изобилието в лявата; две прави малки фигури от двете ѝ страни.
Инв. № Н – 193а (3) AR; 19,8х17,3 мм; 3,27 г; 6 ч.
табло I.11
RIC IV part I, n. 557

12. *Л.* IVLIA / AVG(VSTA)
Бюст, надясно.
Оп. PVD(ICITI)A
Пудицития с воал, седнала наляво, дясна ръка държи пред гърдите си, а лява върху стола.
Инв. № Н – 193а (2) AR; 18,7х11,6 мм; 1,43 г; 6 ч.
табло I.12
RIC IV part I, n. 576

Каракала (198 г.), Рим

13. *Л.* (IMP) CAE M AVR ANT / AVG (P TR P)
Бюст с лавров венец, надясно.
Оп. SPES (PV)/BLICA
Спес в ход наляво, в дясна ръка държи цвете и с лява повдига полите си.
Инв. № Н – 944 AR; 17,6х16,3 мм; 2,70 г; 12 ч.
табло I.13
RIC IV part I, n. 26a

Каракала (208 г.), Рим

14. *Л.* (AN)TONINVS / PI(VS A)VG
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. PONTIF TR P / (XI COS III)
Марс, прав надясно, държи копие в дясната ръка и щит в лявата.
Инв. № Н – 193а (5) AR; 18,2х17,8 мм; 2,28 г; 6 ч.
табло I.14
RIC IV part I, n. 100

Каракала (211 г.), Рим

15. *Л.* ANTONINVS PIVS AVG BRIT
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. P M TR P XIIII COS III P P
Виктория върху прора, в ход надясно, държи венец в дясната ръка и палмова клонка в лявата.
Инв. № Н – 193г (2) AR; 19,0х18,0 мм; 3,53 г; 1 ч.
табло I.15
RIC IV part I n. 185

Каракала (215 г.), Рим

16. *Л.* ANTONINVS PIVS AVG GERM

Глава с лавров венец, надясно.
Оп. P M TR P XVIII COS IIII P P
Аполон, прав наляво, държи клонче в дясната ръка (опрян на лира върху олтар?).
Инв. № Н – 193г (1) AR; 19,1x19,7 мм; 3,04 г; 6 ч.
табло I.16
RIC IV part I, n. 254

Гета (200 – 202 г.), Рим
17. *Л.* P SEPT GETA / CAES PONT
Бюст с наметало и броня, надясно.
Оп. NOBI/LITAS
Нобилитас, права надясно, държи скиптър в дясната ръка и паладиум в лявата.
Инв. № Н – 193б (4) AR; 19,5x18,6 мм; 3,06 г; 6 ч.
табло I.17
RIC IV part I, n. 13a

Гета (203 – 209 г.), Рим
18. *Л.* P SEPTIMIVS / GETA CAES
Бюст с наметало и броня, надясно.
Оп. PROVID / DEORVM
Провиденция, права наляво, с жезъл над кълбо в дясна ръка, държи скиптър в лява.
Инв. № Н – 193б (3) AR; 19,7x19,2 мм; 2,98 г; 6 ч.
табло I.18
RIC IV part I, n. 51

Гета (210 г.), Рим
19. *Л.* P SEPT GETA / PIVS AVG BRIT
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. (P)ONTIF TR P II / (COS) II
Фелицитас, права наляво, държи рог на изобилието в дясната ръка и дълъг кадуцей – в лявата.
Инв. № Н – 193б (2) AR; 18,8x18,0 мм; 2,98 г; 12 ч.
табло I.19
RIC IV part I, n. 69b

Гета (210 – 212 г.), Рим
20. *Л.* (P) SEPT GETA / (P)IVS AVG BRIT
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. LIBERALI / TAS AVG V
Либералитас, права наляво, държи абак в дясна ръка и рог на изобилието – в лява.
Инв. № Н – 193б (1) AR; 19,1x18,6 мм; 3,78 г; 12 ч.
табло I.20
RIC IV part I, n. 88

Макрин (217 – 218 г.), Рим
21. *Л.* (IMP C M O)PEL SEV MACRINVS AVG
Глава с младежки черти с лавров венец и броня, надясно.
Оп. SALVS PVBLI(C)A
Салус, наляво, седи на стол с висока облегалка, държи скиптър в лявата ръка и храни змия, увита около кръгъл олтар.
Инв. № Н – 193а (4) AR; 19,1x18,8 мм; 2,44 г; 12 ч.
табло I.21
RIC IV part II, n. 86

Север Александър (222 – 228 г.), Рим
22. *Л.* IMP C M AVR SEV ALEXAND AVG
Бюст с лавров венец, наметало и броня, надясно.
Оп. MARTI PA/C/IFERO
Марс, прав насреща, глава наляво, държи палмова клонка в дясната ръка и копие в лявата.
Инв. № Н – 945 AR; 18,0x19,2 мм; 3,07 г; 12 ч.
табло I.22
RIC IV part II, n. 160

Север Александър (228 – 231 г.), Рим
23. *Л.* IMP SE(V ALEXA)ND AVG
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. (VI)R /V/S AVG
Ромул (Виртус), гологлав, в ход надясно, носи копие и трофей.
Инв. № Н – 193в (3) AR; 17,2x16,0 мм; 1,68 г; 6 ч.
табло I.23
RIC IV part II, n. 224

Максимин I Тракиеца (236 – 237 г.?, хибрид)
24. *Л.* IMP MAXI(MINVS PI)VS AVG
Бюст с лавров венец и броня, надясно.
Оп. P M TR P III / (CO)S P P
Императорът между два щандарта, прав насреща, глава наляво, с вдигната дясна ръка, държи копие в лявата.
Инв. № Н – 193в (2) AR; 18,9x18,2 мм; 2,25 г; 8 ч.
табло I.24
RIC IV part II, n. 98

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Аладжов, Китанова 1973: Д. Аладжов, А. Китанова. Разкопки на Могила 1 в Хасково. – Археология, 3, 1973, 70 – 83.

Аладжов 1997: Д. Аладжов. Селища, паметници, находки от Хасковския край. Хасково, 1997.

Аладжов 2006: Д. Аладжов. Сборник от статии за разкопки и проучвания в Хасково и областта. Хасково, 2006.

История 1995: История на град Хасково от древността до 1912 г. София, 1995.

Мушмов 1925: Н. Мушмов. Колективни находки на монети. – Известия на Археологическия институт, III, София, 1925, 254.

Славова 2003: М. Славова. Съкровище от римски императорски монети от с. Минерални бани – Нумизматика и епиграфика, 1, 2003, 69 – 82.

Славова 2006: М. Славова. Крепостта „Св. Дух“ в с. Минерални бани, Хасковско, от средата на II до средата на IV в. (по нумизматични данни). – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 3, ч. 1, 2006, 141 – 158.

Jordanes Rom.: LXIV. Йорданес. Римска история. – В: Извори за старата история и география на Тракия и Македония. (Под ред. на Г. Кацаров и Д. Дечев). София, 1949.

Marcellinus: LVIII. Амиан Марцелин. История. – В: Извори за старата история и география на Тракия и Македония. (Под ред. на Г. Кацаров и Д. Дечев). София, 1949.

Mattingly, Sydenham 1926: H. Mattingly, E. A. Sydenham. The Roman Imperial Coinage, vol. II, London, 1926.

Mattingly, Sydenham 1930: H. Mattingly, E. A. Sydenham. The Roman Imperial Coinage, vol. III, London, 1930.

Mattingly, Sydenham 1936: H. Mattingly, E. A. Sydenham. The Roman Imperial Coinage, vol. IV, part 1, London, 1936.

Mattingly, Sydenham, Sutherland 1938: H. Mattingly, E. A. Sydenham, C. H. V. Sutherland. The Roman Imperial Coinage, vol. IV, part 2, London, 1938.

ТЕКСТ КЪМ ИЛЮСТРАЦИИТЕ:

Табло I. 1 – 2 Денари на Траян

Табло I. 3 – 5 Денари на Антонин Пий

Табло I. 6 Денар на Фаустина I

Табло I. 7 – 10 Денари на Септимий Север

Табло I. 11 – 12 Денари на Юлия Домна

Табло I. 13 – 16 Денари на Каракала

Табло I. 17 – 20 Денари на Гета

Табло I. 21 Денар на Макрин

Табло I. 22 – 23 Денари на Север Александър

Табло I. 24 Денар на Максимин I Тракиеца

HOARD OF ROMAN DENARII FROM THE REGION OF HASKOVO

Mariana SLAVOVA

(Summary)

In 1924 – 1925, two hoards of Roman coins were found in the region of Haskovo when constructing the railway line of Rakovski – Haskovo – Kardzhali. One of them, lying in a pot in Staro Selo locality near Knizhovnik village, contained about 200 silver coins from the 2nd – 3rd c. It is known, that 56 of them were struck in the name and with the image of eleven emperors – from Trajan (98-117) to Gallienus (253-268). The other hoard was found in Balakli locality near Haskovo, also in a pot full of a few hundred Roman coins. Twenty-four of them entered the Haskovo Museum years later. We have not found data on the find in the specialized literature.

The denarii which are the subject of this work have a long accumulation period of about 130 years – from the late 1st to almost mid 3rd c. They are distributed among eight Roman emperors of the Antoninian and Severian dynasties and one representative of the Soldier Emperors. Three coins belong to the wives of Antoninus Pius and Septimius Severus, respectively to Faustina I – 2 pieces and Iulia Domna – one piece. The coins types correspond to the already known repertoire of the metropolitan mint. The coins of the Severian dynasty (193-235) prevail – 17 pieces in total, as the denarii of Septimius Severus, Caracalla and Geta are four of each; of Severus Alexander – 2 and one coin of Macrinus and Iulia Domna. The earliest pieces were issued in the period of 106 – 111, associated with the 5th consulate of Emperor Trajan and the Second Dacian War. The latest in date is the coin – hybrid of Emperor Maximinus I the Thrax (235-238). There are no definite grounds for such a claim, but we suppose two possible presumptions for the concealment of the hoard. We assume that about the mid 3rd c. the local population buried their valuables as a result of the raids of Carpi and Goths in Thrace. The other possible option is connected with the data of the antique authors about a military tension and devastating invasions of Goths, Huns and Alans in Thrace during the last quarter of the 4th c. The numismatic material from the region published so far hints a possible connection between the concealment of hoard in question and the events mentioned above. Referring to these points and according to the uncertainty about the composition and volume of the hoard from Haskovo, we can assume although without refining a more general date of depositing in the second half of the 4th c. This is also the closest time to an alleged period of concealment of the hoard from Knizhovnik village with *terminus post quem* the coin of Gallienus (253-268).

ТАБЛО I

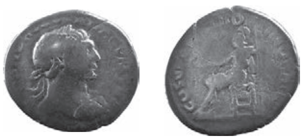
1

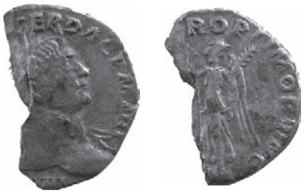
2

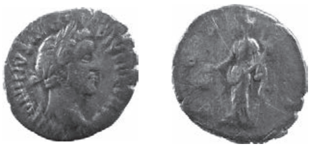
3

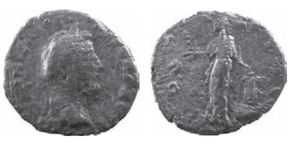
4

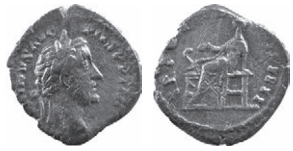
5

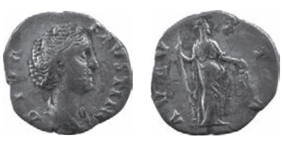
6

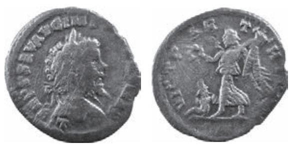
7

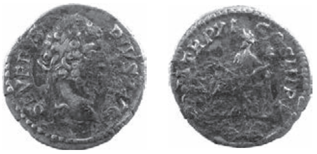
8

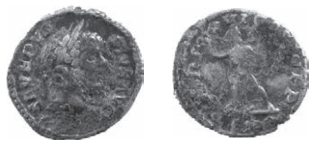
9

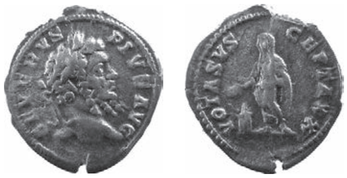
10

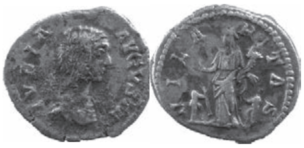
11

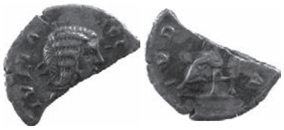
12

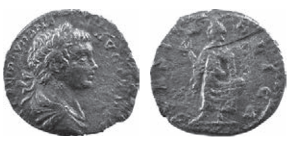
13

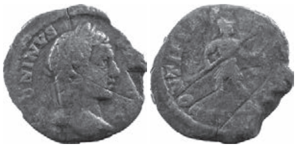
14

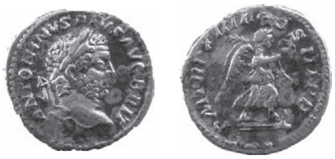
15

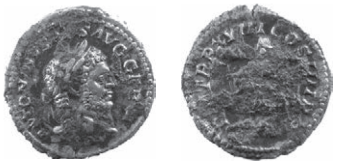
16

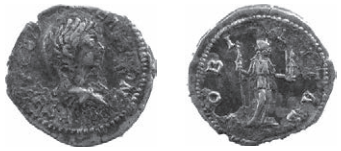
17

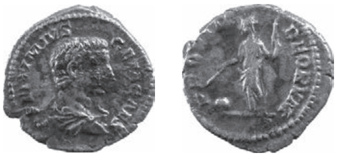
18

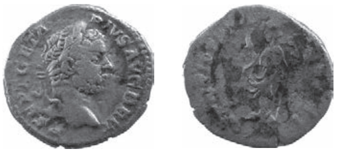
19

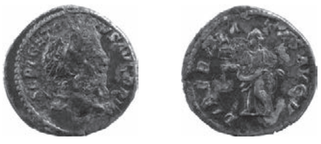
20

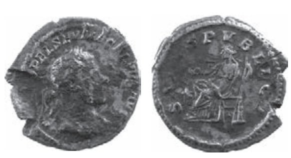
21

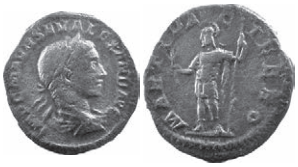
22

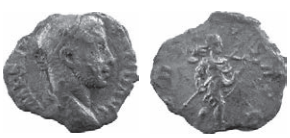
23

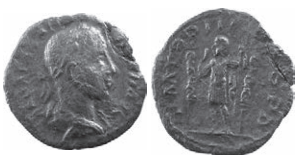
24

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА”

СЪКРОВИЩЕ ОТ ПРОВИНЦИАЛНИ МОНЕТИ ОТ С. ДОЛЕЦ, ПОПОВСКО

Мирослава Доткова

През 1940 г. при копане в землището на с. Долец, Поповско е намерена находка от 116 бронзови монети, емисии на различни градове от провинциите Долна Мизия и Тракия (Герасимов, 1940 – 42, 282). В нумизматичния фонд на Националния археологически музей чрез откупуване постъпват 98 от тях, заведени под инв. № CXXIV.

Село Долец е разположено в полупланински район, 17 км южно от град Попово. В землището му се намират археологически обекти от различни епохи – на 500 м югозападно от днешното селище е локализиран античен некропол от няколко могили и на 2,5 км в същата посока късноантична крепост и некропол (Дремсизова-Нелчинова, Гинев, Конаклиев, 1991, 27). Самото село е разположено южно от някогашното трасе на римския път свързващ градовете Никополис ад Иструм и Марцианопол. За района на с. Долец, от м. Калето, има данни за намирани други монетни съкровища от римската епоха, разпръснати от намервачите си. През 90 – те години на XX век са открити две находки, едната от около 7000 антониниана от III в., а другата от неизвестен брой ауреуси на Диоклециан (Стойков 2003, 83).

Най-ранните монети в състава на разглежданото съкровище са от времето на император Септимий Север (193 – 211), а най-късната е отсечена при управлението на Филип Араб (244 – 249). Характерно за находките с провинциални монети от Северна България и в състава на тази преобладават емисиите на двете големи монетарници в Долна Мизия – Марцианопол и Никополис ад Иструм. Това са и градовете намиращи се най-близо до мястото на откриване на депозита. Около 90 % от монетите в находката са техни емисии, с почти еднакъв брой монети, с малък превес на Никополис ад Иструм. Това по всяка вероятност се дължи на обстоятелството, че землището на днешното село се намира в някогашната административна територия на Никополис ад Иструм. От другите ателиета в Долна Мизия с единични бройки присъстват Одесос и Калатис. От монетарниците в провинция Тракия с най-голям брой са представени монетите на Анхиало. Емисиите на този град са често срещани в състава на монетните находки на север от Хемус. Липсват монети на градове от западната част на провинцията – Сердика, Пауталия, както и на монетарници от Македония. Тяхната отдалеченост е възпрепятствала до известна степен разпространението на техните емисии в този район и отсъствието им в някои от находките. Съкровището от с. Долец е типично по своя състав, подобен на този на другите находки от днешните български земи от същия период и представя почти пълна картина на долномизийските ателиета от края на II до средата на III в. – най-продуктивният период в тяхното съществуване.

Определенията на много от монетите се разминават от тези в първоначалната публикация, като разпределението по владетели и монетарници е представено в следната таблица:

	№		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	**Общо**
№	Градска управа	Владетел	Септимий Север	Септимий Север и Юлия Домна	Каракала	Каракала и Юлия Домна	Каракала и Гета	Плавтила	Гета	Макрин	Диадумениан	Макрин и Диадумениан	Елагабал	Юлия Паула	Елагабал и Юлия Меза	Север Александър	Гордиан III	Гордиан III и Серапис	Гордиан III и Транкви Лина	Филип Араб	
1	Калатис																1				1
2	Одесос																	1			1
3	Марцианопол		5	1		2	1			2		2	10		3	8		3			37
4	Никополис ад Иструм		4		5			1	6	12	6		9				4				47
5	Анхиало		2		1														2		5
6	Филипопол												2	1							3
7	Хадрианопол				1												1				2
8	Неопределен град				1															1	2
	Общо		11	1	8	2	1	1	6	14	6	2	21	1	3	8	6	4	2	1	**98**

В съкровището присъстват без хиатус емисии отсечени с имената на почти всички императори, както и на много от членовете на техните семейства, от края на II до средата на III в. Най-многобройни са емисиите с името на Елагабал (218 – 222). При две от монетите – една на Каракала и една на Филип Араб надписите на реверса са силно изтрити и е невъзможно определянето на монетарницата. Идентифицирането на монетата отсечена с името на Филип Араб (244 – 249) променя и датировката на цялата находка, тъй като според първоначалното съобщение, най-късно отсечената монета е била на Гордиан III (238 – 244).

Болшинството монети са много добре запазени, но всички са били в циркулация, което се отнася и до последните по хронология емисии. Конкретни данни за контекста на откриване на съкровището не са известни, не се знае дали монетите са били поставени в някакъв съд или са открити направо в почвата. Някои от монетите са със сравнително добре запазена лицева страна и силно изтрит реверс. В определени случаи, дори хронологически по-ранни монети са в по-добро състояние, отколкото по-късно отсечените, като това в най-голяма степен се отнася до най-късната монета в състава на находката с името на Филип Араб, чийто надпис на реверса е напълно изтрит. Запазеността на отделните екземпляри отсечени с името на един император също е различна, което най-вероятно се дължи на въздействието на почвата и мястото, което са заемали отделните емисии в монетния куп при продължителния им престой под земята.

Върху реверсите на всички емисии на Марцианопол и Никополис ад Иструм са обозначени имената на много от долномизийските легати от периода между 194 и 249 г. Изображенията върху обратната страна на монетите от това конкретно съкровище се отличават с голямо разнообразие, но въпреки това са конвенционални и добре познати. Сред тях няма нови или неизвестни досега за определен владетел или монетарница типове. Като изключение може да се разглежда една монета на Плавтила, съпругата на император Каракала (198 – 217), отсечена в Никополис ад Иструм. Върху нейния реверс е представено изображение на речен бог, който държи рог на изобилието – монетен печат на Плавтила, неизвестен до настоящия момент от публикувани каталози и научни издания. При досега познатите емисии с името на Плавтила от Никополис ад Иструм речният бог във вдигнатата си ръка държи клонки или житни класове. Това е поредно потвърждение на възможността, че при детайлното проучване и публикуване на множеството все още неиздадени съкровища с провинциални монети е много вероятно да се появят неизвестни варианти на иконографските типове и със сигурност нови монетни печати.

От иконографска гледна точка в находката от с. Долец най-многобройни са изображенията на божества от гръко – римския и източен пантеон, както и на различни персонификации. Срещат се и изображения на императора, представен с няколко иконографски типа, както и на различни архитектурни паметници. Върху монета на Анхиало, отсечена с името на Септимий Север е представена крепостна стена с две кули, а на Никополис ад Иструм от времето на Каракала – тетрастилен храм.

Монетите включени в състава на находката са само от голям номинал, които по своите метрични данни отговарят на 4 и 5 асария. Сигнирани с нумерални букви са общо 14 монети; с Е (V номинал) – 1 на Одесос и 12 на Марцианопол и с Δ (IV номинал) – 1 на Калатис.

От района на Попово досега са известни 15 находки на монети от средата на III в., 7 от които се състоят само от бронзови емисии на градските управи. Съкровището от с. Долец е едно от сравнително големите в количествено отношение съкровища в този район, съставени от провинциални монети. От региона на Търговище, към който влиза и община Попово, са известни значителен брой находки завършващи с емисии на Филип Араб (244 – 249), с *terminus post quem* средата на III в., като някои от тях са състоят само от емисии провинциален бронз, други от денари и антониниани, а трети са смесени. Към първата група се отнасят съкровищата от Звезда (Върбанов, Русев, 2005, 107) и Медовина (Иванов, 2009,). Към втората група спадат находките от Садина (Мушмов 1929, 386); Долна Кабда (Герасимов 1964, 238); Макариополско (Мушмов 1927, 321); Ковачевец (Стойков 2002 – 2003, 22). Към смесените съкровища се отнася само находката от Дъбрава (Герасимов 1963, 258).

Въпреки че 18 монети от първоначалния състав на находката не са постъпили в музея и не могат да бъдат проучени, това едва ли променя нейният *terminus post quem.* Трябва да се има предвид факта, че по време на управлението на Филип Араб (244 – 249) почти всички все още действащи провинциални монетарници в Долна Мизия и повечето в Тракия, чиито монети са попаднали в съкровището от с. Долец, прекратяват окончателно издаването на автономните си емисии. Поради липсата на данни за контекста при откриването на находката, както и отсъствието на данни получени от археологически разкопки от района на днешното село, времето и причините за укриването на съкровището не могат да бъдат определени със сигурност. Имайки предвид степента на износеност на последните емисии, както и съпоставянето с аналогични по състав и хронология съкровища в разглеждания регион, може да се предположи че находката от с. Долец е била укрита в резултат на голямото готско нашествие през 250 – 251 г. Това обаче не отхвърля възможността съкровището да е укрито и поради някое от многобройните варварски нашествия през втората половина на III век, както и поради частни причини, довели до оставането му в земята почти до средата на XX век.

КАТАЛОГ

Долна Мизия
Калатис

Гордиан III (238 – 244)

1. *Л.* AVT K M ANT Г / OPΔIANOC AVΓ
Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.
Оп. KAΛΛA / TIANΩN
Аполон гол, прав насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи патера над запален олтар, в лявата – лаврова клонка. В полето вляво Δ.
Æ ↙ 25/26 мм 10,98 г

Одесос

Гордиан III и Серапис

2. *Л.* AVT K M ANTΩNIOC ΓOPΔIANOC
Бюст на Гордиан III с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно и бюст на Серапис с калатос, наляво.
Оп. [O]ΔHC / CEI[TΩ]N
Асклепий прав насреща, с глава наляво, с дясната ръка се подпира на тояга, около която се увива змия.
В полето вдясно Е.
Pick 2346
Æ ↓ 25/26 мм 10,01 г

Марцианопол

Септимий Север (193 – 211)
С името на легата Iulius Faustinianus (207 – 210)

3. *Л.* AV.....TI / CЄVHPOC
Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.
Оп. VIΦAVCTINIANO/V/MAPKIANOΠOΛITΩN
Хадес – Серапис с калатос седнал на престол наляво, в лявата ръка държи жезъл, дясната е протегната

над главите на Цербер.
Pick 561
Æ ↑ 25 мм 8,94 г

4. *Л.* AV K Λ CЄΠ / CЄVHPOC
Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.
Оп. V I ΦAVCTINIAN / OV MAPKIANO / ΠΟΛΙ
Кибела с калатос седнала на престол, наляво, в дясната ръка държи патера, с лявата се подпира на тимпан, в краката ѝ два лъва.
Pick 567 var.
Æ ↑ 26 25 мм 12,35 г

5. *Л.* .. Λ CЄΠΤΙ / CЄVHPOC
Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.
Оп. V I ΦAVCTINIANOV / MAPKIANOΠOΛITΩ
Орел с полуразперени крила насреща, стъпил върху светкавица, с глава надясно и венец в клюна.
Pick 576.4
Æ ↓ 25/26,5 мм 11,03 г

6. *Л.* AV Λ CЄΠΤΙ / CЄVHPOC Π
Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.
Оп. VI ΦAVCTINIANO / V MAPKIANOΠOΛITΩN
Орел с полуразперени крила насреща, стъпил върху светкавица, с глава наляво и венец в клюна.
SNG Budapest 71
Æ ↓ 25,5/25 мм 10,49 г

С името на легата Flavius Ulpianus (210 – 213)

7. *Л.* AY K Λ CЄΠ / CЄVHPOC
Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.
Оп. V ΦΛ OVΛΠIANO...
Конкордия с калатос, права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи патера, в лявата – рог на изобилието.
Pick 580
Æ ↑ 27/25 мм 9,29 г

Септимий Север и Юлия Домна
С името на легата Flavius Ulpianus (210 – 213)

8. *Л.* ...... CЄVHPOC IOVΛIA ΔO, в отреза MNA CЄB
Бюст на Септимий Север с лавров венец, надясно и бюст на Юлия Домна с диадема, наляво.
Оп. V ΦΛ OVΛΠIANOV / MAPKIANOΠOΛITΩN
Тюхе с калатос права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи кормило, в лявата – рог на изобилието. В полето вляво Є.
Pick 601
Æ ↓ 25/26 мм 11,59 г

Каракала и Гета
С името на легата Flavius Ulpianus (210 – 213)

9. *Л.* AV K M AV ANTΩNINOC AV K Π C, в отреза ΓETAC
Бюст на Каракала с лавров венец, надясно и бюст на Гета с лавров венец, наляво.
Оп. V ΦΛ......NOV / MAPKIANOΠOΛITΩN
Бюст на Серапис с калатос, надясно, в полето вляво Є.
Pick 649
Æ ↙ 27 мм 12,87 г

Каракала и Юлия Домна
С името на легата Quintilianus (213 – 216)

10. *Л.* ANTΩNINOC AVΓOVCTOC...CЄ
Глава на Каракала с лавров венец, надясно и бюст на Юлия Домна, наляво.
Оп. V..........ΛIANOV MARKIANOΠOΛIT / ΩN
Артемида в ход надясно, с дясната ръка вади стрела от закачен на гърба ѝ колчан, в лявата протегнатата напред държи лък, в краката ѝ куче надясно. В полето вляво Є.
Æ ↗ 25/26 мм 10,07 г

11. *Л.* ANT... TOC IOVΛI / A, горе ΔOμnA
Бюст на Каракала с лавров венец, надясно и бюст на Юлия Домна, наляво.
Оп. VΠ KVINTIΛIANOV / ....NOΠOΛITΩN
Тюхе с калатос права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи кормило, в лявата – рог на изобилието. В полето вляво Є.
Pick 678.2
Æ ↖ 25,5 мм 13,17 г

Макрин (217 – 218)
С името на легата Pontianus (217)

12. *Л.* AVT K OΠEΛΛIOC CEV MAKPEINOC
Бюст с лавров венец и броня, надясно.
Оп.....ONTIANOV Map / KIANOΠOΛEITΩN
Орел с разперени криле насреща, с глава надясно и венец в клюна.
Pick 714 var.
Æ ↑ 26/25 мм 9,09 г

13. Като № 12.
Æ ↑ 25/24 мм 9,61 г

Макрин и Диадумениан
С името на легата Pontianus (217)

14. *Л.* AVT K OΠEΛΛI CEV MAKPEINOC .... ANTΩNEINOC
Бюст на Макрин с лавров венец, надясно и бюст на Диадумениан, наляво.
Оп. VΠ ΠONTIANɣ Map / K / IA / NOΠOΛEITΩN
Серапис с калатос прав насреща с вдигната дясна ръка, в лявата ръка държи жезъл.
В полето вляво Е.
Pick 720
Æ ↙ 27,5 мм 12,99 г

15. *Л.* AV K OΠEΛ CEV MAKPEINOC K M OΠEΛ ANTΩNEINOC
Глава на Макрин с лавров венец, надясно и глава на

Диадумениан, наляво.
Оп. VΠ ΠONTIANOV / MAPKIANOΠOΛI, в отреза TΩN
Либералитас права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи тесера, в лявата – рог на изобилието. В полето вдясно Є.
Pick 770
Æ ↖ 28 мм 11,86 г

Елагабал (218 – 222)
С името на легата Iulius Antonius Seleucus (220 – 221)

16. *Л.* AVT K M AVPHΛI / ANTΩNEINOC
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. VΠ IƔΛ ANT CEΛEVKOV MAPKIANOΠOΛITωn
Хермес гол, прав насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи кесия, в лявата – кадуцей.
Pick 827
Æ ↙ 27 мм 9,82 г

17. *Л.* .... / ANTΩNEINOC
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. ....EΛEVKƔ MapKIANOΠOΛITΩN
Нике в ход наляво, в дясната ръка държи венец, в лявата – палмова клонка.
Pick 824
Æ ↖ 25/25,5 мм 10,50 г

18. *Л.* ...... AVPH / ANTΩNEINOC avγ
Бюст с лавров венец и броня, надясно.
Оп. VΠIƔΛANTCEΛEVKƔMapKIANOΠOΛITΩN
Немезида – Еквитас права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи везни, в лявата аршин, в краката ѝ – колело.
Pick 841
Æ ↓ 26/25 мм 11,02 г

19. *Л.* AVT K M AVPH / ANTΩNEINOC avγ
Бюст с лавров венец и броня, надясно.
Оп. VΠ IƔΛ ANT CEΛEVKƔ MapKIANOΠOΛITωn
Немезида – Еквитас права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи везни, в лявата – аршин.
Pick 844 var.
Æ ↘ 25/25,5 мм 10,05 г

С името на легата Sergius Titianus (220 – 221)

20. *Л.* AVT K M AVPH / ANTΩNEINOC
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. VΠ CEPΓ TITIANOV MAPKIANOΠOΛITωn
Хера права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи патера, в лявата – жезъл.
Pick 880
Æ ↑ 27/25,5 мм 10,94 г

21. *Л.* AVT K M AVPH / ANTΩNEINOC
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. VΠ CEPΓ TITIANOV MAPKIANOΠOΛITΩN
Хигия права надясно храни змия от патера.
Pick 889
Æ ↓ 25,5/25 мм 9,00 г

22. *Л.* AVT K M AVPHΛI / ANTΩNEINOC Avγ
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. VΠ CEPΓ TITIANOV MAPKIANOΠOΛITων
Като № 21.
Pick 891.1
Æ ↘ 25/24 мм 12,13 г

23. *Л.* AVT K M AVPH / ANTΩNEINOC
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. VΠ CEPΓ TITIANOƔ MAPKIANOΠOΛIT, в отреза ΩN
Еквитас права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи везни, в лявата – рог на изобилието.
Pick 898 var.
Æ ↓ 26/27 мм 10,36 г

24. *Л.* AVT K M AVPH / ANTΩNEINOC
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. ..... TITIANOV MAPKIANOΠOΛIT, в отреза ΩN
Конкордия права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи патера, в лявата – рог на изобилието.
Pick 899 var.
Æ ↓ 25,5 мм 8,81 г

25. *Л.* AVT K M AVPH / ANTΩNEINOC
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. VΠ CEPΓ TITIANO / Ɣ MAPKIANOΠOΛIT, в отреза ΩN
Конкордия с калатос права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи патера, в лявата – рог на изобилието.
Pick av. 899 / rev. 901
Æ ↙ 25 мм 8,49 г

Елагабал и Юлия Меза
С името на легата Iulius Antonius Seleucus (220 – 221)

26. *Л.* AVT K M AVPH ANTΩNEINOC ....
Глава на Елагабал с лавров венец, надясно и бюст на Юлия Меза с диадема, наляво.
Оп. VΠ·IOVΛ·ANT·CE / ΛEVKOV MAPKIANOΠ, в отреза OΛITωn
Хера права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи патера, в лявата – жезъл.
В полето вдясно Е.
Pick 941
Æ ↓ 28/28,5 мм 12,77 г 12,77 г

27. *Л.* AVT K M AVP ANTΩNEINOC AVΓ IOVΛIA MAICA AVΓ
Бюст на Елагабал с лавров венец, надясно и бюст на Юлия Меза с диадема, наляво.
Оп. VΠ IƔΛ ANT CEΛEVKƔ MAPKIANOΠOΛITωn
Хермес гол прав насреща, с глава надясно, в дясната ръка държи кесия, в лявата – кадуцей. В полето вдясно Е.

Pick 950.2
Æ ↓ 27/26,5 мм 11,54 г

28. *Л.* AVT K M AVP ANTΩNEINOC AVΓ IOVΛIA MAICA AVΓ
Бюст на Елагабал с лавров венец, надясно и бюст на Юлия Меза с диадема, наляво.
Оп. VΠ IƔΛ ANT CEΛEVKOV MAPKIANOΠO, в отреза ΛITΩN
Навита змия с глава наляво. В полето вдясно E.
Pick 971 var.
Æ ↙ 26 мм 10,47 г

Север Александър (222 – 235)
С името на легата Tib. Iulius Festus (227 – 228/229)

29. *Л.* AVT K M AVP CE.. / AΛEZANΔPOC
Бюст с лавров венец и ризница, надясно.
Оп. VΠ TIB IOVΛ ΦHCTƔ MapKIANOΠOΛITωn
Еквитас права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи везни, в лявата – рог на изобилието.
Pick 1003 var.
Æ ↖ 26/25 мм 9,00 г

30. Λ............ / AΛEZANΔPOC
Бюст с лавров венец и ризница, надясно.
Оп. VΠ TIB IOVΛ ΦHCTOV MAPKIANOΠOΛI, в отреза TΩN
Конкордия права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи патера, в лявата – рог на изобилието.
Pick 1010
Æ ↓ 24/25 мм 8,94 г

31. *Л.* AVT K M AVP CEVH / AΛEZANΔPOC
Бюст с лавров венец и ризница, надясно.
Оп. .. TIB IOVΛ ΦHCTƔ MapKIANOΠOΛIT..
Орел с разперени крила насреща, с глава наляво и венец в клюна.
Pick 1020
Æ ↑ 24/25 мм 9,21 г

С името на легата Umbrius Tereventinus (226 – 227)

32. *Л.* AVT K M AVP CEV / AΛEZANΔPOC
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. ηγ Ɣ TEPEBENTINOV MapKIANOΠOΛITωn
Нера права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи патера, в лявата – жезъл.
Pick 1024 var.
Æ ↓ 24/23 мм 10,34 г

33. *Л.* ... K M AVP CEVH / AΛEZANΔPOC
Бюст с лавров венец и ризница, надясно.
Оп. HΓƔM TEPEBENTINOV MAPKIANOΠOΛIT, в отреза ΩN
Немезида – Еквитас права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи везни, в лявата аршин, в краката ѝ – колело.
Pick 1031.3.4
Æ ↓ 25 мм 6,66 г

34. *Л.* Като № 33.
Оп. ηγ ƔM TEPEBENTINOV MapKIANOΠOΛIT, в отреза ωn
Като № 33.
Pick 1031.4.5.6
Æ ↑ 25/24 мм 9,54 г

35. *Л.* AVT K M AVP CEV / AΛEZANΔPOC
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. Като № 33.
Pick 1032 var.
Æ ↖ 26/25 мм 10,37 г

С името на легата Firmius Philopappus (229 – 235)

36. *Л.* AVT K M AVP CEV / AΛEZANΔPOC
Бюст с лавров венец и ризница, надясно.
Оп. VΠ ΦIP ΦIΛOΠAππOV MAPKIANOΠOΛITωn
Хера права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи патера, в лявата – жезъл.
Pick 1041
Æ ↓ 26/25 мм 8,34 г

Гордиан III (238 – 244)
С името на легата Tullius Menophilus (238 – 241)

37. *Л.* отдолу AVT K M / ANTWNIOC ΓOPΔIANOC AVΓ
Бюст на Гордиан III с лавров венец, надясно и бюст на Серапис с калатос, наляво.
Оп. VΠ MH / NOΦIΛOV ......ANOΠOΛ / ITΩ
Деметра права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи класове, в дясната – жезъл. В полето вдясно Ǝ.
Pick 1128 var.
Æ ↑ 26/25 мм 10,39 г

38. *Л.* ...NT Γ.. ΔIANOC, в отреза AVΓ
Бюст на Гордиан III с лавров венец, надясно и бюст на Серапис с калатос, наляво.
Оп. .....NOΦIΛ / OV MAPKIANOΠO, в отреза ..TΩ, в полето вдясно N
Асклепий прав насреща, с глава наляво, с дясната ръка се подпира на тояга, около която се увива змия. В полето вдясно E.
Pick 1148 var.
Æ ↗ 28 мм 11,68 г

39. *Л.* отдолу AVT K / M ANT ΓOPΔIANOC AVΓ
Бюст на Гордиан III с лавров венец, надясно и бюст на Серапис с калатос, наляво.
Оп. VΠ MHNOΦIΛ / OV ......ANO, в отреза ΠOΛIT
Конкордия с калатос седнала на трон наляво, в дясната ръка държи патера, в лявата – рог на изобилието. В полето вляво E.
Pick 1158 var.
Æ ↗ 25/27 мм 11,31 г

Никополис ад Иструм

Септимий Север (193 – 211)
С името на легата Pollenius Auspex (194 – 195)

40. *Л.* AV KAI Λ CEΠ / CEVH......
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. VΠΑ ...AVCΠΙ..ΝΙΚΟΠΟΛΙ, в отреза ΠΡΟC ICT
Зевс седнал на трон, наляво, в дясната ръка държи патера, в лявата – жезъл.
Pick 1252 var.
Æ ↓ 25/27 мм 10,48 г

С името на легата Ovinius Tertullus (198 – 201)

41. Λ....... / CЄV.....
Бюст с лавров венец, надясно.
Оп. ......V...... ΝΙΚΟΠ......
Херакъл гол, прав, надясно, с дясната ръка държи опрян на земята кривак, през лявата е преметната лъвска кожа.
Pick 1276
Æ ↙ 25/23 мм 8,93 г

С името на легата Aurelius Gallus (201 – 204)

42. Λ....CE / CEVHPOC Π
Бюст с лавров венец, надясно.
Оп. ......ΓΑΛΛɣ / ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩ, в отреза ΠΡΟC Ι
Херакъл гол, прав, надясно, с дясната ръка държи опрян на земята кривак, през лявата е преметната лъвска кожа.
Pick 1308 var.
Æ ↙ 25/27 мм 12,21 г

43. *Л.* AV K Λ CEΠ / CEVHPOC
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. VΠ AVP ..... / ΝΙΚΟΠΟΛΙΤ, в отреза ΠΡΟC IC
Тюхе права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи кормило върху кълбо, в лявата – рог на изобилието.
Pick 1320 var.
Æ ↓ 25/24 мм 11,42 г

Каракала (198 – 217)
С името на легата Ovinius Tertullus (198 – 201)

44. *Л.* .... / ANTΩNINO
Бюст с лавров венец и ризница, надясно.
Оп.....О.....Т
Предна фасада на храм с четири колони и статуя между тях.
Pick 1529 – 1532
Æ ↑ 26/26,5 мм 10,95 г

С името на легата Aurelius Gallus (201 – 204)

45. *Л.* AV K M.... / ..... TΩNINOC
Бюст с лавров венец и ризница, надясно.
Оп. VΠ AV ΓΑΛΛΟV / ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟC Ι
Нике в ход наляво, в дясната ръка държи венец, в лявата – палмова клонка.
Pick 1542
Æ ↙ 26 мм 11,57 г

46. *Л.* AV K M AVP / ANTΩNINOC
Бюст с лавров венец и ризница, надясно.
Оп. . Π AV ΓΑΛΛΟV / ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ....
Херакъл гол, прав, надясно, с дясната ръка държи опрян на земята кривак, през лявата е преметната лъвска кожа.
Pick 1552 var.
Æ ↙ 25/24 мм 10,50 г

С името на легата Flavius Ulpianus (210 – 213)

47. *Л.* AV K M AVP / ANTΩNINOC
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. V ΦΛ ΟVΛΠΙΑ / Ν ΝΙΚΟΠΟΛΙ, в отреза ΠΡΟC Ι
Атина с шлем права надясно, в дясната ръка държи копие, с лявата – щит, опрян на ниска база.
Pick 1568
Æ ↗ 27/26 мм 12,96 г

48. *Л.* AV K M AVP / AN......
Бюст с лавров венец и ризница, надясно.
Оп. V ΦΛ ΟVΛΠΙΑΝ / ΝΙΚΟΠΟΛΙΤ, в отреза ΠΡΟC Ι
Нике права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи венец, в лявата, опряна на колона – палмова клонка.
Pick 1571
Æ ↗ 26,5 мм 12,25 г

Плавтила
С името на легата Aurelius Gallus (201 – 204)

49. *Л.* ΦΟVΛ ΠΛΑV / ΤΙΛΛΑ CEBAC
Бюст с диадема, надясно.
Оп. .....Λ.. / ΝΙΚΟ........, в отреза ΠΡΟC ICTP
Речен бог седнал наляво, в дясната ръка държи рог на изобилието, с лявата се подпира на урна, от която изтича вода.
Æ ↙ 26/25 мм 10,54 г

Гета (198 – 211)
С името на легата Aurelius Gallus (201 – 204)

50. *Л.* Λ CEΠΤΙ / ΓΕΤΑC ΚΑΙ
Бюст с драпирана дреха, надясно.
Оп. VΠ AV ΓΑΛΛΟV / ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩ.......
Аполон (Бонус Евентус) гол, прав насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи патера над запален олтар, в лявата – лаврова клонка.
Pick 1655
Æ ↙ 26/25 мм 10,78 г

51. *Л.* Λ CEΠΤΙΜΙ ΓΕΤΑC ΚΑΙCΑΡ
Бюст с драпирана дреха, надясно.
Оп. VΠΑ AVP ΓΑΛΛ / ......OLITΩN, в отреза ΠΡΟC IC
Атина с шлем права надясно, в дясната ръка държи копие с върха надолу, с лявата щит, опрян на ниска база.
Мушмов 1168
Æ ↙ 27 мм 12,91 г

С името на легата Flavius Ulpianus (210 – 213)

52. *Л.* AVT K Π CЄ / Π ΓΕΤΑC AV
Бюст с лавров венец и броня, надясно.
Оп. V ΦΛ OVΛΠIAN / NIKOΠO..., в отреза ΠΡO..
Хера права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи патера, в лявата – жезъл.
Мушмов 1200
Æ ↙ 27,5/26 мм 8,67 г

53. *Л.* Като № 52.
Оп. V ΦΛ OVΛΠIAN / NIKOΠOΛIT, в отреза ΠΡOC I
Атина с шлем права надясно, в дясната ръка държи копие, около което се увива змия, с лявата – щит, опрян на ниска база.
Pick 1665
Æ ↗ 27/26 мм 12,40 г

54. *Л.* Като № 52.
Оп. Като № 53.
Немезида – Еквитас права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи везни, в лявата аршин, в краката ѝ – колело.
Pick 1673
Æ ↗ 26 мм 11,79 г

55. *Л.* Като № 52.
Оп. Като № 53.
Орел с разперени крила насреща, върху поставка, с глава надясно и венец в клюна.
Pick 1677
Æ ↗ 25/26 мм 11,72 г

Макрин (217 – 218)

С името на легата M. Statius Longinus (217)

56. *Л.* AVT K M OΠЄΛΛ / CЄV MAKPINOC
Бюст с лавров венец и ризница, надясно.
Оп. VΠ CTA ΛONΓINOV NIKOΠOΛITΩN ΠΡ, в отреза OC ICTPΩ
Зевс седнал на престол, наляво, в дясната ръка държи патера, в лявата – жезъл.
Pick 1721
Æ ↓ 27/25 мм 11,48 г

57. *Л.* AVT K M OΠΠΕΛΛΙ CEVH / MAKPINOC
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. .... NI / KOΠOΛITΩN ΠΡ, в отреза OC ICTP
Като № 56.
Pick 1722 var.
Æ ↑ 26 мм 10,35 г

58. *Л.* AVT K M OΠΠЄΛΛΙ CЄV / MAKPINOC
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. ......NΓΙ / NOV NIKOΠOΛITΩN, в полето вляво Π, вдясно POC
Аполон гол, прав насреща, в дясната ръка държи патера над запален олтар, в лявата – клонка.
Æ ↓ 25,5/24 мм 12,77 г

59. *Л.* AVT K M ..... / MAKPEINOC AV
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. VΠ CTA ΛONΓINOV NIKOΠOΛITΩN ΠΡ, в отреза OC I
Хермес гол, прав насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи кесия, в лявата – кадуцей.
Pick 1749
Æ ↗ 25 мм 13,60 г

60. *Л.* AVT K .....ΛΙ CЄV / HPOC MAKPINOC
Бюст с лавров венец и ризница, надясно.
Оп. .. CTA ΛO........, в отреза ΠΡOC ICTP
Речен бог седнал наляво, в дясната ръка държи клонки, с лявата се подпира на съд, от който изтича вода.
Pick 1763
Æ ↖ 24 мм 11,16 г

61. *Л.* AVT K M OΠΕΛ CEVH / MAKPEINOC AVΓ
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. VΠ CTA ΛONΓINȢ NIK / OΠOΛITΩN ΠΡOC ICTP, в отреза ΩN
Немезида права насреща, с глава наляво, дясната ръка е вдигната към главата, в лявата държи аршин, в краката ѝ – колело.
Pick 1767
Æ ↓ 25/ 25,5 мм 12,59 г

62. *Л.* AVT K M OΠΠΕΛΙ CEVH / MAKP.....
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. VΠ CTATI ΛONΓIN / OV NIKOΠOΛITΩN ......
Немезида – Еквитас права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи везни, в лявата – аршин.
Pick 1770
Æ ↓ 26/25 мм 11,66 г

63. *Л.* AVT K M OΠΕΛ CEV / MAKP....
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. VΠ CTA...... / ΠOΛITΩN ΠΡOC ICTP, в отреза Ω
Конкордия с калатос права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи патера, в лявата – рог на изобилието.
Pick 1778 var.
Æ ↑ 27/26 мм 12,15 г

64. *Л.* AVT K M ..... / .... AVΓ
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. ..... ΛONΓINOV / NI / KOΠOΛIT......
Като № 63.
Pick 1778 var.
Æ ↓ 25,5 мм 12,97 г

С името на легата Marcius Agrippa (217 – 218)

65. *Л.* AVT K M OΠЄΛ CЄV / HP MAKPINOC
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. .. AΓPIΠΠA NIKOΠOΛITΩN ΠΡOC ICTPO, в отреза N
Хигия права надясно храни змия от патера.

Pick 1695
Æ ↙ 25 мм 12,40 г

66. *Л.* AV K ΟΠΠΕΛ CE / VH MAKPINOC
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. VΠ ΑΓΡΙΠΠΑ ΝΙ / ΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟC, в отреза ICTPON
Тюхе с калатос права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи кормило върху кълбо, в лявата – рог на изобилието.
Pick 1710 var.
Æ ↗ 25 мм 12,02 г

67. *Л.* AV K ΟΠΠΕΛ CEV / H MAKPEINOC
Бюст с лавров венец и ризница, надясно.
Оп. .Π ΑΓΡ.................... , в отреза ΠΡΟC ICT / PΩ
Навита змия, с нимб около главата, надясно.
Pick 1715
Æ ↓ 26/25 мм 11,34 г

Диадумениан (217 – 218)
С името на легата M. Statius Longinus (217)

68. *Л.* K M ΟΠЄΛ....... / ΔΟVMЄNIANOC
Бюст с ризница, надясно.
Оп. VΠ CTA ΛΟΝΓЄΙΝΟV·ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡ, в отреза OC ICTP
Хермес гол, прав наляво, с десния крак стъпил върху скала, в дясната ръка държи кадуцей, през лявата е преметнатата хламида.
Pick 1849 var.
Æ ↑ 26/25 мм 11,50 г

69. *Л.* .... ΔΙΑΔɣ / MЄNIANOC K
Бюст с ризница, надясно.
Оп. VΠ CTA...... / ....ΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟ, в отреза C I
Императорът във военни дрехи прав насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи патера, в лявата – жезъл.
Мушмов 1335
Æ ↓ 25,5/25 мм 12,82 г

70. *Л.* K M ΟΠΕΛ.......ΔΙΑΔ / OVMЄNIANOC
Бюст с ризница, надясно.
Оп. VΠ CTATI ΛΟΝΓ / INOV ΝΙΚΟΠΟΛΙ, в отреза ΤΩΝ ΠΡΟC ...
Речен бог седнал на скала наляво, в дясната ръка държи клонка.
Мушмов 1352
Æ ↑ 26 мм 11,80 г

С името на легата Marcius Agrippa (217 – 218)

71. *Л.* ..ΟΠΠΕΛ ΑΝΤΩΝΙ·ΔΙΑΔΟVME...
Бюст с ризница, надясно.
Оп. VΠ ΑΓΡΙΠΠΑ NIK / ΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟ, в отреза C ICTPΩ
Артемида в ход надясно, с дясната ръка вади стрела от закачен на гърба ѝ колчан, в лявата държи лък и стрела. В краката ѝ куче, надясно.
Pick 1798
Æ ↘ 26/25 мм 10,09 г

72. Λ............. / ΑΔΟVMЄ.....
Бюст с ризница, надясно.
Оп. VΠ ΑΓΡΙΠΠΑ ΝΙ / ΚΟΠΟΛΙΤΩΝ, в полето вляво ΠΡ, вдясно OC, в отреза ICTP
Нике в ход надясно, в дясната ръка държи венец, в лявата – палмова клонка.
Pick 1801
Æ ↑ 26/25 мм 10,59 г

73. *Л.* K M ΟΠΠΕΛ ΑΝΤΩΝΙΝΟC
ΔΙΑΔΟVMENIANOC
Глава надясно.
Оп. VΠ ΑΓΡΙΠΠΑ ΝΙΚΟ / ΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟC ICTPΩN
Асклепий прав насреща, с глава наляво, с дясната ръка се подпира на тояга, около която се увива змия.
Pick 1805.1
Æ ↓ 26/25 мм 11,29 г

Елагабал (218 – 222)
С името на легата T. Flavius Novius Rufus (218 – 220)

74. *Л.* AVT K M AVPH / ΑΝΤΩΝΕΙΝΟC
Бюст с лъчист венец, броня и драпирана дреха, надясно.
Оп. VΠ NOBIOV POVΦ.. / ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ Π, в полето вляво PO, вдясно C I, в отреза CTPΩ
Хера права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи патера, в лявата – жезъл.
Pick 1903
Æ ↑ 26/25 мм 13,60 г

75. *Л.* .. K M AVP / ΑΝΤΩΝΙΝΟC
Бюст с лъчист венец, броня и драпирана дреха, надясно.
Оп. VΠ NOBIO....... / ΚΟΠΟΛΙΤΩΝ πρO / C, в полето вляво CΓPΩ / N
Атина права насреща, с глава наляво, с дясната ръка държи щит опрян на земята, в лявата – копие с върха надолу.
Pick 1920
Æ ↓ 27/26 мм 12,15 г

76. *Л.* AVT K M AVPH / AN......
Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.
Оп. .... POVΦOV ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟC I, в полето вляво CTP, вдясно ΩN
Асклепий прав насреща, с глава наляво, с дясната ръка се подпира на тояга, около която се увива змия.
Pick 1935
Æ ↑ 25/24 мм 10,75 г

77. *Л.* .... / ΑΝΤΩΝΙΝ•C
Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.
Оп. VΠ NOBIOV POVΦOV ΝΙΚΟΠΟΛΙΤΩΝ ΠΡΟC I, в отреза CTPΩ
Като № 76.

Pick 1937.1
Æ ↓ 27/26 мм 12,30 г

78. *Л.* AVT K M AVPH / ....NEINOC
Бюст с лъчист венец, броня и драпирана дреха, надясно.
Оп. VΠ NOBIOV POV / ΦOV NIKOΠOΛITΩN, в отреза ΠPOC IC
Немезида с калатос права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи патера, в лявата рог на изобилието, в краката ѝ – колело.
Pick 1964
Æ ↑ 25/23 мм 11,00 г

79. *Л.* AVT K M AVPH / ANTΩNEINOC
Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.
Оп. .. NOBIOV POVΦOV / NIKOΠOΛITΩN ΠPOC, в отреза ICTPON
Конкордия с калатос права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи патера над запален олтар, в лявата – рог на изобилието.
Pick 1965 var.
Æ ↙ 25/23 мм 9,83 г

80. *Л.* Като № 79.
Оп. VΠ NOBIOV POV / ΦOV NIK......, в отреза ΩN ΠPOC I / CTP
Конкордия права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи патера, в лявата – рог на изобилието.
Pick 1967
Æ ↓ 26/25 мм 10,59 г

81. *Л.* Като № 79.
Оп. VΠ NO............
Тюхе права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи кормило, в лявата – рог на изобилието.
Pick 1974
AE ↑ 24 мм 9,93 г

82. *Л.*.... AVPH / AN..........
Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.
Оп. VΠA NOB........... NIKOΠOΛITΩN Π......O, в полето вдясно N
Змия с нимб около главата, наляво.
Pick 1997
Æ ↑ 26/25 мм 11,75 г

Гордиан III (238 – 244)
С името на легата Sabinius Modestus (241 – 243)

83. *Л.* AVT K M ANTΩ / ΓΟΡΔΙΑΝΟC
Бюст с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.
Оп. VΠ CAB MOΔЄCTov NI / KOΠOΛЄITΩN ΠPOC ..., в полето вдясно P / Ω / N
Хера права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи патера, в лявата – жезъл.
Мушмов 1515
Æ ↑ 26/25 мм 14,73 г

84. *Л.* Като № 83.
Оп. VΠ CAB MOΔЄCTov / NIKOΠOΛЄITωn Π..., в полето вдясно I / C / T / P / O / N
Немезида с калатос права насреща, с глава наляво, дясната ръка е вдигната към лицето, в лявата ръка държи аршин, в краката ѝ – колело.
Pick 2071
Æ ↘ 26/25 мм 11,91 г

85. *Л.* AVT K M ANTΩNIOC / ΓΟΡΔΙΑΝΟC
Бюст с лъчист венец, броня и драпирана дреха, надясно.
Оп. VΠ CAB....... NIKOΠOΛЄVTωn пpOC ICтpON
Орел с разперени криле насреща, стъпил върху светкавица, с глава наляво и венец в клюна.
Pick 2101
Æ ↓ 28/27 мм 13,79 г

86. *Л.* Като № 83.
Оп...........OΛЄITωn.., в отреза ....IC...
Като № 85.
Pick 2099
Æ ↑ 27,5/27 мм 11,78 г

Тракия
Анхиало
Септимий Север (193 – 211)

87. *Л.* AV K Λ CЄΠ / CЄVHPOC
Бюст на Септимий Север с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.
Оп. OYΛΠIANΩ / N AΓXIAΛEΩN
Конкордия с калатос права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи патера, в лявата – рог на изобилието.
Pick 473.15
Æ ↗ 27/25 мм 9,53 г

88. *Л.* [AV K Λ] CЄΠT / CЄVHPOC
Бюст на Септимий Север с лавров венец, броня и драпирана дреха, надясно.
Оп. OYΛΠIANΩN AΓXIAΛE, в отреза ΩN
Крепостна стена с три зъбера, фланкирана от две кули.
Pick 484.3
Æ ↗ 25,5/25 мм 11,43 г

Каракала (198 – 217)

89. *Л.* AYT M AVPHΛ / ANTΩNEINOC
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. OYΛΠIAN / ΩN AΓXIAΛEΩN
Орел с полуразперени крила насреща, стъпил върху светкавица, с глава наляво и венец в клюна.
Pick av. 531/rev. 530
Æ ↓ 27 мм 12,94 г

Гордиан III и Транквилина (233 – 244)

90. *Л.* AVT K M ANT ΓΟΡΔΙΑΝΟC AVΓ CЄB, в отреза TPANKVΛ / ΛEINA
Бюст на Гордиан III с лавров венец, надясно и бюст на Транквилина с диадема, наляво.

Оп. ΟΥΛΠΙΑΝΩΝ Α / Γ / ΧΙΑΛΕΩΝ
Хермес гол, прав насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи кесия, в лявата през която е преметната мантия – кадуцей.
Pick 664.3.4
Æ ↙ 26/27 мм 9,08 г

91. *Л.* [AVT K] M ANT ΓΟΡΔΙΑΝΟC AVΓ CAB, в отреза TPANKVΛΛI / NA
Бюст на Гордиан III с лавров венец, надясно и бюст на Транквилина с диадема, наляво.
Оп. ΟΥΛΠΙΑΝΩ / Ν ΑΓΧΙΑΛΕΩΝ
Конкордия с калатос права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи патера, в лявата – рог на изобилието.
Pick 675
Æ ↓ 25 мм 13,92 г

Филипопол

Елагабал (218 – 222)

92. *Л.* AVT K M AVP / ANTΩNEINOC
Бюст с лъчист венец, броня и драпирана дреха, надясно.
Оп. ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΕΙΤΩΝ ΝΕΩΚΟΡΩΝ
Глава на Артемида, надясно.
Мушмов 511
Æ ↙ 25 мм 12,10 г

93. *Л.* AV[T K M AVP] HΛ / ANTΩNEINOC
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. ΜΕΤΡΟΠΟΛΕΟC ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΕΩC ΝΕΩ, в полето вляво КО, вдясно PƔ
Император във военно облекло прав насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи патера, в лявата – жезъл.
Æ ↑ 27,5 мм 15,24 г

Юлия Паула

94. *Л.* IOVΛ KOPN / ΠΑVΛΑ CEB
Бюст с диадема и драпирана дреха, надясно.
Оп. ΜΕΤΡΟΠΟΛΕΟC ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΕΩC ΝΕΩΚΟΡƔ
Хигия права надясно храни змия от патера.
Мушмов 551
Æ ↓ 28/26 мм 14,53 г

Хадрианопол

Каракала (198 – 217)

95. *Л.* AVT K M AVP CEVH / AN.........
Глава с лавров венец, надясно.
Оп. .....PI / ΑΝΟΠΟΛΕΙΤΩΝ
Императорът на кон в галоп, надясно, с лявата ръка държи юздите на коня, с дясната замахва с копие към коленичил на земята пленник. Зад коня фигура на младеж, който държи с лявата ръка опашката на коня.
Юрукова 369
Æ ↑ 24/25 мм 11,46 г

Гордиан III (238 – 244)

96. *Л.* AVT K M ANT / ΓΟΡΔΙΑΝΟC AVΓ
Бюст с лавров венец, ризница и драпирана дреха, надясно.
Оп. ΑΔΡΙΑΝΟΠ / ΟΛΕΙΤΩΝ
Атина права насреща, с глава наляво, с дясната ръка държи щит опрян на земята, с лявата – копие обърнато с върха надолу.
Юрукова 557
Æ ↗ 25 мм 11,25 г

Неопределен град

Каракала (198 – 217)

97. *Л.* ..... / ANTΩNEIN..
Бюст с лавров венец, надясно.
Оп. Артемида в ход надясно, с дясната ръка вади стрела от закачен на гърба ѝ колчан, в лявата протегната напред държи лък.
Æ 26 мм 9,72 г

Филип Араб (244 – 249)

98. *Л.* AVT K M IOVΛ.......
Бюст с лавров венец, надясно.
Оп. Фигура права наляво.
Æ 27 мм 9,19 г

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Върбанов, Русев 2005: В. Върбанов, Н. Русев. Находка от провинциални бронзови монети от с. Звезда, Търговищко. – В: Монетите и банкнотите – възможни прочити. Юбилеен сборник в чест на ст.н.с. д-р Христо Харитонов. Велико Търново, 2005, 107 – 120.

Герасимов 1940/42: Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1940 г. – Известия на Българския археологически институт, XIV, 1940/42, 282 – 285.

Герасимов 1963: Т. Герасимов. Съкровища от монети, намерени в България през 1960 и 1961 г. – Известия на Археологическия институт, XXVI, 1963, 257 – 266.

Герасимов 1964: Т. Герасимов. Монетни съкровища, намерени в България през 1962 и 1963 г. – Известия на Археологическия институт, XXVI, 1964, 237 – 244.

Драгоев 2012: Д. Драгоев. Находка от провинциални бронзови монети от фонда на РИМ – Русе. – VI Национална научна конференция Попово – минало и бъдеще, част I. Велико Търново, 2012, 181 – 214.

Дремсизова-Нелчинова, Гинев, Ангелова, Конакли-

ев 1991: Ц. Дремсизова-Нелчинова, Г. Гинев, И. Ангелова, А. Конаклиев. Археологически паметници в Търговищкия район. София, 1991.

Мушмов 1912: Н. Мушмов. Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе. София, 1912.

Мушмов 1926: Н. Мушмов. Античните монети на Пловдив. София, 1926.

Мушмов 1927: Н. Мушмов Колективни находки на монети през 1925 – 1926 год. – Известия на Българския археологически институт, IV, 1927, 321 – 326.

Стойков 2002 – 2003: В. Стойков. Кратък исторически анализ на колективните монетни находки от Поповска и Опаченска общини. – Нумизматика и сфрагистика, IX, 2002 – 2003, 78 – 83.

Юрукова 1987: Й. Юрукова. Монетосеченето на градовете в Долна Мизия и Тракия II – III в. Хадрианопол. София, 1987.

Pick, Regling 1910: B. Pick, K. Regling. Die Antiken Münzen von Dacien und Moesien. Berlin, 1910.

SNG Budapest 2000: Sylloge Nummorum Graecorum Hungary. Volume III, Moesia Inferior. Milano 2000.

Strack 1912: M. Strack. Die Antiken Münzen von Thrakien. Berlin 1912.

HOARD OF PROVINCIAL COINS FROM DOLETS VILLAGE, POPOVO REGION

Miroslava DOTKOVA

(Summary)

In 1940 in the area of Dolets village, Popovo region, Northeastern Bulgaria, a hoard containing 116 coins was found all by chance. The hoard is composed of emissions of the provincial mint in Moesia Inferior and Thrace. 98 of the coins entered the Museum of Archaeology in Sofia. The earliest coins in the hoard come from the days of Septimius Severus (193 – 211), and the latest one belongs to Philip the Arab (244 – 249). The coins of Nicopolis ad Istrum and Marcianopolis predominate among the towns in Moesia Inferior, and the mints in Callatis and Odessus are represented with single pieces. From the mints in Thrace the hoards contains coins from Anchialos, Philippopolis and Hadrianopolis. On two of the coins the mints have not been determined because of the heavily erased reverses.

The iconographic types of the emissions are common and well known, with prevailing representations of deities of the Greco – Roman pantheon and personifications.

With the coin of Plautilla struck in Nicopolis ad Istrum a coin die has been registered unknown so far representing a river god holding the cornucopia instead of the usual wheatear or twigs.

Due to the lack of data from archaeological excavations in the area of today's village of Dolets, as well as the absence of information about the context in discovering the hoard, the time and reasons for its concealment cannot be determined with certainty. Having in mind the degree of exhaustion of the latest emissions, and also comparing them with hoards from the same region similar in composition and chronology, we can suppose that the hoard from Dolets was buried as a result of the severe Goths' invasion in 250 – 251. However, this does not deny the possibility that it was hidden also due to one of the numerous Barbarian raids in the second half of the 3rd c., or for private reasons that led to its abandonment in the soil almost to the mid 20th c.

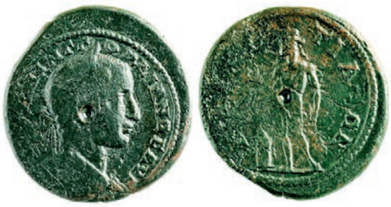
1

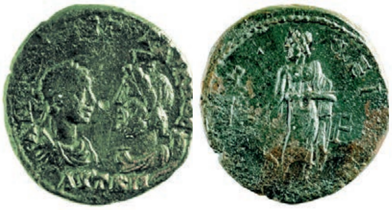
2

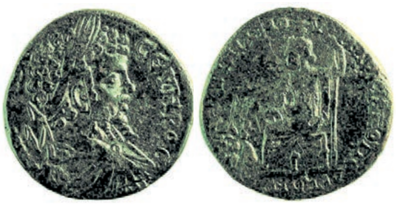
3

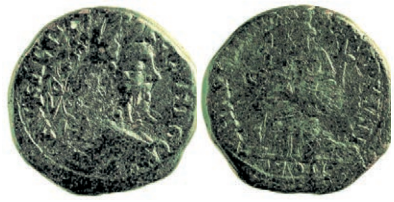
4

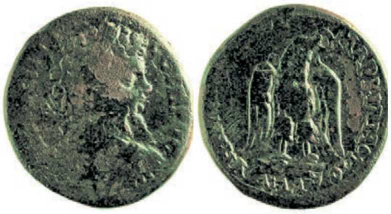
5

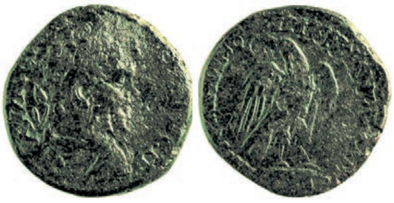
6

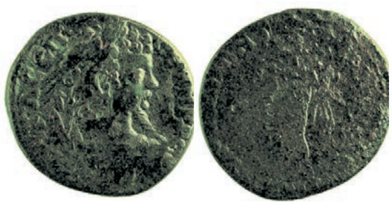
7

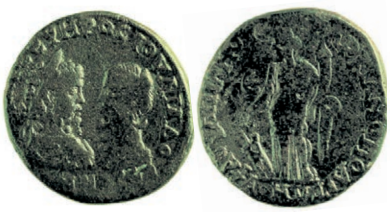
8

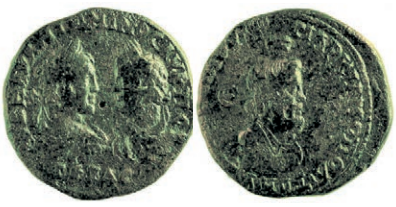
9

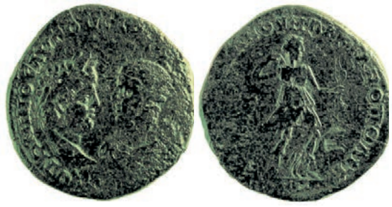
10

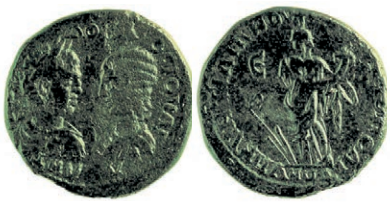
11

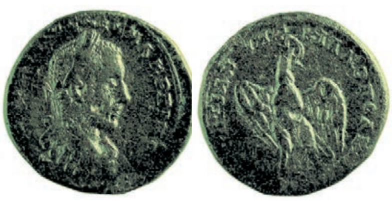
12

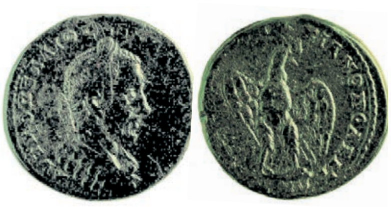
13

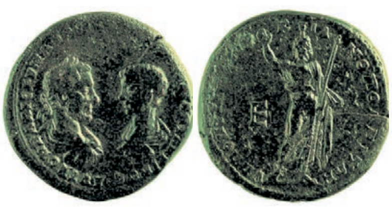
14

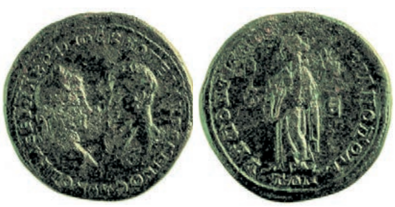
15

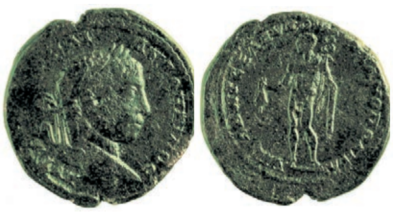
16

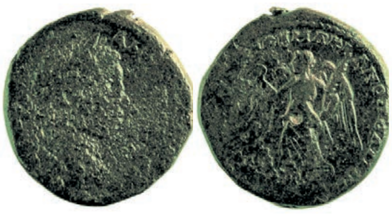
17

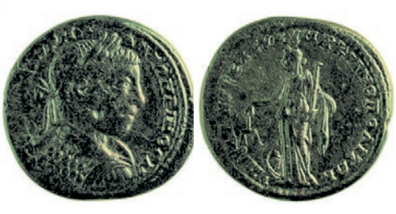
18

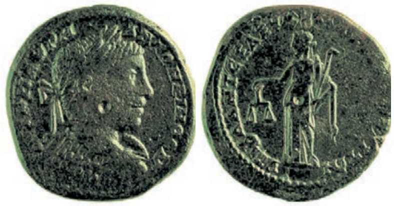

19

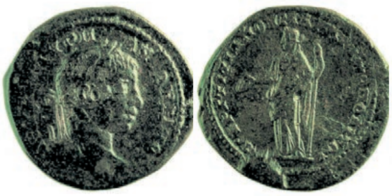

20

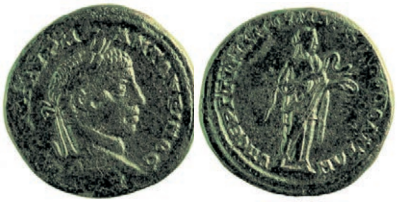

21

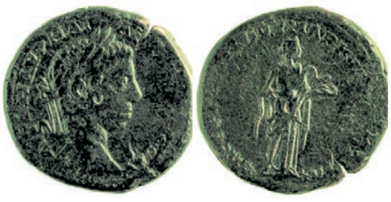

22

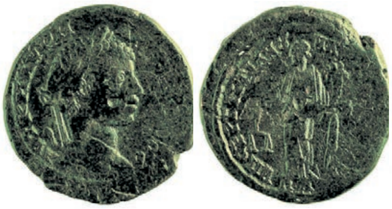

23

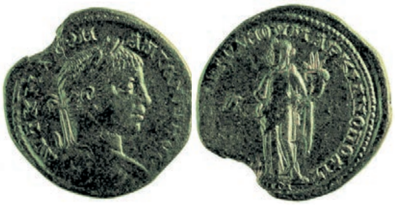

24

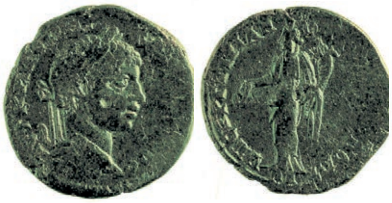

25

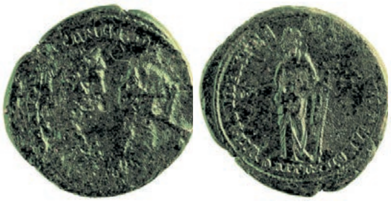

26

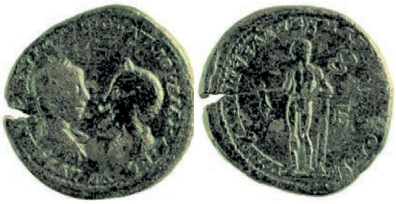

27

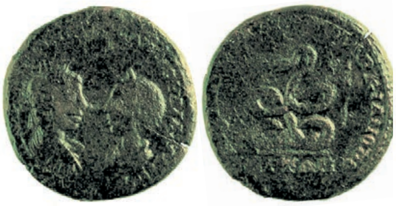

28

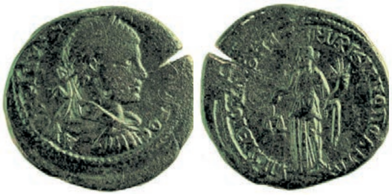

29

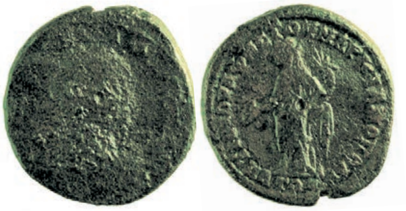

30

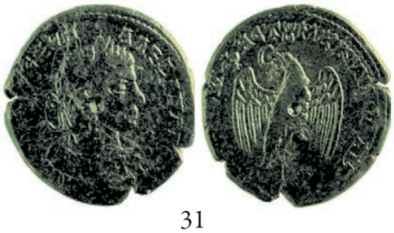

31

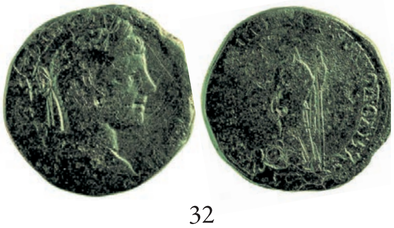

32

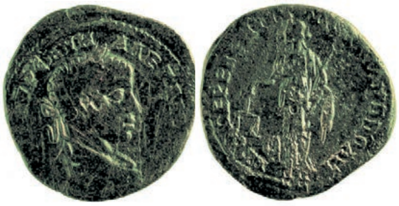

33

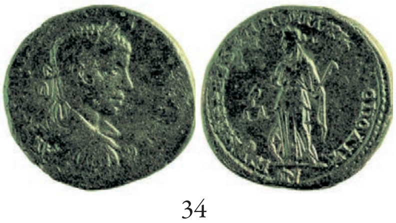

34

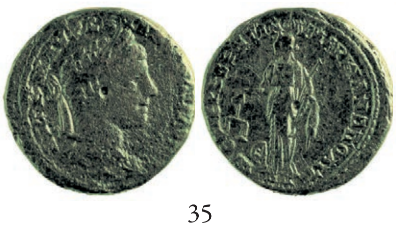

35

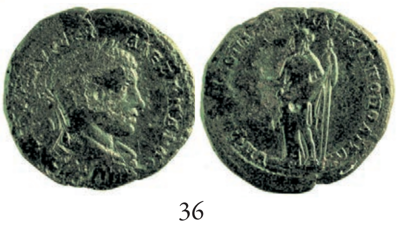

36

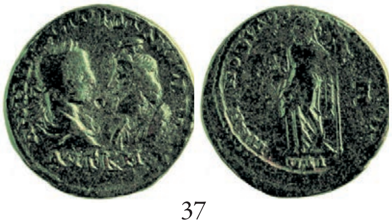

37

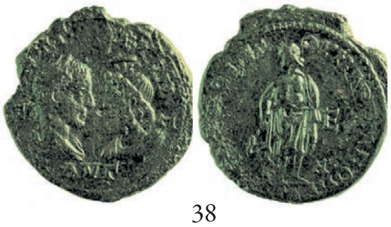

38

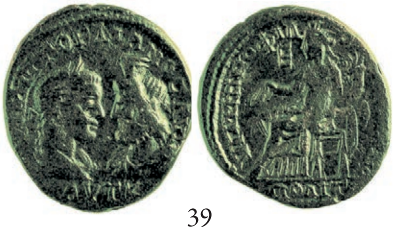

39

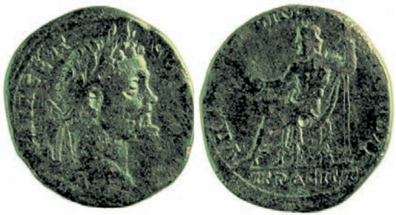
40

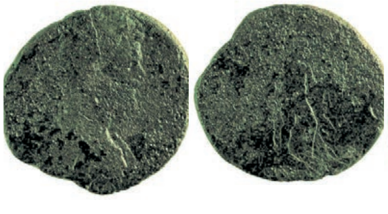
41

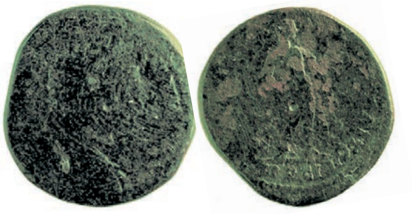
42

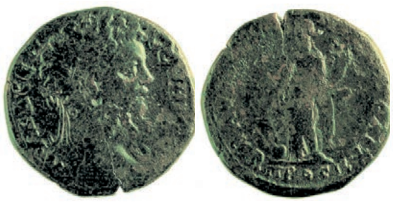
43

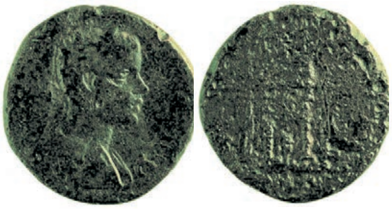
44

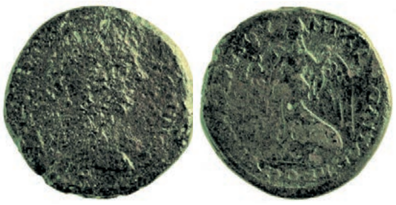
45

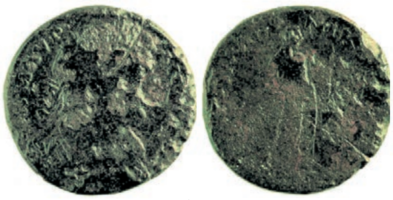
46

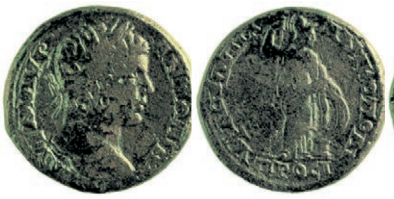
47

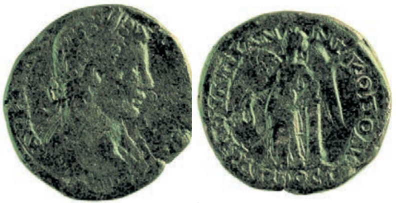
48

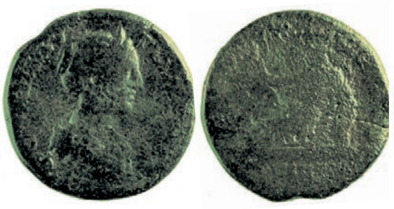
49

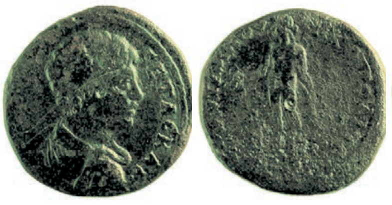
50

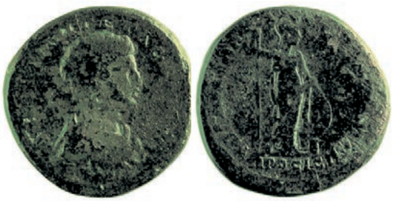
51

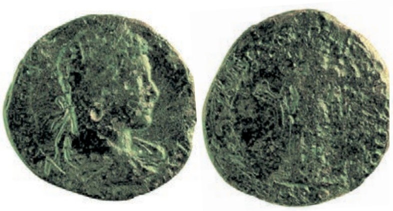
52

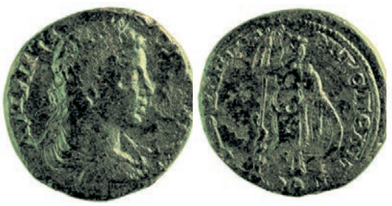
53

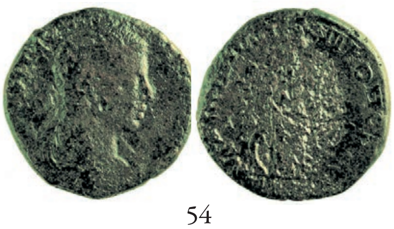
54

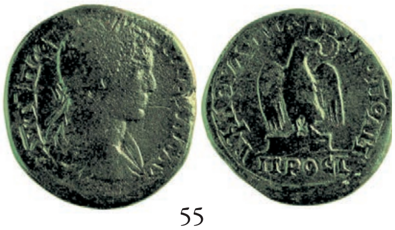
55

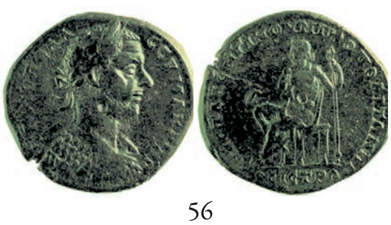
56

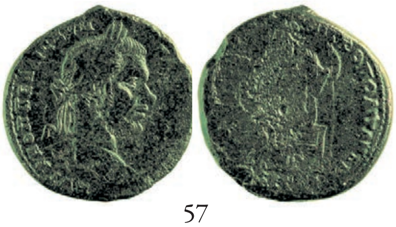
57

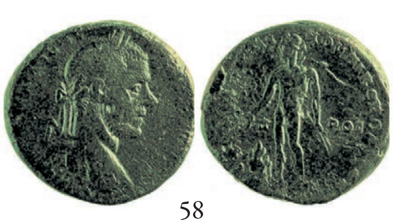
58

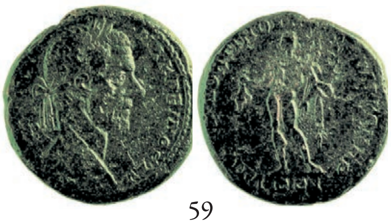
59

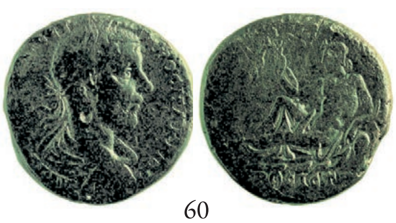
60

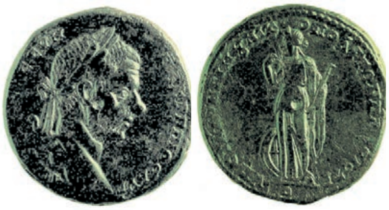

61

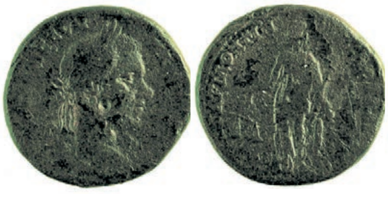

62

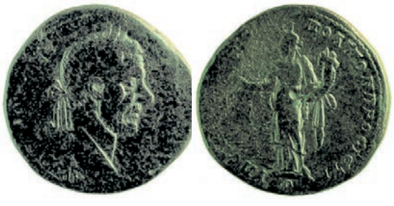

63

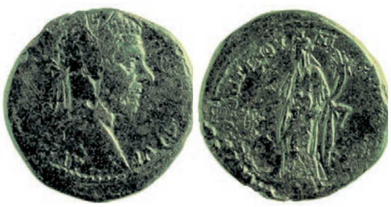

64

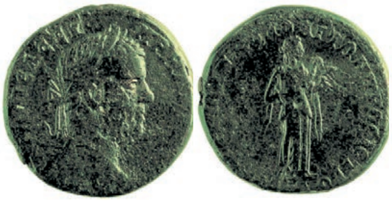

65

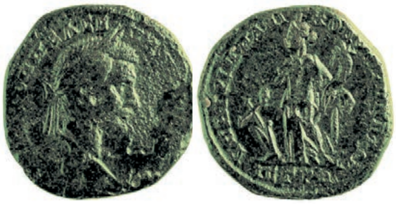

66

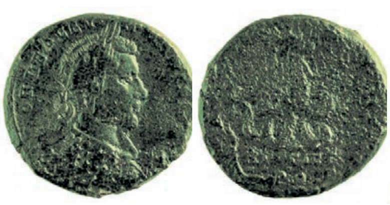

67

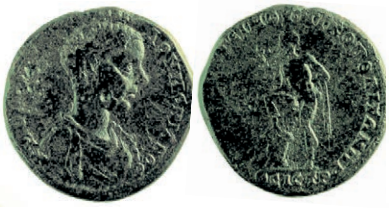

68

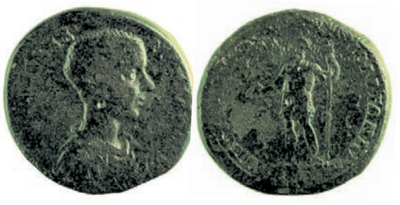

69

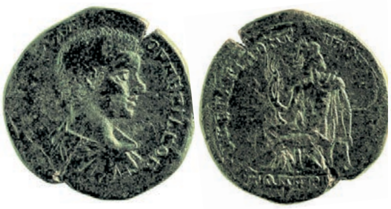

70

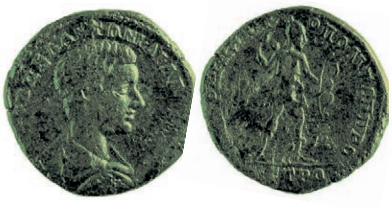

71

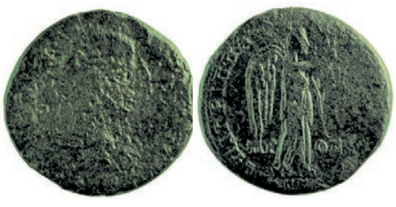

72

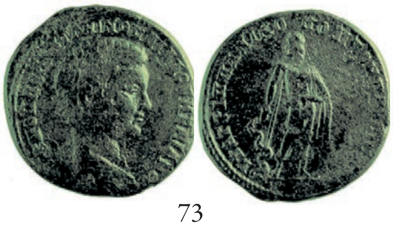

73

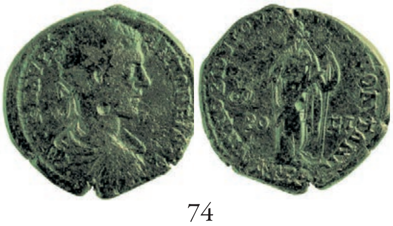

74

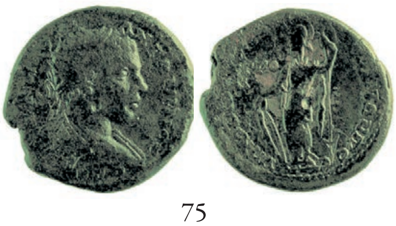

75

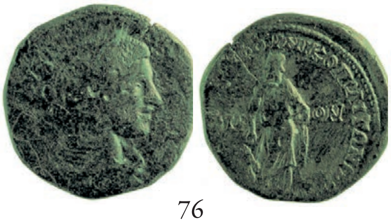

76

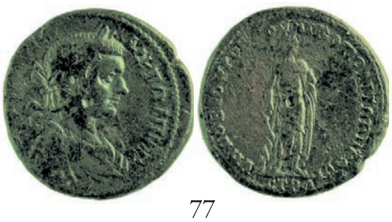

77

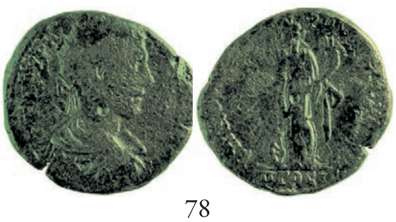

78

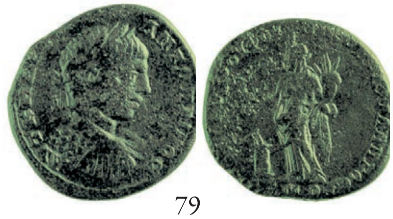

79

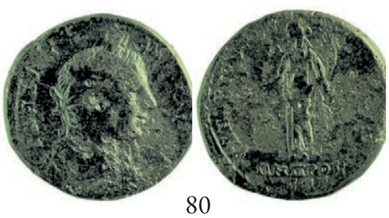

80

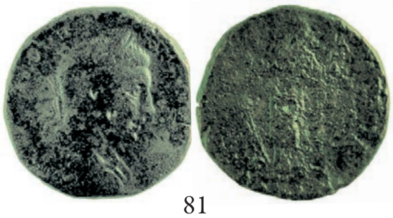

81

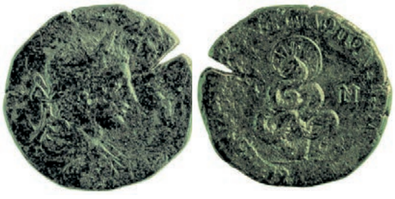
82

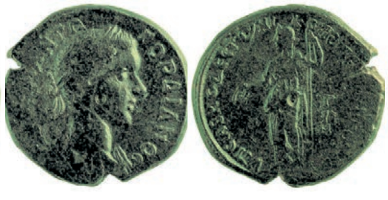
83

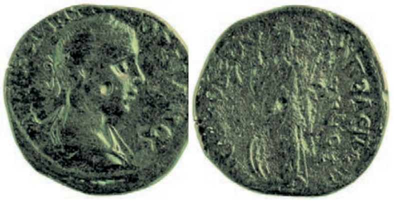
84

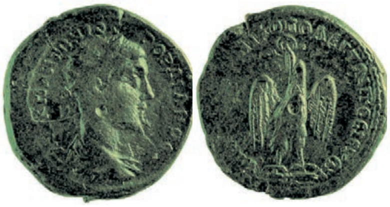
85

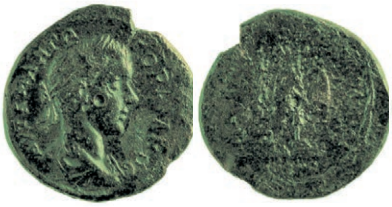
86

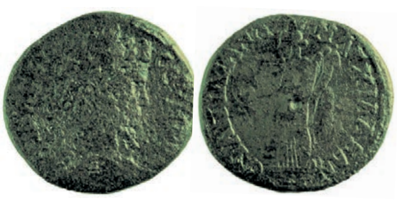
87

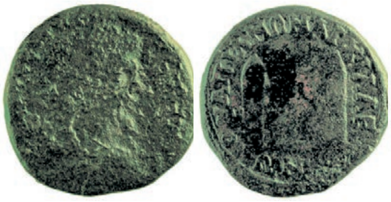
88

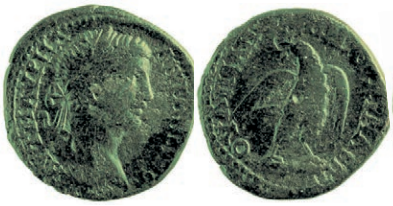
89

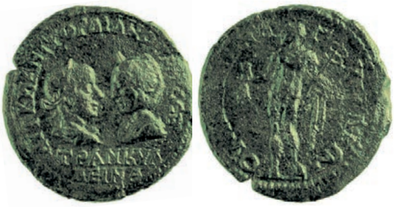
90

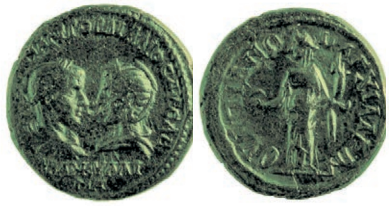
91

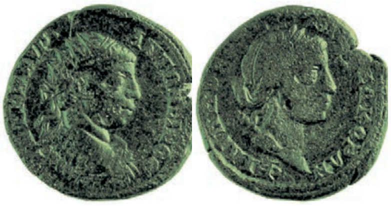
92

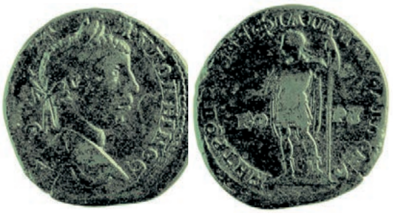
93

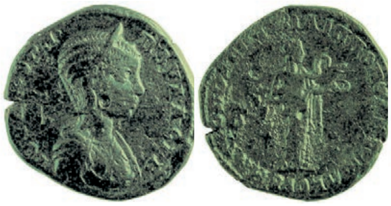
94

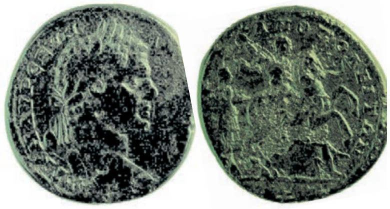
95

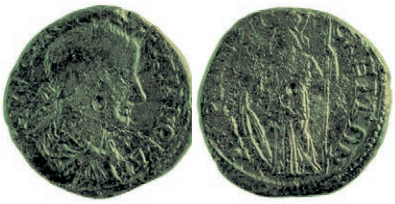
96

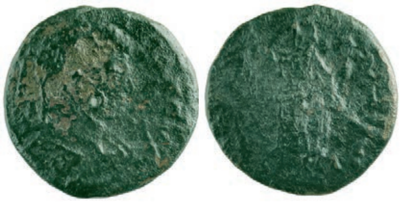
97

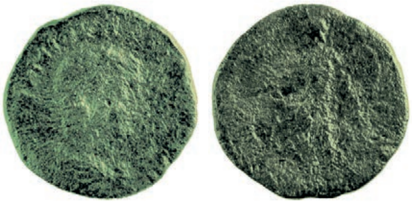
98

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА"

ЦИРКУЛАЦИЯ НА ПРОВИНЦИАЛНИ БРОНЗОВИ МОНЕТИ ОТ II – III В. В ПАЗАРДЖИШКА ОБЛАСТ

Светослава ФИЛИПОВА

Съвременната Пазарджишка област, върху чиято територия е фокусирано настоящото изследване, обхваща части от Горнотракийската низина, Средна гора, Родопите и малка част от Рила. Местоположението и специфичният релеф са сред основните фактори за наличието на изобилие от археологически обекти, сред които и множество монетни находки. Информацията за циркулация на провинциалните бронзови монети от периода II – III в. произлиза от няколко направления. На първо място са монетните находки с установено местонамиране и монетите, открити при редовни археологически проучвания, инвентирани в нумизматичните фондове на Регионален исторически музей (РИМ) – Пазарджик[1] и Регионален археологически музей (РАМ) – Пловдив[2]. Използвана е и информацията, публикувана в бюлетините за монетни находки.

От административна гледна точка през изследвания период съвременната Пазарджишка област попада в градската територия на Филипопол. Заемаща стратегическо кръстопътно положение, през нея минава Централният римски път (*Via diagonalis*), който, преминавайки през Белград (*ант. Singidunum*), София (*ант. Serdica*), Пловдив (*ант. Philippopolis*) и отиващ към Истанбул (*ант. Byzantium*) е най-важната и пряка сухопътна връзка между Западна Европа, балканските провинции и Мала Азия. Първата станция, локализирана на територията на област Пазарджик, е Бона Манзио (*Bona Mansio*) или Лисе (*Lissas*) при гр. Ветрен (Маджаров 2009, 86). Следващите станции са Алузоре (*Alusore*) при с. Бошуля и Бесапара (*Bessapara*) (или *Zirmis* – Зирме) при с. Синитово. От там на юг се отклонява Западният презродопски път, който води към долината на р. Места и Беломорието. Античното селище при с. Капитан Димитриево, е първата пътна станция на този път след отклонението му от Централния (Маджаров 2009, 310). Презродопските пътища осъществяват връзката с големите селища на Егея. През Родопите на север тези артерии достигат долината на р. Хеброс (Марица) при Филипополис, Бесапара и гр. Ветрен, а в южна посока се отправят основно към градовете Маронея, Абдера, о-в Тасос, устието на р. Нестос (р. Места). Това са главните направления, по които е осъществяван трафикът на стоки от вътрешността на Тракия към егейското крайбрежие и обратно. През пазарджишкото поле минава и отбивката на главния път Стоби – Пауталия – Сердика. От Пауталия трасето му минава през античните селища при селата Невестино, Панчарево, местността Разметаница, покрай Голямо село и през Яхиново достига до Германия (Сапарева баня) (Иванов 1906, 25; Мешеков 1989, 182; Кацарова 2005, 218). От Германия пътят прехвърля вододела между реките Струма и Искър при с. Сапарево и по долината на р. Лъкатница отива към с. Говедарци, продължавайки по северните склонове на Рила и по долината на р. Марица слиза около с. Радуил. Оттам в източна посока по поречието на Марица трасето на пътя продължава към Филипопол (Геров 1961, 241 – 242).

---

[1] За провинциалните бронзови монети, съхранявани във фонда на РИМ Пазарджик Вж.: Ignatova, Filipova, Tenchova, Prokopov 2015, 50 – 85, 124 – 140.

[2] Информацията е на колегата Десислава Давидова, за което ѝ благодаря.

Информация за намерени провинциални монети има за редица селища в Пазарджишка област (виж карта 1).

Единични провинциални монети са намерени в **с. Баня, Панагюрско:** 2 монети на Филипопол, сечени по време на управлението на Антонин Пий (138 – 161 г.) и на Марк Аврелий (161 – 180 г.). Селище от римската епоха е регистрирано в м. „Змейовец“, **с. Калугерово**. От там произхождат монети на Антонин Пий (138 – 161 г.), на Марк Аврелий (161 – 180 г.), сечени в Пауталия; на Каракала (198 – 217 г.) от Пауталия и Сердика; на Елагабал (218 – 222 г.) от Филипопол.

Три провинциални монети: на Комод (177 – 192 г.), сечена в Пауталия; на Септимий Се-

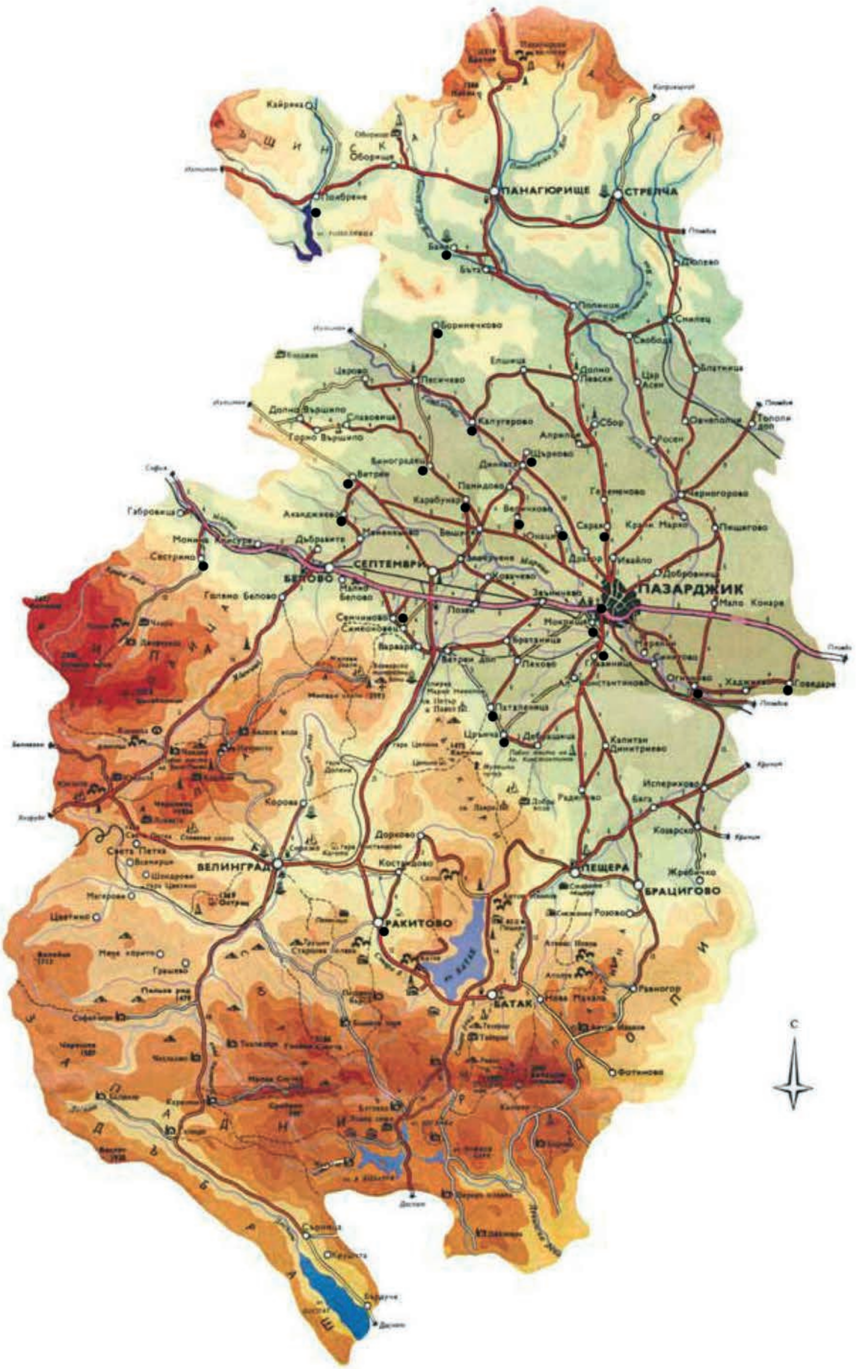
ПАНАГЮРИЩЕ
СТРЕЛЧА
Калугерово
СЕПТЕМВРИ
БЕЛОВО
ПАЗАРДЖИК
ВЕЛИНГРАД
РАКИТОВО
ПЕЩЕРА
БРАЦИГОВО
БАТАК
С

Карта 1

Император	**Монетарница**	**Местонамиране**	**Информация**	**Брой**
Антонин Пий (138 – 161)	Филипопол	Баня, местността „Вагрен“	CCCHBulg V 2015, 72, № 216; Инв. № 791	1
		Пазарджик	CCCHBulg V 2015, 72, № 223; Инв. № 1478	1
		Мокрище	Инв. № АМПл 2788	1
	?	Калугерово	CCCHBulg V 2015, 84, № 296; Инв. № 2124	1
Марк Аврелий (161 – 180)	Пауталия	Калугерово	CCCHBulg V 2015, 63, № 160; Инв. № НСФ 102	1
	Филипопол	Баня, местността „Хисарлъка“	CCCHBulg V 2015, 72, № 224; Инв. № 2338	1
	?	Црънча, местността „Могилата“	CCCHBulg V 2015, 84, № 297; Инв. № 2092	1
Фаустина Млада	Хадрианопол	Огняново, Светилище на нимфите	Авдев 1981, 31	1
	Пауталия	Находка Сестримо	CCCHBulg V 2015, 124, № 627; Инв. № 2149	1
Комод (177 – 192)	Пауталия	Ветрен	Филипова 2012б, 299; CCCHBulg V 2015, 64, № 167; Инв. № 954	1
	Филипопол	Находка Аканджиево	Герасимов 1966, 211; Юрукова 1978, 59	2
Псевдоавтономно монетосечене II в.	Хермокапелия (Лидия)	Арх. проучвания Огняново	CCCHBulg V 2015, 82, № 284; Инв. № 2383	1
Септимий Север (193 – 211)	Августа Траяна	Юнаците	CCCHBulg V 2015, 56, № 124; Инв. № 852	1
		Ветрен	CCCHBulg V 2015, 56, № 125; Инв. № 953	1
		Находка Сестримо	CCCHBulg V 2015, 124, № 629; Инв. № 2186	1
	Пауталия	Величково, местността „Белите гробища“	CCCHBulg V 2015, 64, № 169; Инв. № 909	1
		Находка Сестримо	Филипова 2012б, 299; CCCHBulg V 2015, 126, № 630 – 631; Инв. № 2150 – 2151	2
		Находка Аканджиево	Герасимов 1966, 211; Юрукова 1978, 59	9
		Находка Боримечково	Цончев 1963, 16; Гущераклиев 2014, 65; Инв. № АМПл 161	1
	Филипопол	Находка Аканджиево	Герасимов 1966, 211; Юрукова 1978, 59	3
	Анкира	Находка Аканджиево	Герасимов 1966, 211; Юрукова 1978, 59	1
	?	Находка Сестримо	CCCHBulg V 2015, 126, № 632; Инв. № 2224	1
Юлия Домна	Августа Траяна	Находка Аканджиево	Герасимов 1966, 211; Юрукова 1978, 59	1
	Пауталия	Огняново, Светилище на нимфите	Авдев, с. 31	1
	Сердика	Находка Сестримо	CCCHBulg V 2015, 126, № 633 – 634; Инв. № 2158 – 2159	2
		Огняново, Светилище на нимфите	Авдев 1981, 31	1
		Находка Аканджиево	Герасимов 1966, 211; Юрукова 1978, 59	1
	Филипопол	Находка Сестримо	CCCHBulg V 2015, 126, № 635; Инв. № 2179	1

Император	**Монетарница**	**Местонамиране**	**Информация**	**Брой**
Каракала (198 – 217)	Августа Траяна	Находка Сестримо	CCCHBulg V 2015, 126, № 636 – 638; Инв. № 2187 – 2189	3
		Находка Аканджиево	Герасимов 1966, 211; Юрукова 1978, 59	7
	Бизантион	Карабунар	CCCHBulg V 2015, 58, № 133; Инв. № 775	1
	Деултум	Огняново, Светилище на нимфите	Авдев 1981, 31	1
		Находка Аканджиево	Герасимов 1966, 211; Юрукова 1978, 59	1
	Никополис ад Нестум	Находка Аканджиево	Герасимов 1966, 211; Юрукова 1978, 59	1
	Пауталия	Виноградец, местността „Читаците“	Филипова 2012б, 300; CCCHBulg V 2015, 64, № 175; Инв. № 2134	1
		Находка Аканджиево	Герасимов 1966, 211; Юрукова 1978, 59	20
		Сребрино (Калугерово), местността „Змейовец“	Филипова 2012б, 301; CCCHBulg V 2015, 66, № 180; Инв. № 1037	1
		Находка Сестримо	Филипова 2012б, 300 – 301; CCCHBulg V 2015, 126 – 128, № 639 – 643; Инв. № 2152 – 2156	5
	Сердика	Величково, местността „Манастира“	CCCHBulg V 2015, 68, № 191; Инв. № 1484	1
		Главиница	CCCHBulg V 2015, 68, № 192; Инв. № 451	1
		Щърково	CCCHBulg V 2015, 68, № 193; Инв. № 859	1
		Сребрино (Калугерово), местността „Змейовец“	CCCHBulg V 2015, 68, № 194 – 195; Инв. № 2395 – 2396	2
		Пазарджик	CCCHBulg V 2015, 70, № 200, 208; Инв. № 780, 1074	2
		Паталеница	CCCHBulg V 2015, 70, № 201; Инв. № 1060	1
		Находка Сестримо	CCCHBulg V 2015, 128 – 130, № 644 – 663; Инв. № 2160 – 2175, 2177	20
		Находка Аканджиево	Герасимов 1966, 211; Юрукова 1978, 59	25
	Филипопол	Арх. проучвания Огняново, „Светилище на нимфите“	CCCHBulg V 2015, 76, № 240; Инв. № 2409	1
		Находка Сестримо	CCCHBulg V 2015, 130, № 664; Инв. № 2180	1
		Находка Аканджиево	Герасимов 1966, 211; Юрукова 1978, 59	4
	Траянополис	Огняново, Светилище на нимфите	Авдев 1981, 31	1
	Стоби	Находка Сестримо	CCCHBulg V 2015, 130, № 665 – 666; Инв. № 2148, 2223	2
	Никея	Юнаците	CCCHBulg V 2015, 80, № 274; Инв. № 2241	1
	?	Находка Сестримо	CCCHBulg V 2015, 130, № 667 – 669; Инв. № 2178, 2225 – 2226	3

Император	**Монетарница**	**Местонамиране**	**Информация**	**Брой**
Гета (198 – 212)	Августа Траяна	Дорково	CCCHBulg 2015, 56, № 130; Инв. № 958	1
		Находка Сестримо	CCCHBulg 2015, 132, № 670 – 674; Инв. № 2190 – 2194	5
		Находка Аканджиево	Герасимов 1966, 211; Юрукова 1978, 59	2
	Анхиало	Пазарджик	Инв. № АМПл 1239	1
	Пауталия	Паталеница, кв. „Баткун“, светилище	CCCHBulg 2015, 66, № 186; Инв. № 1871	1
		Находка Сестримо	Филипова 2012б, 301; CCCHBulg 2015, 132, № 675; Инв. № 2157	1
		Находка Аканджиево	Герасимов 1966, 211; Юрукова 1978, 59	2
	Сердика	Находка Сестримо	CCCHBulg 2015, 132, № 676; Инв. № 2176	1
		Находка Аканджиево	Герасимов 1966, 211; Юрукова 1978, 59	4
	Филипопол	Ветрен	CCCHBulg 2015, 76, № 243; Инв. № 952	1
		Находка Сестримо	CCCHBulg 2015, 132, № 677 – 678; Инв. № 2181 – 2182	2
		Находка Аканджиево	Герасимов 1966, 211; Юрукова 1978, 59	3
Елагабал (218 – 222)	Филипопол	Арх. проучвания язовир Тополница	CCCHBulg 2015, 76, № 246; Инв. № 622	1
		Сребрино (Калугерово)	CCCHBulg 2015, 76, № 247; Инв. № 2123	1
		Находка Сестримо	CCCHBulg 2015, 132 – 134, № 679 – 680; Инв. № 2183 – 2184	2
		Находка Аканджиево	Герасимов 1966, 211; Юрукова 1978, 59	2
		Находка Боримечково	Торчев 1963, 16; Гущераклиев 2014, 65; Инв. № АМПл 160	1
	Никея	Находка Сестримо	CCCHBulg 2015, 134, № 681; Инв. № 2219	1
Юлия Павла	Филипопол	Находка Аканджиево	Герасимов 1966, 211; Юрукова 1978, 59	1
Север Александър (222 – 235)	Деултум	Главиница	CCCHBulg 2015, 58, № 139; Инв. № 452	1
		Находка Сестримо	CCCHBulg 2015, 134, № 682 – 685; Инв. № 2195 – 2198	4
		Огняново, Светилище на нимфите	Авдев 1981, 31	1
		Ракитово	Герасимов 1963, 261	1
		Пазарджик	Инв. № АМПл 1233	1
	Амфиполис	Находка Сестримо	CCCHBulg 2015, 134, № 686; Инв. № 2185	1
Юлия Мамея	Деултум	Находка Сестримо	CCCHBulg 2015, 134, № 687 – 690; Инв. № 2199 – 2202	4
		Находка Боримечково	Торчев 1963, 16; Гущераклиев 2014, 65; Инв. № АМПл 155 – 156	2
		Огняново, Светилище на нимфите	Авдев 1981, 31	1
		Ракитово	Герасимов 1963, 261	1
		Пазарджик	Инв. № АМПл 1236	1
	Дарданос	Находка Сестримо	CCCHBulg 2015, 136, № 691; Инв. № 2147	1
	?	Находка Сестримо	CCCHBulg 2015, 136, № 692; Инв. № 2227	1
Максимин I (235 – 238)	Деултум	Находка Сестримо	CCCHBulg 2015, 136, № 693; Инв. № 2203	1
	Никея	Сарая	Мушмов 1929, 386	1
	?	Находка Сестримо	CCCHBulg 2015, 136, № 694; Инв. № 2146	1

Император	Монетарница	Местонамиране	Информация	Брой
Гордиан III (238 – 244)	Виминациум	Арх. проучвания Огняново, „Светилище на нимфите“	CCCHBulg 2015, 50, № 101; Инв. № 2380	1
		Находка Сестримо	CCCHBulg 2015, 136, № 695; Инв. № 2145	1
	Деултум	Огняново	CCCHBulg 2015, 60, № 146; Инв. № 2319	1
		Находка Сестримо	CCCHBulg 2015, 136 – 138, № 696 – 703; Инв. № 2204 – 2211	8
		Находка Боримечково	Цончев 1963, 16; Гущераклиев 2014, 65; Инв. № АМПл 157 – 159	3
		Огняново, Светилище на нимфите	Авдев, с. 31	3
		Пазарджик	Инв. № АМПл 1235, 1238	2
		Ракитово	Герасимов 1963, 261	1
	Хадрианопол	Семчиново, местност – та „Гергьова черква“	CCCHBulg 2015, 62, № 158; Инв. № 2136	1
	Никея	Пазарджик	CCCHBulg 2015, 80, № 280; Инв. № 890	1
		Говедаре, местността „Дълбоките гьолове“	CCCHBulg 2015, 80, № 281; Инв. № 648	1
		Находка Сестримо	CCCHBulg 2015, 138, № 704 – 706; Инв. № 2220 – 2222	3
Транквилина	Деултум	Находка Сестримо	CCCHBulg 2015, 138, № 707; Инв. № 2212	1
Филип I (244 – 249)	Деултум	Находка Сестримо	CCCHBulg 2015, 138, № 708 – 713; Инв. № 2213 – 2217	6
		Огняново, Светилище на нимфите	Авдев 1981, 31	1
		Пазарджик	Инв. № АМПл 1237	1
Отацилия Севера	Деултум	Ракитово	Герасимов 1963, 261	1
		Пазарджик	Инв. № АМПл 1234	1
		Находка Боримечково	Цончев 1963, 16; Гущераклиев 2014, 65; Инв. № АМПл 154	1
Филип II (244 – 249)	Деултум	Находка Сестримо	CCCHBulg 2015, 140, № 714; Инв. № 2218	1
Галиен (253 – 268)	Августа Траяна	Пазарджик	Инв. № АМПл 1240	1

вер (193 – 211 г.), сечена в Августа Траяна и на Гета (198 – 212 г.), сечена във Филипопол, са открити в **град Ветрен**.

От **град Пазарджик** произхождат монети на Антонин Пий (138 – 161 г.) от филипополската монетарница; на Каракала (198 – 217 г.), отсечена в Сердика; на Гета (198 – 212 г.), отсечена в Анхиало; на Север Александър (222 – 235 г.), Юлия Мамея, Гордиан III (238 – 244 г.), Филип I (244 – 249 г.) и Отацилия Севера от монетарницата в Деултум; на Гордиан III от Никея и на Галиен (253 – 268 г.) от Августа Траяна. От **с. Сарая** като част от разпиляна монетна находка присъствува монета на Максимин I Трак, сечена в Никея (Мушмов 1928/29, 386).

Провинциални монети са намерени в **с. Паталеница:** на Каракала (198 – 217 г.), отсечена в Сердика; от светилището в квартал Баткун на същото село, посветено на Асклепий, Хигия и Телесфор, произхожда монета на Гета (198 – 212 г.), отсечена в Пауталия. В **с. Юнаците** са открити монети: на Септимий Север (193 – 211 г.), отсечена в Августа Траяна и на Каракала (198 – 217 г.), отсечена в Никея; в **с. Карабунар**: монета на Каракала (198 – 217 г.) от монетарницата на Бизантион; в **с. Виноградец:** пауталийска монета на Каракала (198 – 217 г.); в **с. Щърково**: отново монета на Каракала (198 – 217 г.) от Августа Траяна; в **с. Семчиново**: монета на Гордиан III (238 – 244 г.) от Хадрианопол; в **с. Говедаре**: монета на Гордиан III (238 – 244 г.) от Никея; в **с. Мокрище:** монета на Антонин Пий от Филипопол; от археологическите проучвания на **язовир Тополница:** монета на Елагабал (218 – 222 г.), отсечена във Филипопол.

Провинциална монета на Марк Аврелий (161 – 180 г.) е намерена в **с. Црънча**; монета на Септимий Север (193 – 211 г.), отсечена в Пауталия – в **с. Величково;** монети на Каракала (198 – 217 г.), отсечени в Сердика – в **селата Величково и Главиница**; на Север Александър (222 – 235 г.) от Деултум – в **Главиница.**

Голям брой провинциални монети са намерени в **светилището на нимфите в Огняново**: псевдоавтономна монета от II в, отсечена в отдалечената монетарница на Хермокапелия в Лидия; монети на Фаустина Млада от Хадрианопол; Юлия Домна от Пауталия и Сердика (Авдев 1981, 31); Каракала (198 – 217 г.) от монетарниците в Деултум (Авдев 1981, 31), Филипопол и Траянопол (Авдев 1981, 31); Север Александър (222 – 235 г.), Юлия Мамея, Транквилина и Филип I (244 – 249 г.) отсечени в Деултум (Авдев 1981, 31); Гордиан III (238 – 244 г.) от Виминациум и Деултум.

От **с. Аканджиево**, община Белово произхожда колективна монетна находка от 88 римски бронзови провинциални монети (Герасимов 1966, 211; Юрукова 1978, 59). Съкровището обхваща периода от края на II в. (монети на имп. Комод (177 – 192 г.) до 20 – те години на III в. (монети на имп. Елагабал (218 – 222 г.). Присъстват екземпляри на Филипопол, сечени при Комод (177 – 192 г.) – 2 бр., Септимий Север (193 – 211 г.) – 3 бр., Каракала (198 – 217 г.) – 4 бр., Гета (198 – 212 г.) – 3 бр., Елагабал (218 – 222 г.) – 2 бр., Юлия Павла – 1 бр.; Пауталия – Септимий Север (193 – 211 г.) – 9 бр., Каракала (198 – 217 г.) – 14 бр., Гета (198 – 212 г.) – 2 бр., Елагабал (218 – 222 г.) – 6 бр.[3]; Сердика – Юлия Домна – 1 бр., Каракала (198 – 217 г.) – 25 бр., Гета (198 – 212 г.) – 4 бр.; Августа Траяна – Юлия Домна – 1 бр., Каракала (198 – 217 г.) – 6 бр., Гета (198 – 212 г.) – 2 бр., Елагабал (218 – 222 г.) – 1 бр.[4]; Никополис ад Нестум – Каракала (198 – 217 г.) – 1 бр. и Анкира – Септимий Север (193 – 211 г.) – 1 бр.

Следи от римско присъствие на територията на **община Ракитово** са засвидетелствани в местността „Релюво“, където са открити и останки от римско селище, наследило по-ранно тракийско. През 1960 г. е намерена монетна находка от 10 бронзови римски провинциални монети (Герасимов 1963, 261), като 4 от тях са сечени в Деултум – на Север Александър (222 – 235 г.), Юлия Мамея, Гордиан III (238 – 244 г.) и Отацилия Севера.

От **с. Боримечково** (старо име Юруците) произхожда колективна монетна находка от 8 провинциални монети (Цончев 1963, 16). Монетите са инвентирани във фонда на Археологически музей Пловдив (Инв. №№ 154 – 161) – една от монетите е на ателието в Пауталия, сечена при Гета, една на Филипопол на Елагабал и 6 на монетарницата в Деултум: 2 на Юлия Мамея, 3 на Гордиан III и една на Отацилия Севера.

Друго значимо монетно съкровище с монети от II – III в. е намерено в **с. Сестримо**, община Белово, местността „Св. Георги“.[5] Колективната монетна находка е смесена – три монети (две на Фаустина I /сестерций и дупондий/ и една на Криспина /сестерций/) са централно римско монетосечене. Останалите 87 монети са сечени от градските управи на Виминациум (1 бр.), Августа Траяна (9 бр.), Деултум (25 бр.), Пауталия (9 бр.), Сердика (23 бр.), Филипопол (6 бр.), Стоби (2 бр.), Амфиполис (1 бр.), Никея (4 бр.), Дарданос (1 бр.). Според времето на отсичане монетите от съкровището се разпределят:

- Фаустина I (†141 г.) – 2 бр.;
- Фаустина II (†175 г.) – 1 бр.;
- Криспина (†183 г.) – 1 бр.;
- Септимий Север (193 – 211 г.) – 4 бр.;
- Юлия Домна – 3 бр.;
- Каракала (198 – 217 г.) – 34 бр.;
- Гета (198 – 212 г.) – 9 бр.;
- Елагабал (218 – 222 г.) – 3 бр.;
- Север Александър (222 – 235 г.) – 5 бр.;
- Юлия Мамея – 6 бр.;

---

[3] Монетосеченето на Пауталия приключва при имп. Каракала (198 – 217 г.). Виж: Ruzicka 1932/33, 14. Най-вероятно монетите, определени като сечени при Елагабал (218 – 222 г.), са монети на Каракала.

[4] Монетарницата на Августа Траяна не сече монети при управлението на имп. Елагабал (218 – 222 г.). Виж: Schönert-Geiss 1987, 14. Монетата вероятно е на имп. Каракала.

[5] Подробен каталог на находката виж в: Ignatova, Filipova, Tenchova, Prokopov 2015, 124 – 140.

Император	Виминациум	Сердика	Пауталия	Филипопол	Августа Траяна	Анхиало	Деултум	Хадрианопол	Бизантион	Никополис ад Нестум	Траянополис	Стоби	Амфиполис	Никея	Дарданос	Хермокапелия	Анкира	?	Общ брой
Антонин Пий (138 – 161)				3														1	4
Марк Аврелий (161 – 180)			1	1														1	3
Фаустина Млада			1					1											2
Комод (177 – 192)			1	2															3
Псевдоавтономно монетосечене II в.																1			1
Септимий Север (193 – 211)			13	3	3												1	1	21
Юлия Домна		4	1	1	1														7
Каракала (198 – 217)		53	27	6	10		2		1	1	1	2		1				3	107
Гета (198 – 212)		5	4	6	8	1													24
Елагабал (218 – 222)				7										1					8
Юлия Павла				1															1
Север Александър (222 – 235)							8						1						9
Юлия Мамея							9								1			1	11
Максимин I (235 – 238)							1							1				1	3
Гордиан III (238 – 244)	2						18	1						5					26
Транквилина							1												1
Филип I (244 – 249)							8												8
Отацилия Севера							3												3
Филип II (244 – 249)							1												1
Галиен (253 – 268)					1														1
ОБЩО	2	62	48	30	23	1	51	2	1	1	1	2	1	8	1	1	1	8	244

Разпределение на провинциалните монети от района на Пазарджик според императори и монетарници.

- Максимин I (235 – 238 г.) – 2 бр.;
- Гордиан III (238 – 244 г.) – 12 бр.;
- Транквилина – 1 бр.;
- Филип I (244 – 249 г.) – 6 бр.;
- Филип II (244 – 249 г.) – 1 бр.

Находката е натрупана по времето на самостоятелното управление на имп. Каракала в периода 212 – 217 г. Видно е, че въпреки приключването на дейността на част от монетарниците в провинция Тракия след 217 г. тяхната продукция продължава да е част от циркулационния поток. Последните монети в съкровището са сечени при Филип I (244 – 249 г.) и Филип II (244 – 249 г.). Състоянието на част от най-късните монети говори за една продължителна циркулация. Затова причината за укриването на съкровището би трябвало да се търси в събития, случили се след средата на III в.[6]

Успоредно с предприетите административни и военни мерки Римската империя създава гъста мрежа от монетарници в новозавладените земи с цел затвърждаване на своята власт, обезпечаване с парични средства и улесняване на търговията в провинциите. В хронологически план провинциалните монети през разглеждания период от територията на Пазарджишко обхващат времето от управлението на имп. Антонин Пий (138 – 161 г.) до Галиен (253 – 268 г.). Най-сериозно е присъствието на монети, сечени при управлението на Северите, когато продукцията на провинциалните монетни ателиета е особено изобилна и разнообразна. От провинциалните монети от територията на Пазарджишка област 21 са на Септимий Север (193 – 211 г.), 7 на Юлия Домна, 107 на Каракала (198 – 217 г.) и 24 на Гета (198 – 212 г.).

Най-голям дял имат монетите, сечени от градските управи в провинция Тракия.

От включените в изследването 244 монети, 220 са отсечени в монетните ателиета в Тракия. Според монетарниците, в които са отсечени, те се разпределят: Пауталия – 48 бр., Сердика – 62 бр., Филипопол – 30 бр., Августа Траяна – 23 бр., Деултум – 51 бр., Хадрианопол – 2 бр. и Траянополис, Бизантион, Анхиало и Никополис ад Нестум по една монета.

Сериозното присъствие на монети на Сердика и Пауталия е съвсем логично. Както бе споменато, през пазарджишкия регион в древността минават трасетата на Диагоналния път и отбивката на главния път *Стоби – Пауталия – Сердика*. Вътрешната пътна артерия за провинция Тракия, която се свързва с главния диагонален път *Филипополис – Ранилум – Августа Траяна – Кабиле – Анхиало/Деултум* е осъществявала връзката с Черноморието (Маджаров 2009, 230) и затова голямото количество монети на Деултум не изненадва. Монетите на колонията са много добре представени в Тракия и в частност в градската територия на Филипопол (Драганов 2006, 193 – 194), където през II – III в. попада изследвания район. Прави впечатление, че монетите на Деултум до 217 – 222 г. са само две, сечени при имп. Каракала. След постепенното замиране на дейността на тракийските монетарници, колонията в Деултум сече многобройни емисии монети, които се разпространяват в Тракия и запълват празнината от парични единици, предизвикана от прекратяване на дейността на едни от най-активните монетарници – Пауталия, Сердика, Августа Траяна (Юрукова 1987, 110 – 111). Монетите на Деултум от периода 222 – 249 г. са 49 бр.

Монети от провинция Долна Мизия със сигурни данни за произхода им липсват. В нумизматичния фонд на музея в Пазарджик са инвентирани 9 монети на Марцианопол, сечени при Септимий Север (193 – 211 г.) – 4 бр., Каракала (198 – 217 г.) – 2 бр., Диадумениан (218 г.) – 1 бр. и Елагабал (218 – 222 г.) – 2 бр.; 8 монети на Никополис ад Иструм, сечени при Комод (177 – 192 г.) – 2 бр., Септимий Север (193 – 211 г.) – 1 бр., Каракала (198 – 217 г.) – 1 бр., Макрин (217 – 218 г.) – 1 бр., Диадумениан (218 г.) – 1 бр. и Гордиан III (238 – 244 г.) – 2 бр.; една монета на Одесос, сечена при Гордиан III (238 – 244 г.) и една монета на Томи, сечена при Каракала (198 – 217 г.). Напълно възможно е тези монети също да произхождат от територията на съвременната Пазарджишка област, но за това няма категорични данни. При Гордиан III през 239 г. започва дейността на монетарницата във Виминациум във връзка с нуждата от задоволяване с пари на военните части в Горна Мизия. Монетите ѝ се разпространяват далеч извън територията на провинцията. Намерените в Пазарджишко екземпляри са два на Гордиан III (238 – 244 г.), като едната монета е част от находката от с. Сестримо. Монетарниците в провинция Македония са представени с две монети на Стоби, сечени при имп. Каракала (198 – 217 г.) от находката от с. Сестримо и една монета на Амфиполис на Север Александър (222 – 235 г.) от същата находка.

---

[6] За нашествията от средата на III в. и свързаните с тях колективни монетни находки Виж: Gerov 1963, 127 – 144; Gerov 1977, 110 – 181; Varbanov 2012, 287 – 308.

Прави впечатление присъствието на монети на отдалечени от изследваната територия монетарници: по една монета на императорите Каракала (198 – 217 г.), Елагабал (218 – 222 г.) и Максимин I Трак (235 – 238 г.) и пет монети на Гордиан III (238 – 244 г.) са отсечени в Никея, Витиния. Продукцията на Никейската монетарница е добре застъпена на територията на България[7], като монетите на Никея участват без проблем в монетната циркулация в провинция Тракия. Една от монетите на Септимий Север (193 – 211 г.) от находката в Аканджиево е на монетарницата в Анкира, Галатия. Монети на Анкира са известни от колективните находки от с. Крепост, Хасковско (Юрукова 1976, 13; Владимирова-Аладжова 2014, 52), Малиново (Гущераклиев 1993, 362; Гущераклиав 2000, 71), Единаковци, Шуменско (Владимирова-Аладжова 2014, 52), от археологическите проучвания на западната крепостна порта на Сердика (Владимирова-Аладжова 2014, 51). Безспорно интерес предизвикват псевдоавтономната монета на Хермокапелия в Лидия (SNG von Aulock 1962, № 2944), намерена при археологическите проучвания в Огняново и монетата на Юлия Мамея от Дарданос (Ignatova, Filipova, Tenchova, Prokopov 2015 (CCCHBulg V) 2015, 136, № 691) от находката от Сестримо. Монети на Хермокапелия са намерени при каптирането на извора „Хавуз“ в Хисаря – 1 бр. (Герасимов 1937, 319) и при проучването на обект „Железни врата“ в Стара Загора – 1 бр. (Минкова 2005, 85). За монети на Дарданос от територията на България засега липсва информация. В нумизматичния фонд на РИМ Пазарджик се съхраняват и един медальон на имп. Каракала (198 – 217 г.), отсечен също в Дарданос (Ignatova, Filipova, Tenchova, Prokopov 2015 (CCCHBulg V) 2015, 82, № 282); псевдоавтономна монета от II в. на гр. Аполонис в Лидия (SNG Cop 1947, № 22 – 23); два медальона на Каракала (198 – 217 г.) (SNG Cop 1946, № 436) и Гета (198 – 212 г.) (SNG Cop 1946, № 437; SNG von Aulock 1962, № 2630), сечени в гр. Миласа в Кария; монета на Юлия Мамея от гр. Киме в Еолия (Върбанов 2002, № 3386); монети на Север Александър от гр. Калхедон във Витиния (Waddington, Babelon, Reinach 1908, № 103) и гр. Цезарея в Кападокия (Sydenham 1978, № 557); монета на Гордиан III (238 – 244 г.) от Антиохия в Писидия (Kryzanowska 1970, taf. IX/40), които не са включени в статистическите данни в това изследване, защото не е известно местонамирането им. Въпреки това тези монети безспорно дават информация за циркулационния поток на малоазийски провинциални монети на територията на България. И докато за монети на Миласа (Гущераклиев 2000, 71), Калхедон (Герасимов 1965, 249; Юрукова 1976, 14), Цезарея (Гущераклиев 2000, 96; Минкова 2005, 92) и Антиохия (Гущераклиев 2000, 76) има информация за присъствието им в провинции Мизия и Тракия, то монетите на Аполонис и Киме на този етап са прецедент за територията на България.

Картината на циркулация на провинциалните монети в Пазарджишкия регион като цяло се побира в общоприетата представа и не показва особени отклонения. Обемът и характеристиката на провинциалните монети дават информация за контактите в отделните провинции в рамките на империята. Преобладават монетите, отсечени в монетарниците на провинция Тракия. Наличието на монети на отдалечените градове в Мала Азия показва повишен интензитет на комуникациите и обратното, макар и в рамките на Тракия, монетите на градовете Никополис ад Нестум, Траянополис, Анхиало, Бизантион и др., които не са толкова отдалечени в географските рамки на империята, са слабо представени или липсват.

Прегледът на провинциалните монети от периода II – III в. от територията на съвременната Пазарджишка област допълват съществуващата до сега информация за монетни съкровища и единични монети и допринасят за изясняването на характера на монетната циркулация през разглеждания период в провинция Тракия.

---

[7] Монети на Никея присъстват както в колективни монетни находки (Гущераклиев 2000, 65 – 106; Гущераклиев 2014, 59 – 83), така и като единични екземпляри, намерени при археологически проучвания (Минкова 2005, 83, 88, 90; Божкова 1986, 43; Филипова 2004, 58; Филипова 2012а, 515 – 516).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Авдев 1981: Ст. Авдев. Монетните находки от България, намерени в периода 1823 – 1900 (по архивни и литературни данни). – Нумизматика, 1981, 2, 24 – 40.

Божкова 1986: Б. Божкова. Антични монети от разкопките в Рациария. – Нумизматика, 1986, 1, 41 – 48.

Владимирова-Аладжова 2014: Д. Владимирова-Аладжова. Монета на Септимий Север от Галатия, открита в Сердика. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 10, 2014, 51 – 55.

Върбанов 2002: И. Върбанов. Гръцки императорски монети. Част IV, Бургас, 2002.

Герасимов 1937: Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1934, 1935 и 1936 год. – Известия на Българския археологически институт, XI, 1937, 315 – 324.

Герасимов 1963: Т. Герасимов. Съкровища от монети, намерени в България през 1960 и 1961 г. – Известия на Археологическия институт, XXVI, 1963, 257 – 266.

Герасимов 1965: Т. Герасимов. Монетни съкровища, намерени в България през 1963 г. – Известия на Археологическия институт, XXVIII, 1965, 247 – 250.

Герасимов 1966: Т. Герасимов. Монетни съкровища, намерени в България през 1965 г. – Известия на Археологическия институт, XXIX, 1966, 211 – 214.

Геров 1961: Б. Геров. Проучвания върху Западнотракийските земи през римско време. – Годишник на Софийски университет – Филологически факултут, 1959 – 60, LIV, 3, 1961, 154 – 407.

Гущераклиев 1993: Р. Гущераклиев. Колективна монетна находка – село Малиново, Ловешко. – Известия на Исторически музей Кюстендил, V, 1993, 361 – 367.

Гущераклиев 2000: Р. Гущераклиев. Колективни находки, съдържащи бронзови монети на градски управи II – III век, намерени в Северна България. – Известия на Исторически музей Ловеч, V, 2000, 16 – 108.

Гущераклиев 2014: Р. Гущераклиев. Колективни находки, намерени в Южна България, съдържащи бронзови монети на градски управи (I – III в.) (част I). – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 10, 2014, 57 – 90.

Драганов 2006: Д. Драганов. Монетосеченето на Деултум. София, 2006.

Иванов 1906: Й. Иванов. Северна Македония. София, 1906.

Кацарова 2005: В. Кацарова. Пауталия и нейната територия през I – VI век. Велико Търново, 2005.

Маджаров 2009: Д. Маджаров. Римски пътища в България. Принос в развитието на римската пътна система в провинциите Мизия и Тракия. Велико Търново, 2009.

Мешеков 1989: Ю. Мешеков. Някои бележки относно пътната мрежа в Горнострумския басейн (I – IV в.). – Известия на Исторически музей Кюстендил, I, 1989, 177 – 195.

Минкова 2005: М. Минкова. Монетна циркулация II – XIII в. на територията на Августа Траяна – Берое – Верея – Боруй. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2, 2005, 79 – 102.

Мушмов 1929: Н. Мушмов. Колективни находки на монети. – Известия на Български археологически институт, V, 1928/29, 382 – 386.

Филипова 2004: Св. Филипова. Бронзови римски провинциални монети (II – III в.) от нумизматичния фонд на Исторически музей Кюстендил. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 1, 2004, 41 – 61.

Филипова 2012а: Св. Филипова. Провинциални бронзови монети от разкопките в махала „Арбанас“, Радомир (област Перник). – В: Е. Паунов, Св. Филипова (Eds.), ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΑΣΙΩΝ. Изследвания в чест на Иля Прокопов от приятелите и учениците му по случай неговата 60 – годишнина / Studia in honorem Iliae Prokopov sexagenario ab amicis et discipulis dedikata / Studies in honour of Ilya Prokopov for his 60th birthday – from his friends and pupils, С., 2012, 513 – 533.

Филипова 2012б: Св. Филипова. Непубликувани монети на Пауталия. – В: М. Манов (Ред.), Василка Герасимова – Томова In Memoriam. София, 2012, 297 – 305.

Юрукова 1976: Й. Юрукова. Циркулация на „колониални“гръцки монети в Източните Родопи. – В: Родопски сборник, IV, София, 1976, 193 – 214.

Юрукова 1978: Й. Юрукова. Монетните находки, открити в България през 1975 и 1976 г. – Археология, 4, 1978, 58 – 62.

Юрукова 1987: Й. Юрукова. Монетосеченето на градовете в Долна Мизия и Тракия II – III в. Хадрианопол. София, 1987.

Gerov 1963: B. Gerov. Die gotishe Invasion in Mösien und Thrakien under Decius im Lichte der Hortfunde. – In : Acta antique Philippopolitana, Sofia, 1963, 127 – 144.

Gerov 1977: B. Gerov. Die Einfalle der Nordvolker in den Ostbalkanraum in Lichte der Münzschatzfunde, I. Das II. und III. Jahrhundert (101 – 284). – Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, 6, 1977, 110 – 181.

Ignatova, Filipova, Tenchova, Prokopov 2015 (CCCHBulg V): St. Ignatova, Sv. Filipova, A. Tenchova, I. Prokopov. Coin Collections and Coin Hoards from Bulgaria (CCCHBulg), Vol. V in series. Numismatic Collection of the Regional Historical Museum at Pazardzhik. Coins from the 4nd Century BC to the 7nd Century AD. Sofia – Pazardzhik, 2015.

Kryzanowska 1970: A. Kryzanowska. Monnaies coloniales d’Antioche de Piside. – In: Travaux du Centre d’archéoligie méditerranée de l’Académie polonaise des csiences, 7, Warschau, 1970.

Ruzicka 1933: L. Ruzicka. Die Münzen von Pautalia. –

Известия на Българския археологически институт, VII, 1932 – 33.

Schönert-Geiss 1987: E. Schönert-Geiss. Die Münzprägung von Augusta Traiana und Traianopolis (Grieschisches Münzwerk Serie). Berlin, 1987.

Sydenham 1978: E. Sydenham. The Coinage of Caesarea in Cappadocia with supplement by A. Malloy. New York, 1978.

SNG Cop 1946: Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal collection of coins and medals, Danish National Museum. Part 25: Caria 1 (Alabanda – Orthosia). Copenhagen, 1946.

SNG Cop 1947: Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal collection of coins and medals, Danish National Museum. Part 27: Lydia 1 (Acrasus – Saitta). Copenhagen, 1947.

SNG von Aulock 1962: Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland. Sammlung Hans **von Aulock.** Vol. 2: Caria, Lydia, Phrygia, Lycia, Pamphilia. Berlin, 1962.

Varbanov 2012: V. Varbanov. Barbarian Invasions in the Roman provinces of Lower Moesia and Thtace in the mid – Third Century and the Coin Hoards from that Period. – In: The Lower Danube Roman Limes (1st – 6th c. AD), 2012, 287 – 308.

Waddington, Babelon, Reinach 1908: W. H. Waddington, E. Babelon, Th. Reinach. Recueil général des monnaies grecques d’Asie Mineure. Paris, 1908.

ТЕКСТ КЪМ ИЛЮСТРАЦИИТЕ:

Табло I. 1 – Псевдоавтономна монета на Хермокапелия (Лидия), археологически проучвания в с. Огняново (Инв. № 2383)

Табло I. 2 – Монета на Септимий Север (193 – 211 г.), сечена в Августа Траяна, с. Юнаците (Инв. № 852)

Табло I. 3 – Монета на Септимий Север (193 – 211 г.), сечена в Пауталия, колективна находка с. Сестримо (Инв. № 2150)

Табло I. 4 – Монета на Юлия Домна, сечена в Сердика, колективна находка с. Сестримо (Инв. № 2159)

Табло I. 5 – Монета на Юлия Домна, сечена във Филипопол, колективна находка с. Сестримо (Инв. № 2179)

Табло I. 6 – Монета на Каракала (198 – 217 г.), сечена в Августа Траяна, колективна находка с. Сестримо (Инв. № 2188)

Табло I. 7 – Монета на Каракала (198 – 217 г.), сечена в Бизантион, с. Карабунар (Инв. № 775)

Табло I. 8 – Монета на Каракала (198 – 217 г.), сечена в Сердика, с. Величково (Инв. № 1484)

Табло I. 9 – Монета на Каракала (198 – 217 г.), сечена в Сердика, Пазарджик (Инв. № 780)

Табло I. 10 – Монета на Каракала (198 – 217 г.), сечена във Филипопол, археологически проучвания в с. Огняново, „Светилище на нимфите“(Инв. № 2409)

Табло I. 11 – Монета на Каракала (198 – 217 г.), сечена в Стоби, колективна находка с. Сестримо (Инв. № 2148)

Табло I. 12 – Монета на Каракала (198 – 217 г.), сечена в Никея, с. Юнаците (Инв. № 2241)

Табло I. 13 – Монета на Гета (198 – 212 г.), сечена в Августа Траяна, колективна находка с. Сестримо (Инв. № 2191)

Табло I. 14 – Монета на Гета (198 – 212 г.), сечена в Сердика, колективна находка с. Сестримо (Инв. № 2176)

Табло I. 15 – Монета на Гета (198 – 212 г.), сечена във Филипопол, Ветрен (Инв. № 952)

Табло I. 16 – Монета на Елагабал (218 – 222 г.), сечена във Филипопол, колективна находка с. Сестримо (Инв. № 2183)

Табло I. 17 – Монета на Север Александър (222 – 235 г.), сечена в Деултум, колективна находка с. Сестримо (Инв. № 2196)

Табло I. 18 – Монета на Юлия Мамея, сечена в Деултум, колективна находка с. Сестримо (Инв. № 2200)

Табло I. 19 – Монета на Юлия Мамея, сечена в Дарданос, колективна находка с. Сестримо (Инв. № 2147)

Табло I. 20 – Монета на Гордиан III (238 – 244 г.), сечена във Виминациум, колективна находка с. Сестримо (Инв. № 2145)

Табло I. 21 – Монета на Гордиан III (238 – 244 г.), сечена в Деултум, с. Огняново (Инв. № 2319)

Табло I. 22 – Монета на Гордиан III (238 – 244 г.), сечена в Хадрианопол, с. Семчиново (Инв. № 2136)

Табло I. 23 – Монета на Транквилина, сечена в Деултум, колективна находка с. Сестримо (Инв. № 2212)

Табло I. 24 – Монета на Филип I (244 – 249 г.), сечена в Деултум, колективна находка с. Сестримо (Инв. № 2214)

CIRCULATION OF PROVINCIAL BRONZE COINS FROM THE 2ND – 3RD C. IN PAZARDZHIK REGION

Svetoslava FILIPOVA

(Summary)

The information on the circulation of provincial bronze coins from the 2nd – 3rd c. over the territory of the today's Pazardzhik region comes from a couple of sources. First of all are the coin finds of known provenance and also those revealed during regular archaeological research entering the numismatic depots of the Regional museum of History – Pazardzhik and Regional Museum of Archaeology – Plovdiv. The author considers the data published in the coinage newsletters. From an administrative point of view, during the here discussed period the modern Pazardzhik region belonged to the town area of Philippopolis. Covering a strategic crossroads, the Central Roman Road passed through it as well as the Western Trans-Rhodopian road, and a lay-by on the main road Stobi – Pautalia – Serdica. This circumstance suggests also an abundance of archaeological sites, numerous coin finds including.

Largest in share are the coins struck by the municipalities in the province of Thrace. Out of 244 coins discussed in the work, 220 were minted in the coin ateliers in Thrace. According to the mints they were issued from, the coins are distributed as follows: Pautalia – 48 pieces; Serdica – 62 pieces; Philippopolis – 30; Augusta Traiana – 23; Deultum – 51; Hadrianopolis – 2; and Traianopolis, Byzantion, Anchialos and Nicopolis ad Nestum – one coin from each. The serious presence of coins of Serdica and Pautalia is quite logical. As mentioned above, Via Diagonalis and the lay-by on the main road Stobi – Pautalia – Serdica crossed the Pazardzhik area in the past. The inner road artery of the province of Thrace was connected with Via Diagonalis running through Philippopolis – Ranilum – Augusta Traiana – Kabyle – Anchialos/Deultum to reach the Black Sea coast. This is the reason not to be surprised by the large number of coins of Deultum. The coins of this colony are very well presented in Thrace, in the town territory of Philippopolis in particular. Coins of the province of Moesia Inferior with certain provenance data are missing. The presence of coins issued by mints away from the surveyed territory is notable: Nicaea in Bithynia, Ankira in Galatia, Hermokapeleia in Lydia and Dardanos in Troad. Concerning coins of Dardanos found on the territory of Bulgaria information is currently missing.

In general the picture of circulation of provincial coins in the Pazardzhik region fits into the generally accepted notion and shows no particular deviation. The amount and the features of the provincial coins provide information on contacts in the various provinces within the Empire. The coins struck in the mints of the province of Thrace prevail. The presence of coins from distant towns in Asia Minor shows an increased intensity of communications. On the contrary, although within the scope of Thrace, the coins of Nicopolis ad Nestum, Traianopolis, Anchialos, Byzantion, etc. which are not far away within the geographical boundaries of the Empire, are poorly represented or lacking.

The review on the provincial coins from the 2nd – 3rd c. over the territory of the modern Pazardzhik region complement the previously known information on coin hoards and single coins and contribute to the clarification of the nature of the coin circulation during the period considered in the province of Thrace.

ТАБЛО I

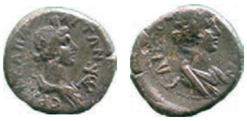
1

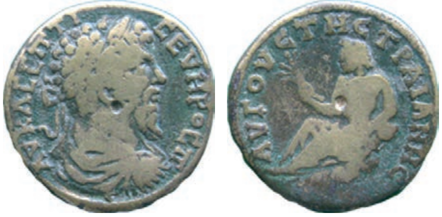
2

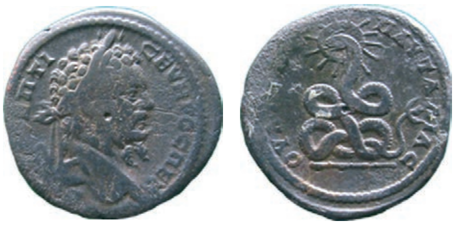
3

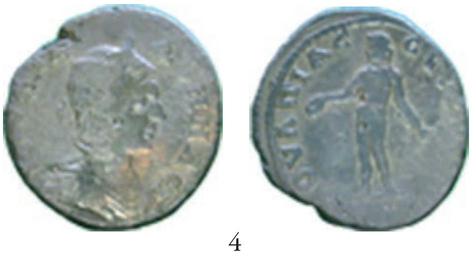
4

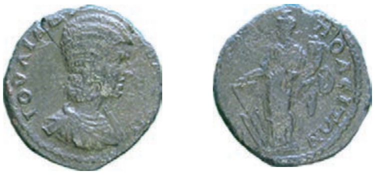
5

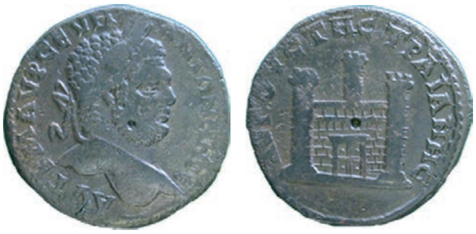
6

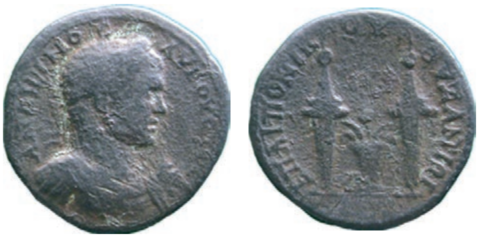
7

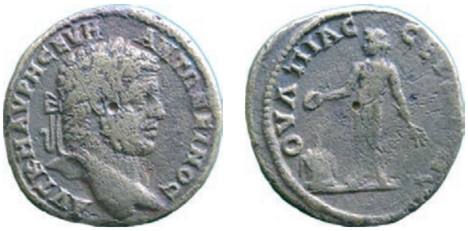
8

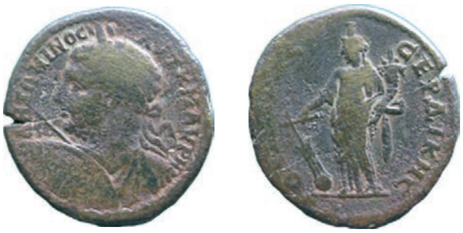
9

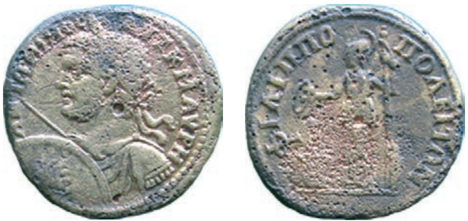
10

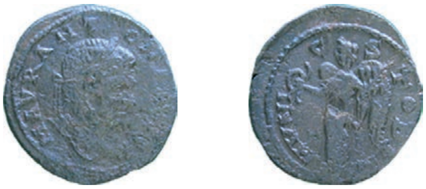
11

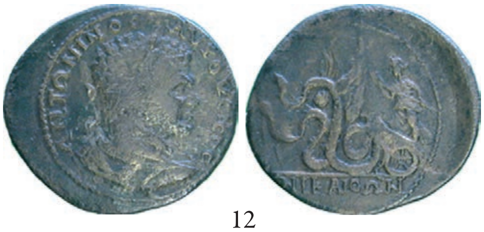
12

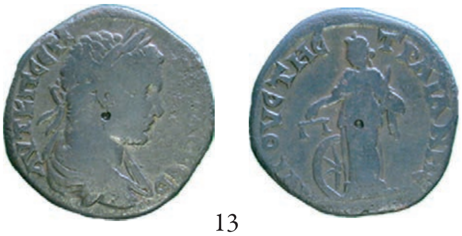
13

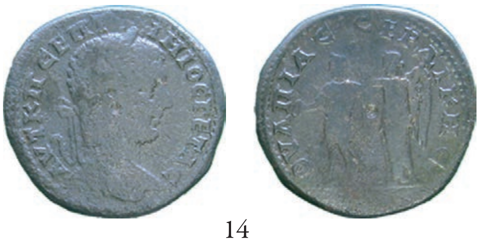

14

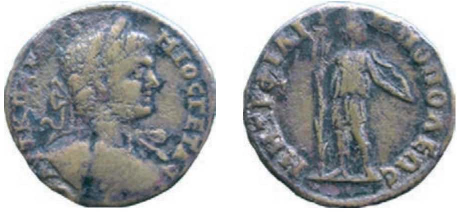

15

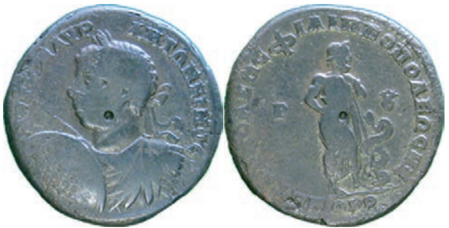

16

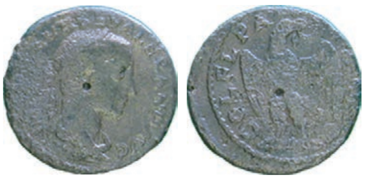

17

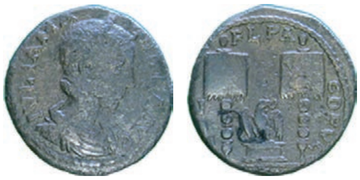

18

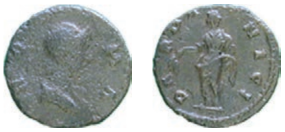

19

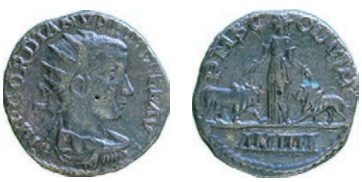

20

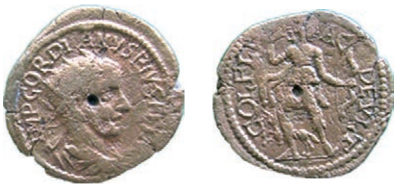

21

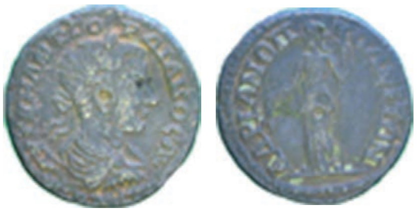

22

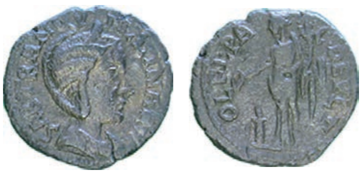

23

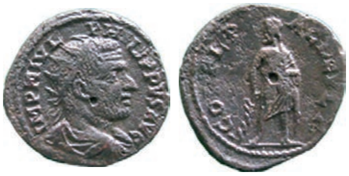

24

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА"

КУЛТЪТ КЪМ ТРИТЕ НИМФИ В ДОЛНА МИЗИЯ И ТРАКИЯ (ПО ДАННИ НА НУМИЗМАТИЧНИ И КАМЕННИ ПАМЕТНИЦИ)

Бистра БОЖКОВА, Красимира КАРАДИМИТРОВА

Бронзовото монетосечене на градските управи в римските провинции Долна Мизия и Тракия се характеризира с разнобразни иконографски типове. В тях намират отражение официални и местни култове, различни политически събития, възпроизвеждат се известни архитектурни паметници, статуи и пр. Наред с представените божества от гръко – римския пантеон върху монетите се изобразяват градската богиня, персонификации, храмови постройки и пр.

Един от характерните монетни типове на градските управи в Долна Мизия и Тракия представя култа към Трите нимфи, характеризиращ се с многобразни функции. Те били почитани като богини покровителки на изворите, растителността, плодородието, били свързвани с утринната роса, дъжда и пр. (Юрукова 1999, 24 – 25).

Техните изображения се срещат върху монетите на Маркианополис, като това е единственият град от Долна Мизия, който ги използва в иконографския си репертоар. В провинция Тракия градовете, чиито монетосечения се характеризират с изображенията на трите богини са Пауталия, Сердика, Филипополис, Августа Траяна, Анхиало, Аполония Понтика, Деултум, Бизия, Хадрианополис, Плотинополис, Траянополис и Перинт. Най-рано те се появяват върху монетите на Антонин Пий в Хадрианополис и Пауталия. При Марк Аврелий, Фаустина II и Луций Вер се включват съответно монетарниците на Сердика, Филипополис, Августа Траяна, Аполония Понтика, Плотинополис и Траянополис, а при Комод – Маркианополис. Августа Траяна продължава да използва иконографията на трите богини и при монетосеченето на Криспина. При Северите Трите нимфи се появяват в монетосеченията на Септимий Север, Юлия Домна, Каракала, Гета, Диадумениан, Север Александър и Юлия Мамея. Най-много ателиета секат монети с изображението на богините при Каракала – Пауталия, Сердика, Августа Траяна, Хадрианополис, Плотинополис, Траянополис. Активизирането на ателието на Деултум се характеризира с разнообразяване на иконографския репертоар и от Север Александър нататък трите богини са често срещани върху монетите на града. В Бизия не се срещат като самостоятелен тип върху бронзовите монети, но се срещат в представянето на портите на града, където те се появяват в декорацията ѝ, съвместно с Тракийския конник и други изображения. Най-късно тяхното представяне е засвидетелствано върху монетите на Сердика и Перинт от времето на Галиен.

От направения кратък преглед на изображенията на Трите нимфи се вижда, че те са застъпени в монетната иконография най-вече в градовете на юг от Хемус, като най-често се срещат в монетосеченията на Пауталия, Августа Траяна и Хадрианополис.

В Долна Мизия и Тракия, Трите нимфи били почитани като богини покровителки на изворите, растителността, плодородието, свързвали ги с утринната роса, дъжда и пр. При изобразяването им върху монетите те се представят прави, облечени в дълги дрехи, препасани на кръста (най-рано при Антонин Пий) или голи (най-рано при Марк Аврелий)[1]. Обикновено трите богини са разположени насреща или средната е гърбом, хванати с ръце или прегърнати и често чрез позата им се подсказва, че танцуват. Представят се със съд в ръка, определян като ваза, амфора или кана, като в някои случаи от него се излива вода, държат ябълка или житни класове, цвете или венец. Всеки един от тези атрибути би могъл да се свърже именно с изброените по-горе функции, заради които били почитани. Техните изображения са характерни за градското монетосечене в Тракия и Долна Мизия от времето на Антонин Пий до Галиен.

Местна, характерна за Тракия характеристика, е тази, която представя Трите нимфи като покровителки на плодородието. Това се изявява в представянето на ябълка в ръцете им при монетните изображения в Маркианополис при Юлия Домна (Staal 2004, 108, n.15 b) или на житни класове в Хадрианополис при Антонин Пий (Юрукова 1987, № 24, 25) и Транквилина (Юрукова 1987, № 691), а в Плотинополис – при Марк Аврелий (виж представената по-долу класификация на монетните типове II.1.1).

Освен това те биват свързвани и с култа към речния бог. В монетосеченето на Траянополис от времето на Септимий Север има изображение на трите богини прави, застанали пред полулегналия Речен бог (Schönert-Geiss 1991, n. 27). В Хадрианополис по времето на същия император и на Гордиан III това се изразява чрез представянето на статуята на същия бог в градския нимфейон (Юрукова 1987, №№198, 489).

Друго интересно изображение на богините е с вретено в ръцете. Среща се в монетите на Сердика (Владимирова-Аладжова 2013; 2016), Траянополис (Schönert-Geiss 1991, n. 1) и Августа Траяна (Schönert-Geiss 1991, n. 89; Минкова 2015, №№ 150 – 153) от времето на Марк Аврелий и Луций Вер. Д. Аладжова обръща внимание на тази интересна иконография и я свързва с почитта към други три богини – Трите парки, „които предат нишката на живота и определят неговия край.” (Владимирова-Аладжова 2016, 329).

Монета с образа на императрица Криспина, съпруга на Комод представя трите богини прегърнати през раменете, като крайните две държат канички (Schönert-Geiss 1991, n.113). Интересното в това изображението е подаващите се над главите им три върха на дървета. Бихме могли да приемем, че така се загатва за местоположението на посветено на Трите нимфи светилище, разположено в гориста местност. Подобно изображение наблюдаваме и в емисия монети, отсечена в града с името и образа на Каракала, върху които е представен храм на Артемида, заобиколен от двете страни с дървета (Schönert-Geiss 1991, nos 163/2; 164; 257/2).

КЛАСИФИКАЦИЯ НА МОНЕТНИТЕ ТИПОВЕ И ВАРИАНТИ, ИЗОБРАЗЯВАЩИ ТРИТЕ НИМФИ

***I.** Трите нимфи прави, насреща, облечени в препасани дълги хитони. Представят се хванати за ръце, танцуващи или държащи в една от ръцете си вретена, съдове (ваза, амфора, кана, стомна), житни класове, кадуцей.*

I.1. Антонин Пий (138 – 161)

I.1.1. Пауталия – Три нимфи прави, с препасани хитони. Двете крайни, стоящи насреща държат различни по форма ленти (или пръчка или змия?), а средната, стояща гърбом – неясен предмет (Ruzicka 1933 n. 20).

I.1.2. Хадрианополис – Трите нимфи, облечени в дълги хитони, прави насреща. Двете крайни фигури държат в свободните си ръце по един съд за вода, а средната фигура, освен съда за вода, държи и снопче житни класове (Юрукова 1987, № 24,25).
Табло I. 1 а,б

I.2. Марк Аврелий (161 – 180)

I.2.1. Пауталия – Трите нимфи прави, хванати ръка за ръка, държат канички, от които изливат вода (Staal 2004, 86, fig. 7).

I.2.2. Сердика – Трите нимфи прави, една до друга, крайните две държат вретена (Владимирова-Аладжова 2013).

I.2.2.а. Трите нимфи прави, препасани с хитони се държат с ръце за рамената (Жеков, Христова 2007, №12.7.26.1).

I.2.2.б. Трите нимфи танцуващи, хванати за ръце (Жеков, Христова 2007, № 12.7.26.2).

---

[1] Виж бел. № 3.

I.2.3. Филипополис – Трите нимфи, прави, насреща, с препасани хитони, държащи се помежду си за раменете. Двете крайни фигури държат в свободните си ръце по един съд за вода. Средната държи в лявата си ръка житни класове, а в дясната – съд за вода. (Мушмов 1924, 114).
Табло I. 2 а,б

I.2.4. Плотинополис – Трите нимфи с ръце на раменете (Varbanov III 2007, n. 1826).

I.2.4.а. Трите нимфи прави, насреща с отпуснати ръце до телата, всяка от тях държи в дясната си ръка по една каничка (Берлин, 333/1909).
Табло I. 3 а,б

I.2.4.б Трите нимфи прави, насреща, държат се с ръце за раменете (Varbanov 2007, n. 1826).

I.2.5. Траянополис – Трите нимфи прави, насреща, с препасани хитони, държащи се помежду си за раменете, а в свободните си ръце – вретена. (Schönert-Geiss 1991, n. 1).
Табло I. 4 а,б

I.3. Фаустина II (съпруга на Марк Аврелий)
I.3.1. Аполония Понтика – Трите нимфи хванати за ръце, с развяти дрехи, крайните две държат канички? (Varbanov II 2005, n. 813).

I.4. Луций Вер (161 – 169)
I.4.1. Филипополис – Трите нимфи хванати за ръце, държат по един съд в едната си ръка (Varbanov III 2007, n. 921).

I.4.2. Августа Траяна – Трите нимфи прави, насреща, с препасани хитони, държащи се помежду си за раменете, с вретена в свободните си ръце. (Schönert-Geiss 1991, n. 89; Минкова 2015, № 150 – 153).
Табло I. 5 а,б; 6 а,б

I.4.3. Плотинополис[2] –Трите нимфи прави, една до друга, едната крайна държи кадуцей (Юрукова 1987, 76).

I.5. Комод (176 – 192)
I.5.1. Августа Траяна – Трите нимфи хванати за ръце, първата и втората са с глави една срещу друга, третата крайна, гледа към средната, държат неясни предмети (Schönert-Geiss 1991, ns. 110, 111).
Табло I. 7 а,б

I.6. Криспина (съпруга на Комод)
I.6.1. Августа Траяна – Трите нимфи, прави, насреща, с препасани хитони. Тази отляво държи средната за ръка, а средната държи крайната вдясно за раменете. Двете външни държат съдове за вода. Над главите им се виждат върховете на три дървета (Schönert-Geiss 1991, n. 113).
Табло I. 8 а,б

I.7. Септимий Север (193 – 211)
I.7.1. Траянополис – Трите нимфи една до друга стоят пред излегнал се речен бог (Schönert-Geiss 1991, n. 27).
Табло I. 9 а,б

I.8. Юлия Домна (съпруга на Септимий Север)
I.8.1. Маркианополис – Трите нимфи танцуващи се държат за ръце, с развети дипли на дрехата (Varbanov II 2005, n. 892).
Табло I. 10 а,б

I.9. Каракала (211 – 217)
I.9.1. Плотинополис – Трите нимфи една до друга хванати за ръце, крайните две държат неясни предмети. (Varbanov III 2207, n. 1863).
Табло I. 11 а,б

I.10. Максимин I Трак (235 – 238)
I.10.1. Анхиало – Трите нимфи, прави, насреща, с дълги дрехи, хванати за ръце, крайните две държат в свободните си ръце по един съд за вода. (Varbanov II 2005, n. 522).
Табло I. 12 а,б

II. Трите нимфи голи, прави, прегърнати, с прибрани на кок коси. Понякога средната е представена гърбом, а крайните две – насреща. В ръцете си държат цвете, съд (ваза, амфора, стомна), панделка (лента), ябълки, житни класове, венец.

II.1. Марк Аврелий (161 – 180)[3]
II.1.1. Плотинополис – Трите нимфи, прави, голи, средната – в гръб, а страничните са поставили ръце на раменете ѝ, в свободната си ръце държат житни класове (НАИМ – БАН).
Табло I. 13 а,б

II.2. Фаустина II
II.2.1 Августа Траяна – Трите нимфи прави, насреща. Двете крайни са прегърнали средната през раменете, а в свободните си ръце държат ленти. Средната е поставила ръце на хълбока на другите две. (Schönert-Geiss 1991, ns. 70, 263).
Табло I. 14 а,б

---

[2] Този екземпляр само е споменат от Й. Юрукова без подробно описание и снимка в корпуса за монетите на Хадрианопол (Юрукова 1987, 76).

[3] Н. Мушмов (Мушмов 1912, №№ 2503, 2504, 4463) споменава монети с името на Антонин Пий, сечени в Хадрианополис и Перинт, но липсват по-точни описания или снимки, такива не са отбелязани в корпусите на Й. Юрукова (Юрукова 1987) и E. Schönert (Schönert 1965), посветени на монетосеченето на тези градове.

II.3. Комод (176 – 192)[4]

II.3.1. Маркианополис – Трите нимфи една до друга, едната крайна нимфа държи съд за течност, а другата – венец, в краката на едната – делфин (Varbanov I 2005, ns.702 – 704).

II.3.1a. Трите нимфи една до друга, едната крайна държи венец (Varbanov I 2005, n. 705).

II.3.2. Пауталия – Трите нимфи една до друга, крайните държат панделки? (Staal 2004, 102, n. 9.1.1a.)

II.3.2.a Трите нимфи една до друга, но не държат панделки (Staal 2004, 102, n. 9.1.1b.)

II.4. Септимий Север (193 – 211)

II.4.1. Пауталия – Трите нимфи една до друга, държащи се с ръце за раменете, едната крайна държи съд за вода? (неизвестен от литературата тип).

Табло II. 15 а,б

II.5. Юлия Домна (съпруга на Септимий Север)

II.5.1. Маркианополис – Трите нимфи една до друга, едната крайна държи амфора, а другата – венец (Pick, Regling 1910, 604; Varbanov I 2005, ns. 872, 873).

II.5.1.a. Трите нимфи една до друга, двете крайни нимфи държат ябълки (Staal 2004, 108, n. 15 b).

II.5.1.б.Трите нимфи една до друга, едната крайна държи венец (патера?), а другата – амфора (Staal 2004, 108, n. 15 c).

II.5.1.в. Трите нимфи една до друга, двете крайни държат вази (Staal 2004, 108, n. 15 d).

II.5.1.г. Трите нимфи една до друга (Varbanov I 2005, № 883).

II.5.2. Пауталия – Трите нимфи прави, насреща. Крайните две държат увиваща се лента около косите им, а в свободните си ръце – по един съд, от който тече вода. Средната е обгърнала с ръцете си раменете на другите две фигури. (Ruzicka 1933, n. 449).

Табло II. 16 а,б

II.5.3. Аполония Понтика – Трите нимфи хванати за ръце, държат съдове за вода (Мушмов 1912, 3189; Varbanov II 2005, n. 832).

II.6. Каракала (198 – 217)

II.6.1. Пауталия – Трите нимфи прави. Средната фигура е представена в гръб, гола само от кръста нагоре и е поставила ръцете си върху раменете на другите две, а двете крайни са голи, насреща и държат в свободните си ръце по един съд, от който се излива вода. (Ruzicka 1933, n. 503).

Табло II. 17 а,б

II.6.1.a. Трите нимфи хванати за раменете, двете крайни държат съдове, от които се излива вода, над тях – надиплена панделка (Staal 2004, 111, n. 20. 1.1a; Varbanov II 2005, n. 5175).

Табло II. 18 а,б

II.6.2. Сердика – Трите нимфи, прави. Средната, която е гърбом е прегърнала крайните две, представени насреща. В свободната си ръка, едната държи съд, от който излива вода, а другата – палмова клонка (Мушмов 1926, 368; Varbanov III 2007, № 2466).

II.6.3. Августа Траяна – Трите нимфи прави, насреща, държащи се за раменете. Двете крайни фигури в свободните си ръце държат по един съд за вода (Schönert-Geiss 1991, n. 263).

Табло II. 19 а,б

II.6.4. Хадрианополис – Трите нимфи, голи. Средната, която е гърбом е прегърнала крайните две, представени насреща. Те държат в протегнатите си ръце по една ябълка (Юрукова 1987, 76, № 378).

II.6.5. Траянополис – Трите нимфи прави, страничните – насреща, а средната – в гръб, държат се за раменете. Крайните държат по един съд, от който се излива вода (Schönert-Geiss 1991, ns. 50, 81).

Табло II. 20 а,б

II.6.5.a. Трите нимфи хванати за раменете (Staal 2004, 112, n.22. 1.1a)

II.7. Диадумениан (217 – 218)

II.7.1. Маркианопол – Трите нимфи хванати за раменете, двете крайни държат стомни (Staal 2004, 115, n. 26. 1.1)

II.8. Север Александър (222 – 235)

II.8.1. Деултум – Трите нимфи прави, поставили помежду си ръце върху рамене. Средната е представена в гръб, а двете крайни насреща, държащи в свободните си ръце по едно цвете (Драганов 2006, № 405 – 409).

Табло II. 21 а,б

II.9. Юлия Мамея (майка на Север Александър)

II.9.1. Деултум – Трите нимфи прави, поставили помежду си ръце върху рамене. Средната е представена в гръб, а двете крайни насреща и държащи в свободните си ръце по едно цвете (Драганов 2006, № 614).

Табло II. 22 а,б

II.10. Максимин I Трак (235 – 238)

II.10.1. Анхиало – Трите нимфи хванати за раменете, едната крайна държи патера, а другата – амфора (Мушмов 1912, 2908).

---

[4] Н. Мушмов споменава монети с името на Комод, сечени в Августа Траяна (Мушмов 1912, № 2998), но липсва по-точно описание или снимка, такива не са отбелязани в корпуса на Schönert-Geiss (Schönert-Geiss 1991), посветен на монетосеченето на този град.

II.11. Гордиан III (238 – 244)
II.11.1. Маркианополис – Трите нимфи хванати за раменете, двете крайни държат неясен предмет (Staal 2004, 129, n. 44.1.1).

II.11.2. Деултум – Трите нимфи хванати за раменете, двете крайни държат цвете (Драганов 2006, №1043 а).

II.12. Транквилина (съпруга на Гордиан III)
II.12.1. Хадрианополис – Трите нимфи хванати за раменете, двете крайни държат житни класове (Юрукова 1987, № 691).

II.13. Филип I (244 – 249)
II.13.1. Деултум – Трите нимфи хванати за раменете, двете крайни държат цвете (Драганов 2006, № 1623 – 1623 а).

II.14. Галиен (253 – 268)
II.14.1. Сердика – Трите нимфи хванати за раменете, едната крайна държи ваза (Varbanov III 2007, n. 2650). **Табло II. 23 а,б**

II.14.1.а.Трите нимфи хванати за раменете, едната крайна нимфа държи стомна, а другата – панделка (Varbanov III 2007, n .2651).

II.14.2. Перинт – Трите нимфи хванати прегърнати (Schönert 1965, n. 904).

III. Изглед на чешма с изображение на Трите нимфи.

III.1. Марк Аврелий (161 – 180)
III.1.1. Сердика (Владимирова-Аладжова 2016, 326 – 333).

IV. Изглед на амфитеатрално разположен комплекс от храмове на хълм, където е представена и статуарна група на трите нимфи.

IV.1. Септимий Север (193 – 211)
IV.1.1. Пауталия (Ruzicka 1933, n. 287).

IV.2. Каракала (198-217)
IV.2.1. Пауталия (Ruzicka 1933, ns. 711 – 713)

IV.3. Гета (209-212)
IV.3.1. Пауталия (Ruzicka 1933, n. 908)

V. Нимфейон на три етажа, украсен с многобройни статуи и статуарни групи, с басейни и чешми.

V.1. Септимий Север (193 – 211)
V.1.1. Хадрианополис (Юрукова 1987, № 198).

V.2. Гордиан III (238 – 244)
IV.2.1. Хадрианополис (Юрукова 1987, № 489).

VI. Градска порта с релефи от едната страна на трите нимфи, а от другата на Тракийския Херос.

VI.1. Филип I (244 – 249)
V.1.1. Бизия (Jurukova 1981, № 95).

VII. Надпис CEVHPIA / NVMФIA върху реверса на монетни емисии за състезания, проведени в чест на нимфите.

VII.1. Септимий Север (193 – 211)
VI.1.1. Анхиало (Varbanov II 2005, ns. 271, 274 – 276).

VII.2. Гета (209 – 212)
VI.2.1. Анхиало (Varbanov II 2005, ns. 271, 277 – 278).
VII.3. Максимин I Трак (235 – 238)
VI.3.1. Анхиало (Varbanov II 2005, ns. 271, 578 – 580).

* * *

Първите паметници на култа към нимфите от провинции Долна Мизия и Тракия стават известни още в началото на развитието на археологическата наука в България с проучването на светилището при Огняново, Пазарджишко (преди Саладиново, античната *Burdapa*), преди повече от едно столетие (Добруски 1896, 398 – 423) **Табло III. 24.** Междувременно те вече наброяват над 270. Постепенното, но постоянно тяхно умножаване потвърждава значението на тези привидно незначителни божества във вярванията на траките, отбелязано още от В. Добруски (Добруски 1896, 398 – 400). Находките от последните години уплътняват степента на разпространение на култа по цялата територия на двете провинции като потвърждават застъпването му най-вече в области с традиционно тракийско население извън градските центрове.

Иконографските схеми, в които се представят нимфите, продължават да следват тези, установени в най-ранния етап от проучването на култа им. Най-общо те са два типа – нимфите облечени и голи, в иконографията на Харитите.

Първият ги представя в дълги, препасани хитони. Най-разпространена е иконографската схема, при която нимфите стоят фронтално една до друга със спуснати до тялото ръце с или без атрибути в тях (Добруски 1896, passim). Следват паметниците, които ги представят танцуващи, захванати за ръце или самостоятелно (Тончева 1960, 74). Бързината на танца може да бъде предадена чрез гънките на дрехите (Кацаров 1896, 66, № 6), положението на краката (IGBulg I, 87; Райков 1950, 265, №1) или обръщането на главите на страничните фигури към средната(IGBulg 1349). Идентифицирането на богините като нимфи не буди никакво съмнение, тъй като те многократно са назовани така в придружаващите изображенията надписи (IGBulg 87, 570, 1339, 1348, 1349, 1352, 1360, 1544, 1929, 2148).

Паметниците с иконография от втория тип, при който нимфите са голи, представени в иконографията на Харитите, са значително по-малко. Освен в светилището при Бурдапа (Добруски 1896, passim) оброчни плочки с такива изображения са известни от Чирпан (Данов 1937, 201, № 5), Хисаря (IGBulg 1480; Маджаров 1983, 61), Акве Калиде (IGBulg 380), Хаджидимитрово, Свищовско (Добруски 1900, 68, № 10). Фрагментирани паметници са известни от територията на Сердика (IGBulg 2007, 2008) и територията на Филипопол (Кацаров 1930 – 1931, 118). И тук идентификацията им като нимфи е вън от съмнение, поради инвокацията в надписите (IGBulg 87, 380, 1342, 1356, 1363, 1479).

Непрестанното умножаване както на паметниците на култа към нимфите така и на монетните емисии с двата типа изображения, недвусмислено показва и необходимостта от сравнение между данните от монетосеченето и вотивните паметници. Затова във втората част на статията си поставяме скромната цел да сравним изображенията върху реверсите на монетните емисии от провинции Долна Мизия и Тракия с тези, върху вотивните паметници в опит да потърсим степента на припокриване на изображенията, причината за появата на толкова много монетни емисии с изображение на Харитите и прототипа, който следват, както и връзката между култа към Трите нимфи и тези изображения.

До момента, изображения на нимфите в конвенционалната им иконография (Тип I от класификацията на монетните типове, дадена по-горе) са характерни за монетосеченето на десет града в Тракия. Прави впечатление голямото разнообразие както на варианти на основната схема, така и на атрибути, с които те са характеризирани.

Върху първата група монети нимфите са представени прави, насреща, те се държат за ръце и са характеризирани чрез атрибути. Такива са емисиите от Пауталия (Тип. I.2.1), Плотинополис (Тип I.9.1), Филипополис (Тип I.4.1), Августа Траяна (Тип I.5.1.), Траянополис (Тип I.7.1.) и Анхиало (Тип I.10.1).

Това е и най-разпространената иконография върху оброчните паметници. Така само в светилището при Бурдапа, което и до днес остава не само най-голямото светилище на нимфите, но и едно от трите най-големи в цялата провинция, са намерени 19 плочки (Добруски 1896, № 85, 86, 88, 89, 90, 92; IGBulg 1352, 1353, 1355, 1358, 1362; Danilszuk 1978, Nr. 43, 45, 46, 50, 55, 56, 57, 134). Това е и иконографската схема за изобразяване на нимфите върху оброчни паметници, при която виждаме най-малобройни атрибути, които обаче се припокриват и при двата вида паметници. Върху монетните емисии нимфите са изобразени със съдове за течност, житни класове, вретена и кадуцей. Сравнението с оброчните паметници показва, че изобразяването на различни по тип съдове е най-често срещаният атрибут в иконографията на Трите нимфи. Върху оброчна плочка от Девня (Тончева 1965, 76) средната нимфа държи съд за течност с четвъртита форма и дръжка. Аналогично е и изображението върху релеф, открит в Хисаря (Цончев 1935 – 36, 149, № 1). Върху три оброчни плочки от светилището при Бурдапа първата нимфа държи съд за вода, който наподобява малко гърне (IGBulg III, 1348, 1360; Добруски 1896, 66, № 6). Като ойнохоета могат да бъдат определени съдовете в десните ръце на нимфите върху оброчна плочка отново от Хисаря (Цончев 1935 – 36, 149, № 10). В това отношение Шьонерт -Гайс основателно отбелязва, че за култа към нимфите в Августа Траяна е характерно почитането им като божества, свързани с водите (Schönert-Geiss 1991, 48), характеристика определяща облика им и в останалите области на провинции Долна Мизия и Тракия (Юрукова 1999, 24 – 25).

Върху емисията от Сердика (Тип I.2.2) от тази група нимфите са характеризирани с вретена. Вретена като атрибути на нимфите се срещат и върху монетни емисии на Августа Траяна (Тип I.4.2). Вретената са характерен атрибут на парките. Към момента такъв атрибут не е засвидетелстван в паметници на култа към нимфите извън тракийските земи, което показва местно влияние от една страна и много ограничена област на влияние от друга, но появата му в началото на провинциалното монетосечене в Тракия насочва към съхраняване на предримски култови традиции, които на този етап на известност на паметници е трудно да бъдат интерпретирани (Аладжова 2013). Бихме отбелязали, че и връзката на Трите нимфи с Тракийския конник, засвидетелствана не само по монетни емисии (Тип VI.1), но и върху, макар и малобройни релефи, от региона на Тракия, отразяват местни религиозни представи, които със сигурност надхвърлят функцията на „пазители на вратите", изясняването на които предстои.

Върху монета от Плотинополис (Тип I.4.3) едната крайна нимфа държи кадуцей в ръка. Подобен атрибут не е известен нито от други монетни емисии, нито от паметници на култа на нимфите от провинции Долна Мизия и Тракия. Но при оброчната пластика от елинистическата епоха от Атина, една от най-разпространените иконографии представя Хермес водещ нимфите (www.metmuseum.org/art/collection/search/251841). Следователно кадуцеят като атрибут на нимфите свидетелства за връзката им с култа към Хермес, който се явява характерен за Гърция, но имайки предвид сведенията за тракийската религия в предримския период връзката на Нимфите с Хермес би могла да е свидетелство именно за причините за широкото разпространение в разглежданата територия култ на фона на ограничената негова същност в съседните региони.

Житните класове като атрибут на нимфите върху оброчни паметници от двете провинции в тази иконографска схема не се срещат. Виждаме ги обаче върху релеф на Харитите от Августейона в Афродизия, където първата ги държи в дясната си ръка, заедно с маково цветче. (https://www.pinterest.com.au/pin/428053139565400531/). Житни класове в лявата ръка на третата Харита виждаме и върху фреска от Помпей (https://www.gettyimages.com/detail/photo/fresco – depicting – the – three – graces – from – high – res – stock – photography/103025335).

Още Павзаний (9, XXXV, 1 – 7) съобщава, че не е в състояние да установи кой и кога за пръв път представя трите богини голи, но връзката им с Елевзинските мистерии е вън от съмнение. Следователно използването на житните класове като атрибут при изображенията на Трите нимфи върху монети от провинция Тракия трябва да се разглежда като влияние от иконографията на Харитите, а причината за изобразяването е в общите черти на култа, свързани с плодородието, както вече е отбелязано в нумизматичната литература (Юрукова 1999, 24 – 25).

Втора група монети, обединява изображения на нимфите във вихрен танц със захванати ръце – от Маркианополис (Тип I.8.1), Аполония Понтика (Тип I.3.1) и Сердика (Тип I.2.2.б.). Върху монети иконографията се среща в по-ранен период в монетосеченето на Аполония в Илирия (I в. пр. Хр.), откъдето би могло да се взаимства и схемата (http://www.wildwinds.com/coins/greece/illyria/apollonia/i.html).

Върху емисията от Аполония Понтика (Тип I.3.1.) крайните нимфи държат съдове за течност, които в случая могат да се определят като ойнохое. Иконографията намира най-близкото си съответствие в оброчна плочка от светилището при Бурдапа (IGBulg 1340), където разликата е единствено в предаването на долната част на хитона на средната нимфа без толкова ясно изразено раздвижване от танца. Върху фрагментирана оброчна плочка от Августа Траяна ясно се вижда, че положението на краката на първата нимфа (пристъпваща с десния си крак пред и малко встрани от левия) е еднакво с това на средната нимфа от монетата от Аполония (Райков 1950, 265, № 1). Танц със силно развети хитони е представен и върху оброчна плочка с неизвестно местонамиране, където положението на краката е същото и впечатлението за танц, подобно на монетните емисии, се създава и от леко обърнатите настрани тела на страничните нимфи (Карадимитрова 1992, 191 сл., фиг. 4). Сходна е и иконографията отново на фрагментирана оброчна плочка от Бургаски минерални бани, където танцът е предаден чрез различните гънки на долната част на хитона, макар че и двете нимфи са застанали фронтално (Карадимитрова 1992, 192, фиг. 3). Върху плочка от Анхиало нимфите държат и различни съдове за течност, което има преки паралели и в иконографията на монетните емисии (Карадимитрова 1993, 69 – 70).

Друга група монетни емисии, е тази, при която иконографията на танца е представена чрез поставянето на лявата ръка на първата и втората нимфа на рамото на следващата. Проследява се в емисиите от Траянополис

(Тип I.2.5), Сердика (Тип I.2.2.а.), Плотинополис (Тип I. 2.4.б.) и Августа Траяна (Тип I.4.2). Монетните изображения намират точни паралели при две оброчни плочки от светилището при Бурдапа (Добруски 1896, 412, № 13 и 407, № 2) (**Табло III. 27**). Танц чрез поставяне на ръката на следващата нимфа на рамото на предходната виждаме и върху оброчна плочка от Старозагорско (Добруски 1896, 428, № 2), където бързото движение при танца е видно както от положението на краката, така и от развятите долни части на хитоните. Същата иконография е характерна и за загубена оброчна плочка с неизвестно местонамиране (Danilszuk, Tkaczow 1978, 169, Nr. 146), където обаче хороводът е в обратната посока т.е. надясно. Различна посока на хоровода е характерна и за монетните изображения.

Само една монетна емисия, тази от Августа Траяна (Тип I.6.1) представя първата и средната нимфи да се държат за ръце, а средната да поставя ръката си на рамото на крайната, като долната част на дрехата не се развява. Тази иконография намира паралели в оброчна плочка от светилището при Бурдапа (Daniszuk, Tkaczow 1978, 156, 46), и е също рядко срещана върху паметници на култа. Трите дървета над главите им намират обяснението си като индикация за мястото, където се намират богините, по подобие на много релефи от Гърция, където пък се изобразява пещера (s://www.google.bg/search?q=hermes+and+the+Nymphs&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=J66SiSAF8jJmEM%253A%252CauFo1Zj8mnIBuM%252C_&usg=__eDsGWcFZH1XuwVdYEuwg2JFWGZ8%3D&sa=X&ved=0ahUKEwj0uJXOz_bZ).

Следващият вариант в иконографията на нимфите върху монетни емисии е представен чрез поставянето на лявата ръка на първата и дясната на третата нимфи на рамото или зад гърба на средната. Обикновено средната поставя лявата си ръка зад гърба на третата нимфа или е насреща без да ги държи. Сред монетните емисии от Тип I това е и най-разпространената иконографска схема. Среща се в монетосеченето на Траянопол (Тип I.2.5), Августа Траяна (Тип I.4.2). Това са и единствените изображения, за които имаме сведения от монетосеченето, че представят реално съществуваща статуарна група на нимфите в Пауталия (Тип IV.1.1; Тип IV.1.2; Тип IV.1.3). Независимо от малкото като размер изображение е видно, че ръката на средната нимфа е поставена върху лявото рамо на първата. Не буди съмнение и фактът, че трите са представени в дълги, двойно препасани хитони. Видно е и че лявата ръка на третата нимфа е леко отдалечена от тялото.

Ако сравним това изображение с оброчните паметници ще установим, че като иконография на вотивни изображения на нимфите, този тип не е популярен. До момента е известна само една оброчна плочка от светилището при Бурдапа (IGBulg 1348). Популярността му върху монетни емисии трябва да бъде отдадена на съществуващата статуарна група в Пауталия и взаимното влияние между отделните ателиета.

От направения преглед на съответствията между оброчните релефи и монетните емисии при първата иконографска схема, представяща нимфите е видно, че е налице макар и в различна степен съответствие между иконографията на монетните емисии и оброчните плочки.

Втората иконографска схема, в която се представят нимфите е в иконографията на Харитите. И при тези изображения съществуват многобройни варианти, които ние ще сведем до два в зависимост от положението на ръцете на средната, обърната с гръб, нимфа (посоката, в която гледат трите не е от значение за установяването на взаимни влияния по отношение на иконографията, а е показател за следване на различни прототипи на скулптурни групи).

При първия вариант средната поставя ръцете си на раменете на страничните от външната за нея страна, а страничните – на нейните рамене. Иконографията е характерна за монетосеченето на Плотинополис (Тип II.1.1), Пауталия (Тип II.5.2), Деултум (Тип II.8.1; Тип II.13.1), Маркианополис (Тип II.11.1), Хадрианополис (Тип II.12.1), Сердика (Тип II.14.1). Богините могат да бъдат характеризирани с различни атрибути. Някои от тях – съдовете за течност (Тип II.5.2; Тип II.14.1) и житните класове (Тип II.1.1) са идентични с тези, изобразени върху предходния тип и са натоварени със същата семантика. Други като емисиите от Маркианопол се характеризират с многобройни атрибути, характерни само за този тип – венец (Тип II.3.1; Тип II.5.1), делфин в краката (Тип II.3.1), ябълки (Тип II.5.1.а), цвете (Тип II.8.1; Тип II.9.1; Тип II.13.1).

Иконографията има прототип незапазена творба от елинистическата епоха (II в. пр. Хр.), многократно възпроизвеждана през императорския период и специално през II в. сл. Хр. (Metropolitan Museum, inv. Nr. 210.260). Традицията за представянето на Грациите върху монети има началото си от емисии с образа на Фаустина Млада, на реверса на които е представена Венера (или Юнона), държаща върху дланта си статуарна група на трите Грации. Това изображение е най-известно от емисии денари (http://www.ancientcoinage.org/three – graces – coins.html). Иконографията е позната и от мозайка от Помпей (House of Apollo, VI, 7, 23https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Three_Graces,_mosaic_(from_Pompeii)#/media/File:Napoli,_museo_archeologico_(8105374578).jpg).

При оброчни паметници иконографията не е много разпространена – документирана е върху три оброчни плочки от светилището при Бурдапа (IGBulg 1360, Добруски 1896, 410, №№ 8 и 9) (**Табло III. 25**) и оброчна плочка от Рогачево, Балчишко (IGBulg 5012). Макар и относително малобройна, групата поставя един важен проблем – кои са божествата, изобразени по този начин върху оброчните паметници и върху монетите. Отговорът се съдържа в надписа на плочката от Рогачево, където богините са назовани „нимфи". Посветителят Аврелий Целилиан, носи римски имена, а именуването показва, че плочката е поставена след 212 г. Следователно въпросът за това дали изобразените върху монетните емисии божества трябва да бъдат определяни като Нимфи или Харити на базата на епиграфските свидетелства трябва да бъде решен в полза на извода, че изображенията върху монетите са на Трите нимфи. Следователно иконографията на монетните емисии, представяща три голи женски фигури трябва да бъде интерпретирана като изображения на Трите нимфи, но навлязла в монетосеченето по-късно чрез свързването на трите Харити с Фаустина Млада. Обстоятелството, че такива емисии секат всички градове, които секат монети и с изображения на Трите нимфи в дълги хитони и обстоятелството, че монетни емисии с изображения на три голи фигури, се появяват едва след отсичането на монетните емисии на Фаустина Млада също подкрепят извода.

Причините за използването на иконографията на Харитите за изображения на нимфите се разкрива и чрез атрибутите, с които се представят. Така единствената оброчна плочка с тази иконографска схема от светилището при Саладиново се характеризира с най-многобройните атрибути в култа към нимфите – ябълка, съдове с изливаща се вода, но не държани, а опряни до краката на страничните нимфи, които имат своите паралели в монетните емисии. Следователно влиянието между оброчни паметници и монетни емисии е очевидно. Венецът върху монетната емисия от Маркианопол (Тип II.5.1) ими паралели в оброчни плочки на нимфите от светилището при Саладиново (Добруски 1896, 421, № 87; IGBulg1360) и Овчи Кладенец, Хасковско (Карадимитрова 1987, 35, № 4), върху които обаче нимфите са представени облечени. Размяната на атрибути върху двата типа паметници потвърждава извода, че върху монети и върху оброчни плочки изобразените три голи танцуваци женски фигури трябва да бъдат идентифицирани като нимфи.

Вторият вариант на иконографията представя средната в гръб, поставила дясната си ръка върху дланта на лявата ръка на третата. Представена е с емисии от Деултум (Тип II.9.1), Хадрианополис (Тип II. 6.4).

Като прототип на изображението може да се посочи фреска от Помпей (House of Titus Dentatus pantherhttps://www.pinterest.de/pin/449023025318461241/), при която двете странични нимфи държат в ръцете си цветя.

Вотивната пластика ни дава примери от светилището при Бурдапа (IGBulg 1342, 1344, 1345; Добруски 1896, 409, № 4 и 400, № 6) **(Табло III. 27)**, Хаджидимитрово, Свищовско (Добруски 1900, 68, № 10), Сопот (Василев 1937), Чирпан (IGBulg 1544). Атрибутите, които споделят и двата типа изображения, са съдовете с изливаща се течност, допрени до краката на страничните нимфи (характерен атрибут за всички релефи), ябълка в ръката на първата нимфа (върху плочката от Хаджидимитрово и Бурдапа, с посветител Ептайкент), житен клас в ръката на първата нимфа (IGBulg 1345).

Третият вариант за представянето на нимфите в иконографията на Харитите е когато средната, обърната с гръб към зрителя, е поставила ръцете си на раменете на страничните, но от вътрешната за нея страна. Представен е в Пауталия (Тип II.6.1.а), Траянополис (Тип

Таблица 1. Градове в Долна Мизия и Тракия, които са секли монети с изображението на Трите нимфи.

град / владетел	**Маркианополис**	**Пауталия**	**Сердика**	**Филипополис**	**Августа Траяна**	**Хадрианополис**	**Бизия**	**Плотинополис**	**Траянополис**	**Анхиало**	**Деултум**	**Аполония**	**Перинт**
Антонин Пий	_	X	_	_	_	x	_	_	_	_	_	_	_
Марк Аврелий	_	X	x	x	x	_	_	x	x	_	_	_	_
Фаустина II	_	_	_	_	x	_	_	_	_	_	_	x	_
Луций Вер	_	_	_	x	x	_	_	x	_	_	_	_	_
Комод	x	X	_	_	x	_	_	_	_	_	_	_	_
Криспина	_	_	_	_	x	_	_	_	_	_	_	_	_
Септимий Север	_	X	_	_	_	x	_	_	x	X	_	_	_
Юлия Домна	x	X	_	_	_	_	_	_	_	_	_	x	_
Каракала	_	X	x	_	x	x	_	x	x	_	_	_	_
Гета	_	X	_	_	_	_	_	_	_	X	_	_	_
Диадумениан	x	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_
Север Александър	–	_	_	_	_	_	_	_	_	_	x	_	_
Юлия Мамея	_	_	_	_	_	_	_	_	_	_	x	_	_
Максимин I Трак	_	_	_	_	_	_	_	_	_	X	_	_	_
Гордиан III	x	_	_	_	_	x	_	_	_	_	x	_	_
Транквилина	_	_	_	_	_	x	_	_	_	_	_	_	_
Филип I	_	_	_		_	_	x	_	_	_	x	_	_
Галиен	_	_	x	_	_	_	_	_	_	_	_	_	x

II.6.5). Иконографията не е засвидетелствана върху оброчни плочки.

Последният от вариантите на представянето на нимфите в иконографията на Харитите при монетни емисии в провинции Долна Мизия и Тракия е представянето на средната нимфа в гръб, с ръце на раменете на страничните, поставени от вътрешната им страна, но с химатион около долната част на тялото. Страничните държат кани с изтичаща от тях вода (Тип II. 6.1). До момента, тази монетна емисия не намира близки паралели във вотивната пластика. Причината би могла да бъде относително ограниченото разпространение на иконографската схема на Харитите за представянето на нимфите в провинции Долна Мизия и Тракия. Релефи, представящи нимфите с химатион, обхващащ долната част на тялото и държащи съдове за вода, но когато и трите фигури са насреща, се съхранява в Археологически музей – Хисаря (Цончев 1936, 150, № 13) и също е единственият, известен до момента. Вероятно сме изправени пред естествен процес на разнообразяване и на иконографските схеми в съответствие и с процесите в останалите части на Римската империя.

Монетните емисии от Анхиало (Тип VII), реверсите на които не представят нимфите, а са свидетелство за състезания в тяхна чест, са доказателство за интензивността и значението на култа в града.

И като заключение бихме подчертали още веднъж, че мнението на Ружичка за различните аспекти на нимфите, изобразени върху монети и ги отделя от облечените Харити (Ruzichka 1933, 32), намира пълно потвърждение при сравнението на оброчните паметници и монетните емисии. Това са едни и същи божества, нимфи, изобразени чрез различни иконографски схеми и с разнообразни атрибути на територията на римските провинции Долна Мизия и Тракия и един от водещите култове в този регион.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Василев 1937: А. Василев. Археологически вести. – Известия на Българския археологически институт, 11, 1937, 197 – 203.

Владимирова-Аладжова 2013: Д. Владимирова Аладжова. Начало на монетосеченето в Сердика. – Археология, 2, 2013, 97 – 101.

Владимирова-Аладжова 2013: Д. Владимирова Аладжова. Нумизматични данни за синкретизма в култа на трите нимфи през III век. – Тракия и околния свят. Сборник с доклади от Научна конференция 27 – 29 октомври 2016, 326 – 333.

Данов 1937: Х. Данов. Новооткрити старини. – Известия на Българския археологически институт, XI, 1937, 306 - 315.

Добруски 1896: В. Добруски. Материали по археологията на България. – Сборник за Народни умотворения, наука и книжнина, XIII, 1896, 398 – 423.

Добруски 1900: В. Добруски. Материали по археологията на България. – Сборник за Народни умотворения, наука и книжнина, XVI – XVII, 1900, 60 – 78.

Драганов 2006: Д. Драганов. Монетосеченето на Деултум. София, 2006.

Карадимитрова 1987: К. Карадимитрова. Оброчни релефи на трите нимфи от НАМ. – Музеи и паметници на културата, 1, 1987, 30 – 37.

Карадимитрова 1992: К. Карадимитрова. Паметници на култа на Трите нимфи от Националния археологически музей. – Годишник на Народния археологически музей, VIII, 1992, 189 – 195.

Карадимитрова 1993: К. Карадимитрова. Вотивна пластика от Акве Калиде. – Годишник на Националния археологически музей, 9, 1993, 69 – 74.

Кацаров 1930 – 1931: Г. И. Кацаров. Антични паметници из България. – Известия на археологическия институт, VI, 1930 – 1931, 117 – 135.

Маджаров 1983: М. Маджаров. Непубликувани оброчни плочки от Хисарския музей. – Известия на музеите от Южна България, IX, 1983, 34 – 42.

Минкова 2015: М. Минкова. Монетите на Августа Траяна. Стара Загора, 2015.

Мушмов 1912: Н. Мушмов. Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе. София, 1912.

Мушмов 1926: Н. Мушмов. Монетите и монетарниците на Сердика. София, 1926.

Райков 1950: Х. Райков. Археологически вести. – Известия на Археологическия институт, 17, 1950, 235 – 268.

Тончева 1960: Г. Тончева. Неиздадени култови паметници на нимфите от Варненския музей. – Известия на Варненското археологическо дружество, IX, 1960, 70 – 83.

Тончева 1965: Г. Тончева. Разкопки в Марцианопол. – Известия на Народния музей Варна, I, 1965, 73 – 85.

Христова, Жеков 2007: Н. Христова, Г. Жеков. Монетосеченето на Тракия I – III в. Сердика. Благоевград, 2007.

Цончев 1935 – 36: Д. Цончев. Хисарските минерални бани. – Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей, 1935 – 36, 1 – 182.

Юрукова 1987: Й. Юрукова. Монетосеченето на градовете в Долна Мизия и Тракия II – III в. Хадрианополис. София, 1987.

Юрукова 1999: Й. Юрукова. Иконографска характеристика на градските монетосечения в източните римски провинции. – Нумизматика и сфрагистика, 1, 1999, 19 – 32.

Danilszuk, Tkaczow 1978: H. Danilszuk, B. Tkaczow. Reliefs thraces des nymphes en Bulgarie. – Etudes et travaux, 10, 1978, 135 – 168.

Jurukova 1973: J. Jurukova. Die Münzprägung von Deultum. Berlin, 1973.

Jurukova 1981: J. Jurukova. Die Münzprägung von Bizye. Berlin, 1981.

Pick 1910: B. Pick, K. Regling. Die Antiken Münzen von Dacien und Moesien, Hallb.II. Berlin, 1910.

Ruzicka 1933: L. Ruzicka. Die Münzprägung von Pautalia. – Известия на Българския археологически институт, VII, 1933, 1 – 216.

Schönert 1965: E. Schönert. Die Münzprägung von Perinthos. Berlin, 1965.

Schönert-Geiss 1991: E. Schönert-Geiss. Die Münzprägung von Augusta Traiana und Traianopolis. Berlin, 1991.

Staal 2004: M. A. Staal. The three Graces and their Numismatic Mythology. Santa Clara, 2004.

Varbanov I – II 2005: I. Varbanov. Greek Imperial Coins. Vol. I – II, Burgas, 2005.

Varbanov III 2007: I. Varbanov. Greek Imperial Coins. Vol. III, Burgas, 2007.

ТЕКСТ КЪМ ИЛЮСТРАЦИИТЕ:

Табло I. 1 аб. Бронзова монета на Антонин Пий, сечена в Хадрианополис.

Табло I. 2 аб. Бронзова монета на Марк Аврелий, сечена във Филипополис.

Табло I. 3 аб. Бронзова монета на Марк Аврелий, сечена в Плотинополис.

Табло I. 4 аб. Бронзова монета на Марк Аврелий, сечена в Траянополис.

Табло I. 5 аб, 6 аб. Бронзови монети на Луций Вер, сечени в Августа Траяна.

Табло I. 7 аб. Бронзова монета на Комод, сечена в Августа Траяна.

Табло I. 8 аб. Бронзова монета на Криспина, сечена в Августа Траяна.

Табло I. 9 аб. Бронзова монета на Септимий Север, сечена в Траянополис.

Табло I. 10 аб. Бронзова монета на Юлия Домна, сечена в Маркианополис.

Табло I. 11 аб. Бронзова монета на Каракала, сечена в Плотинополис.

Табло I. 12 аб. Бронзова монета на Максимин I Трак, сечена в Анхиало.

Табло I. 13 аб. Бронзова монета на Марк Аврелий, сечена в Плотинополис.

Табло I. 14 аб. Бронзова монета на Фаустина II, сечена в Августа Траяна.

Табло II. 15 аб. Бронзова монета на Септимий Север, сечена в Пауталия.

Табло II. 16 аб. Бронзова монета на Юлия Домна, сечена в Пауталия.

Табло II. 17б, 18 аб. Бронзови монети на Каракала, сечени в Пауталия.

Табло II. 19 аб. Бронзова монета на Каракала, сечена в Августа Траяна.

Табло II. 20 аб. Бронзова монета на Каракала, сечена в Траянополис.

Табло II. 21 аб. Бронзова монета на Север Александър, сечена в Деултум.

Табло II. 22 аб. Бронзова монета на Юлия Мамея, сечена в Деултум.

Табло II. 23 аб. Бронзова монета на Галиен, сечена в Сердика.

Табло III. 24 – 27 Оброчни плочки с изображение на Трите нимфи от Огняново (Национален Археологически институт с музей при БАН).

THE CULT OF THE THREE NYMPHS IN MOESIA INFERIOR AND THRACE (ACCORDING TO NUMISMATIC AND STONE ARTIFACTS)

Bistra BOZHKOVA, Krasimira KARADIMITROVA

(Summary)

One of the specific coin types of the town municipalities in Moesia Inferior and Thrace presents the cult of the Three Nymphs characterized by a variety of functions. They were revered as protectors of the springs, vegetation and fertility, connecting them with the morning dew, the rain, etc. (Юрукова 1999, 24 – 25).

Their representations appear on the coins of Marcianopolis and it was the only town in Moesia Inferior to include them in its iconographic repertoire. The towns in the province of Thrace with coinages bearing images of the Three Nymphs were Pautalia, Serdica, Philippopolis, Augusta Traiana, Anchialos, Apollonia Pontica, Deultum, Bizye, Hadrianopolis, Plotinopolis, Traianopolis and Perinthus (Pl. 1). For the first time they appear on coins of Antoninus Pius in Hadrianopolis and Pautalia. The mints of Serdica, Philippopolis, Augusta Traiana, Apollonia Pontica, Plotinopolis and Traianopolis adopted the image in the time of Marcus Aurelius, Faustina II and Lucius Verus, and the mint of Marcianopolis – under Commodus. Augusta Traiana continued to employ the iconography of the Three Nymphs also with the coinage of Crispina. Under the Severian dynasty the Three Goddesses appeared with the coinage of Septimius Severus, Iulia Domna, Caracalla, Geta, Diadumenian, Severus Alexander and Iulia Mamaea. The greatest number of ateliers minting coins with the image of the Goddesses worked under Caracalla – Pautalia, Serdica, Augusta Traiana, Hadrianopolis, Plotinopolis and Traianopolis. The activation of Deultum's atelier is characterized by the diversification of the iconographic repertoire, and from Severus Alexander onwards the Three Nymphs were often to be seen on the town coins. In Bizye they did not appear as an independent type on the bronze coins, but were included in the represen-

tation of the town gates together with the Thracian horseman and other figures. At the latest, their presentation was testified on the coins of Serdica and Perinthus from the time of Gallienus.

The brief overview of the representation of the Three Nymphs above shows they have been included within the coin iconography of the towns mostly south of the Haemus as oftenest they appear with the coinages of Pautalia, Augusta Traiana and Hadrianopolis.

The iconographic schemes that represent them are various. For that reason the second part of the work contains a comparison between the images on the coins and on the votive monuments revealing that both types involve two main plots – the Nymphs dressed in long girded chitons and the Nymphs in the iconography of the Graces. The presence of votive tablets with dedication to the Nymphs as well as their overlapping with the iconography on the coins of the provinces of Moesia Inferior and Thrace lead to the conclusion that the broad spread of the cult of the Three Nymphs in the region is the reason to have them on the coin emissions with the iconography of the naked Graces who, however, bear witness to the cult of the Nymphs. Even more, the coin emissions have direct although small in number parallels with the iconography of the votive tablets from the same region they have been minted in.

Often defining the attributes characterizing the Nymphs on coins seems impossible in practice. Therefore some of them have not been discussed. Without parallels in votive sculpture remain attributes of the Nymphs on coin emission as spindles, the dolphin and caduceus. However, they have their logical explanation when comparing Nymphs with deities like Hermes, Aphrodite, and the Parks. The variety in depiction of the Three Nymphs' dance in the iconography of Type A – dressed, is equally characteristic of the votive monuments.

The representation of the Nymphs in the iconography of the Charities (the Graces) originates from the coinage, and especially from the emissions from the time of Faustina the Younger. There they are depicted as a statuary group composed of three naked figures held by Venus (Juno). The small number of monuments displaying the same iconography in a combination with a typical hairstyle of the Nymphs also inherent to Faustina the Younger, and the relatively limited chronological period in which they appear – after the second half of the AD 2nd c. provide further justification for the conclusion.

ТАБЛО I

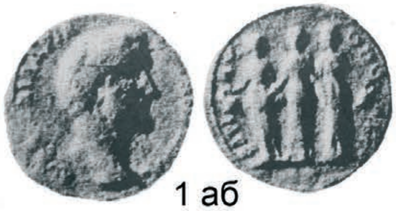
1 аб

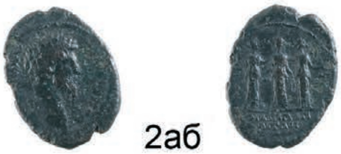
2аб

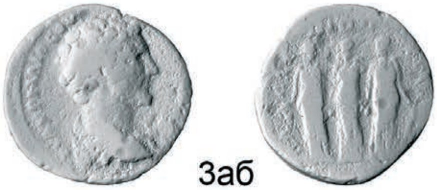
3аб

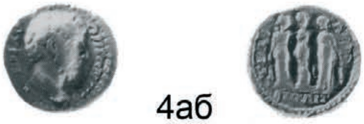
4аб

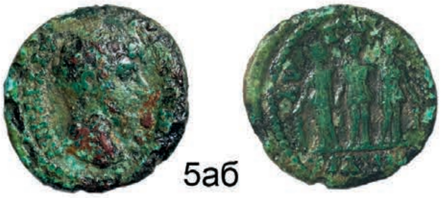
5аб

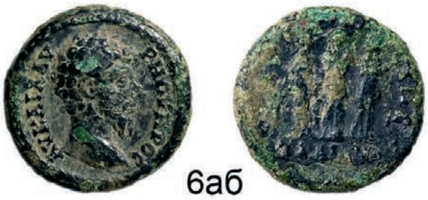
6аб

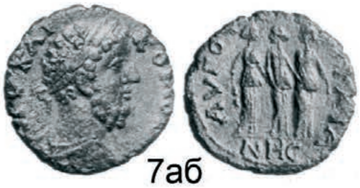
7аб

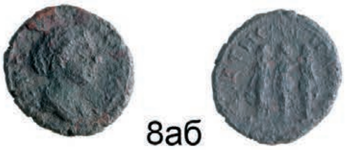
8аб

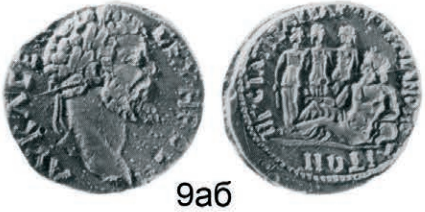
9аб

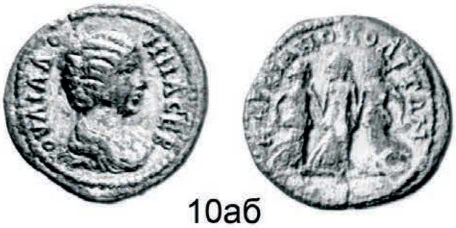
10аб

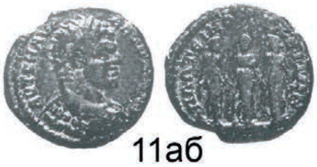
11аб

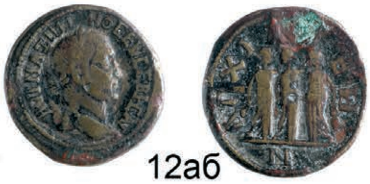
12аб

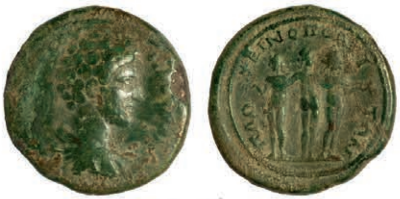
13аб

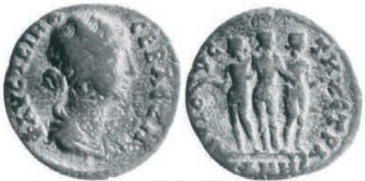
14аб

ТАБЛО II

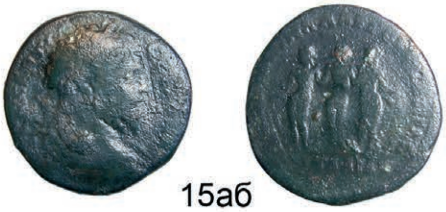
15аб

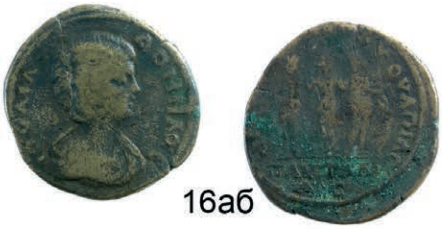
16аб

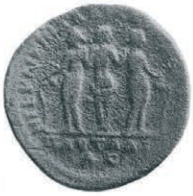
17б

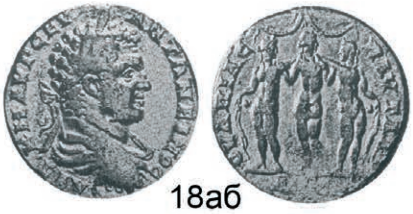
18аб

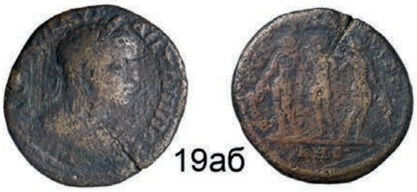
19аб

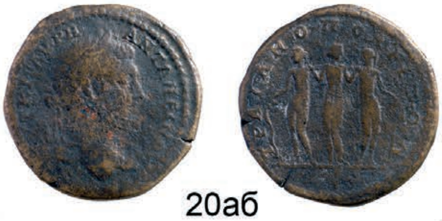
20аб

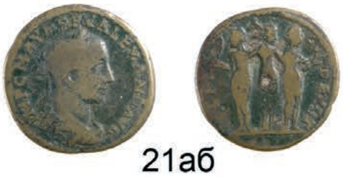
21аб

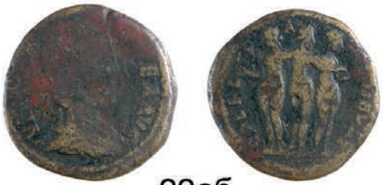
22аб

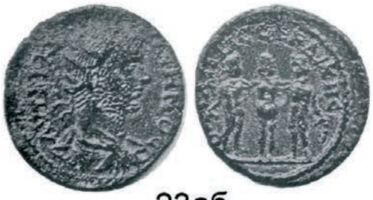
23аб

ТАБЛО III

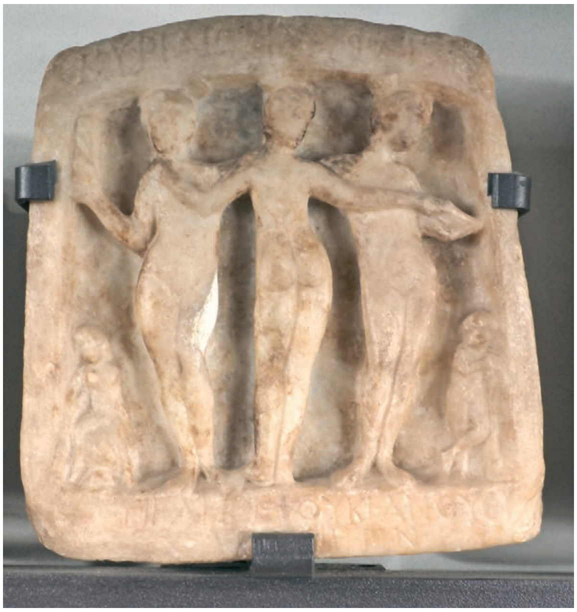

24

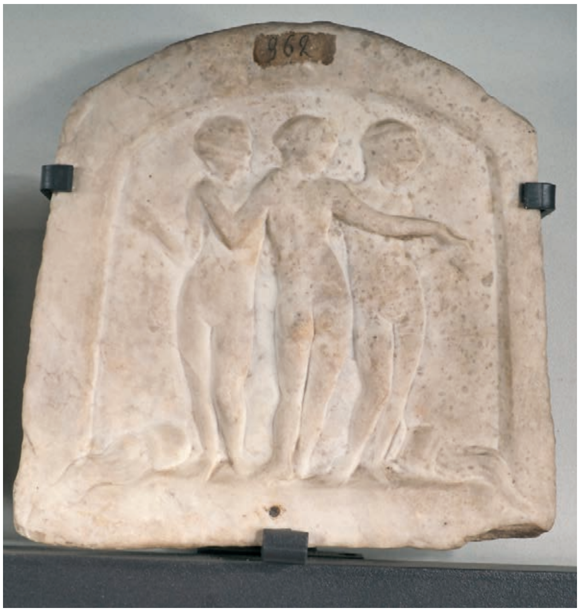

25

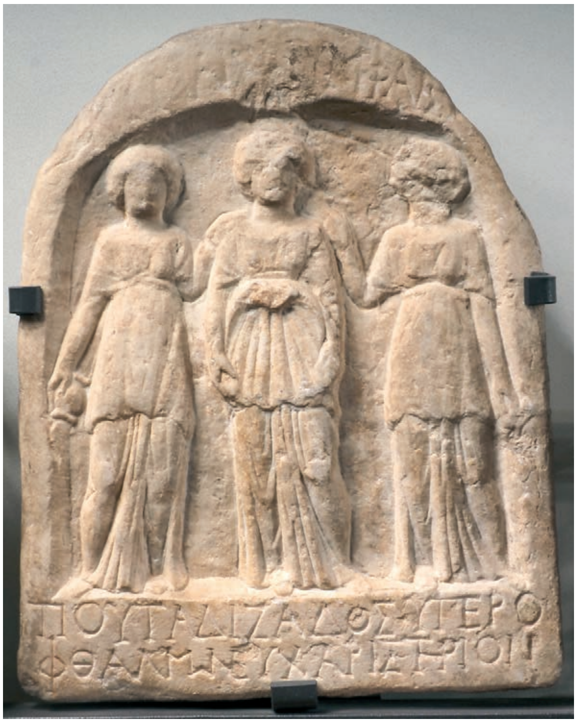

26

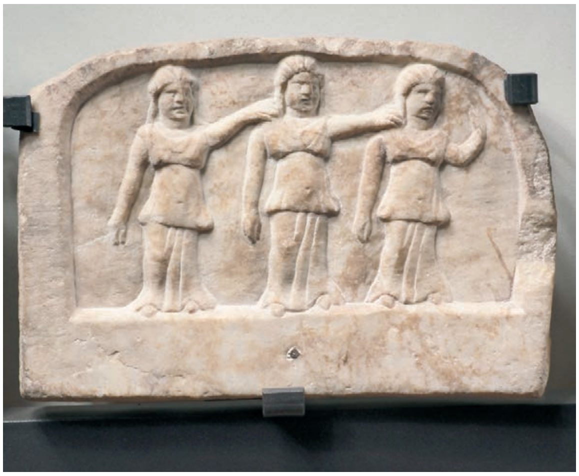

27

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА”

РИМСКИ ИМПЕРАТОРСКИ И ВИЗАНТИЙСКИ ЗЛАТНИ МОНЕТИ ОТ ФОНДА НА РИМ – БУРГАС

Мирослав КЛАСНАКОВ

Обект на настоящата публикация са част от златните монети, съхранявани във фонд „Нумизматика“ на РИМ[1] – Бургас. Тя няма претенции за изчерпателен нумизматичен анализ на представените материали. Основна цел е обнародването и включването в научно обращение на колекция от антични и средновековни паметници, събирани с десетилетия, но поради различни причини останали слабо познати за научните среди. Това са всички златни монети, попадащи в хронологическите рамки от края на III в. до началото на XI в., които се съхраняват до този момент в музея (Фиг. 1).

Съвременната Бургаска област е разположена върху доста разнообразен релеф, който през античността и средновековието е давал възможност за практикуване на различни стопански дейности. Обширните земеделски терени, планините, полиметалните рудни залежи, големите езера, но най-вече морето, са в основата на икономическото развитие на целия район. Производителността на тези природни дадености са допълнително стимулирани за износ на суровини и стоки от непосредствената близост и постоянните консумативни нужди на имперската столица Константинопол. В Бургаска област са разположени и няколко значими антични и средновековни градове, заемали важна роля в икономическото, политическото и религиозно развитие на Римската империя и Византия. Всички посочени фактори са допринесли за активните стоково – парични отношения още през древността.

Представени са четиридесет и четири монети – тридесет и седем от които са единични находки и още седем, които представляват колективна находка. От археологически разкопки произхождат само осем монети – седем са колективна находка, открита през 2012 г. при проучване на Акве калиде (Бургаски минерални бани) (Дражева, Момчилов 2013, 424 – 426; Момчилов 2014, 16 – 20; Класнаков 2015) и една, която е открита през 2013 г. при проучване на крепостта Порос (п-ов Форос, кв. Крайморие на гр. Бургас) (Николов 2014, 21 – 31)[2]. Останалата част от тези паметници (тридесет и шест монети) са предадени от частни лица или откупени от музея. Това е и една от основните причини, че за двадесет и два броя (общо половината от представените) няма конкретна информация откъде произхождат (в Каталога за тяхното местооткритие е отбелязано: *неизвестно*). Имайки предвид, че като регионален музей, днешният РИМ – Бургас е формирал своите фондове на териториален принцип, може с голяма доза сигурност да се приеме, че повечето от тези монети са открити в рамките на съвременната Бургаска област. Естествено има и няколко изключения (кат. № 1 – с. Голица, Варненско; кат. № 11 – Източно старопланиние? и кат. № 39 – с. Арчар, Видинско). Този факт ограничава възможността за пълна достоверност на направените изводи, но считам, че неговото отбелязване е необходимо, особено при евентуално бъдещо включване на конкретния монетен материал като аргумент за изграждане на по-генерални интерпретации в изясняване на общоисторическия процес.

---

[1] РИМ = Регионален Исторически музей

[2] Благодаря на М. Николов за предоставената възможност да публикувам тази монета.

Монетите обхващат шест (синхронни и асинхронни) номинала на монетосеченето през разглеждания период от III в. до XI в. – *aureus*: 1 бр; *solidus*: 25 бр; *light weight solidus*: 1 бр; *semissis*: 1 бр; *tremissis*: 13 бр; *histamenon:* 3 бр. (Фиг. 2). Отсечени са от името на двадесет и един владетели (императори и/или василевси) (Фиг. 3): Римска империя – 1, Източна Римска империя (Византия) – 18 и Западна Римска империя – 2 (Фиг. 4). Шест екземпляра са пробити (при един все още е запазена и медната халка за окачване), което показва, че в определен период (вероятно през нашето съвремие) след излизане от парична циркулация, те са използвани и като накити. Монетите са с различна степен на запазеност – от отлично съхранени, до силно изтрити от употреба, отчупени, прегънати и отново изправени, „проверени“ с остър предмет (вероятно натиск със зъб?) за чистотата на благороден метал и т.н.

И все пак, само четиридесет и четири монети от III в. до XI в., са прекалено малко за регионален музей с близо деветдесет годишна история. Причините за това са много – и обективни и субективни: 1. В началните десетилетия от зараждане на интерес към старините и възникване на българската археология, музейната структура в страната е слабо развита и известна част археологически паметници от цяла България (включително и от Бургаска област) са предавани в София; 2. С изключение на градовете Несебър и Созопол, и до известна степен обектите в землището на с. Дебелт (Деултум) и крепостта Маркели до гр. Карнобат, в Бургаска област не са провеждани широкомащабни и дългосрочни археологически разкопки. Едва през последните едно – две десетилетия научният интерес рязко се повиши и стартиралите ежегодни проучвания на антични и средновековни обекти вече дават своите положителни резултати[3]. 3. В повечето общински центрове на област Бургас има изградена музейна структура, която с право съхранява археологическите паметници, открити в рамките на съответната община. 4. Като метал, който не губи своята материална стойност и „обаятелност“ от древността до нашето съвремие, златото винаги привлича търсачи на съкровища. Има много разкази за единични и колективни находки от златни монети, открити в Бургаска област, които не са достигнали до музеите. Повечето от тези случки са с видимо „легендарен“ характер, но има и такива, реалността на които днес може да се потвърди с конкретен нумизматичен материал.

Дори и с всички направени съществени бележки и предварително посочени подробности, колекцията заслужава да бъде обнародвана, най-малкото поради факта, че отразява част от нумизматичния потенциал на един музей.

Находките от края на III в. и IV в. са малко – три броя (кат. №№ 1 – 3). Този период е доста динамичен за Римската империя – края на епохата на „войнишките императори“, въвеждането на Тетрархията, преместване на столицата от Рим в Константинопол. Голяма част от тези съдбоносни исторически събития и взетите решения за тях, свързани и с известна социална нестабилност, са се случили далече от разглежданата територия. Вероятно поради това те са оставили и много слаби свидетелства, отразени в златни монети.

Първото по-отчетливо повишение в количеството на златни монети се оформя през V в. – осем броя (кат. №№ 4 – 11). От една страна това се дължи на изключително дългото управление на император Теодосий II – четиридесет и две години (пет монети). Друга съществена причина е и утвърждаването на Константинопол като столица на империята, която концентрира материалните активи на голяма част от старата римска, а и на нововъзникналата византийска аристокрация.

Голямо е и количеството на златни монети от VI в. – осем броя (кат. №№ 12 – 19). Тук определена роля имат дългите управления на Анастасий I – двадесет и седем години (две монети) и Юстиниан I – тридесет и осем години (четири монети). Активната външна политика (дипломатическа и военна), но и предприетите колосални строителни мероприятия, са оставили своите отчетливи следи в циркулацията на златни монети[4].

---

[3] Само за две години 2012 – 2013 г. са открити и постъпили в РИМ – Бургас осем златни монети (колективната находка Акве калиде 2012 г. и монетата от крепостта Порос), което се равнява на над 18% от тук представения нумизматичен материал.

[4] Тук ще спомена и още една златна монета, открита през последния археологически сезон на Акве калиде. Благодаря на доц. д-р Д. Момчилов за възможността да включа информацията за тази находка. Златна монета, открита на 08.09.2015 г. – *tremissis* на император Юстин II (565 – 578), отсечен в Константинопол. Диаметър 16.0 х 15.0 мм., тегло 1,48 г.

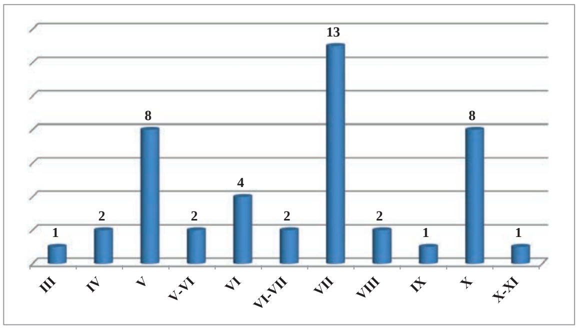

Фигура 1

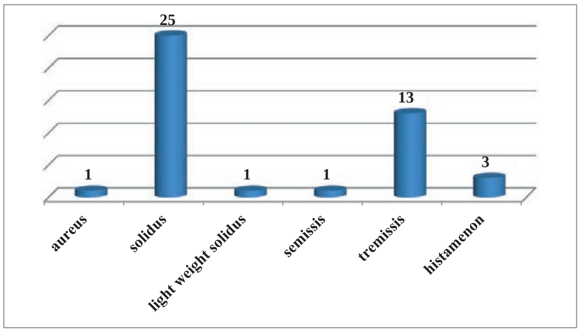

Фигура 2

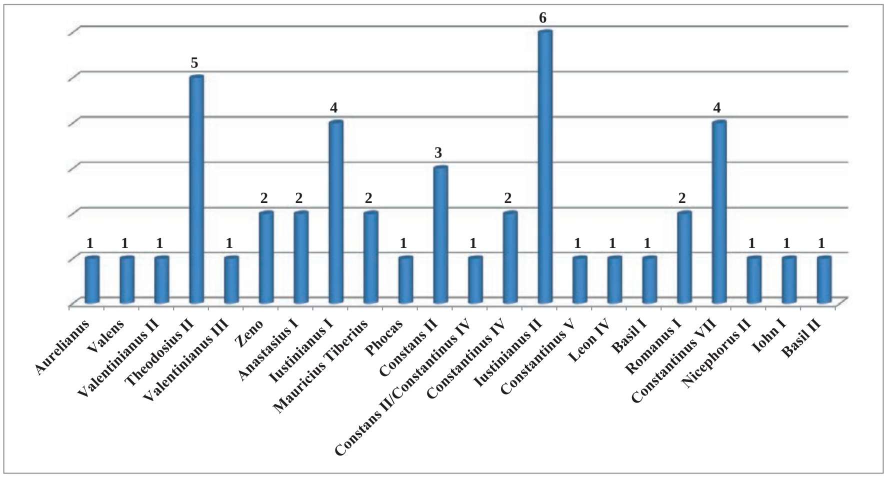

Фигура 3

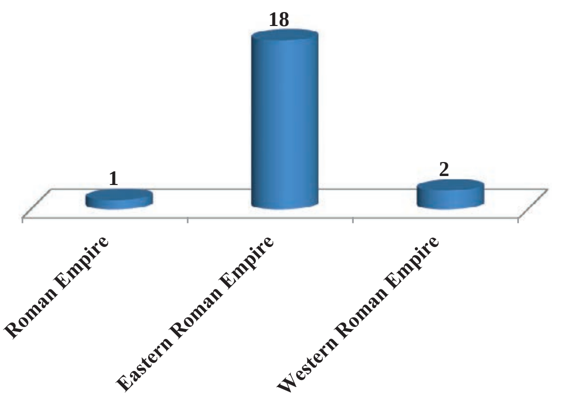

Фигура 4

Най-голямо е натрупването на златни монети от VII в. – тринадесет броя (кат. №№ 20 – 32). Веднага трябва да отбележа, че повече от половината са от колективната находка Акве калиде 2012 г. От Бургаска област има и друга информация за колективни находки със златни монети от VII в. Те произхождат от Несебър: колективна находка (Юрукова 1978, 61) [5]; колективна находка (Yourukova 1980, 186 – 190; Theoklieva-Stoytcheva 2001, 26 – 27; 43 – 44; Pl. IX, 3 a – b) [6]. Според редица медиевисти VII $^{-\text{то}}$ столетие е преломен период в развитието на Византия. Активната военна политика на Ираклиевата династия, провеждана с променлив успех срещу перси, араби, славяни и българи, в крайна сметка води до загуба на някои от най-важните икономически територии – източните и африканските провинции. Религиозните спорове, преструктурирането на военната организация, а оттам и на военните рекрути, но не на последно място и признаването на новото държавно образувание – Дунавска България, водят до известна нестабилност в обществото, която ясно се долавя и в циркулацията на златни монети. Като общо количество те се

---

[5] Колективна находка с неизвестен брой монети – от тях 2 солида на Маврикий Тиберий (582 – 602), 1 солид на Фока (602 – 610) и 2 солида на Ираклий (610 – 641).

[6] Колективна находка от 46 солида, открити през 50 $^{-\text{те}}$ год. на 20 в. в двора на църквата Св. Георги Нови в Несебър (вече несъществуваща) – от тях поне 1 солид на Ираклий (610 – 641), 7 солида на Констант II (641 – 668) и 3 солида на Константин IV (668 – 685). За останалите монети няма конкретна информация, но според публикациите на Й. Юрукова и Е. Теоклиева-Стойчева, те също се вместват в границите на VII в.

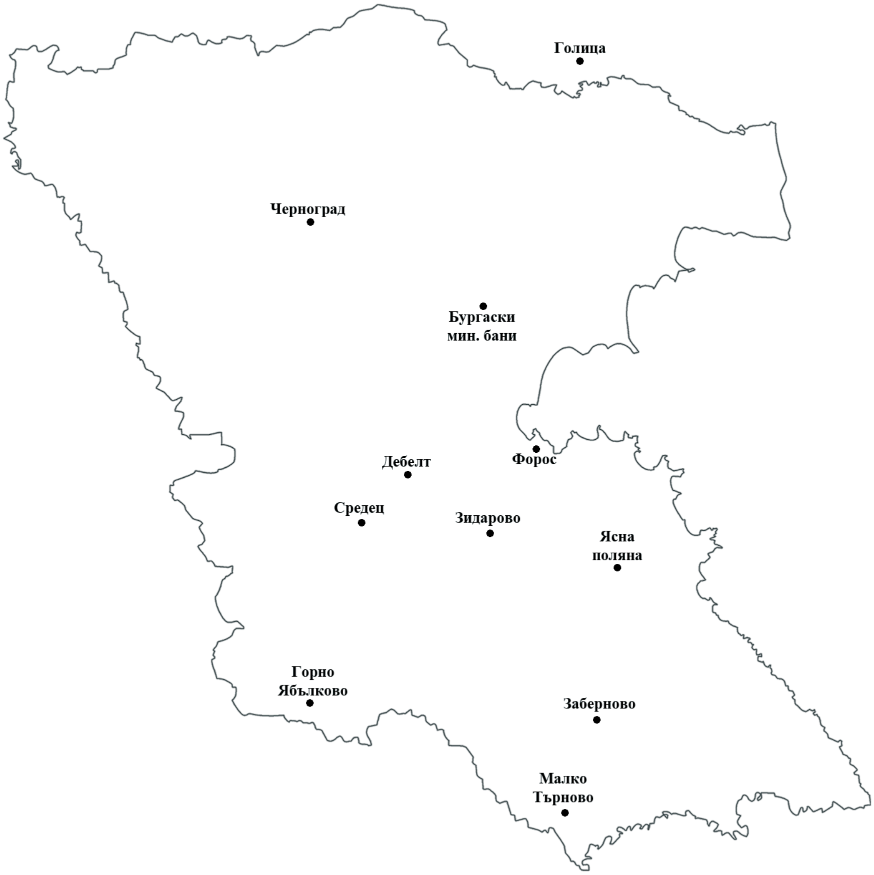

Фигура 5

увеличават, но по-голяма част от тях се откриват като колективни находки.

Общо находките от VIII в. и IX в. са малко – три броя (кат. №№ 33 – 35). Още през 705 г. голяма част от съвременната Бургаска област преминава под властта на българските канове. Като доста по-слабо урбанизирана държава, с различен тип икономика, фискална политика и култура от Византия, през първите десетилетия от своето съществуване Дунавска България е имала слабо развито стоково – парично стопанство. Това води и до минималното използване на парични средства.

Отчетливо повишение на количеството златни монети се забелязва през X в. – осем броя (кат. №№ 36 – 43). Новопокръстена България, преживяла тежките вътрешни борби между езичество и християнство, и ожесточените външни противоречия между православие и католицизъм, заема своето достойно място в семейството на християнския свят. До голяма степен това води и към съзнателния стремеж на държавния елит за възприемане на византийския (отъждествяван с християнски) начин на живот – и в държавната уредба, и във фискалната политика, и в икономическите отношения. Част от материалното отражение на този стремеж се усеща и в по-честото срещане на златни монети от този период.

Краят на X в. и началото на XI в. е много слабо представен – една монета (кат. № 44). Още през 971 г. териториите на Тракия и Северна България са включени в рамките на Византия. В стремежа си изцяло да покори Българската държава, военната активност на империята се измества към Централните и Западните Балкани. Съвременната Бургаска област остава далеч от бойните действия и военните опустошения, но все пак златни монети от този период почти липсват.

Картирането на монетите, за които има информация откъде произхождат, също дава известни насоки за разсъждение (Фиг. 5). Прави впечатление, че от селищата и крепостите по морския бряг няма находки (тук не включвам двете съкровища от Несебър). Единственото изключение е тремисът на Теодосий II от п-ов Форос. Останалите монети са от „втора линия“, а и от доста по-навътре в сушата.

Почти всички монети от V в. са концентрирани в планинските и крайбрежните части на Странджа – райони богати на рудни залежи. Единственото изключение е от източните дялове на Стара планина. Единичните находки от VII в. са от района на Средец – Дебелт, а колективната от Акве калиде – обширни равнинно – хълмисти терени с богат потенциал за производство на земеделско – скотовъдна продукция. Находките от X в. са от района на Дебелт. Наред с посочения земеделски потенциал, през този период тук е функционирал и митнически пункт (комеркиария) между България и Византия.

Представените монети дават една доста фрагментарна картина за циркулацията на златни парични знаци в съвременната Бургаска област през античността и средновековието. В схематичен план те допълват информацията за части от някои общоисторически процеси, по-подробна информация за които може да се открие в историческите и археологическите проучвания.

КАТАЛОГ:

1. Инв. № 1175.

Аврелиан 270 – 275

Л.. IMP [C A]VREL [IA]NVS AVG – бюст на Аврелиан, наляво, с ризница и лавров венец.

Оп. VICTORIA AVG – Виктория в ход надясно; в дясната ръка държи венец, в лявата ръка държи палмова клонка през рамо.

AV, диам. 20/20 мм, т. 5,11 г, пробита

с. Голица, общ. Долни чифлик, Варненско.

RIC V 14, Рим 270 – 275 г.

2. Инв. № 341.

Валент 364 – 378

Л. D N VALENS / P F AVG – бюст на Валент, надясно, с ризница и наметало, с перлена диадема.

Оп. RESTITVTOR / REIPVBLICAE – Валент в цял ръст с глава надясно, в дясната ръка държи лабарум, в лявата – Виктория върху кълбо.

В отреза: SMNS

AV, солид, диам. 21/21 мм, т. 4,36 г, пробита

RIC IX 2b, Никомедия 364 г.

3. Инв. № 320.

Валентиниан II 375 – 392

Л. D N VALENTINI / ANVS P F AVG – бюст на Валентиниан II, надясно, с ризница и наметало, с перлена диадема.

Оп. CONCORDI / A AVGGG – Константинополис седнала върху трон, с глава надясно, с шлем, в дясната ръка държи скиптър, в лявата – щит с надпис: VOT / XV / MVLT / XX.

В отреза: [C]OMOB

AV, солид, диам. 21/21 мм, т. 4,60 г, пробита с халка за окачване

RIC IX 54, Тесалоника 383 – 388 г.

4. Инв. № 1253.

Теодосий II 408 – 450

Л. D N THEODO / SIVS P F AVG – бюст на Теодосий II, три – четвърти надясно, с ризница, шлем и диадема с перли, в дясната ръка държи копие през рамо, в лявата ръка държи щит, украсен с конник.

Оп. VOT XX MVLT XXX Θ – Виктория права, наляво, подпряна на дълъг кръст, украсен със скъпоценни камъни.

В отреза: CONOB

AV, солид, диам. 20/20 мм, т. 4,32 г.

с. Горно Ябълково, общ. Средец, Бургаско.

RIC X 219, Константинопол 420 – 422 г.

5. Инв. № 2797.

Теодосий II 408 – 450

Л. D N THEODO / SIVS P F AVG – бюст на Теодосий II, три – четвърти надясно, с ризница, с шлем и диадема с перли, в дясната ръка държи копие през рамо, в лявата – щит, украсен с конник.

Оп. CONCORDI / A AVGG I – Константинополис седнала върху трон, с глава надясно, с шлем, в дясната ръка държи скиптър, в лявата – Виктория върху кълбо.

В отреза: CONOB

AV, солид, диам. 20,5/20,5 мм, т. 4,36 г

RIC X 202, Константинопол 408 – 420 г.

6. Инв. № 943.

Теодосий II 408 – 450

Л. D N THEODO / SIVS P F AVG – Бюст на Теодосий II, надясно, с ризница и наметало, на главата – с диадема с перли.

Оп. VICTOR / IA / AVGVSTORVM – Виктория в ход надясно, с глава обърната наляво, в дясната ръка държи венец, в лявата – глобус с кръст, отдясно – звезда.

В отреза: CONOB

AV, тремис, диам. 14/14 мм, т. 1,43 г.

гр. Малко Търново, Бургаско.

RIC X 213, Константинопол 416 г.

7. Инв. № 1106.

Теодосий II 408 – 450

Л. DN THEODO / SIVS P F AVG – като № 6.

Оп..VICTORIA / AVGVSTORVM – като № 6.

В отреза: CONOB

AV, тремис, диам. 15/14 мм, т. 1,50 г

с. Заберново, общ. Малко Търново, Бургаско.

RIC X 213, Константинопол 416 г.

8. ПИН Ф 54/13.
Теодосий II 408 – 450
Л. D N THEODO / SIVS P F AVG – като № 7.
Оп. VICTORIA / AVGVSTORVM – като № 7.
В отреза: CONOB
AV, тремис, диам. 14/13 мм, т. 1,38 г
гр. Бургас, п-ов Форос.
RIC X 213, Константинопол 416 г.

9. Инв. № 2839.
Валентиниан III 425 – 455
Л. D N VALENTINIANVS P F AVG – бюст на Валентиниан III, надясно, с ризница и наметало; на главата – с диадема с перли.
Оп. VICTOR / IA / AVGVSTORVM – Виктория в ход надясно, с глава обърната наляво, в дясната ръка държи венец, в лявата – кълбо с кръст; отдясно – звезда.
В отреза: CONOB
AV, тремис, диам. 14/14 мм, т. 1,50 г, пробита
RIC X 279, Константинопол 430 – 440 г.

10. Инв. № 1251.
Зенон, второ управление 476 – 491
Л. D N ZENO / PERP AVG – бюст на Зенон, надясно, с ризница и наметало; на главата – диадема с перли.
Оп. VICTORIA AVGVSTORVM – Виктория в ход надясно, с глава обърната наляво, в дясната ръка държи венец, в лявата – кълбо с кръст; отдясно – звезда.
В отреза: CONOB
AV, тремис, диам. 14/13 мм, т. 1,48 г
с. Зидарово, общ. Созопол, Бургаско
RIC X 914, Константинопол 476 – 491 г.

11. Инв. № А 2176.
Зенон, второ управление 476 – 491
Л. DN ZENO / PERP [A]VG – като № 10.
Оп. VICTORIA AVGVS[TO]RVM – като № 10.
В отреза: CONOB
AV, тремис, диам. 14,5/14,0 мм, т. 1,46 г, пробита
Източно старопланиние.
RIC X 916, Константинопол 476 – 491 г.

12. Инв. № 1254.
Анастасий I 491 – 518
Л. D N ANASTA / SIVS P P AVG – бюст на Анастасий I, надясно, с ризница и наметало; на главата – диадема с перли.
Оп. VI[CTORIA] AVGVSTORVM – Виктория в ход надясно, с глава обърната наляво, в дясната ръка държи венец, в лявата – кълбо с кръст; отдясно – звезда.
В отреза: CONOB
AV, тремис, диам. 14,5/13,5 мм, т. 1,50 г
Sear 1987, n. 8, Константинопол 491 – 518 г.

13. Инв. № 2798.
Анастасий I 491 – 518
Л. D N ANASTA / SIVS P P [AVG] – като № 12.
Оп. VICTORIA AVGVSTORVM – като № 12.
В отреза: CONOB
AV, тремис, диам. 15,0/14,5 мм, т. 1,47 г
Sear 1987, n. 8, Константинопол 491 – 518 г.

14. Инв. № 1139.
Юстиниан I 527 – 565
Л. D N IVSTINI / ANVS P P AVG – бюст на Юстиниан I, насреща, с ризница, с шлем на главата, в дясната ръка държи кълбо с кръст, в лявата – щит.
Оп. VICTORIA AVGGG Δ – Ангел, прав, насреща, в дясната ръка държи дълъг кръст, в лявата – кълбо с кръст; отдясно – звезда.
В отреза: CONOB
AV, солид, диам. 20/20 мм, т. 4,29 г, пробита
Sear 1987, n. 139, Константинопол 527 – 565 г.

15. Инв. № 342.
Юстиниан I 527 – 565
Л. D N IVSTINI / ANVS P P AVG – бюст на Юстиниан I, надясно, с ризница и наметало, на главата – диадема.
Оп. VICTO[R]IA AVGVSTORVM – Виктория в ход надясно, с глава обърната наляво, в дясната ръка държи венец, в лявата – кълбо с кръст; отдясно – звезда.
В отреза: CONOB
AV, тремис, диам. 16/16 мм, т. 1,47 г
Sear 1987, n. 145, Константинопол 527 – 565 г.

16. Инв. № 1140.
Юстиниан I 527 – 565
Л. D N IVSTINI / ANVS P P AVG – като № 15.
Оп. VICTORIA AVGVSTORVM – като № 15.
В отреза: CONOB
AV тремис, диам. 16/15 мм, т. 1,50 г.
Sear 1987, n.145, Константинопол 527 – 565 г.

17. Инв. № 2799.
Юстиниан I 527 – 565
Л. D N IV[S]TINI / ANVS P P AVG – като № 16.
Оп. VICTORIA AVGVSTORVM – като № 16.
В отреза: CONOB
AV, тремис, диам. 16,5/16,0 мм, т. 1,47 г
Sear 1987, n. 145, Константинопол 527 – 565 г.

18. Инв. № 2800.
Маврикий Тиберий 582 – 602
Л. [O N MAV]RC / TIЬ P P AVG – бюст на Маврикий Тиберий, насреща, с ризница и наметало, на главата – шлем с пера; в дясната ръка държи кълбо с кръст.
Оп. [VICTORI] A AVGG I – Ангел, прав, насреща, в дясната ръка държи жезъл, в лявата – кълбо с кръст; отдясно – звезда.
В отреза:[CO]NOB
AV, солид, диам. 20/20 мм, т. 4,26 г
Sear 1987, n. 478 или n.525, Константинопол (или Теополис ?) 582 – 602 г.

19. Инв. № А 1058
Маврикий Тиберий 582 – 602
Л. [O N M]AV[RC] / TIЬ P P AVG – като № 18.

Оп. VICTO[RI] / A AVGG I – като № 18, но без звезда.
В отреза: CONOB
AV, солид, диам. 21/19 мм, т. 4,45 г.
Sear 1987, n. 478 или n.525, Константинопол (или Теополис ?) 582 – 602 г.

20. Инв. № 511.
Фока 602 – 610
Л. D N FOCAS / PERP AVG – бюст на Фока, насреща, с ризница и наметало, на главата – корона, в дясната ръка държи кълбо с кръст.
Оп. VICTORIA / AVGЧ E – Ангел, прав, насреща, в дясната ръка държи жезъл, в лявата – кълбо с кръст.
В отреза: CONOB
AV, солид, диам. 20,5/20,5 мм, т. 4,46 г
Sear 1987, n. 620, Константинопол 602 – 610 г.

21. Инв. № 1553.
Констант II 641 – 668
Л. [DN CONS]TANTINЧS C CONSTAN – бюстове на Констанс II с дълга брада, насреща (отляво) и Константин IV без брада, насреща (отдясно); двамата с хламиди; на главите – корони; между главите им – кръст.
Оп. VICTORIA / AVGЧ B – Кръст – потент върху три стъпала.
В отреза: CONOB
AV, солид, диам. 20/20 мм, т. 4,49 г
гр. Средец, Бургаско.
Sear 1987, n. 959, Константинопол 654 – 668 г.

22. Инв. № 2801.
Констант II 641 – 668
Л. DN CONST / ANTЧ – бюстове на Констанс II с дълга брада, насреща (отляво) и Константин IV без брада, насреща (отдясно); двамата с хламиди; Констанс с корона с пера; Константин с корона; между главите им – кръст.
Оп. VICTORIA / AVGЧ E – Кръст – потент върху три стъпала, между изправените насреща фигури на Ираклий (отляво) и Тиберий (отдясно); двамата без бради, с хламиди, на главите – корони, в дясната си ръка всеки държи кълбо с кръст.
В отреза: CONOB
AV, солид, диам. 19,5/19,0 мм, т. 4,43 г
Sear 1987, n. 964, Константинопол 654 – 668 г.

23. Инв. № 475.
Констант II 641 – 668
Л. Надписът не е отпечатан – бюстове на Констанс II с дълга брада, насреща (отляво) и Константин IV без брада, насреща (отдясно); двамата с хламиди; Констанс с корона с пера; Константин с корона; между главите им – кръст.
Оп. VICTORI[A] / [AV]GЧ Θ – Кръст – потент върху три стъпала, между изправените насреща фигури на Ираклий (отляво) и Тиберий (отдясно); двамата без бради, с хламиди, с корони, в дясната си ръка всеки държи кълбо с кръст.
В отреза: BOXX
AV, лек солид, диам. 18/18 мм, т. 3,73 г
Sear 1987, n. 982, Константинопол 654 – 668 г.

24. Инв. № 714.
Констант II 641 – 668
Л. [...]NI [...]ANT P AV – бюст на Констант II, надясно, с ризница и наметало, с диадема.
Оп. [VI]CT[O]RI[A] AVGЧS – Кръст – потент.
В отреза: CONOB
AV, тремис, диам. 16/16 мм, т. 1,36 г
с. Дебелт, общ. Средец, Бургаско.
Sear 1987, n. 984, Константинопол 641 – 668 г.

25. Инв. 1028.
Константин IV 668 – 685
Л. [D]N CON[S A]NЧS [P P] – бюст на Константин IV без брада, три – четвърти на дясно, с ризница, с шлем, в дясната ръка държи копие през рамо.
Оп. VICTORIA / A/VGЧ A – Кръст – потент върху три стъпала, между изправените насреща фигури на Ираклий (отляво) и Тиберий (отдясно); двамата без бради, с хламиди, с корони, в дясната си ръка всеки държи кълбо с кръст.
В отреза: CONOB
AV, солид, диам. 19/18 мм, т. 4,26 г
Sear 1987, n. 1153, Константинопол 668 – 685 г.

26. ПИ№ АК 140/12.
Константин IV 668 – 685
Л. D N C[ONSTANTI]ЧS P P [AV] или D N C[ONSTA]ЧS P P
Бюст на Константин IV, надясно, с ризница и наметало, с диадема.
Оп. VICTORIA AVG[Ч]S – Кръст – потент върху кълбо.
AV, семис, диам. 18/17 мм, т. 2,17 г
гр. Бургас, Минерални бани.
Sear 1987, n. 1161, Константинопол 668 – 685 г.

27. ПИ№ АК 141/12.
Юстиниан II, първо управление 685 – 695
Л. D IЧSTINIA / NЧS PE AV – бюст на Юстиниан II, насреща, с хламида, корона с кръст, в дясната ръка държи кълбо с кръст.
Оп. VICTORIA / AVGЧ Z – Кръст – потент върху три стъпала.
В отреза: CONOB
AV, солид, диам. 19/18 мм, т. 4,24 г
гр. Бургас, Минерални бани.
Sear 1987, n. 1242 – 1243, Константинопол 685 – 695 г.

28. ПИ№ АК 142/12.
Юстиниан II, първо управление 685 – 695
Л. [D I]ЧSTINIA / NЧS PE AV – като № 27.
Оп. VICTORIA / AVGЧ Z – като № 27.
В отреза: CONOB
AV, солид, диам. 20/19 мм, т. 4,43 г
гр. Бургас, Минерални бани.
Sear 1987, n. 1242 – 1243, Константинопол 685 – 695 г.

29. ПИ№ АК 143/12.
Юстиниан II, първо управление 685 – 695
Л. IhS CRISTOS REX / RETNANTIЧM – бюст на Христос с дълга коса и брада, насреща, с палиум и колобиум, зад главата – кръст, дясната ръка вдигната пред гърдите за благослов, в лявата ръка държи Евангелие.
Оп. D IЧSTINI AN ЧS SERЧ ChRISTI B – Юстиниан II в цял ръст, насреща, с лорос, с корона с кръст, в дясната ръка държи кръст – потент върху две стъпала, в лявата – акакия.
В отреза: CONOP
AV, солид, диам. 19/19 мм, т. 4,50 г
гр. Бургас, Минерални бани.
Sear 1987, n. 1248, Константинопол 685 – 695 г.

30. ПИ№ АК 144/12.
Юстиниан II, първо управление 685 – 695
Л. IhS CRISTOS REX / RETNANTIЧM – като № 29.
Оп. DN IЧSTINI [AN ЧS SERЧ ChRI]STI E – като № 29.
В отреза: CONOP
AV, солид, диам. 19/18 мм, т. 4,44 г.
гр. Бургас, Минерални бани.
Sear 1987, n. 1248, Константинопол 685 – 695 г.

31. ПИ№ АК 145/12.
Юстиниан II, първо управление 685 – 695
Л. IhS CRISTOS REX / RETNAN[TIЧM] – като № 30.
Оп. D IЧSTINIA / N / ЧS SERЧ ChRIS[TI] – като № 30.
В отреза: CON[OP]
AV, солид, диам. 20/18 мм, т. 4,49 г
гр. Бургас, Минерални бани.
Sear 1987, n. 1248, Константинопол 685 – 695 г.

32. ПИ№ АК 146/12.
Юстиниан II, първо управление 685 – 695
Л. [IhS CRIST]OS REX RETN[ANTIЧM] – като № 31.
Оп. [D IЧSTINIANЧS S]ERЧ ChRISTI – като № 31.
AV, тремис, диам. 15/14 мм, т. 1,35 г
гр. Бургас, Минерални бани.
Sear 1987, n. 1256, Константинопол 685 – 695 г.

33. Инв. № 208.
Константин V 741 – 775
Л. CONSTANTINOS S LEON O NEOS – Бюстове на Константин V с къса брада, насреща (отляво) и Лъв IV без брада, насреща (отдясно); с хламиди, с корони; между главите им има точка; в полето над тях – кръст.
Оп. G / LE/ON P A MЧL – бюст на Лъв III с къса брада, насреща, с лорос, с корона, в дясната ръка държи кръст – потент.
AV, солид, диам. 20/19 мм, т. 4,46 г.
Sear 1987, n. 1551, Константинопол 751 – 775 г.

34. Инв. № 1719.
Лъв IV 775 – 780
Л. LEON VE S EGGON CONSTANTINOS O NE[OS] – бюстове на Лъв IV с къса брада, насреща (отляво) и Константин VI без брада, насреща (отдясно); с хламиди, с корони; между главите им има точка; в полето над тях – кръст.
Оп. LEON PAP CONSTANTINOS PATHR Θ – бюстове на Лъв III, насреща (отляво) и Константин V, насреща (отдясно); двамата с къси бради, с лороси, с корони; между главите им има точка; в полето над тях – кръст.
AV, солид, диам. 20,0/17,5 мм, т. 4,36 г
Ясна поляна, общ. Приморско, Бургаско.
Sear 1987, n. 1583, Константинопол 776 – 780 г.

35. Инв. № 703.
Василий I 867 – 886
Л. +IhS XRS REX REGNANTI[ЧM] – Христос на трон с кръстат нимб, насреща, с палиум и колобиум, дясната ръка вдигната за благослов, в лявата ръка държи Евангелие.
Оп. ЬASILIOS ET CONSTAN[T] AЧGG Ь – Бюстове на Василий I с къса брада, насреща (отляво) и Константин без брада, насреща (отдясно), с корони; Василий с лорос; Константин с хламида; помежду си държат дълъг патриаршески кръст.
AV, солид, диам. 20/19 мм, т. 4,39 г
Sear 1987, n. 1704, Константинопол 868 – 879 г.

36. Инв. № 510.
Константин VII 913 – 959 и Роман I 920 – 944
Л. +IhS XPS R[EX] REGNANTIЧM – Христос на трон с кръстат нимб, насреща, с палиум и колобиум, дясната ръка вдигната за благослов, в лявата ръка държи Евангелие.
Оп. ROMAN ET XPISTOFO AЧGG Ь – бюстове на Роман I с къса брада, насреща (отляво) и Христофор без брада, насреща (отдясно); носят корони; Роман с лорос; Христофор с хламида; помежду си държат дълъг патриаршески кръст.
AV, солид, диам. 21/21 мм, т. 4,30 г, отчупена
Sear 1987, n. 1745, Константинопол 921 – 931 г.

37. Инв. № 1076.
Константин VII 913 – 959 и Роман I 920 – 944
Л. +IhS XPS REX [RE]GNANTIЧM – като № 36.
Оп. ROMAN ET XPISTOFO AЧGG Ь – като № 36.
AV, солид, диам. 21/20 мм, т. 4,41 г
Sear 1987, n. 1745, Константинопол 921 – 931 г.

38. Инв. № 400.
Константин VII 913 – 959.
Л. +IhS XPS REX REGNANTIЧM – бюст на Христос с кръстат нимб (с по три пъпки в раменете на кръста), насреща, с палиум и колобиум, дясната ръка вдигната за благослов, в лявата ръка държи Евангелие.
Оп. CONSTANT CE ROMAN AЧGG Ь R – бюстове на Константин VII с къса брада, насреща (отляво) и Роман II без брада, насреща (отдясно); двамата с корони; Константин е с лорос; Роман е с хламида; помежду си държат дълъг патриаршески кръст.
AV, солид, диам. 19/18 мм, т. 4,42 г

с. Дебелт, общ. Средец, Бургаско.
Sear 1987, n. 1751, Константинопол 945 – 959 г.

39. Инв. № 568.
Константин VII 913 – 959
Л. +IhS XPS REX REGNANTIЧM – като № 38.
Оп. CONSTANT CE ROMAN AЧGG Ь R – като № 38.
AV, солид, диам. 20/20 мм, т. 4,25 г
с. Арчар, общ. Димово, Видинско.
Sear 1987, n. 1751, Константинопол 945 – 959 г.

40. Инв. № 2594.
Константин VII 913 – 959
Л. +IhS XPS REX REGNANTIЧM – като № 39.
Оп. CONSTANT CE ROMAN AЧGG Ь R – като № 39.
AV, солид, диам. 20/20 мм, т. 4,35 г
с. Дебелт, общ. Средец, Бургаско.
Sear 1987, n. 1751, p. 337, Константинопол 945 – 959 г.

41. Инв. № 2726.
Константин VII 913 – 959
Л. +IhS XPS REX REGNANTIЧM – като № 40.
Оп. CONSTANT CE ROMAN AЧGG Ь R – като № 40.
AV, солид, диам. 19,5/19,0 мм, т. 4,40 г
с. Дебелт, общ. Средец, Бургаско.
Sear 1987, n. 1751, Константинопол 945 – 959 г.

42. Инв. № 2802.
Никифор II 963 – 969
Л. +IhS XIS REX REGNANTINM – бюст на Христос с кръстат нимб (с по две пъпки в раменете на кръста), насреща, с палиум и колобиум, дясната ръка вдигната за благослов, в лявата държи Евангелие.
Оп. +ΘEOTOC Ь HΘ NICHF DESP – бюстове на Богородица с нимб, насреща (отляво) и Никифор с къса брада, насреща (отдясно); Богородица със стола и мафорион, от двете ѝ страни надпис M Θ; Никифор облечен с лорос, с корона; помежду си държат патриаршески кръст.
AV, хистаменон, диам. 20,5/20,0 мм, т. 4,39 г, пробита
Sear 1987, n. 1778, Константинопол 963 – 969 г.

43. Инв. № 567.
Йоан Цимисхий 969 – 976
Л. +IhS XIS REX REGNANTINM – бюст на Христос с кръстат нимб (с по две пъпки в раменете на кръста), насреща, с палиум и колобиум, дясната ръка вдигната за благослов, в лявата държи Евангелие.
Оп. +ΘEOTOC ЬOHΘ IW DESP – бюстове на Богородица с нимб, насреща (отдясно) и Йоан с къса брада, насреща (отляво); Богородица със стола и мафорион, коронясва императора с лявата ръка, над главата ѝ надпис M Θ; Йоан с лорос, над главата му е Божията ръка, в лявата ръка държи дълъг патриаршески кръст.
AV, хистаменон, диам. 24/23 мм, т. 4,40 г
с. Черноград, общ. Айтос, Бургаско.
Sear 1987, n. 1785, Константинопол 969 – 976 г.

44. Инв. № 2803.
Василий II 976 – 1025
Л. +IhS XIS REX REGNANTINM – бюст на Христос с кръстат нимб (с две окръжности в горните две четвърти), насреща, с палиум и колобиум, дясната ръка вдигната за благослов, в лявата държи Евангелие.
Оп. +ЬASIL C CONSTANT Ь R – бюстове на Василий II с къса брада, насреща (отляво) и Константин без брада, насреща (отдясно); Василий е с лорос с квадратни мотиви; Константин – с обикновена хламида; помежду си държат дълъг кръст.
AV, хистаменон, диам. 25,5/25,0 мм, т. 4,43 г
Sear 1987, n. 1800, Константинопол 976 – 1025 г.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Дражева, Момчилов 2013: Ц. Дражева, Д. Момчилов. Археологически проучвания на обект „Късноантична и средновековна крепост Акве калиде – Терма“, Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, Бургас. – Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 424 – 426.

Класнаков 2015: М. Класнаков. Византийски златни монети от Акве калиде (Бургаски минерални бани) – сезон 2012. – Известия на Народния музей Бургас, V. В памет на Цоня Дражева. Бургас, 2015, 271 – 273.

Момчилов 2014: Д. Момчилов. Акве калиде – Терма. – Будител, 2(32), 2014, 16 – 20.

Николов 2014: М. Николов. Порос – перлата на Рим и Византия. – Будител, 2(32), 2014, 21 – 31.

Юрукова 1978: Й. Юрукова. Монетните находки, открити в България през 1975 и 1976 г. – Археология, 4, 1978, 58 – 62.

Mattingly, Sydenham 1972: H. Mattingly, E. Sydenham (Eds.). The Roman Imperial Coinage. Vol. V, part I. London, 1972.

Mattingly, Sutherland, Carson 1951: H. Mattingly, C. Sutherland, R. Carson (Eds.). The Roman Imperial Coinage. Valentinian I – Theodosius I. Vol. IX. London, 1951.

Carson, Kent, Burnett 1994: R. Carson, J. Kent, A. Burnett *(Eds.)*. The Roman Imperial Coinage. The Divided Empire and the Fall of the Western Parts. Vol. X. London, 1994.

Sear 1987: D. Sear. Byzantine Coins and their Values. London, 1987.

Theoklieva-Stoytcheva 2001: E. Theoklieva-Stoytcheva. Mediaeval Coins from Mesemvria. Sofia, 2001.

Yourukova 1980: J. Yourukova. Un trésor de monnaies d`or byzantines du VIIe s. découvert à Nessèbre. – In: V. Velkov (Réd.). Nessébre. Deuxième volume. Sofia, 1980, 186 – 190.

ROMAN IMPERIAL AND BYZANTINE GOLDEN COINS FROM THE DEPOT OF THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – BURGAS

Miroslav KLASNAKOV

(Summary)

The work presents a share of the golden coins housed in the Numismatic depot of the RMH – Burgas. It does not claim a comprehensive numismatic analysis of the pieces discussed. The study considers all the golden coins within the chronological limits from the late 3rd to the early 11th c. kept until now in the Museum (fig. 1) – 44 pieces as 37 of them are single finds and 7 come from a hoard. Only 8 coins have been found during archaeological research.

Six denominations of the coinage from the 3rd – 11th c. are presented – Aureus – 1; Solidus – 25; Light weight solidus – 1; Semissis – 1; Tremissis – 13; and Histamenon – 3 (fig. 2). They have been minted in the name of 21 sovereigns (fig. 3): Roman Empire – 1; Eastern Roman Empire (Byzantium) – 18; and Western Roman Empire – 2 (fig. 4).

The coins from the late 3rd and the 4th c. are small in number – only 3 pieces (Catalogue NN 1–3).

The first sharper rise took shape in the 5th c. – 8 pieces (Catalogue NN 4–11).

The amount from the 6th c. is large – 8 pieces (Catalogue NN 12 – 19).

The greatest number of coins comes from the 7th c. – 13 pieces (Catalogue NN 20–32).

In general the pieces from the 8th and 9th c. are small in number – 3 coins (Catalogue NN 33 – 35).

An increase in number concerns the 10th c. – 8 pieces (Catalogue NN 36 – 43).

The late 10th and the early 11th c. are poorly evidenced – a single coin (Catalogue N 44).

Mapping the coins also provides some guidance for reasoning (fig. 5). Remarkably, there are no finds from the settlements and fortresses along the seashore. The only exception is the tremis of Theodosius II found on Phoros Peninsula. The coins from the 5th c. are mostly concentrated in Strandzha Mountain – regions rich in ore deposits. The single coins come from the region of Sredets – Debeltos, and the hoard – from Aquae Calidae, large flat – hilly terrains rich in potential for agriculture and stock – breeding. The coins from the 10th c. have been found in the region of Debeltos. Alongside the potential for agricultural production mentioned above, during this period a customs office also functioned (komerkiaria) between Bulgaria and Byzantium.

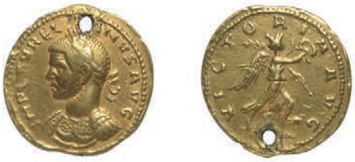

1 Инв. № 1175

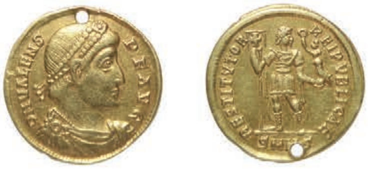

2 Инв. № 341

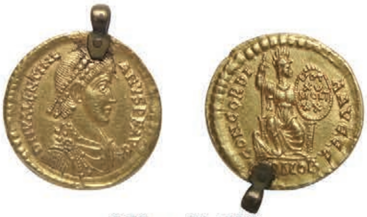

3 Инв. № 320

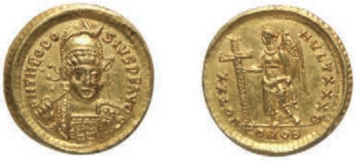

4 Инв. № 1253

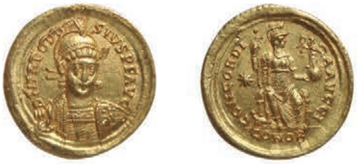

5 Инв. № 2797

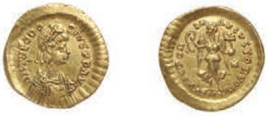

6 Инв. № 943

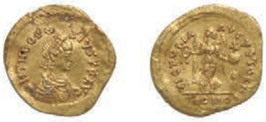

7 Инв. № 1106

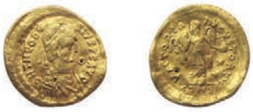

8 ПИ№ Форос 54/13

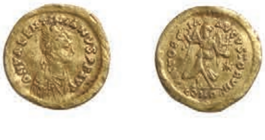

9 Инв. № 2839

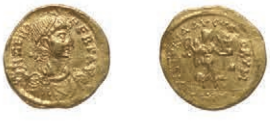

10 Инв. № 1251

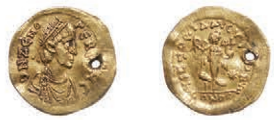

11 Инв. № А 2176

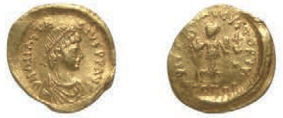

12 Инв. № 1254

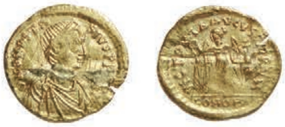

13 Инв. № 2798

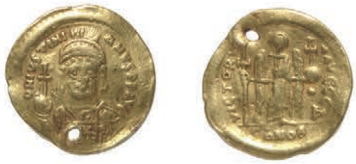

14 Инв. № 1139

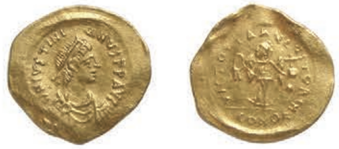

15 Инв. № 342

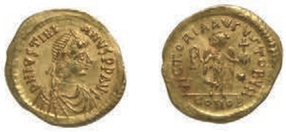

16 Инв. № 1140

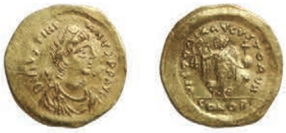

17 Инв. № 2799

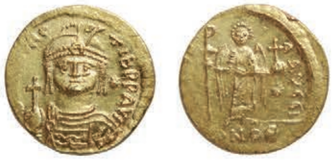

18 Инв. № 2800

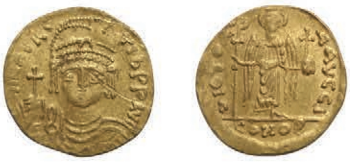

19 Инв. № А 1058

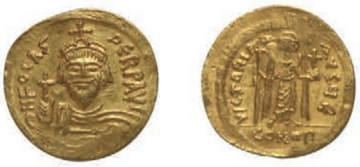

20 Инв. № 511

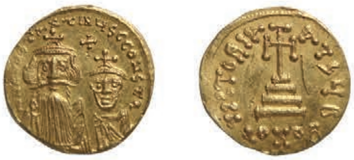

21 Инв. № 1553

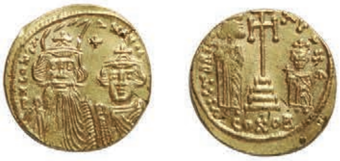

22 Инв. № 2801

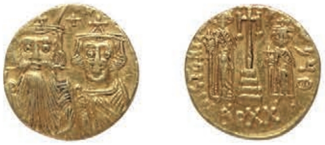

23 Инв. № 475

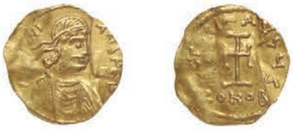

24 Инв. № 714

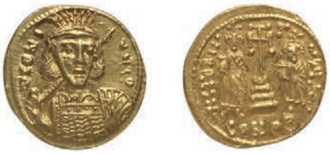

25 Инв. № 1028

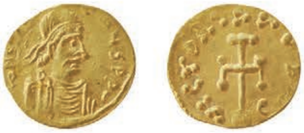

26 ПИ№ АК`140/12

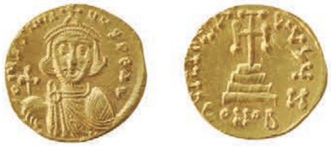

27 ПИ№ АК`141/12

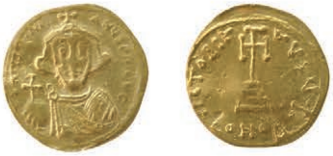

28 ПИ№ АК`142/12

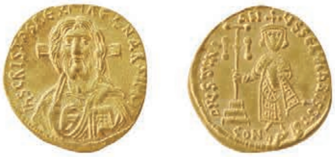

29 ПИ№ АК`143/12

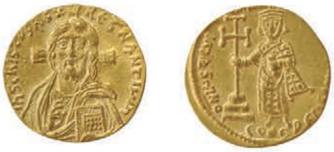

30 ПИ№ АК`144/12

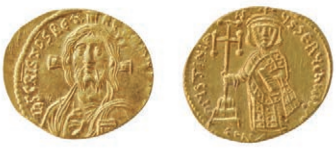

31 ПИ№ АК`145/12

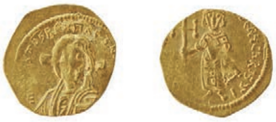

32 ПИ№ АК`146/12

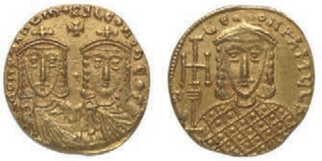

33 Инв. № 208

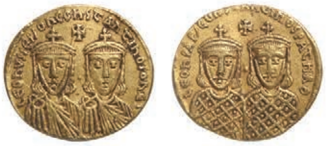

34 Инв. № 1719

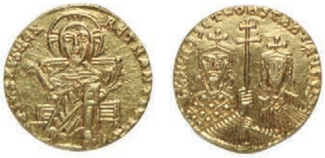

35 Инв. № 703

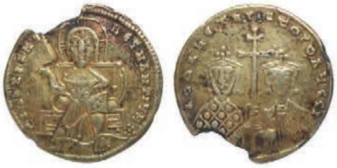

36 Инв. № 510

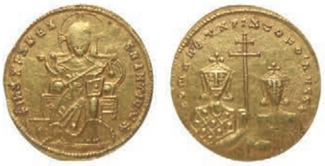

37 Инв. № 1076

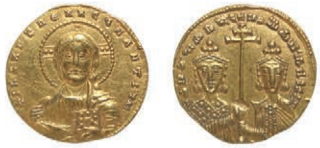

38 Инв. № 400

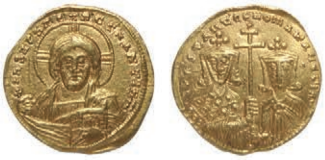

39 Инв. № 568

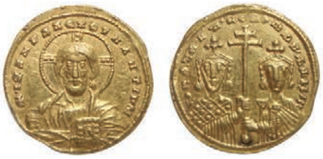

40 Инв. № 2594

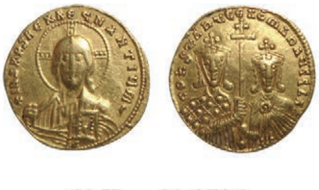

41 Инв. № 2726

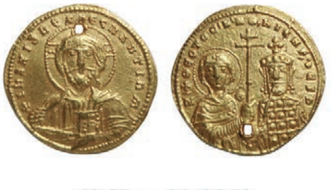

42 Инв. № 2802

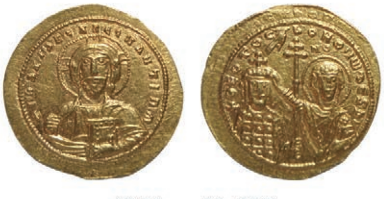

43 Инв. № 567

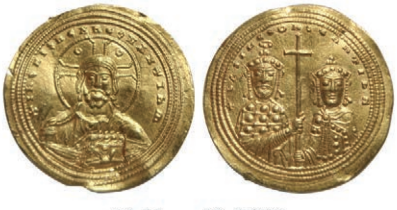

44 Инв. № 2803

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА"

ВАРВАРИЗИРАНИ ПОДРАЖАНИЯ НА КЪСНОРИМСКИ МОНЕТИ ОТ АБРИТУС

Георги ДЗАНЕВ

Сред многобройния нумизматичен материал, открит досега при археологическите проучвания на късноантичния град Абритус, особен интерес представляват 4 подражания на римски монети от IV век с варваризирани надписи и изображения. Наред с откритите при проучванията керамика и битови предмети, публикуваните тук монети са още едно свидетелство за етническия състав на обитавалото кастела през късноантичния период население. Откриването на монетите – варваризати в помещения покрай вътрешното лице на северната крепостна стена на Абритус подкрепя определянето на въпросните помещения като войнишки. Факт е, че монети – варваризати не са открити в няколкото проучени досега жилищни сгради във вътрешността на късноантичната крепост.

Три от варваризираните римски монети – кат. №№ 1, 2 и 3 – имитират в различни вариации фолис на Константин I (306 – 337) с тип на реверса VICTORIAE LAETAE PRINC PERP – две Виктории прави една срещу друга държат овален щит с двуредов надпис VOT / PR над алтар или колона (при монетарницата на Лондиниум). Този монетен тип е емитиран през периода 318 – 320 г. от западноримските монетарници Лондиниум[1], Лугдунум[2], Тревери[3], Арелат[4], Тицинум[5] и Сисция[6]. В последната монетарница този тип фолис е издаван и от името на Константиновите синове Крисп (317 – 326, цезар)[7] и Константин II като цезар[8], както и от името на цезаря Лициний II (317 – 324)[9]. Варваризирани подражания на този тип фолис от земите на днешна Босна и Херцеговина и България са публикувани няколкократно: 6 бр. от Сараево (Сергејевски 1932), 1 бр. с неизвестно местонамиране в България (Пенчев 1973, 7), 2 бр. произхождат от археологически проучвания в дн. град Сандански (Пенчев 1973, 8); 2 бр. монети са случайни находки от античния град Улпия Ескус (дн. с. Гиген, Плевенско) (Димов 1987, 22 – 23). Произхождащи от земите на днешна Североизточна България варваризирани имитации от този тип съм определял на няколко пъти през последните двадесетина години. Очевидно варваризираните подражания на този тип фолис са широко разпространени и използвани в балканските провинции на Римската империя. С най-интензивно производство и с най-многобройни аверсни типове на този фолис се откроява монетарницата на Сисция. Поради това, както и поради разчитането на съкращението SIS в отреза на реверса на 2 от съхраняваните в Сараево монети е изказано предположение, че именно продукцията на въпросната монетарница е послужила като образец за изработването на имитациите на този тип фолис (Пенчев 1973, 8 – 9; Янев 1986, 18). Ново потвърждение в подкрепа на това мнение е и един от публикуваните тук варваризати – кат. № 3. Трите монети от Абритус са с различни аверсни типове: бюст на Константин I с шлем с гребен и с ризница надясно (кат. № 1), бюст на Константин I с шлем с гребен и с ризница наляво (кат. № 2) и бюст на Константин II с лавров венец, с ризница и наметка надясно (кат. № 3). И ако първите два аверсни типа са издавани и от другите западноримски монетни ателиета, то последният се среща само при емитираните в градовете Лондиниум и Сисция. В Сисция фолисите са издавани от името на Крисп[10], Лициний II[11] и Константин II[12]. Монетарницата в Лондиниум издава фолисите с този тип на аверса от името на цезарите Крисп[13] и Константин II[14]. Предвид голямата отдалеченост на Лондиниум нищожна е вероятността именно продукцията на тази монетарница да е била популярна и поради това – имитирана в земите на Балканите. Като прототип на имитационната монета от Абритус, съдейки по варваризирания надпис, определено е послужил отсечен в Сисция фолис на Константин II като цезар.

---

[1] Виж: Sutherland, Litt 1966, 106 – № № 154 – 156, 107 – № № 157 – 165, 108 – № № 166 – 182.

[2] Виж: Sutherland, Litt 1966, 126 – № № 63 – 65, 127 – № № 66 – 78, 128 – № № 79 – 90.

[3] Виж: Sutherland, Litt 1966, 181 – № № 208A – 209, 182 – № № 213 – 215, 183 – № № 216 – 225, 184 – № № 226 – 236.

[4] Виж: Sutherland, Litt 1966, 254 – № № 185 – 189, 255 – № № 190 – 195, 256 – № № 198 – 201.

[5] Виж: Sutherland, Litt 1966, 372 – № № 82 – 86, 373 – № № 87, 90 – 95.

[6] Виж: Sutherland, Litt 1966, 431 – № № 47 – 54; 432 – № № 55, 56, 433 – № № 59 – 62, 73 – 75; 434 – № № 77 – 80; 435 – № № 84 – 86; 436 – № № 93 – 96; 437 – № № 100 – 103.

[7] Виж: Sutherland, Litt 1966, 432 – № 57; 433 – № № 63 – 68, 76; 434 – № № 77 – 78; 435 – № 87; 436 – № 97; 437 – № 104.

[8] Виж: Sutherland, Litt 1966, 432 – № 58; 433 – № № 71, 72; 434 – № 80; 435 – № № 90 – 92; 436 – № 99; 437 – № № 107, 108.

[9] Виж: Sutherland, Litt 1966, 433 – № № 69, 70; 434 – № 79; 435 – № № 88, 89; 436 – № 98; 437 – № № 105, 106.

Интересна е следващата варваризирана имитационна монета от Абритус. Единствена от всички изработена чрез отливане, тя имитира монета от номинал AE2 на Констанций II (337 – 361) с тип на реверса FEL TEMP REPARATIO – Виртус във военно облекло и с щит на лявото рамо, наляво, пронизва с копие повален на земята конник, който е вдигнал нагоре лявата си ръка. Въпросният монетен тип е емитиран в няколко варианта от всички действали през този период римски монетарници: с номинал AE2 от името на августа Констанций II (337 – 361) през периода 346 – 350 г., с номинал отново AE2 от имената на августа Констанций II (337 – 361) и на цезаря Констанций Гал (351 – 354) през периода 351 – 354 г. и с номинал AE3 от имената на августа Констанций II (337 – 361) и на цезаря Юлиан II (355 – 360) през периода 355 – 361 г. (Carson, Kent 1965). Размерите, конкретният вариант на реверса и наличието на допълнителен знак – гръцка буква Г, изписана негативно в полето вляво на монетата от Абритус са свидетелства за това, че като прототип за изработването ѝ е използвана най-вероятно монета, отсечена в периода 346 – 350 г. в монетарницата на Константинопол (Carson, Kent 1965, 86 – № № 2024 – 2027). От достъпната ми литература не ми е известна публикация на такъв тип варваризирана монета. Изработването ѝ чрез отливане обаче говори за наличието на модел, който е бил отпечатан в известен брой калъпи за отливане – т.е. за масовост на производството.

Наскоро бе публикувана монета – варваризат, имитираща монетния реверсен тип GLORIA EXERCITVS – двама войници с щитове и копия прави един срещу друг, между тях – два щандарта, сечена от името на Константин I и синовете му Константин II, Констанций II и Констанс през периода 330 – 335 г. от всички работили през периода римски монетарници (Hill, Kent 1965). Интерес в случая представлява както новият имитационен тип, така и точната му датировка: публикуваната монета е пренасечена върху редовно бронзово издание на Констанций II (337 – 361) от периода 351 – 354 г. (Беков, Митев 2014, 165 – № 75). Очевидно през периода на управление на Константин I и синовете му имитирането на различни малкомодулни (бронзови) монетни типове е било разпространена практика. Без съмнение изработването и циркулацията им е била осъществявана от заселените на Балканите варвари – федерати (най-вероятно готи).

Три от монетите – варваризати от Абритус са открити в разрушенията на жилищни помещения до северната крепостна стена на късноантичния кастел заедно с многобройни редовни емисии бронзови монети от IV – първата половина на V век (една от монетите – кат. № 3 е намерена при ранните проучвания на Абритус и е без съобщено местонамиране). Явно варваризираните имитации са се намирали в редовно обращение наред с останалите монети и са били безпроблемно използвани и приемани на стоково – паричния пазар. Находките от Абритус не потвърждават направеното по-рано заключение, че тези варваризирани емисии вероятно своевременно са били откривани и унищожавани от римските финансови власти (Димов 1987, 23).

---

[10] Виж: Sutherland, Litt 1966, 432 – № 57; 433 – № № 63 – 68, 76; 434 – № 79, 80; 435 – № 87; 436 – № 97; 437 – № 104.

[11] Виж: Sutherland, Litt 1966, 432 – № 57; 433 – № № 63 – 68, 76; 434 – № 79, 80; 435 – № 87; 436 – № 97; 437 – № 104.

[12] Виж: Sutherland, Litt 1966, 433 – № № 71, 72; 434 – № 80; 435 – № № 90 – 92; 436 – № 99; 437 – № № 107, 108.

[13] Виж: Sutherland, Litt 1966, 107 – № 164; 108 – №№ 174, 178, 179.

[14] Виж: Sutherland, Litt 1966, 108 – № 180.

КАТАЛОГ

1. *Л.*: Псевдонадпис, съставен от 18 отвесни чертички с по една точка в двата края.
Бюст на Константин I с шлем с гребен, с ризница и наметка, надясно (варваризирано изображение).
Оп.: Псевдонадпис, съставен от 18 отвесни чертички с по една точка в двата края. Две Виктории прави една срещу друга държат щит с овална форма над украсен с X – образен орнамент цилиндричен алтар (варваризирано изображение). В отреза: псевдонадпис, съставен от 4 отвесни чертички с по една точка в двата края.
AE, д. 16x16 мм; т. 2,47 г
(**табло I.1 а,б**).

2. *Л.*: Псевдонадпис, съставен от отвесни чертички с по една точка в двата края (запазени са 10).
Бюст на Константин I с шлем с гребен и с лавров венец, с ризница, наляво (варваризирано изображение).
Оп.: Псевдонадпис, съставен от отвесни чертички с по една точка в двата края.
Две Виктории прави една срещу друга държат щит с овална форма над цилиндричен алтар (варваризирано изображение).
AE, д. 16,5x17,5 мм; т. 1,98 г
(**табло I. 2 а,б**).

3. *Л.*: Варваризиран надпис ....OT ⊢IICOIEIIΛC.
Бюст на Константин II с лавров венец, с ризница и наметка, надясно (варваризирано изображение).
Оп.: Варваризиран надпис ...ΔCI IO IO M I IIII. Две Виктории прави една срещу друга държат кръгъл щит с кръгло умбо в центъра и украсена с точки периферия над цилиндричен алтар, украсен с X – образен орнамент и с по една точка в четирите ъгъла (варваризирано изображение). В отреза – варваризиран надпис ...ΩIΛ...
AE, д. 17x17,5 мм; т. 2,09 г
(**табло I. 3 а,б**).

4. *Л.*: Варваризиран надпис DN CONƧTIF – TIIƧIN AVG.
Бюст на Констанций II с перлена диадема, с ризница и наметка, надясно; в полето вляво – знак II.
Оп.: Варваризиран надпис ...I ZCILCO – TCИII. Виртус във военно облекло и с щит на лявото рамо, наляво, пронизва с копие повален на земята конник, който е вдигнал нагоре лявата си ръка; в полето вляво – знак I (варваризирано изображение). В отреза – псевдонадпис ПТО.
AE, д. 21,5x22,5 мм; т. 5,58 г, отлята
(**табло I. 4 а,б**).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Беков, Митев 2014: В. Беков, Н. Митев. Антични, средновековни и ренесансови монети от колекцията на Христо Раев. – В: Журнал за исторически и археологически изследвания, 3, 2014, Шумен, Университетско издателство „Епископ Константин Преславски", 133 – 172.

Димов 1987: М. Димов. Варварски имитации на медни монети от времето на император Константин I. – Нумизматика, 1987, 2, 22 – 23.

Пенчев 1973: В. Пенчев. Три варварски имитации на римски бронзови монети от I и IV в. от н.е. – Нумизматика, 1973, 4, 4 – 9.

Сергеjевски 1932: Д. Сергеjевски. Нумизматичке белешке. – Гласник замальскоч музеjа Босни и Херцеговини, том XLIV, 1932, II свезка.

Янев 1986: Я. Янев. Варваризирани подражания на медни римски монети от IV век. – В: Нумизматика, II част, 1986, 15 – 19.

Carson, Kent 1965: R.A.G. Carson, J.P.C. Kent. Late roman bronze coinage A.D. 324 – 498. Part II. Bronze roman imperial coinage of the later empire A.D. 346 – 498, London, 1965.

Hill, Kent 1965: P.V. Hill, J.P.C. Kent. Late roman bronze coinage A.D. 324 – 498. Part I. The bronze coinage of the house of Constantine A.D. 324 – 346, London, 1965.

Sutherland, Litt 1966: C.H.V. Sutherland, D. Litt. The roman imperial coinage, vol. VII. Constantine and Licinius A.D. 313 – 337. London, 1966 (reprinted).

ТЕКСТ КЪМ ИЛЮСТРАЦИИТЕ:

Табло I. 1. Варваризирано подражание на фолис на Константин I.

Табло I. 2. Варваризирано подражание на фолис на Константин I.

Табло I. 3. Варваризирано подражание на фолис на Константин II.

Табло I. 4. Варваризирано подражание на бронзова монета номинал AE2 на Констанций II.

BARBARIZED IMITATIONS OF LATE ROMAN COINS FROM ABRITUS

Georgi DZANEV

(Summary)

The work presents 4 bronze Barbarized imitations of Late Roman coins found during the archaeological research at the Late Antiquity town of Abritus. Three of them imitate a follis struck in the period of 318 – 320, its reverse of the type of VICTORIAE LAETAE PRINC PERP, two Victorae standing one against the other holding oval shield with two – line legend VOT / PR over an altar. All three coins – imitations from Abritus display different obverse types: bust of Constantine I with a helmet with crest and a cuirass to left and bust of Constantine II with a laurel wreath, with a cuirass and cloak to right. The third obverse type is peculiar only of the mints of Londinium and Siscia. This circumstance confirms once again the assumption that precisely the issues of Siscia were taken as a prototype of this imitation type broadly spread all over the Balkans. The fourth coin has been made by casting. It is an imitation of a bronze coin of AE2 denomination struck in the period of 346 – 350 in the name of Constantius II most probably in the mint of Constantinople. Its reverse belong to the type of FEL TEMP REPARATIO, Virtus in a military outfit, with a shield on the left shoulder, to left, piercing with a spear a horseman fallen on the ground his left hand rising up. The discovery of coins – imitations in Abritus, in destroyed residential premises together with numerous other regular emissions of coins from the 4th – first half of the 5th c. testifies that imitations of Roman coins used by Barbarians – federates participated seamlessly in the commodity – money circulation in the Balkan provinces of the Late Roman Empire.

ТАБЛО I

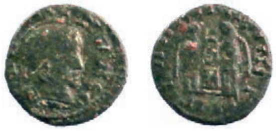

1

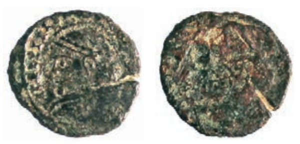

2

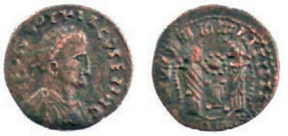

3

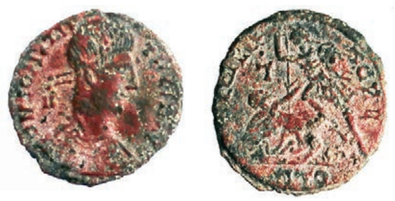

4

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА”

КОЛЕКТИВНА НАХОДКА ОТ РАННОВИЗАНТИЙСКИ БРОНЗОВИ МОНЕТИ ВАРНА – ГАЛАТА I

Стоян МИХАЙЛОВ

През 1950 г. при археологически разкопки на селище в местността Каялъка намиращо се южно от тогавашното с. Галата (дн. квартал на град Варна) е намерена интересна находка от ранновизантийски бронзови монети от VI век. В последващи няколко публикации обаче се дава различна информация за броя на монетите в находката. В публикация от 1952 г. за колективните находки на монети открити в България Тодор Герасимов посочва, че броят на монетите в трезора от Галата е 54 (Герасимов 1952, 404). В студия на Милко Мирчев за разкопките на проученото селище до Галата в периода 1950 – 1952 г. се посочва, че броят на монетите е 52 (Мирчев 1953, 9 – 11). В инвентарна книга на нумизматичната колекция на музея във Варна през 60-те години на XX век са вписани 50 монети (от инв. № IV – 1057 до инв. № IV – 1106). Информацията от инвентарната книга е използвана в публикувания през 2006 г. каталог на съкровищата с ранновизантийските монети от Балканския полуостров и Мала Азия, в който данните за находките от България са изготвени от Йорданка Юрукова и за находката от Варна – кв. Галата е посочено, че се състои от 50 екземпляра (Morrisson et all 2006, 156 – 157 n. 59).

В своята студия М. Мирчев изброява поотделно всички монети (Мирчев 1953, 11), което позволява публикуваната информация да се сравни с тази от инвентарната книга. Като първата монета от находката в публикацията е даден фолис на император Анастасий I (491 – 518) отсечен в Константинопол (официна B). Тази монета отговаря на описаната под инв. № IV – 1056, за която в инвентарната книга е посочено, че също е открита при разкопките в м. Каялъка, но за разлика от следващите инвентарни номера, за нея липсва информация, че е част от колективната находка. Другата разлика е, че според студията на М. Мирчев в находката има два фолиса на Юстиниан I (527 – 565) отсечени в Кизик през 18-та му регнална година (544 – 545), докато в инвентарната книга има само един екземпляр от тази година (инв. № IV – 1089).

От публикация на Й. Юрукова, отпечатана през 1966 г. косвено може да се заключи, че Мирчев поддържа този състав на находката. В посочената статия, в която се коментира и находката Варна – Галата I, Й. Юрукова благодари в бележка на М. Мирчев за предоставената информация за състава на находката, като споменава наличието на монета на Анастасий I и посочва, че броят на екземплярите на Юстиниан I е 44 (Jurukova 1966, 225), докато в инвентарната книга на музея във Варна и публикацията от 2006 г. те са 43 броя.

Информацията от досегашните публикации, както и съображенията, че М. Мирчев е ръководител на разкопките, при които е открита находката, че вероятно самият той е извършил идентификацията на монетите (защото е притежавал необходимите нумизматични познания), и че публикацията му е отпечатана около 10 години преди вписването на монетите в инвентарната книга, предполага да се приеме, че броят на монетите в находката е 52.

При разкопките в периода 1950 – 1952 г. е открита и втора колективна находка от VI век, състояща се от четири фолиса на Юстин I (518 – 527) (Мирчев 1953, 26). Поради това за представеното в настоящата работа съкровище ще се използва названието колективна находка Варна – Галата I.

Находката е открита в малко глинено гърне, което е намерено под тухлената настилка на нартекса (предверието) на проучената християнска базилика (Мирчев 1953, 3, 9). Това място е доста необичайно за укриване на сума пари. Сградата е с публична функция и по този начин собственикът вероятно би имал известни пречки при осигуряването на достъп до своите спестявания. Въз основа на мястото на укриване може да се предположи, че лицето, собственик на парите е свързано по някакъв начин със самата сграда. От данните за колективните находки с монети от периода 491 – 713 г. открити на териториите на диоцезите Тракия и Илирик (северна част[1]) се установява, че за 19% от тях е посочена информация, че са открити в съдове (Таблица 1). За находките с малка парична стойност, практиката за поставяне в съд е по-скоро рядкост, докато за суми над 18 фолиса независимо от размера на сумата тази практика е засвидетелствана приблизително за всяка една от три находки. Поставянето на монети в съд показва, че тези суми не са носени ежедневно от собствениците им, а са съхранявани на специално определени места.

Всички екземпляри включени в находката са фолиси, който е най-големият бронзов номинал въведен в ранновизантийското монетосечене с паричната реформа от 498 г. През VI – VII век фолисите (т.е. монетите от 40 нумии) са сечени в най-голям обем в сравнение с номиналите от 20, 10 и 5 нумии или други специфични фракции (Morrisson, Ivanišević 2006, 48 fig. 3c). От известните към 2006 г. колективни находки съдържащи повече от 40 монети (общо 30 съкровища) само още находките от Петрохори (Гърция), с. Цветино (област Пазарджик) и с. Труд (област Пловдив) са съставени само от фолиси (Morrisson et all 2006, nn. 6а, 13 и 32). Следователно може да се отбележи, че въз основа на тази своя характеристика, находката от Варна – Галата I попада в една много рядка група.

Монетите се разпределят в шест хронологически групи според използваната в нумизматичните изследвания периодизация на ранновизантийското монетосечене (Таблица 2). Прецизното хронологическо датиране на монетите е основано на въведеното през 538 г. отбелязване на регналната година върху реверса на отсичаните емисии.

При сравнението на датирането на отделните екземпляри в находката с предишните публикации се забелязват, някои разминавания (Таблица 4). Те се дължат предимно на неточно разчитане на означение за „6" върху реверса, като в почти всички случаи то е идентифицирано като нумерален знак за „5". Друга част от неточностите се дължи на пропускането на част от знаците, с които се изписва съответната година на управление. Вероятно някои от грешките са технически.

В самостоятелна група се отделя фолисът на Анастасий I, отсечен в Константинопол в периода 512 – 518 г. Тази монета стои изолирано от всички останали, защото между нея и отсичането на следващите монети са изминали повече от 20 години. Същевременно участието на монети на Анастасий I (491 – 518) в паричната циркулация през 70-те и 80-те години на VI век (т.е. 60 – 70 години след тяхното отсичане) не е изключение за територията на диоцеза Тракия, както се вижда от находките от Никополис ад Нестум в провинция Родопи, Долно Сахране и Нова Махала в провинция Тракия, Муригьол в Скития, Желъд, Големаново кале I и Габрово в провинция Втора Мизия (Morrisson et all 2006, nn. 6, 14, 24, 77, 61, 240; Михайлов, Йосифов 2012, 163 – 166).

От периода 538 – 542 г., през който се използва най-високия теглови стандарт при производството на бронзови монети във византийското монетосечене изобщо, в находката от Варна – Галата I са налични 15 екземпляра. Има екземпляри от всяка една от четирите регнални години от управлението на Юстиниан I, като за различните години те варират от 2 до 7 екземпляра.

Периодът 542 – 550 г., когато се използва по-нисък теглови стандарт спрямо предходния, е представен с 21 екземпляра. Монетите

---

[1] От диоцеза Илирик са включени данни за провинциите Първа Мизия, Крайбрежна Дакия, Средиземна Дакия, Дардания, Първа Македония, Втора Македония и Нови Епир.

Таблица 1. Разпределение на колективните находки с бронзови ранновизантийски монети според тяхната парична стойност от диоцези Тракия и Илирик (северна част)

Парична стойност на находките	**Брой (дял) на находки**	**Брой (дял) на находки открити в съдове**
до 18 фолиса (до 0,75 кератион)	56 (47%)	4 (7%)
до 36 фолиса (до 1,5 кератиона)	25 (21%)	7 (28%)
до 96 фолиса (до 4 кератиона)	32 (26%)	10 (31%)
над 96 фолиса (над 4 кератиона)	7 (6%)	2 (29%)
Общо	**120 (100%)**	**23 (19%)**

Таблица 2. Разпределение на монетите по монетарници и периоди

	CON	NIK	KYZ	ANT	
512 – 518	1M				**1M**
538 – 542	12M	2M	1M		**15M**
542 – 550	8M	6M	4M	3M	**21M**
550 – 565	2M			6M	**8M**
565 – 578	3M	2M			**5M**
578 – 582	1M	1M			2M
	27M	11M	5M	9M	52M

са от шест различни регнални години, като липсват монети от XX (546 – 547) и XXIII (549 – 550) години. Наблюдава се и вътрешно разделение на периода. От годините на управление XVI – XX (542 – 546) в находката са включени 16 екземпляра (с един повече в сравнение с периода 538 – 542 г.), докато от втората част на разглеждания период (546 – 550) има само 5 фолиса. Това разделение не е специфично само за разглеждания комплекс, а е характерно въобще за монетната циркулация на Втора Мизия (Михайлов 2010, 115 фиг. 3) и в по-малка степен за Скития (Gândilă 2008, 307).

От времето 550 – 565 г., в който се връща тегловния стандарт за бронзовите емисии използван в периода 512 – 538 г. в находката има 8 екземпляра от шест регнални години. Това е значително по-малък дял в сравнение с предходните два периода, но намаляването на новоотсечените монети в паричната циркулация на Втора Мизия е сред характеристиките на този хронологически интервал (Михайлов 2010, 115 – 116).

От периода (565 – 578) в находката присъстват 5 екземпляра от четири регнални години. Наличието на сравнително малко екземпляри от управлението на Юстин II (565 – 578) е още една отличителна характеристика на трезора от Варна – Галата I. Като цяло териториите на Втора Мизия и Скития са наситени с монети на Юстин II (Михайлов 2010, 116 – 117; Gândilă 2008, 308 – 309). Също така във всички споменати по-горе колективни находки съдържащи монети от Анастасий I до началото на 80-те години на VI век (Никополис ад Нестум, Долно Сахране, Нова Махала, Муригьол, Желъд, Големаново кале I и Габрово) монетите на Юстин II имат най-голям дял.

Най-късни в находката са двата фолиса отсечени в шестата регнална година (579 – 580) на император Тиберий II (578 – 582). С фолиси на Тиберий II Константин (578 – 582), като най-късни монети в съкровищата от региона на Долен Дунав са и тези от Големаново кале I, Велико Градище (Morrisson et all 2006, nn. 240, 264), Разград (Дзанев 2005, 133) и с неизвестен произход в колекция „Оргидан“ (Букурещ) (Morrisson et all 2006, n. 83). Двете монети на Тиберий II, насочват, че находката е поставена в глинения съд под плоча от настилката на нартекса на базиликата най-рано през 580 г.

В разглежданата находка са представени екземпляри на четири монетни ателиета (Таблица 2). Най-многобройни са фолисите от Кон-

Таблица 3. Средно тегло на фолисите

	Варна–Галата I		(Morrisson, Ivanišević 2006, 51 tab. 2)		Големаново кале I (Jurukova 1992, 295 – 299)
512 – 518	17,21	+ 2,4 %	16,80	– 1,7 %	16,52
518 – 527			15,73	+ 3,8 %	16,33
527 – 538			16,14	+ 7,2 %	17,30
538 – 542	22,63	+ 2,4 %	22,09	– 2,0 %	21,66
542 – 550	19,99	+ 2,5 %	19,50	– 4,5 %	18,62
550 – 565	18,40	+ 12,4%	16,37	+ 3,8 %	16,99
565 – 578	14,53	+ 9,6 %	13,26	+ 5,6 %	13,68
578 – 582	16,92	+ 3,3%	16,38 [1]	– 4,1 %	15,70

стантинопол 53%, които са от всички шест хронологически периода разгледани по-горе. Най-много са екземплярите от периодите 538 – 542 г. и 542 – 550 г. В монетарницата в Никомедия са произведени 11 фолиса (21%) от четири периода, като шест от тях са отсечени в интервала 542 – 550 г. Девет монети (17%) произхождат от сирийската метрополия Антиохия (след 528 г. преименувана на Теуполис), като шест от тях са от периода 550 – 565 г. Монетите отсечени в Кизик са общо 5 броя (10%), като четири от тях са от периода 542 – 550 г. Тези данни общо взето отговарят на обобщената информация за представителството на отделните монетарници на Балканския полуостров (Morrisson, Ivanišević 2006, 54 – 60), като единствено делът на монетите отсечени в Теуполис (Антиохия) е два пъти над средните стойности. Трябва да се отбележи, че всички присъстващи в находката екземпляри от сирийската монетарница са от времето, когато това ателие произвежда най-голям обем бронзови монети през VI век (Morrisson, Ivanišević 2006, 55).

Данните за средните тегла на фолисите в находката от Варна – Галата I, при сравнение със обобщени данни за византийското монетосечене показват, че при всички хронологически периоди екземплярите от разглежданата находка са по-тежки (Таблица 3). При прегледа на теглата на отделните екземпляри се вижда, че само девет (17%) от тях (кат. №№ 4, 10, 11, 13, 16, 18, 37, 38 и 48) са с по-ниски тегла от средното за съответния период. Спрямо средното тегло (13,26 г) от периода 565 – 578 г. само един екземпляр (кат. № 48) е по-лек от тази стойност, и нито един спрямо средното тегло на фолисите след 580 г. (Morrisson 1989, 248 tab. 2). Това най-вероятно означава, че екземплярите в колективната находка са селектирани по своето високо тегло, а не са случайно събрана група монети. Мотивът да се подберат „тежки" фолиси обяснява причината, поради която в находката присъстват толкова малко монети от управлението на Юстин II, при който тегловият стандарт е бил най-нисък за целия хронологически интервал 512 – 580 г., въпреки че при неговото управление бронзовото монетосечене е в особено големи размери (Morrisson, Ivanišević 2006, 50 – 52 fig. 4 – 5). Вероятно и затова от Тиберий II са включени монети от VI-та му регнална година (579 – 580), които са произведени по тегловия стандарт за бронзовите монети използван в периодите 512 – 538 г. и 550 – 565 г. (MIB 2, 15).

Паричната стойност, пресметната в злато, на находката Варна – Галата I може да се изчисли по два различни начина. Едната възможност е да се използва предполагаемия обменен курс от 216 фолиса за един солид (MIB 2, 15) при краткотрайната монетна реформа (579 – 580) от управлението на Тиберий II, като стойността на находката е 0,24 солид или ок. 5,76 keратиона[2]. Втората възможност е да се ползва курсът от 480 фолиса за 1 солид, който се счита, че е бил ползван при управленията на Юстин II (565 – 578) и Маврикий Тиберий (582 – 602) (Morrisson, Ivanišević 2006, 51 tab. 2) и в този случай стойността на находката се изчислява на 0,11 солид или 2,6 кератиона.

---

[2] Кератионът или каратът е сметководна единица често споменавана в ранновизантийските писмени паметници, като неговата стойност е 1/24 част от златния солид (Grierson 1982, 341).

Таблица 4. Сравнение на датирането на монетите в различните публикации.

Инв. №	Настояща публикация	Мирчев 1953, 11	Morrisson et all 2006, 157
1056	M, CON (512 – 518)	M, CON (512 – 518)	**липсва**
1057	M, CON, 12 г. (538 – 539)	M, CON, 12 г. (538 – 539)	M, CON (538 – 539)
1058	M, CON, 13 г. (539 – 540)	M, CON, 13 г. (539 – 540)	M, CON (539 – 540)
1059	M, CON, 13 г. (539 – 540)	M, CON, 13 г. (539 – 540)	M, CON (539 – 540)
1060	M, CON, 13 г. (539 – 540)	M, CON, 13 г. (539 – 540)	M, CON (539 – 540)
1061	M, CON, 14 г. (540 – 541)	M, CON, 14 г. (540 – 541)	M, CON (540 – 541)
1062	M, CON, 14 г. (540 – 541)	M, CON, 14 г. (540 – 541)	M, CON (540 – 541)
1063	M, CON, 15 г. (541 – 542)	M, CON, 15 г. (541 – 542)	M, CON (541 – 542)
1064	M, CON, 15 г. (541 – 542)	M, CON, 15 г. (541 – 542)	M, CON (541 – 542)
1065	M, CON, 15 г. (541 – 542)	M, CON, 15 г. (541 – 542)	M, CON (541 – 542)
1066	M, CON, 15 г. (541 – 542)	M, CON, 15 г. (541 – 542)	M, CON (541 – 542)
1067	M, CON, 15 г. (541 – 542)	M, CON, 15 г. (541 – 542)	M, CON (541 – 542)
1068	M, CON, 15 г. (541 – 542)	M, CON, 15 г. (541 – 542)	M, CON (541 – 542)
1069	M, CON, 16 г. (542 – 543)	M, CON, 16 г. (542 – 543)	M, CON (542 – 543)
1070	M, CON, 16 г. (542 – 543)	M, CON, 16 г. (542 – 543)	M, CON, (542 – 543)
1071	M, CON, 16 г. (542 – 543)	M, CON, 16 г. (542 – 543)	M, CON (542 – 543)
1072	M, CON, 16 г. (542 – 543)	M, CON, 16 г. (542 – 543)	M, CON (542 – 543)
1073	M, CON, 17 г. (543 – 544)	**M, CON, 12 г. (538 – 539)**	M, CON (543 – 544)
1074	M, CON, 19 г. (545 – 546)	M, CON, 19 г. (545 – 546)	M, CON (545 – 546)
1075	M, CON, 19 г. (545 – 546)	M, CON, 19 г. (545 – 546)	M, CON (545 – 546)
1076	M, CON, 21 г. (547 – 548)	M, CON, 21 г. (547 – 548)	M, CON (547 – 548)
1077	M, CON, 30 г. (556 – 557)	M, CON, 30 г. (556 – 557)	M, CON (556 – 557)
1078	M, CON, 36 г. (562 – 563)	**M, CON, 35 г. (561 – 562)**	**M, CON (561 – 562)**
1079	M, NIKO, 14 г. (540 – 541)	M, NIKO, 14 г. (540 – 541)	**M, NIKO (543 – 544)**
1080	M, NIKO, 15 г. (541 – 542)	M, NIKO, 15 г. (541 – 542)	M, NIKO (541 – 542)
1081	M, NIKO, 16 г. (542 – 543)	M, NIKO, 16 г. (542 – 543)	M, NIKO (542 – 543)
1082	M, NIKO, 17 г. (543 – 544)	M, NIKO, 17 г. (543 – 544)	M, NIKO (543 – 544)
1083	M, NIKO, 18 г. (544 – 545)	M, NIKO, 18 г. (544 – 545)	M, NIKO (544 – 545)
1084	M, NIKO, 18 г. (544 – 545)	M, NIKO, 18 г. (544 – 545)	M, NIKO (544 – 545)
1085	M, NIKO, 18 г. (544 – 545)	**M, NIKO, 19 г. (545 – 546)**	M, NIKO (544 – 545)
1086	M, NIKO, 19 г. (545 – 546)	M, NIKO, 19 г. (545 – 546)	M, NIKO (545 – 546)
1087	M, KYZ, 12 г. (538 – 539)	M, KYZ, 12 г. (538 – 539)	M, KYZ (538 – 539)
1088	M, KYZ, 17 г. (543 – 544)	M, KYZ, 17 г. (543 – 544)	M, KYZ (543 – 544)
1089	M, KYZ, 18 г. (544 – 545)	M, KYZ, 18 г. (544 – 545)	M, KYZ (544 – 545)
	M, KYZ, 18 г. (544 – 545)	M, KYZ, 18 г. (544 – 545)	**липсва**
1090	M, KYZ, 22 г. (548 – 549)	M, KYZ, 22 г. (548 – 549)	M, KYZ (548 – 549)
1091	M, ANT, 21 г. (547 – 548)	M, ANT, 21 г. (547 – 548)	M, ANT (547 – 548)
1092	M, ANT, 21 г. (547 – 548)	M, ANT, 21 г. (547 – 548)	M, ANT (547 – 548)
1093	M, ANT, 22г. (548 – 549)	M, ANT, 22г. (548 – 549)	**M, ANT (553 – 554)**
1094	M, ANT, 25 г. (551 – 552)	M, ANT, 25 г. (551 – 552)	M, ANT (551 – 552)
1095	M, ANT, 25 г. (551 – 552)	M, ANT, 25 г. (551 – 552)	M, ANT (551 – 552)
1096	M, ANT, 28 г. (554 – 555)	**M, ANT, 27 г. (553 – 554)**	**M, ANT (553 – 554)**
1097	M, ANT, 33 г. (559 – 560)	**M, ANT, 30 г. (556 – 557)**	M, ANT (559 – 560)
1098	M, ANT, 33 г. (559 – 560)	**M, ANT, 30 г. (556 – 557)**	M, ANT (559 – 560)
1099	M, ANT, 36 г. (562 – 563)	M, ANT, 36 г. (562 – 563)	**M, ANT (551 – 552)**
1100	M, CON, 5 г. (569 – 570)	M, CON, 5 г. (569 – 570)	M, CON (569 – 570)
1101	M, CON, 7 г. (571 – 572)	**M, CON, 6 г. (570 – 571)**	**M, CON (570 – 571)**
1102	M, CON, 8 г. (572 – 573)	**M, CON, 7 г. (571 – 572)**	**M, CON (571 – 572)**
1103	M, NIKO, 2 г. (566 – 567)	M, NIKO, 2 г. (566 – 567)	M, NIKO (566 – 567)
1104	M, NIKO, 8 г. (572 – 573)	**M, NIKO, 7 г. (571 – 572)**	**M, NIKO (566 – 567)**
1105	M, CON, 6 г. (579 – 580)	**M, CON, 5 г. (578 – 579)**	**M, CON (578 – 579)**
1106	M, NIKO, 6 г. (579 – 580)	**M, NIKO, 5 г. (578 – 579)**	**M, NIKO (578 – 579)**

Сума със стойност 3 – 6 кератиона може да се заработи за няколко дни, съгласно информациите от ранновизантийската епоха за дневна надница от 1 кератион (Ostrogorsky 1932, 297 – 298; Patlagean 1977, 361, 388 – 389 tab. 24). Съответно сумата от 52 фолиса би стигнала за преживяването на един човек при оскъден начин на живот (с един фолис на ден) (Morrisson 1989, 259) за не повече от два месеца. Това показва, че находката разглеждана като парична сума, е със сравнително ниска стойност.

Всички разгледани характеристики на находката Варна – Галата I показват, че тя е била събрана грижливо от своя притежател. Подбрани са само фолиси с големи индивидуални тегла, които са поставени в глинен съд под тухлена настилка в християнски храм. От друга страна паричната стойност на формираната сума не е голяма. Това предполага, че монетите в глиненото гърненце са принадлежали на лице от по-бедните прослойки на ранновизантийското общество, което обаче по някакъв начин е свързано с църковната йерархия. Могат да се разгледат две възможности за причините довели до отпадането на находката от парично обращение и за евентуалното им датиране. Първата възможност е находката да е формирана през 579 – 580 г. по време на реформата в бронзовото монетосечене при управлението на Тиберий II, когато се връща тегловия стандарт използван в периодите 512 – 538 г. и 550 – 565 г. След 581 г., когато тегловия стандарт е редуциран, собственикът на монетите е предпочел да трезорира тежките фолиси и евентуално да изчака, нова парична реформа, когато да бъдат отново пуснати в обращение. Другата възможност е находката да представлява спестявания на лице, което добавя или взема от сумата периодично.

Базиликата е унищожена при пожар (Мирчев 1953, 21), което вероятно е причината собственикът да е загубил възможността да се възползва от своите парични средства. Разрушаването на християнския храм може да е извършено при някое от аварските нашествия при управлението на Маврикий Тиберий (582 – 602) (Велков 1959, 50 – 54), най-вероятно това да е през 584 – 585 г., както се предполага и в една от предишните публикации на находката (Morrisson et all 2006, 157).

КАТАЛОГ[3]:

Анастасий I (491 – 518)
Константинопол
фолис (40 нумии)

1. официна В, 512 – 518 г. (MIB 1, No.27), 17,21 г, 34 – 35 мм (инв. № IV – 1056) **(табло I – 1)**

Юстиниан I (527 – 565)
Константинопол
фолис (40 нумии)

2. официна Δ, 538 – 539 г. (XII) (MIB 1, 95a), 23,35 г, 40,5 – 40 мм (инв. № IV – 1057) **(табло I – 2)**
3. официна В, 539 – 540 г. (XIII) (MIB 1, 95a), 23,38 г, 39 – 38 мм (инв. № IV – 1058) **(табло I – 3)**
4. официна В, 539 – 540 г. (XIII) (MIB 1, 95a), 21,38 г, 40,5 – 38,5 мм (инв. № IV – 1059) **(табло I – 4)**
5. официна Е, 539 – 540 г. (XIII) (MIB 1, 95a), 22,67 г, 42 – 38 мм (инв. № IV – 1060) **(табло I – 5)**
6. официна В, 540 – 541 г. (X – II – II) (MIB 1, 95a), 23,77 г, 40 – 39 мм (инв. № IV – 1061) **(табло I – 6)**
7. официна Δ, 540 – 541 г. (X – II – II) (MIB 1, 95a), 24,32 г, 42,5 – 40,5 мм (инв. № IV – 1062) **(табло I – 7)**
8. официна В, 541 – 542 г. (X – Ч) (MIB 1, 95a), 22,48 г, 38,5 – 40,5 мм (инв. № IV – 1063) **(табло I – 8)**
9. официна В, 541 – 542 г. (X – Ч) (MIB 1, 95a), 22,23 г, 39 – 38,5 мм (инв. № IV – 1064) **(табло I – 9)**
10. официна В, 541 – 542 г. (X – Ч) (MIB 1, 95a), 21,77 г, 40,5 мм (инв. № IV – 1065) **(табло I – 10)**
11. официна В, 541 – 542 г. (X – Ч) (MIB 1, 95a), 21,93 г, 36,5 – 35,5 мм (инв. № IV – 1066) **(табло II – 1)**
12. официна В, 541 – 542 г. (X – Ч) (MIB 1, 95a), 22,38 г, 37,5 – 37 мм (инв. № IV – 1067) **(табло II – 2)**
13. официна Δ, 541 – 542 г. (X – Ч) (MIB 1, 95a), 21,61 г, 38 – 39,5 мм (инв. № IV – 1068) **(табло II – 3)**
14. официна А, 542 – 543 г. (X – ЧI) (MIB 1, 95a), 20,48 г, 34,5 мм (инв. № IV – 1071) **(табло II – 4)**
15. официна В, 542 – 543 г. (X – ЧI) (MIB 1, 95a), 19,94 г, 35 – 34 мм (инв. № IV – 1069) **(табло II – 5)**
16. официна Г, 542 – 543 г. (X – ЧI) (MIB 1, 95a), 19,06 г, 33 – 35 мм (инв. № IV – 1070) **(табло II – 6)**
17. официна Е, 542 – 543 г. (X – ЧI) (MIB 1, 95a), 20,09 г, 36 – 35 мм (инв. № IV – 1072) **(табло II – 7)**
18. официна Е, 543 – 544 г. (X – Ч – II) (MIB 1, 95a), 19,17 г, 34 – 36 мм (инв. № IV – 1073) **(табло II – 8)**
19. официна Г, 545 – 546 г. (X – ЧI – III) (MIB 1, 95a), 20,69 г, 33 мм (инв. № IV – 1074) **(табло II – 9)**
20. официна Е, 545 – 546 г. (X – ЧI – III) (MIB 1, 95a), 19,60 г, 34 – 30 мм (инв. № IV – 1075) **(табло II – 10)**
21. официна А, 547 – 548 г. (X – X – I) (MIB 1, 95a), 20,20 г, 34 мм (инв. № IV – 1076) **(табло III – 1)**
22. официна Е, 556 – 557 г. (X – X – X) (MIB 1, 95a), 17,21 г, 31,5 – 33 мм (инв. № IV – 1077) **(табло III – 2)**
23. официна Е, 562 – 563 г. (X – XX – G) (MIB 1, 95a), 16,72 г, 32 мм (инв. № IV – 1078) **(табло III – 3)**

---

[3] Средното тегло от 16,38 г се отнася за реформените емисии на Тиберий II, отсичани през неговите V и VI регнални години. Средното тегло на емисиите на същия император сечени през IV, VII и VIII регнални години е 12,14 г. (Morrisson 1989, 248 tab. 2).

Никомедия

фолис (40 нумии)

24. официна В, 540 – 541 г. (X – II – II) (MIB 1, 113a), 22,55 г, 38,5 мм (инв. № IV – 1079) (**табло III – 4**)
25. официна В, 541 – 542 г. (X – Ч) (MIB 1, 113a), 22,69 г, 39 – 40 мм (инв. № IV – 1080) (**табло III – 5**)
26. официна В, 542 – 543 г. (X – ЧI) (MIB 1, 113a), 20,89 г, 35,5 мм (инв. № IV – 1081) (**табло III – 6**)
27. официна А, 543 – 544 г. (X – Ч – II) (MIB 1, 113a), 20,70 г, 34 – 34,5 мм (инв. № IV – 1082) (**табло III – 7**)
28. официна А, 544 – 545 г. (X – Ч – II – I) (MIB 1, 113a), 20,59 г, 32 – 32,5 мм (инв. № IV – 1083) (**табло III – 8**)
29. официна А, 544 – 545 г. (X – Ч – II – I) (MIB 1, 113a), 20,35 г, 34 – 34,5 мм (инв. № IV – 1084) (**табло III – 9**)
30. официна В, 544 – 545 г. (X – Ч – II – I) (MIB 1, 113a), 19,69 г, 37 – 34,5 мм (инв. № IV – 1085) (**табло III – 10**)
31. официна А, 545 – 546 г. (X – Ч – II – II) (MIB 1, 113a), 19,75 г, 38,5 – 37 мм (инв. № IV – 1086) (**табло IV – 1**)

Кизик

фолис (40 нумии)

32. официна В, 538 – 539 г. (XII) (MIB 1, 120a), 22,98 г, 37,5 – 40 мм (инв. № IV – 1087) (**табло IV – 2**)
33. официна А, 543 – 544 г. (X – ЧII) (MIB 1, 120c), 20,25 г, 38 – 38,5 мм (инв. № IV – 1088) (**табло IV – 3**)
34. официна А, 544 – 545 г. (X – ЧI – II) (MIB 1, 120a), 20,28 г, 36 – 35,5 мм (инв. № IV – 1089) (**табло IV – 4**)
35. 544 – 545 г. (Мирчев 1953, 11)
36. официна А, 548 – 549 г. (X – X – II) (MIB 1, 120a), 19,60 г, 34,5 мм (инв. № IV – 1090) (**табло IV – 5**)

Теуполис (Антиохия)

фолис (40 нумии)

37. официна Г, 547 – 548 г. (X – X – I) (MIB 1, 145a), 19,36 г, 35 – 36 мм (инв. № IV – 1091) (**табло IV – 6**)
38. официна Г, 547 – 548 г. (X – X – I) (MIB 1, 145a), 19,20 г, 34,5 – 33,5 мм (инв. № IV – 1092) (**табло IV – 7**)
39. официна Г, 548 – 549 г. (X – X – II) (MIB 1, 145a), 19,83 г, 34 – 32,5 мм (инв. № IV – 1093) (**табло IV – 8**)
40. официна Е, 551 – 552 г. (X – X – Ч) (MIB 1, 146), 19,07 г, 36 – 37,5 мм (инв. № IV – 1094) (**табло IV – 9**)
41. официна Е, 551 – 552 г. (X – X – Ч) (MIB 1, 146), 18,56 г, 34 – 36,5 мм (инв. № IV – 1095) (**табло IV – 10**)
42. официна Δ, 554 – 555 г. (X – X – GII) (MIB 1, 146), 19,07 г, 38 – 36 мм (инв. № IV – 1096) (**табло V – 1**)
43. официна Г, 559 – 560 г. (X – X – X – III) (MIB 1, 147a), 19,29 г, 34 – 32 мм (инв. № IV – 1097) (**табло V – 2**)
44. официна Г, 559 – 560 г. (X – X – X – III) (MIB 1, 147a), 18,07 г, 33 – 32 мм (инв. № IV – 1098) (**табло V – 3**)
45. официна Г, 562 – 563 г. (X – X – X – ЧI) (MIB 1, 150), 19,23 г, 33 – 33,5 мм (инв. № IV – 1099) (**табло V – 4**)

Юстин II (565 – 578)

Константинопол

фолис (40 нумии)

46. официна А, 569 – 570 г. (Ч) (MIB 2, 43), 14,40 г, 28 – 29 мм (инв. № IV – 1100) (**табло V – 5**)
47. официна Е, 571 – 572 г. (GI) (MIB 2, 43d), 16,01 г, 29 – 29,5 мм (инв. № IV – 1101) (**табло V – 6**)
48. официна А, 572 – 573 г. (G – II) (MIB 2, 43a), 13,23 г, 29,5 – 29 мм (инв. № IV – 1102) (**табло V – 7**)

Никомедия

фолис (40 нумии)

49. официна А, 566 – 567 г. (II) (MIB 2, 46a), 14,99 г, 29 – 31 мм (инв. № IV – 1103) (**табло V – 8**)
50. официна В, 572 – 573 г. (G – II) (MIB 2, 46a), 14,01 г, 27 – 29,5 мм (инв. № IV – 1104) (**табло V – 9**)

Тиберий II Константин (578 – 582)

Константинопол

фолис (40 нумии)

51. официна В, 579 – 580 г. (G) (MIB 2, 25), 17,03 г, 33 – 34,5 мм (инв. № IV – 1105) (**табло V – 10**)

Никомедия

фолис (40 нумии)

52. официна В, 579 – 580 г. (G) (MIB 2, 35), 16,80 г, 37 – 35,5 мм (инв. № IV – 1106) (**табло V – 11**)

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Велков 1959: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през Късната античност. София, 1959.

Герасимов 1952: Т. Герасимов. Колективни находки на монети през последните години. – Известия на Археологическия институт, 18, 1952, 400 – 404.

Дзанев 2005: Г. Дзанев. Военнополитически, икономически и социални събития в Абритус и неговия регион според данните от колективните монетни находки. – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи, идеи. София, 1, 2005, 127 – 135.

Мирчев 1953: М. Мирчев. Разкопки на тракийското селище край с. Галата. – Известия на Варненското археологическо дружество, 9, 1953, 1 – 28.

Михайлов 2010: С. Михайлов. Етапи в паричната циркулация през ранновизантийската епоха (498 – 681) в провинция Втора Мизия. – Нумизматика, сфрагистика, епиграфика, 6, 2010, 109 – 122.

Михайлов, Йосифов 2012: С. Михайлов, Р. Йосифов. Монети от крепостта в местността Градище край Габрово. – Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, 27, 2012, 139 – 181.

Gândilă 2008: A. Gândilă. Some Aspects of Monetary Circulation in the Province of Scythia during the 6th and 7th century. – Acta musei varnaensis, VII – 1. Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на черноморското крайбрежие (Международна конференция в памет на ст.н.с. Милко Мирчев, Варна, 15 – 17 септември 2005 г.). 2008, 301 – 330.

Grierson 1982: Ph. Grierson. Byzantine Coins. London, 1982.

Jurukova 1966: I. Jurukova. Particularités dans la circulation des monnaies byzantines du VI – VIIe s. sur la littoral occidental de la Mer Noire. – Byzantino Bulgarica, II, 1966, 223 – 227.

Jurukova 1992: J. Jurukova. Trouvailles monétaires de Sadovetz. In: S. Uenze (ed). Die Spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien): Ergebnisse der deutsch–bulgarisch – österreichischen Ausgrabungen 1934 – 1937. München, 1992, 279 – 328.

MIB 1: W. Hahn. Moneta Imperii Byzantini. Wien, 1, 1973.

MIB 2: W. Hahn. Moneta Imperii Byzantini. Wien, 2, 1975.

Morrisson 1989: C. Morrisson. Monnaie et prix á Byzance du Ve au VIIe siècle. – C. Abadie – Reynal, V. Kavor, J. Lefort, C. Morrisson (eds). Hommes et richesses dans l'Empire Byzantine. Réalités Byzantines, 1, Paris, 1989, 239 – 260.

Morrisson et all 2006: C. Morrisson, V. Popović, V. Ivanišević, P. Culerrier, B. Mitrea, M. Oeconomidou, G. Poenaru Bordea, I. Popović, I. Touratsoglou, J. Youroukova, M. Galani-Krikou. Catalogue des trésors. In: Les Trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491–713). Paris, 2006, 113 – 430.

Morrisson, Ivanišević 2006: C. Morrisson, V. Ivanišević. Les emissions des VIe – VIIe ciècles et leur circulation dans les Balkans. In: Les Trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491 – 713). Paris, 2006, 41 – 73.

Ostrogorsky 1932: G. Ostrogorsky. Löhne und Preise in Byzanz. – Byzantinische Zeitschrift, 32, 1932, 292 – 333.

Patlagean 1977: E. Patlagean. Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance 4e – 7e siècles. Paris – La Haye, 1977.

HOARD OF EARLY BYZANTINE BRONZE COINS VARNA – GALATA I (NO 59 AFTER MORRISSON ET ALL 2006)

Stoyan MIHAYLOV

(Summary)

A hoard containing 52 Early Byzantine bronze coins from the 6th c. was discovered in 1950 during archaeological research on a settlement south of then Galata village (today a residential area of Varna). The coins were in a ceramic pot left under the brick pavement in a Christian basilica. The pieces belong to Anastasius I, Justinian I, Justin II and Tiberius II as those issued in the period of 538 – 565 prevail. The coins are only of denomination of 40 nummi, and the weight of 43 of them is above the average values for the respective emissions. The monetary value of the hoard is comparatively low – ca. 6 kerations (at a rate from AD 580) or ca. 3 kerations (after AD 580). The characteristics of the coins show that they have been carefully selected by their owner.

The basilica was destroyed by a fire which was probably the reason for the loss of the hoard. It happened likely during one of the Avars' raids under Emperor Maurice (582 – 602).

ТАБЛО I

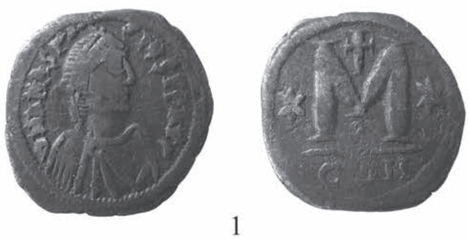
1

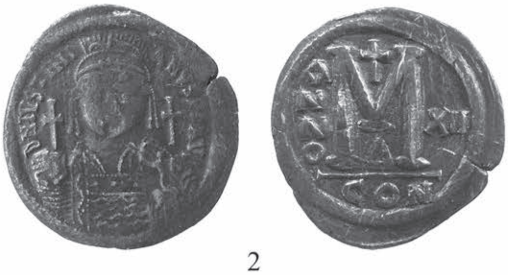
2

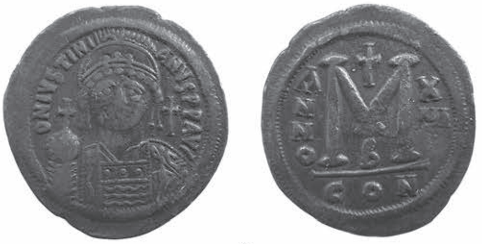
3

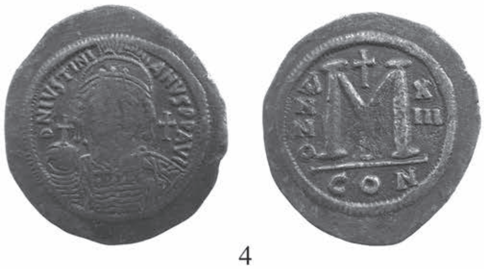
4

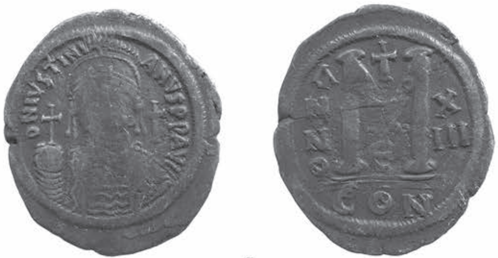
5

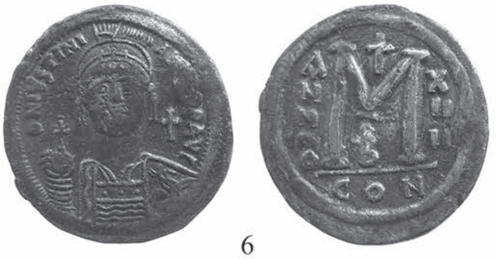
6

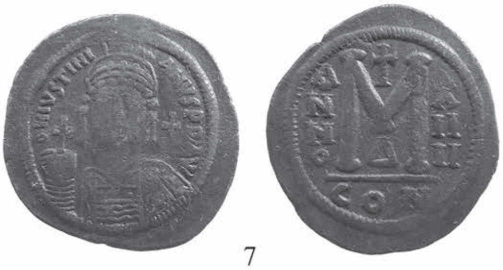
7

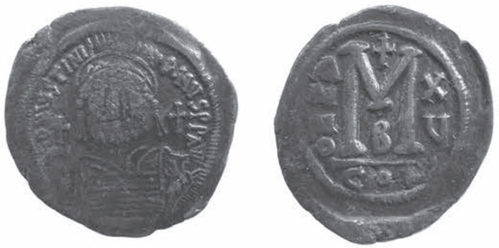
8

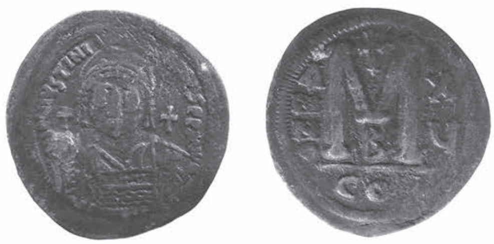
9

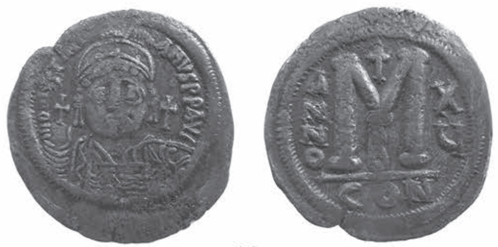
10

0 4 см

ТАБЛО II

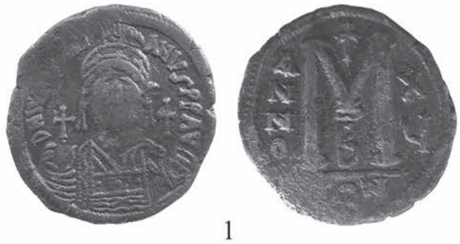

1

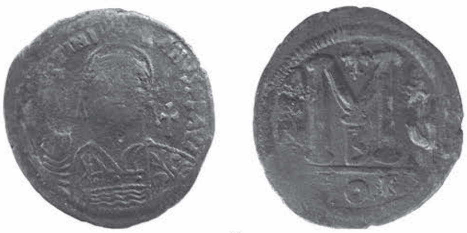

2

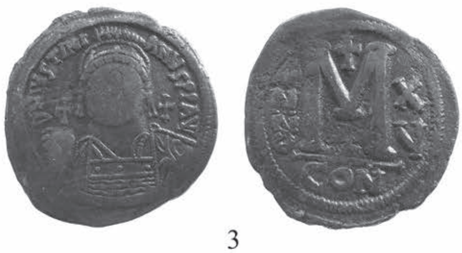

3

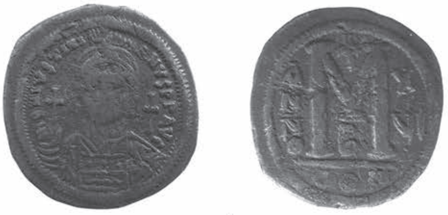

4

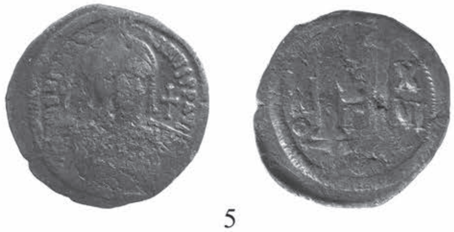

5

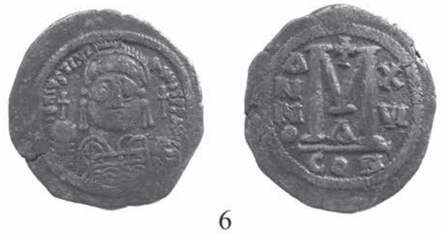

6

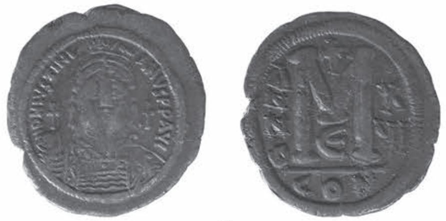

7

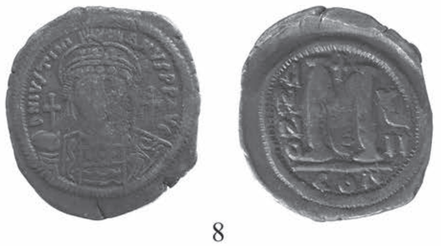

8

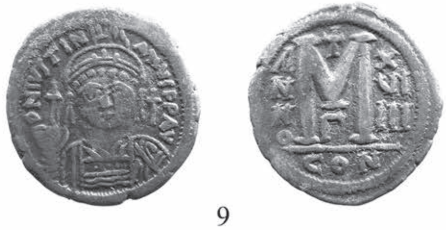

9

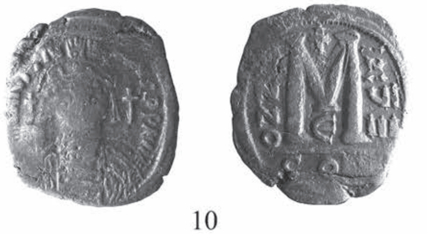

10

0 4 см

ТАБЛО III

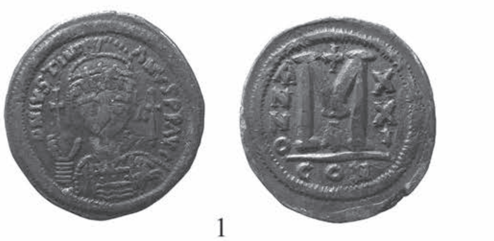
1

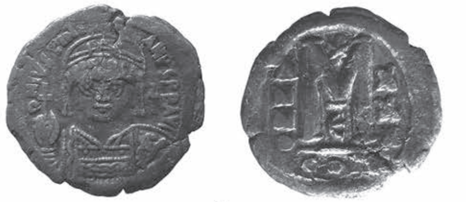
2

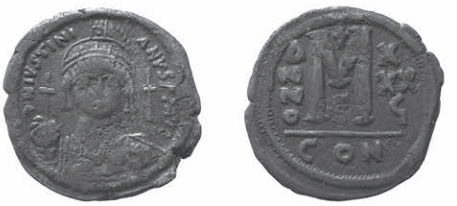
3

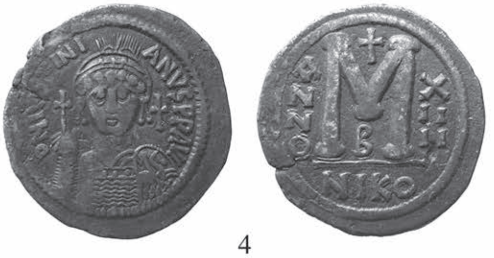
4

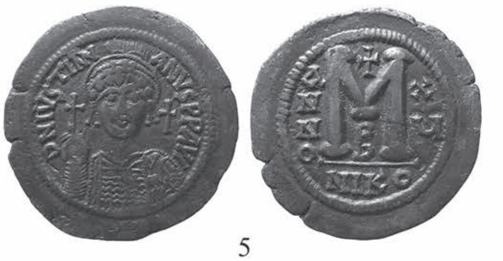
5

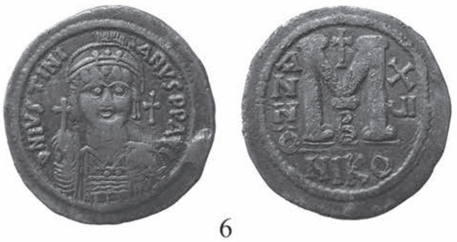
6

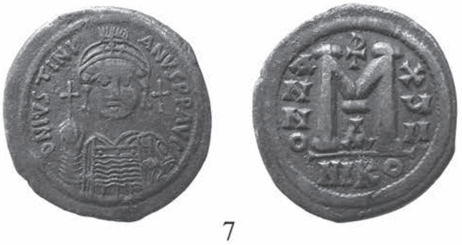
7

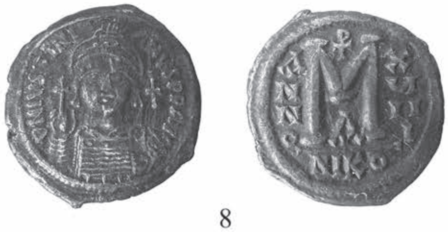
8

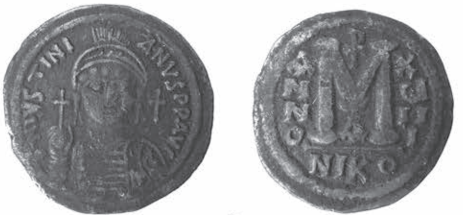
9

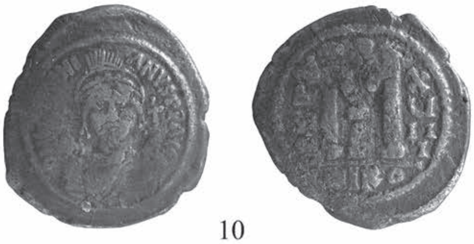
10

0 4 см

ТАБЛО IV

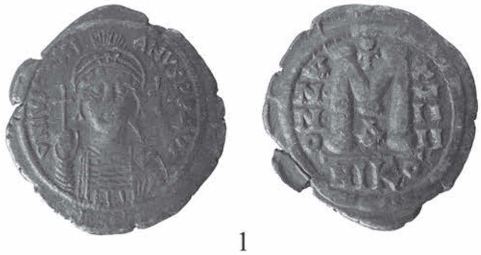

1

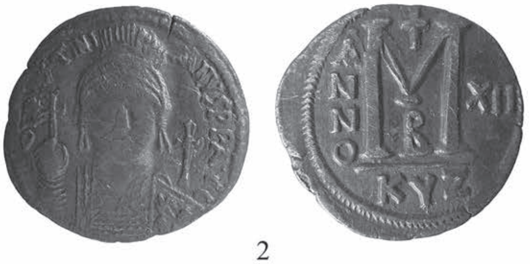

2

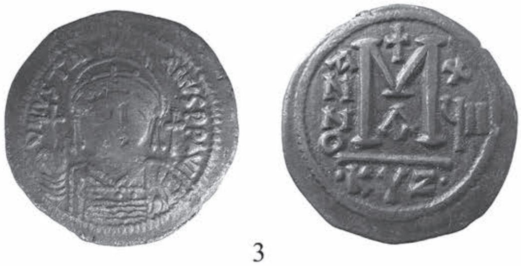

3

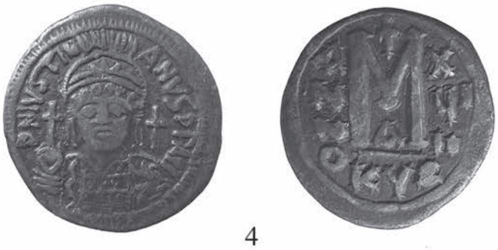

4

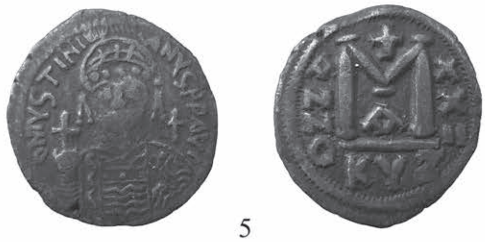

5

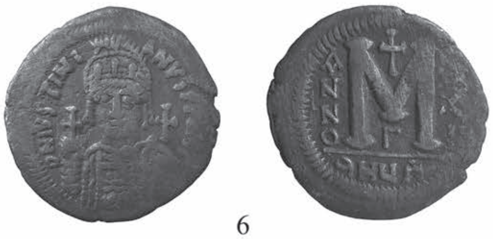

6

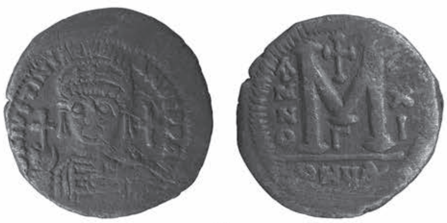

7

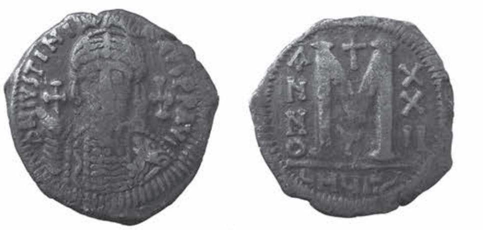

8

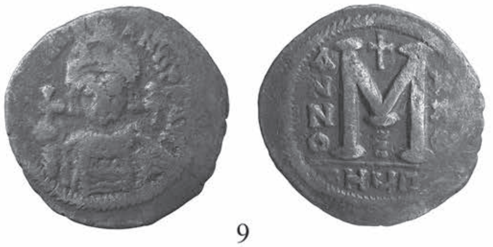

9

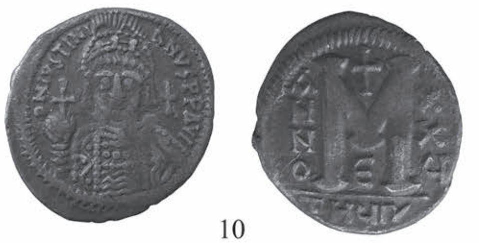

10

ТАБЛО V

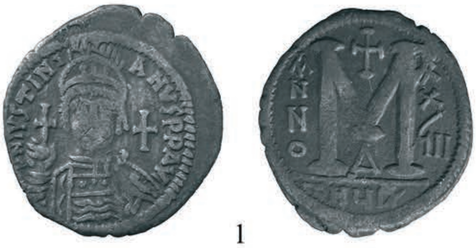
1

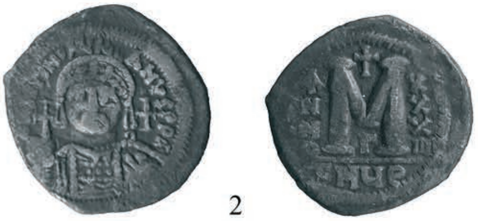
2

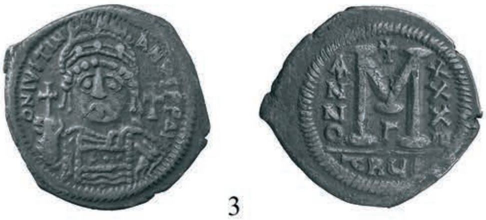
3

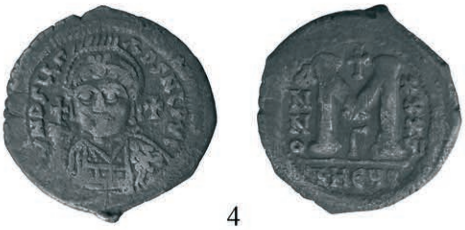
4

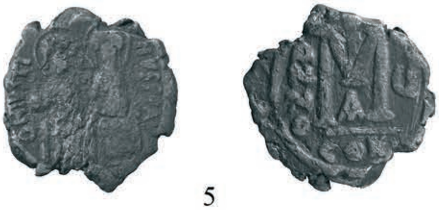
5

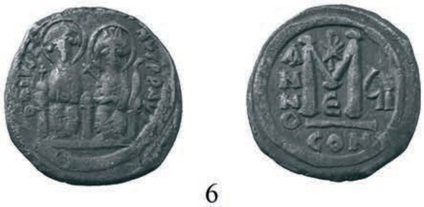
6

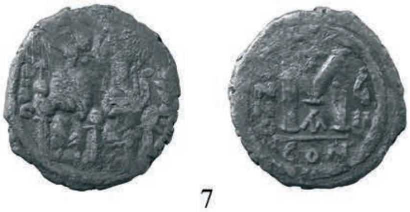
7

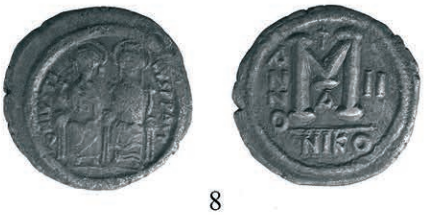
8

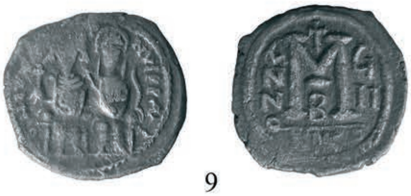
9

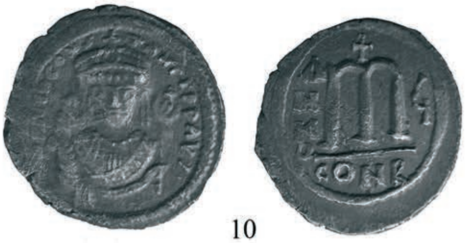
10

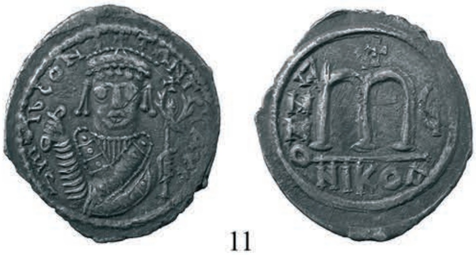
11

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА”

РАННОВИЗАНТИЙСКИ МОНЕТИ ОТ ШУМЕНСКО (V – VII ВЕК)

Невян МИТЕВ

Периодът VI – VII век се оказва един от най-динамичните в историята на Византийската държава. Той се характеризира с множество нахлувания на варварски племена в териториите на империята. В началото на VII век по-голямата част от Северна България е откъсната от централната власт. Свидетели на тези събития са монетните находки от периода. Ранновизантийските емисии от Шуменската крепост са публикувани и коментирани от Ж. Жекова (Жекова 2004, 97 – 107; Жекова 2006, 7 – 12). Настоящето изследване има за цел да въведе в научно обращение 62 ранновизантийски екземпляра от колекцията на Александър Русев от Варна[1]. Според информацията на собственика, всички монети произхождат от Шуменския регион.

Началото на византийското монетосечене започва с монетната реформа на Анастасий I (491 – 518) през 498 г. Императорът въвеждава обозначаването на медния номинал фолис с нумералната буква М, която се равнява на 40 нумии. Съответно подразделения на фолиса са: половин фолис – К = 20 нумии, декканумия – I = 10 нумии, пентанумия – Е = 5 нумии (Bellinger 1966, 2). Около 510 – 512 г. се осъществява вторият етап от реформата, като стойността на фолиса се увеличава двойно от 9 г на 18 г и диам. 32 мм (Hendy 1985, 477 – 478). При управлението на император Юстиниан I (527 – 565) през 538 г. започва да се изобразява годината на отсичане на монетата. С тази реформа се слага началото на изобразяването на владетеля в анфас с шлем и диадема (Юрукова 1969, 22 – 23). Започва и издаването на фолиси с нови номинали от 16, 12, 8, 6, 4 и 2 нумии (Дочев 2002 – 2003, 289).

Най-ранните ранновизантийските емисии от колекцията на А. Русев са от управлението на император Анастасий. Те наброяват 9 екземпляра. От тях два са предреформени медни монети от малък номинал. Техният тегловен стандарт показва състоянието и обезценяването на медния номинал в края на V век във Византийската империя непосредствено преди реформата на Анастасий. Подобни 41 екземпляра са открити в Търново (Дочев 2002 – 2003, 287 – 298). Този тип емисии обаче не присъстват в двете важни крепости по това време Шумен и Овеч. Останалите публикувани в настоящето изследване екземпляри на този император са 4 фолиса и 3 половин фолиса, отсечени след реформата от 498 г. в столицата Константинопол. До този момент от Шуменския регион са регистрирани шестнадесет екземпляра на Анастасий (Жекова 2006, n. 1 – 16). Въз основа на познатите емисии на императора от Шуменската крепост, които са отсечени в периода 507 – 512 г., Ж. Жекова счита, че по това време има дестабилизация в североизточните български земи, породена от бунта на Виталиан през 513 г. (Жекова 2006, 10). Това въстание обхваща обширни територии от Византийската империя и разклаща нейните устои (Стоянов 2014, 13 – 54). Нумизматичните данни от Шуменската крепост не съвпадат с тези от други селища през този период като Дръстър (Dobre 1995, 122 – 132), Одърци (Торбатов 2002, 86 – 91), Търново (Дочев 2002 – 2003, 287 – 298), Туида (Владимирова-Аладжова 2001, 97 – 108), Войвода (Владимирова-Аладжова 1998, 27). Представените тук фолиси са голям номинал и са отсечени след втория етап на монетната реформа на Анастасий, т.е. след 512 г. Това означава, че подобни емисии на императора също са циркулирали в Шуменския регион.

---

[1] Възползувам се от случая да благодаря на г-н Александър Русев за възможността да публикувам монетите.

Монетите на Юстин I (518 – 527) от колекцията са общо 11 броя. Те се разпределят по следния начин: четири фолиса, два половин фолиса и три пентанумии, отсечени в Константинопол; един фолис от монетарницата в Никомедия и 12 нумии от Александрия. Към настоящия момент от Шуменския регион са известни 47 екземпляра от този владетел (Жекова 2006, n. 17 – 63). Най-рядката от описаните монети е 12 – те нумии. Този тип емисии е слабо разпространен в селищата по това време и не присъства в монетната циркулация на Шуменската крепост, Овеч, Одърци, Търново и Туида.

Екземплярите на следващия владетел – Юстиниан I, са най-разпространените ранновизантийски емисии по българските земи. Публикуваните в настоящето изследване монети на императора са общо 16. Отсечените в Константинопол монети са два фолиса и два половин фолиса преди реформата от 538 г. и два фолиса, една пентанумия и една деканумия след реформата. Подобни емисии са регистрирани в почти всички населени места от това време. Същото важи и за трите деканумии от Никомедия, един фолис и един половин фолис от Антиохия, отсечени след реформата. В колекцията е представен един много рядък екземпляр. Това е фолис, отсечен в монетарницата на Константин в Нумидия. Това ателие се локализира в днешен Северен Алжир и негови монети се откриват изключително рядко по българските земи. Особен интерес предизвикват 16 – те нумии от Тесалоника. В специално изследване по въпроса Д. Владимирова-Аладжова установява, че тези емисии се секат в ограничено количество и тяхното разпространение е свързано с определени нападения на варварските племена в средата на VI век (Владимирова-Аладжова 2013, 91 – 98). Шуменският регион е бил обект на подобни набези, така че намирането на подобен екземпляр в този географски ареал е нормално явление. Другият екземпляр, на който искам да обърна внимание, е деканумията, отсечена в монетарницата на Картаген. Монетите на това ателие също са рядко срещани по българските земи. Те отново не присъстват масово в монетното обращение през този период.

Емисиите на Юстин II (565-578) от колекцията са общо 15. Те се разпределят така: 5 фолиса, 3 половин фолиса, една деканумия и две пентанумии, отсечени в Константинопол; половин фолис от Тесалоника, фолис и пентанумия от Никомедия и деканумия от Кизик. В количествено отношение представените екземпляри се явяват втората най-многобройна група след тази на Юстиниан I. Този вид монети отново са често срещани по българските земи. От публикуваните тук монети заслужава да бъде коментирана деканумията, отсечена в Константинопол. Подобен екземпляр не е познат в монетното обращение в Шумен, Овеч и Одърци. Първоначално този тип емисии са приписвани към Юстин I (Wroth 1910, 16, n. 38 – 39; pl. III, n. 9). По-късно те бяха определени като монети на Юстин II (Bellinger 1966, 217). Тук се придържам към второто становище и приемам, че това са емисии на Юстин II. В колекцията на Христо Раев от Варна също бе регистриран подобен екземпляр (Беков, Митев, 2015). Според сведенията на собственика, тази монета също произхожда от Шуменския регион. Т.е. има две монети от тези редки емисии, които са локализирани в един географски ареал. Има вероятност екземплярите да са влезли в паричното обращение в Шуменския район през VI век.

В колекцията се съхранява само един екземпляр на император Тиберий II Константин (578 – 582). Това е фолис, отсечен в Антиохия. Обнародваната монета допълва познатите емисии от този владетел.

Публикуваните в настоящето изследване монети на Маврикий Тиберий (582 – 602) са: един фолис, три половин фолиса и една деканумия от Константинопол.

Монетите от следващия владетел – Фока (602 – 610), са три фолиса, отсечени в Константинопол и един фолис от Кизик. Представените монети са от голям номинал и предизвикват интерес, тъй като повечето от познатите до този момент емисии на този владетел от Шуменския край са от по-малък.

Последният публикуван екземпляр е фолис на Ираклий (610 – 641), отсечен в Никомедия. И. Лазаренко сочи, че последните откривани в Одесос екземпляри са от емисии на Ираклий отсечени в 614 г. Според него, това е годината, която бележи края на съществуването на града за няколко века. Основавайки се на всички споменати емисии авторът счита, че като цяло диоцезите Тракия и Дакия са разорени от мащабното аваро – славянско нашествие. (Лазаренко 2003, 150 – 166). В. Плетньов приема становището на Лазаренко и прави паралел с други селища от Варненския район, които също по това време престават да съществуват. Той споменава и Овечката крепост (Проват) (Плетньов 2012, 49). Доскоро се смяташе, че и тази твърдина, подобно на останалите селища в района, прекъсва своето функциониране в началото на VII в. (Лазаров 2001, 13). Въз основа на нумизматичния материал от крепостта, а именно наличието на емисии, отсечени след 614 г., предложих нова интерпретация на събитията през този период. Смятам, че твърдината е продължила своето функциониране, но с изключително намалели функции и най-вероятно е била обитавана от малобройно население (Митев 2014, 587). Няколкото екземпляра на император Ираклий, намерени по основни пътни артерии в Шуменско, се свързват с евентуално дислоциране на византийски военни части, вследствие на аваро – славянското нашествие от 614 г. (Жекова 2006, 12). Най-вероятно, както приема Плетньов, Одесос и като цяло повечето градове на север от Хемус са откъснати от империята в началото на VII в. (Плетньов 2012, 56 – 57). Трябва да направим уточнението, че е възможно някои от селищата като Овеч да са запазили някакъв вид автономност. Коментираната тук монета е отсечена в третата година от управлението на императора и допълва познатите емисии на този владетел от Шуменския район.

Публикуваните в настоящето изследване монети допълват количеството на познатите ранновизантийски емисии, циркулирали в Шуменския район. Сред тях има екземпляри, които до този момент не са познати и са изключително рядко срещани по българските земи. За съжаление, монетите нямат точно местонамиране, а информацията, с която разполагам, е най-общо Шуменско. Този факт не позволява да се проследи монетната циркулация на конкретно селище. Въз основа на представените тук монети и вече познатите емисии, може да се направи един общ поглед върху монетното обращение на района през ранновизантийския период.

КАТАЛОГ:

Анастасий I (491 – 518)
Предреформено медно монетосечене
Константинопол, нумии (491 – 498)

Л. D N ANASTASIVS P P AVG
Бюст на импер в профил надясно, с диадема.
Оп. Монограм 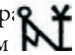 (Bellinger 1966, pl. II, n. 15)
1. Æ; част от надписа на лицевата страна липсва. Т. 1,0 г. Д. 0,9 – 1,0 мм. **Табло I. 1**
2. Æ; зле запазен екземпляр. Т. 0,6 г. Д. 0, 9 мм. **Табло I. 2**

Следреформено медно монетосечене
Константинопол, голям фолис (498 – 518)

Л. D N ANASTASIVS P P AVG
Бюст на императора в профил надясно, с диадема и наметало.
Оп. Нумерална буква М, над нея кръст, под нея буквата на съответната официна.
От двете ѝ страни по една звезда. Най-отдолу – CON.
3.Æ; добре запазен екземпляр. Официна Δ. Т. 18,1 г. Д. 37 – 38 мм. (Bellinger 1966, pl. III, n. 23f) **Табло I. 3**
4. Æ; част от надписа на лицевата страна е изтрит. Официна Δ. Над лявата звезда е изобразена точка. Т. 16,2 г. Д. 34 мм. (Bellinger 1966, 21, n. 23h) **Табло I. 4**
5. Æ; недобре запазен екземляр. Официна Е. Отдолу и отгоре на звездите – точки.
Т. 18,6 г. Д. 34 – 35 мм. (Bellinger 1966, 22, n. 23 l) **Табло I. 5**
6. Æ; зле запазен екземпляр. Не личат официната и монетарницата. Т. 18,9 г. Д. 32,5 – 34,3 мм. **Табло I. 6**
Половин фолис

Л. D N ANASTASIVS P P AVG
Бюст на императора в профил надясно, с диадема и наметало.
Оп. Нумерална буква К, вдясно от нея голям кръст, вляво буквата на официната.
7. Æ; зле запазен екземпляр. Официна Δ. Т. 8,5 г. Д. 24,5 – 26,5 мм. (Bellinger 1966, 24, n. 24e). **Табло I. 7**
8. Æ; добър екземпляр. Официна Е. Т. 6,1 г. Д. 25,5 – 26,5 мм. (Bellinger 1966, 24, n. 24g) **Табло I. 8**
9. Æ; не личи буквата на официната. Т. 10 г. Д. 27 – 28 мм. **Табло I. 9**

Юстин I (518 – 527)

Константинопол, фолис

Л. D N IVSTINVS P P AVG
Бюст на императора в профил надясно, с диадема и наметало.
Оп. Нумерална буква М, над нея кръст, а под нея буквата на съответната официна. От двете ѝ страни по една звезда. Най-отдолу – CON. (Bellinger 1966, 39 – 40, n. 8)
10. Æ; по монетата личат доста налепи. Официна Δ. Т. 17,7 г. Д. 29 – 31 мм. (Bellinger 1966, 340, n. 8d). **Табло I. 10**
11. Æ; Много зле запазен екземпляр, официната не личи. Т. 15,9 г. Д. 32 – 33 мм. **Табло I. 11**
12. Æ; Много зле запазен екземпляр, официната не личи. Т. 17,8 г. Д. 30,5 – 32,5 мм. **Табло I. 12**

Л. D N IVSTINVS P P AVG.
Бюст на императора в профил надясно, с диадема и хламида, закопчана на дясното рамо с фибула.
Оп. Нумерална буква М, над нея кръст, а под нея буквата на съответната официна. Отляво звезда, отдясно кръст. Най-отдолу – CON. (Bellinger 1966, 340 – 41, n. 9)
13. Æ; Много зле запазен екземпляр, официната не личи. Т. 15,9 г. Д. 20,9 – 30,5 мм. **Табло I. 13**

Половин фолис

Л. D N IVSTINVS P P AVG
Бюст на императора в профил надясно, с диадема и наметало.
Оп. Нумерална буква К, вдясно от нея голям кръст, а вляво буквата на официната. Под и над нумералната буква – звезди.
14. Æ; много зле запазен екземпляр. Официна – А. Т. 7,8 г. Д. 22,3 – 23 мм. (Bellinger 1966, Pl. VIII, n. 15a2) **Табло I. 14**
15. Æ; добър екземпляр. Официна – В. Т. 7,5 г. Д. 26 мм. (Bellinger 1966, 42, n. 14b) **Табло I. 15**

Пентанумия

Л. D N IVSTINVS P P AVG
Бюст на императора в профил надясно, с диадема и наметало.
Оп. Нумерална буква Е, вдясно от нея е изобразена монетарницата, а вдясно от нея – буквата на официната – Г. (Bellinger 1966, 44, n. 20)
16. Æ; част от надписа на лицевата страна е изтрит. Монетарницата е изписана на обратно NOC, вместо CON! Т. 1,9 г. Д. 13,5 – 14 мм. **Табло I. 16**

Л. D N IVSTINVS P P AVG
Бюст на императора в профил надясно, с диадема и наметало.
Оп. Монограм 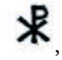, вдясно от него Е, вляво – Δ. (Bellinger 1966, 45 – 46, n. 21d)
17. Æ; Т. 1,7 г. Д. 14 – 15 мм. **Табло I. 17**
18. Æ; зле запазен екземпляр. Т. 2,2 г. Д. 13 – 13,4 мм. **Табло I. 18**

Никомедия, фолис

Л. D N IVSTINVS P P AVG
Бюст на императора в профил надясно, с диадема и наметало.
Оп. Нумерална буква М, над нея кръст, под нея буквата на съответната официна. От двете страни по един кръст. Най-отдолу – NIKM.
19. Æ; зле запазен екземпляр. По-голямата част от надписа на лицевата страна не личи, а на опакото името на монетарница е почти изтрито. Официна – В. Т. 17 г. 29 – 31 мм. (Bellinger 1966, 49, n. 33b) **Табло I. 19**

Александрия, 12 нумии

Л. D N ISTINVS P P AVC
Бюст на императора в профил надясно, диадема и наметало.
Оп. Нумерални букви I+В, в отреза АΛЕZ. (Bellinger 1966, PL. 11, n. 58)
20. Æ; недобре запазен екземпляр. Т. 2,3 г. Д. 15 – 16 мм. **Табло I. 20**

Юстиниан I (527 – 565)

(преди реформата от 538 г.)

Константинопол, фолис

Л. D N IVSTINIANVS P P AVG
Бюст на императора в профил надясно, с диадема и наметало.
Оп. Нумерална буква М, над нея кръст, под нея буквата на съответната официна. Отляво звезда, отдясно кръст. Най-отдолу – CON.
21. Æ; зле запазен екземпляр, официна А. Т. 17 г. Д. 31 мм. (Bellinger 1966, Pl. XIV, n. 28 a1) **Табло I. 21**
22. Æ; Много зле запазен екземпляр, официна Δ. Т. 13,7 г. Д. 30 – 31,5 мм. (Bellinger 1966, Pl. XIV, n. 30f) **Табло I. 22**

(след реформата от 538 г.)

Константинопол, фолис (544 – 545)

Л. D N IVSTINIANVS P P AVG
Бюст на императора насреща, с корона и шлем, ризница и мантия. В дясната ръка държи кълбо с кръст, а в лявата – щит. В полето вляво – кръст.
Оп. Нумерална буква М. Над нея кръст, под нея буквата, означаваща официната. Вляво ANNO, вдясно годината на отсичане – ХЧIII. В отреза – CON. (Bellinger 1966, Pl. XIX, n. 43d2)
23. Æ; Много добре запазен екземпляр, официна – Г. Т. 18,5 г. Д. 34 мм. **Табло I. 23**

(преди реформата от 538 г.)

Константинопол, половин фолис

Л. D N IVSTINIANVS P P AVGG
Бюст на императора в профил надясно, с диадема и наметало.
Оп. Нумерална буква К, в горната и долната част има по една звезда. Вляво буква на официната, вдясно – голям кръст.
24. Æ; официна – Е. Т. 6,2 г. Д. 22, 6 – 24 мм. (Bellinger 1966, 81, n. 33d) **Табло I. 24**

25. Æ; официна – Δ. Т. 8,3 г. Д. 22, 5 – 25, 5 мм. (Bellinger 1966, 81, n. 33c) **Табло I. 25**

(след реформата от 538 г.)
Константинопол, половин фолис
(538 – 539)

Л. D N IVSTINIANVS P P AVG
Бюст на императора насреща, с корона и шлем, ризница и мантия. В дясната ръка държи кълбо с кръст, а в лявата – щит. В полето вляво – кръст.
Оп. Нумерална буква К, над нея кръст, под нея буквата, означаваща официната. Вляво ANNO, вдясно годината на отсичане – XII. (Bellinger 1966, 95, n. 62)
26. Æ; добър екземпляр. Не личи официната. Т. 10,3 г. Д 31 мм. **Табло I. 26**

(след реформата от 538 г.)
Константинопол, деканумия
(546 – 547)

Л. D N IVSTINIANVS P P AVC
Бюст на императора в профил надясно с диадема, ризница и палудаментум.
Оп. Нумерална буква I, над нея кръст, вляво ANNO, вдясно годината на отсичане – XX. В отреза – CON. (Bellinger 1966, 98, n. 80)
27. Æ; Размери: Т. 3,3 г. Д. 17 – 18,3 мм. **Табло I. 27**

(след реформата от 538 г.)
Константинопол, пентанумия
(543 – 565)

Л. D N IVSTINIANVS P P AVC
Бюст на императора в профил надясно.
Оп. Нумерална буква Е, вдясно от нея +. Линеарен кръг. (Bellinger 1966, 103 – 104, n. 97e)
28. Æ; част от надписа на лицевата страна е изтрит. Т. 2,3 г. Д. 13,5 – 14 мм. **Табло I. 28**

Тесалоника, 16 нумии
(527 – 562)

Л. D N IVSTINIANVS P P AVI
Бюст на императора надясно с диадема, ризница и палудаментум.
Оп. Голямо I, по-малко S, отляво и отдясно A и P. Над I е изобразен кръст.
В отреза – TES. (Bellinger 1966, 105, 98b)
29. Æ; част от надписа на лицевата страна е нечетлив. Т. 7,1 г. Д. 19 – 20,5 мм. **Табло I. 29**

(след реформата от 538 г.)
Никомедия, деканумия
(556 – 557)
Л. D N IVSTINIANVS P P AVC
Бюст на императора в профил надясно с диадема, ризница и палудаментум.
Оп. Нумерална буква I, над нея кръст, вляво ANNO, вдясно годината на отсичане – XXX, в отреза – NIK. (Bellinger 1966, 122, n. 156)
30. Æ; част от надписа на лицевата страна липсва. Т. 4,3 г. Д. 15,5 – 17,5 мм. **Табло I. 30**

31. Æ; размери: Т. 3,4 г. Д. 15 – 16 мм. **Табло I. 31**

Л. D N IVSTINIANVS P P AVC
Бюст на императора в профил надясно с диадема, ризница и палудаментум.
Оп. Нумерална буква I, над нея кръст, вляво ANNO, вдясно годината на отсичане.
В отреза – NIK. (Bellinger 1966, 122 – 124)
32. Æ; зле запазен екземпляр, не личи годината на отсичане. Т. 4,1 г. Д. 16 – 16,5 мм.
Табло I. 32

Антиохия, фолис
(555 – 556)

Клас Е
Л. D N IVSTINIANVS P P AVG
Бюст на императора насреща с корона и шлем, ризница и мантия. В дясната ръка държи кълбо с кръст, а в лявата – щит. В полето вляво – кръст.
Оп. Нумерална буква М. Над нея кръст, под нея буквата означаваща официната. Вляво ANNO, вдясно годината на отсичане. В отреза – ..НЧР. (Bellinger 1966, 146, n. 225b).
33. Æ; зле запазен екземпляр, официна – Г. Т. 18,3 г. Д. 33,5 – 37 мм. **Табло I. 33**

(след реформата от 538 г.)
Антиохия, половин фолис
(556 – 557)

Л. D N IVSTINIANVS P P AVG
Бюст на императора насреща с корона и ризница. В дясната ръка държи кълбо с кръст, с лявата – щит.
Оп. Нумерална буква К, вляво ANNO, вдясно годината на отсичане XXX, в отреза – Р. (Bellinger 1966, 150, Class E)
34. Æ; лицевата страна на монетата е много зле запазена. Т. 8,8 г. Д. 24, 2 – 27 мм.
Табло I. 34

(след реформата от 538 г.)
Картаген, деканумия
(540 – 541)

Л. D N IVSTINIANVS P P AVC
Бюст на императора в профил надясно с диадема, ризница и палудаментум.
Оп. Нумерална буква I, над нея кръст, вляво ANNO, вдясно годината на отсичане – XIIII. В отреза – CAR. (Bellinger 1966, 166, n. 298)
35. Æ; от годината е изтрита цифрата X. Т. 4,9 г. Д. 16,3 – 17,2 мм. **Табло I. 35**

Константин (в Нумидия), деканумия
след 548 г.

Л. D N IVSTIN ANVS P P AV
Бюст на императора надясно.
Оп. Нумерална буква I, отляво и отдясно кръстове. В отреза – CON. (Bellinger 1966, Pl. XLIV, n. 316.2)
36. Æ; по-голямата част от надписа на лицевата страна не личи, а на опакото – монетарницата. Т. 4,2 г. Д. 12 мм. **Табло I. 36**

Юстин II (565 – 578)
Константинопол, фолис
(570 – 571)

Л. D N IVSTINVS P P AVC
Юстин и София седнали на трон с ниско облегало. Юстин е вдясно със стема и хламида, в дясната ръка държи кълбо с кръст. София е вляво със стема, в дясната ръка държи скиптър с кръст.
Оп. Нумерална буква M, над нея монограма , вдясно ANNO, вляво годината на отсичане. В отреза – CON.
37. Æ; част от надписа на лицевата страна не личи. Официна – B. T. 14,2 г. Д. 29 – 31 мм. (Bellinger 1966, 208, n. 29b) **Табло I. 37**
38. Æ; зле запазен екземпляр. Официна – E. T. 14,6 г. Д. 28,5 – 30 мм. (Bellinger 1966, 208, n. 29e) **Табло I. 38**

(574 – 575)

Л. D N IVSTINVS P P AVC
Юстин и София седнали на трон с ниско облегало. Юстин е вдясно със стема и хламида, в дясната ръка държи кълбо с кръст. София е вляво със стема, в дясната ръка държи скиптър с кръст.
Оп. Нумерална буква M, над нея кръст, вдясно ANNO, вляво годината на отсичане – X. В отреза – CON.
39. Æ; зле запазен екземпляр. Официна – Δ. T. 12,1 г. Д. 27 – 29 мм. (Bellinger 1966, 212, n. 38d) **Табло I. 39**

(575 – 576)

Л. D N IVSTINVS P P AVC
Юстин и София седнали на трон с ниско облегало. Юстин е вдясно със стема и хламида, в дясната ръка държи кълбо с кръст. София е вляво със стема, в дясната ръка държи скиптър с кръст.
Оп. Нумерална буква M, над нея кръст, вдясно ANNO, вляво годината на отсичане – XI. В отреза – CON.
40. Æ; зле запазен екземпляр. Официна – Δ. Размери: 12,3 г. Д. 29 мм. (Bellinger 1966, 213, n. 40d) **Табло I. 40**
Л. D N IVSTINVS P P AVC
Юстин и София седнали на трон с ниско облегало. Юстин е вдясно със стема и хламида, в дясната ръка държи кълбо с кръст. София е вляво със стема, в дясната ръка държи скиптър с кръст.
Оп. Нумерална буква M, над нея кръст, вдясно ANNO, вляво годината на отсичане. В отреза – CON.
41. Æ; добре запазен екземпляр, годината на отсичане не личи. Официна – E. T. 15,2 г. Д. 30 – 33 мм. **Табло I. 41**

Константинопол, половин фолис
(574 – 575)

Л. D N IVSTINVS P P AVC
Юстин и София седнали на трон с ниско облегало. Юстин е вдясно със стема и хламида, в дясната ръка. Държи кълбо с кръст. София е вляво със стема, в дясната ръка държи скиптър с кръст.
Оп. Нумерална буква K, над нея кръст, вдясно ANNO, вляво годината на отсичане – X. Отдолу официната.
42. Æ; официна B. T. 6,3 г. Д. 20, 5 – 22,5мм. (Bellinger 1966, 217, n. 56b) **Табло I. 42**
43. Æ; зле запазен екземпляр, не личат официната и годината на отсичане. T. 4,2 г. Д. 17,8 – 19, – 3 мм. **Табло I. 43**
44. Æ; много зле запазен екземпляр. T. 6,4 г. Д. 20 – 26,5 мм. **Табло I. 44**

Константинопол, деканумия

Л. D N IVSTINVS P P AVG
Юстин прав, облечен в хламида, в дясната ръка държи копие, в лявата кълбо.
О. I, над него кръст. Вляво и вдясно звезди. В отреза – CON. (Bellinger 1966, 217, n. 59)
45. Æ; добър екземпляр. Размери: T. 4,0 г. Д. 12,2 – 13,7 мм. **Табло I. 45**

Константинопол, пентанумия

Л. Голям монограм 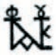
О. Нумерална буква E, вдясно от нея официната.
46. Æ; много зле запазен екземпляр. Официна – B. T. 2,3 г. Д. 13,5 мм. (Bellinger 1966, 218, n. 60b) **Табло I. 46**
47. Æ; добре запазен екземпляр. Официна – Г. T. 2,0 г. Д. 13,5 мм. (Bellinger 1966, 219, n. 60c) **Табло I. 47**

Тесалоника, половин фолис
(574 – 575)

Л. D N IVSTINVS P P AVC
Юстин и София седнали на трон с ниско облегало. Юстин е вдясно със стема и хламида, в дясната ръка държи кълбо с кръст. София е вляво със стема, в дясната ръка държи скиптър с кръст.
Оп. Нумерална буква K, над нея кръст, вдясно ANNO, вляво годината на отсичане – X. В отреза монетарницата. (Bellinger 1966, 223, n. 77).
48. Æ; Размери: T. 5,1 г. Д. 18,5 – 22 мм. **Табло I. 48**

Никомедия, фолис
(575 – 576)

Л. D N IVSTINVS P P AVC
Юстин и София седнали на трон с ниско облегало. Юстин е вдясно със стема и хламида, в дясната ръка държи кълбо с кръст. София е вляво със стема, в дясната ръка държи скиптър с кръст. Между главите им е изобразен кръст.
Оп. Нумерална буква M, над нея – кръст, вд. ANNO, вляво годината на отсичане – XI. В отреза – NIKO.
49. Æ; лицевата страна на монетата е зле запазена. Официна – B. T. 13 г. Д. 29 мм. (Bellinger 1966, 231, n. 201d) **Табло I. 49**
Никомедия, пентан 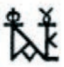
Л. Голям монограм
Оп. Нумерална буква E, вдясно от нея N. (Bellinger 1966, 234, n. 116)
50. Æ; добър екземпляр. T. 2,0 г. Д. 13,8 – 15 мм. **Табло I. 50**

Кизик, деканумия
(565 – 566)

Л. D N IVTINI P P AV
Бюст на императора надясно.

Оп. Нумерална буква I, над нея звезда, вляво ANNO, вдясно годината на отсичане – I. В отреза – KYZ. (Bellinger 1966, 239, n. 136)

51. Æ; много зле запазен и отчупен екземпляр, лицето е почти обезличено. Не личи ясно и монетарницата на опакото. Т. 3,4 г. Д. 16 – 17,5 мм. **Табло I. 51**

Тиберий II Константин (578 – 582)
Антиохия, фолис
(579 – 580)

Л. D N TIb CONS TANT P P AVG

Бюст на владетеля насреща, с консулска роба, корона с кръст и пендулии. В дясната ръка държи акакия, в лявата – скиптър с орел на върха.

Оп. Нумерална буква , над нея кръст, вдясно ANNO, вляво годината на отсичане.

В отреза – THEЧPO.

(Bellinger 1966, Pl. LXIV, n. 41)

52. Æ; надписът на лицевата страна е почти напълно изтрит, както и монетарницата на опакото. Т. 11,1 г., 27,5 – 29 мм. **Табло I. 52**

Маврикий Тиберий (582 – 602)
Константинопол, фолис
(589 – 590)

Л. D N MAVRICI TIbER P P AVI

Бюст на владетеля насреща с корона, ризница и хламида. В дясната ръка държи кълбо с кръст, а в лявата – щит.

Оп. Нумерална буква M, над нея кръст, вдясно ANNO, вляво годината на отсичане. Под M буквата на официната, а в отреза монетарницата. (Bellinger 1966, 306, n. 31a)

53. Æ; като цяло добре запазен екземпляр. Част от долната страна на лицевата част на монетата е изтрита, както и горната лява на опакото. Т. 11,1 г. Д. 29 – 31 мм. **Табло I. 53**

Константинопол, половин фолис
(586 – 587)

Л. D N MAVRC TIb P P AVI

Бюст на владетеля насреща с корона, ризница и хламида. В дясната ръка държи кълбо с кръст, а в лявата – щит.

Оп. Нумерална буква K, над нея кръст, вдясно ANNO, вляво годината на отсичане. Под нея буква на официната. (Bellinger 1966, Pl. LXVIII, n. 50a1)

54. Æ; много зле запазен екземпляр. От надписа на лицевата страна личи само TIb, а на опакото не личи официната. Т. 5,5 г. Д. 21 – 25 мм. **Табло I. 54**

(588/589)

Л. D N MAVRIC TIb P P AVI

Бюст на владетеля насреща с корона, ризница и хламида. В дясната ръка държи кълбо с кръст, а в лявата – щит.

Оп. Нумерална буква K, над нея кръст, вдясно ANNO, вляво годината на отсичане. Отдолу официната. (Bellinger 1966, 313, n. 52c)

55. Æ; екземплярът е орязан, поради което не личи част от надписа на лицевата страна. Официна – Г. Т. 6,5 г. Д. 23 – 26 мм. **Табло I. 55**

Л. Надписът е почти напълно обезличен.

Бюст на владетеля насреща с корона, ризница и хламида. В дясната ръка държи кълбо с кръст, а в лявата – щит.

Оп. Нумерална буква K, над нея кръст, вдясно ANNO, вляво годината на отсичане. Под нея буквата на официната.

56. Æ; монетата е орязана, поради което не личи надписът на лицевата страна. Т. 4,8 г. Д. 21 – 25 мм. **Табло I. 56**

Константинопол, деканумия
(582 – 602)

Л. Надписът не личи.

Бюст на императора насреща, с ризница и корона с кръст.

Оп. Нумерална буква I, над нея кръст, вляво звезда, а вдясно B.

В отреза монетарницата. (Bellinger 1966, 316, n. 64b)

57. Æ; Т. 2,4 г. Д. 14 – 20 мм. **Табло I. 57**

Фока (602 – 610)
Клас II
Константинопол, фолис
(606 – 607)

Л. σm FOCAS PERP AVC

Бюст на императора насреща, облечен с консулска роба и корона с кръст. В дясната ръка държи акакия, в лявата – скиптър с кръст.

Оп. XXXX, над тях ANNO, вляво годината на отсичане.

В отреза: CONΔ. (Grierson 1968, 164 – 165, 29c)

58. Æ; монетата е препечатана върху друг по-ранен фолис, най-вероятно на Маврикий Тиберий (?). Т. 11,7 г. Д. 28,5 – 31,5 мм. **Табло I. 58**

59. Æ; монетата е препечатана върху друг фолис. Т. 11,8 г. Д. 28,5 – 31,5 мм. **Табло I. 59**

60. Æ; монетата е много зле запазена. Не личи годината на отсичане. Т. 10,3 г. Д. 31 мм. **Табло I. 60**

Клас II
Кизик, половин фолис
(604 – 605)

Л. D N FOCA PERP AVC

Бюст на императора насреща, с корона, брада и лорос. В дясната ръка държи акакия, а в лявата – скиптър с кръст.

Оп. XX, над тях кръст, в отреза – KYZB, вдясно годината на отсичане – III. (Grierson 1968, 185, n. 79 – 80)

61. Æ; надписът на лицевата страна е почти изтрит. Т. 6,2 г. Д. 24 – 25 мм. **Табло I. 61**

Ираклий (610 – 641)
Никомедия, фолис
(612 – 613)

Л. SN hRA....

Бюст на императора насреща с къса брада, палудаментум, шлем с кръст и ризница. В дясната ръка държи кълбо с кръст.

Оп. Нумерална буква M, над нея кръст, вдясно ANNO, вляво годината на отсичане III. Под нея официната, в отреза – NIKO. (Grierson 1968, 315 – 316)

62. Æ; монетата е орязана и зле запазена. Официна – A. Т. 11,5 г. Д. 28,5 – 32 мм. **Табло I. 62**

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Беков, Митев, 2015: В. Беков, Н. Митев. Антични, средновековни и ренесансови монети от колекцията на Христо Раев. Варна, 2015.

Владимирова-Аладжова 1998: Д. Владимирова-Аладжова. Нумизматични данни за крепостта Стана, Шуменско, през ранновизантийската епоха. – В: Трудове на катедрите по история и богословие, 2, 1998, 25 – 29.

Владимирова-Аладжова 2001: Д. Владимирова-Аладжова. Монети и монетна циркулация на селището в Хисарлъка край Сливен. – В: Разкопки и проучвания, 28, 2001, Т.1 Туида – Сливен, 97 – 114.

Владимирова-Аладжова 2013: Д. Владимирова-Аладжова. Разпространението на монетите от 16 нумии на император Юстиниан I. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 9, 2013, 91 – 98.

Дочев 2002 – 2003: К. Дочев. Ранновизантийски монети от Търново (V – VII). – Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, 17 – 18, 2002 – 2003, 287 – 298.

Жекова 2004: Ж. Жекова. Ранновизантийски монети от Шуменската крепост (491 – 681 г.). – Античная древность и средние века, 2004, 35, 97 – 107.

Жекова 2006: Ж. Жекова. Монети и монетно обръщение в средновековния Шумен. София, 2006.

Лазаренко 1998 – 1999: И. Лазаренко. Нумизматични данни за датиране опожаряването на Одесос по времето на император Ираклий. – Известия на Народен музей Варна, 34 – 35 (49 – 50), 1998 – 1999, 150 – 166.

Лазаров 2001: *Л.* Лазаров. Данни за монетната циркулация на Провадийската крепост (по материали от Дългополския музей). Велико Търново, 2001.

Митев 2014: Н. Митев. Монети и монетна циркулация в средновековния Овеч (491 – 1388). – В: България в световното културно наследство. Материали от третата национална конференция по история, археология и културен туризъм “Пътуване към България” – Шумен, 17 – 19.05.2012. Шумен, 2014, 586 – 596.

Плетньов 2012: В. Плетньов. Варна през средновековието (VII – XIV в.). – В: История на Варна, том II, Средновековие и Възраждане (VII в. – 1878г.). Варна, 2012, 11 – 302.

Стоянов 2014: И. Стоянов. За бунта на Виталиан и неговите федерати българи. – Журнал за исторически и археологически изследвания, 3, 2014, 13 – 54.

Торбатов 2002: С. Торбатов. Монетната циркулация в градището край Одърци (310 г. пр. Хр. – 610 г. сл. Хр.). Велико Търново, 2002.

Юрукова 1969: Й. Юрукова. Характер и развитие на византийското монетосечене (VI – X в.) – Археология, 3, 1969, 21 – 30.

Bellinger 1966: A. Bellinger. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Volume one, Anastasius I to Maurice 491 – 602. Washington, 1966.

Dobre 1995: M. Dobre. L’impact de la réforme d’Anastase sur la circulation monétaire à Durostorum. – In: Dobroudja, 12, 1995, 122 – 132.

Grierson 1968: P. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Volume two, Phocas to Theodosius III 602 – 717. Part I, Phocas and Heraclius (602 – 641). Washington, 1968.

Hendy 1985: M. Hendy. Studies in the Byzantine Monetary Economy (300 – 1450). Cambridge, 1985.

Wroth 1910: W. Wroth. Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum. Volume, I, London, 1910.

ТЕКСТ КЪМ ИЛЮСТРАЦИИТЕ:

Табло I. 1 – 62. Медни ранновизантийски монети (V – VII в.) от колекцията на А. Русев.

EARLY BYZANTINE COINS FROM SHUMEN REGION (5TH – 7TH C.)

Nevyan MITEV

(Summary)

The period of the 6th – 7th centuries proved to be one of the most dynamic in the history of the Byzantine state. It was marked by numerous invasions of Barbarian tribes into the territory of the Empire. In the early 7th c. most of the Northern Bulgaria was isolated from the central authority. Witnesses to these events are the coin findings from the period. The work presented here aims to introduce into scientific circulation 62 early Byzantine coins from the collection of Alexander Russev from Varna. According to the owner, all the coins come from the Shumen region. They are distributed as follows:

- Anastasius I (491-518) – 9
- Justin I (518-527) – 11
- Justinian I (527-565) – 16
- Iustinus II (565-578) – 15
- Tiberius II Constantine (578-582) – 1
- Mauricius Tiberius (582-602) – 5
- Phokas (602-610) – 4
- Heraclius (610-641) – 1

The coins discussed add to the amount of the known Early Byzantine emissions circulating once in the Shumen region. There are pieces among them that have not been known so far and seem to be especially rare to be found over the Bulgarian territory. Unfortunately, the coins lack a precise provenance, and all the information available is just Shumen region in general. This circumstance makes it impossible to trace the coin circulation of a particular settlement. On the grounds of the coins here presented and the already known emissions we can take a general look at the coinage in the area during the Early Byzantine period.

ТАБЛО I

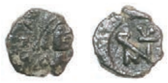

1

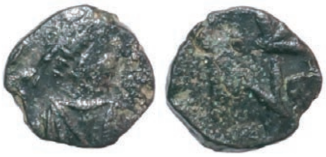

2

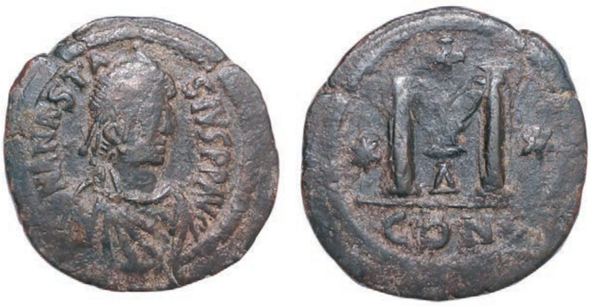

3

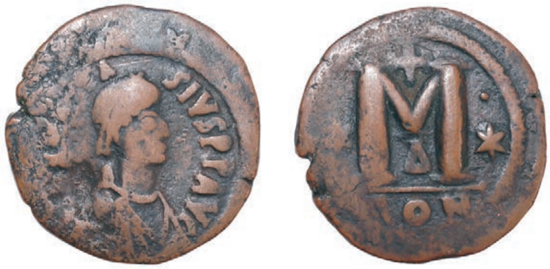

4

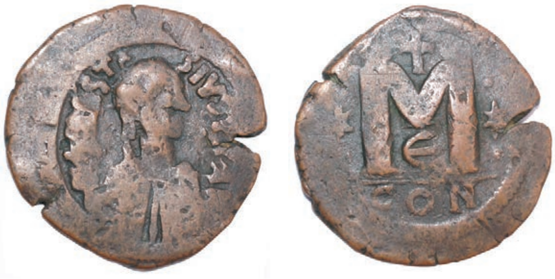

5

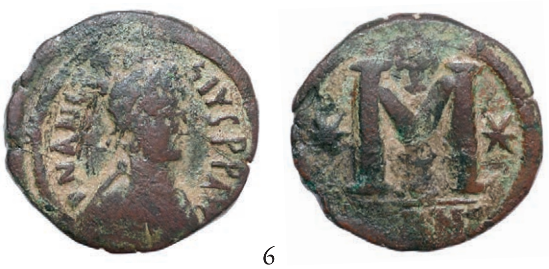

6

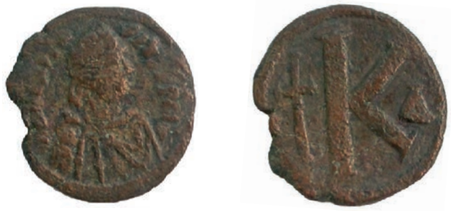

7

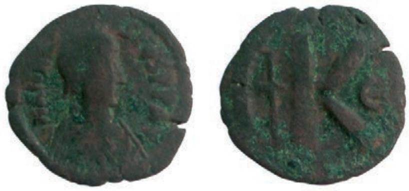

8

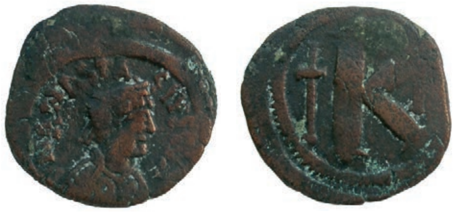

9

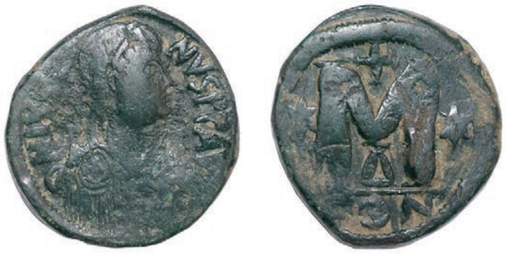

10

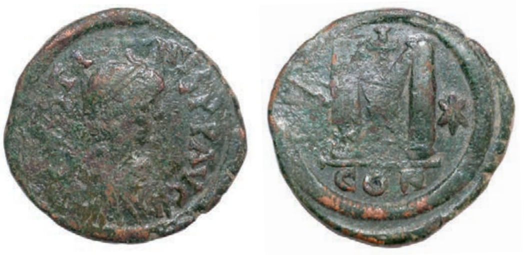

11

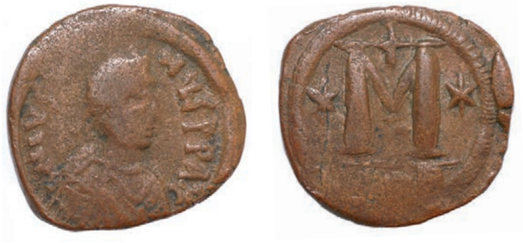

12

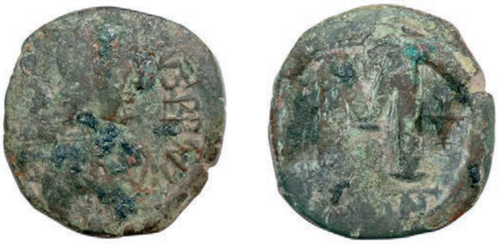

13

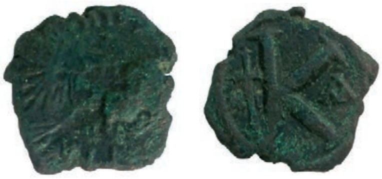

14

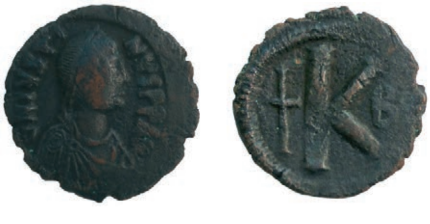

15

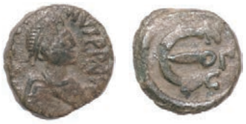

16

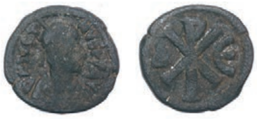

17

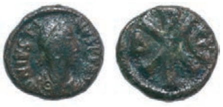

18

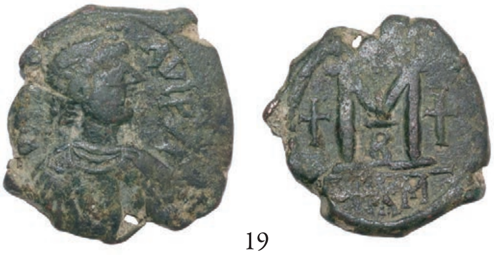

19

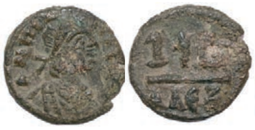

20

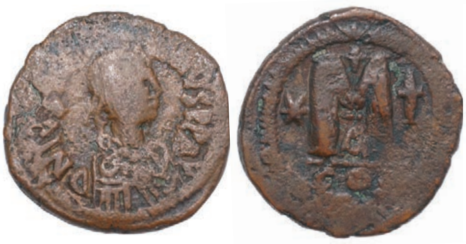

21

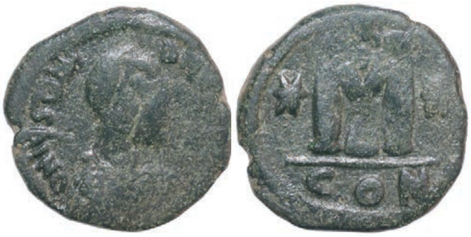

22

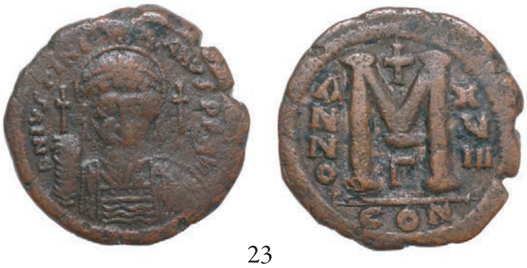

23

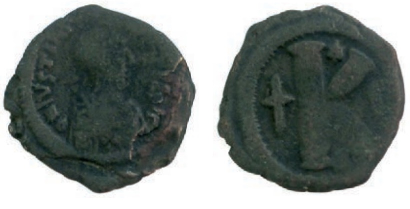

24

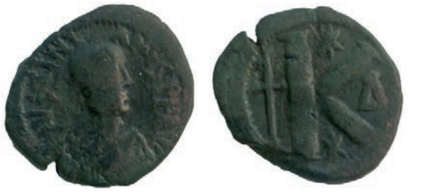

25

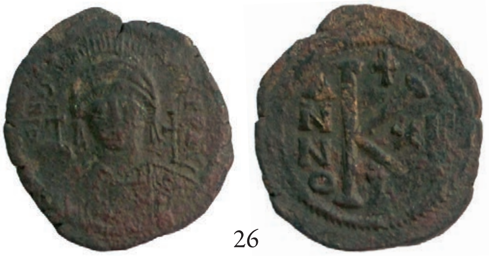

26

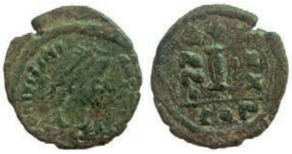
27

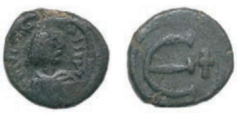
28

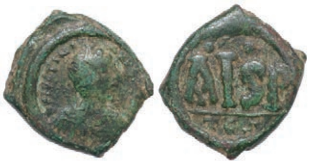
29

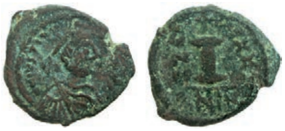
30

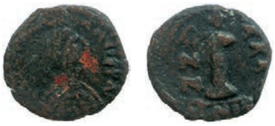
31

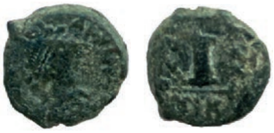
32

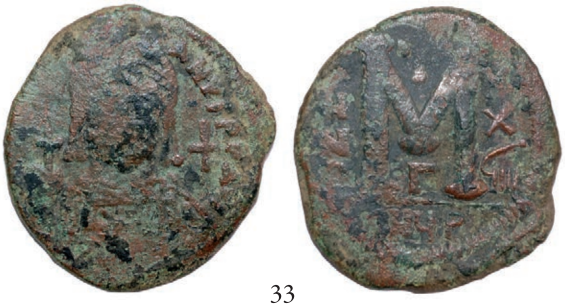
33

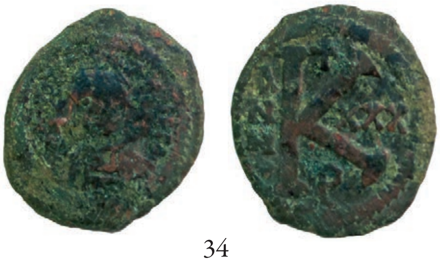
34

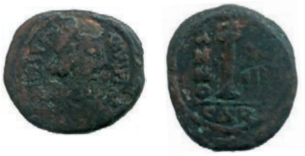
35

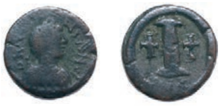
36

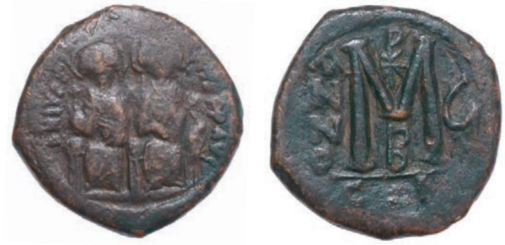
37

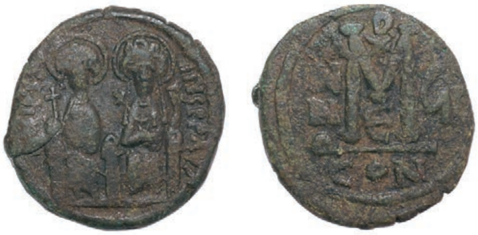
38

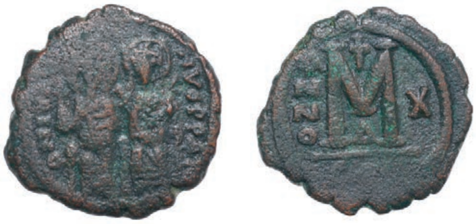
39

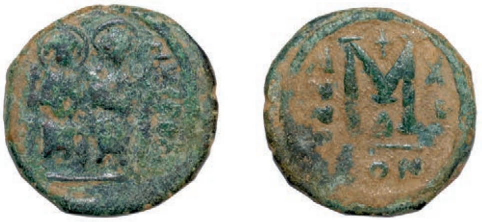
40

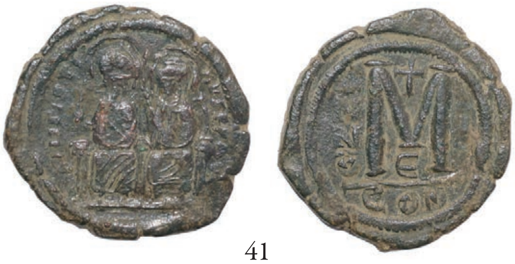
41

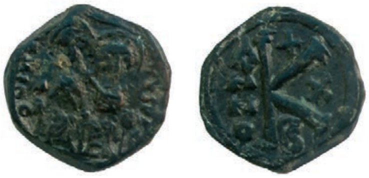
42

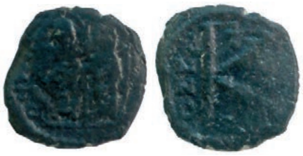
43

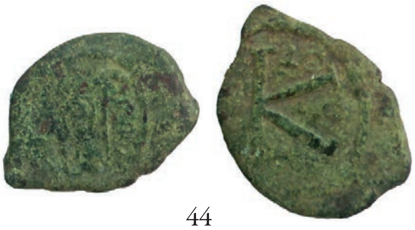
44

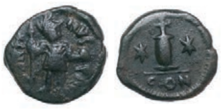
45

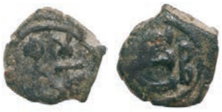
46

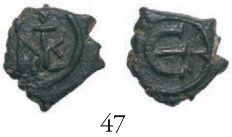
47

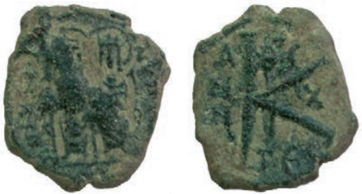
48

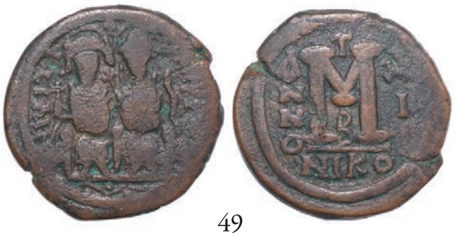
49

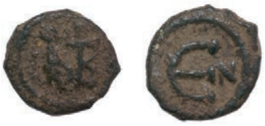
50

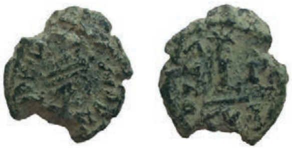
51

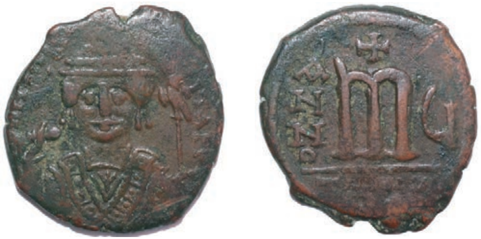
52

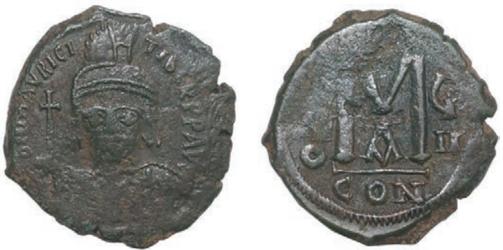
53

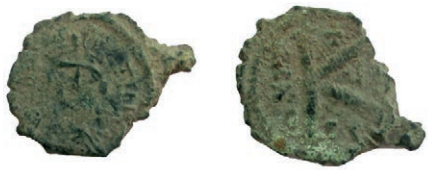
54

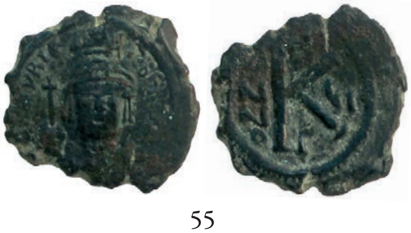
55

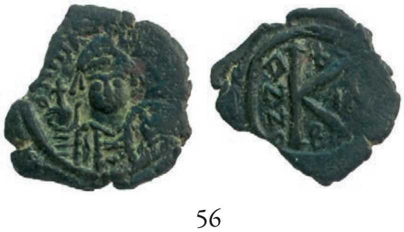
56

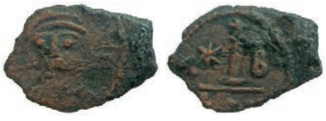
57

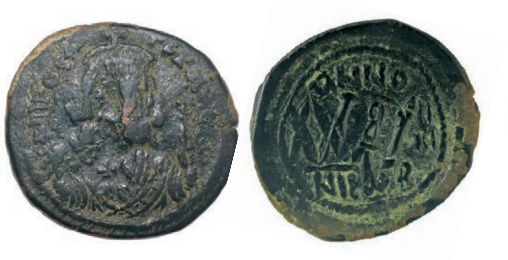
58

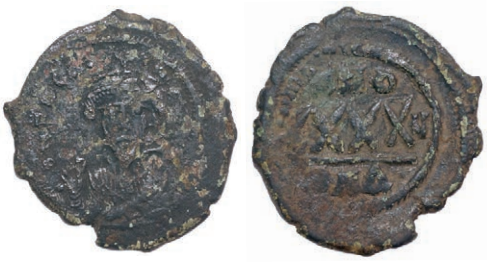
59

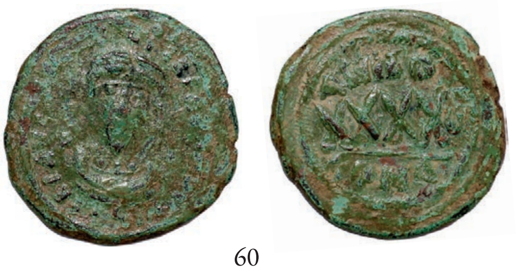

60

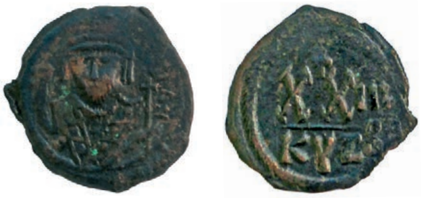

61

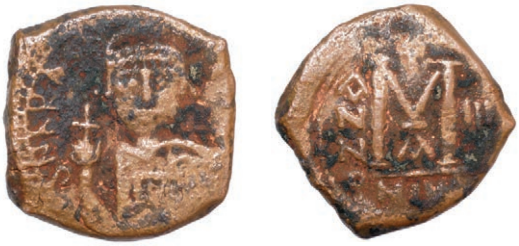

62

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА”

ИМИТАЦИИ НА ВИЗАНТИЙСКИ БРОНЗОВИ МОНЕТИ ОТ VI В., ОТКРИТИ В ЗЕМИТЕ НА ДНЕШНА ЮГОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ

Алена ТЕНЧОВА-ЯНЦИК

Варварските подражания на византийски бронзови монети от VI в. привличат вниманието на проф. Й. Юрукова още през 70-те години на 20 век (Юрукова 1965, 21 – 23; Juroukova 1969, 83 – 87). Още в първата си статия по темата авторката изказва хипотезата, че тези монети са изработени от местното тракийско население на Балканския полуостров в първите десетилетия на VI в., преди началото на масовите нашествия на славяни и българи (Юрукова 1965, 22 – 23; Михайлов 2007, 208). Сред редицата публикации на имитации в сферата на бронзовото монетосечене (Bellinger 1966, 83 – 107; Whitting 1968, 332) има и автори, които определят монетите като фалшификати (Show 1972, 5 – 16). В края на 20 век публикациите на Хан, Гай-Попович, Жеков и Владимирова-Аладжова разширяват научните достижения по темата (Gaj-Popovič 1973, 95 – 100; Hahn 1976, 85 – 88; Жеков 1987, 22 – 23; Владимирова-Аладжова 1998, 74). През последните години се появяват и нови екземпляри (Торбатов 2002 – 2003, 21; Филипова 2005, 85 – 87; Пенчев 2008, 57 – 67).

Интересно е предположението на Жеков (Жеков 1987, 22 – 25), по-късно доразвито от Пенчев, че тогавашните гравьори са имитирали основно монетите на императорите Анастасий и Юстин I, защото контролът при Юстиниан I е по-силен (Пенчев 2008, 65). Към тази идея може да се добави и фактът, че монетите на Юстиниан I след добавянето на годината на отсичане стават по-трудни за подражание, особено за аналфабетни гравьори. Затова и повечето от варварските имитации от района на Югоизточна България на император Юстиниан I се отнасят към периода 527 – 537 г. Въпреки това са открити подражания и след тази дата, както и имитации на монети на император Маврикий.

В научната литература е изказана и идеята, че е възможно имитативните монети да се изработват не само в един център, а на няколко места (Михайлов 2007, 208; Пенчев 2008, 63), което се потвърждава от използването на различни печати за тяхното отсичане.

Прави впечатление, че варварските подражания се откриват основно във вътрешността на страната, където разпространението им е сравнително равномерно. Две от монетите са открити в хинтерланда на черноморското крайбрежие (кат. №№ 7, 13). Те са част от колективна находка от 82 бронзови ранновизантийски монети, намерени в землището на с. Дюлино, община Бяла (Тенчова 2012, 632 – 640)[1]. Фактът, че са открити заедно с официални платежни средства на Византийската империя, позволява да се направи извода, че тези монети са приети от финансовите власти като регулярно разплащателно средство. Това се потвърждава и от откритите имитации в големи градове като Берое и Кабиле (кат. №№ 11, 21). Най-вероятно това се дължи на обстоятелството, че всички познати варварски подражания не се отклоняват от общоприетия от Византия тегловен стандарт. За това свидетелстват и откритите имитации при гр. Сливен (кат. № 25), с. Сборище (кат. № 12), с. Злати войвода (кат. № 26), с. Знаменосец (кат. № 10), с. Голям Манастир (кат. № 24), с. Камен връх (кат. № 23), гр. Брацигово (кат. №№ 1, 8, 17), гр. Хасково (кат. № 2), гр. Тополовград (кат. № 9), с. Малево (кат. № 14), с. Иваново (кат. № 18) и с. Татул (кат. № 19).[2] **(табло I. 27)**

---

[1] Освен споменатите два екземпляра, още две монети от състава на съкровището от с. Дюлино могат да бъдат отнесени към групата на имитациите.

Три от монетите подражават на монетосеченето на император Анастасий I от 512–517 г. (кат. №№ 1 – 3), като имитират продукцията на столичната монетарница. 13 от монетите се отнасят към управлението на Юстин I (кат. №№ 4 – 16), 9 от тях подражават на продукцията от 518 – 522 г., а 4 на тази от 522 – 527 г., като отново всички носят означението на работилницата в Константинопол. Продукцията на император Юстиниан I е имитирана от 9 монети (кат. №№ 17 – 25). По-голямата част (5 бр.) се отнасят към периода 527–537 г. Само една монета копира продукцията на император Маврикий (кат. № 26). Освен фолиси се срещат и монети от 20 нумии (кат. №№ 14 – 16, 21 – 23), като по-голямата част се отнасят към управлението на император Юстин I и отново имитират продукцията на столичната монетарница. Именно монетите изработени в Константинопол циркулират най-много в района на Югоизточна България. Това се дължи от една страна на териториалната близост с византийската столица, и от друга на по-голямата по обем продукция на няколкото константинополски работилници. Въпреки това фолисът от околностите на Шумен (Владимирова-Аладжова 1998, 70 – 71) и монетата от 20 нумии от Кабиле (кат. № 21) показват, че съществуват варварски подражания и на продукцията на други монетарници – Никомедия, Антиохия и др.

Като цяло варварските имитации могат да се разделят на две големи групи. Първата група включва монети с коректно предадена легенда, а втората – монети с допусната правописна грешка.

Монетите от първата група се характеризират с твърде примитивен стил – удебелени и неестествени контури на устата, носа, очите, челото, императорската дреха, непропорционални стойностни знаци и т.н. (кат. №№ 3, 6 – 8, 13 – 15, 17, 18). Подобен стил е нехарактерен за продукцията на константинополската монетарница, която е известна с таланта и уменията на своите гравьори. Следователно, въпреки че монетите носят инициалите на столичната работилница, те могат да бъдат определени като имитации, поради несръчната им стилова изработка.

Разбира се, не трябва да се забравя, че качеството на отсичане при различните номинали е различно. Ако златните монети са прецизно центрирани при поставянето на печата, то при бронзовите се наблюдава децентриране. Често ядрото им не бива затоплено до необходимата работна температура (т.е. остава студено), като това довежда до напукване периферията на монетата (Hahn, Metlich 2000, 5). Понякога се налага печатът да бъде ударен два или повече пъти, което причинява разместване и/или удвояване на изображението, но това са по-скоро технически несъвършенства, които не оправдават стиловите слабости.

При монетите от втората група се обособяват два подтипа: при първия се откриват малки грешки при изписването на легендата, като огледално предадени букви – Ƨ вместо S (кат. № 11), И вместо N (кат. №№ 23 – 25); съкращението на Константинополската монетарница – ИОƆ вместо CON (кат. № 9); изцяло огледално изображение на реверса (кат. № 21); изписване на V като Y (кат. № 5, 20); Λ вместо A (кат. № 1, 4); непълно предадена легенда (кат. № 12, 16); легенда с включени повече от необходимите букви (кат. № 2, 4). Те показват, че матриците вероятно са дело на полуграмотни гравьори (Gaj-Popovič 1973, 97). При втория подтип надписите са с множество грешки или цялостно нечетими и свидетелстват за аналфабетни гравьори (кат. №№ 10, 19, 22, 26).

Ако приемем, че монетарници като Кизик, Антиохия и дори Никомедия могат да допуснат грешно изписана легенда при производството на монети (кат. №№ 20, 21, 23 – 26), то това отново е недопустимо за столичната монетарница, където контролът на печатите и производството на монети е изключително строг (Papathanassiou 2002, 124).

---

[2] Използвам случая да изкажа своята благодарност на колегите от различните музеи за съдействието и предоставените материали, както и на доц. дин Николай Овчаров, проф. д-р Константин Дочев, доц. д-р Здравко Димитров за материалите от Перперикон и Татул и на Пламен Караилиев за материалите от разкопките на Знаменосец.

Множеството открити монети от този период в района на Югоизточна България говорят за икономическа стабилност и по-скоро загатват за възможността монетите от първата група да са отсечени на място от гравьор, обучен в Константинополската монетарница.

От познатите екземпляри, публикувани в научната литература, прави впечатление, че на територията на Балканите се откриват основно имитации на бронзови монети, за разлика от Западна Европа, където в този период обект на подражание са най-вече златните номинали. Имитирането на солиди и тремиси на запад има не толкова финансови, колкото социални аспекти (Tenchova 2015, 129 – 136). Освен това в тези територии византийските бронзови монети се откриват значително по-рядко, в сравнение със златните.

Ежедневната монетна циркулация на Балканите през VI – VII век се състои основно от бронзови монети (Laiou, Morrisson 2007, 23 – 42). Изследванията показват, че през VII век с 5 фолиса на ден човек може да покрие своите дневни разходи, като това се равнява годишно на около 3 солида (Metlich 2010, 139; Nikolaou 2007, 33). Бронзовите византийски монети се отсичат по системата *al marco* (al marko), която се изразява в изработване на точен брой монети от определено количество метал, без да се прецизира теглото на отделния екземпляр (Hahn, Metlich 2000, 9). Съответно се наблюдава голяма вариация в теглото на един византийски фолис.

Ако варварските подражания играят ролята на „тогавашни фалшификати“, то те трябва да отговарят на едно от следните определения: да са изработени от друг метал с по-ниска стойност, да имат занижено тегло или вложеният в тях метал да бъде изгодно добиван, чрез което продукцията да поевтинява.

Монетите с допуснати грешки в легендата се концентрират до голяма степен в района около средното течение на р. Тунджа и образуваната равнина между Тунджа и Марица. Теглото им в никакъв случай не е по-ниско от това на регулярните платежни средства и както изглежда, този тип имитации не са свързани и с определени рудни разработки, което означава, че не суровината играе роля при продукцията на този тип платежни средства. Разбира се, възможно е добитият метал да е превозван до мястото, където са отсичани монетите.

Фактът, че се откриват заедно с регулярни монети, загатва за възможността имитациите да не са разпознати като такива в средата, в която циркулират. Следователно може да се очаква и че на тази територия не се променя и покупателната им стойност. Това не означава, че веднъж извадени от тази среда те продължават да бъдат приемани като пълноценно платежно средство. Въпреки това въпросът за произхода и ролята на варварските имитации от втората група остава отворен.

КАТАЛОГ

1. Анастасий I (реф. от 512 – 1.9.517), 40 нумии, Константинопол

Л. [DN AN] VSTA / SV P P P Л
Бюст надясно.
Оп. М, горе кръст, звезда л., звезда д., под М *off.* Є, в отреза – CON
AE, 34x35 мм, 16.85 г, 7 *h*, (MIBE 27)
гр. Брацигово, извор Св. Троица; част от колективна находка, заедно с римски и ранновизантийски монети
НАИМ – БАН[3]; инв. № LXXII.23
(табло I. 1)

2. Анастасий I (реф. от 512 – 1.9.517), 40 нумии, Константинопол

Л. DN IANASTA / SIVS P P AVG
Бюст надясно.
Оп. М, горе кръст, звезда л., звезда д., под М *off.* А, в отреза – CON
AE, 30 мм, 16.65 г, 7 *h*, (MIBE 27)
гр. Хасково, м. Малката горичка, археологически разкопки 1963 г., могила I, гроб 5, единична находка
РИМ[4] Хасково; инв. № 387
(табло I. 2)

3. Анастасий I (реф. от 512 – 1.9.517), 40 нумии, Константинопол

Л. DN ANAS[TA / SIVS P P] AVG
Бюст надясно.
Оп. М, горе кръст, звезда л., звезда д., под М *off.* Δ, в отреза – CON
AE, 30 мм, 19.00 г, 7 *h*, (MIBE 27)
неизвестно местонамиране; единична находка

---

[3] НАИМ – БАН = Национален Археологически институт с музей при БАН.

[4] РИМ = Регионален Исторически музей.

РИМ Хасково; инв. № 766
(табло I. 3)

4. Юстин I (10.7.518 – 1.9.522), 40 нумии, Константинопол

Л. DIN IVSTI / NVS P P AVG
Бюст надясно.
Оп. M, горе кръст, звезда л., звезда д., под M *off.* A, в отреза – CON
AE, 30 мм, (MIBE 11)
неизвестно местонамиране; единична находка
РИМ Бургас; инв. № 1035
(табло I. 4)

5. Юстин I (10.7.518 – 1.9.522), 40 нумии, Константинопол

Л. DN IVSTI / AVS P P AV
Бюст надясно.
Оп. M, горе кръст, звезда л., звезда д., под M *off.* A, в отреза – CON
AE, 32 мм, 17.53 г, 8 *h*, (MIBE 11)
неизвестно местонамиране; част от колективна находка
РИМ Хасково; инв. № 73.7
(табло I. 5)

6. Юстин I (10.7.518 – 1.9.522), 40 нумии, Константинопол

Л. DN IVSTI / [NVS P P AVG]
Бюст надясно.
Оп. M, горе кръст, звезда л., звезда д., под M *off.* Є, в отреза – CON
AE, 32 мм, 14.71 г, 6 *h*, (MIBE 11)
неизвестно местонамиране; част от колективна находка
РИМ Хасково; инв. № 73.11
(табло I. 6)

7. Юстин I (10.7.518 – 1.9.522), 40 нумии, Константинопол

Л. DN [IVSTI] / NVS P P AVG
Бюст надясно.
Оп. M, горе кръст, звезда л., звезда д., под M *off.* Δ, в отреза – CON
AE, 27x30 мм, 16.18 г, (MIBE 11)
с. Дюлино; част от колективна находка
АМ[5] Несебър; инв. № XXIII.56
(табло I. 7)

8. Юстин I (10.7.518 – 1.9.522), 40 нумии, Константинопол?

Л. DN IVS[TI] / NVS P P AVC
Бюст надясно.
Оп. M, горе кръст, звезда л., звезда д., под M *off.* ?, в отреза – CON?
AE, 26x30 мм, 10.30 г, 6 *h*, (MIBE 11)
гр. Брацигово, извор Св. Троица; част от колективна находка, заедно с римски и ранновизантийски монети
НАИМ – БАН; инв. № LXXII.47
(табло I. 8)

9. Юстин I (10.7.518 – 1.9.522), 40 нумии, Константинопол

Л. DN IVST[I / NVS P P AVG]
Бюст надясно.
Оп. M, горе кръст, звезда л., звезда д., под M *off.* Є, в отреза – NOↃ
AE, 27x28 мм, 9.38 г., 6 *h*, (MIBE 11)
гр. Тополовград, м. Вишеград; единична находка
ИМ[6] Ямбол; инв. № II 2544
(табло I. 9)

10. Юстин I (10.7.518 – 1.9.522), 40 нумии, Константинопол

Л. DN VInTVIVn[T]CO
Бюст надясно.
Оп. M, горе кръст, звезда л., звезда д., под M *off.* A, в отреза – CON
AE, 29x28 мм, 11.10 г, 6 *h*, (MIBE 11)
с. Знаменосец, м. Алеков баир, при обход 2009 г.
АМ „Марица – Изток“ Раднево; инв. № Знаменосец 2009 г.
(табло I. 10)

11. Юстин I (10.7.518 – 1.9.522), 40 нумии, Константинопол

Л. DN IVSTI / NVƧP P AV
Бюст надясно.
Оп. M, горе кръст, кръст л., кръст д., под M *off.* A, в отреза – CON
AE, 30 мм, 15.61 г, 7 *h*, (MIBE 13)
гр. Стара Загора; единична находка
НАИМ – БАН; инв. № 669
(табло I. 11)

12. Юстин I (10.7.518 – 1.9.522), 40 нумии, Константинопол

Л. DN VSTT / NVS P P AV
Бюст надясно.
Оп. M, горе кръст, звезда л., звезда д., под M *off.* Є, в отреза – CON
AE, 27 мм, 10.98 г, 5 *h*, (MIBE 11)
с. Сборище, м. Марин гроб, единична находка
РИМ Сливен; инв. № 573
(табло I. 12)

13. Юстин I (1.9.522 – 4.4.527), 40 нумии, Константинопол

Л. [DN IVSTI / N]VS P P AVG
Бюст надясно.
Оп. M, горе кръст, звезда л., кръст д., под M *off.* Δ, в отреза – CON
AE, 31x30 мм, 17.78 г, (MIBE 12)
с. Дюлино; част от колективна находка
АМ Несебър; инв. № XXIII.76
(табло I. 13)

---

[5] АМ = Археологически музей

[6] ИМ = Исторически музей

14. Юстин I (1.9.522 – 4.4.527), 20 нумии, Константинопол

Л. DN IVSTI / [NVS] P P AVG
Бюст надясно.
Оп. K, горе и долу звезда, кръст л., *off.* Г д.
AE, 23 мм, 6.14 г, 7 *h*, (MIBE 19)
с. Малево, м. Малевото; единична находка
РИМ Хасково; инв. № 1826
(табло I. 14)

15. Юстин I (1.9.522 – 4.4.527), 20 нумии, Константинопол

Л. [DN IVS]TI / NVS P P AVG
Бюст надясно.
Оп. K, горе и долу звезда, кръст л., *off.* Δ д.
AE, 25 мм, 7.92 г, 7 *h*, (MIBE 19)
неизвестно местонамиране; единична находка
РИМ Сливен; инв. № 1968
(табло I. 15)

16. Юстин I (1.9.522 – 4.4.527), 20 нумии, Константинопол

Л. DN VSTI / VS P P AG
Бюст надясно.
Оп. K, горе и долу звезда, кръст л.
AE, 22x23 мм, 6.81 г, 1 *h*, (MIBE 19)
неизвестно местонамиране; единична находка
РИМ Сливен; инв. № 553
(табло I. 16)

17. Юстиниан I (1.8.527 – 537), 40 нумии, Константинопол

Л. DN IVSTINI / ANV[S P P AVG]
Бюст надясно.
Оп. M, горе кръст, звезда л., кръст д., под M *off.* A, в отреза – CON
AE, 32x29 мм, 17.60 г, 7 *h*, (MIBE 84)
гр. Брацигово, извор Св. Троица; част от колективна находка, заедно с рим. и ранновиз. монети
НАИМ – БАН; инв. № LXXII.26
(табло I. 17)

18. Юстиниан I (1.8.527 – 537), 40 нумии, Константинопол

Л. DN IVSTIN[I / AN]VS P P AVG
Бюст надясно.
Оп. M, горе кръст, звезда л., кръст д., под M *off.* A, в отреза – CON
AE, 28x29 мм, 13.73 г, 7 *h*, (MIBE 84)
с. Иваново, м. Конски егреци; единична находка
РИМ Хасково; инв. № 2313
(табло I. 18)

19. Юстиниан I (1.8.527 – 537), 40 нумии, Константинопол?

Л. … INIƧTINIANOYC…
Бюст надясно.
Оп. M, горе кръст, звезда л., звезда д., под M *off.* ?, в отреза CON?
AE, 34x32 мм,14.86 г., 5 *h*, (MIBE 83)
Татул, арх. разкопки 2005 г.; единична находка
ИМ Кърджали; пол. инв. № 72
(табло I. 19)

20. Юстиниан I (1.8.527 – 537), 40 нумии, Никомедия

Л. DN IYSTINI / ANV[S P P AVG]
Бюст надясно.
Оп. M, горе кръст, кръст л., кръст д., под M *off.* B, в отреза – NIKM
AE, 29x30 мм, 15.16 г, 7 *h*, (MIBE 105)
неизвестно местонамиране; единична находка
РИМ Сливен; инв. № 531
(табло I. 20)

21. Юстиниан I (1.8.527 – 537), 20 нумии, Антиохия

Л. DN IVSTI[NI]AN[VS PP AVG]
Бюст надясно.
Оп. огледално изображение K, кръст л., между рамената на кръста A/N/T/[X], *off.* A? д.
AE, 25 мм, 4.97 г, 7 *h*, (MIBE 132)
с. Кабиле, м. Хисарлъка; единична находка
ИМ Ямбол; инв. № II 2795
(табло I. 21)

22. Юстиниан I (4.4.546 – 4.4.547), 20 нумии, Константинопол

Л. …IYЧO….
Бюст надясно.
Оп. K, кръст л., горе и долу звезда, година (XX) д.
AE, 18x19 мм, 4.12 г, 7 *h*, (MIBE ?)
неизвестно местонамиране; единична находка
ИМ Кърджали; инв. № 2330
(табло I. 22)

23. Юстиниан I (4.4.547 – 4.4.548), 20 нумии, Антиохия
Л. [DN IVSTINI] / ANVS P P AVG
Бюст насреща.
Оп. K, горе кръст, АИИО л., година (XXI) д., под K – off. ΠV
AE, 27x28 мм, 9.90 г, 12 *h*, (MIBE 154a)
с. Камен връх, част от колективна находка
ИМ Ямбол; инв. № 4972.55
(табло I. 23)

24. Юстиниан I (4.4.555 – 4.4.556), 40 нумии, Кизик

Л. [DN I]VSTIИI / AИVS P P AVI
Бюст насреща.
Оп. M, горе кръст, ANNO л., година (X/X/GII/I) д., под M *off.* B, в отреза – KYZ
AE, 33x34 мм, 12 *h*, (MIBE 120a)
с. Голям Манастир, арх. разкопки 2010 г.; единична находка
ИМ Ямбол; инв. № GM 10/0116
(табло I. 24)

25. Юстиниан I (4.4.556 – 4.4.557), 40 нумии, Кизик

Л. DИ IVSTIИI / [A]NVS P P AVG
Бюст насреща.
Оп. M, горе кръст, ANNO л., година (X/X/X) д., под M *off.* B, в отреза – KYZ
AE, 35 мм, 14.40 г, 6 *h*, (MIBE 120a)
гр. Сливен, ант. крепост Туида, арх. разк. 1986 г.; единична находка
РИМ Сливен; инв. № 3260
(табло I. 25)

26. Маврикий (14.8.594 – 14.8.595), 40 нумии, Никомедия

Л. ...CNM....../ NNR[?]PP
Бюст насреща.
Оп. M, горе кръст, ANNO л., година (X/III) д., под M *off.* A, в отреза – NIKO
AE, 29х32 мм, 11.03 г, 6 *h*, (MIBE II 75)
с. Злати войвода, м. Калето, арх. разк. 1992 / 1993 г., единична находка
РИМ Сливен; инв. № 3906
(табло I. 26)

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Владимирова-Аладжова 1998: Д. Владимирова-Аладжова. Още за варварските имитации в монетно обращение през VI в. – Нумизматика и сфрагистика, 1, 1998, 70 – 75.

Жеков 1987: Г. Жеков. Две имитации на византийски медни монети от VI в. – Нумизматика, 1, 1987, 22 – 25.

Михайлов 2007: С. Михайлов. Проблеми на ранновизантийската нумизматика (VI – VII в.) в българските нумизматични изследвания. – Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, XXII, 2007, 207 – 218.

Пенчев 2008: Вл. Пенчев. Част от колективна находка с медни ранновизантийски монети от VI век от фонда на НИМ – София. – Известия на Националния исторически музей XIX, 2008, 57 – 67.

Тенчова 2012: А. Тенчова. Съкровище с ранновизантийски монети от с. Дюлино. – ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΑΣΙΩΝ. Изследвания в чест на Иля Прокопов от приятелите и учениците му по случай неговата 60 – годишнина. Велико Търново, 2012, 632 – 640.

Торбатов 2002 – 2003: С. Торбатов. Ранновизантийско монетно съкровище от кастела Carea/Creas (провинция Скития). – Нумизматика и сфрагистика, 2002 – 2003, 20 – 27.

Филипова 2005: С. Филипова. Монетна циркулация в Пауталия през VI в. – Известия на Регионален Исторически музей Русе, IX, 2005, 84 – 88.

Юрукова 1965: Й. Юрукова. Варварски подражания на византийски бронзови монети от VI в. – Археология, 1, 1965, 21 – 23.

Bellinger 1966: A. Bellinger. Barbarous Folles of Justin 1. Byzantine Notes. – American Numismatic Society Museum Notes, 12, 1966, 87 – 90.

Gaj-Popovič 1973: D. Gaj-Popovič. The appearance of the barbarized folises (folles) in the 6th c. in the Balkan peninsula. – Balcanoslavica, II, 1973, 95 – 100.

Grierson 1950: P. Grierson. A Barbarous North African Solidus of the Late Seventh Century. – Numismatic Chronicle, 6th series, 10, 1950, 301 – 305.

Hahn 1976: W. Hahn. Eine Gruppe byzantinischer Imitativprägungen nach Typen des 6. Jahrhunderts. Falschmünzerei oder offiziöse Fabrikation. – Ковањ и кованице античког средњовековног новца. Београд, 1976, 85 – 88.

Hahn, Metlich 2000: W. Hahn, M. Metlich. Money of the Incipient Byzantine Empire (Anastasius I – Justinian I, 491 – 565). Vienna, 2000.

Hahn, Metlich 2009: W. Hahn, M. Metlich. Money of the Incipient Byzantine Empire Continued (Justin II – Revolt of the Heraclii, 565 – 610). Vienn, 2009.

Juroukova 1969: J. Jurukova. Imitations barbares de monnaies de bronze byzantines du VI siècle. – Byzantinoslavica, 30, 1969, 83 – 87.

Laiou, Morrisson 2007: A. Laiou, C. Morrisson. The Byzantine Economy. Cambridge, 2007.

Metlich 2010: M. Metlich. Byzantinische Münzen. – R. Fleck, F. Daim (hrsg.). Byzanz. Pracht und Alltag. Kunst – und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn 26. Februar bis 13. Juni 2010. München 2010, 139.

Nikolaou 2007: Y. Nikolaou. How much does it cost in the Byzantine World. – D. Evgenidou (ed.). How much does it cost ... from Ancient to Modern Times. Athens 2007, 30 – 39.

Papathanassiou 2002: M. Papathanassiou. Metallurgy and Metalworking Techniques. – A. Laiou (ed.). The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century. Washington 2002, 121 – 127.

Show 1972: A. Show. The Armless Throne Coinage of Justinus 2 and Sophia. – Numismatist, 85, 1972, 5 – 16.

Tenchova 2015: Verbreitung und Verwendung byzantinischer Münzen in Westfalen – Lippe. – Haller Münzblätter Haller Münzblätter: Nachrichten der Tiroler Numismatischen Gesellschaft Hall in Tirol, Band VIII (Beiträge zum 6. Österreichischen Numismatikertag, Hall in Tirol, 14.–16. Mai 2014), Hall 2015, 129 – 136.

Whitting 1968: P. Whiting. Conscious Imitation on Byzantine Coins. – Numismatic Circular, vol. 76, no. 11, 1968, 332.

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ:

АМ = Археологически музей
ИМ = Исторически музей
НАИМ – БАН = Национален Археологически институт с музей при БАН
РИМ = Регионален Исторически музей
ANSMN = American Numismatic Society Museum Notes
MIBE = Hahn, Metlich 2000
MIBE II = Hahn, Metlich 2009
Л. = лице
Оп. = опако
л. = ляво
д. = дясно
м. = местност
off. = официна

ТЕКСТ КЪМ ИЛЮСТРАЦИИТЕ:

Табло I. 1: лице и опако на монета № 1 от каталога
Табло I. 2: лице и опако на монета № 2 от каталога
Табло I. 3: лице и опако на монета № 3 от каталога
Табло I. 4: лице и опако на монета № 4 от каталога
Табло I. 5: лице и опако на монета № 5 от каталога
Табло I. 6: лице и опако на монета № 6 от каталога
Табло I. 7: лице и опако на монета № 7 от каталога
Табло I. 8: лице и опако на монета № 8 от каталога
Табло I. 9: лице и опако на монета № 9 от каталога
Табло I. 10: лице и опако на монета № 10 от каталога
Табло I. 11: лице и опако на монета № 11 от каталога
Табло I. 12: лице и опако на монета № 12 от каталога
Табло I. 13: лице и опако на монета № 13 от каталога
Табло I. 14: лице и опако на монета № 14 от каталога
Табло I. 15: лице и опако на монета № 15 от каталога
Табло I. 16: лице и опако на монета № 16 от каталога
Табло I. 17: лице и опако на монета № 17 от каталога
Табло I. 18: лице и опако на монета № 18 от каталога
Табло I. 19: лице и опако на монета № 19 от каталога
Табло I. 20: лице и опако на монета № 20 от каталога
Табло I. 21: лице и опако на монета № 21 от каталога
Табло I. 22: лице и опако на монета № 22 от каталога
Табло I. 23: лице и опако на монета № 23 от каталога
Табло I. 24: лице и опако на монета № 24 от каталога
Табло I. 25: лице и опако на монета № 25 от каталога
Табло I. 26: лице и опако на монета № 26 от каталога
Карта

IMITATIONS OF 6TH CENTURY BYZANTINE BRONZE COINS FOUND IN TODAY'S SOUTHEASTERN BULGARIA

Alena Tenchova-Janzik

(Summary)

Bronze imitations of Byzantine bronze coins have been issued not only by one center but by several ateliers, which is confirmed by the employment of different dies for their striking. The coins of Emperors Anastasius, Justin I and Justinian I up to 537 were the main item of imitation. Probably, after the addition of the year of minting, the coins became more difficult to imitate especially for analphabetic engravers. Nevertheless, imitation issued after the mentioned date have been also discovered as well as imitations of the coinages of Emperor Mauricius.

The imitations can be divided into two large groups. The first group comprises coins with a correctly conveyed legend, and the second one – coins displaying a spelling mistake. The coins from the first group are characterized by too primitive legends - bold and unnatural contours of the mouth, nose, eyes, forehead and imperial garment, as well as disproportionate value signs, etc.

Two sub-types are distinguished in the second group: the first one contains minor mistakes in the legend like mirror letters, etc. The legends in the second sub-type include many mistakes or are even entirely unreadable testifying to analphabetic engravers.

The fact that they are discovered together with regular coins suggests that imitations may have not been recognized in the environment in which they circulated. It can therefore be expected that their purchase value has not changed in this territory. It does not mean that once removed from this environment, they continued to be accepted as a valid payment method.

ТАБЛО I

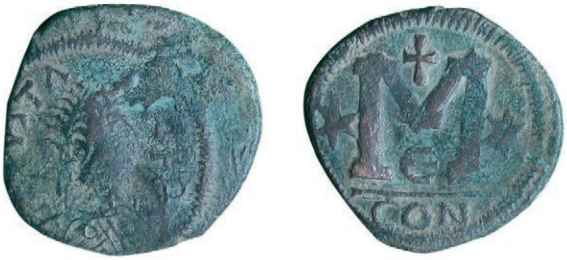

1

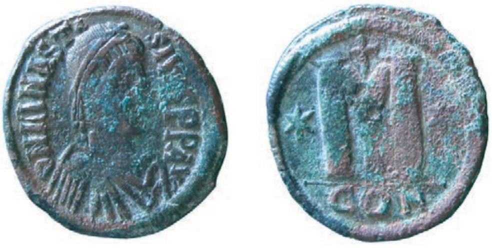

2

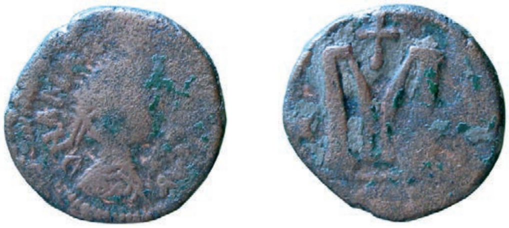

3

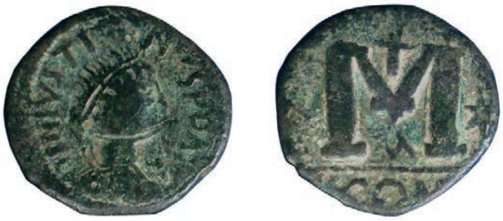

4

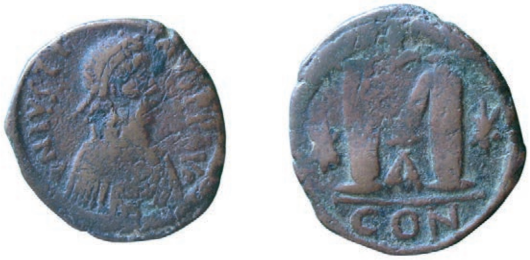

5

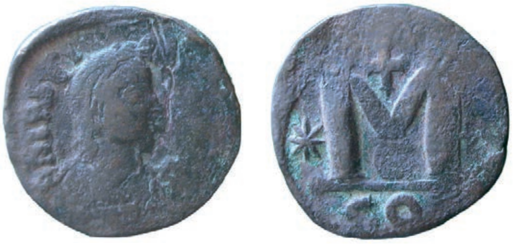

6

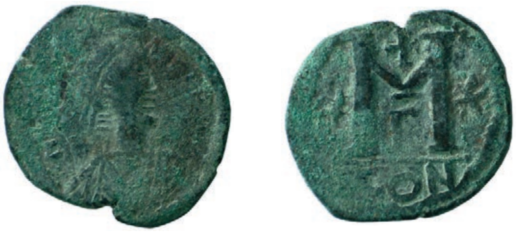

7

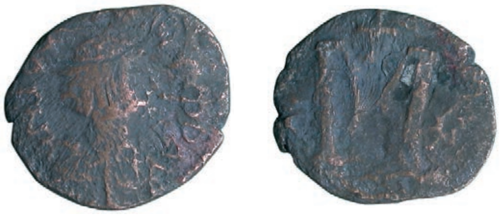

8

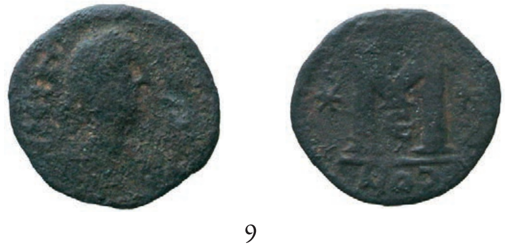

9

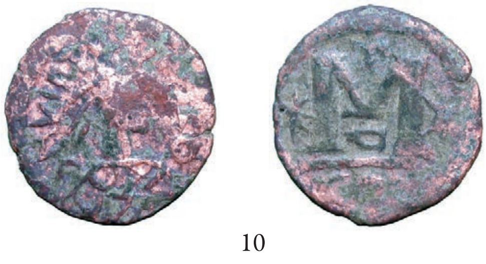

10

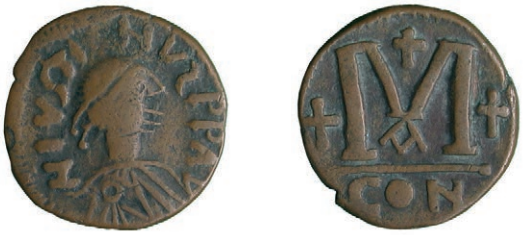

11

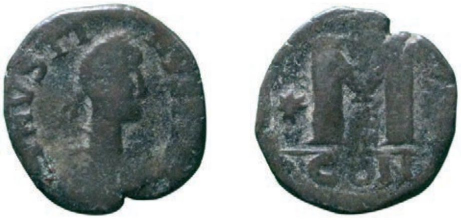

12

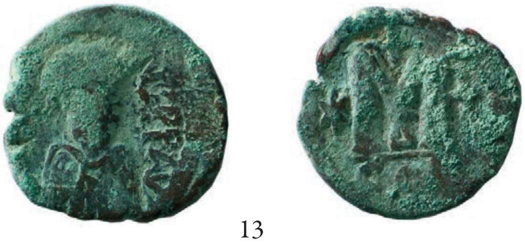

13

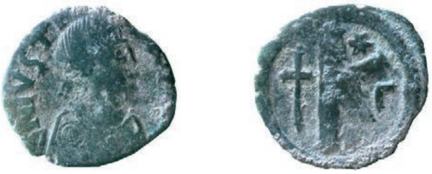

14

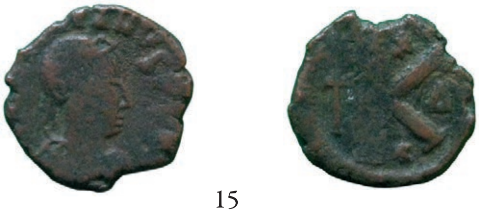

15

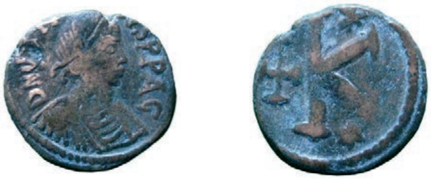

16

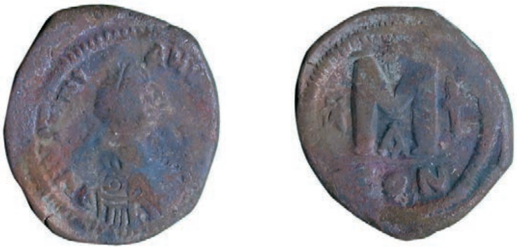

17

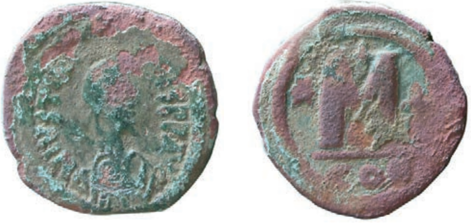

18

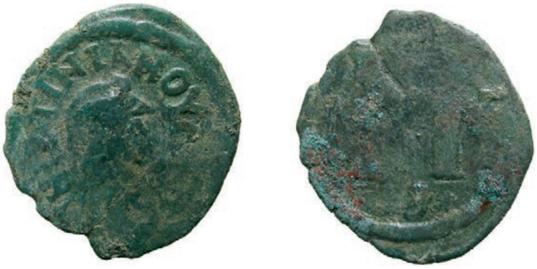

19

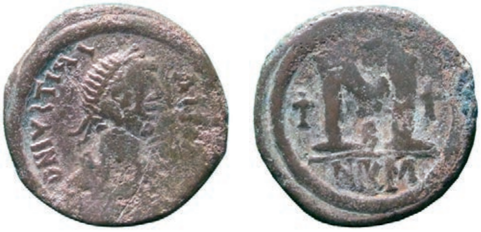

20

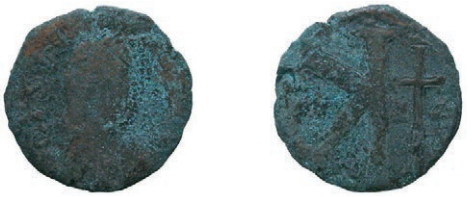

21

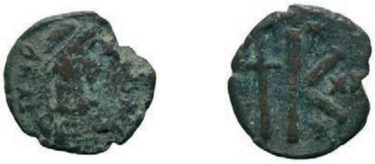

22

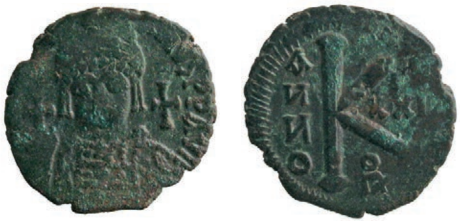

23

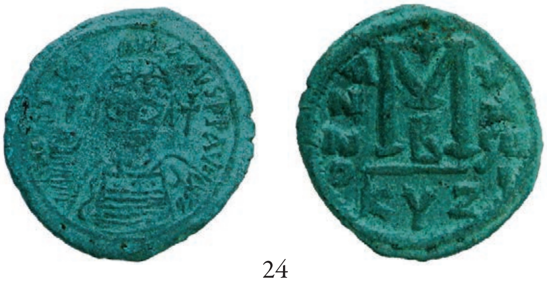

24

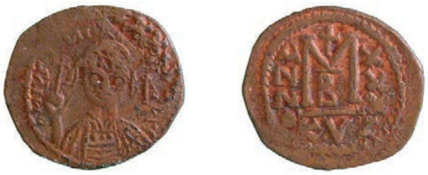

25

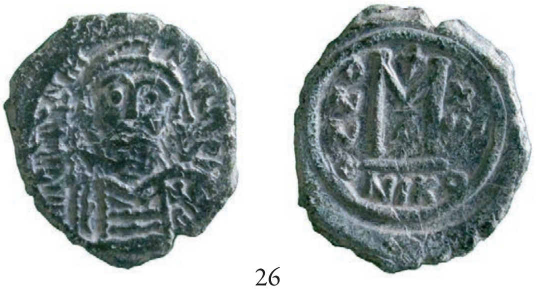

26

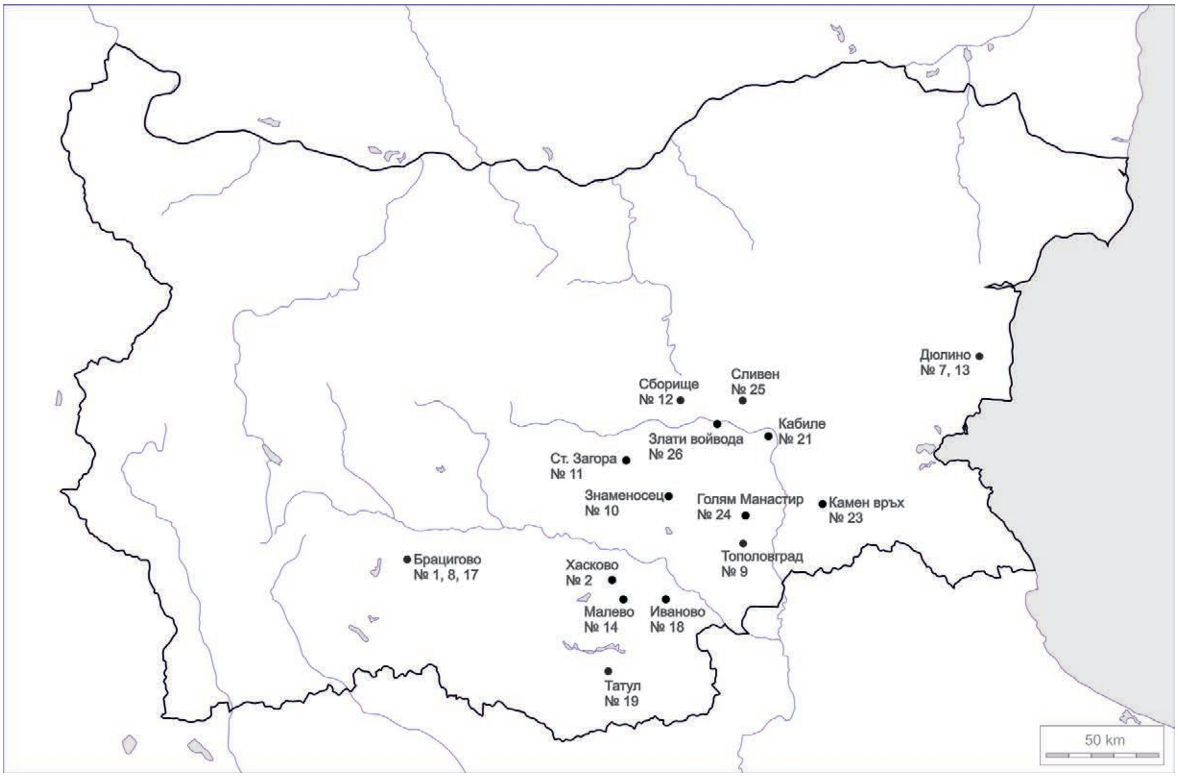
Дюлино
№ 7, 13
Сборище
№ 12
Сливен
№ 25
Кабиле
№ 21
Злати войвода
№ 26
Ст. Загора
№ 11
Знаменосец
№ 10
Голям Манастир
№ 24
Камен връх
№ 23
Тополовград
№ 9
Брацигово
№ 1, 8, 17
Хасково
№ 2
Малево
№ 14
Иваново
№ 18
Татул
№ 19
50 km

Карта

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА”

КОЛЕКТИВНИ МОНЕТНИ НАХОДКИ ОТ ЕПОХАТА НА ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Женя ЖЕКОВА

Въпреки твърденията, че периодът на Първото българско царство е безмонетен, до този момент са регистрирани над 20 колективни монетни находки, отнасящи се към времето 681 – 971 г. Общото между тях е, че повечето са от златни монети, а съставът им е малоброен – между десет и двадесет екземпляра. Това безспорно сочи, че става въпрос за суми, заделени за ежедневни разменни операции, а не натрупани под формата на депозити. Изключенията са трезорите *Силистра 1986* и *Варна 1967*, в които има вложени и бижута. Типичен пример за сума, заделена за ежедневен разход са находките *Несебър 1980, Братимир, Силистренско, Каспичан 2003, Плиска 2000, Риш 2002*. Последните са изключително от медни монети (фолиси).

Вероятно поради наложения постулат, че в епохата на Първото българско царство няма монетно обръщение, не е правено специално изследване на колективните монетни находки от периода 681 – 971 г. Известните на науката до този момент са само оповестявани или публикувани с оглед на конкретното съкровище. Трезорите за периода 491 – 713 от Балканския полуостров (в т.ч. и от България) са включени в монографичното изследване на Сесил Морисон, Владислав Попович и Вуядин Иванишевич (Morrisson, Popović, Inaniševič 2006). Периодът е избран с оглед на византийската история и монетосечене. Ето защо считам, че въпросните колективни находки трябва да бъдат разгледани на фона на историческите процеси както във Византия, така и в България, за да се потърси мястото им в историята на българското царство през разглеждания период. Анализът на находките ще бъде извършен по периодите на тяхното укриване.

КОЛЕКТИВНИ НАХОДКИ С ДАТА НА УКРИВАНЕ 680/681 г.

Първата група включва трезорите, които имат за дата на укриване събитията протекли на север от Стара планина през 680/681 г. Това са находките *Несебър 1947, Несебър 1975, Софийско 1967, Горна Оряховица 1956, Кастра Руба 2007, Силистра 1986*. При находките *Несебър 1947 и Софийско 1967* последните монети са от Константин IV Погонат (668 – 685). Укриването им се поставя в пряка връзка с идването и заселването на българите отсам Дунав и последвалото признаване на Българската държава от страна на Византия. В останалите находки *Несебър 1975, Горна Оряховица и Кастра Руба 2007,* последните емисии са от император Ираклий, което създава известни проблеми около категоричното им отнасяне към 680/681 г. Най-вече поради факта, че от последните емисии до датата на укриване има близо 40 години. Въпреки това хронологически те попадат в този времеви диапазон.

В м. „Калето“ на пътната станция Кастра Руба при с. Изворово, Хасковско е проучена ранновизантийска крепост, в която през 2007 г. е намерена малка находка, състояща се от 7 солида – 2 на Маврикий Тиберий (582 – 602) и 5 на Ираклий, сечени в 616 – 625 г. (Борисов, Рабовянов 2008, 525 – 528). Монетите датират първото горяло ниво, което според разкопвачите е свързано с някое от славяно-аварските нашествия по времето на император Ираклий. Има документирано и второ горяло ниво, което пък е датирано от фолиси на Никифор I Геник и сина му Ставракий (803 – 811).

Находката от Горна Оряховица се състои от 10 солида на император Ираклий със сина му Ираклий Константин (642 – 648) и е открита през 1956 г. в района на крепостта Ряховец (Бъчваров 1990, 32 – 43). Тъй като няма конкретно събитие, с което да бъдат свързани тези находки, те или са случайно излезли от употреба или действително са заделени и укрити към 680/681 г. Не бива да се забравя, че първите заселвания на българите-уногондури под предводителството на хан Аспарух в Онгъла са от 665 – 668 г. (Божилов, Гюзелев 1999, 87 – 88). Още със заселването започват и техните първи рейдове на юг. Ето защо находките могат да имат и по-ранна дата на укриване, но свързана именно с новите нашественици на Балканите, пренесли и установили на Долен Дунав своето държавно обединение Велика България.

Най-голям интерес и научен спор предизвиква съкровището от Силистра. Морисон, Попович и Иванишевич поставят неговото укриване в периода 565 – 578 г. (Morrisson, Popović, Inaniševič 2006, 155). Владимир Пенчев, който детайлно публикува находката, я датира в 668 – 685 г. (Ангелова, Пенчев 1989, 38 – 43). Трезорът от Силистра има няколко отличителни белега. Съставен е не само от монети, но и от накити, като всички депозирани ценности са от сребро. Съкровището съдържа 21 обеци, 2 пръстена и 3 монети. Монетните емисии са изключително редки – силиква на Юстин II (565 – 578) и две половин силикви на Константин IV Погонат (668 – 685). Последните най-вероятно са отсечени в монетарница на о-в Сицилия. Съставът на съкровището, фактът, че всички накити са изработени от нерафинирано сребро, навеждат изследователите на извода, че то принадлежи на майстор златар. Присъствието на трите редки монети в него се обяснява със събирането им като суровина за изготвяне на накити. За това говори и разликата от близо сто години в датировката на самите монети. Върху накитите и монетите има следи от горене, което точно датира съкровището около 680 г.

Впечатление прави, че всички находки (с изключение на тази от Софийско) се локализират в централната и източна част на днешна Северна и Южна България. На практика това е територията, подложена на опустошителните български рейдове, превърнала се в арена на военни стълкновения и периодични набези.

КОЛЕКТИВНИ НАХОДКИ С ДАТА НА УКРИВАНЕ НАЧАЛОТО НА VIII В.

Следващата група включва само три трезора, но общото между тях е фактът, че произлизат от селища разположени на Черноморското крайбрежие. Това са трезорите *Варна 1967, Несебър 1980, Аква Калиде 2012*. Всеки от тях е уникален както със своя състав, така и с датата на евентуалното им укриване.

Трезорът *Варна 1967* е публикуван от Филип Уайтинг, след като попада на аукцион (Whitting 1968, 370 – 371). Това всъщност е най-многобройната находка от всички разглеждани тук. Съставът ѝ наброява 70 солида от императорите Фока (602 – 610) – 1, Констанс II (641 – 668) – 7, Константин IV Погонат (668 – 685) – 61 и Юстиниан II (685 – 695) – 1. Част от находката е и солид на Константин VII и Роман II, който обаче е добавен вероятно по-късно. Издателят ѝ я датира в края на 690 г.

Находката от Несебър пък е единствената състояща се само от медни византийски монети от разглеждания период, намерена до този момент от българските земи (Пенчев 1991, 8). Тя съдържа 8 фолиса (6 фолиса от 40 нумии, 1 от 20 нумии и 1 от 10 нумии) от императорите Констанс II (641 – 668), Константин IV (668 – 685) и Юстиниан II (685 – 695). Последните монети са с регнална година (689 – 690). Ето защо приемам, че укриването (или изгубването, тъй като сумата е прекалено малка) на тази малка находка е възможно да бъде отнесено към началото на осмия век.

Последното съкровище беше намерено съвсем наскоро по време на редовни археологически разкопки на термите при днешния бургаски квартал Ветрен – Аква Калиде (Дражева, Момчилов 2012, 424 – 425). Находката е изключително важна не само с обстоятелствата на намиране, но и със своя състав. Включва 7 златни монети от следните императори – Константин IV (668 – 685) – 1 семис , Юстиниан II (685 – 695) – 5 солида и 1 тремис. Датировката на находката се крие в емисиите на Юстиниан II, които са от първия период на неговото управление (692 – 695). Това означава, че тя е укрита или в самия край на VII в. или в първите години на VIII в.[1]

Общото между трите находки са последните емисии, които на практика ги и датират. Те принадлежат на император Юстиниан II от неговото първо управление (685 – 695). Фактът, че в трезорите липсват емисии на Юстиниан II от второто му управление (705 – 711), означава, че тези монети все още не са отсечени и не са постъпили в трезорите. Като цяло емисиите от второто монетосечене на този император са изключително редки. Юстиниан II е първият император, който поставя на лицевата страна на солидите си ликът на Исус Христос.

Съществуват две вероятности – находките да са укрити в края на VII или в началото на VIII в. Фактът, че и трите произхождат от Западното черноморско крайбрежие, от важни крепости, сочи към някакво значимо събитие. Такова в края на седмото столетие няма. Ето защо се насочваме към началото на осмото. През лятото на 705 г. хан Тервел начело на 15-хилядна войска от българи и славяни, заедно с детронирания през 695 г. Юстиниан II, потегля към Константинопол, за да му върне престола. Добре известен е маршрута на армията – както по суша, така и по вода – западния черноморски бряг. Лично бъдещият император Лъв III Сириец – тогава все още само виден местен аристократ, ги посреща в Несебър. Оттам потеглят към столицата, която успяват да отвоюват. През 708 г., бързо забравил добрината на българския владетел, Носоотрязаният потегля на поход, този път срещу България. Конната византийска армия е съсредоточена в равнината край крепостта Анхиало. С другата част от войската, на кораби, тук пристига самият император. Изходът от битката е известен. Византийците са разбити, а императорът намира убежище зад стените на Анхиалската крепост (Божилов, Гюзелев 1999, 107).

И двете събития са достатъчно основание за укриването на трите съкровища. Ако трябва да се търси повод за скриване на определена сума, той ще бъде войната от 705 г. Не само защото маршрутът на армията преминава именно през трите селища, в които са намерени депозитите, но и поради факта, че в тях липсват емисии от второто управление, които да дадат датировка след 705 г. (Въпреки че за находката от Аква Калиде по-приемлива е действително 708 г., с оглед на развилите се в околността събития, както допускат и самите разкопвачи (Дражева, Момчилов 2012, 424 – 425). Наскоро находката бе публикувана (с някои неточности в определянето на номиналите на монетите)[2], а авторът на публикацията отнесе нейното укриване около средата или втората половина на осмото столетие (Класнаков 2015, 272; Класнаков 2018, 109 – 115). На това противоречи най-вече факта, че липсват емисии от второто Юстинианово управление, а също и такива от неговите наследници.

КОЛЕКТИВНИ НАХОДКИ С ДАТА НА УКРИВАНЕ 811 Г.

До този момент има документирани две находки или по-скоро фрагменти от такива, чието укриване се поставя в пряка връзка с похода на Никифор I в България от лятото на 811 г. – *Кюлевча 1966 и Къпиново*. За съжаление тази от Кюлевча е отдавна разпиляна (Герасимов 1967, 188), а малкият трезор от Къпиново вероятно е извадка от по-голяма находка (Пейков 2003, 128 – 130). При всички случаи обаче и двете са укрити по време на злополучния за византийците поход в българските земи. За това съдим от най-късните монети в тях, които са на император Никифор I заедно със сина му Ставракий (803 – 811). Доказано е, че тези монети чертаят границите на територията, която е подложена на ограбване от войските на Никифор I по време на тридневния им престой в Плиска и нейната околност (Жекова 2000, 168 – 171). Къпиновската е най-западно документираната находка.

---

[1] Към тази датировка се придържа и колегата Евгени Паунов (вж.http://coinsweekly.com/en/News/4?&id=1952)

[2] Тремисът на император Юстиниан II е неправилно определен като триенс – такъв номинал във византийската нумизматика не съществува.

КОЛЕКТИВНИ НАХОДКИ С ДАТА НА УКРИВАНЕ 968 – 971 г.

Последната група включва най-много колективни находки, чиято дата на укриване се обвързва със събитията от 968 – 971 г. Походите на киевския княз Светослав към България от 968 – 969 г., византийското нашествие през пролетта и лятото на 971 г., обсадата и превземането на Преслав са събития, които разтърсват българския североизток. Поради това всички укрити към тази дата находки произхождат изключително от североизточните предели на царството – *Братимир 1957, Кривина (Ятрус) – I-III, Бяла, Малък Поровец, Абритус, Плиска 1969, Плиска 1983, Преслав 1978.* Към този период могат да бъдат отнесени и три по-малки находки съставени от медни монети – *Плиска 2000, Каспичан 2003, Риш 2002.* Почти всички от изброените находки са публикувани в научната литература. Последните три находки заедно с *Братимир, Силистренско* са съставени изключително от фолиси. Останалите съдържат златни монети, като последните емисии са от Константин VII и Роман II. На този император принадлежат и петнадесетте милиаренсии в Преславското златно съкровище. Съставена само от милиаренсии, но на Йоан Цимисхий е и находката *Плиска 1969.*

Трите находки с фолиси, чийто брой е от порядъка на десетина екземпляри са от типа „ежедневни разходи“, като най-вероятно парите са били вложени в кесии. Техният състав, за разлика от находките със златни монети, включва освен емисии на Константин VII и такива на Лъв VI (886 – 912). Съставена изключително от фолиси на Лъв VI (11 екз.) е находката от *Братимир, Силистренско* (Герасимов 1959, 361). Със сигурност находката от Ришкия проход е била собственост на преминаващ през прохода, който е загубил не само кесията си, но вероятно и живота си (Жекова 2007, 368 – 374). Възможно е съдбата на останалите две да е сходна.

По-обстойно ще разгледам трезорите със златни монети, тъй като те са точен индикатор на конкретно събитие, породило нуждата една находка да бъде укрита. През 1934 г. в музея в Разград постъпват 5 солида – 2 на Василий I с Константин (868 – 879), 1 на Роман I с Христофор (921 – 931) и 2 на Константин VII и Роман II (945 – 959), вероятно част от по-голяма находка (Герасимов 1939, 344). Към настоящия момент от тях са запазени само 4 броя – 1 на Василий I с Константин и 3 на Константин VII и Роман II, един от които с варваризирани надписи (вероятно именно той погрешно е определен в първичната публикация като принадлежащ на Роман I с Христофор). Като местонамиране на находката е посочено с. Малък Поровец, община Исперих. В землището на това село до настоящия момент не са известни големи обекти от периода на Първото българско царство, което дава основание на колегата Георги Дзанев от РИМ – Разград да допусне, че находката произхожда от друго място. Още повече, че Малък Поровец е всъщност селото, където живее намервачът на находката. Ето защо Дзанев допуска, че съкровището най-вероятно произхожда от голямата ранносредновековна крепост при гр. Завет, която на практика е в съседното землище (Дзанев 2007, 378). От тази крепост са документирани множество археологически артефакти, а така също и три оловни владетелски печата на цар Петър I – на два от тях е представен със съпругата си Мария в ролята им на благочестиви василевси и един, на който е деспот (Жекова 2014, 527). Това е бил важен стратегически пункт от отбраната на българския североизток през епохата на Първото българско царство. Крепостта охранява пътя между старопланинските проходи – столичните центрове и Дръстър. Струпването на три владетелски печата на цар Петър I в крепостта до Завет повдига въпроса за ролята и мястото, което е имала при управлението на Симеоновия син.

От района на късноантичното селище Ятрус до русенското село Кривина произхождат три находки със златни солиди. Тъй като са намерени през различни години, условно се обозначават като *Кривина I, II, III. Кривина I* е намерена през лятото на 1958 г. в развалините на средновековно жилище, поставена в малко гърненце, съдържащо 9 солида от византийските императори Константин VII и Роман II (945 – 959) и Никифор II с Роман II (963 г.) (Герасимов 1962, 227). Последната монета вероятно е на Никифор II с Василий II (963 – 969), тъй като Никифор II няма монети с Роман II.

Втората находка *Кривина II* е намерена през 1975 г. при редовни археологически разкопки на ранносредновековното селище, в насипа на ранносредновековна землянка (Schönert-Geiss 1986, 230 – 239). Състои се от 45 солида – 28 на Роман I с Христофор (921 – 931) и 17 на Константин VII и Роман II (945 – 959). Отново тук, но през 1979 г. е открита малка находка – *Кривина III*, от поставени в античен съд 3 солида на Константин VII и Роман II (945 – 959) (Херман 1986, 18).

Струпването на три сходни по състав находки на една площ, безспорно укрити, доказва не само ролята на крепостта Ятрус в епохата на Първото българско царство, но и причината довела до тяхното укриване. Три места в района на крепостта – една обща опасност. От землището на с. Кривина, Русенско е документиран и печат на *Ириней, протоспатарий при ойкиака* от средата на X в. (Йорданов 2015, 232, № 26). Би могло да се потърси връзка между укритите съкровища и намирането на печата тук.

През 1954 г. в една зеленчукова градина край град *Бяла*, *Русенско*, собственици изкопават случайно 10 златни византийски монети от X в. (Герасимов 1955, 227). Документирани са 3 монети от Роман I с Христофор (921 – 931) и 1 от Константин VII и Роман I (920 – 921).

Важна е и находката от *Плиска*, тъй като си остава единствената колективна находка намерена в чертите на столичния център. При проследяването на северната оградна стена на около 10 – 12 м от североизточния ъгъл на комплекс 40 (разположен във Външния град на столицата) е намерена малка находка от 15 солида. Данните показват, че монетите вероятно са били укрити в кесия, поставена в основите на зида. Нейният състав е следният: Роман I и Христофор (921 – 931) – 13 солида от клас VII (921 – 931), Константин VII и Роман II (945 – 959) – 2 солида – класове III (920 – 921) и IX (931 – 944) (Аладжов 1985, 31 – 40). Безспорно най-интересен е солидът от клас III, който е изключително рядко срещан, поради факта, че е сечен по-малко от година. Филип Гриърсън предполага, че монетата е отсечена през зимата на 920/921 г., преди Роман I формално да отстрани Константин като старши император (Grierson 1973, 533).

Разкопвачът, който е и автор на публикацията, приема за дата на укриване 921 – 931 г. С оглед на събитията разиграли се в Североизточна България през втората половина на десетия век, най-резонна е действително датировката 970/971 г. Вече бе посочено, че тя важи за всички горепосочени находки. Авторът правилно констатира, че монетите от находката имат леко занижени тегла – средното тегло е между 4.22 и 4.48 гр. Но той не коментира този факт. Действително върху монетите се забелязва много грижливо и почти незабележимо отнемане на метал от периферията. Като вероятна причина може да се посочат наблюденията на Ернест Оберлендер-Търновяну върху солидите и от другите находки със сродни монети (Oberlander-Târnoveanu 2005, 202). Това действително поставя въпроса за съществувала успоредно на официалната византийска, местна българска монетна система или поне вид български стандарт за златните монети от X в.

Последният трезор, който затваря групата на т.н. „находки със солиди от X в." е този от *Абритус*. В източната част на късноантичния кастел Абритус, при редовни археологически разкопки през 1998 г., в запълването на ранносредновековна землянка е открита находка от 11 солида от X в. (Дзанев 2007, 375). Десет от монетите са намерени подредени в малко бронзово посребрено „съдче", представляващо вторично преизползвана апликация от антична мебел. По и около монетите са запазени нишки от груба тъкан, в която вероятно са били увити. Последната монета е намерена встрани от останалите. Монетите са от два типа: Константин VII и Роман II (945 – 959) – 10 солида от клас XV (945 – 959) и Никифор II с Василий II (963 – 969) – 1 номизмахистаменон – клас I (963 – 969). В този състав находката от *Абритус* е идентична с тази от *Кривина I.* Находката е интересна с още един факт – два от солидите са с варваризирани надписи и изображения. Те също са обект на коментара на румънския колега Търновяну.

Следват два трезора съставени изключително от милиаренсии. Първият е отново от Плиска, открит през 1969 г., в чийто състав са влизали неопределен брой милиаренсии на император Йоан I Цимисхий (969 – 976) (Gerasimov 1979, 138).

Накрая ще бъде разгледана една част от най-голямото и значимо съкровище от епохата на Първото българско царство – Преславското. Открито през пролетта на 1978 г. в м. „Кастана“ край Преслав, то се превръща в емблема на царския преславски двор. Между накитите са вложени и 15 сребърни византийски монети на император Константин VII и Роман II (945 – 959). Всички те са милиаренсии от клас VI (945 – 959). Това са популярни монети, но по-важното е, че върху тях за пръв път е изписана титлата *Порфирогенет*, с която е известен Константин VII. На практика тези монети нямат и не би трябвало да имат разпространение в нашите земи, поради факта, че сребърните византийски монети се секат единствено за церемониални, а не търговски нужди. Известно е, че са раздавани на населението и хвърляни на тълпата по време на тържествени процесии и най-вече при коронации (Йорданов 1983, 8 – 11). Монетите са категорично доказателство за високия ранг на собственика на Преславското съкровище, който засега все още остава неизвестен. По всяка вероятност той лично е присъствал на церемонията по коронацията на малолетния Роман II или пък монетите са му донесени в дар след това. С оглед на факта, че най-ценния предмет в трезора – диадемата, е женски накит, се допуска, че собственик на съкровището е някоя от царските дъщери – дете на цар Петър и царица Мария.

Обобщавайки данните от разгледаните съкровища може да се заключи, че те ясно очертават периодите на укриване, свързани с важни дати от събитийната българска история. Това са събития белязали дългия път на утвърждаване и консолидация на Българската държава отсам Дунав. Не случайно двете най-важни събития – признаването на ханството в 680/681 г. и завладяването му през 970/971 г. са маркирани и от най-много укрити съкровища. Те бележат не само политическите събития, но и доказват, че в българите са се намирали едно значително количество византийски монети (златни, сребърни и медни), чиято функция в никакъв случай не е била чисто представителна.

ИНВЕНТАР НА КОЛЕКТИВНИТЕ МОНЕТНИ НАХОДКИ ОТ БЪЛГАРИЯ 681 – 971 г.

НАХОДКИ УКРИТИ КЪМ 680/681 г.

1. НЕСЕБЪР 1975

Юрукова, Археология 1978/4, 64; *Morrisson, Popović, Ivanišević* 2006, 141, № 36

При неизвестни обстоятелства в района на града било намерено съкровище от златни византийски монети от VI – VII в. От него Юрукова е видяла 5 златни монети, които се разпределят по императори както следва:
Маврикий Тиберий (582 – 602) – 2 солида (*Morrisson*, I, p. 185, 03, 09)
Фока (602 – 610) – 1 солид (*Morrisson*, I, p. 222, 12)
Ираклий (610 – 641) – 2 солида (*Morrisson*, I, p. 262, 12; p. 263, 10)

За съжаление съдържанието на тази извънредно интересна находка е разпръснато между частни лица.

2. ГОРНА ОРЯХОВИЦА 1956

Герасимов, ИАИ 1959/XXII, 356 – 366; *Бъчваров*, Нумизматика 1990/3, 32 – 43.

Съдържа 10 солида на византийските императори Ираклий и Ираклий Константин (642 – 648) и е открита в района на крепостта Ряховец през 1956 г.

3. КАСТРА РУБА 2007

Борисов, Рабовянов, АОР 2008, 525 – 528.

В м. „Калето“ на пътна станция Кастра Руба е проучена ранновизантийска крепост. Във вътрешността на входната кула е намерена колективна монетна находка от 7 златни монети от следните императори:
Маврикий Тиберий (582 – 602) – 2 солида
Ираклий (610 – 641) – 5 солида, сечени (616 – 625)

4. НЕСЕБЪР 1947

Герасимов, ИАИ 1950/XVII, 321; *Morrisson, Popović, Ivanišević* 2006, 142, № 37.

През месец септември 1947 г. били намерени случайно в брега край морето златни византийски монети. От тази находка административните власти прибрали и изпратили в Народния музей в София 9 екз., между тях:
Констанс II с Константин IV – 6 солида (661 – 663) (Grierson II/1 – 2, 432 – 433, class VI)
Константин IV – 3 солида (668 – 673) (Grierson II/1 – 2, 526 – 527, class II)

5. СОФИЙСКО 1967

Герасимов, ИАИ 1969/XXXI, 234; *Morrisson, Popović, Ivanišević* 2006, 307, № 229.

За сбирката на Археологическия музей в София са откупени 1 златна номизма на византийския император Констанс II с Константин IV, Ираклий и Тиберий (*Wroth* XXXI, 1), Констанс II с Константин IV (*Wroth* XXXIII, 9) и една от Константин IV (Wroth XXXVI, 1 – 3), произхождащи от някакво съкровище, намерено в Софийско. Монетите са с отлично запазена повърхност.

6. СИЛИСТРА 1986

Ангелова, Пенчев, Археология 1989/2, 38 – 43, *Morrisson, Popović, Ivanišević* 2006, 155, № 56.

През пролетта на 1986 г. в Силистра е намерено малко сребърно съкровище от накити и монети. Намерени са в сграда, която е опожарена. По много от предметите са видими следи от горене. Съкровището съдържа 21 обеци, 2 пръстена и 3 монети.

Юстин II (565 – 578) – 1 бр. силиква – Константинопол

Константин IV (668 – 685) – 2 бр. половин силикви – Сицилия

НАХОДКИ УКРИТИ КЪМ НАЧАЛОТО НА VIII в.

7. НЕСЕБЪР 1980

Юрукова, Археология 1982/1, 64; *Пенчев*, *Нумизматика 1991/3* – 4, 5 – 9; *Morrisson, Popović, Ivanišević* 2006, 142, № 38.

При изкопни работи в Несебър случайно е била намерена колективна находка от медни византийски монети от втората половина на VII в. Тя е била разпръсната между различни колекционери, поради което както обемът, така и точният ѝ състав остават неизвестни. За нумизматичната сбирка на НИМ – София са откупени само 8 екз. Тяхното описание е следното:

Констанс II (641 – 668)

40 нумии, Константинопол, клас 6 (655 – 656) – 1 бр. (*Grierson* II/1 – 2, 452)

40 нумии, Константинопол, клас 6 (655 – 656 или 656 – 657) – 1 бр. (*Grierson* II/1 – 2, 452)

40 нумии, Константинопол, клас 11 (666 – 668) – 4 бр. (Grierson II/1 – 2, 459)

40 нумии, от различни двойки монетни печати, при които номерът на официната не личи – 3 бр. (*Grierson* II/1 – 2, 432 – 433, class VI)

Константин IV (668 – 685)

10 нумии, Константинопол, клас 2 (674 – 685) – 1 бр. (*Grierson* II/1 – 2, 543)

Юстиниан II (685 – 695; 705 – 711)

нумии, Константинопол, клас 2 (689 – 690) – 1 бр. (*Grierson* II/1 – 2, 585 – 586)

8. АКВА КАЛИДЕ 2012

Дражева, Момчилов, АОР 2013, 424 – 425; *Класнаков*, ИНМ – Бургас, 2015, 271 – 273

През 2012 г. при проучване на основите на Западната външна страна на тепидария е открито златно съкровище от 7 византийски монети от следните императори:

Константин IV (668 – 685)

Семис – 1 бр. – 668 – 669 или 669 – 681 г. (*Hahn*, 32.15B – 15C)

Юстиниан II (685 – 695)

Солид – 2 бр. – 687 – 692 г. (*Hahn*, 38.7)

Солид – 3 бр. – 692 – 695 г. (*Hahn*, 38.8)

Тремис – 1 бр. – 692 – 695 г. (*Hahn*, 38.12)

9. ВАРНА 1967

Whitting, Numismatic Circular, 1968/78, 370 – 371.

Съставът ѝ наброява 70 солида от императорите Фока (602 – 610) – 1, Констанс II (641 – 668) – 7, Константин IV Погонат (668 – 685) – 61 и Юстиниан II (685 – 695) – 1. Част от находката е и солид на Константин VII и Роман II, който обаче е добавен вероятно по-късно.

НАХОДКИ УКРИТИ КЪМ 811 г.

10. КЮЛЕВЧА 1966

Герасимов, ИАИ 1967/*XXX*, 188.

През пролетта на 1966 г. е намерено случайно съкровище със златни византийски монети от IX в. От тях показали на д – р Хараланов само 1 солид на Никифор I със сина му Ставракий (803 – 811) (*Wroth*, XLVI, 14, 15)

11. КЪПИНОВО

Пейков, 2003, 128 – 130.

От околностите на с. Къпиново, Великотърновско, произхожда малка монетна находка. Открити са три монети, които биха могли да бъдат част от по-голяма находка или пък това да е пълният ѝ състав. Две от монетите са златни и една сребърна.

Артавазд (742 – 743) – 1 милиаренсия

Константин VI и Ирина (780 – 797) – 1 солид

Никифор I и Ставракий (803 – 811) – 1 солид

НАХОДКИ УКРИТИ КЪМ 968 – 971 г.

12. КРИВИНА I

Герасимов ИАИ, 1962/XXV, 227.

При разкопки в античното селище Ятрус през лятото на 1958 г. в развалините на средновековно жилище е намерено малко гърненце, в което са поставени 9 солида от византийските императори Константин VII и Роман II (945 – 959) и Никифор II с Роман II (963 г.). Последната монета вероятно е на Никифор II с Василий II (963 – 969), тъй като Никифор II няма монети с Роман II.

13. КРИВИНА II

Schönert-Geiss 1986, 230 – 239.

Намерена през 1975 г. при редовни археологически разкопки на ранносредновековното селище, в насипа на ранносредновековна землянка. Състои се от 45 солида – 28 на Роман I с Христофор (921 – 931) и 17 на Константин VII и Роман II (945 – 959).

14. КРИВИНА III

Херман 1986, 18.

През 1979 г. е открита малка находка от поставени в античен съд 3 солида на Константин VII и Роман II (945 – 959).

15. МАЛЪК ПОРОВЕЦ 1934

Герасимов, ИБАИ 1939/XIII, 344.

През 1934 г. в музея в Разград постъпват 5 солида – 2 на Василий I с Константин (868 – 879), 1 на Роман I с Христофор (921 – 931) и 2 на Константин VII и Роман II (945 – 959), вероятно част от по-голяма находка. Към настоящия момент от тях са запазени само 4 броя – 1 на

Василий I с Константин и 3 на Константин VII и Роман II, един от които с варваризирани надписи (вероятно именно той погрешно е определен в първичната публикация като принадлежащ на Роман I с Христофор).

16. БЯЛА 1954

Герасимов, ИБАИ 1955/XX, 609.

През 1954 г. в една зеленчукова градина край град Бяла, Русенско, собственици изкопават случайно 10 златни византийски монети от X в. Документирани са 3 монети от Роман I с Христофор (921 – 931) (*Wroth* LIII, 1) и 1 от Константин VII и Роман I (920 – 921) (*Wroth* LII, 5). И четирите монети правят впечатление с отличната запазеност на повърхността си, което показва, че са били за кратко в обръщение.

17. АБРИТУС 1998

Дзанев 2007, 368 – 374.

В източната част на късноантичния кастел Абритус, при редовни археологически разкопки през 1998 г., в запълването на ранносредновековна землянка е открита находка от 11 солида от X в. Десет от монетите са намерени подредени в малко бронзово посребрено „съдче“, представляващо вторично преизползвана апликация от антична мебел. По и около монетите са запазени нишки от груба тъкан, в която вероятно са били увити. Последната монета е намерена встрани от останалите. Монетите са от два типа: Константин VII и Роман II (945 – 959) – 10 солида от клас XV (945 – 959) и Никифор II с Василий II (963 – 969) – 1 номизма – хистаменон – клас I (963 – 969).

18. ПЛИСКА 1983

Аладжов, Нумизматика 1985/1, 31 – 40.

При проследяването на северната оградна стена на около 10 – 12 м от североизточния ъгъл на комплекс 40 (разположен във Външния град на столицата) е намерена малка находка от 15 солида. Данните показват, че монетите вероятно са били укрити в кесия, поставена в основите на зида. Нейният състав е следния: Роман I и Христофор (921 – 931) – 13 солида от клас VII (921 – 931) (*Grierson* III/II, 546), Константин VII и Роман I – клас III (920 – 921) (*Grierson* III/II, 542) и Константин VII и Роман II (945 – 959) – клас X (931 – 944) (*Grierson* III/II, 549).

19. ПЛИСКА 1969

Gerasimov, IAI, 1979, XXXV, 138.

През 1969 г. в самото село са намерени неопределен брой сребърни монети – милиаренсии на Йоан Цимисхий (бюст на императора/кръст). Д – р Хараланов видял само 2 екз. – милиаренсии на Йоан Цимисхий.

20. ПРЕСЛАВ 1978

Йорданов 1983, 8 – 11.

При засаждане на лозе в м. „Кастана“ в Преслав през пролетта на 1978 г. е открито съкровище от златни накити и предмети, между които и 15 монети. Монетите са милиаренсии на Константин VII и Роман II, клас VI (945 – 959) (*Grierson* III/II, 557).

21. ПЛИСКА 2000

Жекова 2003, 125.

През 2000 г. източно от Голямата базилика е намерена с металотърсач от частно лице малка находка от 9 фолиса: 7 на Лъв VI (886 – 912) и 2 на Константин VII (913 – 959).

22. РИШ 2002

Жекова 2007, 368 – 374.

Находката произхожда от района на Ришкия проход. Състои се от 10 фолиса на Константин VII (913 – 959), клас V (945 – 950) (*Grierson* III/II, 565). Само един екземпляр е оригинална константинополска емисия. Останалите 9 са имитационни.

23. КАСПИЧАН 2003

Жекова 2004, 311.

През 2003 г. в района на Каспичан е намерена малка колективна находка. Съставена е от 10 фолиса – 8 на Лъв VI (886 – 912) и 2 на Константин VII (913 – 959). Откупена е от АМ – Варна.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Аладжов 1985: Ж. Аладжов. Съкровище от византийски златни монети от Плиска. – Нумизматика, 1, 1985, 31 – 40.

Ангелова, Пенчев 1989: С. Ангелова, В. Пенчев. Сребърно съкровище от Силистра. – Археология, 2, 1989, 38 – 43.

Божилов, Гюзелев 1999: И. Божилов, В. Гюзелев. История на средновековна България VII – XIV в. София, т. 1, 1999.

Борисов, Рабовянов 2008: Б. Борисов, Д. Рабовянов. Разкопки на пътна станция, ранновизантийска крепост „Кастра Руба“, ранносредновековно селище и некрополи в м. Калето край с. Изворово, Харманлийско. – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 525 – 528.

Бъчваров 1990: И. Бъчваров. Колективни монетни находки от крепостта Ряховец при Горна Оряховица. – Нумизматика, 3, 1990, 32 – 43.

Герасимов 1939: Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1939 г. – Известия на Българския археологически институт, XIII, 1939, 340 – 345.

Герасимов 1950: Т. Герасимов. Колективни находки на монети. – Известия на Археологическия институт, XVII, 1950, 316 – 326.

Герасимов 1955: Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1951, 1952, 1953 и 1954 г. – Известия на Археологическия институт, XX, 1955, 602 – 611.

Герасимов 1959: Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1956 г. – Известия на Археологическия институт, XXII, 1959, 356 – 366.

Герасимов 1962: Т. Герасимов. Монетни съкровища намерени в България през 1958 и 1959 г. – Известия на Археологическия институт, XXV, 1962, 225 – 233.

Герасимов 1967: Т. Герасимов. Монетни съкровища намерени в България през 1966 г. – Известия на Археологическия институт, XXX, 1967, 187 – 191.

Герасимов 1969: Т. Герасимов. Съкровища с монети, намерени в България през 1967 г. – Известия на Археологическия институт, XXXI, 1969, 231 – 237.

Дзанев 2007: Г. Дзанев. Колективна находка на солиди от X век в Абритус. – В: Сборник в чест на проф. дин. Рашо Рашев „Изследвания по българска средновековна археология“. Велико Търново, 2007, 368 – 374.

Дражева, Момчилов 2013: Ц. Дражева, Д. Момчилов. Археологически проучвания на обект „Късноантична и средновековна крепост Аква Калиде – Терма“, Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, Бургас. – Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 424 – 425.

Жекова 2000: Ж. Жекова. Монетите на Никифор I Геник (802 – 811) и Плиска. – Плиска – Преслав, 8, 2000, 168 – 171.

Жекова 2003: Ж. Жекова. Монетни находки от средновековни селища в Новопазарско. – Плиска – Преслав, 9, 2003, 121 – 128.

Жекова 2004: Ж. Жекова. Монети и монетно обръщение в средновековния Шумен и неговия хинтерланд (V – XV в.). Докторска дисертация.

Жекова 2007: Ж. Жекова. Колективна находка с фолиси на император Константин VII от района на Ришки проход. – В: Сборник в чест на проф. дин. Рашо Рашев „Изследвания по българска средновековна археология“. Велико Търново, 2007, 368 – 374.

Жекова 2014: Ж. Жекова. Оловни печати от Разград и региона в колекцията на Регионален исторически музей Шумен. – Известия на Регионален исторически музей Разград, 1, 2014, 520 – 532.

Йорданов 1983: И. Йорданов. Монетите от Преславското съкровище. – Нумизматична информация. София, 1983, 8 – 11.

Йорданов 1983: И. Йорданов. I. Jordanov. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, Volume 1 – 3, Sofia, 2003, 2006, 2009. Addenda et Corrigenda (2). – България в европейската култура, наука, образование, религия. Част 1. Материали от Четвъртата национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България“. Шумен, 2015, 223 – 305.

Класнаков 2015: М. Класнаков. Византийски златни монети от Аква калиде (Бургаски минерални бани) – сезон 2012 г. – Известия на Бургаския музей, 5, 2015, 271 – 273.

Класнаков 2018: М. Класнаков. Византийски златни монети от Аква калиде (Бургаски минерални бани) – сезон 2012 г. – В: Aquae Calidae. Любимите бани на императори, царе и султани. Бургас, 2018, 109 – 115.

Пейков: А. Пейков. Колективна монетна находка от началото на IX век. – В: Сборник Традиции и приемственост в България и Балканите през средните векове. Изследвания и материали от международна научна конференция в чест на 60 – год. на проф. д.и.н. Йордан Андреев. Велико Търново, 2003, 128 – 130.

Пенчев 1991: В. Пенчев. Колективна находка от медни византийски монети от втората половина на VII в., намерена в Несебър. – Нумизматика, 3 – 4, 1991, 5 – 9.

Херман 1986: Й. Херман. Старобългарското селище над античния кастел Ятрус – Кривина при град Русе, НР България. – Iatrus – Krivina, III, Berlin, 1986, 18.

Юрукова 1978: Й. Юрукова. Монетните находки, открити в България през 1975 и 1976 г. – Археология, 4, 1978, 58 – 62.

Юрукова 1982: Й. Юрукова. Монетните находки, открити в България през 1980 г. – Археология, 1, 1982, 62 – 65.

Gerasimov 1979: T. Gerasimov. Trésors monétaires trouvés en Bulgarie au cours de 1968, 1969 et 1970. – Известия на Археологическия институт, XXXV, 1979, 134 – 141.

Grierson 1968 : P. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Vol. II/1 – 2, Washington, 1968.

Grierson 1973 : P. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Vol. III/1 – 2, Washington, 1973.

Morrisson 1970: C. Morrisson. Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliotheque Nationale. Paris, 1970.

Morrisson, Popović, Ivanišević 2006: C. Morrisson, V. Popović, V. Ivanišević. Les Trésors monétaires byzantins des Balkans et d`Asie Mineure (491 – 713). Paris, 2006.

Oberlander-Tarnoveanu 1995: E. Oberlander-Tarnoveanu. Notes on the Beginnings of the Bulgarian Medieval Coinage. – The Bulgarian Lands in the Middle Ages, 7th – 18th Centuries. International Conference a Tribute to the 70th Anniversary of Prof. Alexander Kuzev. Acta Musei Varnaensis, III/I, 2005, 183 – 214.

Schonert-Geiss 1986: E. Schonert-Geiss. Der Goldfund von Krivina. – Iatrus – Krivina, III, Berlin, 1986, 230 – 239.

Whitting 1968: P. Whitting. A late Seventh century hoard. – Numismatic Circular, 78, 1968, 370 – 371.

Wroth 1908: W. Wroth. Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum. London, 1908.

COIN HOARDS FROM THE EPOCH OF THE FIRST BULGARIAN KINGDOM

Zhenya Zhekova

(Summary)

Despite the assertion that the period of the First Bulgarian Kingdom was missing coinage, there have been registered more than 20 coin hoards so far related to time of 681 – 971. The common feature among them is their composition of golden coins small in number – between ten and twenty pieces. This circumstance is undoubtedly indicative of amounts set aside for daily exchange operations rather than accumulated in the form of deposits. The analysis of the hoards has been carried out according to the periods of their concealment.

Hoards with date of concealment 680/681

The first group contains the deposits buried during the events running north of the Balkan Mountain in 680/ 681. They are the hoards *Nessebar 1947, Nessebar 1975, Sofia region 1967, Gorna Oryahovitsa 1956, Castra Rubra 2007,* and *Silistra 1986.* The latest coins in *Nessebar 1947* and *Sofia region 1967* belong to Constantine IV Pogonatos (668-685). Their concealment is associated directly with the Bulgars coming and settling down south of the Danube and the recognition of the Bulgarian State by Byzantium.

Hoards with date of concealment the early 8th c.

The common feature between the three deposits of *Varna 1967, Nessebar 1980,* and *Aquae Calidae 2011* are the latest emissions that actually also are dating them. They belong to Emperor Justinian II from his first reign (685-695). The fact that emissions of Justinian II from his second reign (705-711) are absent in the hoards means these coins had not been yet struck to enter the deposits. The event resulting in concealment of the three hoards was the campaign of the Bulgarian Khan Tervel in the summer of 705. Leading a 15 thousand army of Bulgars and Slavs and accompanied by Justinian II dethroned in 695 the Khan set forth to Constantinople to restore the emperor on the throne. This event was the probable date for hiding the three hoards.

Hoards with date of concealment the year 811

We have two hoards or better to say two fragments of hoards registered up to now whose hiding is associated with the campaign of Nikephoros I in Bulgaria in the summer of 811 – *Kyulevcha 1966* and *Kapinovo.*

Hoards with date of concealment 968 – 971

The last group contains the largest number of hoards with date of concealment associated with the events from 968 – 971. The campaigns of the Kiev Prince Svetoslav in Bulgaria in 968 – 969, the Byzantine invasion in the spring and summer of 971, and the siege and fall of Preslav were collisions that shook the Bulgarian Northeast. For these reasons, all the hoards hidden around that date originate exclusively from the northeastern areas of the Kingdom – *Bratimir 1957, Krivina (Iatrus) – I – III, Malak Porovets, Abritus, Pliska 1969, Pliska 1983, and Preslav 1978.* Three smaller hoards can be related to the same time, containing copper coins – *Pliska 2000, Kaspichan 2003, and Rish 2002.*

Summarizing the data on the hoards here discussed we can draw the conclusion that they clearly outline the periods of concealment associated with distressing dates in the Bulgarian history. These were the events that marked the long road of consolidation of the Bulgarian State south of the Danube. It is not by chance that the two most important events - the recognition of Khanate in 680/ 681 and its conquest in 970/971 were accompanied by the largest number of hidden hoards. They show not only the political events, but also prove that the Bulgarians had a significant amount of Byzantine coins (golden, silver and copper) whose function was by no means representative alone.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА”

ЗА ПРЕДНАЗНАЧЕНИЕТО НА НЯКОИ МОНЕТОВИДНИ ОЛОВНИ ПРЕДМЕТИ ОТ СРЕДНОВИЗАНТИЙСКИЯ ПЕРИОД

Николай МАРКОВ

Предметите, които ще коментирам в следващите редове, са били обект на осмисляне от учените поне от век и половина. И досега обаче, характерът им, респ. предназначението им не е окончателно определен. Това са сравнително малки кръгли оловни отливки, чиито диаметри са по-малки от 20 мм[1] и върху които са представени двустранно релефни изображения на византийски владетели (Алексий I Комнин, императрица Ирина и император Йоан II Комнин), на Исус Христос и на св. Димитър **(табло I. 1)**.

Първият им изследовател, немският ориенталист Андреас Мордман определя предназначението им така: „*Освен печатите, предназначени изключително за скрепяне на писма и документи или на стоки и др., ние имахме повод да разглеждаме в колекциите известен брой оловни образци, по които няма никакви следи от шнурчета, чрез каквито печатите са били прикрепяни към документите. Те са толкова многобройни, че един наш, твърде компетентен в областта на археологията съгражданин*[2] *е изказал предположението, че на тези образци трябва да се гледа по-скоро като на монети. ... Най-напред трябва да отбележим, че императорските печати от същото време са със значителни размери, около 3 – 4 сантиметра в диаметър, докато тези предмети не надхвърлят 1,5 см, което противоречи на виждането, че те биха могли да са служили за скрепяне на писма. Почти нищожната стойност на метала, [от който те са изработени] не дава възможността да приемем, че те са служили и за монети; най-малкото не си спомням да съм срещал у византийските автори от епохата сведение за това. И така, допускаме, че е по-вероятно те да са служили като някакъв вид жетони или като знаци, пропуски.*“ В последвалите редове, чрез привеждане на преразкази на константинополски практики, споменати от император Константин VII в неговата книга „За церемониите“[3], Мордман мотивира по-подробно това си виждане (Mordtmann 1873, 12 – 16). На края на частта за оловните византийски жетони, към коментара си за екземпляр от друг тип с видими следи от прекаран през него шнур, Мордман ни праща към сведение от началото на VI в., според което „*Демостен, префект на Едеса, събрал бедните и раздал на всеки от тях, като предварително ги бил определил чрез оловни марки, окачени на вратовете им чрез канапчета, по една ливра хляб за прехраната им.*” (p. 16)[4]. Само четири години по-късно, споменатият труд на Мордман е последван от работата на френския изследовател и страстен колекционер Албер Сорлен Дорини, посветена на печатите на Комнините. В общи линии в нея е повторено достигнатото от Мордман, като към образците, споменати в него, са прибавени и такива на императорите Йоан II Комнин (определен в съвремието ни като монета на Алексий I Комнин) и на Мануил I Комнин (Sorlin-Dorigny 1877, 89 – 91, Pl. IV, 6 – 7)[5]. Виждането за характера на тези малки оловни предмети не се променя, когато няколко години по-късно те попадат в кръга на научните интереси и на забележителния френски византинист и нумизмат Гюстав Шлюмберже. В работата си, посветена на византийските манастирски жетони и благотворителни тесери, публикувана през 1880 г., той също приема доводите на Мордман и на Сорлен Дорини, като в подкрепа привежда и целите пасажи от Книга за церемониите на император Константин VII (Schlumberger 1895, 286 – 289). Заключението му е категорично: *„Тези многобройни малки паметници, които със сигурност никога не са служили като монети, са най-вероятно онези императорски тесери, за чиято употреба се споменава толкова често в Книга за церемониите"* (Schlumberger 1895, 288).

---

[1] Тази горна граница на диаметрите на разглежданите паметници е посочена от Майкъл Хенди (Catalogue 1999, 231, 234,235, 239).

[2] Името на този изследовател на константинополските древности не е споменато от Мордман.

[3] Виж преводите им в приложенията, включени в края на настоящата работа. Това са фрагментът от Книга за церемониите на Константин VII и трактатът на Филотей, който в миналото не е бил приеман за самостоятелно съчинение.

[4] Превод на недобре преразказания от него текст виж в приложенията на настоящата работа.

Авторитетът на Шлюмберже е толкова голям, че становището му, въпреки очевидната невъзможност сведенията за употреба на жетони (наречени в изворите *τὰ σφραγίδια*, *σφραγίδιας*, т.е. печатчета) от споменатите текстове да бъдат отнесени със сигурност към описаните оловни монетовидни паметници[6], мнението му остава неоспорено почти до съвремието ни. През 70-те години на миналия век неколцина английски нумизмати правят опит за преосмисляне на тази представа за характера на тези необичайни предмети. Това са Дейвид Меткалф (Metcalf 1978, 574), Филип Гриърсън (Grierson 1982, 225, 227 – 228) и Майкъл Хенди, последният от които окончателно затвърждава представата, че макар и за кратко време след 1092 г., те били изпълнявали ролята на редовно циркулиращи монети на равностойността на един или на половин тетартерон. Ето какво изтъква той като основен мотив за въвеждането в обръщението на тези „монети": *„За да се отбележи решителното скъсване* [със старата монетна система, б.м.] *било необходимо, „коронационната" емисия на тетартерите да бъде отсечена от олово, вероятно с традиционната стойност 1/288 от номизмата, но сега във връзка с електроновите trachy които, както е отбелязано по-горе, може и за кратко да са се запазили, като стандартни монети в предварителната фаза на новата система, и които наистина изпълнявали тази си роля отчасти при Nea Logarikē[7]. Дали използването на олово е било предназначено като временна мярка и просто като психологически знак за скъсване с миналото или то е било предвидено за по-трайно ползване, остава неясно, а целта, която си били поставили, във всеки случай се оказала излишна, поради приемането на златната перпера като нова стандартна монета ..."* (Catalogue 1999, 198). Тезите им са приети безрезервно и от водещия френски нумизмат г-жа Сесил Морисон, която безкритично записва в свой труд, посветен на оловните византийски монети от VI – VII в. следното: *„Въпреки, че в монетните сбирки те са заведени при монетите, а не при печатите, нумизматите и досега не ги включваха в каталозите си, тъй като се съмняваха, че това са монети. Напоследък ... при подготовката на том IV от каталога на Дъмбартън Оукс (1081 – 1261) г-н Хенди е предложил да ги включи наново в монетните поредици, виждайки в тях половин тетартери.*“ (Morrisson 1981, 121) За да стане ясна позицията ѝ, години по-късно, в друг свой труд С. Морисон ще обобщи: *„... аз приемам за оловни монети всеки монетовиден екземпляр:*

---

[5] Жетоните, които Дорини приписва на Алексий I Комнин и на Йоан II Комнин, трябва да се отнесат към управлението единствено на Алексий I Комнин. Аз не познавам жетони на Мануил I Комнин. Вероятно упоменаването им от Дорини е грешка, възникнала при неправилно разчитане на името на владетеля от лошо запазен екземпляр от жетоните на Алексий I Комнин.

[6] Тук се изкушавам да споделя виждането си и по една друга тема, засягаща според мен пряко употребата на такива жетони. В един недобре обяснен и досега текст от края на VIII в. (Хрониката на Георги Монах (Амартол): *„Тиранинът* (т.е. император Лъв V, б.м.) ... [*наредил да*] *ръкоположат вместо него* (т.е. вместо патриарх Никифор, б.м.) *Теодот из спатариите, наричащ се Каситеритас, прозвище, което той получил от театъра."* (Сенина 2014, 117 – 118; виж за същото и житието на Никита Мидикийски, създадено преди 847 г. То може да се прочете в приложенията у Афиногенов 1997, 173). Обяснението, което традиционно се дава за възникването на това прозвище е, че Теодот го получил заради пристрастеността си към театъра, зрелищата, във връзка изглежда с някакъв театрален персонаж – бакърджия, калайджия (Сенина 2014, 108 – 109, бел. 165; виж още и у Pratsch 1999, 262). Обаче, в работата на А. Каждан „Византийская культура (X – XII вв.)", препубликувана в Санкт-Петербург през 2006 г., на с. 91 се чете: *„Патриарсите разпределяли оловните тесери-жетони, за които се случвало с часове да се чака на опашка; след това тесерите се обменяли за милостиня."* Тъй като тази работа на Каждан няма строго научен характер, липсва и посочването на какъвто и да е източник за това твърдение. За съжаление не успях да намеря текстът, който очевидно Каждан е ползвал, за да запише тези редове. Знае се добре обаче, че в Константинопол били раздавани и оловни тесери, осигуряващи достъп до зрелищата, организирани на Хиподрома. Дали Патриарх Теодот Каситерас не се бил ангажирал и с тяхното раздаване и по-скоро това да е било повода, поради който получил прозвището си? Въпреки, че добре познавали двата метала, поради което те имали и различни названия (*μόλυβδος*, олово, и *κασσίτερος*, калай), гърците не правели голяма разлика между тях. (Виж бележки по това у Dossin 1971, 12). Добър пример за това уподобяване впрочем, е и руското название на калая – олово.

[7] За новата форма на събиране на данъците, въведена от император Алексий I Комнин, която вървяла успоредно с монетната реформа виж по-подробно у Morrisson 1979, 419 – 464.

- върху, който са представени монетни символи (като означението за стойност) или отпечатъци аналогични на тези от монетните номинали от други метали;

- всеки оловен екземпляр, с отпечатък или без такъв, намерен заедно с други монети в съкровищата или в находките;

- евентуално, всеки екземпляр, от който са открити по-големи количества на едно място или в пластове, датиращи от време, през което е нямало никакви други разменни монети;

- всеки оловен екземпляр, независимо от типа му, отнасящ се към място и време, в които емитирането и обращението на оловото са документирани чрез текстове.“ (Morrisson 1993, 86). Водена от тази логика, по въпроса за разглежданите тук паметници, в същия си труд С. Морисон записва: *„В края на XI век Алексий Комнин емитирал малки оловни екземпляри с диаметър от 19 мм и със средно тегло от 4,5 г, от типове, наподобяващи коронационните му монети. Изобилието от запазените екземпляри, подобието на типовете им и на техните метрологични характеристики с тези на медния тетартерон, въведен с реформата от 1092 г., разрешават да ги приемем за една извънредна монетна емисия.*“ (Morrisson 1993, 92).

За да довърша с прегледа на мотивите на привържениците на хипотезата, че по времето на Алексий I Комнин във Византия, по-точно през 1092 г. в Константинопол и в Солун, били емитирани малки оловни монети с номинали от 1 или ½ тетартерон, трябва да спомена и мнението на г-жа Пагона Пападопулу. През 2005 г., при работата си със сбирката от 16 подобни „монети“, съхранявани в Националната библиотека на Франция, тя предлага да се обърне повече внимание на временната липса на мед във Византия по това време, причинено от загубата на малоазийските и понтийските медни мини, първите от които преминали в ръцете на селджуците, а вторите в ръцете на Теодор Габрас, откъснал района на Трапезунд (Papadopoulou 2005, 23 – 24).

Тук, за пълнота на работата си, ще посоча само за сведение, излезлите впоследствие две обобщителни разработки, в които са представени подобни „монети“, тази на Георге Мънуку-Адамещяну и на Ингрид Пол, публикували познатите им екземпляри от румънските колекции (предимно от колекция Оргидан) (Mănucu-Adameşteanu, Poll 2004 – 2005, 537 – 553) и тази на Женя Жекова, представила няколко екземпляра от България (Жекова 2009, 139 – 148). Тъй като и в двете работи няма изложени други мотиви, които да утвърждават представата за тези „паметници“ като за монети, на тях няма да се спирам.

Случаят вероятно с успоредното „емитиране“ на оловни и на бронзови монети не е изолиран. Подобни „емисии“ са познати и от античността. Както и в разглеждания тук случай, нумизматите са имали склонността да обясняват появата на оловните „монети“ с моментна необходимост от ерзац-монети, възникнала в резултат от някаква криза.[8] Неяснотите около такова на пръв поглед приемливо обяснение започват обаче оттам, че са установени и немалко „оловни емисии, пуснати в обращение“ и в богати райони, при това във времена, когато очевидно в тях е нямало кризи (Callatay 2010, 227 – 228).

А как всъщност били преодолявани кризи от подобен характер във Византия? Както добре се знае, като първа мярка в такива случаи било намаляването на чистотата на благородните метали в златните и в сребърните монети. Примери за такова действие има твърде много, за да се спирам обстойно на тях. За подкрепа на твърдението си тук ще дам само любопитния пасаж от хрониката на Рамон Мунтанер, касиер на наетата от император Андроник II каталанска „компания“ за войната срещу турците в началото на XIV в. (1304 г.). Ето какво гласи той: *„И когато мирът беше сключен, великият*

---

[8] Виж интересни бележки по този повод у Callatay 2010, 219 – 255, по-специално pp. 226 – 227.

дук[9] *каза на императора да се разплати с компанията. Императорът*[10] *каза, че ще го направи. Той заповяда да се отсекат монети, наподобяващи венецианския дукат*[11], *всяка от които струваше по 8 барселонски динери*[12]. *А след като ги направиха, ги нарекоха „базиликонс"*[13]. *Те не струваха и три динери, но той поиска да имат курс на цената на онези, които струваха 8 динери; и заповяда всеки, който вземе от гърците кон, муле или мулица, храни или други неща, да ги заплаща с тези монети. И правеше всичко това с лошо намерение, за да проникне омразата и злината между населението и войската [...] А великият дук отказа да приеме тези монети. ...*" (Muntaner 1860, 398 – 399). На второ място, очевидно в екстремни моменти, по заповед на императорите бил събиран (несъмнено насилствено) необходимият за производството на монети метал. Добре познати са случаите, в първия от които, наистина или митологизирано, император Ираклий, наредил да се претопи грандиозната бронзова волска глава, украсявала константинополския Форум Бовис, а от метала ѝ да бъдат насечени монети, с които да се заплати на войската му, изпратена в провинция Понт (Janin 1950, 74). По времето на император Юстиниан II по подобен начин постъпил и протекторът Куриос. За да плати, дължимия данък на варварите, той наредил сребърната статуя на император Валентиниан, възвишаваща се на арката на Амастрион да бъде съборена, а от метала ѝ да бъдат насечени необходимите за целта монети (Janin 1955, 88). Впрочем, ако се вярва на думите на Никита Хониат, нима по същия начин не постъпили новите латински господари на Града, някъде непосредствено след превземането му през 1204 г.? („*Нуждата от пари – защото нали е неутолима варварската лакомия? – ги подтикна да се нахвърлят върху бронзовите статуи, които те хвърлиха в огъня ... за монети с най-ниска стойност*[14]." (по-подробно у Марков 2012, 245-252). Нима самият Алексий I Комнин не постъпил така, именно когато в началото на управлението си изпитвал изключителна нужда от пари. Краткият разказ на съвременника му Йоан Зонара дава добра представа за неговите действия: „*...За нуждите си императорът изпитвал недостиг от пари*[15] *и за да ги добие изнамерил напълно лишени от логика и от милосърдие способи – бирниците изисквали несправедливи и прекомерни поземлени данъци, като взимали дори собствеността и от онези, които не били обложени с тях, от каквото и естество да били те*[16]. *За тази цел били разпратени навсякъде бирници и проверители, за да опишат собствеността на всички поданици, като им налагали новоизмислени данъци, наричайки ги излишъци и извънредни, като прилагали и всякакви други средства за ограбване, без да щадят [дори] и църковните дарения*[17]. *Като разбрал, че номизмите били фалшифицирани от предшествениците му*[18], *императорът наредил да бъдат насечени други, от мед, и употребявал тези монети за собствените си и за държавните разплащания, докато за заплаща-*

---

[9] По това време, т.е. през 1304 г. велик дук е предводителят на каталаните Роже де Флор.

[10] Император Андроник II Палеолог.

[11] В оригинала „*en manera de ducat Venecia*". Става дума за сребърния венециански дукат (grosso), а не за златния венециански дукат, както неправилно е отбелязано в бележките към българското частично издание на хрониката на Мунтанер (с. 110). Действително със седналия насрещно Христос на лицето и с двете изправени насрещно фигури на Андроник II Палеолог и съимператора му Михаил IX Палеолог от опаковата страна, в иконографско отношение василиконът повтарял почти изцяло венецианския първообраз. Подобието било подсилено и от названието на монетите – венецианската монета била наричана *ducato*, т.е. „монетата на дожа", а византийската *βασιλικόν*, т.е. „монетата на василевса" (в някои византийски текстове василиконът се среща и под названието *δουκάτον*). Освен тези външни прилики, василиконът имитирал венецианските монети и по метричните си данни. Той бил изработен от високопробно сребро и бил с нормативно тегло от 2,2 г. Първоначално курсът на василикона към златната перпера бил утвърден въз основа на традиционното съотношение на златото към среброто на 1:12. Впоследствие, във връзка с промяната на цената на среброто и то било променяно (виж по-подробно у Hendy 1985, 531 – 533).

[12] В оригинала „*VIII diners Barceloneses*". Барселонските динери били билонови монети с тегла малко под 1 г.

[13] В оригинала „*vincilions*".

[14] Т.е. за направа на бронзови монети.

[15] За това, че императорът действително имал сериозни затруднения с парите свидетелства и Ана Комнина (Dawes 2000, 64).

[16] За трудностите около данъчните сборове в края на XI век виж по-подробно у Svoronos 1959, 89, sqs.; виж още и у Chalandon 1900, 301 – 309; виж също и у Morrisson 1979, 419 – 464.

[17] За посегателствата върху църковните съкровищници на император Алексий I Комнин, извършени от него през 1082 и 1087 виж по-подробно у Gautier 1970, 8-9; за първото посегателство виж също и разказа на Ана Комнина (Dawes 2000, 83 – 84).

[18] За непрестанното намаляване на чистотата на златните монети, практика установена още от времето на император Константин IX Мономах (1042 – 1055), виж събрани данни от Ф. Гриърсън (Grierson 1954, 379 – 394); таблиците с анализите за чистота на златото на изследваните от него 88 монети са поместени на сс. 392-393). В обобщен табличен вид резултатите от тази работа на Гриърсън могат да се видят и у Svoronos 1959, 98).

нето на таксите, данъците и [другите] приходи, той изисквал монетите да бъдат златни, или наполовина от злато, а понякога и от мед[19]. *Тъй като имал нужда от мед, той наредил да направят от оболите*[20] *номизми, както и да съборят някои бронзови статуи, за да насекат от тях статери*[21], *но тъй като бил недоволен и от това, той въвел нови десятъци. ...*" (Ioannis Zonara, 737 – 738)[22]. Със сигурност, при по-обстоен преглед в достигналите до наши дни византийски извори ще се намерят и други сведения, свидетелстващи за такова поведение. Със сигурност обаче, дори и най-ревностният им изследовател няма да открие в тях дори и намек за производство на оловни монети. Това, разбира се не е случайно. Просто такива монети никога не са били отсичани в императорските монетарници, нито в Константинопол, нито в Солун. Тук трябва да напомня добре познатия на нумизматите израз на г-жа Мария Радноти-Алфьолди „*Blei is eigentlich kein Münzmetall*" („Оловото изобщо не е считано като метал за производство на монети.") (Radnoti-Alföldi 1978, 25), който поне за мен, е несъмнено справедлив. Лесно е да се прозрат причините за това. Ще ги поднеса във възможно най-синтезирания им вид.

На първо място трябва да бъде споменат добре познатият закон Lex Cornelia testamentaria nummaria, известен по-късно и като Lex Cornelia de falsis, в който императивно е записано: „*Законът Cornelia разпорежда, че онзи който подправя златото като го е сплавил с друг метал, или прави монети от лошо сребро, ще бъде обвинен в престъпление като фалшификатор*". ... „*Същият закон забранява да се купуват и продават калаени или оловни монети с измамни цели.*" (Dig. XLVIII. 10. 9.). Последната разпоредба от приетия още по времето на управлението на Сула (предполагаемо през 81 г. пр. Хр.), за съжаление достигнала до нас само в анотация, е действала очевидно много дълго, тъй като тя била включена в сборника от закони, създаден по времето на император Юстиниан I и утвърден от него през 533 г. като общ закон за империята. Вкоренеността на византийското общество в римските му традиции дава основание да се приеме, че действието на забраната за „*купуване и продаване на калаени и оловни монети с измамни цели*" е продължила да се съблюдава и през следващите столетия, а производството на подобни монети е било приемано за фалшификация. Действително в някои византийски монетни емисии, напр. тези от Херсон, в определени моменти съдържанието на олово било необичайно завишавано (до 60% при император Лъв VI), но те все пак не били монети от чисто олово.

На второ място, трябва да изтъкна, че производството на оловни монети било неприемливо, най-малкото за това, че фалшифицирането им би било толкова лесно (чрез отливане), че могло да се извършва и при домашни условия, практически от всеки. Освен това, от ядрата им биха могли безпроблемно да бъдат отнемани значителни количества метал, което впрочем, едва ли е било от съществено значение поради изключително ниската стойност на оловото[23].

Опитите на С. Морисон да утвърди представата ни, че такива монети били ползвани във Византия, с привличането на примери от Индия (южен Декан), Бирма, Южен Китай и др. са несъмнено заслужаващи внимание, но са твърде неубедителни що се отнася до европейското, в частност византийското монетосечене. Нещо повече, примерът, който тя привежда за употребата на оловни монети в Бахрейн, убеждава по-скоро за обратното. Ето текстът на това любопитно сведение, излязло изпод ръката на персийски пътешественик, преминал през този остров в Персийския залив през 1501 г. „[*Тук*] *търговските сделки се извършват с олово, съдържащо се в kufs* (кошници или торби, б. С. М.), *всяка с тегло от 6000 дирхама* (около 17,8 кг, б. С. М.). *Когато сделката е сключена, определени-*

---

[19] Този „тъмен" пасаж е бил отдавна обект на сериозни научни занимания, в резултат на които днес е достигнато до виждането, че споменатите от Зонара „златни" монети са хиперпероните, „наполовина златните" монети са електроновите трахеи, а „медните" са съответно билоновите трахеи на Алексий (Hendy 1985, 516). За съотношенията между тях и за преизчисляването им при данъчните сборове виж вече споменатата чудесна работа на Svoronos 1959, 89 et sqs., където е представено също и обяснение за вида им, различаващо се малко от това на Хенди (за съотношенията между солидите, номизмите, милиарисиите и фолисите по времето на Алексий I Комнин виж у Своронос таблицата на с. 107).

[20] Т.е. от медните монети, фолисите.

[21] Т.е. златни монети, номизми.

[22] Частичен превод и коментар на този текст и у Hendy 1985, 516.

[23] За стойността на оловото по това време във Византия виж у Morrisson 1993, 82 – 83; според нея една перпера имала приблизително равностойността на 1728 оловни монети с тегла от 4,5 г .

ят брой кошници се преброяват и ги отнасят; износът на тези монети е забранен.“ (Morrisson 1993, 94). Очевидно броят на оловните монети в кошниците е бил толкова голям, че никой не ги е и броил. Нима при изключително ниската цена на оловото спрямо другите метали във Византия, то малките оловни „монети“ от времето на Алексий I Комнин, ако бяха действително ползвани за нуждите на местната търговия, те биха били намирани именно в такива огромни колективни находки? Реалността обаче е друга. Находките им, за съжаление в голямата им част случайни, без данни дори за местонамирането им, са обичайно единични екземпляри.

Трябва да отбележа и това, че количеството на намерените досега оловни „монети“ с образа на император Алексий I Комнин е значително. Освен публикуваните вече близо стотина екземпляра, аз познавам поне още толкова, съхранявани както в частни, така и в музейни колекции, при това моите познания се основават на прегледа на колекции единствено от България. Но точно това обстоятелство е особено важно. Отдавна се знае, че подобни нередовни монетни емисии, имащи за цел да компенсират някакъв временен недостиг на дребни номинали, са били разпространявани обичайно на малки територии, в близост до емисионните им центрове. Случаят с тези „монети” очевидно не е такъв. Защо, ако те действително били емитирани в Константинопол и в Солун, като при това имали твърде кратък период на употреба, както твърдят нумизматите, утвърждаващи монетния им характер, те се намират в такива значителни количества в България? Ако те биха били образци (спесимени), предоставяни на сарафите за запознаване с новите монети, с какво може да се обясни именно тяхната изключителна разпространеност в сравнение с други, познати само с по няколко броя или дори единични оловни „монетни“ екземпляри, с образите на други византийски владетели от X и XI век, някои от които са отпечатани с матрици, а други може би са отливки?[24] Защо подобни образци не са ни известни и от другите монетни следреформени типове на Алексий I Комнин? Очевидно по това време във Византия се било случило нещо необичайно. Какво обаче било то? Отговорът според мен е много ясен. За да заздрави разклатените финансови дела на държавата, императорът разпоредил успоредното провеждане на монетна и наложената от въвеждането ѝ данъчна реформа, което било свързано с необходимостта от преизчисляване на данъците. Това било сложна задача, изискваща за решаването ѝ изграждането на ефективна организация, включваща армия от държавни чиновници. Само че по това време смятането не било така лесно, каквото е днес. Още не бил възприет десетичния знак, не се ползвала и нулата[25] (**табло I. 2**), а записите на по-големите суми били огромни натрупвания на буквени означения. Сметките, които трябвало да се извършат се правели върху сметководни маси (ἄβαξ, абакс), чиито дървени или каменни повърхности били разграфени на колонки и редове, често и цифрово обозначени. По тях се местели камъчета или жетони (*ψῆφοι*, *calculi, méreaux à compte*), с чиито позиции се обозначавали конкретни цифри (суми). Този примитивен, но едновременно с това ефективен начин за извършване дори на сложни математически операции бил познат от дълбока древност[26], поради което в гръцкия свят той бил прилаган от сарафите още от зората на монетосеченето.

---

[24] За пример ще дам само оловните „монети“ на императрица Ирина (797 – 802 г.) от сбирката на Закос (Zacos, Veglery 1972, № 41), за която е предположено, че може да е оловна монета или образец (pattern coin) на медния ѝ фолис; двата екземпляра на Константин VII и Зоя (914 – 919 г.), за които е предположено, че са служили като жетони за раздаване на зърно, които след употребата им били счупени (Zacos, Veglery 1972, № 64a, 64b); на императорите Роман I и Константин VII (931 – 944 г.) от сбирката на Закос (Zacos, Veglery 1972, № 67), за която е предположено, че е тесера, служила за благотворителни нужди (виж такъв отпечатък, но само на императорските образи върху оловна пластина, интерпретирана от изследователя ѝ като пломба, с която е била запечатана кесия със златни монети – у Пенчев 2008а, 53 – 56); на императорите Роман I Лакапин и Христофор (Пенчев 2008б, 71); на император Йоан Цимисхий (Пенчев 2008б, 71 – 73); на императорите Василий II и Константин VIII, намерена във Велики Преслав, и определена от автора на публикацията като „благотворителен жетон“ (тесера) (Аладжов 1995 – 1997, 99 – 100; виж и у Пенчев 2008б, 69 – 70; в тази работа (сс. 68-89) могат да се видят и други отпечатъци върху олово на византийски монети, някои от които едностранни. Авторът ѝ определя поотделно предназначенията им: една екзагия, три пломби за скрепване на кесии с монети и пет „продоволствени жетони“); любопитна е и оловната пластина, намерена във Велики Преслав с отпечатан еднолицево върху нея образ на владетел без поясняващи го надписи, определен като „тесера“ (Йорданов 2013, 62 – 68). Този и без друго непълен списък на подобни паметници би могъл да се увеличи многократно, ако се проследят и изданията на монетните аукциони. Например, без особена изненада намерих, публикуван на с. 79 (№ 3236) чудесен екземпляр на оловна „тесера“ на императорите Константин VII и Роман II (945 – 959 г.) в изданието на Stack’s Auction Gallery „Moneta Imperii Romani Byzantini“, за търга, проведен на 21 януари 2009 г.

[25] Този голям скок в математиката във Византия бил извършен от Максим Планудес едва в края на XIII в. Но до реалното му прилагане в живота трябвало да изминат още два века. (За Максим Планудес, както и трудът му, публикуван само на гръцки виж у Gerhardt 1865, XII+23; трудът на Планудес може да бъде прочетен и в превод на английски, извършен от Peter G. Brown „The Great Calculation According to the Indians of Maximus Planudes” на следния електронен адрес: http://www.maa.org/press/periodicals/convergence/the-great-calculation-according-to-the-indians-of-maximus-planudes-references-and-notes.

Не знаем, защо огромната част от тези сметководни жетони били оформяни като монети (Labrot 2013, 101). Може да се предполага, че причината за това е предназначението им да бъдат ползвани основно при търговията и при данъчните сборове, при които монетите били основно разплащателно средство (**табло I. 3**). Освен това, ако се съди по добре познатата френска средновековна практика, сметководителите на кралете и феодалите си служели с жетони, върху които била обозначавана принадлежността на господаря (изобразяване на гербовете им, изписване на имената им, или представяне на други добре разпознаваеми от съвременниците им владетелски символи), докато обикновените хора ползвали за търговските си нужди жетони с банални изображения (Rouyer, Hucher 1858, 16 – 17) – кръстове, шестлистници и др. До XIII в. сметководните жетони били изработвани изключително от олово, след което постепенно започнало производството им от медни сплави, сребро и дори от злато, като последните били ползвани обичайно от благородниците[27].

Подобни предмети са намирани при археологически разкопки и на Изток. За пример ще дам многобройните образци, открити при разкопки на територията на латинското кралство Йерусалим, проучени, систематизирани и публикувани наскоро от Робърт Кул (Kool 2013, 293-339). Названието, което той им дава обаче „оловни жетони монети" (*Lead Token Money*) и колебливо поднесеното му предположение, че с тях си служели изглежда вместо с монети е добро указание за неяснотата около предназначението на тези специфични предмети. Мотивите за това му предположение са повече от пренапрегнати. Намирането от иманяри на няколко от тях заедно с билонови монети от XII в. (Kool 2013, 297), както и на „съкровище" от 436 бр. идентични екзепляра (Kool 2013, 299) са като че ли единствените по-сериозни „доказателства" за тази им функция. Който не е контактувал с иманяри обаче, само той може да приеме „на вяра" твърденията им. Що се отнася до „съкровището", първо трябва да се знае, че при работата си един средновековен сметководител си служел обичайно с около стотина жетона, а понякога и с повече, и второ, нима съкровището не би могло да е продукцията на производителя им? Тъй като всички образци, представени от Кул са отлети (за производството на някои от тях са намерени и калъпите), вероятността това да бъдат монети (дори и емитирани неофициално) е всъщност много, много малка. Разбира се, с някои от образците е могло да се търгува, както е ставало по принцип и с жетоните, които били давани на занаятчии като равностойност на труда им, срещу които те добивали правото да се снабдяват с необходимите им продукти. Справедливостта изисква да спомена, че при опита да определи предназначението им, Кул също не изключва възможността, поне някои от описаните от него „жетони монети", да са служили като сметководни жетони или като игрални жетони („*as reckoning counters and gaming pieces*") (Kool 2013, 300).

Тук трябва да се отклоня отчасти от разказа си. Тъй като отдавна се занимавам с проучването на дребните оловни предмети от късната античност и средновековието още преди години обърнах внимание на една специфична група от предмети, датиращи към XI – XII в., които се възприемат от изследователите им традиционно като амулети[28]. Ако за някои от тях, поради наличието на петлички, това определяне на предназначението им може да се възприеме за безспорно, то за други това не може да бъде утвърдено със същата категоричност, най-малкото заради това, че по външния си вид те приличат много на някои от публикуваните от Р. Кул

---

[26] Изключително богата информация за работата с абак в древногръцкия свят може да се намери у Schärlig 2001. В този труд са представени всички достигнали до наши дни древногръцки абаци, разпределени в два типа, дадени са сведения за различните системи за смятане, при това придружени с многобройни примери за извършваните с тях математически операции.

[27] За работата на сметководителите в средновековието виж чудесния труд на Schärlig 2003.

[28] Виж: Дончева 2007

„жетони монети", както впрочем и на огромен брой от средновековните европейски жетони (*méreaux*). За съжаление, непознаването на някои специфични страни от живота в средновековна България, не разрешава да направя нито една крачка към изясняване на предназначението на тези предмети, без да рискувам да навляза в областта на фантастиката.

В граничния с Византия мюсюлмански свят също познавали оловните „монети". От тях са запазени обаче малобройни екземпляри. За пример от това „монетосечене" тук ще препратя читателя единствено към работата на Николаус Шиндел, в която се представят оловните монети от омаядския период (661-750 г.) (Schindel 2012, 269–279). Ето накратко заключенията на Шиндел:

Оловните монети на Баалбек показват, че понякога властите, отговорни за монетосеченето предприемали опити за емитиране на малки номинали от олово, вместо от мед. Високите тегла на местните оловни фулуси е указание за това, че имало някаква връзка между различните неблагородни метали. Поради това оловните фулуси трябвало да бъдат по-тежки от медните. Това е указание, че в Сирия омаядските фулуси имали реална, а не фиктивна стойност. Нещата изглежда били различни в Джурджан, защото теглата на местните монети от олово и от мед не се различавали, поради което тук оловните фулуси несъмнено имали фиктивна стойност.

По непознати причини, през късния Омаядски и ранния Абасидски период, малките номинали в района на Персийския залив били оловните монети.

Във времена на липса на малки номинали, оловните монети били произвеждани като „спасителни". Изработката им била много по-лесна от тази на медните монети. Вероятно, заради това, че към 749 г. (т.е. към края на омаядския период) производството на местните монети отивало към залеза си, на много места в Билад-ал-Шам (т.е. в Сирия) нуждата от монети или на жетони с локален характер, довела до производството на оловни фулуси. Докато официалните омаядски фулуси циркулирали свободно в Билад-ал-Шам, предполага се, че оловните монети били ползвани само на местните пазари и не били разпространявани извън района на производството им. Предполага се, че производството на оловни монети не е било обичайно и разпространено, което се обяснява с малобройността на познатите екземпляри (Schindel 2012, 270 – 271).

В действителност оловните средновековни „монети" са твърде редки находки за целия район на Източното Средиземноморие. Поради това и определянето на характера на това „монетосечене" е изключително комплицирано. Такъв, както видяхме е и случаят с представените тук оловни „монети" на император Алексий I Комнин. Развитата от мен хипотеза, че това са по-скоро сметководни жетони, ползвани от държавните служители при преизчисляването на данъчните сборове след 1092 г. със сигурност се нуждае от нови данни, чието откриване, вярвам, няма да закъснее.

ПРИЛОЖЕНИЯ

1.

Из Книга за церемониите на император Константин VII

Кн. II, гл. 81 (72) ... *Императорът събира в залата за угощения патрициите, стратезите, дворцовите служители и висшите служители и им дава жетони, за да ги раздадат на бедните, за да могат те да обядват с него в триклиноса на Деветнадесетте легла*[29]*, според един древен обичай. ...*[30]

2.

Из Трактата на Филотей (около 900 г.)

Раздел IV ... На Рождество, този бляскав и славен ден ...[на] 8-мия ден... преди императорът да възлегне пред масата, на другите легла се настаняват бедните, които са получили сфрагидии; докато те още се хранят, когато се поднасят десертите, атриклинесът събира сфрагидиите и според обичая, дава на всеки бедняк по една кесия, за сметка на идикос логос, съдържаща една номизма, като императорска благословия. ... Според обичая на благодарственото тичане, се раздават сфрагиди и на императора се предлага банкет на самостоятелна маса всред разкоша на триклиноса на 19-те приятни легла. Заедно с императора се хранят препозитите с евнусите протоспатари и примикюрите, на брой шестима, както и всички бедняци, които

---

[29] Залата събирала до 228 души.

[30] Преводът е направен по изданието на Vogt 1939, 160 – 161.

са получили императорските сфрагидии чрез ръцете на големците; на всеки от тях се дава по една кесия с номизма и една трета. …[31]

3.

Из хрониката на Исус Стилит, написана към 515 г.

43. Префектът Демостен отишъл при императора, за да го запознае с тия нещастия и получил значителна сума в злато, за да го раздава на бедните; когато се завърнал в Едеса, той давал всеки ден по една ливра хляб на онези, които, а те били много, бил маркирал с оловни печати, окачени на вратовете им. …[32]

4.

Из анонимна сирийска хроника, създадена преди 846 г.

През 1022 (= 711 г.) година Маслама изпратил емири по цяла Месопотамия; и те измерили земята, изброили лозята и насажденията, хората и добитъка, и окачили оловни медальони (numismata plumbea) около врата на всеки човек[33].

5.

Из хрониката на Псевдо-Дионис от Тел-Махре, създадена към края на VIII в.

За жигосващите[34] *и за маркировките*

Заедно с инспекторите той[35] *изпратил също жигосвачи и жегла, с които по заповед на инспекторите те трябвало да маркират по всеки заловен названието на града му или на селото му, за да могат впоследствие те да бъдат отведени по селата им и по родните им места. Захванали се с това преди всичко, за да удовлетворят алчността си. Те не само нанасяли тези маркировки, но прибавяли и много други. Жигосвачите залавяли първо първенците на мястото, като им казвали: „Нека всеки да доведе своите хора в града и никой да не излиза навън! Вие сте отговорни!“ И когато тези първенци довели всички от селата им, [жигосвачът] ги маркирал. Върху дясната ръка той нанасял името на града, а на лявата: „Месопотамия“. Той окачвал на врата на всеки два медальона, от които на единия било изписано името на града, а на другия – това на областта. По принцип той събирал по един зуз на всяка група от трима души. Той записвал също името на човека, отличителните му белези, описанието му, жител на кое село и на коя област е. …*[36]

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Аладжов 1995-1997: Ж. Аладжов. Новооткрита средновековна тесера от времето на Василий II. – Нумизматика и сфрагистика, IV, 1995 – 1997, 99 – 100.

Афиногенов 1997: Д. Е. Афиногенов. Константинопольский патриархат и иконоборческий кризис в Византии (784 – 847). Москва, 1997.

Дончева 2007: С. Дончева. Медалиони от средновековна България. Велико Търново, 2007.

Жекова 2009: Ж. Жекова. Оловни монети на император Алексий I Комнин (1081 – 1118) от България. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 5, 2009, 139 – 148.

Йорданов 2013: И. Йорданов. Анонимен владетелски образ (IX – X в.) от Велики Преслав. – Историкии, 6, 2013, 62 – 68.

Каждан 2006: А. Каждан. Византийская культура (X-XII вв.). Санкт-Петербург, 2006.

Марков 2012: Н. Марков. Когато всички пътища водеха към Константинопол. Фабер, Велико Търново, 2012.

Пенчев 2008а: В. Пенчев. Интересен византийски сфрагистичен паметник от X век. – Известия на Националния исторически музей, XVIII, 2008, 53 – 56.

Пенчев 2008б: В. Пенчев. Отново за оловните пластинки с отпечатъци на изображения от златни и сребърни византийски монети върху тях, произхождащи от Североизточна България. – Известия на Националния исторически музей, XIX, 2008, 68-89.

Сенина 2014: Т. А. Сенина. «Лев преступник». Царствование императора Льва V Армянина в византийских хрониках IX века. Санкт-Петербург, 2014.

---

[31] Преводът е направен по изданието на Oikonomidès 1972, 164, 180, 218.

[32] Преводът е направено по изданието на Martin 1876, XXXVII.

[33] Преводът е направен по изданието Chronicon 1903, 177.

[34] В ползвания от мен превод тук се чете изразът *stigmatiseurs*, който може да се преведе изобщо с маркировчик. Двадесетина страници по-напред обаче (р.104-105), се чете, че знаците не трябвало да се изтриват никога и да бъдат пожизнени. Подобни знаци биха могли да бъдат само татуировките и жигосаните дамги. Трудно си представям обаче татуирането на стотиците хиляди поданици, облагани с новия данък.

[35] Управителят, на Месопотамия, назначен от халифа Абу Джафар ал-Мансур, вторият абасидски халиф. Според автора на хрониката събитието се отнася към началото на 70-те години на VIII в.

[36] Преводът е направен по изданието на Chabot 1895, 123-124.

Callatay 2010: Fr. de. Callatay. Les plombs à types monétaires en Grèce ancienne: monnaies (officielles, votives ou contrefaites), jetons, sceaux, poids, épreuves ou fantaisies? – Revue numismatique, 6, n. 166, 2010, 219 – 255.

Catalogue 1999: Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Vol. IV, Part 1. Washington, D.C., 1999.

Chabot 1895: J.-B. Chabot. Chronique de Denys de Tell-Mahré. IVème partie. Paris, 1895. **Chalandon 1900**: F. Chalandon. Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081 – 118). Paris, 1900.

Chronicon 1903: Chronicon ad annum Domini 846 pertinens. In: Scriptores Syri versio. Serie tertia – Tomus IV. Chronica Minora, Pars prior. Parisiis, 1903.

Dawes 2000: Anna Comnena. The Alexiade. Book III. IX. Translated by Elizabeth A. S. Dawes. Cambridge, 2000.

Dossin 1971: G. Dossin. Gréce et Orient. – Revue belge de philologie et d'histoire, 49, fasc. 1, 1971, 7 – 13.

Gautier 1970: P. Gautier. Diatribes de Jean l'Oxite contre Alexis Ier Comnène. – Revue des études byzantines, 28, 1970, 5 – 55.

Gerhardt 1865: C. I. Gerhardt. Das Rechenbuch des Maximus Planudes. Halle, 1865.

Grierson 1954: Ph. Grierson. The debasement of the bezant in the eleventh century. – Byzantinische Zeitschrift, 47, 2, 1954, 379 – 394.

Grierson 1982: Ph. Grierson. Byzantine Coins. Methuen & Co Ltd London, University of California Press, 1982.

Hendy 1985: M. Hendy. Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300 – 1450. Cambridge University Press, 1985.

Ioannis Zonara: Ioannis Zonarae Epitomae historiarum libri XVIII. III. Bonnae, 1897.

Janin 1950: R. Janin. Constantinople byzantine. Paris, 1950.

Janin 1955: R. Janin. Du Forum Bovis au Forum Tauri. Étude de topographie. – Revue des études byzantines. T. 13, 1955, 85 – 108.

Kool 2013: R. Kool. Lead Token Money in the Kingdom of Jerusalem. – The Numismatic Chronicle, 173, London, 2013, 293 – 339.

Labrot 2013: J. Labrot. État provisoire des recherches en matière de jetons et de méreaux médiévaux. In: La numismatique pour passion: Études d'histoire monétaire offertes à Suzanne Frey-Kupper par quelques-uns de ses amis à l'occasion de son anniversaire 2013. Lausanne 2013, 95 – 109.

Mănucu-Adameşteanu, Poll 2004-2005: Gh. Mănucu-Adameşteanu, I. Poll. Monede de plumb din epoca bizantină aflate în colecțiile din România (secolele V – VI şi XI – XII). – Pontica, XXXVII-XXXVIII, Constanța, 2004 – 2005, 537 – 553.

Martin 1876: abbé P. Martin. Chronique de Josué le stylite, écrite vers l' an 515. Leipzig, 1876.

Metcalf 1978: D. Metcalf. The tetarteron in the Twelfth Century. – Numismatic Circular, 86, 1978, 574.

Mordtmann 1873: A. Mordtmann. Sur les sceaux et plombs byzantins. Constantinople, 1873.

Morrisson 1979: C. Morrisson. La logarikè. Reforme monétaire et réforme fiscale sous Alexis Ier Comnène. – Travaux et mémoires, 7, Paris, 1979, 419 – 464.

Morrisson 1981: C. Morrisson. Monnaies en plombs byzantines de la fin du VIe et du début du VIIe siècle. – Rivista italiana di numismatica e science affini. Vol. LXXXIII, 1981, 119 – 132.

Morrisson 1993: C. Morrisson. Les usages monétaires du plus vil des métaux: le plomb. – Rivista italiana di numismatica e science affini. XCV, 1993, 79 – 101.

Muntaner 1860: Chrónica catalana de Ramon Muntaner. Texto original, y traduccion castellana, acompañada de numerosas notas. Barcelona, 1860.

Oikonomidès 1972: N. Oikonomidès, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Paris, 1972.

Papadopoulou 2005: P. Papadopoulou. Monnaies en plomb d'Alexis Ier Comnène dans la collection de la Bibliothèque nationale de France. – Bulletin de la Sociétè française de numismatique, n. 2, février 2005, 20 – 25.

Pratsch 1999: Th. Pratsch. Die Beinamen der Patriarchen von Konstantinopel zur Zeit der zweiten ikonoklasmus. – Die Patriarchen der ikonoklastischen Zeit. Germanos I – Methodius I (715 – 847). Frankurt am Main, 1999, 261 – 266.

Radnoti-Alföldi 1978: M. Radnoti-Alföldi. Antike Numismatik. Teil 1: Theorie und Praxis. Mainz, 1978.

Rouyer, Hucher 1858: J. Rouyer, E. Hucher. Histoire du jeton au Moyen Age. Ière partie. Paris, 1858.

Schärlig 2001: A. Schärlig. Compter avec des cailloux. Le calcul élémentaire sur l'abaque chez les anciens Grecs. Lausanne, 2001.

Schärlig 2003: A. Schärlig. Compter avec des jetons. Tables à calculer et tables de compte du Moyen Age à la Révolution. Lausanne, 2003.

Schindel 2012: N. Schindel. Umayyad Lead Coins. - In: The 3rd Simone Assemani Symposium on Islamic Coins. Trieste, 2012, 262 – 279.

Schlumberger 1895: G. Schlumberger. Monuments numismatiques et sphragistiques du Moyen Age Byzantin. Méreaux d'églises. – Tessères servant aux distributions charitables. Sceaux de fonctionnaires de l'assistance publique à Byzance. – Mélanges d'Archéologie Byzantine. Paris, 1895, 281 – 298.

Sorlin-Dorigny 1877: Al. Sorlin-Dorigny. Sceaux et bulles des Comnènes. – Revue archéologique. Nouvelle série, Vol. XXXIII, Paris, 1877, 89 – 91.

Svoronos 1959: N. Svoronos. Le cadastre de Thèbes. – Bulletin de correspondence hellénique, 83, 1, 1959, 1 – 145.

Vogt 1939: A. Vogt. Le livre des cérémonies. T. II. L. I. – Chapitres 47(38) – 92(83). Paris, 1939.

Zacos, Veglery 1972: G. Zacos, A. Veglery. Byzantine Lead Seals. Vol. 1, Basel, 1972.

ТЕКСТ КЪМ ИЛЮСТРАЦИИТЕ:

Табло I. 1. Сметководните оловни жетони от времето на император Алексий I Комнин. Според рисунките на Албер Сорлен Дорини от 1877 г. (Pl. IV, 6 – 7).

Табло I. 2. Алегорична фигура на Аритметиката. Под нея, седнали зад двете маси са представени Боеций и Питагор. Питагор прави сметки на абак с жетони, а Боеций прави изчисления с арабски цифри. Гравюра от труда на Gregorius Reisch „Margarita Philosophica nova“, издадена в Страсбург през 1508 г. Гравюрата предхожда частта за аритметиката.

Табло I. 3. Сметководна маса, разделена на квадрати (т.нар. échiquier), представена във френска миниатюра, украсяваща Библия от средата на XIII в. Персонажите са монаси – францисканец и доминиканец, които отказват услугите, предлагани им от евреи-лихвари. (Paris, Bibliothèque nationale, Ms. lat. 11560, fol. 138).

ON THE PURPOSE OF SOME COIN-LIKE LEAD ARTIFACTS FROM THE MIDDLE BYZANTINE PERIOD

Nikolay MARKOV

(Summary)

The artifacts commented on in the work have been the subject of study by scientists for at least a century and a half. However, their nature and their intended purpose have not yet been definitively determined. They are comparatively small round lead casts, less than 20 mm in diameter, on both their faces displaying embossed representations of Byzantine sovereigns (Alexios I Komnenos, Empress Irene and Emperor John II Komnenos), Jesus Christ or St. Demetrius (**Fig. 1**).

Almost up to our time, these objects were considered to be tesserae (tokens) handed down by the authorities to poor people for the right to receive food or other goods. In more recent times, they are defined as coins emitted by the Byzantine mints in Constantinople and Thessaloniki in 1092.

The analysis of the written sources here presented, as well as the observations of the author on numerous similar pieces coming from the Bulgarian lands have lead him to the conclusion that most probably they are rather accounting tokens employed by the Imperial officials in their work on tax recalculation following the mint reform conducted by Emperor Alexios I Komnenos in 1092.

ТАБЛО I

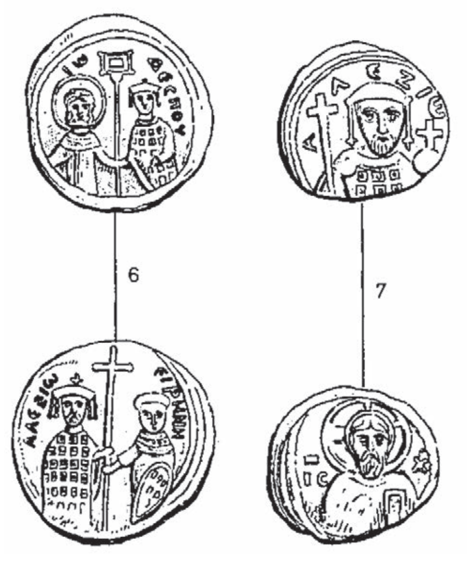

1

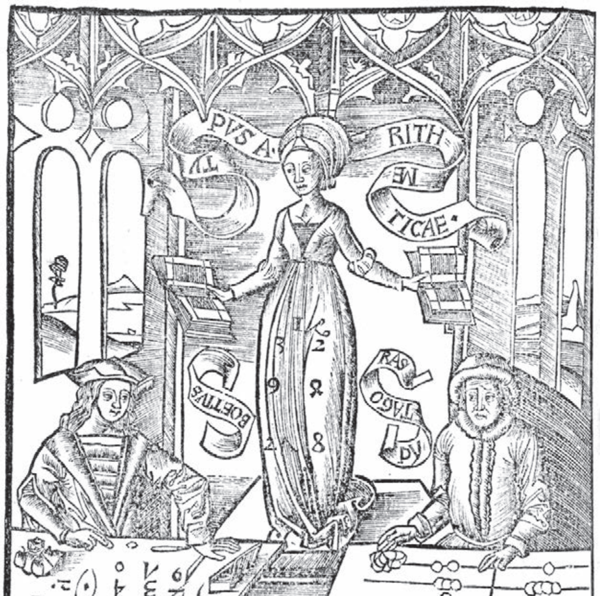
TYPVS ARITHMETICAE
BOETIVS
PYTAGORAS

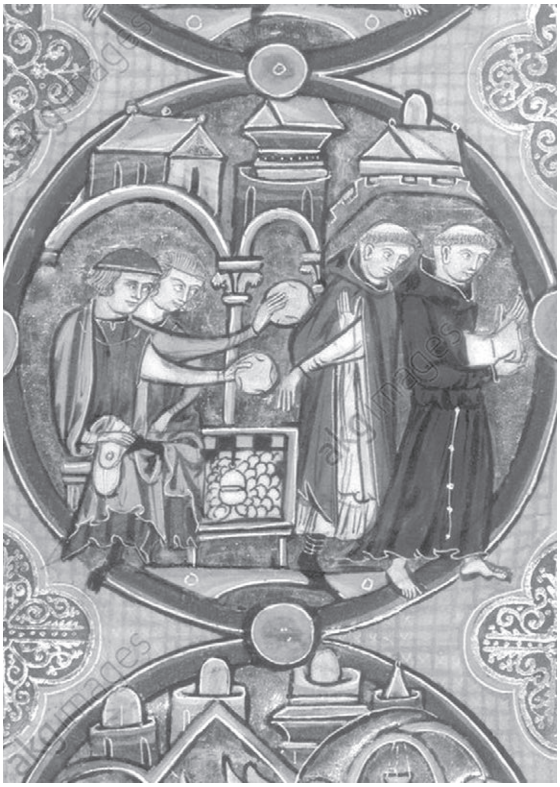

2

3

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА"

A NEW THESSALONIAN TYPE OF THEODORE KOMNENOS DOUKAS (1224-1230) IN THE PARIS COLLECTION

Cécile Morrisson and Pagona Papadopoulou

More than forty years ago, when the Catalogue of the Byzantine coins in the Bibliothèque nationale was published,[1] the period from 1204 to 1453 was not taken into consideration. Two reasons accounted for this incompleteness. First, the great complexity of the coinage issued during the last centuries of Byzantium. With the exception of Tommaso Bertelè's pioneering publications and Michael Hendy's path-breaking study of the period 1204-1261,[2] the Late Byzantine coinage remained largely a *terra incognita*. Second, and most importantly, the Paris collection was deprived of significant holdings from this period. In 1970, the series comprised only 270 specimens, the majority of which (64%) came from the Schlumberger collection. Continuous acquisitions in the following three decades (1971-2001), supported by the Cabinet's successive directors (Georges Le Rider, Hélène Nicolet, Cécile Morrisson and Michel Amandry) significantly augmented the series, which now numbers a total of 849 coins. Although it still lags behind the Dumbarton Oaks collection with its holdings of more than 2.000 late Byzantine coins,[3] it is now significant enough to envisage a publication that will give the opportunity to update our knowledge of the series.[4]

The re-examination of the late Byzantine material in the collection undertaken by the authors revealed previously unknown types and varieties. A new *stamenon* type of Theodore Komnenos Doukas (1224-1230) from the mint of Thessalonica forms the subject of the present article dedicated to the memory of Yordanka Youroukova.[5]

In the aftermath of the Fourth Crusade and the *Partitio Romaniae* (1204) a dramatic political fragmentation occurred that translated into the appearance of several coinages. All of them, at least for the period up to the 1260's, were modelled on twelfth-century Komnenian prototypes, which were sometimes copied faithfully, as in the case of the hyperpyra or of the so-called 'Bulgarian imitations'.[6] However, the competition between the successor states of Nicaea, Thessalonica and Trebizond resulted into the affirmation of local specificities, such as the promotion of local patron saints (St. Tryphon in Nicaea, St. Demetrios in

---

[1] Morrisson 1970.

[2] Hendy 1969; Bertelè 1964 (with his full bibliography).

[3] With the exception of specimens acquired after 1999, the late Byzantine coins of the Dumbarton Oaks collection along with those of the Whittemore collection have been published in DOC 4, volume 2 and DOC 5. The 159 uncatalogued specimens of this period are now on line: https://www.doaks.org/resources/coins

[4] While the printed catalogue is being prepared by the authors of the present article, a digitised version of the late Byzantine coins held in the Paris collection is available on the Gallica site: http://catalogue.bnf.fr/resultats-cote.do?cote=%22BYZ-%22&pageRech=rco.

The authors are grateful to the Cabinet des Médailles of the Bibliothèque nationale de France and especially to its current director, Fréderique Duyrat, for this collaboration, which renders accessible to the public the late Byzantine material during the temporary closure of the Cabinet des Médailles for renovation.

[5] Whom Cécile Morrisson first met in the Cabinet des Médailles in 1963 and who contributed with patience and understanding to the inventory of early Byzantine coin hoards in the Balkans (Morrisson et al. 2006).

[6] For an overview, see Morrisson and Papadopoulou 2003-2005 and Morrisson 2011.

Thessalonica and St. Eugenios in Trebizond[7]), or the celebration of civic identity, as in the case of Thessalonica, and possibly Arta.[8] In what follows, we focus on the coinage of the short-lived Empire of Thessalonica, and more precisely on the stamena of its first ruler, Theodore Komnenos Doukas.

The thirteenth-century coinage of Thessalonica was hardly known and distinguished from other contemporary coinages in the nineteenth century. The Baron Marchant was the first to propose to use titulature as a means of distinguishing between the coins of Theodore Komnenos Doukas and those of Theodore I (1204/8-1222) and Theodore II Laskaris (1254-1258) of Nicaea. The Thessalonian ruler was the only one who used both family names of Komnenos and Doukas, to which he was entitled through his mother, a direct descendant of Theodora, daughter of Alexios I Komnenos (1081-1118) and Eirene Doukaina.[9] Although this is indeed a criterion, it is not always a secure one, since Theodore also issued coins with simpler legends, bearing only the Doukas family name or the title of *despotes.*[10] Thus, other criteria should be taken into consideration. Regarding iconography and style, the issues of Thessalonica are of a distinct fine style, while the emperor never has a forked beard, as in the case of Nicaean issues. They are also originally characterized by their large module – before the proliferation of middle sized and small module coins under Manuel Komnenos Doukas (1230-1237) and more intensively under John Komnenos Doukas (emperor 1237-1242, despot 1242-1244). Finally, specimens of known provenance are invaluable in the determination of the products of the Thessalonian mint as Tommaso Bertelè first pointed out in his monograph on the *Imperatore alato*, since the latter scarcely circulated far from the city's hinterland.[11]

The production of stamena under Theodore Komnenos Doukas

According to the classification of the stamena issued by Theodore Komnenos Doukas in Thessalonica provided by Michael Hendy in DOC 4, there are seven issues, which fall into two periods of production:[12]

a. Before Theodore's coronation (1224-1227): The legends mention Theodore only with the Doukas family name. Three types belong to this category [A (DOC 4, 4, **fig. 1**); D (DOC 4, 7, **fig. 4**); E (DOC 4, 8, **fig. 5**)], the earliest – and commonest – among them being Type A, which was never used to overstrike another type.[13] The sequence of the other two types remains unknown. The three types conveniently correspond to a period of three indictional years.

b. After Theodore's coronation (1227-1230): Theodore is styled *despotes*. This group includes four types [B (DOC 4, 5, **fig. 2**); C (DOC 4, 6, **fig. 3**); F (DOC 4, 9, **fig. 6**); G (DOC 4, 10, **fig.** 7)], which correspond to a period of three indictional years. For this reason, Michael Hendy considers Type B as a special, coronation issue, on which the sigla Δ / Δ denote the fourth indictional year after Theodore recovered Thessalonica.[14]

The chronology of Theodore's stamena is presented on **Table 1.**

This classification and chronology served well Michael Hendy's theory of annual issues for the mint of Thessalonica. In order, however, to construct this production pattern, Hendy left aside three issues of copper trachea (stamena) that had been attributed by other scholars to this ruler and mint:

A. (fig. 8)

Obv. Half-length figure of Saint Demetrios holding sword in right hand and shield with large star in left hand.

ʘ | ΔΗ ΜΙ|ΤΡΙ|ΟϹ

Rev. Theodore standing wearing loros and holding labarum scepter in right. and globus cruciger in left hand.

ΘЄΟΔωΡΟϹ ΔЄϹΠΟΤΙϹ Ο ΔȣΚΑϹ
(or similar). In l. field ·:

---

[7] St. Tryphon in the Empire of Nicaea is discussed in Papadopoulou forthcoming. On Saint Demetrios in thirteenth-century Thessalonian coinage, see Morrisson 2003, p. 180-185. On St. Eugenios and the revival of his cult under the Grand Komnenoi, see Rosenqvist 2002.

[8] Morrisson 2003, p. 179-183.

[9] Marchant, Lettre XXIVe 1828, new edition 1851, p. 347-359. The specimen assigned to Theodore of Thessalonica (Marchant no. 2) is Sabatier 1862, pl. LXVI, 7 = DOC 4, 10.

[10] See below.

[11] Bertelè 1951, p. 12-13 who recalls the same intuitive hypothesis expressed by Mattingly 1923, p. 45; Morrisson 2003, p. 189, appendix and map. To these finds, should also be added the Thessalonian coins revealed during excavations in the site of Bouthrotos (present-day Butrint) in Albania. Papadopoulou 2019 .

[12] DOC 4, p. 545-548.

[13] Bendall 1990.

[14] DOC 4, p. 547.

Table 1. Classification of Theodore's stamena issues according to DOC 4.

Indictional year/ Dates	**Inscription**	**Type**
Indiction 13 (1224-Aug 1225)	ΔȣΚΑϹ	Type A (fig. 1)
Indiction 14 (Sept 1225-Aug 1226)		Types D and type E (figs. 4 and 5)
Indiction 15 (Sept 1226-Aug 1227)		
Ind 1: CORONATION (1 Sept 1227)	ΔЄϹΠΟΤΗϹ, Δ / Δ	Type B (fig. 2)
Ind 1 (Sept 1227-Aug 1228)	ΔЄϹΠΟΤΗϹ	Types C, F and G (figs. 3, 6 and 7)
Ind 2 (Sept 1228-Aug 1229)		
Ind 3 (Sept 1229-early/mid 1230)		

The type is known from only a few specimens.[15] It was present in the Arta/1923 and the Arta/1983 hoards published by Harold Mattingly and Ioannis Touratsoglou respectively. Touratsoglou, who read the name Theodore on the specimens from the Arta/1983 hoard, attributed it to Theodore Komnenos Doukas and the mint of Thessalonica. Despite the presence of Saint Demetrios on the obverse, however, the general style of the coin – especially the large jewels on the imperial chlamys – is closer to that of the mint of Magnesia. For this reason, Michael Hendy preferred to attribute it to John III Vatatzes (1222-1254) – ignoring the inscriptions on the coins published by Touratsoglou – whereas Katerina Hristovska, based on the evidence of a well-preserved specimen found in the wider Ohrid region, to Theodore II Laskaris (1254-1258). They both considered the type as a product of the mint of Magnesia. An attribution to the mint of Magnesia under Theodore II seems the most plausible, since it solves both the problem of style and that of epigraphy – Theodore used on his coinage the family name Doukas interchangeably or in combination with that of Laskaris. It is not satisfying, however, regarding the provenances of the surviving specimens, all from regions that would normally have been supplied by the mints of Thessalonica and Arta.

B.

Obv. As type B of Theodore Komnenos Doukas' trikephala (DOC 4, 5): full-length figure of Saint Demetrios on right and Theodore receiving from the saint a model of the city.

Rev. As type B of Theodore Komnenos Doukas' trikephala (DOC 4, 5): full-length figure of the Virgin orans, facing. The inscription identifies the Virgin as Hagiosoritissa:

Δ
ω Ρ
Η Τ
Η Ϲ
Λ

The specimen is a billon copy of the well-known trikephalon issue of Theodore Komnenos Doukas. It was found in 1966 during excavations in the basilica of Saint Achillios by Lake Prespa.[16] As Michael Hendy correctly pointed out, the specimen should be considered as an error of the mint rather than a new type.[17]

C. (fig. 9)

Obv. Christ bearded and nimbate, wearing tunic and kolobion, seated upon a throne without back; right hand raised in benediction, and in left, Gospels.

Rev. Emperor left, and military saint, right, holding between them a long shaft with triangular ornament and cross within circle on top. Emperor wears "zig-zag" pattern loros which passes diagonally across the body, falling across the emperor's left arm. Uncertain legend.

This type, found in a hoard in commerce, represents a variety of *stamenon* type A (DOC 4,

---

[15] Mattingly 1923, Class XVIII (one specimen); Touratsoglou 1981, p. 211-212 and pl. 88, 1-4 (five specimens); Protonotarios 1974, p. 53, no 8 = Kanta coll. 2000, p. 228-229, no 44.12 (here **fig. 8**) = DOC 4, (51) (under John III Vatatzes, Nicaea ; erroneously mentioned as conserved in the Archaeological Museum, Athens and not the Numismatic Museum, Athens); Kanta coll. 2000, p. 228-229, no 44.13 ; NBRM Exhibition (2012), p. 154 (found in the wider Ohrid region).

[16] Caramessini-Oeconomides 1967, p. 258-259, no 56 (not illustrated).

[17] DOC 4, p. 548.

4) of Theodore Komnenos Doukas with Christ enthroned on the obverse instead of the bust of Christ Emmanuel. Moreover, the style of the specimen is crude, resembling more closely the Latin coinage than that of Thessalonica.[18] According to Michael Hendy, since this variety is known by a single specimen, it is likely to be a pattern rather than a new type.[19] To the best of our knowledge, this remains the only known specimen of the type, a fact that tends to confirm Hendy's claim.

The new type of Theodore Komnenos Doukas

To the aforementioned issues should now be added another *stamenon* type that can be attributed to Theodore Komnenos Doukas and the mint of Thessalonica:

Obv. Full-length figure of theVirgin orans, facing.

M̄P̄ Θ̄ V̄

Rev. Standing emperor wearing stemma, divitision, collar-piece and panelled loros, holding in right akakia and St. Demetrios nimbate standing, wearing short military tunic, breastplate and sagion holding sceptre in left. They hold between them a long sword topped by circle (?) with point downward.

ΘЄΟΔΟΡΟC ΔȢΚ ΟΑΓΙΟCΔΗΜΙΤ
(as reconstructed from the four known
specimens)

The type is known from four specimens kept in the Bibliothèque nationale de France, all of which formerly belonged to the collection of Tommaso Bertelè:

1. 1984/987, ex Bertelè [= Bertelè, *Dossier*, p. 125, 4] (**fig. 10**).
2.44g, 21 mm, 6h.
Rev. legend: to left only a Δ is visible, to right ΟΑΓΙΟCΔΗΜΙΤ.

2. 1984/984, ex Bertelè (**fig. 11**).
2.00g, 22 mm, 6h.
Rev. legend: left Δ top centre [Ȣ]Η or [Ȣ]Κ right illegible.

3. 1984/985, ex Bertelè [= Bertelè, Dossier, p. 125, 5 ("Teodoro I di Salonicco")] (**fig. 12**).
1.92g, 21mm, 6h; chipped, poorly preserved.
Rev. legend: illegible.

4. 1986/92, ex Bertelè (**fig. 13**).
1.23g, 19 mm, 6h; chipped, poorly preserved.
Rev. legend: right double struck and hardly legible, probably ΟΑΓΙΟCΔΗΜΙΤ .

The obverse of this new type resembles to the facing Virgin orans that can be found on the silver coronation issue (DOC 4, 2) and reproduces almost exactly the Virgin on the *stamenon* type E (DOC 4, 8) of Theodore Komnenos Doukas. However, the composition in this case is simpler, since it lacks both the epithet Hagiosoritissa that occupies the field on the trikephalon issue and the two stars flanking the figure of the Virgin on the *stamenon* type E.[20]

The reverse type is similar to the trikephalon type B (DOC 4, 2) of Theodore's successor, Manuel Komnenos Doukas (1230-1237) insofar the object held by the two figures looks the same. Other elements of the composition, however, are different: Manuel wears a slightly different type of loros that lacks the collar piece and he is accompanied by the Archangel Michael, not Saint Demetrios. The central object held by the emperor and the saint is described by Michael Hendy as a "sheathed sword, point downward".[21] On BnF 1986.92 (**fig. 13**) the shaft of the object goes down to the ground level, which is more appropriate to a cross than a sword. However, the horizontal arms are so short that they indeed make one think of the handle of a sword.

A similar central sword pointed downward features on a rare *stamenon* of John III Vatatzes, Magnesia [DOC 4, (48)]. In this case the accompanying saint is Saint Theodore and the sword rests on an almond-shaped shield. A sheathed sword resting on an almond-shaped shield can be found also on the Belgratkapı *enkolpion* (end of the thirteenth – first half of the fourteenth century) showing the two Theodores – Teron and Stratelates – praying. Brigitte Pitarakis, in her comment of the *enkolpion*, identifies the thirteenth-century numismatic occurrences as the possible prototypes for the iconography of these devotional objects[22] and recalls that, according to the Russian pilgrim, Anthony of Novgorod, Saint Theodore Stratelates' sword was kept before 1200 as a relic in the Blachernae.[23] We do not have any relevant evidence regarding the sword of Saint Demetrios, which nevertheless forms a constant component of the saint's representation in military costume, not only on coinage but also on other media.[24] It underlined the saint's role as a protector of the city and the empire more generally, a fact that explains its exaggerated size and central position on the numismatic representations of the emperors of Thessalonica.

---

[18] Bendall 1990, p. 8, fig. 1.

[19] DOC 4, p. 548.

[20] Unlike the representation on the trikephalon of Theodore Komnenos Doukas, the Virgin of the holy *soros* (a reliquary chest) is usually depicted in profile with her hands extended in prayer. N. Ševčenko, *s.v.* Hagiosoritissa in *ODB 2*. For numismatic representations of this type, see Bertelè 1958. Theodore's iconographic choice has been interpreted as an effort to create a connection with Constantinople, where the holy *soros* was kept. Fundić 2013, p. 225-228. It cannot be excluded, however, that the type referred to the miraculous icon of the Acheiropoietos basilica, represented in other media in Thessalonica. Morrisson 2003, p. 183 ; Fundić 2013, p. 228-229.

[21] DOC 4, p. 570.

The reverse legend, which identifies the depicted emperor, survives only partially. It can be reconstructed as ΘЄΟΔΟΡΟϹ ΔȣΚ, an inscription that is also attested on Theodore's *stamenon* type A (DOC 4, 4, **fig. 1**).

The purely Thessalonian style of the coin type, the presence of Saint Demetrios on the reverse and the similarities of its iconography with well-established Thessalonian issues allow us to attribute it with certainty to the mint of Thessalonica under Theodore Komnenos Doukas. Since the type shares its obverse with type E (DOC 4, 8), which has been tentatively dated between 1225 and 1227, and the inscription refers to Theodore simply as Doukas and not as *despotes*, we should date this new type before Theodore's coronation in 1227. This early date is peculiar when one considers that its reverse is related to Manuel's trikephalon type B. Be that as it may, one has to conclude that with four pre-coronation issues, Michael Hendy's scheme of annual production for the reign of Theodore Komnenos Doukas cannot be sustained.

The addition of a new type to the coinage of Theodore Komnenos Doukas proves that the thirteenth-century Byzantine coinage still has many secrets to reveal.

Acknowledgement: This publication uses the font Athena Ruby (version Build 018), courtesy Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University, Washington, D.C. Download on http://www.doaks.org/resources/athena-ruby

---

[22] Pitarakis 2010, p. 302-303.

[23] Pitarakis 2015, p. 339, n. 75 with references.

[24] Penna 2000, passim.

BIBLIOGRAPHY

Abbreviations

DOC 4: M.F. Hendy. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Colletion and in the Whittemore Collection 4. Alexius I to Michael VIII, 1081-1261, 2 vols, Washington D.C., 1999.

DOC 5: Ph. Grierson. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection 5. Michael VIII to Constantine XI, 1258-1453, 2 vols, Washington D.C., 1999.

ODB: A.P. Kazhdan and A.-M. Talbot (eds). The Oxford Dictionary of Byzantium, 3 vols, New York, 1991.

Monographies and articles cited

Bendall 1978: S. Bendall. Thessalonican Coinage of the Mid-Thirteenth Century in the Light of a New Hoard, NC 138 (1978), p. 105-115.

Bendall 1990: Bendall. A Hoard of Billon Trachea of Theodore Comnenus Ducas of Thessalonica (A.D. 1224-1230), NCirc 98, p. 8-9.

Bertelè 1951: T. Bertelè. L'imperatore alato nella numismatica bizantina, Rome, 1951.

Bertelè 1958: T. Bertelè. La Vergine Aghiosoritissa nella numismatica bizantina, REB 16 (1958), p. 233-234.

Bertelè 1964: T. Bertelè. Lineamenti principali della numismatica, RIN 64 (1966), p. 33-118 (revised and augmented edition by C. Morrisson in Numismatique byzantine, Wetteren, 1978).

Caramessini-Oeconomides 1967: M. Caramessini-Oeconomides. Contribution à l'étude de la numismatique byzantine du XIIIe siècle. Monnaies trouvées dans les fouilles de Saint-Achillée, RN^{6} 9 (1967), p. 252-264.

Fundić 2013: L. Fundić. Art and Political Ideology in the State of Epiros during the Reign of Theodore Ducas (r. 1215-1230), Byzantina Symmeikta 23 (2013), p. 217-250.

Hendy 1969: M.F. Hendy. Coinage and Money in the Byzantine Empire, 1081-1261 [Dumbarton Oaks Studies 12], Washington D.C., 1969.

Kanta coll. 2000: M. Galane-Krikou, I. Touratsoglou, E. Tsourte. Νομισματικό Μουσείο. Συλλογή Ηλία Καντά. Βυζαντινά νομίσματα , Athens, 2000.

Marchant 1851: Baron Marchant. Lettres du Baron Marchant sur la numismatique et l'histoire, new edition, Paris, 1851 of the Lettres published in several instalments in Metz, 1817-1832 [references in C. Morrisson, Gravure inédite de monnaies byzantines pour les Lettres du Baron Marchant, BSFN 46 (1991), p. 183-190].

Mattingly 1923: H. Mattingly. A find of thirteenth-century coins at Arta in Epirus, NC^{5} 3 (1923), p. 31-46.

Morrisson 1970: C. Morrisson. Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque nationale, 2 vols, Paris.

Morrisson 2003: C. Morrisson. The emperor, the saint and the city : coinage and money in Thessalonica (thirteenth-fifteenth centuries), Dumbarton Oaks Papers 57 (2003), p. 173-204.

Morrisson et al. 2006: C. Morrisson, V. Popović, V. Ivanišević et collaborateurs. Les trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491-713) [Réalités byzantines 13], Paris, 2006.

Morrisson 2011: C. Morrisson. Thirteenth-century Byzantine "metallic" identities, in Identities and allegiances in the eastern Mediterranean after 1204, ed. by J. Herrin and G. Saint-Guillain, Farnham – Burlington VT, 2011, p. 133-164.

Morrisson and Papadopoulou 2003-2005: C. Morrisson, P. Papadopoulou. L'éclatement du monnayage dans le monde byzantin après 1204 : apparence ou réalité ?, in 1204 La quatrième croisade : de Blois à Constantinople & éclats d'empires, exhibition catalogue ed. by I. Villela-Petit [= Bulletin de la Société française d'héraldique et de sigillographie 73-75, 2003-2005], p. 135-143.

NBRM Exhibition 2012: E. Pavlovska, M. Hadji-Maneva, K Hristovska. The Coins and the Monetary Systems in Macedonia. Permanent Museum Exhibition of the NBRM, Skopje, 2012.

Papadopoulou 2019: P. Papadopoulou. The Middle and Late Byzantine, Medieval and Early Modern Coins, in Butrint 5. Life and Death at a Mediterranean Port. The non-ceramic finds from the Triconch Palace, ed. by W. Bowden, Oxford, p. 95-105, 320-326.

Papadopoulou forthcoming: P. Papadopoulou. Coinage and Ideology after 1204. Nicaea, Trebizond and the First Palaiologoi [Monographies de Travaux et Mémoires], Paris.

Penna 2000: V. Penna. Η Απεικόνιση του Αγίου Δημητρίου σε νομισματικές εκδόσεις της Θεσσαλονίκης: μεσοβυζαντινή και ύστερη βυζαντινή περίοδο, in Το νόμισμα στο μακεδονικό χώρο. Πρακτικά Β' επιστημονικής συνάντησης. Νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία. Αρχαίοι, βυζαντινοί και νεότεροι χρόνοι, ed. by P. Adam-Velene, Thessalonica, 2000, p. 195-210.

Pitarakis 2010: B. Pitarakis. A Silver Enkolpion from Palaiologan Constantinople in Context, in Bizans ve çevre kültürler : Prof. Dr. S. Yıldız Ötüken'e armağan, ed. by S. Doğan and M. Kadiroğlu, Ankara, 2010, p. 292-303.

Pitarakis 2015: B. Pitarakis. Piété privée et processus artistique à Byzance: à propos d'un enkolpion paléologue constantinopolitain (XIIIe - XIVe siècle), Deltion tes Christianikes Archaiologikes Etaireias 36 (2015), p. 325-344.

Protonotarios 1974: P. Protonotarios. More Rare or Unpublished Coins of the Empires of Nicaea and Thessalonica, NCirc 82 (1974), p. 52-55.

Rosenqvist 2002: J. O. Rosenqvist. Local Worshipers, Imperial Patrons: Pilgrimage to St. Eugenios of Trebizond, Dumbarton Oaks Papers 56 (2002), p. 193-212.

Sabatier 1862: J. Sabatier. Description générale des monnaies byzantines frappées sous les empereurs d'Orient, depuis Arcadius jusqu'à la prise de Constantinole par Mahomet II, Paris – London, 1862.

Touratsoglou 1981: J. Touratsoglou. "Θησαυρός" άσπρων τραχέων/ 1983 από την Αρτα, Archaiologikon Deltion 36 (1981) [publ. 1989], p. 209-227.

LIST OF FIGURES

1. DOC type A (DOC 4, 4.1– 4.20) BnF Schlumberger 3792.

2. DOC type B (DOC 4, 5a.1-5.d2) BnF 1970.209a.

3. DOC type C (DOC 4, 6.1-6.5) BnF Seymour de Ricci 476.

4. DOC type D (DOC 4, 7a-7d.2) BnF Ancien fonds. 943.

5. DOC type E (DOC 4, 8.1) BZC 1960.4198 (Bertelè coll.) © Dumbarton Oaks, Byzantine Collection, Washington, D.C.

6. DOC type F (DOC 4, 9.1-9.7) BnF 1984.969

7. DOC type G (DOC 4, 10a.1-10d.2) BnF 1984.970.

Types Not Included in DOC 4

8. DOC type Q (under John III, DOC 4, 51) Kanta coll. 2000, p. 229, no 44.12.

9. Bendall 1990, p. 8, **fig. 1**.

Unpublished type

10. BnF 1984/987.

11. BnF 1984/984.

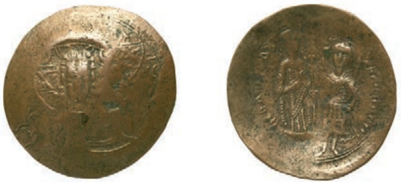
1

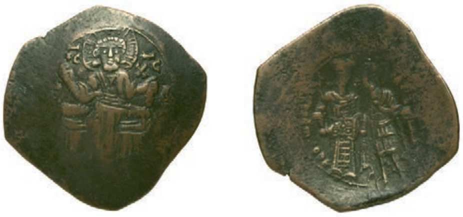
2

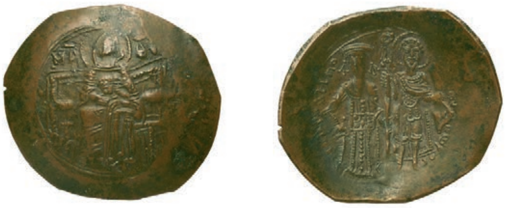
3

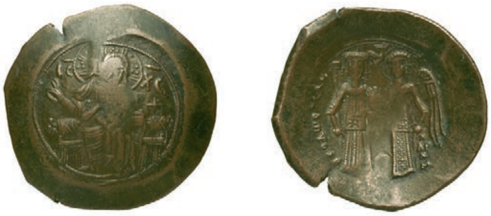
4

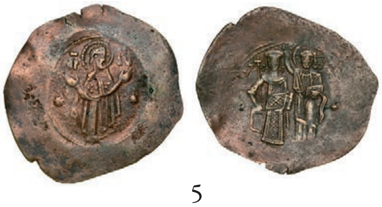
5

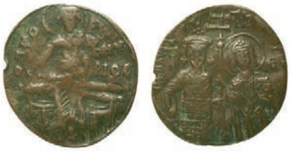
6

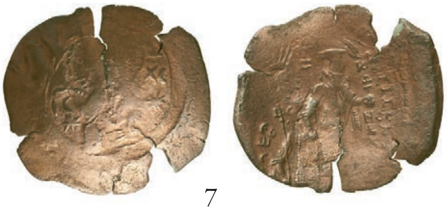
7

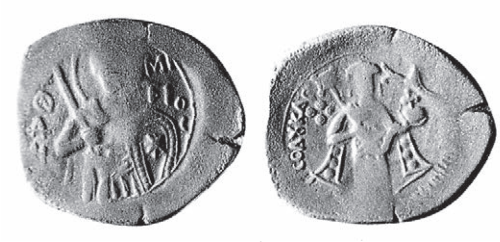
8

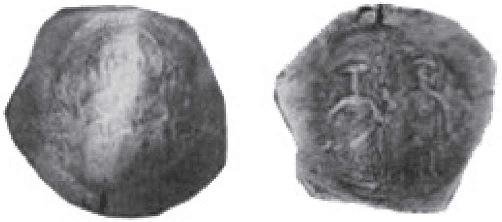
9

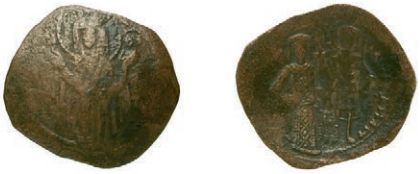
10

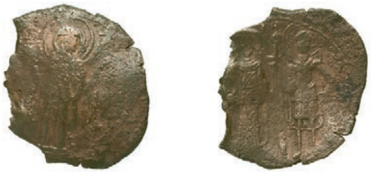
11

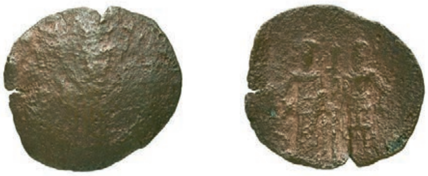
12

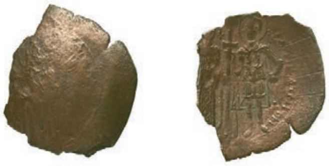
13

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА"

КОЛЕКТИВНА НАХОДКА ОТ ЗЛАТНИ ПЕРПЕРИ НА НИКЕЙСКИЯ ИМПЕРАТОР ЙОАН III ДУКА ВАТАЦИ (1222 – 1254) ОТ ЦЪРКВАТА „СВ. СВ. ПЕТЪР И ПАВЕЛ" ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Константин ДОЧЕВ

Намирането на златни монети по време на археологически разкопки е сравнително рядко събитие и поради това винаги е предизвиквало радостно вълнение сред изследователите. Такъв е случаят и с откриването на седем златни перпери на никейския император Йоан III Дука Ватаци при археологическото проучване в двора на добре запазената средновековна църква „Св. св. Петър и Павел", изградена на десния бряг на р. Янтра под хълма Царевец във Велико Търново. Според някои косвени писмени извори църковният храм е изграден в началото на XIII в. при цар Калоян (1196 – 1207), като част от манастирски комплекс. След пълното завладяване на столичния Търнов от османските турци през лятото на 1393 г. патриарх Евтимий е изгонен и насила принуден да служи в църквата „Св. св. Петър и Павел", която се превръща в патриаршески храм за няколко години. От XV в. насетне манастирът е обезлюден, а църквата става резиденция на Търновската митрополия с владици предимно от гръцки произход (Овчаров, Вачев 2010, 509 – 510). От 2008 г. започнаха редовни археологически разкопки с цел да се проучат не само манастира и църквата „Св. св. Петър и Павел", но и съседната църква „Св. Йоан Рилски", отстояща на около 50 м южно от споменатия храм. За църквата „Св. Йоан Рилски" също има косвени сведения, според които мощите на Св. Йоан Рилски били пренесени през есента на 1393 г. от крепостта Трапезица в същия храм. Разкопките потвърдиха мнението, че двете църкви са били построени и действали в гъсто населен квартал с активен стоково – паричен обмен в периода XIII – XV в.

Тук няма да се спираме подробно за важността на столичния Търнов в политическия, религиозен, културен и най-вече стопански живот на българската държава в периода 1186 – 1393 г., тъй като досега само от разкопки са намерени над 25 хиляди златни, електронови, билонови, бронзови и медни монети, като от периода XII – XIV в. засега те наброяват 19 660 екземпляра, предимно византийски и български монетни издания (Дочев 1992, 175 – 184; Dochev 2002, 678)[1]. Както и от други големи средновековни градски центрове и средища, така и от района на Търново златните монети са сравнително малко, въпреки интензивното обращение от парични знаци, каквито са представлявали медните емисии. Засега са известни общо 28 златни византийски корубести номизми от периода XI – XIV в., като 7 от тях са от колективна находка със споменатите вече перпери на никейския император Йоан III Дука Ватаци. Те са намерени в некропол в южния двор на църквата „Св. св. Петър и Павел" по време на редовни археологически разкопки през м. юни 2010 г. Наред с тях са открити и над 200 медни монети, предимно от периода XIII – XIV в. (Овчаров, Вачев, Георгиева, Петракиев 2011, 448 – 451)[2]. Монетите са намерени в близост до скелет на възрастен мъж, от второто, по-ниско и по-ранно ниво на некропол, с датировка средата на XIII в. Няма данни за поставянето на монетите в кожена или платнена торбичка или в друт съд, което е регистрирана практика при някои от разкритите гробове на мъже от периода XIII – XIV в. Така от некропол в м. Селище, Преслав е известна също малка колективна находка с никейски перпери и медни корубести монети, които са намерени до дясното коляно на погребания (Йорданов 1984, 201). Също от Преслав е известно съкровище, поставено в изсечена камера в каменен блок, съдържащо 3 перпери на Йоан III Дука Ватаци, 1 сребърна аспра на трапезундския император Мануил I Комнин (1223 – 1246) и златни и сребърни накити (Йорданов 1984, 202). От района на Търново са засвидетелствани няколко малки парични суми, съхранявани в платнени ленени торбички, пристягани със специални медни елипсовидни ремъчки и с шнур, а след това закачани към колан. Това са находките със сребърни монети на българските царе Теодор Светослав (1301 – 1322) (Дочев 2004, 152; 171) от некропола в северния двор на манастира „Св. 40 мъченици“, както и находката от 46 сребърни аспри на българските царе Иван Александър и Михаил от стария Преображенски манастир (Дочев 2003, 318 – 320). В кожени или платнени кесии са съхранявани не само монети от благороден метал, но и обикновени медни корубки. Такъв е случаят с намирането на 6 медни монети: 5 на цар Константин Асен и 1 на Михаил VIII Палеолог (1259 – 1282), между жилищни сгради на Югоизточния склон на крепостта Трапезица в Търново (Дочев 2012, 94 – 95).

---

[1] Данните са от редовни археологически разкопки от всички квартали на Търново, включително и от крепостта Трапезица до 2012 г.

Разглежданата малка парична сума се състои само от златни перпери, определяни засега към управлението на никейския император Йоан III Дука Ватаци. Това са най-често намираните и най-продължително използвани златни византийски номизми в българското царство от 1222 г. до края на XIV в. Те са от познатите два типа златни номизми на Йоан III Дука Ватаци – 1 екз. от Първо златно монетосечене и 6 екз. – от Второ златно монетосечене. Тяхното кратко описание е следното:

ПЪРВО МОНЕТОСЕЧЕНЕ

транзитна емисия, вар. А (1222 – 1227)
монетарница Магнезия (Мала Азия)

1. *Лице*: Следи от кръгов надпис: (+ IѠ ΔΕCΠ). Допоясни фигури на императора (вляво) и на св. Богородица (вдясно), държат помежду си дълъг двоен кръст. Императорът е със стема, препендулии от три бисера в триъгълник, бисерна яка, дивитисон и лорос; св. Богородица е с туника и мафорион; горе, вляво – Божията десница, обърната наляво, коронясва императора. Вторичен графит на числото „X“ от тънко острие, долу, вляво, към периферния пояс; малък матричен печат.

***Опако*:** IC XC с титли за съкращение отгоре.

Христос седнал на трон без облегало, с голям кръстат нимб, брада и мустаци; дясната му ръка е вдигната за благословия, а в лявата държи евангелие; малък матричен печат.

Износен екземпляр, корубесто ядро, диам. 26 – 27 мм; тегло – 4,35 г (Hendy 1999, Pl. XXIX.2a); **табло I. 1**.

Останалите 6 перпери на Йоан III Дука Ватаци са от неговото Второ и най- интензивно по количество златно монетосечене. Разглежданите 6 златни монети, макар и от един и същи иконографски тип, носят белезите на различни в хронологично отношение емисии, белязани със съответен надпис или с друг отличителен за монетната работилница знак. Тяхното основно описание е следното:

ВТОРО ЗЛАТНО МОНЕТОСЕЧЕНЕ

късни емисии (1227 – 1254?)
монетарница Магнезия и други нелокализирани монетни ателиета (Константинопол?)

***Лице*:** Вертикален надпис: IѠ ΔΕCΠΟΤΗ (вляво) – TѠ ΠΟΡΦVΡΟΓЄΝΝΗΤ (вдясно във варианти). Императорът (вляво) и св. Богородица (вдясно) прави, насреща. Императорът е със стема с препендулии във вид на кръст от 4 бисера, бисерна яка, дивитисион и лорос, прехвърлен през лявата ръка; в дясната си ръка държи лабарум с дълга дръжка, а в лявата – анексикакия; св. Богородица е с туника и мафорион, с дясната си ръка коронясва императора; горе, между двете фигури – M – P; вдясно от св. Богородица – θV, с титла за съкращение отгоре; различни по пунктуация матрични кръгове.

***Опако*:** Христос седнал на трон без облегало, с голям кръстат нимб, брада и мустаци; дясната му ръка е вдигната за благословия, а в лявата държи евангелие; различни по гравировка матрични кръгове.

1. *Л.* Много добър гравьорски щрих, балансирани фигури, предадени с всички подробности на иконографския тип; пълни надписи със съответните съкращения; буквите от двете страни завършват с триъгълни серифи; съкращението М – Р е правилно изписано; матричен кръг от елипсовидни зърна;

---

[2] Дължа да изкажа любезна колегиална благодарност на проф. Николай Овчаров и проф. Хитко Вачев, които ми предоставиха за изследване всички монетни находки от археологическите разкопки, чиито научни ръководители са.

Оп. Непрекъснат матричен кръг от едри елипсовидни зърна; Христос е с голяма брадата глава; неговият нимб е с лъчи от едри зърна; всеки нимбов сектор е украсен с по една точка; в дясното поле, на 2 часа, графит от много тънко острие – КС; вляво, долу, към периферията, на 6 часа, графит от тънко острие – обърнато наляво С.

Запазен екземпляр; корубесто ядро; диам. – 26 – 27 мм; тегло – 4,10 г; (Hendy 1999, Pl. XXIX. 4a); **табло I. 2.**

2. *Л.* Описанието както за № 1, но изображенията са от приплъзнат печат с изличени надписи; съкращението М – Р е правилно изписано; препендулиите на стемата са с по два вертикални бисера, а дръжката на лабарума е с две точки („колена“); вдясно от съкращението θV, на 2 часа – графит, изписан с тънко острие, вероятно числото Х.

Оп. Както основното описание; Христос е с голяма глава, а неговият нимб е от едри зърна, с точка в секторите; без знаци около трона; серифите са оформени като топченца, уверен гравьорски щрих; два графита с числото Х над нимба и в лявото поле; под трона към периферията на 5 часа, отдясно – наляво?, графит от 5 буквени или числови знака – С М (І Ч) Λ ν **S.** Първоначално графитът е разчетен като омоним „СМ υ ЛО υ (Смило; Смилу; Смил) (Овчаров, Вачев, Георгиева, Петракиев 2011, 450), но може да се окаже, че това е число, изписан с арабски цифри или друга дума на гръцки или старобългарски език.

Добре запазен екземпляр; леко корубесто ядро; диам. – 25 – 26 мм; тегло – 3,75 г; (Hendy 1999, Pl. XXIX. 4a); **табло I. 3**.

3. *Л.* Описанието както за № 1, стемата е с три вертикални бисера; дръжката на лабарума е с две точки („колена“); буквите от надписа завършват с малки конусовидни серифи; съкращението М – Р е правилно изписано; графит в средата на лявото поле, подобен на буквата „Г“.

Оп. Описанието както за № 1; Христос е с голяма глава и брада от едри бисери; секторите на нимба са украсени с по една точка; буквите завършват с точковидни серифи; над дясната възглавница на трона – голяма изпъкнала точка като монетарен знак; непрекъснат матричен кръг; в средата на дясното поле, към периферията, на 3 часа – графит във формата на легнала наляво буква „М“, с вероятност това да е числото 40.

Добре запазен екземпляр; корубесто ядро; диам. 25 – 26 мм; тегло – 4,55 г; (Hendy 1999, Pl. XXX. 6b3); **табло I. 4**.

4. *Л.* Описанието както за № 1; пълни надписи, включително и съкращението М – Р; буквите завършват с характерни точковидни серифи; буквата ω е изписани като полукръгче с три вертикални хасти; стемата е украсена с три вертикални бисера; дръжката на лабарума е с две точки („колена“). Графит (числото Х), вдясно, горе, към периферията, на 1 часа.

Оп. Описанието както за № 1; Христос е с голяма глава, нимбът и брадата му с едри зърна; нимбовите сектори са украсени с по една точка; над лявата възглавница на трона – две концентрирани кръгчета като монетарен знак; непрекъснат матричен кръг.

Добре запазен екземпляр, леко корубесто ядро; диам. 26 мм; тегло – 4,30 г.; **табло I. 5.**

5. *Л.* Описанието както за № 1; стемата е с пендулии, украсени с по три вертикални бисера**;** частично запазени надписи с подражателен характер; буквите завършват с триъгълни серифи; буквата ω е изписана като „Ш“; дръжката на лабарума е без допълнителни точки.

Оп. Описанието както за № 2, но Христос е с по-малка глава, нимбът е украсени с дребни зърна, нимбовите сектори с по една точка; буквите завършват с конусовидни серифи, неумел и несигурен гравьорски рисунък; графит в лявото поле на 9 часа от няколко по-къси и по-дълги напречни чертички.

Леко износен екземпляр, корубесто ядро; диам. 25 – 26 мм; тегло – 4,20 г.; **табло I. 6.**

6. *Л.* Описанието както за № 1; стемата е с препендулии, украсени с по два вертикални бисера, неумел гравьорски рисунък; къси фигури на императора и св. Богородица. Надписите имат подражателен характер, като вертикалните хасти завършват с точкувани серифи; съкращението М – Р е имитирано като три вертикални, отделни точкувани хасти; дръжката на лабарума е украсена с две точки.

Оп. Описанието както за № 3; Христос е с голяма глава, брадата и нимбът са предадени с едри зърна; нимбовите сектори са украсени с по една точка; надписите са украсени с точкувани серифи; над лявата възглавница на трона – релефна точка като монетарен знак; в дясното поле, към периферията на 2 часа – графит като числото „Х“.

Много добре запазен екземпляр; диам. 24 мм; тегло – 4,36 г; (Hendy 1999, Pl. XXX. 6a1)**; табло I. 7.**

Разглежданата колективна находка е сравнително малка по количество и едва ли трябва да се очаква да се направят определени обобщаващи изводи от нея. Тя съдържа само монети, които доскоро се определяха без никакво съмнение изцяло към никейския император Йоан III Ватаци. Засега има по-подробни данни от България (Авдев 2005, 71 – 74), от Румъния (Oberlander-Tarnoveanu 2000, 500 – 501; G. Mănucu-Adameşteanu, Pol, Iacob, Constantinescu, 295 – 305) и Мала Азия (Lianta 2006, 269 – 275), които показват, че те масово са използвани не само в границите на Никейската империя, но и в Латинската държава и най-вече в България. Досега са познати около 65 – 70 колективни находки от спооменатия обширен регион с над 2 500 екземпляра, като за единичните монети няма все още точни данни. Това са златни перпери, чието златно съдържание в периода 1230 – 1250 г, според някои писмени извори и химико – физични изследвания, е в границите на 18 – 17 карата, като се отбелязва спад до 16 карата към 1255 – 1261 г. (Pachymeris 1835, 2, 493 – 494). Практическото тегло на перперите е в границите на 4,10 – 4,40 г. Според преките нумизматични изследвания никейската перпера, с посоченото златно съдържание и тегло, е възприета в българското царство при Иван Асен II, като основна парична единица и спрямо нея са изчислявани, плащани и разменяни всички останали монети от злато и сребро, както и медни парични единици. Това продължило и по времето на българските царе Константин Асен (1257 – 1277) и Георги I Тертер (1280 – 1292). От края на XIII в. и особено от времето на цар Теодор Светослав в българското царство започват масово да се използват златните перпери на Андроник II с Михаил IX и Андроник III Палеолог със златно съдържание от 14 до 11 карата и тегло от около 4,0 – 4,40 г (Авдев 2005, 76 – 78; Дочев 2015, 670 – 678). Заедно с използването на ниско каратните перпери на Палеолозите не само в България, но и във Византия, продължила паралелната употреба и на по-старите никейски перпери, но със съответна тегловна редукция, най-често допълнително орязване. Тази практика за едновременна циркулация на перпери на Йоан III Дука Ватаци и на Андроник II и Андроник III Палеолог, се констатира, според някои колективни находки до края на XIV, а може би до началото на XV век (Дочев 2002, 150 – 156).

По отношение идентификацията на голяма част от златните монети на Йоан III Дука съществуват доста големи затруднения, особено за монетите, определяни като Първо златно монетосечене. Те са почти напълно идентични със златните номизми на Йоан II Комнин (1118 – 1143), сечени в монетарницата на Тесалоника, като единствените разлики между двете издания са по-добрия гравьорски щрих на солунските моноторезачи и множеството допълнителни символи върху никейските перпери. Дискусията дали монетите от Първото златно монесечене на Йоан III Дука Ватаци са негово издание или по-ранни, на Йоан II Комнин, съществува отдавна, като и понастоящем тези съмнения продължават (Metcalf 1960, 203 – 212; Hendy 1969, 246 – 253; Hendy 1999, 475 – 478; Oberlander-Tarnoveanu 2000; Авдев 2005; Авдев 2009, 153 – 168). Според някои автори всички златни перпери от това монетосечене са издавани по времето на Йоан II Комнин, като при Йоан III Дука Ватаци такива монети не са сечени (Lianta 2006, 277 – 282). В разглежданата колективна находка има един екземпляр от това дискусионно монетосечене (**табло I.1**), който е твърде износен, с недотам добра изработка и отличителности, не даващи основание за определение дали той е на Йоан II Комнин или на Йоан III Дука Ватаци. В предния археологически сезон, само на около 50 м югоизточно от местонамирането на седемте златни монети, при редовни разкопки на църквата „Св. Йоан Рилски“, бяха открити две златни византийски перпери (фиг.1). Едната от тях е на Алексий I Комнин (1081 – 1118), следреформено монетосечене и втората е перпера на Йоан II Комнин (Овчаров, Вачев 2009, 621). Екземплярът на Йоан II Комнин е много добре запазен, с напълно запазени надписи, с други иконографски детайли, типични за солунските гравьори от началото на XII век.

Освен дискусионното мнение относно дали Йоан III Ватаци е сякъл перпери, копиращи номизмите на Йоан II Комнин, съществуват и предположения, че голяма част от златните монети на никейския император са имитативни, интензивни монетосечения, издавани извън Никея в периода 1230 – 1300 г. В основата на тези хипотези са някои сравнително по-обстоятелствени писмени сведения, в които са дават подробни данни за използваните златни перпери в Константинопол в периода 1330 – 1340 г. Това са данни от търговския наръчник на флорентинския търговски експерт и представител на търговската къща „Барди“ в Константинопол през 30-те г. на XIV в. Франческо Балдучи Пеголоти (Pegolotti 1936, 288 – 289). В пасажа, в който той описва с голяма подробност златното съдържание на използваните перпери по време на неговото пребиваване в Константинопол, най-много са коментирани златните монети описани от него като *„perperi latini d'oro a carati 16 ½“* и *„perperi comunali d'oro sono a carati16 ¾“* (Pegolotti 1936, 288). Споменатите „латински перпери“ и „обикновени или общински перпери“, привличат вниманието на някои изследователи да ги определят, като имитативни златни монетосечения, подражаващи перперите на никейския император Йоан III Дука Ватаци. Според същите предположения е била възможна вероятността тези перпери да са били сечени в Константинопол заедно с медните корубести монети в периода 1204 – юли 1261 г., когато градът бил столица на Латинската империя (Hendy 1969, 252 – 255; Hendy 1999, 475 – 478).

Ако отново се върнем към златните перпери от находката, определяни към Второто златно монетосечене на никейския император Йоан III Дука Ватаци, ще отбележим, че и шестте екземпляра са от различни лицеви и опакови матрици, гравирани с различен маниер, с различни допълнителни отличителности. Засега все още няма посочени от специалистите, които допускат такава възможност, ясни и точни критерии, кои от монетите са оригинални и кои имитативни, ако има такива. Монети № 2 и № 3 са изработени от добри гравьори, познаващи иконографския литургичен канон, както и гръцкия правопис. При останалите екземпляри (№ 3, 4, 5 и 6) се наблюдава различно ортографско представяне на надписите, с различно изписване на буквите и техния завършек с различни серифи. Това се отнася и за изобразяването на Христос, който върху първите пет монети е изобразен с голяма глава, нимб и брада от едри зърна, нимбовите сектори са украсени с по една точка. Последният (шести) екземпляр от Второто златно монетосечене на Йоан III Дука Ватаци е с подражателни, съкратени надписи и релефна точка над лявата възглавничка на трона, която е конкретен монетарен допълнителен знак за монетната емисия. Съкращението М – Р между главите на императора и св. Богородица е с имитативен характер, представено като три отвесни чертички, завършващи със серифи – топченца. Подобни допълнителни монетарни знаци имат екземпляр № 3 (релефна точка над дясната възглавничка на трона) и екземпляр № 4 („птиче око“ – две концентрични кръгчета). Императорът е представян със стема с различна украса, препендулиите, както и дръжката на лабарума е без украса или с две вертикални точки. Отбелязаните отличителности, както и други подобни знаци, върху неизследвани монетни образци и тяхното сравнение с вече постигнати резултати, със сигурност ще даде ползотворни резултати при изясняването на тази любопитна загадка, кои монети са оригинални и кои – имитативни.

Разглежданите монети носят и други интересни белези, за които и досега няма подробно изследване и обобщаващи сериозни изводи. Това са вторичните графити, нанасяни с много тънко острие върху двете монетни страни. Това показва, че перперите са участвали малко или много в паричното обращение и носят съответните белези на техните собственици, контролни чиновници или сарафи. Такива графити са познати и върху по-ранни перпери от XII в., като заключенията стигат до определянето на някои от тях като цифри, числа, изписвани с латински или гръцки букви (Gerasimov 1978, 123 – 145; Герасимова-Томова 1984, 3 – 16). Срещат се екземпляри с имена, но тяхното разчитане е несигурно. Върху монетите от находката са изписани също вторични графити с много тънки, едва забележими щрихи, като например буквите КС (№ 1); Г и М (№ 3), а върху № 1 – цяла дума, най-вероятно на гръцки език, като С М (І Ч) Λ **ν** **S** или СМ **ʋ** ЛО **ʋ** (Смило; Смилу; Смил). Останалите графити са във вид на знака Х, най-вероятно римското число Х, които се срещат и върху други перпери от XII, XIII и XIV век. Понастоящем няма съвременно изследване за тези интересни вторични знаци, но ако привлекат вниманието на практиците – епиграфи, те също ще допринесат за допълване на някои все още непознати факти за хората от онова време, чиято работа е била пряко свързана с броенето и контрола върху златните монети.

Според съдържанието на находката и намерените в района на манастира „Св. св. Петър и Павел“ и църквата „Св. Йоан Рилски“ над 200 средновековни монети, може да се определи нейното полагане в земята около 1250 – 1260 г. От единичните монети най-много са латинските имитации (1204 – 1250), общо 120 екз., на Никея – 7, Константин Асен (1257 – 1277) – 21, деспот Яков Светослав (1261 – 1275) – 1; Михаил VIII Палеолог (1259 – 1282) – 9. Ако те са били съзнателно сложени като погребален ритуал към някои от разкритите гробове, то може да се каже, че техният притежател приживе е бил богат човек. В началото на 60 – те години на XIII в. една златна никейска перпера с тегло от 4,40 г се разменяла за ок. 200 – 250 медни, корубести, български монети след паричната реформа на цар Константин Асен през 1257 – 1258 г. (Дочев 1992, 181 – 183). С тези златни перпери е могло да се постигне сравнително охолен и безгрижен живот за близо една година, даже и в многолюдния столичен Търнов.

В това кратко съобщение, анализиращо само седем златни монети, едва ли е възможно да извършим обобщаващо изследване и намиране на относително по-точни отговори на посочените дискусионни моменти за тези толкова познати на пръв поглед златни перпери от първата половина на XIII в. Разгледаните екземпляри ще бъдат част от едно бъдещо, по-широко обхватно изследване, с анализ на непроучени единични и колективни находки, най-вече от българска страна, а те засега са доста много.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Авдев 2005: С. Авдев. Монетната система в Средновековна България през XIII – XIV век. София, 2005.

Авдев 2009: С. Авдев. Венецианските и генуезки *perperi comunali* и *perperi latini*. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 5, 2009, 153 – 170.

Дочев 1992: К. Дочев. Монети и парично обръщение в Търново XII – XIV век. Велико Търново, 1992.

Дочев 2002: К. Дочев. Плащания със сребърни слитъци – пари в българската държава през XIV век. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров. Велико Търново, 2002, 149 – 157.

Дочев 2003: К. Дочев. Колективна находка от сребърни монети на Иван Александър с Михаил Асен от стария Преображенски манастир (В. Търново). – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Й. Йорданов. Велико Търново, 2003, 316 – 320.

Дочев 2004: К. Дочев. Монетите от манастира „Великата лавра“ „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – В: Юбилеен сборник „Средновековно Търново“. Велико Търново, 2004, 144 – 198.

Дочев 2012: К. Дочев. Колективна находка с медни монети на цар Константин Асен (1257 – 1277) от крепостта Трапезица, Велико Търново. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 8, 2012, 89 – 96.

Дочев 2015: К. Дочев. Употреба на византийски златни перпери в българската държава през XIV век. – В: Търновска книжовна школа, т. 10. Велико Търново, 2015, 665 – 679.

Герасимова-Томова 1984: В. Герасимова-Томова. Графити върху монети от Горнославското съкровище. – Нумизматика, 1984, 3, 3 – 17.

Йорданов 1984: И. Йорданов. Монети и монетно обръщение в средновековна България (1081 – 1261). София, 1984.

Овчаров, Вачев 2009: Н. Овчаров, Х. Вачев. Велико Търново. Сондажни археологически проучвания в кв. 217, поземлен общински имот 1 – 12. – В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 620 – 621.

Овчаров, Вачев 2010: Н. Овчаров, Х. Вачев. Археологически проучвания на манастира „Св. св. Петър и Павел“ и храма „Св. Йоан Рилски“ във Велико Търново. – В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 509 – 511.

Овчаров, Вачев, Георгиева, Петракиев 2011: Н. Овчаров, Х. Вачев, В. Георгиева, И. Петракиев. Археологически проучвания на манастира „Св. св. Петър и Павел“ и храма „Св. Йоан Рилски“ във Велико Търново. – В: Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 448 – 451.

Dochev 2002: K. Dochev. Turnovo, Sixth – Fourteenth Centuries. – In: The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century, vol. 2. Washington D.C., 2002, 673 – 678.

Gerasimov 1978: T. Gerasimov. Byzantinische goldmünzen mit graphiten. – Byzantinobulgarica, V, 1978, 123 – 146.

Hendy 1985: M. Hendy. Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300 – 1450. Cambridge, 1985.

Hendy 1969: M. Hendy. Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081 – 1261. Washington, D.C., 1969.

Hendy 1999: M. Hendy. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks and in the Whittemore Collection, vol. 4, 2 parts. Washington, D.C.,1999.

Lianta 2006: E. Lianta. John II Comnenus (1118 – 1143) or John III Vatatzes (1222 – 1254)? (distinguishing the Hyperpera of John II from those of John III). – Numismatic Chronicle, 2006, 166, 269 – 299.

Mănucu-Adameşteanu, Pol, Iacob, Constantinescu: G. Mănucu-Adameşteanu, I. Pol, M. Iacob, B. Constantinescu. Hyperpeti de la Ioan III Ducas Vatatzes (1222 – 1254) descoperiti pe teritoriul Dobrogei. – Pontica, 31, 1998, 295 – 305.

Metcalf 1960: D. M. Metcalf. John Vatatzes and John Comnenus: Questions of Style and Detail in Byzantine Numismatics. – In: Greek, Roman and Byzantine Studies, 3, 1960, 203 – 214.

Oberlander-Tarnoveanu 2000: E. Oberlander-Tarnoveanu. Les hyperpères de type Jean III Vatatzès – classification, chronologie et évolution du titre (á la lumière du trésor de Uzun baïr, dép. De Tulcea). In: Istro – Pontica, Muzeul Tulcean la a 50 – a aniversare 1950 – 2000. Tulcea, 2000, 499 – 519.

Pachymeres 1835: G. Pachymeres. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Bonn, 1841.

Pegolotti 1936: F. B. Pegolotti. La pratica della mercatura, edit. by A. Evans. Cambridje, Massachusets, 1936.

ТЕКСТ КЪМ ИЛЮСТРАЦИИТЕ:

Табло I. 1. Златна перпера на Йоан III Ватаци (1222 – 1254), Първо златно монетосечене (1222 – 1227).

Табло I. 2 – 7. Златни перпери на Йоан III Ватаци (1222 – 1254), Второ златно монетосечене (1227 – 1254).

Фиг. 1. План на средновековния Търновград с местонамиране на колективната монетна находка.

HOARD OF GOLDEN PERPERA OF THE NICAEAN EMPEROR JOHN III DUCAS VATATZES (1222-1254) FROM ST. PETER AND PAUL CHURCH IN VELIKO TARNOVO

Konstantin DOCHEV

(Summary)

The work presents the analysis of a hoard containing 7 golden perpera of the Nicaean Emperor John III Ducas Vatatzes (1222-1254) found in the necropolis in the southern courtyard of St. Peter and Paul Church in Veliko Tarnovo. The church was built in the early 13th c. In the middle of the same century, a monastery emerged around it. The hoard which is a small sum of money has been found in the necropolis close to a skeleton of an adult male suggesting it was left as a grave gift.

The coins belong to the First (1 piece) and the Second golden coinage of John III Ducas Vatatzes struck in the mint of Magnesia in Asia Minor (today Manisa, Western Turkey). They were golden coinages following the traditional golden perpera of the Komnenos from the 13th c., 4,40 g in weight and initially ca. 18 carat gold content. The piece from the First golden coinage is quite worn due to the longer circulation while the other 6 perpera are relatively well preserved, bearing a different spelling of the Emperor's name, titles and legends to Theotokos and Jesus Christ. Additional signs are to be found on four of the coins, struck over the cushion on the throne of Christ – an embossed dot or circle as monetary marks to control the individual emissions. All the coins bear secondary graffiti probably applied by moneychangers or coin controllers. The graffiti are mostly the Roman number 10 (X); letters M, K, Γ; or a whole word resembling the homonymous CM ʋ ΛΟ ʋ (Smilo; Smilu; Smil). According to the numerous and various coin finds known, more than 200 in number, and mainly from the first half of the 13th c., this small sum of money of high value was laid in the ground between 1250 and 1260.

Considering the iconographic analysis, the six perpera from the Second golden coinage may find themselves with a different origination - that is, some may be of actual Nicaean origin, others may be imitative, as such assumptions already exist. The legends are correctly written on only two coins, whereas on the other four they can be classified as imitative. One of the hypotheses suggests this type of Nicaean perpera were issued by the Venetians in Constantinople at the time the city was the capital of the Latin Empire in 1204-1261. Other scholars make even more radical hypotheses that all the perpera of the First golden coinage of John III Ducas Vatatzes are actually original mintage of his predecessor, John II Komnenos (1118-1143), struck in Constantinople before its conquest by the Knights of the Fourth Crusade in 1204. Regardless of the different hypotheses concerning the origin of this type of golden perpera, the hoard here presented will still contribute to a fuller and more accurate representation of the still few known processes and phenomena in the field of money and money circulation in the Bulgarian Kingdom and then the states of the European Southeast.

ТАБЛО I

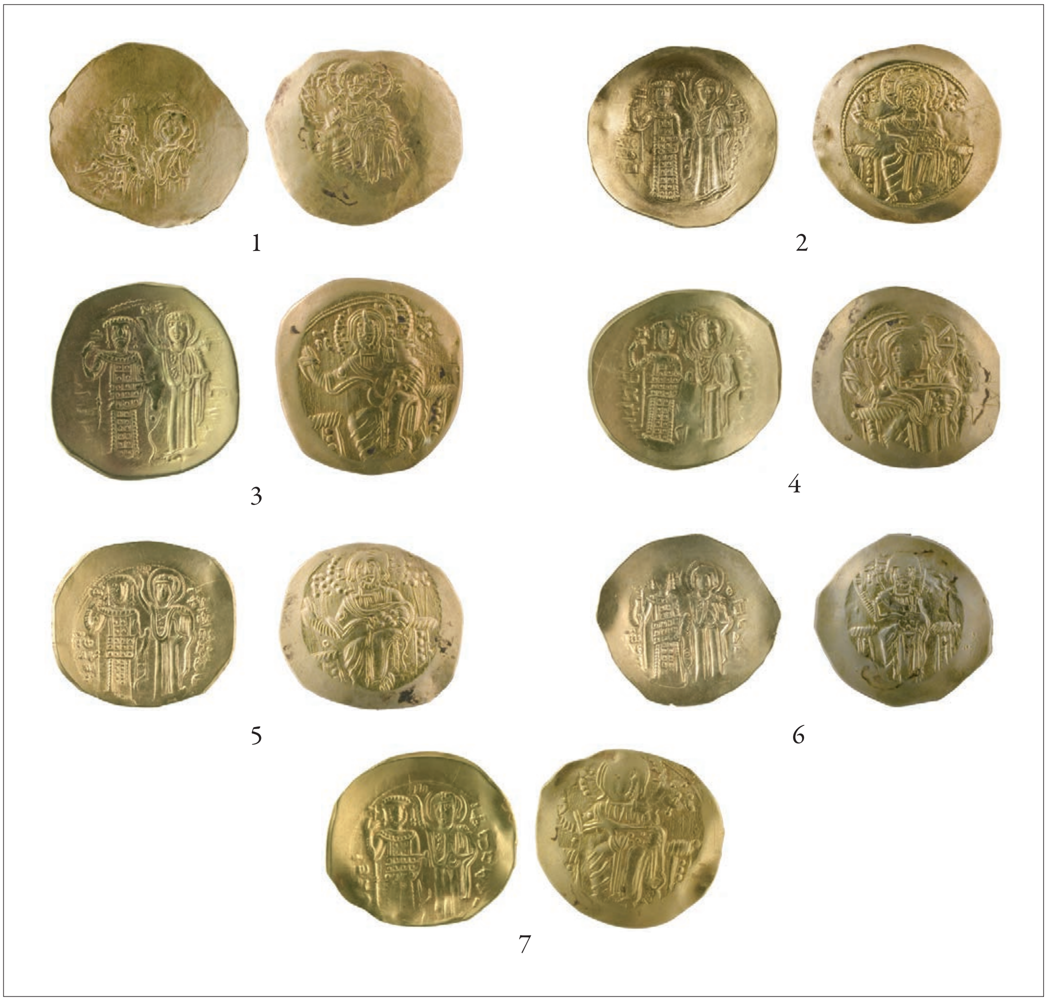

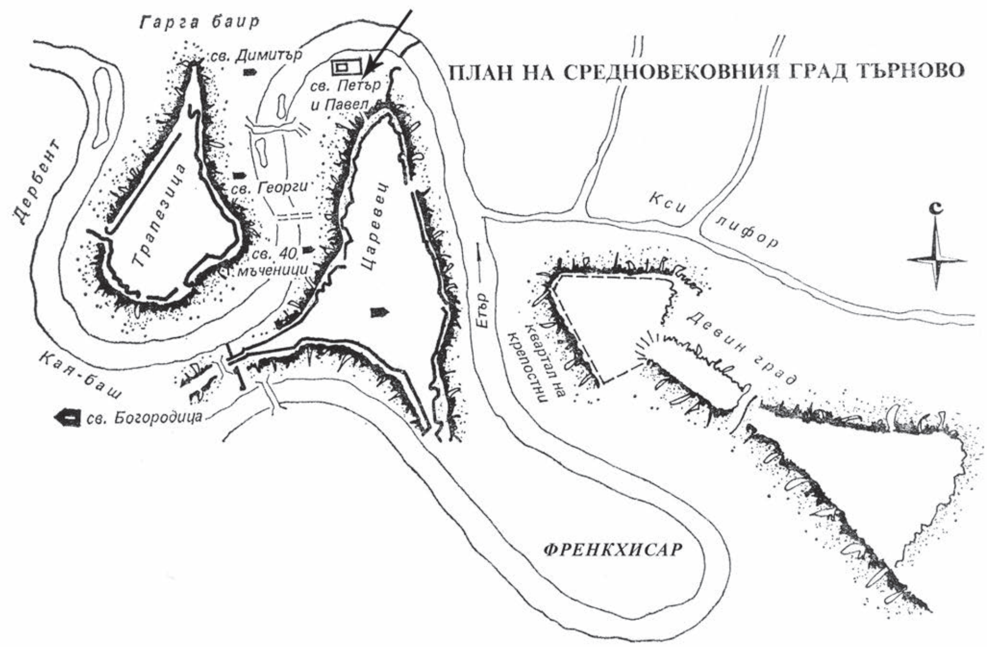
Гарга баир
св. Димитър
св. Петър и Павел
ПЛАН НА СРЕДНОВЕКОВНИЯ ГРАД ТЪРНОВО
Дербент
Трапезица
св. Георги
св. 40 мъченици
Царевец
Кси лифор
С
Етър
квартал на крепостни
Девин град
Кая-баш
св. Богородица
ФРЕНКХИСАР

Фиг. 1. План на средновековния Търновград с местонамиране на колективната монетна находка.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА”

СРЕДНОВЕКОВНИ БЪЛГАРСКИ МОНЕТИ ОТ ОБЕКТ „УЛИЦА“ ВЪВ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Живко АЛАДЖОВ

В продължение на едно десетилетие с известно прекъсване ръководя разкопките на обект във Вътрешния град на втората българска столица Велики Преслав. Парцелът се намира в южна посока от Преславската патриаршия и така, той бе представян в отчетите за проучванията (Аладжов 2008, 621 – 622; Аладжов, Василев 2009, 590 – 591). При преразпределяне на обектите между проучвателите на вътрешния град на Велики Преслав и предвид откриването на единствената проучвана улица в това пространство, както и за по-голяма яснота при административните процедури при издаването на Разрешителни за археологически разкопки, обектът получи наименованието Преславската Патриаршия – юг, сектор „Улица“[1] (Аладжов, Василев 2015, 613 – 616). Сред открития материал придобит при проучването, преобладават монетите. Това са византийски монети от X – XIII в., като най-многобройни са българските и латински имитации на византийски монети, следвани от анонимните византийски монети. Ограничен брой, само четири екземпляра са средновековните български монети, които съставляват минимален процент от общия нумизматичен масив. Макар и малобройни, те имат голямо значение за възстановяване на историческата картина на живота във Велики Преслав, както мястото и ролята на бившата столица в политиката на владетелите от Второто българско царство. Участието на средновековните български монети в монетното обращение е обект на изследване от преди няколко десетилетия (Йорданов 1980, 229 – 239; Йорданов 1981, 9 – 15), но през годините броят на новооткритите екземпляри непрекъснато се увеличава.

Споменатите български монети принадлежат на цар Мицо (Мичо) – 2 бр. и по един екземпляр на цар Иван Александър с Михаил и цар Иван Шишман. Само монетата на Иван Александър е от сребро, а останалите са медни.

Монети на Мицо (Мичо)

1. *Лице*: Допоясна фигура на царя, насреща, с ниска корона стема, препендули от по един бисер, дивитисион с „решетъчна украса“, лоросните краища са украсени с пет кръгчета. Единичен монограм на владетелското име; титлата „цар“ е в огледална форма в лявото поле.
Опако: Свети Никола с брада и мустаци, с голям нимб, туника, колобион; с дясната ръка благославя пред гърди, а в лявата държи евангелие. Непрекъснат матричен кръг. Изображението е схематично, а надписите нечетливи.
АЕ, 26 мм – отчупена; 2,89 г; ПИН 212/2007; **табло I. 1а, б**
Дочев 2003, табл.III.8; Дочев 2009, 0250.

2. *Лице*: Допоясна фигура на царя, насреща, с ниска корона стема, препендули от по един бисер, дивитисион с „решетъчна украса“, лоросните краища са украсени с пет кръгчета. Единичен монограм на владетелското име; титлата „цар“ е в огледална форма в дясното поле. Двоен матричен кръг.
Опако: Свети Никола с брада и мустаци, с голям нимб, туника, колобион; с дясната ръка благославя пред гърди, а в лявата държи евангелие. Непрекъснат матричен кръг. Изображението е схематично, а надписите нечетливи.

---

[1] Както и „Обект средновековна улица“ или само „ Улица“.

АЕ, 25/28 мм; 2,83 г; ПИН 31/2006; **табло I. 2а**
Дочев 2003, табл.III.7; Дочев 2009, 0260.

Описаните монети на Мицо (Мичо) са от втора фаза на неговото монетосечене, която се свързва с периода от пролетта на 1257 до 1263 г., произведени са от нелокализирана монетарница в североизточна България (Дочев 2009, 52). Характерно за тези емисии е схематичният и груб стил, дебел гравьорски щрих, с единични владетелски монограми и подражателски надписи на обратната страна (Дочев 2009, 52).

В историографията управлението на цар Мицо (Мичо) е отбелязано твърде скромно и с противоречиви данни. Последните сочат, че преди да поеме върховната власт над българите, той бил един от най-влиятелните и авторитетни боляри. Владеел големи територии от Източна България, което му помогнало да се ожени за една от дъщерите на цар Иван Асен II. Цар Мицо (Мичо) заема трона след убийството на Михаил II Асен в средата на 1256 г. и остава на него до средата на 1257 г., когато бива изгонен от Търново и начело на държавата е издигнат Константин Асен. Непрекъснати противоборства с последния и променливи взаимоотношения с византийските императори, характеризират живота и дейността на този владетел. Въпросът за монетите на цар Мицо (Мичо) включва много неразгадани обстоятелства, от монограмите на името и на „цар“, до изображенията и регалиите на властта (жезъла), монетарниците и пр. (Йорданов 1981а, 21 – 42; Йорданов 1984, 91; Юрукова, Пенчев 1990, 176 – 178). Известните 400 – 500 броя монети (Дочев 2003, 43) говорят за едно силно монетосечене, което наред с пропагандния си характер, участва и активно в търговския обмен. За мен е много важно, че голяма част от монетите на Мицо Асен се намират във Велики Преслав, а това може да бъде сериозен хронологически репер в твърде неясната засега история на града през XIII в.

Монета на Иван Александър с Михаил

3. *Лице*: Иван Александър (вляво) и Михаил Асен (вдясно) прави, насреща с ниски стеми, дивитисиони и лороси, държат знаме с дълга дръжка опряна на три разклонения; царят държи в дясната ръка кръст с дълга дръжка; Михаил държи същата инсигния в лявата. В лявото поле монограм на епитета благоверен, в дясното поле монограм на името Михаил, над него х с лигатура; горе между главата на царя и знамето монограм от буквите АЛЕ, срещу него части от монограм на титлата цар. Зрънчест кръг от ситни точици.
Опако: IC – XC Христос с брада и мустаци, с голям нимб, туника, колобион и мантия, седнал на трон без облегало и елипсовидни възглавнички; двете му ръце са вдигнати високо встрани за благословия; в лявото поле монограм от буквите АЛЕ, като долната хаста завършва с по една точка долу и горе, в дясното поле монограм на титлата цар. Зрънчест кръг от ситни точици.
Сребро, 17/18 мм; 0,67 г; ПИН 14/2014; **табло I. 3а, б**

Описаната монета е интересна, защото не открих екземпляр с точно същите характеристики на изображението и най-вече на съчетанието от вида на различните монограми (Дочев 2009, 135 – 154). Анализът показва, че лицето на монетата от Велики Преслав се доближава до описаната монета № 2260 в книгата на Дочев (Дочев 2009, 139), но долу между знамето и дрехите на царя и сина му, няма звезди; при опакото монограмът с името на владетеля е без лигатура и има две точки, над и под края на долната хаста на буквата Е; вдясно монограмът за цар е нормално изписан и е без лигатура. Ако приемем нашия екземпляр за вариант на № 2260, то той трябва да е от първата фаза на второто сребърно монетосечене на цар Иван Александър с Михаил 1332/3 – 1347/48 г. (Дочев 2009, 139). В същото време, метричните характеристики ни насочват към четвъртата хронологическа фаза по Дочев, 1365/66 – 1380 г. (Дочев 2009, 150). Склонен съм да приема втората опция, още повече, че се приема, тези монети да са сечени в Търново и други нелокализирани монетарници в Североизточна България (Дочев 2009, 150).

Монета на Иван Шишман

4. *Лице*: Монограм на името Шишман с титлата цар, като буквата Ц е с издължена лява хаста.
Опако: Равнораменен кръст с радиални лъчи от центъра, между раменете на кръста и по три точки в триъгълник. Непрекъснат матричен кръг.
АЕ, 17,5 мм; 1,21 г[2]; ПИН 212/2009; **табло I. 4а, б**
Монетата е с плоско ядро, практика наложила се в монетосеченето от 80 – те години на XIV в.
Юрукова, Пенчев 1990, табл. XIV, 136; Дочев 2003, табл. XIII, 3 – 4; Дочев 2009, 219, № 4670.

Специално за Велики Преслав, монетите на цар Иван Шишман са важни, тъй като те подсказват за събитията, сполетели старата столица при първите походи на турските нашественици в последните десетилетия на XIV в.

---

[2] Теглото е измерено преди почистване на монетата.

Разгледаните по-горе монети са свидетелство за историята на един град – стара столица, чиято история е все още забулена в загадки за нейното минало.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Аладжов 2008: Ж. Аладжов. Разкопки на Преславската Патриаршия. – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 621 – 622.

Аладжов, Василев 2009: Ж. Аладжов, Я. Василев. „Велики Преслав“. Разкопки на обект Преславска патриаршия – юг. Средновековна улица и сграда. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 590 – 591.

Аладжов, Василев 2015: Ж. Аладжов, Я. Василев. Преславската Патриаршия – юг, сектор „Улица“, НИАР „Велики Преслав“. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 613 – 616.

Дочев 2003: К. Дочев. Български средновековни монети XIII – XIVв. Велико Търново, 2003.

Дочев 2009: К. Дочев. Каталог на българските средновековни монети XIII – XIV. Типове, варианти, цени. Велико Търново, 2009.

Йорданов 1980: И. Йорданов. Характер на монетната циркулация в средновековните български столици Преслав и Търново. – В: Средновековният български град. София, 1980, 229 – 239.

Йорданов 1981: И. Йорданов. Български монети от Преслав. – Музей и паметници на културата, 3, 1981, 9 – 15.

Йорданов 1981а: И. Йорданов. Монетосеченето на Мичо Асен (1256 – 1263) във Велики Преслав. – Нумизматика, 4, 1981, 21 – 42.

Йорданов 1985: И. Йорданов. Монети от разкопките на външните крепостни стени на Велики Преслав. – В: Плиска – Преслав, 4, 1985, 207 – 215.

Йорданов 1984: И. Йорданов. Монети и монетно обръщение в средновековна България (1081 – 1261). София, 1984.

Юрукова, Пенчев 1990: Й. Юрукова, В. Пенчев. Български средновековни печати и монети. София, 1990.

ТЕКСТ КЪМ ИЛЮСТРАЦИИТЕ:

Табло I. 1. Монета на цар Мицо (лице – опако)

Табло I. 2 Монета на цар Мицо (опако)

Табло I. 3. Монета на цар Иван Александър (лице – опако)

Табло I. 4. Монета на цар Иван Шишман (лице – опако)

MEDIEVAL BULGARIAN COINS FROM ULITSATA SITE, VELIKI PRESLAV

Zhivko ALADZHOV

(Summary)

Among the artifacts discovered during the research on Ulitsata site (the Street site) in the Inner town of Veliki Preslav, the coins prevail in number. They are Byzantine pieces from the 10th – 13th c., as the most numerous are the Bulgarian and Latin imitations of the Byzantine ones followed by the anonymous coins. A limited amount – 4 in number are Medieval Bulgarian coins constituting a minimum percentage of the total numismatic array. Although a small share, these coins are of a great significance for reconstruction of the historical picture of life in the post – metropolitan Veliki Preslav, as well as for the position and the role of the former capital city within the policy of the sovereigns of the Second Bulgarian Kingdom.

The Medieval Bulgarian coins mentioned above belong to Mitso (Micho) Tsar – 2 pieces, one piece – to Tsar Ivan Alexander with Michael and one piece – to Tsar Ivan Shishman. Only the coin of Ivan Alexander is struck in silver, aspra, both others are in copper.

Coin of Mitso (Micho)

1. *Obverse*: Half – length figure of the Tsar, en face, with a low stema crown, perpenduli with a single

pearl each, divitision with lattice decoration, and loros terminating in five circles. A single monogram of the sovereign's name; the title Tsar is mirrored in the left field.

Reverse: St. Nickolas bearded, with moustaches, with a large halo, tunic and kolobion; with his right hand blessing in front of the chest; holding a Gospel in his left hand. Continuous matrix Circle. The representation is schematic, the legend is unreadable.

AE, 26 mm – broken; 2,89 g; FInvN 212/2007; fig. 1a – 1b

2. *Obverse*: Half – length figure of the Tsar, en face, with a low stema crown, perpenduli with a single pearl each, divitision with lattice decoration, and loros terminating in five circles. A single monogram of the sovereign's name; the title Tsar mirrored in the right field. Double matrix circle.

Reverse: St. Nicholas bearded, with moustaches, with a large halo, tunic and kolobion; with his right hand blessing in front of the chest; holding a Gospel in his left hand.

Continuous matrix circle. The representation is schematic, the legend is unreadable.

AE, 25/28 mm; 2,83 g; FInvN 31/2006; fig. 2a

The coins of Mitso (Micho) described belong to the second phase of his coinage relating to the period of spring 1257 – 1263. It was issued by a non – localized mint in the Northeastern Bulgaria (Дочев 2009, 52). These emissions are distinguished in a schematic and rough style, thick engraving touch, single sovereign's monograms and imitative legends on the reverse (Дочев 2009, 52).

The historiography marks the reign of Tsar Mitso (Micho) very modestly and with ambivalent data. According to the records, he was one of the most influential and authoritative boyars before acquiring the supreme power over the Bulgarians. He ruled large territories in eastern Bulgaria, which helped him to marry one of the daughters of Tsar Ivan Assen II. Tsar Mitso (Micho) ascended to the throne after the assassination of Michel II Assen in the mid 1256 holding it to the mid 1257 when he was expelled from Tarnovo, and Constantine Assen rose to the head of the state. The life of this ruler is characterized by constant contradiction with Constantine Assen and inconsistent relationship with the Byzantine emperors. There are many unseen circumstances regarding the coins of Tsar Mitso (Micho) from the monograms of the name and title to the representations and regalia of the power (the scepter for instance), mints, etc. (Йорданов 1981a, 21 – 42; Йорданов 1984, 91; Юрукова, Пенчев 1990, 176 – 178). The 400 – 500 coins known so far (Дочев 2003, 43) point to an intense coinage which – alongside with its propaganda nature – took an active role in the commercial exchange. I find it very important that a great share of the coins of Mitso Assen have been found in Veliki Preslav as this may be a serious chronological repére in the rather vague history of the city in the 13th c.

Coin of Ivan Alexander with Michael

1. *Obverse*: Ivan Alexander (left) and Michael Assen (right) standing front, with low stema crowns, divitisions and leroses, holding a flag with a long handle, leaning on three branches; in his right hand the Tsar holds a cross with a long handle; Michael holds the same insignia in his left hand. In the left field a monogram of the epithet *devout*; in the right field monogram of the name of Michael, above it x with ligature; up between the Tsar's head and the flag monogram of the letters АΛЕ, against it fragments of the monogram of the title *Tsar*. Dotted circle of tiny dots.

Reverse: IC – XC Christ bearded, with moustaches; with a large halo, tunic, kolobion and mantle; sitting on a throne without a back and with elliptical cushions; his two arms are raised high sideways for a blessing; in the left field monogram of letters АΛЕ as the lower

hasta terminates in a dot above and below; in the right field monogram of the title *Tsar*.

Dotted circle of tiny dots.

Silver, 17/18 mm; 0,67 g; FInvN 14/2014; fig. 3a – 3b

The coin described above is very interesting as I have not found a piece with exactly the same image characteristics and especially the combination of the type of the different monograms published so far (Дочев 2009, 135 – 154). The analysis shows that the obverse of the coin from Veliki Preslav comes closer to the coin described under N 2260 in the book by K. Dochev (Дочев 2009, 139) although there are not any stars down between the flag and the garments of the Tsar and his son; on the reverse, the monogram of the sovereign's name is missing the ligature but displays two dots above and below the end of the lower hasta of the letter E; in the right field the monogram of Tsar is well spelled and missing a ligature. In case we accept the piece here in question to be a variant of N 2260 it would belong to the first phase of the Second silver coinage of Tsar Ivan Alexander with Michael (1332/3 – 1347/48) (Дочев 2009, 139). At the same time, the metric characteristics point to the fourth chronological phase after Dochev, 1365/66 – 1380 (Дочев 2009, 150). I am inclined to agree to the second option, especially since it is accepted that these coins were minted in Tarnovo and other non – localized mints in the Northeastern Bulgaria (Дочев 2009, 150).

Coin of Ivan Shishman

2. *Obverse*: Monogram of the name of Shishman with the title Tsar as the letter Ц has its left hasta elongated.

Reverse: Byzantine cross with radial rays from the center, between the arms of the cross three dots in a triangle. Continuous matrix circle.

AE, 17,5 mm; 1,21 g; FInvN 212/2009; fig. 4a – 4b

The coin is with a flat blank, a practice adopted in the coinage during the 1380s.

Concerning especially Preslav, the coins of Tsar Ivan Shishman are a significant phenomenon, as they could reveal the events which reached the old capital during the first campaigns of the Ottoman invaders in the last decades of the 14th c.

The coins presented above are an important testimony to the history of the town – capital still in the mysteries of its past.

ТАБЛО I

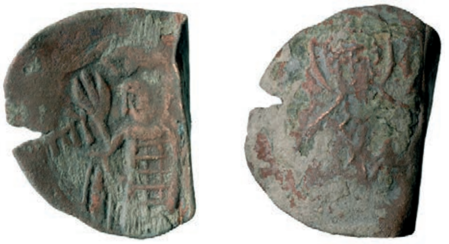
1

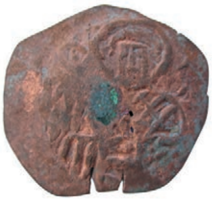
2

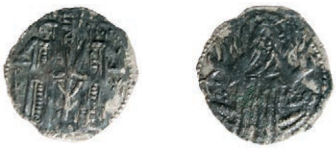
3

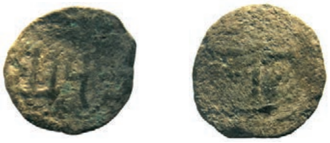
4

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА"

ОЛОВНА МЯРКА С НАДПИСИ ОТ КЪСНОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

Стела ДОНЧЕВА

Настоящата работа е посветена на един много интересен паметник, намерен в околностите на Шумен. Става въпрос за оловна тежест (мярка, екзагия) с кръгла форма и ухо за окачване в горния край (**табло I. 1**). Размерите са: диаметър – 2,0 см, ухо – 1,0/0,7 см, дебелина – 0,1 – 0,15 см, тегло – 3,5 г. По края на очертанието върви плътен релефен ръб. Върху едната страна на оловната тежест е изписана абревиатурата „**Δ I Ѡ**" – най-горе вляво е „**Δ**", под нея „**Ѡ**" и вдясно от тях – „**I**", нанесена в средата на полето (табло I. **1а**). Буквеното съкращение представя титлата и името – „**Δ(ЕСПОТ)** IѠ(*αννου*)", което се среща по монетите на добруджанските владетели. Въпреки че липсва голямата буква „**Т**", обединяваща всички монетосечения на тези владетели, надписът е сходен с изписания върху монетите от типа „**ΔЕСПОТ I Ѡ Т**" (Авдев 2007, 235 – 248; Билярски 1992, 3 – 23) (табло I. **2**). Това се подкрепя и от палеографските особености на отделните буквени начертания – специфичното изписване на буквата „**Δ**", серифите в края на „**I**" и горния край на „**Ѡ**", както и от самото съкращение на „**Δ(ЕСПОТ)** IѠ(*αννου*)" като „**Δ**" и „IѠ". Четенето не се променя и ако се приеме, че надписът е нанесен в негатив[1] (табло I. **1в**). Това предполага обаче, една друга възможност – тежестта да е била в ролята и на подпечатващо устройство.

Тук няма да се спирам на дискусиите относно принадлежността на отделните монетни типове, което излиза извън целите на настоящата работа (Атанасов 2009, 133 – 142, 150 – 155; 2010, 61 – 76). Кои от тях принадлежат на деспот Добротица и кои на Тертер, дали Тертер може да се идентифицира със спорната личност Йоан Тертер? или с упоменатия в изворите наследник на Добротица – Иванко, остава спорен въпрос и досега няма единно мнение сред специалистите. Сигурно е, че върху лицевата страна на настоящия паметник е изписана абревиатурата „**Δ(ЕСПОТ)** IѠ(*αννου*)" без буквата „**Т**", т.е. без името „**Тертер**" (Йоан/Иванко) / IѠ(*αννου*) „Τομπροτίτζα" (Добротица), (табло I. **1а**). Според изворите, Добротица е удостоен с деспотска титла и изглежда логично „**Δ(ЕСПОТ)**" да се свърже с неговата личност. Името „IѠ(*αννου*)" може да бъде тълкувано като собствено, според установения на някои места обичай през втората половина на XIV в., това име да се добавя към името на владетеля и да има почетен характер. Редно е да се отбележи обаче, че никъде в изворите Добротица не е упоменат като Йоан Добротица, т.е. свързването на „IѠ(*αννου*)" с личността на Добротица, остава несигурно. Известно е, че историческа личност с името Йоан все пак е съществувала и това е наследникът на Добротица – Иванко. Използването на гръцкия вариант на изписване на името Иванко като Йоан („IѠ(*αννου*)" е логично, като се има предвид, че надписите по известните монетни типове от Добруджанското деспотство са на този език. Погрешното име Иванко идва от изопачената латиноезична форма Juanchus, с която той е споменат в договора с Генуа от 1387 г. и откъдето тази форма се налага в българската историография (Дочев 2008, 273). Накрая се оказва, че както титлата деспот може да се свърже с Добротица, за което има сведения, така и името Йоан може да се отнася до неговия син и наследник – Иванко, за който също има сведения. Няма съмнения обаче, за надписа върху лицевата страна на оловната тежест, който трябва да се чете като „**Δ(ЕСПОТ)** IѠ(*αννου*)“.

---

[1] Изказвам своята благодарност на проф. дин Иван Йорданов, който ми обърна внимание на този вариант.

Не по-малък интерес предизвиква и обратната страна на същия паметник (табло I. **1в**). Патриаршеският кръст, разположен в средата, не е изобразен изправен, а напречно на вертикалната ос, минаваща през ухото на тежестта. Известно е, че при единия от вариантите на въпросните монети, пред титлата „†**ΔЕСПОТ**“, също има кръст (Дочев 2008, 275 – 276) (табло I. **3**). Около него, в междурамията, са изписани четири букви, които от ляво надясно са: „**Λ**“, „**К**“, „**А**“, „**М**“. Посоката и началото на четене на абревиатурата, според мен, трябва да е подобна на тази върху лицевата страна на оловния паметник – от ляво надясно – „**Δ I Ѡ**“.

Четирибуквеното съкращение наподобява това по монетите от типа „**Δ – Т** и надпис **КАΛК (КАΛІАКРА)**“, от които са известни два варианта (табло I. **4, 5**). В някои изследвания този тип монети се определят към монетосеченето на деспот Добротица (1360 – 1385), (Юрукова, Пенчев 1990, 180 – 182, 236, табл. XV, 144 – 145; Дочев 2008, 269 – 272; Атанасов 2010, 65 – 66), а в други – към това на Йоан Тертер (1375 – 1390), (Авдев 2007, 242). Тук отново навлизаме в спорната тема. В началото на 60 – те години на XIV в. Добротица има власт над голяма част от Карвунската хора с център Калиакра, която достига до Дунавската делта. По същото време Добротица е известен с титлите „господар“ и „деспот“. По-късно, след турския поход в Североизточна България и предаването на Дръстър, наследникът на Добротица (Йоан, Иванко Тертер?) управлява малка територия покрай морето с резиденция Калиакра. От две кратки ромейски хроники се разбира, че синът на Добротица Йоан е назован и с името Тертер (ТЕРТЕРНС), което го свързва с българските царски фамилии на Тертеровци и на Асеневци (Дочев 2008, 273 – 274). Според историческите сведения и двамата владетели управляват последователно крепостта Калиакра. Затова, ако се приеме, че буквените означения „**Λ**“, „**К**“, „**А**“, „**М**“ са наименованието на крепостта Калиакра, което е засвидетелствано в различни съчетания върху споменатия монетен тип („**КАΛК, АККА, ΛККЕ, АККА (КАΛІАКРА)**“), то това ще бъде първият паметник, върху който едновременно са изписани – деспот Йоан („**Δ(ЕСПОТ)** IѠ(*αννου*)“) и Калиакра (“**КАΛІАКРА**“).

Под въпрос обаче остава, все пак буквата „**М**“ в долния край на полето, която, както е известно, липсва върху споменатите монети. Имайки предвид установената практика изявените градове да секат собствени монети с имената на номиналния си владетел, съществува вероятност буквеното съчетание да е наименование на друг град, подчинен на властта на упоменатия деспот Йоан. Локални парични системи в региона има във Варна, Килия, Вичина, Исакча и Ликостомо. Единствено в името на последния град Ликостомо („**Λυκοστομίου**“) фигурира буква „**М**“. Вероятно и абревиатурата „**Λ**“, „**К**“, „**А**“, „**М**“ трябва да се свързва и отнася до него.

Съществуването на топонима Ликостомо към края на XIII в. е сигурно засвидетелстван, а през XIV–XVII в. вече е отбелязан на всички карти (Тодорова 1981, 236). Килия, наред с Ликостомо, е нанесена на 6 морски карти: в картите на Батиста Анезе от 1525, 1530, 1536 г., в Атласа от същия автор от 1542 г., в Анонимния морски атлас от 1542 г. и Анонимната морска карта от Мюнхен от 1534 г. (Тъпкова – Заимова 1976, 39 – 40). В тях надписът Килия е поставен над най-северния ръкав на делтата и вероятно обозначава Нова Килия, която от края на XV в. се издигнала като крупен стратегически и административен център. В портуланите името на Килия не се споменава, фигурира името Ликостомо. Понякога е изписано дори повторно, несъмнено с цел да се разграничи ръкавът от крепостта, името на която пък, особено на картите от XV – XVI в., е нанесено с червено мастило, белег за важността на пристанището. Разграничение между името на ръкава и на крепостта е направено и в един гръцки портулан в ръкопис от XVI в., но отнасящ се по всяка вероятност към края на XIV в. В него се казва: *„Ликостомо е друго, северното устие на Дунав и е в посока 1/4 изток – североизток... устията Аспа, Солина и Ликостомио са* най-*големите дунавски устия. И в това устие се намира градът Ликостомио. Ликостомио е град.*“ В един италиански портулан пък, запазен в ръкопис от XVI – XVII в., сведенията за Ликостомо в общи черти се покриват с тези от гръцките портулани: „*устието на Ликостамо е* най-*северното на Дунав... устията Аспа, Солина и Ликостромо са* най-*големите дунавски устия и в последното устие е също градът Ликостромо...*“ (Коледаров 1979, 290 – 298). От наръчниците с практическо предназначение (портуланите), в чиято достоверност не бива да се съмняваме, можем да направим заключението, че Ликостомо бил крепост, прераснала покъсно в голям град. Още едно важно свидетелство в този гръцки портулан, пряко отнасящо се до тълкуването на абревиатурата върху представения паметник е изписването на крепостта Ликостомо като Ликостамо („**Λυκοσταμίου**“), т.е. с „**α**“. Този начин на изписване отговаря напълно на буквените обозначения „**Λ**“, „**K**“, „**A**“, „**M**“ върху втората страна на предмета. От казаното дотук може с повече сигурност да се приеме, че върху оловната тежест е изписано „**Δ I Ѡ**“ – **Δ** (**εσπότου**) **IѠ**(**αννου**) върху лицевата страна и „**Λ, K, A, M**“ – (**Λ** (**υ**) **K** (**οστ**) **A M** (**ίου**) върху обратната страна.

Всички изброени в документите крепости, разгледани подробно в историческите съчинения, в това число и Ликостомион са управлявани най-напред от Добротица, а след това от Иванко, владетелите на „третата България, (която) лежи (там), където Дунав се влива в морето, и столицата ѝ се казва Калиакра“ (Шилтбергер 1971, 84). Вече стана дума, че крепостта Ликосто(а)мо е била разположена на северния ръкав на Дунав и на практика се явява част от територията на „третата България“. Дали господарят на Дръстър и Каликара – Иванко / Йоан не е получил все пак, деспотската титла или пък не се е самообявил за такъв?

Основното количество монети на добруджанските владетели произхождат от районите на Силистра и Пъкуйул луй Соаре, което предполага, че първоначално центърът на това производство е бил в Дръстър (Кулике, Дякону 1963, 249 – 256). Монети са намерени при Варна, Шумен, Калиакра, Крушаре, Стърмен, Търново, Раховец, Созопол, Айтос (България) и Кокони, Таргсор, Черна Вода и Кетатени (Румъния) (Йорданов 1982, 119 – 129; Жекова 2004, 363 – 368). Предпоставка за появата на монетосеченията с център Дръстър е обвързването с Генуа, която има водеща роля в дунавската търговия по това време (Авдев 2007, 236). Пребиваващите едри и дребни търговци в градовете на Долния Дунав имат най-голяма нужда от средства за парично обращение, осигурявано от съответните монетарници. През втората половина на XIV в. в повечето градски центрове са изработвани медни монети, които са задоволявали тази потребност.

Най-често производството е организирано и контролирано по местните традиции, водещо до появата на различни емисии от имитативни монети, както и на собствени монетосечения в Червен, Дръстър, Вичина, Исакча, Килия, Калиакра и др. В тази обстановка тези монети не са изключение, а част от генуезката монетна политика в търговските центрове на Долния Дунав.

От средата на XIV в., стойността на монетите е еквивалентна на включения в тях метал, което предполага съобразяването на теглото им с това на останалите циркулиращи монети, т.е. трябва да е равно на тях или пък в съотношение спрямо тях (Йорданов 1982, 123). Теглата на монетите от посочените типове варират в широки граници, но ясно могат да се отделят два тегловни стандарта: 1,8 и 1,15 г (Авдев 2007, 235). Известно е също, че през 1328 г. Венеция променя официалния курс на златния дукат спрямо сребърния грош от 1:18 на 1:24 и два венециански (дубровнишки) перпера стават равни на един златен дукат. Отношението между венецианския дукат и венецианския (дубровнишки) перпер, равно на 1:2, е засвидетелствано в дубровнишки и которски документи от 1334, 1337, 1341 г. Златният дукат има тегло равно на 3,559 г и изработка от почти чисто злато (99,7 %), от което следва, че стойността на 1 венециански (дубровнишки) перпер е била равностойна на 1,774 г злато. Според грамота от 1357 г., при плащания са използвани перпери, наречени венецианско – дубровнишки (Авдев 2005, 145). Системата на гроша се базира на фиксирано отношение 1 златен дукат – 2 венециански перпера – 24 сребърни гроша и неизменно тегло и чистота на сплавта на златния дукат.

Теглото на оловната мярка е 3,55 г, т.е. равно на 2 медни монети от по 1,8 г, на 1 златен дукат и на 2 венециански (дубровнишки) перпера. Вероятно нейното предназначение трябва да бъде свързано с паричните обращения и плащания в Добруджанското деспотство и подчинените градове в Дунавската делта, един от които е и крепостта Ликостомион.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Авдев 2005: С. Авдев. Монетната система в Средновековна България през XIII – XIV век. София, 2005.

Авдев 2007: С. Авдев. Българските средновековни монети. София, 2007.

Атанасов 2009: Г. Атанасов. Добруджанското деспотство. Към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV век. Велико Търново, 2009.

Атанасов 2010: Г. Атанасов. Монети, монетарници и монетно обръщение в Добруджанското деспотство през втората половина на XIV век. Част II. Местни, чужди и български монети. – Археология, 1 – 2, 2010, 61 – 76.

Билярски 1992: И. Билярски. Деспот Йоан Тертер (40 – те – 90 – те години на XIV столетие). – Исторически преглед, 10, 1992, 3 – 23.

Дочев 2008: К. Дочев. Каталог на българските средновековни монети XIII – XIV век. Типове, варианти, цени. Велико Търново, 2008.

Жекова 2004: Ж. Жекова. Монети на добруджанските деспоти от Шуменската крепост. – В: Acta musei Varnaensis II (Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие). Варна, 2004, 363 – 368.

Йорданов 1982: Й. Йорданов. Монетосеченето на българските владетели в Добруджа (втората половина на XIV в.). – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, 119 – 129.

Коледаров 1979: П. Коледаров. Мореплавателни карти, наръчници и други свидетелства за международното значение на Втората българска държава. – В: България в света от древността до наши дни. София, 1979, 290 – 298.

Кулике, Дякону 1963: В. Кулике, П. Дякону. Болгарские монеты из Пэкуйул луй Соаре (Румыния). – В: Известия на Археологическия институт XXVI, 1963, 249 – 256.

Тодорова 1981: Е. Тодорова. Вичина, Килия и Ликостомо. – В: Български средновековни градове и крепости. Т. 1, Варна, 1981.

Тъпкова – Заимова 1976: В. Тъпкова – Заимова. Долни Дунав – гранична зона на византийския Запад. София, 1976, 39 – 40.

Шилтбергер 1971: Х. Шилтбергер. Пътепис. София, 1971.

Юрукова, Пенчев 1990: Й. Юрукова, В. Пенчев. Български средновековни печати и монети. София, 1990.

ТЕКСТ КЪМ ИЛЮСТРАЦИИТЕ:

Табло I. 1. Оловна мярка с надписи. Втора половина на XIV в. Шуменско.

Табло I. 2. Монета на Добротица / Йоан Тертер ? /. Вариант А на типа „**ΔЕСПОТ I Ѡ Т**“ (по С. Авдев).

Табло I. 3. Монета на Добротица / Йоан Тертер ? /. Вариант А на типа „**ΔЕСПОТ I Ѡ Т**“ **с** кръст пред титлата (по К. Дочев).

Табло I. 4. Монета на Добротица / Йоан Тертер ? /. Вариант А на типа „**Δ – Т** и надпис **Т – ККАЛ (КАЛІАКРА)**“ (по С. Авдев).

Табло I. 5. Монета на Добротица / Йоан Тертер ? /. Вариант Б на типа „**Δ – Т** и надпис **Т – АКАА (КАЛІАКРА)**“ (по К. Дочев).

LEAD MEASURE WITH INSCRIPTIONS FROM THE LATE MIDDLE AGES

Stella DONCHEVA

The work is dedicated to a very interesting object that has been found in the Shumen vicinity. It is a lead weight (a measure) with round shape and top hanging. On one side of the measure the abbreviation of **Δ I Ꞷ** is written. The acronym represents the title and the name – **Δ(ЕСПОТ)** IꞶ(*αννου*), which occurs on coins of Dobrudza rulers. This is supported by the letter type.

No less interesting is the other side of the same piece. Patriarchal Cross, located in the middle is not depicted upright and perpendicular to the vertical axis passing through the eye of gravity. It is known by one of the variants of these coins that there is a cross with the title of †**Δ(ЕСПОТ)**. There are four letters around it – Λ, K, A, M**.** The beginning of reading of abbreviation, I think, must be similar to that on the front of the lead piece. If we assume that the letter indications Λ, K, A, **M** stand for the name of Kaliakra fortress, which is evidenced in various combinations on coin types (**KAΛK, AKKA, ΛKKE,** (**KAΛIAKRA**), it will be the first monument where **Δ(ЕСПОТ) IꞶ**(*αννου*) and fortress (**KAΛIAKRA**) have been inscribed simultaneously.

Under question remains, however, the letter **M** at the bottom of the lead piece, which, as is known, is absent on the second side. Local monetary systems in the region is in Varna, Kilia, Vicina, Isakcha and Likostomo. Only the name of the last town of Likostomo (*Λυκοστομίου*) includs the letter **M**. Probably the abbreviation Λ, K, A, **M** should be associated and relates to it.

The weight of the lead measure is 3.55 g, i.e. equal to 2 copper coins of 1.8, 1 gold ducat and 2 Venetian (Dubrovnik) coins. Perhaps its purpose must be associated with the monetary circulation and payments in Dobrudzha county and subordinated cities in the Danube Delta, one of which is the fortress of Likostomion.

ТАБЛО I

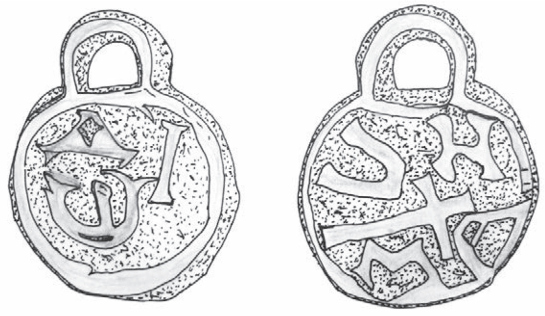

1 ab

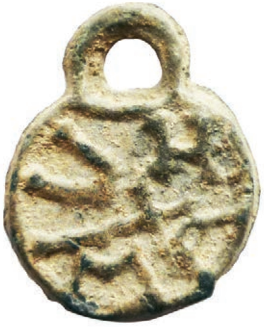

1б

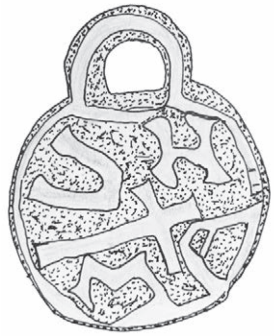

1бб

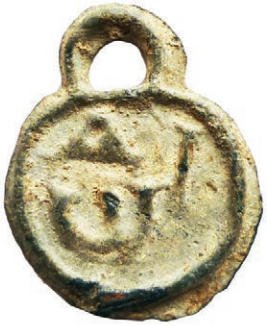

1a

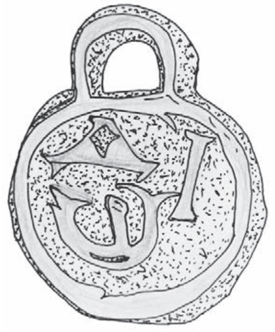

1aa

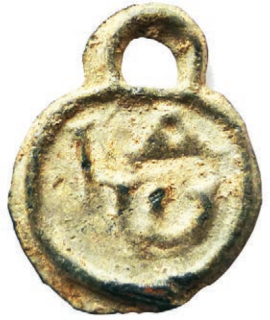

1в

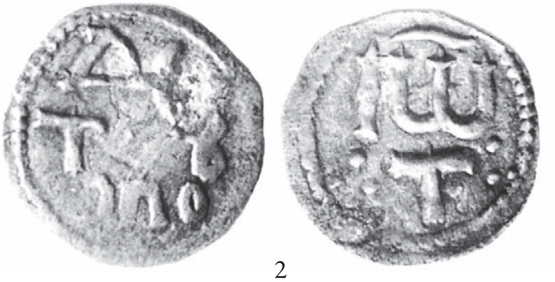

2

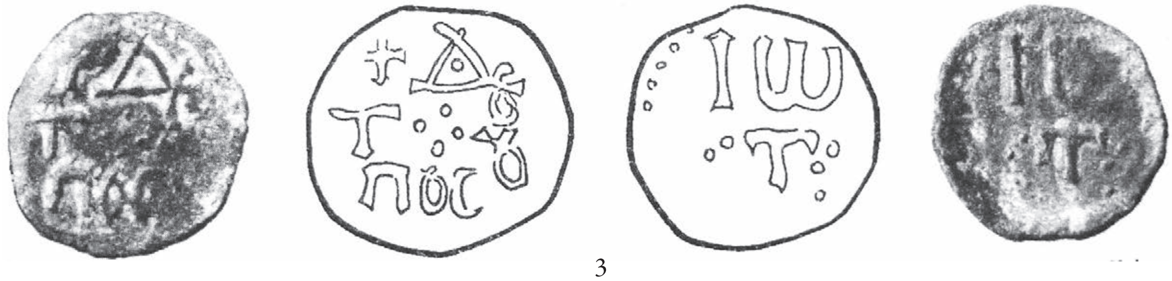

3

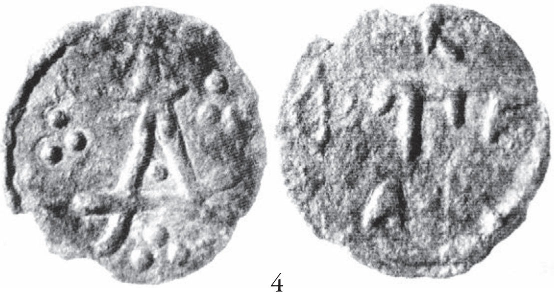

4

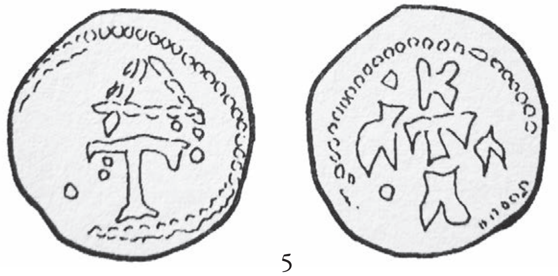

5

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА"

ПЕЧАТ НА КОНСТАНТИН ВЕЛИКИ И СИНОВЕ ОТ ЗАПАДНАТА КРЕПОСТНА ПОРТА В СЕРДИКА

Дочка ВЛАДИМИРОВА-АЛАДЖОВА

В продължение на четири години (2011 – 2014) се проведоха археологически проучвания на западната крепостна стена в Сердика (Борисова-Кацарова, Аладжов 2012, 322 – 325; Борисова-Кацарова, Аладжов 2013, 293 – 297; Борисова-Кацарова, Аладжов 2014, 366 – 369). Между открития материал се намират и няколко оловни печата[1]. Те служат за запечатване на сандъци, различни контейнери, чували с определен вид стока, която е проверена и обмитена, готова за насочване към тържищата и търговците. Търговските печати (пломби) са известни още от периода I – III в., но повсеместното им използване е в резултат на реформите на император Диоклециан и Едикта за цените в Империята от 301 г. Новата законодателна уредба задължава властите да събират различни такси и мита, а с печатите се гарантира, че е извършена необходимата процедура. Върху едната страна на контролните знаци са отпечатани различни надписи или изображения. В голямата си част печатите са с едно лице, но в края на IV в. започват да се използват и двулицеви.

За тези паметници се знае все още малко, причина, за което е тяхното голямо разнообразие и липсата на сигурен контекст при откриването на голяма част от тях. Изследването на проблема у нас е все още на емпирично ниво и затова всеки новооткрит паметник е важен и допринася за изясняването на темата[2].

Предмет на настоящото изследване е оловна пломба, открита през археологическия сезон на 2014 г. в пласт датиран с монети от IV в. Лицето на пломбата представлява плоскост с кръгла форма, която е нарушена в едната си част, в ограниченото поле са разположени три фигури: в центъра, бюст насреща с издължена шия; вляво и вдясно от него има по една глава в профил, обърнати съответно наляво и надясно, с гръб към централното изображение. Страничните образи се различават помежду си, като големина и разположение спрямо основата на централния бюст – този вляво е с по-големи пропорции и е разположен по-високо, в сравнение с този вдясно. Няма следи от надпис или отделни букви (**табло I.1**).

Обратната страна на пломбата представлява изпъкнала част, наподобяваща конусовидна форма. На известно разстояние от основата, технологично е оставен канал (с два отвора) през който минавали връвчиците, които затварят различни контейнери (торби, сандъци), в които е поставена обмитената и маркирана стока. (**табло I.2**)

Пломбата е с размери 16/17мм и тегло 14,59 г[3].

Това, което прави впечатление при разглеждания артефакт е разположението на образите, което не открих в достъпната ми литература[4]. За изясняване на проблема трябва да се отбележи, че изображенията върху пломбите следват традициите и новостите от нумизматичните паметници. Представянето на образите в профил един срещу друг, е добре познато в иконографията на римското монетосечене, а в началото на III в. към тях се прибавя и образ насреща. Композициите върху оловните пломби през IV в. се обогатяват с представянето на три образа, бюстови изображения на императора и неговите съуправители, които обикновено са редом един до друг, с лица насреща или с централен образ насреша и по един от двете му страни, в профил, с лице към него. (**табло I.3**). Представените комбинации с образите на императора и неговите съвладетели са една от отправните точки към предположенията за идентифициране на владетелите от IV в. През това столетие възможните групи от император и двама съуправители са: Константин Велики със синовете си – цезарите Крисп и Константин II (317 – 324 г.); Константин Велики със синовете си Константин II и Констанций II (326 – 333 г.); Валентиниан I, Валенс и Грациан (367 – 375 г.); Теодосий I със синовете си Аркадий и Хонорий (393 – 395).

---

[1] В българската историография този вид паметници почесто се определят като оловни пломби, докато в голяма част от публикациите в чужбина се употребява термина печат.

[2] В ежегодните отчети за резултатите от археологическите разкопки в България се вижда, че такива паметници са открити освен при проучванията в антична Сердика, на обекти по дунавския лимес, по Черноморието и във вътрешността на страната, но публикациите по темата са все още малко.

[3] ПИН 1287 / 2014 г.

Предвид, че образите върху разглежданата пломба са лишени от индивидуални черти и липсват надписи, тяхната идентификацията е затруднена, затова се налага да се търси допълнителна информация за тяхното определяне. Обикновено, отправен белег в иконографията на образите е представянето им с диадеми, каквито в Рим са приемани като символ на императорската власт и при по-ранните владетели тя липсва. Този белег на властта в Римската империя се налага при Константин Велики, като по това време и цезарите имали право да носят този отличителен атрибут. След смъртта на Константин диадемите били запазени, като белег на властта само за августите. От описанието на пломбата от Сердика се вижда, че образите са представени без допълнителни отличителни знаци, но за сметка на това има едно специфично позициониране – централен бюст насреща, фланкиран от двете страни с по-малки глави в профил, обърнати съответно наляво и надясно, т.е. с гръб към централната фигура. Страничните образи се различават по големина помежду си, като този вляво е по-голям от десния и същевременно е поставен по-високо от него, спрямо основата на централния образ. Всички тези детайли в композицията и аранжимента са новост в иконографията на оловните пломби и тесери. Нарушението на обичайните норми в сценографията върху тези паметници, вероятно е използвана с цел да се подчертае определена идея или ситуация, която е продиктувана от конкретната политическа обстановка в империята. Художествените похвати са използвани за да се представи йерархията между прототипа на образите – императора и неговите наследници, които безспорно са претворени върху описаната пломба.

За идентификацията и датировката на пломбата от Сердика в помощ се явяват паралели с отделни нумизматични и скулптурни паметници, които имат сходни белези с тези от разглеждания паметник. Това най-вече се отнася за централния образ, който както отбелязах погоре е с подчертано издължена шия, характерна черта на императорския образ при една серия солиди на Константин I сечени в Никомедия (Bruun 1966, 612, 70; Depeyrot I, 127, 34), както и при серии сребърни монети *argenteus* сечени в Тесалоника (RIC VII, 518, 152) и *siliqua* сечени в Хераклея (http://www.coinproject.com/coin_detail.php?coin=295575), но при тях главата на императора е в профил надясно. Образът на Константин I представен насреща върху монети се среща рядко и доказателство за това е един солид на владетеля сечен в Тицинум през 316 г. (http://www.britishmuseum.org). Най-пряка аналогия между изображението върху пломбата – издължена шия, същата прическа, без диадема е с главата от огромната статуя на император Константин Велики в Рим (Hafner 1981, 156; Meischner 2001, Abb. 247 – 248). В литературата и музейните колекции са известни печати на император Константин Велики, които се различават от описания по-горе от Сердика (Марков 2010, 152 – 156; Casey 2010, 150 – 156; Emporium Hamburg Auction 67, lot 749;http://www.vcoins.com/en/stores/gert_boersema/25/product/constantine_the_great_ad_307337_lead_imperial_seal/572883/Default.aspx). Все пак един екземпляр се доближава до разглеждания тук, който се отнася към император Константин и синове (http://www.coinarchives.com/a/results.php?results=100&search=seal) (**табло I.5**).

---

[4] Такава не е описана и в докторската теза на Майкъл Стил, в която той разглежда повече от 2000 оловни пломби, голяма част от които произхождат от българските земи (Still 1995).

Посочените примери с изображението на Константин I върху монети и скулптурни образци ми дават основание да приема, че в центъра на печата е пресъздаден образа на Константин I[5], другите две изображения е логично да са на неговите синове – цезарите, ангажирани в управлението. Константин има четирима синове – най-големият е Крисп, от първия му брак с Минерва, следват Константин II, Констанций II и Констанс от брака му с Фауста. Видно е, че цезарите са четирима, но е важно да се установи времето, когато са били само двама. През 317 г. в Сердика император Константин издигнал в ранг на цезари Крисп и Константин II, като първият е бил цезар на Запада, вторият на Изтока. През 325 г. Константин I провъзгласил и Констанций II за цезар. През следващата 326 година Крисп е убит по заповед на баща си[6], а през 333 г. Констанс, най-малкият син на Константин е провъзгласен за цезар. Резюмирани събитията показват, че в периода 317 – 324 г. и 326 – 333 г. Константин е имал само двама цезари.

Според мен, историческите факти от периода 317 – 324 г. са визуализирани много точно върху пломбата – по-големият образ е обърнат наляво – на запад[7], а по-малкият надясно – на изток или това могат да бъдат цезарите Крисп и Константин II. Това е сравнително успешно време за семейството на император Константин, защото след това идват драматични събития и катаклизми във фамилните отношения. Възможните събития станали повод за отпечатването на пломбата, могат да бъдат тези от 317 г., когато са обявени за цезари Крисп и Константин II или от 321 г., когато цезарите съвместно празнуват своята пета годишнина във властта, тяхната *quinquennalia*. Първата церемония е станала на 1 януари 321 г. в Сердика, столицата на провинцията[8]. След зимата тържествата се преместват в Сирмиум, където на 1 март двамата цезари отбелязват отново своите *quinquenalia*. В подкрепа на моята идея за идентификация на образите върху пломбата от Сердика се явяват серии сребърни монети – леки и тежки милиаренсии отсечени в Сирмиум по повод *quinquenalia* на цезарите[9] (Bruun 1966, 14; Numismatica Ars Classica NAC AG; Auction 40, lot 853, 16 May 2007). Наличните нумизматични и исторически данни дават основание изображенията върху печата да се свържат с император Константин I и неговите синове Крисп и Константин II, емитиран през 321 г. Представената пломба от Сердика е интересен паметник, чиито изображения следват определена стилистична цел, която е отражение на политическата доктрина на Константин Велики през 20-те – 30-те години на IV в.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Борисова-Кацарова, Аладжов 2012: И. Борисова-Кацарова, А. Аладжов. Западна порта на Сердика. – Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 322 – 325.

Борисова-Кацарова, Аладжов 2013: И. Борисова-Кацарова, А. Аладжов. Западна порта на Сердика. – Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 293 – 297.

Борисова-Кацарова, Аладжов 2014: И. Борисова-Кацарова, А. Аладжов. Археологическо проучване на обект „Западна порта на Сердика“. – Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 366 – 369.

Марков 2010: Н. Марков. Бележки за две сердикийски митнически пломби от IV век. – Сердика – Средец – София, 5, 2010, 152 – 156.

Bruun 1966: P. Bruun. The Roman Imperial Coinage. Constantine and Licinius A.D.

313 – 337, VII, London, 1966.

Casey 2010: J. Casey. A lead sealing of the joint reign of Constantine and Licinius. Mélanges Cécil Morrisson, Travaux et mémoires 16, Paris, 2010, 151 – 156.

Guthrie 1966: P. Guthrie. The Execution of Crispus. – Phoenix, 20, 1966, 325 – 331.

Hafner 1981: G. Hafner. 337 Portraits in Wort und Bild. 1981, 156 – 157.

Hannestad 2007: N. Hannestad. Die Porträtskulptur zur Zeit Konstantins des Grossen. – In: A. Demandt and

---

[5] По-подробно за образа на Константин I виж: Wright 1987.

[6] По подробно за това вж.: Guthrie 1966, 325 – 331; Pohlsander 1984, 79 – 106.

[7] Върху една серия солиди от монетарницата в Ticinum (320 – 321 г), (Bruun 1966, 103) върху лицето образът на Крисп е представен обърнат наляво.

[8] В 320 г. император Константин пренася резиденцията от Сирмиум в Сердика. Безспорно, тогава градът преживява разцвет, активизират се редица държавни дейности в това число и митническата.

[9] Върху реверса на монетите са изобразени цезарите Крисп и Константин I, един срещу друг и са изписани имената им. Впечатление прави разликата в големината на образите, левият е по-голям, а десният по-малък, пропорции спазени и при разглежданата пломба.

J. Engemann (eds.). Konstantin der Grosse. Ausstellungskatalog, Mainz, 2007, 96 – 115.

Harrison 1967: E. B. Harrison. The Constantinian Portrait. – **Dumbarton Oaks Papers**, 21, 1967, 80 – 96.

Meischner 2001: J. Meischner. Bildnisse der Spaetantike. Berlin, 2001.

Mrozewicz 1981: L. Mrozewicz. Les plombs de Novae. – Archaeologia, 32, 1981, 79 – 84.

Numismatica Ars Classica NAC AG 2007: Numismatica Ars Classica NAC AG 2007, Auction 40, lot 853, 16 May 2007 (http://www.arsclassicacoins.com/)

Pohlsander 1984: H. A. Pohlsander. Crispus: Brilliant Career and Tragic End. Historia. –Zeitschrift für alte Geschichte, 33, 1984, 79 – 106.

Still 1995: M. Ch. W. Still. Roman Lead Sealing. Unpublished PhD thesis. University College London, Institute of Archaeology, 1995.

Wright 1987: D. H. Wright. The True Face of Constantine the Great. – Dumbarton Oaks Papers, 41, 1987, 493 – 507.

http://www.ancient.eu/uploads/images/1167.jpg?v=1431030220

http://www.britishmuseum.org

http://www.vcoins.com/en/stores/gert_boersema/25/product/constantine_the_great_ad_307337_lead_imperial_seal/572883/Default.aspx

http://www.coinproject.com/coin_detail.php?coin=295575)

http://www.coinarchives.com/a/results.php?results=100&search=seal

ТЕКСТ КЪМ ИЛЮСТРАЦИИТЕ:

Табло I.1 Лицева страна на печата

Табло I.2 Обратна страна и профил на печата

Табло I.3 Печат с трима императори от фонда на НАИМ–БАН, инв. № 291

Табло I.4 Статуя на Константин I

(по http://www.ancient.eu/uploads/images/1167.jpg?v=1431030220)

Табло I.5 Печат на Константин I и синове

(по http://www.coinarchives.com/a/results.php?results=100&search=seal)

A SEAL OF CONSTANTINE THE GREAT AND SONS FROM THE WESTERN FORTRESS GATES OF SERDICA

Dochka VLADIMIROVA-ALADZHOVA

(Summary)

The archaeological excavations of Serdica's western fortress wall took place for four years (2011 -2014). A couple of lead seals appeared among the artifacts discovered there. They have been used to seal boxes, different containers, and sacks of a certain type of merchandise, which was checked and stocked, ready for direction to the market places and traders. Commercial seals (leads) were known as early as the 2nd - 3rd c. although their general use was due to the reforms of Emperor Diocletian and the Edict for the prices in the Empire from 301. The new legislation obliged the authorities to collect different fees and duties and the seals ensured that the necessary procedure had been carried out. Various legends or images were struck on one side of the control marks. The seals were mostly with one face but about the late 4th c. they began to use also bi-lateral ones.

The subject of the study here presented is a lead commercial seal found during the archaeological campaign in 2014, within a layer dated with coins from the 4th c. The face of the lead is a circular plane broken in one part. Three figures are arranged in the limited field: bust en face with a long neck in the centre, and left and right - a head in a profile turned respectively to the left and right, with their back to the central figure. The side images are different in size and arrangement to the base of the central bust – the left one is bigger in proportions and represented higher compared to the right one. There are no traces of an inscription or single letters (fig. 1).

The reverse side of the lead is convex, and resembles a conical shape. At a distance from the base, a two-hole groove through which the strings have passed is left. It sealed various containers (bags, chests) holding commodity already passed through customs and marked (fig. 2).

The commercial seal is measuring 16/17 mm, 14,59 g in weight.

The combination depicted on the lead with the images of the emperor and his co-rulers are one of the starting points for identification of the royals from the 4th c. During this century the possible groups of an emperor and two co-rulers were: Constantine the Great with his sons – Caesars Crispus and Constantine II (317-324); Constantine the Great with his sons Constantine II and Constantius II (326-333); Valentinian I, Valens and Gratian (367-375); Theodosius I with his sons Arcadius and Honorius (393-395).

Describing the lead from Serdica we can notice that the figures are represented without any additional distinctive marks. However, there is one specific arrangement – a central bust en face flanked by smaller heads in profile facing to the left and right respectively – that is with back to the central figure. The side images differ in size as the left one is bigger than the right one and at the same time depicted higher than him with respect to the base of the central image. All the details of the composition and the arrangement are new in the iconography of the lead commercial seals and tesserae. The violation of the usual norms in the scenography on this kind of pieces was probably used to highlight a certain idea or situation dictated by the particular political situation in the Empire. The artistic techniques were applied to represent the hierarchy between the prototypes of images – the emperor and his heirs who were undoubtedly depicted on the seal in question.

Examples of representations of Constantine I on coins and sculptures give me grounds to accept that the image of Constantine I has been depicted in the centre of the seal, and both other images belong logically to his sons – the Caesars involved in the reign. Constantine had four sons – Crispus was the eldest one from his first marriage to Minerva, followed by Constantine II, Constantius II and Constans from his marriage to Fausta. Obviously the Caesars are three in number, but it is important to determine the time when they were only two. In 317, in Serdica Emperor Constantine rose to the rank of Caesar Crispus and Constantine II, as the first one was Caesar of the West, and the second one – Caesar of the East. In 325 Constantine also proclaimed Constantine II as Caesar. In the following 326 Crispus was murdered by the order of his father; in 333 Constans, the youngest son of Constantine was also proclaimed as Caesar. Summarized, events show that in the period of 317-324 and 326-333 Constantine had only two Caesars. In my view, the historical facts from the period of 317-324 have been presented very accurately on the seal – the larger image is facing left – to the West, and the smaller one – right, to the East, or they can be Caesars Crispus and Constantine II. This was a fairly successful time for the family of Emperor Constantine after which dramatic events and cataclysms came into the family relations. Possible events that caused the issue of the lead may be those of 317 when Crispus and Constantine II were proclaimed as Caesars or of 321, when the Caesars together celebrated their fifth anniversary in power, their *quinquennalia*. The first ceremony took place on January 1st 321 in Serdica, the capital city of the province. After the winter, the festivities moved to Sirmium where on March 1st both Caesars commemorated again their *quinquennalia*. A series of silver coins comes in support of my idea of identifying images on the Serdica seal – light and heavy miliarensii struck in Sirmium on the occasion of Caesars' *quinquennalia*. The numismatic and historical data available give grounds to associate the main images on the seal with Emperor Constantine I and his sons Crispus and Constantine II, issued in 321. The commercial seal from Serdica here presented

ТАБЛО I

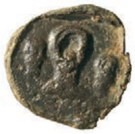

1

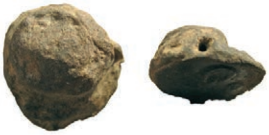

2

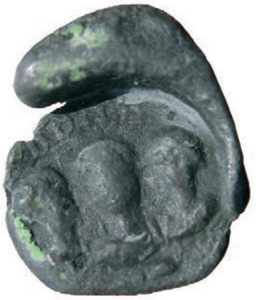

3

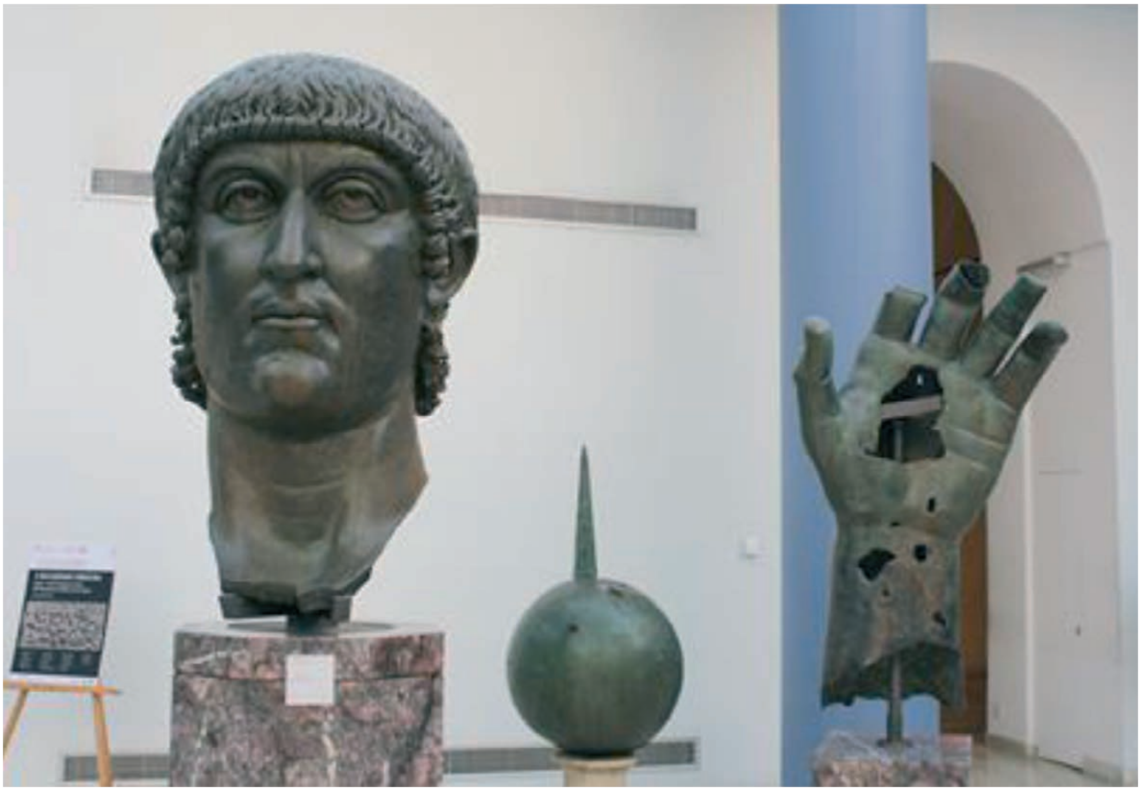

4

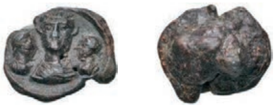

5

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА"

ГРИГОРИЙ КУРКУА – ДУК НА ФИЛИПОПОЛ 1090 – 1091 Г. ПРИНОС КЪМ ЕПИГРАФИКАТА И СФРАГИСТИКАТА

Иван ЙОРДАНОВ

С личността на този византийски аристократ от арменски произход се срещах неведнъж при заниманията ми с византийските печати от територията на дн. България. Първата ни „среща" бе на 30 май 1980 г., когато при разкопките в Преслав намерихме неговия печат в качеството му на проедър (Йорданов 1993, № 82). Това което ме впечатли бе необичайната дотогава иконография – св. Меркурий, когото срещах за пръв път върху печатите. Дори се обърнах към мои приятели арменци с въпроса дали това не е свързано с арменския произход на собственика. След това се появиха и други печати с името на Григорий Куркуа, но интересът ми към него си остана[1]. Случаят бе специален, тъй като той е регистриран чрез две групи обективни и автентични източници – надпис и печати (Jordanov 1983, 103 – 107).

I. НАДПИС НА ГРИГОРИЙ КУРКУА ОТ С. БАТКУН, ПАЗАРДЖИШКО.

Първото сведение за него намираме в „Географико – историко – статистическо описание на Татар – Пазарджишката кааза" издадено във Виена през 1870 г. от Стефан Захариев (Захариев 1973, 59). Според същия селяните наричали църквата св. Кутрулещица, което е изкривено от Куркуа, понеже там била намерена една част от мраморна плоча, която те занесли в близкият манастир Свети Първоапостоли. Може да се предполага, че там той я документира. Според него основателят на старата черква е Григорий Куркуа. Той прилага препис, който в общи линии съответствува на реалния надпис, достигнал до нас (**табло I. 1**). Има като че ли две добавени от рисувача букви: **Т** в края на втория ред и **Д** в края на четвъртия ред. Необходимо е да уточня, че добавените букви са верни.

Следващото сведение за него е от 1895 г., когато е изпратен в Народния археологически музей от Татар – Пазарджишкото околийско управление с писмо № 5977 от 1 юни 1895 г. Надписът е бил вписан в инвентарната книга на Старовековния отдел под № 806. При създаването на Средновековния отдел е прехвърлен там под инв. № 253, където се съхранява до днес[2] (**табло I. 2. а,б**).

Паметникът представлява окръглена мраморна плоча с отчупена от нея част. Навярно е преизползувана като са отрязани части от надписа. Някога е била правоъгълна. Интересно е за какво е била преизползувана за да е окръглена. Навярно е била вградена при някое от преустройствата преди 1870 г. Не е изключено и да е била използувана за битови нужди. Първото което ми идва наум за поставяне върху кисело зеле или каче с туршия. Но Захариев е категоричен, че в 1870 г. плочата с надписа е била прибрана в Баткунския манастир. Има размери: 55 – 60 см, дебелина 6 см, височина на буквите между 6 – 7.5 см.

---

[1] Към връщането ми по тази тема бях донякъде убеден от Хачик Мурдасян, учител от Пазарджик, пламенен изследовател на Баткунската черква и страстен колекционер на медиевистична литература. Благодаря му най-сърдечно за сътрудничеството. Междувременно научих, че е починал на 21 май 2017 г. Мир на праха му! Той не бе от нашето време! Може би е предчувствал края си, тъй като на няколко пъти ми звъня за да разбере, дали е отпечатана статията. Предлагаше да бъде публикувана в Годишника на Пазарджишкия музей, независимо, че е включена в сборника в памет на проф. Юрукова. Незнайни са пътищата Господни.

[2] Благодаря на колегата гл. асистент д-р Красимира Карадимитрова, куратор на епиграфските паметници в Националния археологически институт с музей при БАН за направената справка.

Следващата публикация на надписа е на Е. Калинка в 1904 г., който прилага и факсимиле (**табло I. 3**). Предлага много предпазлив прочит, без попълване на липсващите букви (Kalinka 1904, 108 no. 113).

. . . . ΟΡΙCΑ .
ΓΡΗΓΟΡΙΘUΠΡω
ΚΑΙ ΔΟUΚΟC Φ
Τȣ ΚȣΡΚΟUΑ ΙΝ
, ϤΦϤΘ‘
. . . .
. . . . . . [ορι]σα . . . .
Γρηγορίου πρω[. . . . .ου
καὶ δοῦκος Φ . . . .
τοῦ Κουρκούα ἰ[νδ(ικτῶνος) ιδ ἔτους-
,ςφςθ’

Надписът е разглеждан в две публикации на проф. В. Бешевлиев, където той предлага попълване на титлата и мястото където е дук Григорий. Той е протоспатарий и дук на Филипопол.

1950 г. в Годишника на Пловдивския археологически музей (Beshevliev 1950, 66, no.9).

. . . . ΟΡΙCΑ
ΓΡΗΓΟΡΙΘUΠΡω
ΚΑΙ ΔΟUΚΟC Φ
Τȣ ΚȣΡΚΟUΑ ΙΝ
, ϤΦϤΘ‘

. . . . ΟΡΙCΑ . . . .
παρὰ] Γρηγορίου πρω[τοσπαθα –
ρίου] καὶ δοῦκος Φ[ιλιππο πό –
λεως] τοῦ Κουρκούα ἰν[δ(ικτῶνος) ιδ
ἔτους] ,ςφςθ’

– 1964 г. в Spatgrichische und Spatlatinische Inschriften aus Bulgarien (Beshevliev 1964, 161 – 162, LXX, Nr. 229)

. . . . ΟΝCΑ . . . .
Γρηγορί(ο)υ πρω[τοσπαθαρίου]
καὶ δοῦκος Φ[ιλιπουπόλεως]
τοῦ Κουρκούα ἰν[δ(ικτῶνος) ιδ ἔτους]
,ςφςθ’

Накрая моя прочит:

. . . .
. . . . ΟΡΙCΑ . . . .
ΓΡΗΓΟΡΙΘUΠΡω . . . .
ΚΑΙ ΔΟUΚΟC Φ . . . .
Τȣ ΚȣΡΚΟUΑ ΙΝ. . . . .
, ϤΦϤΘ‘

Γρηγορίου πρω[τοπροέδρου]
καὶ δοῦκος Φ[ιλιπουπόλεως]
τοῦ Κουρκούα ἰν[δ(ικτῶνος) ιδ ἔτους]
,ςφςθ’

превод: „поставен от Григорий Куркуа, протопроедър и дук на Филипопол, в 14 индикт, 6599 год. от сътворението на света (= 1090/1091 г.)“.

Аз приемам попълването на проф. Бешевлиев, единствената съществена корекция, която може да се направи е относно титлата на Григорий Куркуа.

От нея са запазени само първите три букви ΠΡω, които той попълва на протоспатарий. Тази титла по това време е от много нисък ранг и почти е излязла от употреба (Oikonomides 1972, 297) и не би могла да е притежание на един дук на Филипопол Приемникът на Григорий Куркуа – Аргир Караджа е протокуропалат (Jordanov 2009, no. 1439 – 1440). Не е изключено Григорий Куркуа също да е бил πρω[τονοβελισίμου] или πρω[τοκουροπαλάτου]. Протопроедър е обаче Никита Карики, дук на България от това време (Jordanov 2003, no 19.2; Jordanov 2009, no.1145).

Остават за разрешение два въпроса.

Къде точно е намерена плочата в този си вид (окръглена) в църквата или в някой селски двор; Захариев посочва *„...понеже там (в църквата) била намерена една част от мраморна плоча“*. Остава въпросът в този си вид къде точно е била вградена?

Какъв характер има надписът: – в първата си публикация Бешевлиев определя плочата като погребална, докато във втората отбелязва, че надписът е строителен.

Структурата на буквите, тяхната палеография и цялата плоча свидетелстват за строителен надпис, в който Григорий Куркуа се явява ктитор.

II. ПЕЧАТИ НА ГРИГОРИЙ КУРКУА

С личността на Григорий Куркуа могат да се свържат три групи печати:

1. Γριγόριος Κουρκούας πρόεδρος (70-те – 80-те г. на XI в.)

Първата група е засвидетелствана чрез четири екземпляра:

а. Съхранява се в Археологически музей Велики Преслав, п.инв. № 18566. Намерен е при археологически разкопки на стратегията Преслав. Кв. 173/39, 30. 05. 1980. Размери: 21 – 22 (18) 3.1 мм, тегло 7,28 г. Някога добър отпечатък, но сега е зле съхранен. Унищожени са най-вече отпечатъците в горната половина – лицето на светеца и първия ред от надписа (**табло I. 4**).

Публикация: Йорданов 1993, № 82; Jordanov 2006, no. 368; Jordanov 2009, no. 491.

б. Частна колекция от София. Неизвестен произход. Размери: 21 – 22 (18) 3 мм, тегло 6.008 г. Пълен и добре съхранен отпечатък (**табло I. 5**).

Публикация: Билик 1998, № 2; Jordanov 2006, no. 368; Jordanov 2009, no. 492.

в. Съхранява се в Исторически музей Асеновград, инв. № 2342. Намерен е при археологически разкопки на средновековната крепост при с. Воден, Асеновградско, септември 2014 г. – ръководител Р. Морева – Арабова. Размери – 20/17/2,5 мм, тегло 8,47 г. Добре центриран, но непълен отпечатък (**табло I. 6**).

Публикация: Jordanov 2015, no. 492a.

г. В колекцията на Ермитажа (М 2020) се съхранява екземпляр, чиято илюстрация е некачествена, но според преписа на текста му, можем да предполагаме, че е отпечатан чрез същия булотирион. Навярно произхожда от Истанбул.

Публикация: Шандровская 1992, 189 – 191, № 4.

Четирите екземпляра са отпечатани чрез един и същи булотирион. Ето неговото описание:

Лице. Бюст на св. Меркурий насреща. В дясната ръка държи копие на рамо, а в лявата щит. От двете му страни надпис.

ʘ – ΜЄ – Ρ || Κ – Ȣ – Ρ – V’ : Ὁ ἅ(γιος) Μερκούρυ(ος). .

Опако. Пет редов надпис :

+ ΚЄR’ Θ’| ΓΡΗΓΟΡΙѠ | Α’ЄΔΡѠΤѠ | ΚȢΡΚΟV| ο Α ο

+Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Γριγορίῳ (πρω) έδρῳ τῷ Κουρκούᾳ

В колекцията на Дъмбъртън Оукс се съхранява непубликуван екземпляр (DO. 58. 106. 4154), от двете страни на който е изписано

..RO | ΗΘЄΙΤW | CWΔOV | ΛW = ΓΡΗΓ. | ΡΙWΠΡ. | ЄΔΡWΤ.| ΚȢΡΚΟV | Α

Навярно той е на същата персона от същия период на кариерата му с печатите от България.

Въпросът, който възниква е, кои са били получателите на тази кореспонденция? Само можем да гадаем. Може би някой пребиваващ в Преслав, може би началникът на местния гарнизон. Нямаме данни за ранга и статута на главата на местната византийска администрация през 70-те – 80-те години на XI в.

По-специален е случаят с намерения в крепостта при с. Воден печат. Това е една от крепостите на Григорий Бакуриани, подарена на Бачковския манастир в 1083 г., при което възниква въпросът дали получателят на кореспонденцията е бил самият Григорий Бакуриани. Двама сънародници с общи интереси и действия като ктитори. Единият на манастир, другият на църква. За връзка между Григорий Бакуриани и Григорий Куркуа свидетелствува и представеният по-долу печат на архонт на архонтите, Григорий Бакуриани, намерен недалеч от църквата в с. Баткун.

2. [Γριγόριος] Κουρκούας δοὺξ (края на XI в.)

а. Регионален Археологически музей (РАМ) – Пловдив, инв. № 5362. Произхожда от града. Размери: 16 – 19(15) 2 мм, тегло 7,50 г, пълен и добре съхранен отпечатък.

Публикация: Jordanov 1995, no. 9; Jordanov 2006, no. 372; Jordanov 2009, no.1467.

б. РАМ – Пловдив, инв. № 5361. Произхожда от града. Размери: 14 – 16(15) 2 мм, тегло 4,60 г. Непълен отпечатък. Някои от буквите са останали извън ядрото.

Публикация: Jordanov 1995, no. 10; Jordanov 2006, no. 373; Jordanov 2009, no. 1468.

в. РАМ – Пловдив, инв. № 5283. Произхожда от района на Първомай. Размери: 23 – 25(15) 2.5 мм, тегло 8,20 г, непълен и зле съхранен отпечатък (**табло I. 7**).

Публикация: Jordanov 1995, no. 10; Jordanov 2006, no. 374; Jordanov 2009, no. 1469.

г. Частно притежание. Документирах го в нумизматичния клуб в София на 13. 11. 1996 г. Размери: 21 – 21 мм, пълен, но зле съхранен отпечатък.

Публикация: Jordanov 2006, no. 375; Jordanov 2009, no. 1470.

д. Частно притежание. Намерен е в крепостта при с. Добри дол, Пловдивско. Размери: 21 – 22 мм, пълен и зле съхранен отпечатък.

Публикация: Jordanov 2001, no. 7; Jordanov 2006, no. 376; Jordanov 2009, no. 1471.

Шестте екземпляра са отпечатани чрез един и същи булотирион. От същия булотирион са и други два екземпляра от колекция Zacos, III, no. 1394/95 – 2 и аукциона Gorny and Mosch, no. 204, 06. 03. 2012, no. 2909.

Лице. Три редов надпис.
– . – |+ ΔOV | KOCCΦPA | ΓIZW | – . –
Опако. Три редов надпис.
TACΓPA | ΦACTOV | KOVPK8 | – A –
Δουκὸς σφραγίζω τὰς γραφὰς τοῦ Κουρκούα

е. РАМ – Пловдив, инв. № 5363. Произхожда от града. Размери: 20 – 22(?) 2 мм, тегло 5,97 г, пълен, но не много добре центриран екземпляр.

Публикация: Jordanov 1995, Jordanov 2006, no. 377; Jordanov 2009, no. 1472.

ж. Частно притежание на колекционер от София с неизвестен произход. Размери: 18 – 21 мм, непълен и зле съхранен отпечатък.

Публикация: Jordanov 2006, no. 378; Jordanov 2009, no. 1473 (**табло I. 8**).

Двата екземпляра са отпечатани чрез един и същи булотирион.

Лице. Три редов надпис.
+ | ΔOVKOC | CΦPAΓ | IZW
Опако. Три редов надпис.
TAC | ΓPAΦAC | TOVK8P | KOVA
+Δουκὸς σφραγίζω τὰς γραφὰς τοῦ Κουρκούα

В колекцията на Barber Institute of Fine Art към университета в Бирмингам, се съхранява моливдовул (№ 0187b) от двете страни на който е изписано:

Лице. **+ KATЄ|ΠANW|ΠAPЄC| – TA –**
Опако. **CΦPA|ΓICTOV|..PKOV|AN**

Той навярно е принадлежал на същата личност. При някои от печатите от последната четвърт на XI в. се наблюдава подмяната на катепан с дук и обратното.

Кой е този дук Куркуа, който пише доста активно в региона на Филипополска област.

Датировката на представените моливдовули според цялостния им вид и форма и най-вече текст е в края на XI в. От намирането им в околностите на Филипопол, където Григорий Куркуа, според надписа от Баткун, е бил дук по това време, съвсем резонно възниква идеята за тъждественост между собственика на печата и цитираният дук на Филипопол. Възниква обаче въпросът, защо върху печата липсва омоним и топоним. Ако печатът е на същото лице, той би трябвало да отразява по-ранен, или по-вероятно, по-късен етап в кариерата на Григорий Куркуа. Или пък това да са нещо като служебни печати за ежедневна употреба, докато официалният е съдържал и личното име и длъжността – дук на Филипопол.

Съществува и трета възможност, това да са печати на Григорий Куркуа, след като е бил дук на Филипопол. Той е бил на разположение на императора, който по това време често пребивава във Филипопол. В изпълнение на задълженията си Григорий наречен само с фамилното си име е писал до различни адресати. Всеки от тях е знаел, че това е бившият дук на Филипопол, но факт е, че неговите печати са концентрирани най-вече в територията на дукство Филипопол.

Не е изключено обаче да се отнася и до някой друг представител на фамилията Куркуа, който е писал до своя родственик, намиращ се на служба тук.

3. Γριγόριος Κουρκούας (частно лице от края на XI в.)

а. Частно притежание: Ст. Билик от София. Произхожда от района на Пловдив. Размери: 20 – 20 (17) 2.5 мм, тегло 5,97 г, пълен и добре съхранен отпечатък (**табло I. 9**).

Публикация: Билик 1998, № 3; Jordanov 2006, no. 370; Jordanov 2009, no. 1950.

б. Частно притежание: Динко Танчев от Стара Загора. Произхожда от землището на с. Сърневец, Старозагорско. Размери: 19 – 20 (17) 4 мм, тегло 7,80 г, пълен и добре съхранен отпечатък.

Публикация: Jordanov 2006, no. 371; Jordanov 2009, no. 1951.

Двата екземпляра са отпечатани чрез един и същи булотирион.

в. В колекцията на нумизматичния кабинет във Виена се съхранява трети екземпляр, (МК – 418), отпечатан чрез същия булотирион *Лице.* Три редов надпис:

+ | KVPI | ЄROH | ΘЄI

Опако. Четири редов надпис:

ΓΡΗΓΟ | PIWTW | KOVP | KOVA

+Κύριε βοήθει Γριγορίῳ τῷ Κουρκούᾳ

Това е частният печат на Григорий Куркуа. Датирането и идентифицирането на такива печати е затруднено, но заедно с това наблюдаваме тенденцията почти всички персонажи от Алексиадата да притежават частни печати, въпреки, че те са имали съответните титли и длъжности. Било е нещо като общоприета мода. Това ни дава основание да идентифицираме печата с Григорий Куркуа от надписа в Баткун. И като цяло да свържем привлечените печати с личността на Григорий Куркуа.

Необходими са обаче някои уточнения.

Според надписа датиран в 1090 – 1091 г. дук на Филипопол е Григорий Куркуа.

Според Анна Комнина през 1091 г. дук на Филипопол е Георги Месопотамит[3]. Ако схемата е вярна, то 1090 – 1091 г. е последната в мандата на Григорий Куркуа. Надписът навярно е поставен във връзка с отпътуването му, така както магистър Аарон поставя своя надпис в Ани.

III. ВИЗАНТИЙСКИ ПЕЧАТИ СВЪРЗАНИ С ГРИГОРИЙ КУРКУА

Намерени са в региона на с. Баткун; притежателите им са висши аристократи от арменски произход, което предполага, че получателя на скрепената с тях кореспонденция би могъл да е дука на Филипопол, намиращ се в свое имение, разположено в близост с църквата, чийто ктитор е Григорий Куркуа.

А. Печат на Григорий Пакуриани архон на архонтите (княз на князете) (края на XI в.)

Съхранява се в частна колекция В. Станков от Батак. В досегашните публикации се приемаше, че печатът произхожда от местността „Гръцка вила“ край с. Баткун (Йорданов 2012а, 140 – 147). При справката обаче се изясни, че местността „Гръцка вила“ или „Гръцка къща“ се намира на 3 км югозападно от с. Црънча, Пазарджишка област (Балкански 2013, 405; Гатев 2000, 16) и на 6 – 7 км от църквата при с. Баткун. Грешката се дължи на обстоятелството, че намервачът на печата е иманяр от с. Баткун, което е подвело В. Станков. Разбира се, друг въпрос е, доколко може да се вярва на иманяра! Много често информацията е подвеждаща.

Отпечатъкът на лицевата страна е направен малко нагоре, поради което горната част от главата на светията и може би част от надписа с името му е останала извън ядрото. Реверсът също е отпечатан малко встрани, но учудващо е, че всички букви са се поместили върху ядрото. Екземплярът е добре съхранен. Размери: 24 – 24 мм, тегло 7,38 г от с. Баткун, (**табло I. 10**).

Публикация: Йорданов 2012а, 149 – 147; Йорданов 2012б, 538 – 556.

Не са известни негови паралели.

Лице. Изображението на лицевата страна е нестандартно за византийските печати. За съжаление, то не е пълно и добре съхранено. Вижда се права фигура на неидентифициран светия с нимб и дълга дреха (хитон), стигаща до земята. В дясната си ръка, поставена пред гърдите, той държи мъченически кръст (!), а в лявата държи меч в ножница. От двете му страни е изписан надпис в хоризонтални редове. Отдясно буквите не са добре съхранени, но може би е изписано: О – А – ГI. – О’ ̔О ἅγιο(ς). От лявата страна навярно е изписано името на този светия, първият ред от което, като че ли е извън ядрото. От останалите букви, които са неясни Г̲ . . – Г I . на този етап, не мога да предложа приемлив прочит, може би се отнася до св. Георги или св. Сергий.

Интересно е съчетанието между мъченическия кръст и меча, което ми е непознато от византийските сфрагистични паметници, поради което ще си позволя вмъкване на допълнителна информация.[4]

---

[3] След разкриване на заговора Гавра бил осъден и самодържецът го предал на филипополския дук Георги Месопотамит, който да го пази в крепостта под стража като затворник. За датата на този заговор се дискутира: според Gautier 1971, 259, това се е случило между 1091 и 1098 г. Любарски конкретизира – лятото есента на 1091 г. (Любарский 1996, 653). Докато (Skoulatos 1970, no. 68) обръща внимание на факта, че това се е случило преди битката при Левунион, която се е състояла на 29 април 1091 г.

Това отклонение е продиктувано от необичайната иконография, която извежда произхода на това изображение извън Византия и допускането, че представения светия би могъл да е св. Сергий или Георги. Предпочитанията ми са към първия.

Опако. Пет редов надпис:
ГРНГОРІ | ОСАРХѠN | Т'АРХОNТ' |
ТОNОПАКȣ | РІАNОС | – х –
Γρηγοριος ἄρχον τὸν ἀρχόνττον ὁ
Πακουριάνος
Странно е изписването на ἀρχόντων с две
τ – ἀρχόνττον!

Собственикът на печат, изпратил някога кореспонденцията си до неизвестен за нас получател в землището на днешно с. Црънча (Баткун), Пазарджишко, е бил Григорий Бакуриани (Пакуриани), архонт на архонтите. Той се поставя най-общо във втората половина или края на XI в., при което веднага се сещаме за основателя на Бачковския манастир – Григорий Бакуриани, севаст и велик доместик на Запада. Освен името и датировката, би могло да се допусне, че той е наследил бащината си титла – архонт на архонтите, която не е от византийската ранговa йерархия. В това си качество е писал до свой сънародник тук. Това се потвърждава от намирането най-общо в землището на с. Баткун на друг печат на архонт на архонтите, от същата фамилия.

Б. Печат на Татул Пакуриани протоновелисим и архонт на архонтите (1100 г.)

а. Съхранява се в колекцията на РИМ – Шумен, инв. № 15503. Преди това е част от колекцията на В. Станков от Батак, № 227. Намерен е в землището на с. Баткун от иманяр, различен от горния случай. Размери: 25,5 – 27 (22) 3 мм, тегло 12,70 г, пълен и добре съхранен отпечатък (**табло I. 11**).

Публикация: Jordanov 2009, no. 525.

Лице. Права фигура на св. Теодор, представен като войн. С дясната ръка се подпира върху копие, а в лявата държи щит, опрян в земята. От вертикалния надпис е съхранено:
... – ΘЄ – .|| Δѡ – Р – О – С : [Ὁ ἅ(γιος)]
Θε[ό]δωρος
Опако: Пет редов надпис:
ТАТȣΛНС | А'NѠRЄΛІСІМ' |
.АРХѠТѠNАР | ХОNТѠNОПА |
КОVРІАNО' | – * –
Τατοῦλης (πρωτο)νωβελλίσιμ(ος) [ὁ]
ἄρχω(ν) τῶν ἀρχόντων ὁ Πακουριανὸ(ς)

б. Друг екземпляр на същата персона, но отпечатан чрез друг булотирион е бил намерен от иманяр в околностите на Пловдив на разклона за с. Марково. Размери: 27 – 27 (23) мм, някога е бил пълен и добър отпечатък. Сега лицевата страна е захабена, в долния край е отрязано парче.

Публикация: Jordanov 2006, no. 536; Jordanov 2009, no. 524.

Лице. Както по-горе.
Опако. Седем редов надпис:
+ КЄR'Θ'| ТАТȣΛНА' | NȣRЄΛІСІМS |
АРХОNТ'ТѠN | АРХОNТѠN | ТѠ..
КȣР | ... ѡ
+Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Τατοῦλῃ (πρωτο)
νουβελισίμ(ῳ) ἄρχοντ(ι) τῶν ἀρχόντων
τῷ Π[ακ]ουρ[ιαν]ῷ

Кой е този Татул Пакуриани писал до различни адресати в региона, навярно арменци, тъй като се афишира с арменската си титла – архонт на архонтите.

---

[4] Това явление е засвидетелствувано върху миниатюри и стенописи. Обикновено двата иконографски типа – мъченическият и воинският – не се смесват. При все това съществуват случаи, когато черти от двата иконографски типа присъстват в рамките на едно изображение. При представянето на руските светци – мъченици Борис и Глеб това е традиционна практика. Подобно на светците – мъченици двамата са облечени в дълги туники, наметнати са с плащове и държат в дясната ръка кръст. В лявата ръка те имат мечове – иконографски знак, че притежават и статут на светци воини. Изнесени встрани мечове държат също светците Сергий и Вакх в миниатюра от менолог от Виенската Национална библиотека (Cod.gr.6, fol.3v), създаден през 1055 – 1056 г . Γαλάβαρης 1995, εικ. 80, σ. 230)

Сергий и Вакх и двамата най-популярни руски светци – мъченици, не са единствените примери, за конвергенция на мъченическа и воинска иконография. Може да се предполага, че смесената воинско – мъченическа иконографска формула е била прилагана и към други светци, считани едновременно за мъченици и воини.

Смесена воинско – мъченическа иконография срещаме и в стенописите от горния етаж на костницата на Бачковския манастир, където в две пана на северната и южната стени са изписани множество светци, принадлежащи към различни светителски чинове. В литературата вече е посочвано, че те съставляват изображение от типа „Вси светии", каквото вероятно е било посвещението на храма (Бакалова 1977; Bakalova 2003).

Личност с името Татул и титула архонт на архонтите се споменава на два пъти у Матей Едески: „*През този период (т.е. 1100/1 г.), ромейският военачалник, княз на князете, се бе установил в Мараш, град който беше под контрола на гръцкия император Алексий. Предната година този град бе предаден на Алексий от франкските водачи, които скоро съжалили за стореното*." Следва пасаж за обсадата на Мараш от Боемунд и Ришар. Но „*...князът на князете, чието име беше Татул, доблестен боец, с многобройното благородничество около него...*" отбива всички атаки чак докато приближаването на Данишменд от Севастия принуждава франките да вдигнат обсадата. Малко по-късно Татул напуска Мараш: „*През същата тази година (1104/1105), крепостта на Мараш била отнета от гърците; князът на князете изостави града и го даде на Жослен. Той продаде за голяма сума жълтици една икона на Девата на арменския княз Торос, син на Константин, син на Рубен и тогава отиде в Константинопол.*" (Маттэос Урхайеци 1991, 292; Matthew of Edessa 1972, 316 – 317).

С името на Татул са засвидетелствувани две групи печати. При първата е протонобелисим и архонт на архонтите (Cheynet 1990, 233 – 242), а при втората, от която е и нашият екземпляр, е добавено и фамилното име Пакуриани. Този факт е от изключително значение, тъй като приобщава Татул към фамилията Пакуриани (Йорданов 2012б, 538 – 556). Също така от изключително значение е намирането на негови печати в България в селища свързани с други арменци – Григорий Пакуриани и Григорий Куркуа дук на Филипопол.

Не на последно място възниква и въпросът до кого и кога Татул Пакуриани е изпратил своята кореспонденция, преди описаните събития или след тях. Разбира се конкретен отговор е невъзможен, но като имаме предвид изложеното по-горе, неговата кореспонденция тук би могла да е заедно с тази на Григорий Пакуриани и неин получател да е Григорий Куркуа преди описаните събития в Мараш, или пък Татул да е приемник на Григорий по титла и познанства.

Привлечените паметници: надписът от църквата в с. Баткун, Пазарджишко; печатите с името на Григорий Куркуа и печати на висши аристократи от арменски произход, намерени в региона на с. Баткун, взети заедно, ни позволяват да надникнем в ежедневието на жителите от този регион.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Бакалова 1977: Е. Бакалова. Бачковската костница. София, 1977.

Балкански 2013: Т. Балкански. Местните имена в Пазарджишко. Фабер, 2013.

Билик 1998: С. Билик. Непубликувани византийски моливдовули с отпечатани фамилни имена. – Нумизматика и сфрагистика, 2, 1998, 50 – 66.

Γαλάβαρης 1995: Γ. Γαλάβαρης. Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων. Αθήνα, 1995.

Гатев 2000: И. Гатев. Црънча, Пазарджишко. Минало и родословие. Пазарджик, 2000.

Захариев 1973: С. Захариев. Географико – историко – статистическо описание на Татар – Пазарджишката кааза. Фототипно издание. София, 1973.

Йорданов 1985: И. Йорданов. Управители на Филипопол през X – XI в. – Юбилеен сборник Пловдив, 1985, 164 – 172.

Йорданов 1993: И. Йорданов. Печатите от стратегията Преслав. София, 1993.

Йорданов 2005: И. Йорданов. Печати на нобелисими и протонобелисими, намерени в България. – Античная древность и средние века, 36, Екатеринбург, 2005, 104 – 127.

Йорданов 2012а: И. Йорданов. Печат на Григорий Бакуриани (Пакуриани) – архонт на архонтите. – В: ПОЛЕМОЛОГОΣ. Сборник статей памяти профессора В. В. Кучмы. Волгоград, 2012, 140 – 147; 235.

Йорданов 2012б: И. Йорданов. Печати на представители на фамилията Пакуриани (Бакуриани) от територията на днешна България. – Българското средновековие: общество, власт, история. Сборник в чест на проф. д-р Миляна Каймакамова. София, 2012, 538 – 556.

Йорданов, Морева 2013: И. Йорданов, Р. Морева – Арабова. Оловни византийски печати от района на Асеновград. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 9, 2013, 207 – 229.

Маттэос Урхайеци. Хронография – Древнеармянский текст подготовлен М. Мелик – Адамян и Н. Тер – Микаелян. Арм. перевод и коментарии Р. Бартикяна. Ереван, 1991, 292.

Шандровская 1992: В. С. Шандровская. Византийские печати армянских деятелей XI – XII вв. – Историко – филологический журнал, 1 (134), Ереван,

1992, 185 – 194.

Alexiade: Anna Comnene. Alexiade, I – III, ed. B. Leib, Paris, 1937 – 1945.

Любарский 1996: Анна Комнина. Алексиада, перевод. Я. Н. Любарский, Москва, 1996.

Androlio 2012: L. Androlio. Les Kourkouas. – Studies in Byzantine Sigillography, 11, 2012, 83 – 84.

Bakalova 2003: E. Bakalova. The Ossuary of the Bačkovo Monastery. Plovdiv, 2003.

Beshevliev 1950: V. Beshevliev. Notes epigraphiqes. – Годишник на Народния музей Пловдив, 2, 1950, 63 – 67.

Beshevliev 1964: V. Beshevliev. Spatgrichische und Spatlatinische Inschriften aus Bulgarien, Berlin, 1964.

Cheynet 1990: J. – C. Cheynet. Thatoul, archonte des arcontes. – Revue des études byzantines, 48, 1990, 233 – 242.

Cheynet 1999: J. – C. Cheynet. Byzantine Seals from the collection of George Zacos. – Spink Auction, 127 [07. 10. 1998]; 132 [25. 05. 1999]; 135 [06. 10. 1999]

Gautier 1971: P. Gautier. Le Synode des Blachernes (fin 1094). Etude prosopographique. – Revue des études byzantines, 29, 1971, 213 – 284.

Jordanov 1983: I. Jordanov. Sceau et inscription de Gregoire Kourkouas – duc de Philippopolis. – Etudes Balkaniques, 1, 1983, 103 – 107.

Jordanov 1995: I. Jordanov. Medieval Plovdiv, According to the Sphragistic Data. – Studies in Byzantine Sigillography, 4, 1995, 111 – 138.

Jordanov 2001: I. Jordanov. Byzantine Lead Seals from the Stronghold near Dobri Dol, Plovdiv, Region. – Revue numismatique, 157, 2001, 443 – 469.

Jordanov 2003: I. Jordanov**.** Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria, volume 1: The Byzantine Seals with Geographical Names. Sofia, 2003.

Jordanov 2006: I. Jordanov. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Volume 2, Seals with Family Names. Sofia, 2006.

Jordanov 2009: I. Jordanov. Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria. Volume 3, part one and two. Sofia, 2009.

Jordanov 2015: I. Jordanov. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Volume 1 – 3. Sofia, 2003, 2006, 2009. Addenda et Corrigenda (2). – България в европейската култура, наука, образование, религия. Част 1. Шумен, 2015, 223 – 306.

Jordanov, Zhekova 2007: I. Jordanov, Z. Zhekova. Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen. Sofia, 2007.

Kalinka 1904: E. Kalinka. Antike Denkmaler in Bulgarien. Wien, 1904.

Matthew of Edessa1972: A.E. Dostourian**.** The Chronicle of Matthew of Edessa.Translated from original Armenian with a Commentary and Introduction. New Brunswick, 1972, 316 – 317.

Oikonomides 1972: N. Oikonomides. Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Introduction, texte, traduction et commentaire. Paris, 1972.

Skoulatos 1980: B. Skoulatos. Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synhèse. Louvain, 1980.

GREGORIOS KURKUAS – DUKE OF PHILIPPOPOLIS 1090 – 1091 THE CONTRIBUTION OF THE EPIGRAPHY AND SIGILLOGRAPHY

Ivan YORDANOV

(Summary)

Two groups of information have been discussed concerning this Governor of Philippopolis: an inscription and a seal. Both are authentic and come to us in an original form directly over the centuries.

I. Inscription of Gregorios Kurkuas Protospatarios and Duke of Philippopolis 1090/1091 from the church in Batkun village, Pazardzhik region

It is a donor's inscription reporting the names, the title and the position of this governor of Philippopolis. Unlike the other sources, it is exactly dated: 14 indiction, year 6599 from the creation of the universe (= 1090/1091).

II. Seals of Gregorios Kurkuas

Three groups of seals can be associated with the personality of Gregorios Kurkuas:

1. Proedros, dating from 1080. It is certified in four pieces struck by the same bulleuterion and found in Preslav, Istanbul, of unknown provenance in Southern Bulgaria in general and in the Medi-

eval fortress near Voden village, Assenovgrad region.

2. Duke and Katepan (the late 11th c.) according to eight seals found in Philippopolis itself and various villages in its region.

3. Private person, dating from the late 11th c. According to two pieces found in the region of Plovdiv and Sarnevets village, Stara Zagora region.

The seals presented complement the inscription information. Commenting on the information, it is advisable to take into account the statement of Anna Komnene that in 1091 Duke of Philippopolis was George Mesopotamit. In case this is true, he will have inherited Gregorios Kurkuas and the inscription, dating from 1090/1091, would have been ordered in connection with the end of his mandate.

III. Byzantine seals associated with Gregorios Kurkuas

They have been discovered in the region of Batkun village. Their owners were senior Byzantine aristocrats of Armenian descent. This circumstance suggests that the recipient of the correspondence sealed by them could be the Duke of Philippopolis staying in his mansion located near the church whose donor was Gregorios Kurkuas.

A. Seal of Gregory Pakourianos archon of the archons (prince of the princes) (the last quarter of the 11th c.)

Its owner could be identified with the donor of the Bachkovo Monastery. Probably the correspondence was of a private nature and addressed to a fellow countryman as Sebast Gregory Pakourianos presented himself with the title inherited from his father – archon of the archons, which did not belong to the Byzantine rank hierarchy. In this capacity, he wrote to his countryman. This is confirmed by still another seal of the archon of the archons of the same family, generally found in the area of Batkun village.

B. Seal of Tatul Pakourianos protonobelisim and archon of the archons (11th – 12th c.)

It could be accepted that Tatul Pakourianos inherited the ethnic title from Gregory Pakourianos – archon of the archons and in this capacity he wrote to a countryman living nearby.

ТАБЛО I

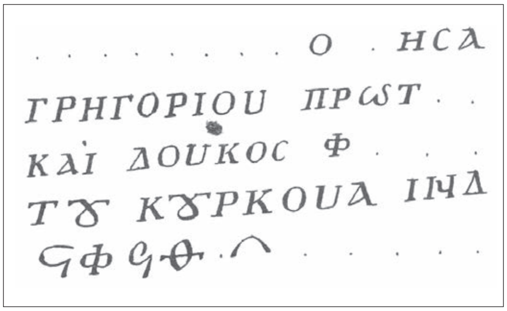
О . ΗϹΑ
ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΡѠΤ
ΚΑÌ ΔΟΥΚΟϹ Φ
ΤȢ ΚȢΡΚΟΥΑ ΙΝΔ
ϚΦϚΘ

1

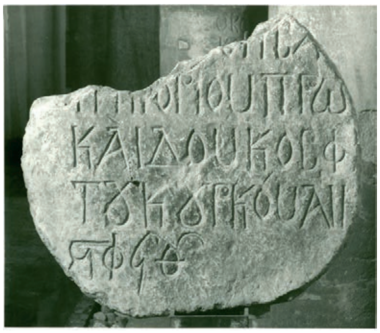

2а

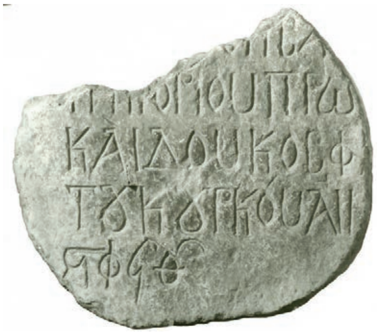

2б

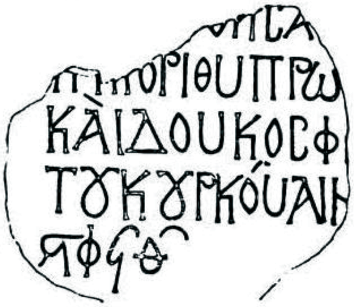
ΗϹΑ
ΓΡΗΓΟΡΙΘΥ ΠΡѠ
ΚÀΙΔΟΥΚΟϹΦ
ΤȢΚȢΡΚΟΥΑΙΗ
ϚΦϚΘ

3

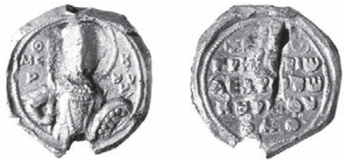

4

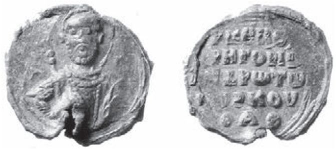

5

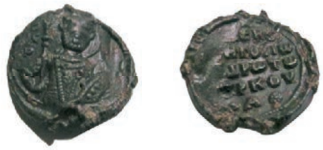

6

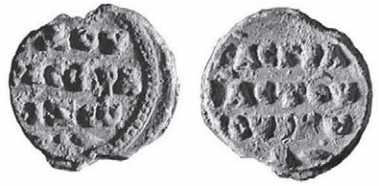

7

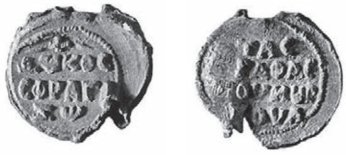

8

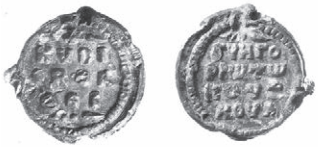

9

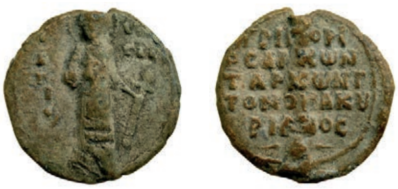

10

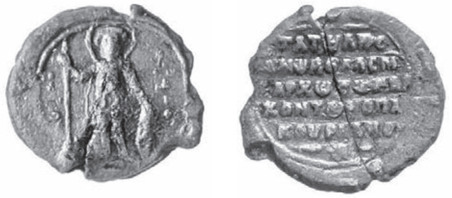

11

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА"

СЕНАХЕРИМЫ В ВИЗАНТИИ: ПЕЧАТЬ ФЕОДОРА СЕНАХЕРИМА ИЗ БОЛГАРИИ

Николай АЛЕКСЕЕНКО, Валерий СТЕПАНЕНКО

Памятники византийской сфрагистики в своей массе не только весьма многочисленны, но и достаточно информативны. Кроме традиционных титулярных сведений о своих владельцах печати – моливдовулы достаточно часто содержат уникальные данные о столичной, провинциальной, церковной администрации империи или же о принадлежности держателей печатей к столичной или провинциальной аристократии, называя знаменитые или малоизвестные родовые имена, многие из которых известны лишь благодаря печатям.

Представители византийской элиты в период вхождения Болгарии в состав империи играют достаточно заметную роль в администрации болгарских фем и в командовании расквартированными на ее территории военными контингентами, о чем свидетельствует Корпус проф. И. Йорданова, один из томов которого содержащий около 800 моливдовулов византийских аристократов (Jordanov 2006), обнаруженных в разных районах современной Болгарии и показывающих активное участие византийской аристократии в ее судьбе. Здесь и представители императорского семейства, и видные византийские военачальники, и гражданские и церковные чиновники, многие из которых были отнюдь не византийского (греческого), но болгарского, армянского, сирийского происхождения.

Особенно в период правления Романа IV Диогена, при дворе и среди военных, которых император назначил на руководящие посты в византийской армии, выделяется группа, состоящая из лиц армянского происхождения, а также выходцев из болгар, на поддержку и преданность которых особо рассчитывал император (Attaliotae 1853, 132, 137, 172, 174, 176; Каждан 1975, 26 – 27; Мохов 2003, 285, прим. 34 – 36). Многие из них были представителями местных правящих династий или известнейших аристократических семейств.

Одним из таковых являлся и род Сенахеримов, печати представителей которого уже известны по находкам в Болгарии (Jordanov 2006, 371 – 372, nr. 647 – 649).

Новая печать, также происходящая с территории Болгарии (к сожалению, точное место ее находки не известно) представляет одного представителя этого семейства, проэдра Феодора[1] (РИС. 1.), имя которого ранее не встречалось среди памятников сфрагистики.

1. Феодор Сенахерим, проедр (1080-е – 1090-е гг.) М – 808.

(Частная коллекция. Москва) D – 18 – 19 мм; толщина пластинки 2 мм.

Изображения на обеих сторонах печати слегка децентрированы вниз и влево. В верхней части пробито отверстие. Сохранность удовлетворительная.

Не издана. Аналогий не известно.

Аверс. В двойном ободке из слившихся в одну линию жемчужин погрудное изображение св. Феодора, держащего в правой руке копье, а в левой – щит, анфас. В поле по сторонам надпись в столбик: слева – . |Θ|.; справа – .|Δ| Ρ – Ὁ (ἅγίος) Θ[εό]δ[ω]ρος. По кругу между ободков надпись: + СΦΡΑΓΙCΘ.ΟΔΩΡΟ. – Σφραγὶς Θ[ε]οδώρο[υ].

---

[1] Авторы благодарят И. Горшкова за предоставленную возможность изучения и публикации моливдовула.

Реверс. В двойном ободке из слившихся в одну линию жемчужин погрудное изображение святого – воина Димитрия, держащего в правой руке копье, а в левой щит, анфас. В поле имя святого в столбик: слева – ʘ|Δ|Η; справа – Μ|Ι|ΤΡ – Ὁ (ἅγίος) Δημήτρ(ιος). По кругу между ободков надпись: +ΠΡΟЄΔΡȢΤȢC – ЄΝΑΙΧЄΡ’Μ – προέδρου τοῦ Σεναιχερ(εί)μ.

Σφραγὶς Θεοδώρου προέδρου τοῦ Σεναιχερείμ
– Печать Феодора Сенахерима, проедра.

Особенности сфрагистического типа позволяют отнести печать к памятникам второй половины XI в. Достаточно близкие аналогии дают нам некоторые датированные печати последней четверти этого столетия (Oikonomides 1986, 93 – 95, 99100, nr. 95 – 96, 103).

Представленный на печати титул проедр – буквально «председатель», в первоначальном значении глава Сената (Diehl 1924, 105 – 117), ставит Феодора Сенахерима в один ряд с известными византийскими сановниками и военачальниками, такими как Василий и Самуил Алусианы (Йорданов 2001, 178, № 2; Алексеенко 2012, 128 – 130) или Филарет Врахамий(Алексеенко 2014, 316 – 328.), хотя моливдовул и не несет непосредственного указания на принадлежность военному ведомству владельца печати.

Феодор Сенахерим известен и по письменным источникам. Его имя фигурирует в Актах афонского монастыря Ксенофона под 6597 (июль 1089) годом где он назван *oikeios* императора (Actes de Xénophon 1986, $71_{65-66, 74-75}$; ср.: Actes 1903, 120_{92-93} – $121_{106}107$ =6591 – июль 1083 г.).

Значение этого термина и его роль в администрации и придворных бюро достаточно подробно рассмотрел Ж. Верпо (Verpaux 1965, 89 – 99), отмечая, что 80% персонажей в окружении василевса, были родственниками или *oikeioi* императора и в соответствии с греческим термином и те и другие являлись придворными наивысшей степени (Verpaux 1965, 95).

А.П. Каждан, анализируя данные источника, отмечает, что Феодор по приказу императора осуществлял передачу земель монастырям, хотя его статус не вполне ясен: являлся ли он фискальным чиновником или же только доверенным лицом василевса (Каждан 1975, 35). Ответа на этот вопрос, к сожалению, нет и сегодня. Ясно лишь одно – проедр Феодор Сенахерим в последнем двадцатилетии XI столетия это один из высокопоставленных византийских вельмож, особа приближенная к Алексею I Комнину, его доверенное лицо, выполнявшее специальные поручения императора. И он не единственный представитель этого семейства, посвятивший свою жизнь служению Византии.

Армянский род Сенахеримов достаточно хорошо известен в византийской истории XI столетия. Как известно, его основатель царь Васпуракана Сенекерим Арцруни под давлением Византии в обстановке сельджукских набегов в 1021 г. был вынужден пойти на обмен своих владений с императором Василием II (Cedreni 1839, 464; Dölger 2003, 220 – 221, nr. 811a[809]; Юзбашян 1988, 150 – 155). В Константинополе это рассматривалось как «возвращение» императору его верховных прав на данную часть ойкумены. Компенсацией же царю, получившему сан патрикия, стали пост стратига Каппадокии, «Севастия, Ларисса, Авара и много других владений» (Scylitzae 1973, 354_{94} – 355_{6}). В тоже время Кекавмен полагает, что император обманул царя и лишь «почтил его магистром и более ничем» (Кекавмен 2003, 298_{5-10}). На наш взгляд, более достоверна информация Скилицы, так как ранее саны магистров и патрикиев получили сыновья царя завоеванной Болгарии, а еще раньше – сыновья князя аннексированного Таронского княжества, высланные в дарованные им владения в Халдии (Юзбашян 1988, 125). К тому же жена царя – Хушаш, дочь шаханшаха Ширак – Анийского царства Гагика I Багратуни, получила сан зосты. Известна ее печать, где она названа зостой и матерью магистра Давида Сенахерима (Seibt 1997, 270) старшего сына царя, принявшего участие в заговоре Никифора Ксифия против Василия II. Однако, он вовремя покинул заговорщиков, за что получил прощение императора и по-видимому, тогда же сан магистра и земельные владения. Скончался он около 1034 г., не оставив сына наследника. Поэтому Севастия перешла к младшим сыновьям Сенекерима Атому, Абусахлу и Константину, тогда как личные владения Давида унаследовала дочь, на которой по приказу императора Константина Мономаха женился экс-шаханшах Ширак – Анийского царства Гагик II, получивший владения Давида в качестве приданого жены. Ластивертци не случайно пишет, что брак был совершен *по приказу императора* (Ластивертци 1968, 84). Здесь показательно то, что этот брак был не каноничен, так как они были очень близкими родственниками: Гагик II был двоюродным дядей невесты, а бабка невесты, Хашуш, была дочерью шаханшаха Ширак Анийского царства Гагика I и Гагик II соответственно был его внуком. (Степаненко 2003, 265 – 274).

Атом, Абусахл и Константин владели Севастией как минимум до середины 70-х гг. XI в., но их статус, объем и характер и владельческих прав неясны. Примечательно, что, как и в случае с нашим Феодором, для всех троих братьев также известны печати в ранге проедров (Cheynet 2006, 220-222; Jordanov 2006, 373, nr. 648-649), а для Абусахла и Константина позже и как куропалатов (Cheynet 2006, 222-223, note 40, 44). Однако все они датируются не ранее середины XI в. Как полагает Ж.-Кл. Шене, саны проедров братья получили одновременно, будучи приглашенными в Константинополь и матрицы их печатей резал один и тот же мастер (Cheynet 2006, 223). В то же время отметим, что каждый из братьев использовал собственный сфрагистический тип: Атом – погрудное изображение св. воина Георгия, Абусахл – соответственно – св. воина Димитрия, а Константин – бюст Богоматери Оранты. Тем не менее, показательно то, что на своих печатях они выбирают имя отца в качестве семейного патронима. Очевидно, родоначальником этой традиции можно считать их мать и жену царя Хашуш, назвавшей на своей печати их старшего брата магистра Давида – Синахеримом.

В дальнейшем Арцруни, теперь известные как Сенахеримы, в Византии, видимо, не играли сколь-нибудь существенной роли в фемной администрации. В этом смысле стратиг Сервии Севата Сенахерим печати из собрания Эрмитажа (Мохов 2010, 19 – 30) представляется в этой связи весьма редким исключением.

Впрочем и Константин Сенахерим в надписи печати из собрания Американского нумизматического общества (коллекция Newell инф. № 15847) – куропалат и дука, что, очевидно, предполагает видеть в нем высокопоставленного военачальника византийской администрации.

Из других представителей рода известна также монахиня Зоя Сенахерина по печати XI – XII вв. (Laurent 1965, 301 – 302, nr. 1477). Что касается частной печати Иоанна Сенахерима(?) (Jordanov 2006, 371, nr. 647) то на ней патроним практически не читается и восстановлен издателем гипотетично лишь по окончанию. Так что вопрос о принадлежности Иоанна к Сенахеримам пока остается открытым.

Принадлежность к этому семейству Сенахерима Куртикия (Cheynet, Gokyildirim, Bulgurlu 2012, 679-680. nr. 7.70) также весьма сомнительна, хотя, по мнению Ж.-Кл. Шене, стамбульская печать свидетельствует о родственных связях двух известных семейств (Cheynet 2006, 224, n. 49).

Судя по именам известных представителей рода, последний – довольно быстро эллинизировался. Учитывая, что у Давида не было сыновей, можно предположить, что его основателем в Византии мог быть именно Абусахл, одним из первых в надписи своей печати назвавший себя Сенахеримом.

Известна целая серия печатей магистра Апнелгариба, анфипата, патрикия, веста и стратига Селевкии Апелгариба Аршакида, в библиографии получившая противоречивую атрибуцию. Не ясно одно ли это лицо или два персонажа. По мнению В. Зайбта, это мог быть Аплгариб Пахлавуни, дядя известного в истории Армении и Византии политика и интеллектуала Григора Магистра (Seibt 1994, 349 – 359). В истории Византии о нем ничего не известно, но известен Абелхариб Арцруни родственник эксцаря Васпуракана (Каждан 1975, 34 – 35, 9.6.). Поздний армянский хронист Вардан Великий называет его правителем византийской Равнинной Киликии – Сиса, Аданы, Паперона и Ламброна, используя географическую и политическую номенклатуру XIII в., эпохи Киликийского армянского царства, в состав которого они и входили. По рассказу Вардана, Абулхариб выдал дочь замуж на младшего сына

Гагика II, а затем отравил зятя (Вардан 1861, 131). Вероятность принадлежности ему данных печатей велика, но недоказуема (Dedeyan 2003, 308 – 311).

И наконец, некто Сенахерим известен как магнат на территории Эпира в начале XIII в., но о нем почти ничего не известно, так как упоминается только его патроним. (Радић 1986, 255 – 257) и в одном из актов того же монастыря Ксенофона под 6928 годом (декабрь 1419 г.) фигурирует священник Георгий Сенахерим, великий эконом метрополии Фессалоники (Actes de Xénophon 1986, 221_{44}).

Находки печатей отдельных представителей семейства Сенахеримов на территории Болгарии дают основание полагать, что последние административно были как-то связаны с балканскими фемами Византии, в том числе и болгарскими.

Традиционно считалось, что Сенахеримы, Багратиды Ани и другие представители армянской элиты в Малой Азии сошли с политической арены в связи с сельджукским завоеванием данных территорий. Судя по находкам в Болгарии печатей Сенахеримов и пребыванию двух представителей семейства на территории Эпира и в метрополии Фессалоники в начале XIII и XV столетий, род надо полагать выжил, как впрочем и потомки эксшахиншаха Ани Гагика II, если считать таковым Георгия Гагика, печать которого также была найдена на территории Болгарии (Йорданов 2000, 144, № 63).

ЛИТЕРАТУРА:

Алексеенко 2012: Н. Алексеенко. Болгары в армии Романа IV Диогена: карьера Самуила Алусиана по данным сфрагистики. – ΠΟΛΕΜΟΛΟΓΟΣ. Сборник статей в память профессора В.В. Кучмы. Волгоград, 2012, 127 – 139.

Алексеенко 2014: Н. Алексеенко. Моливдовулы армянского аристократа Филарета Врахамия в контексте исторических событий XI в. – Боспорские исследования, XXX, Керчь, 2014, 316 – 328.

Вардан 1861: Вардан Великий. Всеобщая история. Пер. с арм. Н. Эминым. Москва, 1861.

Йорданов 2000: И. Йорданов. Печати на византийски сановници от арменски произход, намерени в България. – Античная древност и средние века. Екатеринбург, Вып. 31, 2000, 123 – 156.

Йорданов 2001: И. Йорданов. Корпус на печатите на средновековна България. София, 2001.

Каждан 1975: А. Каждан. Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI – XII вв. Ереван, 1975.

Кекавмен 2003: Кекавмен. Советы и рассказы. Подг. текста, введение, перевод и комм. Г. Г. Литаврина. СПб., 2003.

Ластивертци 1968: «Повествование» вардапета Аристакэса Ластивертци. Ввведение, перевод и комм. К. Н. Юзбашяна. Москва, 1968.

Мохов 2003: А. Мохов. Византийская армия в правление Романа IV Диогена (1068 – 1071 гг.). – В: Античная древност и средние века. Екатеринбург, Вып. 34, 2003, 275 – 296.

Мохов 2010: А. Мохов. Микроструктуры византийской военно – административной системы в X – XI вв. Фема Сервия. – Известия Уральского Федерального Университета, серия 2: гуманитарные науки. Вып. 3(79). Екатеринбург, 2010, 19 – 30.

Радић 1986: Р. Радић. Обласни господари у Византији крајем XII и у првым деценијама XIII века. – Зборник радова византолошки институт. Београд, 1986. Књ. 24 – 25, 255 – 257.

Степаненко 2003: В. Степаненко. Еще раз о грузинском посольстве в Ани в 1045 г. (К генеалогии грузинских и армянских Багратидов и Арцрунидов Васпуракана. – Античная древност и средние века. Екатеринбург, Вып. 34, 2003, 265 – 274.

Юзбашян 1988: К. Юзбашян. Армянские государства эпохи Багратидов и Византия в IX – XI вв. Москва, 1988.

Actes 1903: Actes de L'Athos. I. Actes de Xenophon / publies par L. Petit. – Византийский временник. СПб., 1903. T. X, приложение № 1.

Actes de Xénophon 1986: Actes de Xénophon. Texte / éd. par D. Parachryssanthou. – Archives de L'Athos. Paris, 1986. T. XV.

Attaliotae 1853: Michaelis Attaliotae. Historia / ed. I. Beller. Bonn, 1853.

Cedreni 1839: Cedreni. Historiarum Compendium. Bonnae, 1839. T. II.

Cheynet 2006: J. – Cl. Cheynet. De Tziliapert à Sébastè. – Studies in Byzantine Sigillography, 9, 2006, 213 – 226.

Cheynet, Gokyildirim, Bulgurlu 2012: J. – Cl. Cheynet, T. Gokyildirim, V. Bulgurlu. Les sceaux byzantins du Musée archéologique d'Istambul. Istambul, 2012.

Dedeyan 2003: G. Dedeyan. Les Armeniens entre Grecs, Musulmans et Croises. T. 1. Lisbonne, 2003.

Diehl 1924: Ch. Diehl. La signification du titre de proèdre à Byzance. – Mélanges G. Schlumberger. I. Paris, 1924, 105 – 117.

Dölger 2003: F. Dölger. Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565 – 1453. München, 2003. T. I., 2 Halb.

Jordanov 2006: I. Jordanov. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 2. Byzantine Seals with Family Names. Sofia, 2006.

Laurent 1965: V. Laurent. Le Corpus des Sceaux de l'empire byzantin. T. V_2: L'Église. Paris, 1965.

Oikonomides 1986: N. Oikonomedes. A Collection of Dated Byzantine Lead Seals. Washington, 1986.

Scylitzae 1973: Ioannis Scylitzae. Synopsis historiarum. Rec. I. Thurn. Berolini et Movi Eboraci. 1973.

Seibt 1994: W. Seibt Αρσακίδες / Arsakuni. – Armenische Aristokraten in Byzantinischen Diensten. – Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, Bd. 44, 1994, 349 – 359.

Seibt 1997: W. Seibt. Armenische personlichkeiten auf byzantinischen Siegeln. – Armenian perspectives. 10thAnniversary conference of the association internationale des Etudes Armeniennes. London, 1997, 270.

Verpaux 1965: J. Verpaux. Les oikeoi. Notes d'histoire institutionnelle et sociale. – Revue des Études Byzantines, T. 23, 1965, 89 – 99.

SENACHERIMOI IN BYZANTIUM: SEALS OF THEODOROS SENACHEREIM FROM BULGARIA

Nicholas ALEKSEENKO, Valery STEPANENKO

(Summary)

The new seal of proedros Theodoros Senachereim presents the well-known by the writing sources the *oikeios* of emperor Alexios I Komnenos.

The finds of seals of separate representatives of family of Senachereimoi on territory of Bulgaria ground to suppose that the last ones somehow were administratively related to Balkan themes of Byzantium, including Bulgarian.

It traditionally was considered that Senacherimoi and other representatives of the Armenian elite in Azia Minor got off from the political arena because of the Seljuk conquest of these territories. However thanks to the finds of seals of Senacherimoi it is obvious family lives so long at least to the beginning of the 13th century.

ТАБЛО I

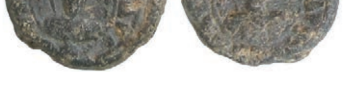

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА”

НОВ СТАРОБЪЛГАРСКИ ПЕЧАТ С ИПСИЛОН ОТ ВЪТРЕШНИЯ ГРАД НА ПЛИСКА

Мариела ИНКОВА

Преди повече от 10 години И. Йорданов публикува под заглавието „Уникален старобългарски сфрагистичен паметник“ неизвестен досега оловен печат, открит във Външния град на Първата българска столица. От едната му страна е представен знакът „ипсилон с две хасти“ с кръст над него, а на другата – птица с клонка (**табло II. 2: 1 – 2**), (Йорданов 2001, 95 – 115; Йорданов 2004, 125; Йорданов 2005, 243 – 248; Jordanov, Zekova 2007, 47, 269:73). Няколко години по-късно изследователят публикува втори подобен печат, открит в лозята при с. Тройца в посока Осмарски колонии (Йорданов 2008, 50 – 51). И двата паметника са открити извън стратиграфски контекст. Въпреки изразените съмнения, авторът с основание определя паметниците за оригинални, датирайки ги първоначално в IX – X в., а по-късно конкретизира датата в последната четвърт на IX в. Настоящото изследване има за цел да представи още един подобен печат, който, за разлика от останалите, е открит при редовни археологически разкопки във Вътрешния град на Плиска. Предвид обстойния коментар на този тип сфрагистични паметници в специализираната литература, втората ни задача е да насочим вниманието си върху произхода и семантиката на иконографията „птица с клонка в човката“ и евентуалната ѝ смислова връзка със знаците ипсилон и кръст, както и да изразим своята почит към паметта на проф. д.и.н. Й. Юрукова.

Новият моливдовул е открит по време на археологически проучвания на обект „Двор, северно от Цитаделата във Вътрешния град на Плиска“ през 2014 година при свалянето на профил между кв. 14 и 15 и на 2,20 м, западно от западния зид на Болярското жилище. Произхожда от сиво – жълтия пласт[1] с кота 183.56, който ние свързваме с втората половина на IX – X в. (**табло I**).

От едната страна, условно приета от И. Йорданов за лицева, е изобразена птица с издължена шия, глава в десен профил с леко извит клюн и разперени (?) крила (**табло II. 1: 1, 3**). Краката на птицата са високи и завършват с по два издължени и разперени ноктести пръста, пластично са представени окото, колието около шията и перата. В човката си държи клонка с палмета на върха ѝ, втора идентична клонка е представена зад гърба на птицата. Сцената е вписана в псевдозърнест кръг. От другата страна на новооткрития моливдовул в средата е представено релефно изображение на ипсилон с две хасти, при основата на който израства симетричен многолистен повлек, сякаш имитира иконографията „разцъфнал кръст“(**табло II. 1: 2, 4**). Ластарът е изразен твърде схематично – чрез пластично очертаване контурите на листата, като от последните се извисяват две стебла, едното от които достига до вилката на руноподобния знак. Над ипсилона има кръст, чието удължено рамо е от срещуположната на знака страна. И тук цялата композиция е вписана в псевдозрънчест кръг. Повърхността на печата е покрита с оловна патина. Паметникът не е добре запазен – по периферния ръб и двете страни на печата има отчупвания, а почти перпендикулярно на торсото на птицата – процеп, който съвпада с трасето на канала за шнура. Върху обратната страна има наранявания и липси. Процепът тук е през ипсилона – под ъгъла на вилките на знака. Особено големи са липсите по периферния ръб – в участъка на отвора за канала. На противоположната му страна обаче има релефна пъпка. Може да се предположи, че поради силната минерализация, оловните корозионни продукти, които са с по-голям обем, са запълнили срещуположния отвор за шнура[2]. Ядрото на печата е достатъчно голямо за отпечатване на цялата матрица. Размери: 26 – 27 (22) мм, деб. до 6 мм, тегло 21,84 г. Сравненията между нашия екземпляр и печатът от Външния град на Плиска (**табло II. 3**) сочи някои отлики в детайлите, най-съществените, от които са в различния рисунък на едното крило на птицата, броят на точките при пръстите на птиците. Това подсказва, че най-вероятно двата печата са отпечатани с различни булотириони[3]. Допълнителен аргумент е, макар и слабо доловимата, разлика във вътрешните диаметри – 22 мм при печата от Вътрешния град и 21 мм при този от Външния.

---

[1] В стратиграфско отношение този пласт се намира под най-горния и най-късен хронологически сиво – кафяв пласт, от който в този участък на Външния град има запазени следи от „алеи“, настлани с фрагментирани тухлички. Същевременно, в участъка, от който произхожда печата, сиво – жълтият пласт запечатва сиво – кафяв насип на яма 3 от кв. 15, който свързваме със засипването на яма за дървена талпа от структура с дървена конструкция.

Върху семантиката и датировката на знака ипсилон с или без хасти има многобройни изследвания, включително и обобщаващи (Инкова 2014, 3 – 10), но тук ще се ограничим да обобщим основните изводи. Според една от тезите, споделяна от В. Бешевлиев и Ж. Аладжов (Бешевлиев 1989, 49 – 51; Бешевлиев 1979, 17 – 42; Бешевлиев 1979а, 17 – 42; Аладжов 1992, 41 – 44), знакът IYI символизира върховния бог Тангра, респективно – българския владетел през езическия период. Второто мнение, чийто автор е Р. Рашев и към което се присъединяват повечето изследователи е, че няма сигурни аргументи за свързването на знака с върховния езически бог (Рашев 1992, 96 – 97). Въпреки появата му в езически контекст, безспорно е неговото широко разпространение след приемането на християнството, когато става равнозначен на кръста. В подкрепа на това становище са многобройните контексти, в които IYI е използван паралелно с кръст – печатът от с. Злати войвода, Сливенско (Jordanov 1993, 74; Рашев 1998, 98 – 100; Георгиев 1999, 81 – 85), монети – местни, дръстърски имитации на византийски анонимни фолиси от клас D, датирани в 70-те години на XI в., където е в съчетание с иконично изображение на Исус Христос (Пенчев 2005, 148 – 154), при честото изобразяване на кръст с раздвоени или разтроени краища (Дончева 1980, 159, табл. XX:14, 5; 162 – 163, табл. XXIII, 16,18; Рашев 1992, 98 – 99), при знакосъчетания на кръст и ипсилон, върху християнски надгробия (Михайлов 1979, 51, обр. 25, 53, обр. 26а – 27, 55, 50, обр. 21; Венелинова 2004, 291 – 293, обр. 1, 39, обр. 2:40, 42), при съвместното изобразяване с двойния (архиепископски, патриаршески) кръст (Рашев 1992, 98; Атанасов 1993, 163 – 171) и други християнски символи като лодка върху амулети – печатчета (Doncheva, Nikolov 2007, 61 – 69), върху нагръдния кръст от средновековното селище при Абритус, където на мястото на Разпятие Христово е врязан четирикратно знака Y, върху керамичния предмет от Абритус, където текст, изображение, каноничен и неканоничен знак визират представата за Исус (Дзанев 2000, 226 – 227, обр. 3), върху варовикова плоча от настилката при Тронната палата в Плиска, където пет ипсилона в различни варианти са изобразени до дълбоко очертан малтийски кръст (Димитров 1997, 90 – 91, 99, обр. 2:3). Допълнителен аргумент върху християнската символика на коментирания знак е врязването му върху строителни материали (блокове и керемиди) от една семантично натоварена среда (Илиева 2008, 323 – 344), каквито са Кръглата църква (Овчаров 1982, табл. XCVII), църкви №№ 3 и 4 във Велики Преслав (Тотев, Георгиев 1979, 24, обр. 10), църквата в м. Селище, при Виница (Миятев 1932, 49, обр. 64), Дворцовата църква, Дворцовата базилика (Димитров 1993, 70 – 71, Михайлов 1955, 255, обр. 17:5) и църква № 13 в Плиска (Дончева 1980, 95, табл. XXI:5а), върху вторично употребен блок от настилката около Тронната палата в Плиска, произхождащ най-вероятно от някоя от представителните църкви от дворцовия център, където един от ипсилоните е врязан върху горното рамо на константинов кръст

---

[2] Благодаря на проф. В. Инкова за консултацията.

[3] В. Пенчев забелязва известна отлика и върху обратната страна на печата.

(Димитров 1997, 91 – 92, 99 обр 2:4), Голямата базилика (Георгиев, Витлянов 2001, 132, фиг. 66: 13, 141, фиг. 73), катедралната (Атанасов, табл. XL: 80 – 81) и църква № 2 в Дръстър (Ангелова, Колева, Ангелова, Иванова 1997, 67 – 74), манастирския комплекс при Равна (Костова 1996, 64, табл. I), скалните църкви, манастири и обители край с. Крепча, Поповско, в м. Яйлата при с. Камен бряг (Атанасов 1992, 148), по течението на р. Канагьол, Силистренско (Атанасов, табл. XLIX, 55а), при Мурфатлар (Венелинова 2000, 129), при Ерзерум, Турция (Рашев 2008, 27), църквата на Шудиковския манастир, Черна гора (Сидоров, Келеведжиев 2001, 80 – 89) и др. Изброените примери недвусмислено потвърждават тъждествеността на неканоничния знак IYI с Бог, Исус Христос, кръста и неговата функция на теоним.

В този смисъл съвместното изобразяване върху едната страна на коментирания старобългарски печат на ипсилона и срещулежащия кръст още веднъж потвърждава тяхната смислова равнозначност. Още повече, че иконографията на Y с израстващия от основата му повлек сякаш възпроизвежда „разцъфнал кръст“.

Нашият коментар в настоящото изследване ще е върху изображението птица с клонка и евентуалната му връзка със знаците върху обратната страна на моливдовула. Доброто качество на публикувания тук печат позволява да направим опит за по-точното идентифициране на представената птица. Морфологично – анатомичните белези като дълъг и леко извит надолу клюн, извисената шия изключват изображението да е на патица, а по-скоро – водната птица ибис (Симеонов, Мичев 1991, 52 – 53). Към подобно предположение ни насочват и сравнително средно дългите крака, каквито притежава блестящият ибис. При моделирането на матрицата, майсторът умело е предал и свивката при колянната става на птицата и особено внимателно – дългите ноктести пръсти, каквото притежават семейство ибисови. За разлика от тях водоплаващите, често присъстващи в средновековния бестиарий, притежават кожна мембрана, която свързва някои или всички пръсти и помага при плуването. Предполагаме, че майсторът съзнателно е подчертал този анатомичен белег, определящ вида. Освен това, макар и рядко, ибисът е познат сред българската фауна – зоната на обитаване е около мочурливите места на Дунавския и Черноморски региони (Симеонов, Мичев 1991, 52 – 53).

На този етап на проучванията не можем да посочим други аналози с изображения на ибис и засега остава предположението за евентуалния оригинален и съзнателен избор на поръчителя на печата или възможността за случайно хрумване на майстора. Въпреки това, сред паметниците на византийската сфрагистика от X в. са известни доста образци с изображения на птици, с клонка в човката[4], а на обратната страна – молителен текст (**табло II. 3: 1 – 6**), (Степаненко 2010, 334 – 338). Най-често те принадлежат на военни, граждански, духовни лица и дори на манастири. Сред тях ще споменем един печат на Константин с идентична схема на изображенията: върху лицето е представен кръст, а на обратната страна – птица с палмета зад гърба ѝ (**табло II. 3: 4**), (Степаненко 2010, 337 – 338, ил. 18). Семантиката на сюжета „птица с клонка в човката“ при тази група паметници най-общо е благопожелателна и в синхрон с молителния текст за закрила на поръчителя на печата, а генезисът на иконографията се извежда от сасанидската изобразителна система от периода V – VII в., представена върху паметници на текстила, каменната пластика, глиптиката и торевтиката. В централния медальон на едно сребърно блюдо, съхранявано в Държавния Ермитаж от VII – VIII в., е изобразена патица с полупалмета, продължението, на която се разлиства зад гърба ѝ (**табло III: 1**) (Тревер, Луконин 1987, 115:27, 79, 83). Вероятно именно разпадането на тази композиция генерира изобразяването на втората клонка зад птицата при коментирания от нас печат. Върху друго блюдо от същия период е представена лъвица с лъвчета, дървото на живота и птици, една от които държи в човката си листенце или плод (**табло III: 2**) (Тревер, Луконин 1987, 118 – 119:39, 113).

Вторият елемент от композицията върху коментирания печат е клонката с палмета, чиито листа са затворени. Сасанидската металопластика представя вариации с ластари, чиито палмети най-често са разлистени или напомният лалета. Единствено върху кана със сенмурви и дърво на живота от V – началото на VII в. повлеците завършват с все още затворени цветове (обр. V: 3), подобно на палметата върху печата от Плиска (Тревер, Луконин 1987, 113:21, 56).

---

[4] Иконографията на птиците върху тези печати е различна: с или без панделка на шията. (За паралели на последните – Inkova 2003, 83 – 96).

Последният елемент от тази страна е псевдоперленият кръг, в който е поместена цялата композиция. Повечето от изображенията на птици в сасанидското изкуство почти винаги са вписани в псевдоперлена рамка. Последната е широко използван декоративен прийом, чийто генезис би следвало да се търси в ритуалите, изпълнявани по време на Ноуруз[5] (Тревер, Луконин 1987, 91 – 92). Именно тогава, според източниците, перлена огърлица от скъпоценни камъни била поставяна на гърлото на сребърна кана с вода и поднасяна на владетеля. Впоследствие, копирането на символа довежда до широкото му използване като декоративен прийом предимно в металопластиката, текстилното изкуство и стенописите.

Рецепцията на сасанидското наследство от Арабския халифат и Византийската империя е коментирана от А. Грабар (Грабар 1983, 38 – 67), Д. Талбот – Райс (Rice 1973, 39 – 59), К. Тревер, В. Луконин (Тревер, Луконин 1987), С. Морисон (Cheynet – Morrisson 1995, 9 – 32). Пътищата на проникване са през копирането на репрезентативните образи от текстила, глиптиката и металопластиката изключително върху луксозните знаци и символи на властта. Процесът започва още през периода V – VI в., но продължава и през X в., по времето на т.н. „постсасанидски ренесанс". Фиксиран е не само за земите на империята и халифата, но и за техните периферни зони – при коптите в Египет, в Северен Крим, зоната на Долен и Среден Дунав и дори до германските земи на Отонидите. Разпространението на мотива „птица с клонка в човката" сред културите – реципиенти на сасанидското изкуство търпи и вариации на иконографията. Типичен пример е едно стенописно изображение върху коптски саркофаг от V – VI в., представящо паун, който държи в човката си – огърлица или клонка с плодове (**табло III: 4**), (Степаненко 2010, 340, ил. 2:12). Торевтиката на саманидите от X в. интерпретира същия сасанидски мотив: върху две кани, произведени според М. ван Бершам в Хорасан, са изобразени пауни с клонка в клюна (обр. V: 5) (Даркевич 1976, 43, 114 – 115, табл. 27:1 – 2; 28: 2 – 3). Понякога обаче хорасанските майстори преосмислят мотива, представяйки в човката на птицата вместо клонка – риба (**табло III: 6**), (Ильясов, Ильясова 2016, 95 № 32).

Във византийското културно пространство, освен сред споменатите по-горе сфрагистични паметници, мотивът е често срещан най-вече в украсата на каноничните ръкописи от X в., свидетелство за което са заглавките в Cod. Gr. 510, съхраняван в Парижката национална библиотека (**табло III:** 7), (Weitzmann 1935, III:15) и Cod. Gr. 1157 от библиотеката на Ватикана (**табло III: 8**), (Weizmann 1935, XXVI:143). Макар и по-рядко се среща и върху паметници на металопластиката от VII в., пример за което е един златен накрайник, вероятно произведен в Константинопол (**табло III: 9**), (Klanica 1972, Abb. 2; Ross 1965, pl. XXXV). Още през ранния период мотивът прониква и към периферните зони на империята. Птица с клонка в човката и лента на шията, вписани в кръг декорира токи от некропола Скалистое, Крим, датирани VII – IX в. (**табло III: 10**) (Веймарн, Айбабин 1993, рис. 104, 641:10 – 11, 173, 1780). Идентичен мотив украсява тялото на една глазирана кана от същия некропол, VIII – IX в. (**табло III: 11**) (Веймарн, Смирнов 1965, 102 – 107, рис. 42).

В периода след приемане на християнството сасанидският мотив прониква и в Дунавска България, отново чрез посредничеството на византийската традиция. Разпространен е предимно сред елитарните паметници на металопластиката, засега познати единствено от територията на Велики Преслав (Инкова 2014, 5). Сред тях е изображението на птица с клонче върху една от плочките на двустранната златна огърлица от Преславското съкровище, представено в контекста на медальони с палмети и Молеща се (Оранта) св. Богородица (**табло IV: 1 – 3**), (Тотев 1982, 42 – 43, фиг. 9; 46 – 47, фиг. 11; 48 – 49, фиг. 13). Още по-пряк аналог е златният ажурен медальон с вписани изображения на паун, държащ в човката си люлякова (маслинова) клонка, открит в Административната сграда, южно от Архиепископията (**табло IV: 4**), (Stanilov 2010, 3, 159 – 172). В единия случай изображението на птицата е в бадемовиден, а в другия – в кръгъл медальон, но и при двата, подобно на печата и сасанидския първообраз, то е обрамчено от перлени редове. Третият елитарен паметник от Велики Преслав е златна апликация, изпълнена в техниката на клетъчния емайл с изображение на водоплаваща птица с извита назад шия, която обаче държи в човката си венец, привързан с лента (Аладжов 1993, 117 – 120) или клонка (**табло IV: 5**)[6]. Освен в металопластиката, мотивът става част от репертоара на останалите художествени занаяти във Велики Преслав. Свидетелство за това е частично запазената клонка (?) в човката на патица върху белоглинена плочка от Дворцовия манастир (**табло IV: 6**). Изображението получава широко разпространение в светската сфера, за което свидетелства една купа от ателието към манастира в Патлейна, в чийто медальон е вписан паун с извита назад шия и клонка в човката си, а пред него – втора разцъфнала клонка (**табл IV: 7**) (Тотев 1995, 21, 38, обр. 7).

---

[5] Зороастрийската Нова година и първият ден на пролетта.

Масовата народна култура имитира сюжетите на елитарното изкуство, възпроизвеждайки ги върху достъпни материали и чрез евтини техники на производство. Схематични изображения на птици с клонка в човката украсяват плочката на пръстените от медни сплави от Мишевско, Средище, Одърци, Ветрен, Окорш и Скала, датирани X – XI в. (**табло IV: 8**), (Григоров 2007, 56, 194, обр. 64:1 – 6).

Освен в светската сфера, изображението попада и в конфесионална среда. Сред графитите от манастирския комплекс при с. Равна се открояват две птици (гълъби) с бръшлянова клонка в човката си (**табло IV: 9**), (Попконстантинов 1984, Табл. II, 1 – 2; Илиева 2008, 333, 344). В случая пътят на рецепция най-вероятно е бил посредством византийската канонична литература.

Семантиката на мотива вероятно може да се изведе от древния космогоничен мит за създаването на света, според който водоплаваща птица, обикновено – патица, се гмурва в световния океан и изважда в човката си тиня или глина, от които възниква земята (Иванов, Топоров 1982, 346 – 347). Съгласно зороастрийските текстове и изображения богиня Анахита преминава различни етапи на канонизация, в най-късния, от които тя е богиня на плодородието. Обикновено държи в ръката си *барсман* (снопче ритуални клонки), а другите ѝ атрибути най-често са цветя, плодове и птици (предимно патица и фазан), (Тревер, Луконин 1987, 84 – 85). Сюжетът с гмуркането на водоплаващата птица във водата е използван в кризисни моменти – по времето на потопа (Топоров 1982, 326), когато получава космогонично и сотериологично значение или при кръщението с неговите две фази – потапяне и изплуване (Шевалие, Геербрант 1996, 239). В периода VI – X в. сасанидските иконографски схеми и зороастрийската символика се реинтерпретират в духа на християнската идеология. Така водоплаващата птица в старозаветните и новозаветни текстове (Битие и песен на песните) се превръща в гълъб, носещ маслинова клонка – символ на обновения живот и мира (Петканова 1994, 68; Шевалие, Геербрант 1995, 474 – 475). В този смисъл мотивът птица с клонка в човката, в контекст с останалите изображения от златната огърлица от Велики Преслав – молеща се св. Богородица и разцъфнала палмета съчетава сотериологичната символика с идеята за възкресение и възраждане. Така чисто зороастрийска композиция (Анахита с цветя, птици и животни) в нов контекст и в ново културно пространство се интерпретира като християнска (св. Богородица Оранта, палмети и птица с клонка). Най-вероятно също сотериологичен прочит ще имат и изображенията от двете страни на коментирания печат от Вътрешния град на Плиска. Тълкуването на ипсилона с хасти като теоним, обозначаващ Бог, паралелно изобразен с кръст и птицата с клонка в човката от обратната страна на печата, подсказват идеята за спасението, прераждането и възкресението. Подобен „прочит“ се потвърждава и от придружителните надписи на сходните византийски печати с изображение на патица с клонка от X в. С малки изключения, те са молби за помощ, отправени към Господ от името на собственика на печата (Степаненко 2010, 334 – 338). В тази връзка сме изкушени, доколко подобна интерпретация би могла да се приложи и към един от паметниците на старобългарската народна култура – върху плещите на един амфоровиден съд, открит в жилище № 1 от селището при Голямата базилика, датирано от VIII – първата половина на IX в., са изобразени коментираните тук символи – птици (но без клонка) с IYI (Георгиев 1978, 30 – 39; Георгиев 1993, 23 – 26, обр. 23; Илиева 2015, 91)[7].

---

[6] Изказвам сърдечна благодарност на колегата Кремена Стоева за предоставените изображения на табло IV: 5 – 6).

Предложената семантика и широкото разпространение на мотива във византийското и старобългарско културно пространство – както в светската, така и в религиозната сфера, не позволява идентифициране на поръчителя на печата – институция или частно лице. Несъмнено, този тип старобългарски печати следват модела на византийските печати с изображения на птици с клонки в човката, чиито поръчители са, както светски, така и духовни лица, вкл. и манастири. Местонамирането им единствено потвърждава контекстът, в който са функционирали – старобългарската среда от втората половина на IX – първите десетилетия на X в. Печатът от северозападната част на Външния град е открит на широката територия на двата бряга на „Асар дере“ между обекти 14, 41 и 21. Обект 14 представлява голям водоснабден архитектурен ансамбъл, а на повърхността около него е открита битова керамика от X – началото на XI в. (Шкорпил 1905: 149; Петрова 1984, 60; Димитров 1995, 257 – 258; Димитров 2013, 305, табл. XXXVIII, XXIXA; Константинов 2015, 53). Обект 21, според Ст. Михайлов, е голяма гражданска постройка (Михайлов 1949, 72, обр. 121; Димитров 1995, 259), а обект 41 е идентифициран като имение със земеделско – скотовъден характер, съществувало през последните две десетилетия на X в. до 30-те години на XI в. (Петрова 1984: 52 – 62; Димитров 1995, 260; Димитров 2013, 311 – 312; Константинов 2015, 47 – 53). В зоната, от която произхожда другият печат – лозята при с. Тройца, Велики Преслав, са регистрирани църква от X в. (Дремсизова – Антонова 1975, 60; Дзанев 1995, 284), скален манастир, в който е открит старобългарски надпис (Дзанев 1995, 284) и селища от периода VIII – X, IV в. пр. Хр. – XII в., и от IV в. пр. Хр. – XIV в. (Дремсизова – Антонова 1975, 35). Споменатите по-горе византийски печати с патица с клонка в човката също датират от X в. Това обстоятелство, както и широкият контекст, в който попадат старобългарските печати и най-вече печатът от Вътрешния град на Плиска потвърждава отнасянето им в последните десетилетия на IX – първите десетилетия на X в.

През 2014 г. И. Йорданов представи нова хипотеза относно предназначението на коментирания вид печати. Според него зад тях „не стои владетелска или църковна институция...“, а най-вероятно са изпълнявали функцията на евлогия, „отпечатвани в някое свято религиозно място и раздавани на поклонници.“ (Йорданов 2014, 153). Всъщност изследователят възприема тезата на В. Степаненко, който формулира няколко критерия за разграничаване на оловните евлогии от собствено моливдовулите. Първият е техниката на производство – в поголямата си част евлогиите са отлети в леярска форма, а не са отпечатани чрез булотирион. Вторият признак е копирането на прототипа, изработен от благороден материал, чрез евтина суровина – най-често глина, олово или мед (Степаненко 2012, 185 – 186). Т.е., за масово разпространените поклоннически сувенири бил прилаган бърз и евтин начин на производство, който осигурявал тяхната достъпност и така гарантирал популярността на съответния култ сред широките слоеве на обществото. Обикновено този тип сувенири, ако нямали петлик, били носени като амулети в торбичка с шнур. Привеждайки различни примери с оловни печати от XI в. В. Степананко разграничава сред анонимните печати – иконографическите, с изображения на светци от двете страни и без надписи, освен имената на съответните светци (Степаненко 2012, 189). Именно последните, независимо, че са отпечатани върху олово с булотирион също биха могли, според изследователя, да бъдат евлогии или поклоннически амулети, носени като благословия, за защита, спасение или изцеление. Идентифицирането им като евлогии, а не като моливдовули за документи обаче се нуждае, според нас, от допълнителна обосновка.

Единственият аргумент, който И. Йорданов привежда за интерпретацията на коментираните печати като евлогии е обстоятелството, че каналчето за шнура визира птицата от едната страна и ипсилона от другата (Йорданов 2014, 153). Този факт обаче не изключва използването им и като печати. Функция на печат има и новооткритият паметник от Вътрешния град на Плиска. Ясно различими са, както процепът, съвпадащ с трасето на канала за шнура, в случая – разположен почти перпендикулярен на торсото на птицата, така и единият отвор за шнура. Поради високата минерализация, както бе посочено в началото, наслоените оловни корозионни продукти са запълнили отвора с канала и са оформили в този участък релефна пъпка. Добре различими са и двата срещуположни отвора за шнур и при печата, открит във Външния град на Плиска. Въпреки отстранения метал по периферния ръб в центъра на двата срещуположни края има плитки вдлъбнатини, подсказващи отвор за шнур, който в дълбочина е запълнен с корозионни продукти.

---

[7] Интерпретация на птиците като гълъби в духа на християнската символика е предложена от Г. Илиева (Илиева 2015, 91). Предвид морфологичните белези – висока шия и извит клюн П. Георгиев идентифицира птиците като орли (Георгиев 1978, 30 – 39).

Освен това, всички приведени от руския изследовател примери за евлогии (включително откритите на територията на България) се датират в периода XI – XII в. Именно в края на X – началото на XI в., на Балканите и особено в Западна Европа стремежът за досег до евангелските земи и до светите реликви в навечерието на Първия кръстоносен поход бележи своя връх – от духовен стремеж към контакт със свещените реликви прераства в културна мода и дори се превръща в своеобразна институция (Йорданов 2011, 7 – 8; Гагова 1998, 23 – 24; Гюрова 1996, 67 – 85). Промените в средновековното религиозно съзнание съвпадат с началото на новото хилядолетие. Като следствие на потокът към светите места е и масовото производство на поклоннически сувенири. Несъмнено, в този културно – религиозен контекст попада и производството на оловните солунски кутрувии с изображения на св. Димитър, св. Матрона, св. Текла, оловните иконки с изображения на св. Богородица, светци воини и т.н, датирани в периода XI – XII в.[8] (Залеская 1980, 263 – 269; Тотев 2000, 362 – 369). От българските земи има и примери за византийски моливдовули, вторично използвани като амулети – било чрез врязване на допълнителни кръстовидни символи или чрез изрязване на част от периферията, така че да се получи кръстовидна пластинка или да остане само образът на св. Богородица (Пенчев 2014, 241 – 244). Споменатите печати, вторично преработени за амулети, произхождат от средновековния Дръстър и са датирани също във втората половина на XI в. В този смисъл посочените от В. Степаненко примери, включително и т.н. анепиграфски иконографически печати от XI в. (Степаненко 2012, 189; Jordanov 2009, 767 – 786), не са категоричен аргумент за идентифицирането на старобългарските печати с птица и ипсилон като своеобразна евлогия или амулет. Още повече, че византийската сфрагистика от X в. предоставя красноречивите примери на печат с изображение на птица с клонка в човка и надпис от другата страна: „CΦP|AΓICTOV|[A]ΓIOVΔ|HMH Δ|OC“, *„Печат (на манастира) св. Диомед*“ (**табло II: 3, 1**) или анепиграфския печат с изображения на птица с клонка и лъв от обратната страна (**табло II: 3, 2**), (Степаненко 2010, 334, ил. 1:2 – 3).

В действителност археологическите извори и писмени паметници, макар и косвено, свидетелстват за поклонническата практика и в българските земи в периода, непосредствено след покръстването. Най-вероятно тя следва да се разглежда като резултат от усилията за изграждане на новата сакрална християнска топография на Плиска (Бакалова 2002, 605 – 616). Преди всичко изграждането на аязмото[9] при кръстовидната сграда и Голямата базилика, и при манастира в м. Караачтеке, несъмнено са активирали интереса на новопокръстените християни към чудотворните извори (Георгиев, Тихов, Савев, Илиева 2016, 640 – 643; Попконстантинов, Плетньов, Костова 2014, 540 – 550). През 70-те или началото на 80-те г. на IX в. пред северния пастофорий на Голямата базилика е проучено помещение с гроб – олтар и човешки костици при основата (Михайлов 1993, 28; Георгиев, Смядовски 1982, 13 – 27; Георгиев, Витлянов 2001, 30). То се интерпретира от проучвателите като мавзолей на ктитора на църквата – княз Борис или още едно култово място за новопокръстените българи. Като парадигма на поклонничеството през X в. следва да се възприема и посещението на цар Петър при св. Йоан Рилски, описано в две от житията на светеца (Иванова 1986, 127 – 128; 143 – 144). Косвено свидетелство за изградена, още през X в., поклонническа практика ни дава и известният с беседите си презвитер Козма, който критикува „лъжеиноците, че скитали на поклонение в чужди земи...“ (Попруженко 1936, 22, 42; Дуйчев 1990, 37).

---

[8] Част от тези масови сувенири са открити именно в обикновени жилища (примерите с иконката от Скала, а в едно от имената на средновековен Новгород – цял поклоннически комплекс).

[9] В подкрепа на съществуващия култ са обредните предмети, открити при изчерпването насипа на аязмото – прешлени за вретено, многобройни мраморни люспи (една от тях с отвор за провесване), фрагменти от пиксиди (?), нагръден медальон и др. (Георгиев, Тихов, Савев, Илиева 2016, 641 – 642).

Въпреки това, с изложените по-горе аргументи на този етап на проучванията подкрепяме първоначалната теза на И. Йорданов, която идентифицира коментираните паметници именно като печати. С появата на новия паметник още по-актуален остава въпросът за институцията или частното лице, които стоят зад тях! Може би откриването на нови моливдовули от този тип, анализът на техния контекст биха отговорили на редица въпроси, относно този интересен старобългарски сфрагистичен паметник.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Аладжов 1992: Ж. Аладжов. Нов медальон със знаци. – Нумизматика, 3, 1981, 29 – 33.

Аладжов 1993: Ж. Аладжов. Златна апликация с клетъчен емайл от Велики Преслав. – Преслав, 5, София, 1993, 117 – 120.

Ангелова, Колева, Ангелова, Иванова 1997: С. Ангелова, Р. Колева, Е. Ангелова, Р. Иванова. Знаци върху канцела на църква № 2 в Дръстър. – Българите в Северното Причерноморие. Велико Търново, 1997, 67 – 74.

Атанасов 1992: Г. Атанасов. Християнски медальони от ранносредновековни крепости в Южна Добруджа. – Добруджа, 9, 1992, 145 – 159.

Атанасов 1993: Г. Атанасов. За датировката, разпространението и семантиката на медальоните с IYI и двоен кръст. – Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. Велико Търново, 1993, 163 – 172.

Атанасов 2007: Г. Атанасов. Християнският Дуросторум. Варна, 2007.

Бакалова 2002: Е. Бакалова. Култът към мощите и реликвите: Изток – Запад. – Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции, общуване (доклади от международната научна конференция на тема „Средновековна християнска Европа: Изток и Запад, 2 – 5 септември 2000. София, 2002, 605 – 616.

Бешевлиев 1979: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1979.

Бешевлиев 1979а: В. Бешевлиев. Значението на първобългарския знак IYI. – Известия на Народния музей Варна, XV (XXX), 1979, 17 – 42.

Бешевлиев, 1989: В. Бешевлиев. Географското разпространение на прабългарския знак IYI. – Известия на Народния музей Варна, 25 (40), 1989, 49 – 51.

Венелинова 2000: С. Венелинова. Палеографски особености на съчетанията от знаци, открити в Плиска. – В: Плиска – Преслав, 8, Шумен, 2000, 128 – 134.

Венелинова 2004: С. Венелинова. Сравнителна характеристика на руническите паметници от Велики Преслав. – В: Сборник Преслав, 6, София, 2004, 291 – 305.

Веймарн, Айбабин 1993: Е. Веймарн, А. Айбабин. Скалистинский могильник. Киев, 1993.

Веймарн, Смирнов 1965: Е. Веймарн, А. Смирнов. Сосуд с росписью из могильника у села Скалистое. – Краткие сообщения Института археологии, 1965, 102 – 107.

Гагова 1998: К. Гагова. Кръстоносните походи. София, 1998.

Георгиев 1978: П. Георгиев. Глинен съд с изображение на орли и знак от Плиска. – Археология, 3, 1978, 30 – 39.

Георгиев, Смядовски 1982: П. Георгиев, С. Смядовски. Параклисът при Голямата базилика в Плиска. – Археология, 2, 1982, 13 – 27.

Георгиев 1993: П. Георгиев. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. София, 1993.

Георгиев 1999: П. Георгиев. Оловни печати с руноподобни знаци. – Нумизматика и сфрагистика, 1, 1999, 81 – 85.

Георгиев, Витлянов 2001: П. Георгиев, С. Витлянов. Архиепископията – манастир в Плиска. София, 2001.

Георгиев, Тихов, Савев, Илиева 2016: П. Георгиев, Т. Тихов, И. Савев, Г. Илиева. Голямата базилика в Плиска – кладенец – аязмо и архиепископия – манастир. Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 640 – 643.

Грабар 1983: А. Грабар. Разцвет на източното изкуство във византийския двор по време на Македонската династия. – Избрани съчинения, 2, София, 38 – 67.

Григоров 2007: В. Григоров. Метални накити от средновековна България. София, 2007.

Гюрова 1996: С. Гюрова. Поклонничеството и поклонническата литература. София, 1996.

Даркевич 1976: В. Даркевич. Художественный металл Востока. Москва, 1976.

Дзанев 1995: Г. Дзанев. Тройца, община Велики Преслав, Варненска област. – Материали за картата на средновековната българска държава (територията на днешна Североизточна България). – В: Плиска – Преслав, 6, Шумен, 1993, 69 – 78.

Димитров 1995: Я. Димитров. Обект 14. – Материали за картата на средновековната българска държава (територията на днешна Североизточна България). – В: Плиска – Преслав, 7, Шумен, 1995, 258.

Димитров 1997: Я. Димитров. Изображения върху строителни материали от Плиска. – Известия на Историческия музей Шумен, IX, 1997, 82 – 101.

Димитров 2013: Я. Димитров. Археологическа карта на Външният град на Плиска: издирване, проучване и картографиране на обектите 1899 – 2009 г. (съставител: А. Аладжов), Археологическа карта на Плиска. София, 2013, 271 – 335.

Дончева 1980: Л. Дончева – Петкова. Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII – X век. София, 1980.

Дремсизова – Антонова 1975: Ц. Дремсизова – Нелчинова, В. Антонова. Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг. София, 1975.

Дуйчев 1990: И. Дуйчев. Рилският светец. Фототипно издание 1947, София 1990.

Залеская 1980: Н. Залеская. Группа свинцовых ампул – евлогий из Фессалоники. – Советская археология, 3, 1980, 263 – 269.

Иванов, Топоров 1982: В. Иванов, В. Топоров. Птицы. – Мифы народов Мира. Москва, 1982, 346 – 349.

Иванова 1986: К. Иванова. Стара българска литература, т. 4, Житиеписни творби. София, 1986.

Илиева 2008: Г. Илиева. Християнска символика върху археологически паметници от времето на княз Борис Първи. – В: Християнската култура в средновековна България. Велико Търново, 2008, 323 – 343.

Илиева 2015: Г. Илиева. Християнски символи върху археологически паметници от Първото българско царство от територията на България, дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор“. София, 2015.

Ильясов, Ильясова 2016: Д. Ильясов, С. Ильясова. Чаша. – Путешествие Ибн Фадлана. Волжский путь от Багдата до Булгара. Москва, 2016, 96.

Инкова 2014: М. Инкова. За християнската символика на знака ипсилон в старобългарската култура. – Проблеми на изкуството, 3, 2014, 3 – 10.

Йорданов 2001: И. Йорданов. Корпус на печатите на средновековна България (Addenda et Corrigenda). – Нумизматика и епиграфика, 1, 2003, 95 – 115.

Йорданов 2004: И. Йорданов. Нов административен център в Плиска през втората половина на IX в. по данни на сфрагистиката. – Трудове на Катедрите по история и богословие към ШУ „Епископ Константин Преславски“, т. 6. Шумен, 2004, 123 – 128.

Йорданов 2005: И. Йорданов. Уникален старобългарски сфрагистичен паметник. – В: Сборник проф. дин Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Велико Търново, 2005, 243 – 248.

Йорданов 2008: И. Йорданов. България при Борис I (864 – 893 – 907). Приносът на сфрагистиката. – В: Християнската култура в средновековна България. Велико Търново, 2008, 42 – 63.

Йорданов 2014: И. Йорданов. Оловни печати с руноподобни знаци от България (втора половина на IX в.). – Средновековният човек и неговият свят. Сборник в чест на 70-та годишнина на проф. дин Казимир Попконстантинов. Велико Търново, 2014, 149 – 154.

Йорданов 2011: К. Йорданов. Поклонничеството, култът към реликвите и ловът на светини в навечерието на Първия кръстоносен поход. – Mediaevalia, 1, 2011, 6 – 31.

Константинов 2015: К. Константинов. Външният град на Плиска през следстоличния период (893 – 971). Шумен, 2015.

Костова 1996: Р. Костова. Представата за бог в прехода езичество – християнство (по материали от манастира при с. Равна). – Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, 63 – 68.

Михайлов 1949: С. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1945 – 1947 г. – Разкопки и проучвания, III, 1949, 171 – 225.

Михайлов 1979: С. Михайлов. Каменните саркофази до Голямата базилика в Плиска. – В: Плиска – Преслав, 1, 1979, 44 – 59.

Михайлов 1993: С. Михайлов. Нови данни за Голямата базилика в Плиска. – В: Плиска – Преслав, 6, 1993, 22 – 32.

Михайлов 1995: С. Михайлов. Дворцовата църква в Плиска. – Известия на Археологическия институт, 1955, XX, 250 – 265.

Миятев 1932: К. Миятев. Кръглата църква в Преслав. София, 1932.

Овчаров 1982: Д. Овчаров. Български средновековни рисунки – графити. София, 1982.

Пенчев 2005: В. Пенчев. Втори екземпляр от имитациите на анонимни византийски фолиси от XI в., със знак наподобяващ „ипсилон“ върху опакото. – Известия на Националния исторически музей, XVI, 2005, 148 – 154.

Петканова 1994: Д. Петканова. Средновековна литературна символика. София, 1994.

Петрова 1984: П. Петрова. Аероархеологическо проучване на архитектурни комплекси от IX – X в. – Археология, 1, 1984, 52 – 62.

Попконстантинов 1984: К. Попконстантинов. Двуезични надписи и абецедари от старобългарския манастир при с. Равна, Варненски окръг. – Известия на Народния музей Варна, 1984, 20 (35), 65 – 81.

Попконстантинов, Плетньов, Костова 2014: К. Попконстантинов, В. Плетньов, Р. Костова. Средновековен манастир „Св. Йоан Продром“ на о-в Св. Иван – Созопол. – Археологически открития и разкопки през 2013. София, 2014, 550 – 553.

Попруженко 1936: М. Попруженко. Козма пресвитеръ болгарскій писатель X вька. София, 1936.

Рашев 1992: Р. Рашев. За хронологията и произхода на знака „ипсилон с две хасти“. –В: Приноси към българската археология, 1. София, 1992, 96 – 102.

Рашев 1998: Р. Рашев. За два оловни печати с рунообразни знаци. – Нумизматика и сфрагистика, 2, 1998, 98 – 100.

Рашев 2008: Р. Рашев. Още за християнския смисъл на някои „прабългарски знаци“. – Историкии. Юбилеен сборник в чест на доц. д-р Ст. Витлянов по случай неговата 60 – годишнина. Шумен, 2008, 25 – 31.

Сидоров, Келеведжиев 2001: М. Сидоров, Е. Келеведжиев. За древнобългарските знаци от Шудиково, Черна гора. – Старобългаристика, 2, 2001, 80 – 89.

Симеонов, Мичев 1991: С. Симеонов, Т. Мичев. Птиците на Балканския полуостров. Полеви определител. София, 1991.

Степаненко 2010: В. Степаненко. Сасанидские образы византийской сигилографии X вв. – Труды Государственного Эрмитажа, Т. LI: Византия в контексте мировой культуры. Материалы научной конференции посвященной памяти А. Банк. Санкт Петербург, 2010, 334 – 343.

Степаненко 2012: В. Степаненко. Евлогии – филактерии – моливдовулы. – Sacrum et Profanum. Вып. V. Память в веках: от семейной реликвии к национальной святыне. Севастополь, 2012, 185 – 191; http://chersonesos – sev.ru/wp – content/uploads/2015/09/Sacrum – et – Profanum – V – 2012.pdf

Топоров 1982: В. Топоров. Потоп. – Мифы народов Мира. Москва, 1982, 324 – 326.

Тотев, Георгиев 1979: Т. Тотев, П. Георгиев. – Две църкви в Преслав. – В: Плиска – Преслав, 1, 1979, 18 – 31.

Тотев 1983: Т. Тотев. Преславското златно съкровище. София, 1983.

Тотев 1995: Т. Тотев. Преславската художествена керамика. – 1100 години Велики Преслав, 1. Шумен, 1995, 7 – 43.

Тотев 2000: К. Тотев. Средневиковые византийские свинцовые иконы из Северо – Западной Болгарии (к иконографии св. Георгия Драконоборца). – Материалов по археологии, истории и этнографии Таврии, VII. Симферополь, 362 – 369.

Тревер, Луконин 1987: К. Тревер, В. Луконин. Сасанидское серебро. Москва, 1987.

Шевалие, Геербрант 1995: Ж. Шевалие, А. Геербрант. Клонка. – Речник на символите. София, 1996.

Шевалие, Геербрант 1996: Ж. Шевалие, А. Геербрант. Потоци. – Речник на символите. София, 1996.

Шкорпил 1905: К. Шкорпил. Укрепления Абобской равнины. – Русский археологический институт в Константинополе, X, 1905, 30 – 61.

Cheynet, Morrisson 1995: J. – Cl. Cheynet, C. Morrisson. Texte et image sur les sceaux byzantins: les raisons d’un choix iconographique. – Studies in Byzantine Sigillography, 4, 1995, 9 – 32.

Doncheva, Nikolov 2007: S. Donceva, N. Nikolov. A Contribution to Early Bulgarian Religion and Culture (An amulet Seal from Northeastern Bulgaria). – Archaeologia Bulgarica, XI, 2007, 61 – 69.

Jordanov 1993: I. Jordanov. Unpublishid Byzantine Seals from the Village of Zlati Voyvoda. – Studies in Byzantine Sigillography, 3. Washington, 1993, 69 – 84.

Jordanov, Zekova 2007: I. Jordanov, Z. Zekova. Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Schumen. Shumen, 2007.

Jordanov 2009: I. Jordanov. Corpus of Byzantine seals from Bulgaria. V. 3, part 2, Sofia. 2009.

Inkova 2003: M. Inkova. Duck Image on a Gilt Silver Strap End: on “Diffused” Motifs of the Early Medieval Bulgaran Culture. – Archaeologia Bulgarica, 1, 2003, 83 – 96.

Klanica 1972: Z. Klanica. Zur Frage des Ursprungs der gegossenen Bronzeindustrie des 7. – 8. Jrs. im Karpatenbecken. – Balcanoslavica, 1, 1972, 97 – 115.

Rice 1973: D. T. Rice. Some Byzantine Motifs in Romanesque Sculpture. – In: Byzantine Art and its Influences. London, 1973, 170 – 179.

Ross 1965: M. Ross. Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. Washington, 2, 1965.

Stanilov 2010: S. Stanilov. Der Pfau und der Hund. Zwei goldene Zierscheiben aus Veliki Preslav. – F. Daim, J. Drauschke (Hrsg.). Byzanz – das Romemmeich im Mittelalter, Mainz, 3, 2010, 159 – 172.

Weitzmann 1935: K. Weitzmann. Die Byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts. Berlin, 1935.

ТЕКСТ КЪМ ИЛЮСТРАЦИИТЕ:

Табло I. Местонамиране: стратиграфия на пластовете.

Табло. II. 1. Старобългарски моливдовул, открит във Вътрешния град на Плиска. 1. Лице (птицата). 2. Обратна страна. 3 – 4. Рисунка.

Табло. II. 2. Старобългарски моливдовул, открит в северозападната част на Външния град на Плиска. 1. Лице. 2. Обратна страна (РИМ – Шумен).

Табло II. 3. Византийски печати с изображения на птици с клонка в човката си и молителен текст на обратната страна, X в.: 1. Печат на манастира св.

Диомед. 2. Печат с изображение на птица и лъв. 3. Печат на Йоан Керуларий. 4. Печат на Константин с изображения на кръст и птица с клонка. 5. Печат на Лъв, антипатий патриций и императорски сакеларий. 6. Печат на Иларион, примикирий, императорски протоспатарий и друнгарий на императорския флот (по Степаненко, 2010).

Табло III. 1. Медальон с изображение на патица с разлистена клонка върху сребърно блюдо, VII – VIII в. (по Тревер, Луконин). 2. Птица с плод в човката си върху сребърно блюдо, VII – VIII в. (по Тревер, Луконин). 3. Неразлистена палмета върху сребърна кана с изображение на сенмурв, VI – началото на VII в. 4. Стенопис върху коптски саркофаг, V – VI в. (по Степаненко, 2010). 5. Паун с листо в човката върху сребърна кана, X в. (по Даркевич). 6. Птица с риба върху глазирано блюдо от Хорасан, X – XI в. (по Ильясов, Ильясова). 7. Заглавка от Cod. Gr. 510, съхраняван в Парижката национална библиотека, X в. (по Weizmann). 8. Заглавка от Cod. Gr. 1157, съхраняван в библиотеката на Ватикана, X в. (по Weizmann). 9. Златен накрайник, Константинопол, VII в. (по Klanica). 10. Коланни обкови от некропола при с. Скалистое, Крим, VII – IX в. (по Веймарн, Айбабин). 11. Птица с клонка върху глазиран съд, Скалистое, Крим, VIII – IX в. (по Веймарн, Смирнов).

Табло IV. 1 – 3. Птица с клонка в човката върху златната огърлица от Велики Преслав, X в. (по Inkova). 4. Паун с люлякова клонка върху златен медальон от Административната сграда при Архиепископията във Велики Преслав (по Stanilov). 5. Патица с венец или клонка върху златна апликация от Архиепископския дворец. 6. Патица с клонка (?) върху белоглинена плочка от Дворцовия манастир (5 – 6 АМ – Велики Преслав). 7. Паун с клонка върху рисуван белоглинен съд от Патлейна, Велики Преслав, X в. (по Тотев, 1995). 8. Изображение на птица с клонка върху пръстен от старобългарската крепост при Средище, медна сплав, X – XI в. (по В. Григоров). 9. Графити на гълъби с бръшлян от манастирския комплекс при Равна (по Попконстантинов).

NEW OLD – BULGARIAN SEAL WITH UPSILON FROM THE INNER TOWN OF PLISKA

Mariela INKOVA

(Summary)

The study here presented releases still another old – Bulgarian seal bearing representations of a bird holding a twig in its beak on one of its sides and on the other one – upsilon flanked by two hastas and a cross (fig. II). Unlike the identical molybdobullae known so far, the piece in question was discovered in 2014 during archaeological research at the site of Dvor (Courtyard) north of the Citadel in the Inner town of Pliska – 2,20 m west of the western wall of the Boyar's House. The seal comes from a gray – yellow layer[10] of elevation 183.56 which we relate to the second half of the 9th – 10th c. (fig. I). Identical seals are known from the External town (fig. III) and from the area of Trojtsa village, Veliki Preslav. The surface features and mostly the inner diameter of the blank – 22 mm, indicate both seals (from the External and the Inner town) have been struck with the same bulleuterion.

The numerous examples of upsilon with two hastas and a cross depicted together as well as the context the IYI appears suggest their meaning equivalence. The iconography of Y with the tendril growing from its base, which seems to reproduce the composition of the Blooming Cross, supports this judgment.

Undoubtedly the piece in question reproduces the pattern of similar Byzantine seals like the molybdobullae from the 10th c. bearing representations of birds with twigs in their beaks and a prayer text on their back side (fig. IV). They belonged mostly to military, civil or spiritual persons, and even monasteries. The semantics of the pattern *bird holding a twig* in this group of artifacts is benevolent and synchronous to the prayer text for the protection of the owner of the seal. The genesis of this iconography derives from the Sassanian painting system of the 5th – 7th c. (fig. V: 1 – 3). Over the following centuries, the motif was reproduced on the representative monuments within the Byzantine (fig.

---

[10] From a stratigraphic point of view, this layer lies below the uppermost and chronologically latest gray – brown layer. In this sector of the Inner town it contains traces of alleys paved with fragmentary bricks. At the same time, the gray – yellow layer in the spot the seal comes from covers the gray – brown filling of pit 3 in sq. 15 we associate with filling in a charcoal pit from a structure with wooden construction.

V: 7 – 11) and Arabic (fig. V: 6) cultural space, including their peripheral areas. After the conversion to Christianity of the Bulgarians through the mediation of the Empire, it reached the Danube Bulgaria. Here the pattern is known mainly by elitist artifacts from Veliki Preslav – the golden necklace from the Preslav treasure (fig. VI: 1 – 3), a medallion found in the Administrative building south of the Archbishopric (fig. VI: 4), a golden appliqué from the Archbishop's Palace (fig. VI: 5), pieces of the painted white – clay pottery (fig. VI: 6 – 7), as well as some jewels designed for the mass taste (fig. VI: 8).

The semantics of the pattern derives from the ancient cosmogonic myth of creating the world by a water – bird diving into the world ocean – she carried out the mud in her beak from which the earth originated. In Zoroastrian Iran the bird and the bundle of twigs of *Barsman* (*Barsom*) were among the attributes of the Goddess of fertility Anahita. At the reception of the image in a Christian environment, its soteriologian significance seems to be preserved. Thus we can explain its appearance with the decoration of canonical monuments or within the context containing the Theotokos Orans and palmettes on the Preslav necklace as well as the connection with the upsilon and the cross on the back side of the seal in question.

The semantics and the broad spread of the pattern do not allow identifying the institution or the private person who commissioned the seal. The suggestion of I. Yordanov about a possible function of the molybdobulla rather as an eulogy worn as a blessing, for protection or as a pilgrimage souvenir needs more arguments. We shall note that both pieces from Pliska bear traces of grooves for a cord as well as the openings for it (partially or entirely filled with lead corrosion products) unambiguously indicating the function of a seal. Furthermore, the pilgrimage practice, the mass production of eulogies of cheap raw materials, and seals and coins secondary processed for amulets are peculiar of the 11th – 12th c. On the other hand, right after the conversion – the late 9th – 10th c., in the lands of the Bulgarian Kingdom conditions were created for arising of a pilgrimage practice.

At this stage of the research, we support the initial thesis of I. Yordanov identifying the artifacts in discussion as seals. The discovery of new molybdobullae of the same type and the analysis of their context would answer a number of questions concerning this interesting Old – Bulgarian molybdobulla.

ТАБЛО I

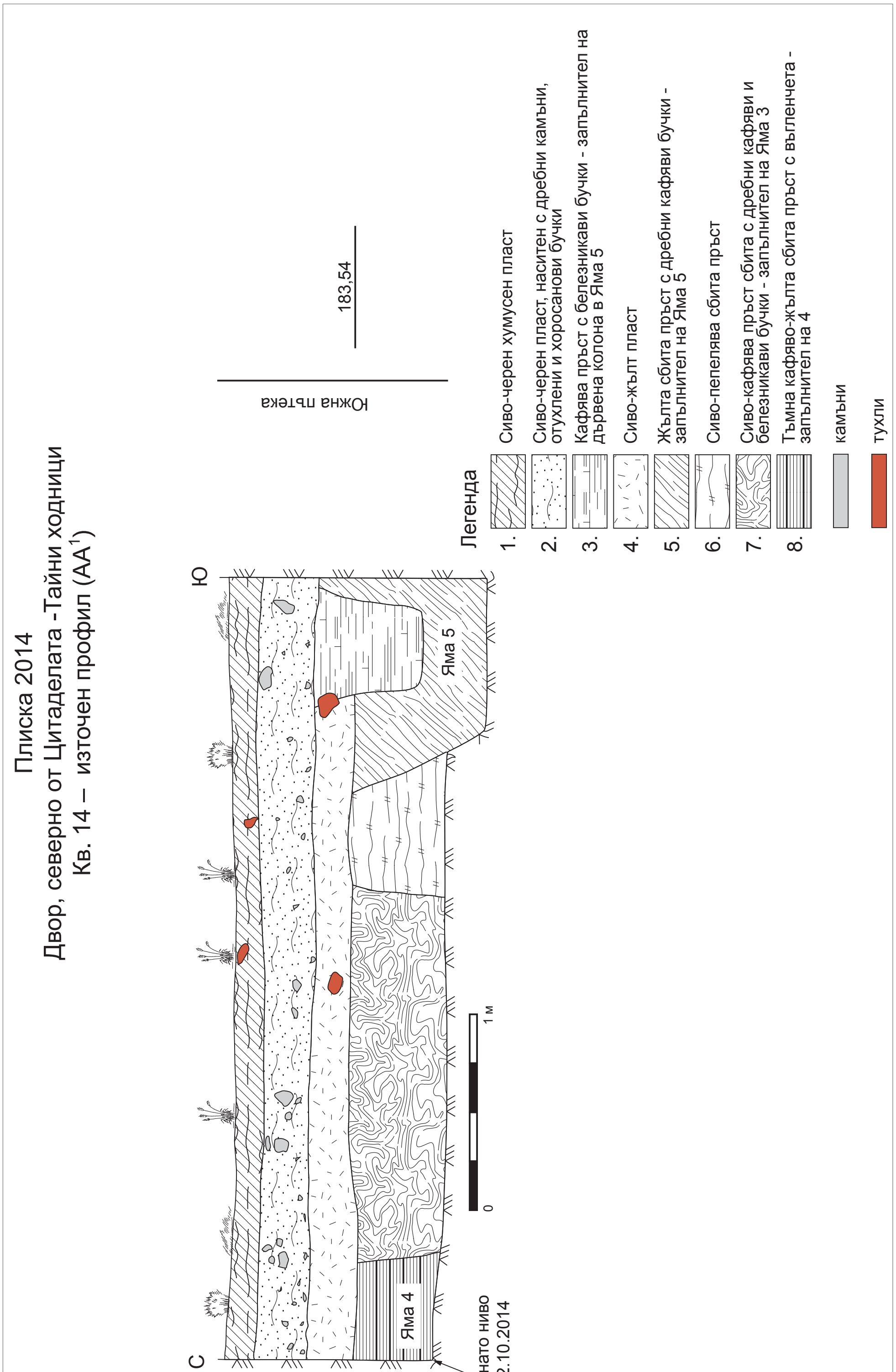
Плиска 2014
Двор, северно от Цитаделата - Тайни ходници
Кв. 14 – източен профил (АА^1)
С
Ю
183,54
183,54
Южна пътека
Яма 5
Яма 4
Достигнато ниво към 02.10.2014
0
1 м
Легенда
1. Сиво-черен хумусен пласт
2. Сиво-черен пласт, наситен с дребни камъни, отухлени и хоросанови бучки
3. Кафява пръст с белезникави бучки - запълнител на дървена колона в Яма 5
4. Сиво-жълт пласт
5. Жълта сбита пръст с дребни кафяви бучки - запълнител на Яма 5
6. Сиво-пепелява сбита пръст
7. Сиво-кафява пръст сбита с дребни кафяви и белезникави бучки - запълнител на Яма 3
8. Тъмна кафяво-жълта сбита пръст с въгленчета - запълнител на 4
камъни
тухли

ТАБЛО II

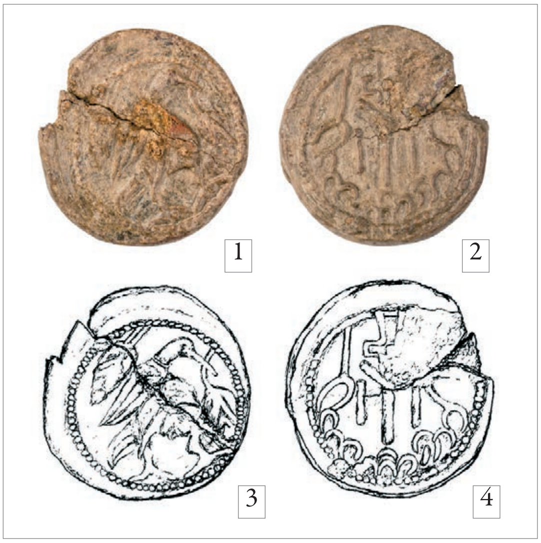

1

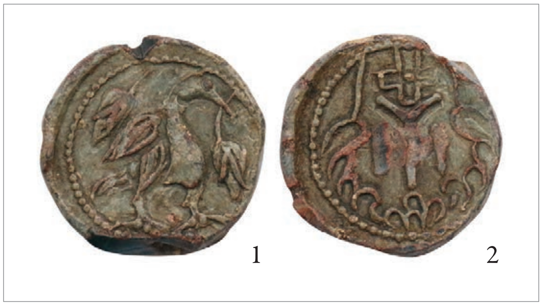

2

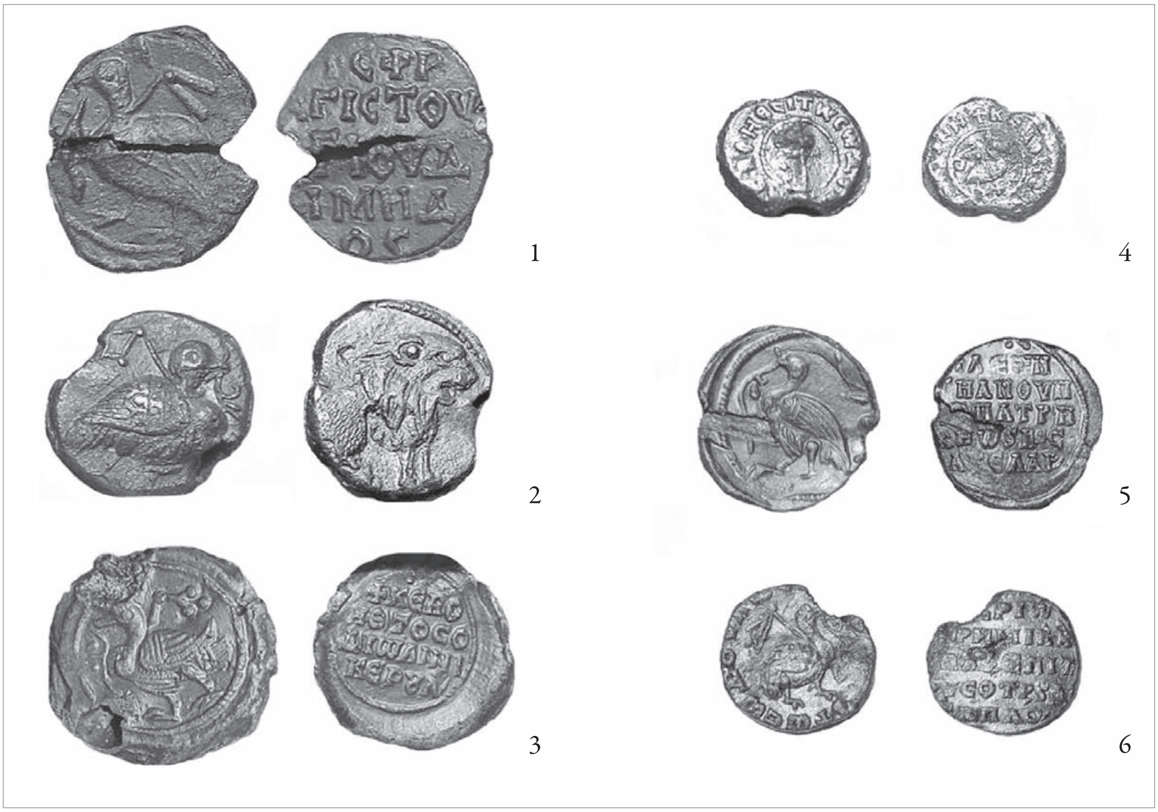

3

ТАБЛО III

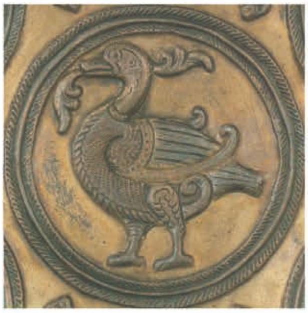
1

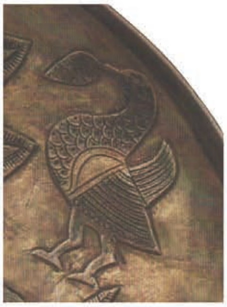
2

3

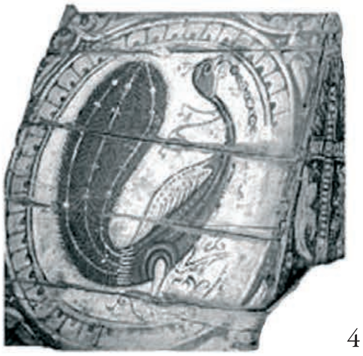
4

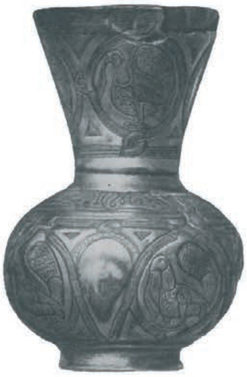
5

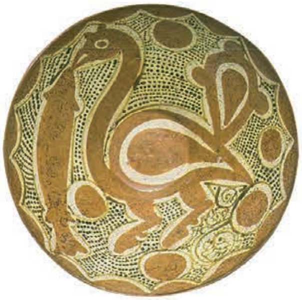
6

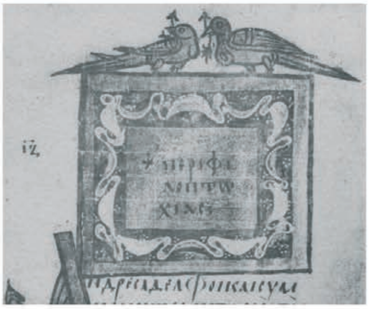
7

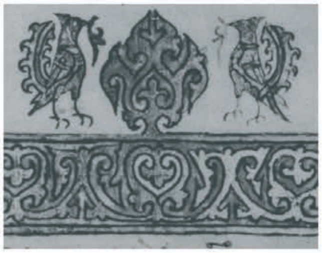
8

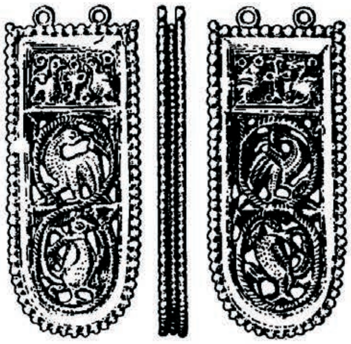
9

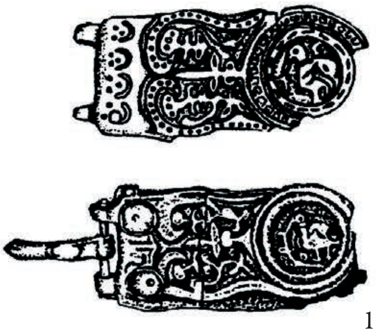
10

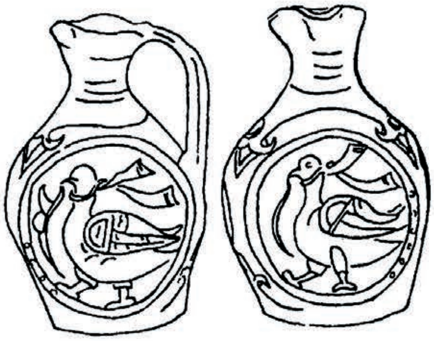
11

ТАБЛО IV

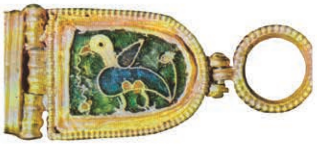
1

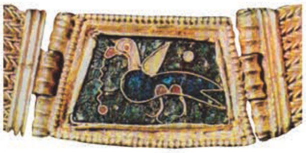
2

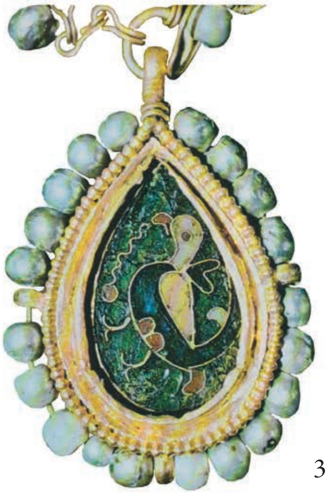
3

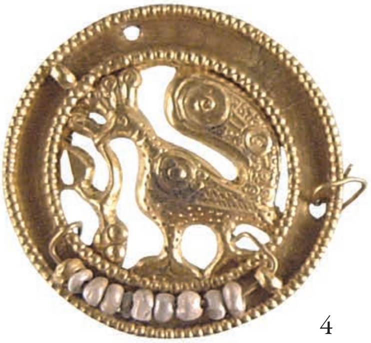
4

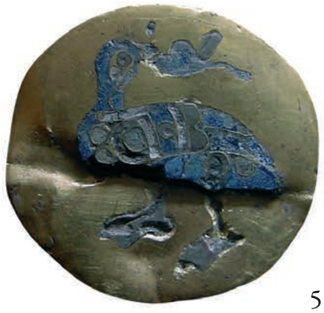
5

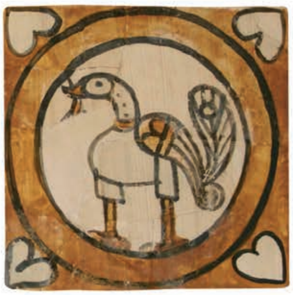
6

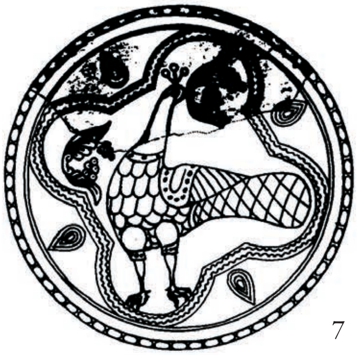
7

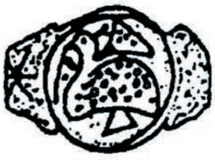
8

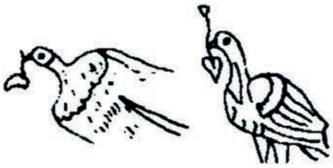
9

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА”

МОЛИВДОВУЛ НА ВСЕЛЕНСКИЯ ПАТРИАРХ АРСЕНИЙ АВТОРИАН (1254 – 1267), НАМЕРЕН КРАЙ КАПИНОВСКИЯ МАНАСТИР

Владимир ПЕНЧЕВ

През 2013 г., при изкопни работи в местността „Вилна зона – Капиновски манастир“, в землището на село Капиново, Великотърновско, случайно е бил намерен изключително интересен византийски оловен печат (моливдовул). Той е на вселенския патриарх Арсений Авториан (1254 – 1267). Благодарение на щастливата случайност, моливдовулът беше откупен от Националния исторически музей – София. Заведен е в основния му нумизматичен и сфрагистичен фонд под инв. № 52 363.

Описанието на този печат, който е предмет на настоящата публикация, е както следва:

Лице: Богородица, с нимб, туника и мафорион, седнала на престол с богато декорирано високо правоъгълно облегало, насреща. В скута си държи Младенеца Христос, който е с нимб. Краката на Богородица, както и долната част на престола, не са запазени. От двете страни на нимба на Богородица има надпис (таблица I, 1). Всичко е оградено от частично запазен линеарен кръг.

Опако: От седемредов надпис на гръцки език, частично са запазени първите пет реда (таблица I, 2). Наоколо – частично запазен линеарен кръг.

Олово. От моливдовула е запазено парче с големина малко повече от половината, отсечено от ядрото му. То е корозирало и окислено, покрито навсякъде със сиво – бяла патина. На две места има ясни следи от прегъвания. Над главата на Богородица има голяма дупка за окачване. Размери 28 х 45 мм. Тегло 38,74 г (табло I. **1 а б**).

Не ни е известно в България да е бил намиран друг печат на вселенския патриарх Арсений Авториан. Въпросният духовник е добре позната личност от византийската църковна и политическа история. Избран е бил за вселенски патриарх в Никея през 1254 г. и наскоро след това, още същата година, коронясал новия никейски император Теодор II Ласкарис (1254 – 1258) (Успенский 1997, 464). През 1260 г. коронясал за император Михаил VIII Палеолог, в ущърб на правата на законния престолонаследник, сина на Теодор II Ласкарис, Йоан (Успенский 1997, 486). Но скоро след това доброволно напуснал патриаршеския престол, в знак на опозиция срещу политиката на Михаил VIII по отношение на църковните дела (Успенский 1997, 488 – 489). Заместен бил от митрополита на Ефес, Никифор (патриарх Никифор II), обаче последният се споминал скоропостижно още през 1261 г. (Успенский 1997, 490). Популярността на Арсений Авториан сред народа била толкова голяма, че след смъртта на Никифор II, синодът отново го възкачил на патриаршеския престол. Патриарх Арсений Авториан бил този, който коронясал Михаил VIII Палеолог за втори път, след отвоюването на Константинопол от латинците през 1261 г. Това се случило в изключително тържествена

Таблица I

1.

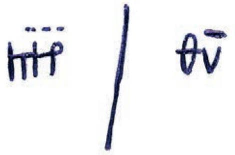

2.

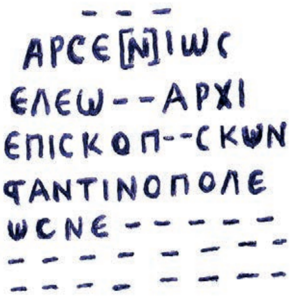

обстановка, в знаменитата константинополска църква „Света София“ (Успенский 1997, 493). Обаче скоро отношенията между патриарха и императора рязко се влошили. Причината била ослепяването на законния наследник на престола Йоан Ласкарис, извършено по заповед на Михаил VIII. Възмутеният Арсений Авториан отлъчил императора от Църквата (Успенский 1997, 498) и до края на своето управление не отменил това свое решение.

Особено интересно е обстоятелството, че публикуваният тук моливдовул на патриарх Арсений Авториан е открит в непосредствена близост до Капиновския манастир, намиращ се недалече от столицата на Второто българско царство – Търново. Този манастир е разположен на левия бряг на река Веселина, по средата на пътя между Велико Търново и град Елена (Архимандрит Нестор 1962, 26). Основан през епохата на Второто българско царство, той несъмнено е бил опустошен и разграбен от турските нашественици, по времето когато са завоювали тези български земи в края на XIV в. Според народното предание манастирът бил възобновен едва в края на XVII в. (Христов 1982, 119). В края на XVIII в., най-вероятно в 1798 г., Капиновският манастир е бил ограбен и опожарен от кърджалиите, като монасите успели да спасят само няколко църковни книги и икони, а всичко останало било плячкосано или унищожено от пожара (Христов 1982, 121 – 122).

Манастирската църква е била обновена във вида си, в който е запазена понастоящем, през 1835 г. По извивката на външния корниз на олтарната ѝ апсида има извънредно интересен строителен надпис (Архимандрит Нестор 1962, 27; Христов 1982, 117). Той гласи: „+ Перво создася храмъ сей в имя Тро(и)це с(ве)тей Капинского обителя Чудотворца Николая С(ве)тытеля (въ) лето Г(о)с(по)дне 1272. Обновление храма 1835“. От този надпис ясно разбираме, че църквата е била обновена през 1835 г., но построяването ѝ е станало още през XIII в. и то в точно фиксирана година – 1272 г. Веднага възниква въпросът, откъде хората, възстановили църквата през 1835 г. са знаели годината на нейното построяване. Отговорът на този въпрос ни дава архимандрит Нестор, в цитираната негова статия, посветена на 690 годишнината от основаването на манастира. Той е открил върху първата страница на един старопечатен Служебник, отпечатан в Москва през 1777 г., съхраняван понастоящем в манастирската библиотека следната любопитна летописна бележка: „Подновися тази светая церкова Светому Николаю от игумена Х. Нефталима и учениковъ его и сосъ християнска помощь на година 1835. А на вехтата церкова подписката писана на един мермень камакъ, башка отъ дирекъ, на година хиляда и двесте седемдесять и втора, който е от лева страна на зиданата въ паперта на даното. От невежесто дюлгерско послася. Опитаа ся монасите (да го извадят), но далбоко затрупано и тамъ е до днесь“ (Архимандрит Нестор 1962, 27; Христов 1982, 132). От тази преписка се разбира, че през 1835 г., когато била възобновявана манастирската църква, дюлгерите попаднали на къс от мраморна колона, върху който имало надпис, посочващ годината на първоначалното построяване на църквата – 1272 г. Дюлгерите, понеже били невежи, не извадили надписа. Монасите се опитали да го извадят, но не успели и той останал затрупан в църковните основи от лявата страна на зида (Христов 1982, 118).

За голямо съжаление, монахът, който записал тази приписка, не си направил труда да предаде дословно текста, изписан върху въпросното парче от колона. Но имаме всички основания да допуснем, че става дума за строителен надпис върху каменна колона, даващ информация за времето, когато е била построена манастирската църква, подобен например на известния надпис върху каменна колона от църквата „Свети Четиридесет мъченици“ от Велико Търново (Златарски 1930, 56 – 64). Най-вероятно в този строителен надпис от църквата в Капиновския манастир, годината на нейното построяване е била посочена според сътворението на света, както е било обичайно за онази епоха. Но за грамотните монаси от 1835 г., надали е представлявало някаква особена трудност да преизчислят тази дата в година от Рождество Христово. И така, върху външния корниз на олтарната апсида се е появила годината 1272 г.

Ако манастирската църква е била построена в 1272 г., това означава, че Капиновският манастир е съществувал по времето на цар Константин Асен (1257 – 1277) и дори е много вероятно да е бил основан именно през неговото царуване. Константин Асен е съвременник на Арсений Авториан и е напълно възможно някаква грамота (или писмо) с печата на този патриарх да е била съхранявана в манастирския архив.

Сегашното състояние на моливдовула ни дава възможност да установим, че по време на своето битуване той е преживял редица превратности. В някакъв момент шнурът, на който е висял се е скъсал. Тъй като каналът за въпросния шнур, минаващ през ядрото на моливдовула, е бил запълнен, то не е било възможно през него да се прокара нов шнур. Тогава, в периферията, над главата на Богородица, са пробили голяма дупка и през нея са прокарали новия шнур. Разбира се, не можем да знаем дали чрез използването на въпросния способ печатът е бил прикрепен към първоначалния си документ или към някой друг такъв.

През някакъв по-късен период е бил направен целенасочен опит моливдовулът да бъде унищожен. Той е бил прегъван, за да бъде начупен на парчета и когато това не се е получило, е бил разсечен на две части. Съсичането му е станало с един удар, нанесен с голяма сила, посредством някакво тежко и остро сечиво или оръжие, най-вероятно брадва, меч или ятаган. Ясно е, че това е станало преди моливдовулът да попадне в земята, защото сивобялата патина, покриваща цялата му повърхност, обхваща равномерно и целия срез, получен след отсичането.

Според нас, не може да има съмнение, каква е била причината за такова варварско отношение към печата на патриарх Арсений Авториан. Това е изображението на Богородица с Младенеца върху неговата лицева страна. Най-вероятно, при плячкосването и съсипването на Капиновския манастир, по време на турското нашествие в края на XIV в., някой особено „правоверен“ мюсюлманин е бил толкова силно подразнен от въпросното „идолско“, според неговите разбирания изображение, че е положил специални усилия, за да го унищожи. След това е захвърлил парчетата от моливдовула в гората край току – що опустошения манастир. Така този забележителен сфрагистичен паметник се е превърнал в едно красноречиво свидетелство за най-драматичния момент от многовековната история на Капиновския манастир.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Архимандрит Нестор 1962: Архимандрит Нестор. Къпиновският манастир (по случай 690 години от основаването му). – Духовна култура, 10, 1962, 26 – 30.

Златарски 1930: В. Златарски. Търновският надпис на Иван Асен II. – Българска историческа библиотека, 3, 1930, 56 – 64.

Христов 1982: Х. Христов. Капиновският манастир „Свети Никола“. – Известия на Българското историческо дружество, XXXIV, 1982, 117 – 135.

Успенский 1997: Ф. Успенский. История Византийской империи, т. III. Москва, 1997.

ТЕКСТ КЪМ ИЛЮСТРАЦИИТЕ:

Табло I. 1а. Моливдовул на вселенския патриарх Арсений Авториан (лице)

Табло. I. 1б. Моливдовул на вселенския патриарх Арсений Авториан (опако)

MOLYBDOBULLA OF THE ECUMENICAL PATRIARCH ARSENIUS AUTORIAN (1254 – 1267) FOUND NEAR KAPINOVO MONASTERY

Vladimir PENCHEV

(Summary)

A really interesting Byzantine lead seal (molybdobulla) was found all by chance in 2013 during digging works in Vilna Zona – Kapinovo Monastery site in the area of Kapinovo village, Veliko Tarnovo region. The seal belonged to the Ecumenical Patriarch Arsenius Autorian (1254 – 1267). Thanks to the lucky fortune, the molybdobulla was purchased by the National Museum of History – Sofia. It entered the main numismatic and sphragistic depot under Inv. N 52 363.

We do not know to have any another seal of the Ecumenical Patriarch Arsenius Autorian found in Bulgaria. Especially interesting comes to be the circumstance that the seal here in question was found next to Kapinovo Monastery which was not far away from the Capital city of the Second Bulgarian Kingdom – Tarnovo. The monastery church was renovated in 1835 as it is currently preserved. A building inscription is running along the curve of the outer cornice of its altar apse reporting that initially the church was built in 1272.

In case the monastery church was built in 1272 this circumstance would mean that Kapinovo Monastery existed in the days of Tsar Constantine Assen (1257 – 1277) and it seems very likely that it was founded precisely during his reign. Constantine Assen was a contemporary of Arsenius Autorian and possibly some decree or letter with the stamp of this patriarch was kept in the monastery archive.

The present condition of the molybdobulla allows us to find out that during its time it has experienced a number of peripetia. At some point, the cord on which it was hung has been broken. As the groove for the cord in question through the molybdobulla blank was filled, it was not possible to draw a new cord through it. Then they made a large hole in the periphery, above the head of Theotokos, and drew the new cord through it. Of course, we cannot know whether this way the seal was attached to its original document or to any other one.

In a later moment they made a deliberate attempt to destroy the molybdobulla. It was folded to be broken into pieces; when this did not happen, it was cut into two parts. The crash took place with a blow made with a great force through a heavy and sharp tool or weapon, probably ax, sword or yataghan. It is clear that this had happened before the molybdobulla came into the ground because the gray – white patina over the whole surface covered evenly also the whole cut obtained after the fracture.

In our view, there can be no doubt what the cause of such a barbaric attitude towards Patriarch Arsenius Autorian's seal was. It was the representation of Theotokos with the Child on its obverse. Most probably, during the conquest and ruin of the Kapinovo Monastery during the Ottoman invasion in the late 14th c., a particularly orthodox Muslim was so heavily irritated by the idol image as he thought the representation was that he had made special efforts to destroy it. He then threw the pieces of molybdobulla in the woods near the just devastated monastery. Thus, this remarkable sphragistic monument has become an eloquent testimony of the most dramatic days of the centuries – old history of Kapinovo Monastery.

ТАБЛО I

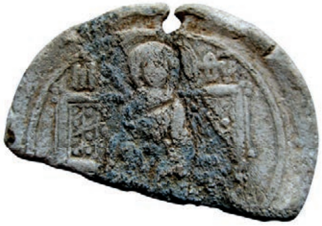

1а

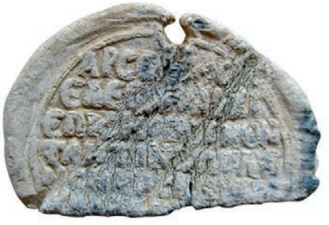

1б

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА”

МОНОГРАМИТЕ ВЪВ ВИЗАНТИЙСКАТА ПИСМЕНА КУЛТУРА
ПРИНОС КЪМ СИСТЕМНОТО ИМ ИЗСЛЕДВАНЕ

Георги СЕНГАЛЕВИЧ

Монограмите (от гр. *μονόγραμμα, το* – сложно съществително, от *μόνος*, „един, сам“, и *γράμμα*, „буква“) представляват начин за съкратено изписване на думи посредством съчетаване на някои от техните букви в една единна композиция. Като явление те съпътстват цялото развитие на писмеността във Византия от IV до XV в., прониквайки в една или друга степен и в писмените традиции на принадлежащите към византийската общност околни страни, в това число и на средновековна България. Наследени от античността, където за първи път се появяват в елинистическото монетосечене, навлизайки след това и в емблематиката на римските императори (Garipzanov 2018, 109 – 111), смислово монограмите неизменно са свързани или с определена личност, чието име, длъжност или титла означават, или с определена институция/общност (монетарница, манастир, фамилия или династия). Предназначението им може да варира в зависимост от това къде са поставени, както и от контекста на съответната епоха. Откриват се изписани на всевъзможни места: върху архитектурни паметници (фортификационни съоръжения, фасади на църкви), образци на каменната пластика (капители на колони, фризове, плочи) и монументалната живопис (мозайки, стенописи, икони), произведения на торевтиката (вкл. контролните печати, гарантиращи качеството на ранновизантийски съдове от сребро), ювелирството (пръстени, гривни, обеци, елементи на колана) и малката пластика (напр. диптисите от слонова кост), образци на нумизматиката и сфрагистиката (монети, матрици – печати и особено техните оловни отпечатъци, които се прикрепят към писма, документи и т.н.), керамика (строителна и битова), стъкло (екзагии, печати върху съдове), текстил (облекло, плащеници) и ръкописи (официални документи, религиозни текстове) (Seibt 2005, 599 – 613). За отбелязване е, че хилядите известни на науката византийски монограми до момента се разглеждат най-често в контекста на изследвания в областта на сфрагистиката и, за съжаление, все още не са били предмет на цялостно системно проучване. Доста повече внимание също така се отделя на монограмите от Късната античност. Безспорен е приносът на специалисти като V. Gardthausen, V. Laurent, W. Fink, W. Seibt, M. Grünbart, като в последно време опит за систематизация чрез съставяне на алфабетизиран речник на монограмите и имената прави R. Feind. Т. нар. алфабетизация (подреждането на буквите от монограма по азбучен ред) е в основата на най-популярния, аналитичен метод за разчитане (метод на Fink – Seibt – Grünbart), който обаче няма универсално приложение (Feind 2010, 38). Проблемът се дължи на това, че поръчителят на даден монограм изглежда сам е определял начина, по който да го оформи, като често водещ е естетическият ефект, а не езиковите правила или възможността за по-лесно разчитане. Сред по-масовите монограми пък има такива, които едновременно могат да означават няколко съвсем различни имена, съдържащи по стечение на обстоятелствата едни и същи букви. Нагледен пример за това са императорите Анастасий (491 – 518) и Юстиниан (527 – 565), които въпреки различните си имена, използват един и същ монограм, съдържащ буквите N, A, C, T, I, O, V (Степанова 2000, 232). Иначе повечето монограми се четат отляво – надясно, но не всички. Съставящите ги знаци биват поставяни и вертикално един над друг, вписвани един в друг и т.н. Често изписаните букви се срещат повече от веднъж в името, което допълнително усложнява картината. Освен това не се знае и дали монограмът съдържа само име, или и титла/длъжност, ако не и цяла фраза (обикновено молитвена формула). Почти винаги монограмите са самостоятелни надписи, но се срещат и случаи на употребата им като елементи от дума или по-дълъг текст. Именно тази произволност отличава монограмите от останалите видове съкращения във вид на суспензия (изписване на началото на думата с една или повече букви, и изпускане на продължението ѝ) или контракция (изписване на началото и края на думата, и изпускане на графемите по средата), както и от появилите се с навлизането към IX в. на минускулното курсивно писмо съкращения с лигатури (с устойчиво изписване на лигираните букви отляво – надясно, в поредността на изговаряне на съответните думи), надредни букви, монокондилони и др. (Gardthausen 1879, 115 – 116, 243 – 260; Mioni 2009, 115 – 116). В същото време обаче, монограмите често включват елементи, характерни за тези други видове съкращения, вкл. инволюции (вписването на букви една в друга), юкстапозиции (изписването на букви една над друга) и лигатури (Fink 1981, 76). Нещата стават още по-заплетени, когато монограмите не са изцяло запазени. При работата с тях освен боравене със средновековния гръцки език (в някои случаи латински, среднобългарски или др.), са необходими и известна подготовка в областта на епиграфиката, палеографията, ономастиката и просопографията, както и познаване на културноисторическия и социалния контексти. Настоящото изследване е скромен опит за систематизация на основните принципи, форми, функции и прояввления на монограмното писмо във византийския свят, привличайки и известни на науката паметници от днешните български земи[1].

КЛАСИФИКАЦИЯ

Прието е в зависимост от своя облик монограмите да се класифицират в две големи категории: блокови и кръстовидни, като тук ще бъдат разгледани и някои по-слабо изследвани разновидности.

Блокови монограми. Блоковите монограми се отличават с четвъртитата си форма, при която начертанието е центрирано около една основна буква, която е по-голяма, и в която са вписани или към която са лигирани още няколко графични знака (**фиг. 1**). Така например в един блоков монограм луницата на буквата Е може да съдържа в себе си и С, П може да съдържа и Г, А да включва и Λ, и т.н. Блоковите монограми, наследени от античността, са в употреба с различна интензивност до самия край на империята, но са най-масови през IV – VI в. През ранновизантийския период те се срещат например върху капители на колони от „Св. София“ в Константинопол, където означават имената на император Юстиниан I и съпругата му Теодора (Δετοράκης 2009, 75 – 77), върху трона на Равенския епископ Максимиан от VI в. (Yeroulanou 1999, 185), върху печат за просфори от 610 – 625 г. (Βυζάντιο 2009, 159: 112); комплект сребърни лъжици от Египет с дата VI – VII в. (Fotopoulos, Delivorrias 1997, 207: 349); върху пръстени от IV – VI в. (Думанов 2003, 126 – 130) и елементи на костюма, като една сребърна тока за колан от края на VI в. (Fotopoulos, Delivorrias 1997, 216: 383), както и върху консулските диптиси от слонова кост на Боеций и Ареобинд, датирани съответно в 487 и 506 г. (Степанова 2000, 233). Монограмната мода навлиза и сред „варварските“ общества, стремящи се по всякакъв начин да подражават на „цивилизования“ свят: остготският владетел Теодорих Велики (493 – 518) например сече монети със свой латински блоков монограм (Seibt 2016, 5). След края на VI в. блоковите монограми не изчезват напълно, но минават на заден план и стават по-разчупени и опростени като облик. Като късен пример за тази форма може да се посочи монограмът ПР(О)ΔР(О)М(ОС), означаващ епитета „Предтеча“ в изображения на св. Йоан Кръстител в паметници от XI в. нататък: напр. стенописите на манастира Осиос Лукас във Фокида от третата четвърт на XI в. (Acheimastou-Potamianou 1994, fig. 10), мозаечните изображения на Кръстителя от църквата Паммакаристос и манастира Хора в Константинопол от ранния XIV в. (*Χατζηδάκη* 1994, fig. 167, 193), две енколпия от колекцията на манастира Ватопед (Ikonomaki-Papadopulos, Pitarakis, Loverdou-Tsigarida 2001, 124 – 127), а също и върху най-популярния тип византийска сграфито керамика с подглазурни монограми (**фиг. 2**). Подобен е обликът и на още няколко монограма: този върху печат на Йоан Тилапос от края на XII – XIII в. (Seibt, Zarnitz 1997, 169), монограма на митрополита на Теодоро Дамиан в Крим върху каменен диск от 1427 г. (Мыц 1991, рис. 4) и монограмите на управителя на Охрид Андреа Гропа от късния XIV в. (Овчаров 2006, 19 – 20). Следвайки византийските образци, в българската столица Търново пък се появява блоков кирилски монограм на сана „патриарх“, известен от сграфито керамиката (**фиг. 2**).

---

[1] Изказвам благодарност на Националната програма „Млади учени и постдокторанти" за предоставените изследователски възможности и подкрепа.

Кръстовидни монограми. През 20-те години на VI в. се появява и другата обширна категория на кръстовидните монограми, които бързо се превръщат в своеобразна емблема на византийската писмена култура. Те придобиват популярност поради няколко причини: първо – монограмът е центриран около кръстния символ, второ – увеличават се възможностите за включване на повече букви, и трето – по-лесни са за разчитане. При кръстовидните монограми знаците са изписани най-често по четирите краища на пресичащите се перпендикулярно рамена на кръста, но понякога и в четирите полета (междурамия), а също и в мястото на пресичане. Най-ранните засега примери се откриват в миними на Юстин I (518 – 527), сечени в Антиохия през 522 г. (Seibt 2016, 7), като масовото навлизане на формата в употреба се маркира от кръстовидните монограми на Юстиниан I и Теодора върху архитектурни детайли на импозантни строителни проекти, като църквите „Св. София“, „Св. Ирина“ и „Св. Сергий и Вакх“ в Константинопол, базиликата на св. Йоан Богослов в Ефес и др. (**фиг. 3**). Процесът на изместване на блоковите монограми от кръстовидните се документира много ясно още в рамките на VI в. в нумизматичния и сфрагистичния материал, както и при скъпи изделия на торевтиката и ювелирството (Степанова 2000, 236; Nesbitt 1977, 113). Пример за това са сребърни потир и дискос с монограми на дарителката Мария от края на VI – началото на VII в. (Fotopoulos, Delivorrias 1997, 182 – 183: 310 – 312), комплект сребърни лъжици от Митилинското съкровище, укрито около 626 г. (Touratsoglou, Chalkia 2008, 73 – 75), и особено монограмите от контролните печати на ранновизантийско сребро (Mundell Mango 1992, 207 – 210). Кръстовидни монограми се откриват и върху редица луксозни накити и елементи на костюма, като златна фибула от Константинопол, датирана в VI в. (Eger 2017, 313 – 314), няколко златни и сребърни токи за колан от късния VI – първата половина на VII в. (Ricci 2012, 9, 13), златна огърлица от VII в. (Yeroulanou 1999, 216), златните пръстени от Малая Перешчепина от VII в. (Werner 1984, 44 – 45, Taf. 32), една от златните гривни на Митилинското съкровище (Touratsoglou, Chalkia 2008, 102 – 103), или пък златните обеци от Роуд Айлънд и от музея Бенаки от ранния VII в. (Stanilov, Sengalevich 2019, 112, fig. 1). Може би заради акцента върху кръста, през иконоборческия период във Византия тази категория монограми доминира осезаемо. Като цяло се приема, че при по-ранните кръстовидни монограми от VI – VII в. рамената на кръста са по-къси, а буквите – по-едри и по-близо до центъра, докато с течение на времето, в хода на VIII и особено през IX в., настъпва видима промяна: рамената се удължават, буквите се смаляват и започват да се добавят повече знаци, разположени както по краищата, така и по дължината на рамената, а също и в междурамията на кръста (*Τσουγκαράκης* 1999, 66). Върху крилата на бронзова врата от „Св. София“ в Константинопол например се виждат големи кръстовидни монограми на Михаил II (821 – 829), Теофил (829 – 842) и съпругата му Теодора, носещи тези нови характеристики (**фиг. 4**). Особено масово такива монограми обаче се срещат върху оловните печати от средновизантийския период, с отслабваща интензивност през IX – XII в. (**фиг. 5**). Една интересна вариация, характерна за X в., са актиноморфните монограми, при които към четирите рамена на кръста диагонално са добавени още четири – т.е. общо осем „лъча“, в краищата на които са изписани буквите (Seibt 2016, 10). Кръстовидните монограми проникват и в латинския Запад, в документи и монети на владетели като Карл Велики (768 – 814) (Flämig 1961, 9 – 10, 30).

Многобройни примери за тази категория монограми се срещат и през късновизантийския период. Така например в охридската базилика „Св. София“ в началото на XIV в. архиепископ Григорий поставя свой кръстовиден монограм върху амвона на катедралния храм (Maksimović 1971, fig. 225). В дворцовата „Св. София“ в Мистра пък морейският деспот Мануил Кантакузин (1349 – 1380) поръчва монограмите си върху мраморни корнизи от интериора (Millet 1899, 143). Кръстовидни са монограмите и върху капител от Константинопол с монограм „на Елена“ (Moutafov 2014, fig. 1), върху плащеницата, дарена от император Йоан VI Кантакузин (1347 – 1354) на манастира Ватопед с монограм на обителта (Loverdou-Tsigarida 2003, fig. 22 – 23), сребърния пръстен на Власий Мелахринос, златния пръстен с монограм „Мануил“ и доста други от XIII – XV в. (Spier 2013, pl. 14/cat. 48, pl. 18/fig. 13; Тотев 2010, табл. IX). С кръстовидни монограми са изписани имената на св. Василий Велики и на патриарх Филотей Кокин в ръкопис от средата на XV в. (Seibt 2005, Abb. 19 – 20). Любопитно е, че в средновековна България монограмите с кръстовидна форма, възприемани едва ли не като визитна картичка на византийската култура, се радват на слаба популярност. Може би единственият сигурен кирилски надпис, оформен по този начин, е името „Рафаил“, гравирано върху матрица за восъчни печати от Красен кале, датирана в самия край на XIV в. (Герасимова-Томова 1994, 43 – 46).

През късновизантийския период се появява и една вариация на кръстовидната форма, която бележи нейното развитие или по-точно деградация през Палеологовата епоха. При тези монограми (или псевдомонограми) рамената на кръста, свързващи отделните знаци, вече не се маркират, но буквите са все така организирани кръстообразно. Такива са монограмите на Вселенския патриарх Нифон I (1310 – 1314), скулптирани върху капители от фасадата на църквата „Св. Апостоли“ в Солун (Androudis 2012, fig. 8), както и монограмите на Алексий Апокавк от Силиврия (Yalçin 1999, fig. 17). В манастира „Пантанаса“ в Мистра протостратор Йоан Франгопулос също поставя монограми от този развит вариант (**фиг. 6**). Тук трябва да се спомене и митрополитският монограм върху печат, открит в средновековния Овеч (Атанасов 2009, 107).

Пръчковидни монограми. Една значима група монограми, подминавана от повечето проучватели (вероятно защото се появява покъсно във времето), могат да бъдат обособени в отделна самостоятелна категория на т.нар. пръчковидни монограми. При тях надписът е организиран около една дълга вертикална хаста – „пръчка“, като буквите могат да са частично вписани в нея, прикрепени към двата ѝ края или лигирани отстрани. Императорски монограми с такава форма се появяват още през VII – VIII в. в монетите (Grierson 1982, 33 – 34). С пръчковидни монограми са изписани името „Константин“ върху щампа за амфорни печати от X в. (Grünbart 1990, Abb. 1 – 2) и фамилното име „Гаврас“ върху оловен печат на севаста Йоан Гаврас от края на XII – XIII в. (Seibt, Zarnitz 1997, 54). С такъв монограм към 1351 – 1352 г. протостратор Константин Тарханиот изписва родовото си име на седем места върху крепостните стени и кули на Дидимотихон (Димотика) (Asdracha, Bakirtzis 1986, 268 – 270) (**фиг.** 7). В късния XIV в. авантюристът и латински патриарх на Константинопол Павел Тагарис пък оформя по сходен начин монограма на патриаршеския си сан, избродиран върху драгоценна тъкан (Ball 2006, 59 – 61). С пръчковидни монограми са изписани имената на двама владетели на кримското княжество Теодоро в надпис от 1459 г., открит в крепостта Фуна (Мыц 1991, рис. 5, 191 – 192). Тази форма, освен че става популярна през късновизантийския период (**фиг. 8**), се радва и на по-широко разпространение извън границите на Византия. Така например с кирилски пръчковидни монограми са изписани имената „Стефан“ и „Урош“ в надпис от 1252 г. над входа на църквата на манастира Морача в Черна гора (Nenadović 2003, 38: sl. 3). С такава форма са монограмите на мечоносеца Тагчи и на Рафаил върху два златни пръстена – печати от България, датирани в XIV в. (Тотев 2010, 118 – 121, табл. XVIII). С пръчковиден монограм е съкратено и името на Видинския цар Иван Срацимир (1356 – 1396) върху някои негови монети (Авдев 2007, 223 – 226). Към тази категория се числят и някои подглазурни монограми от сграфито керамиката от България и Крим (Робов 2015, обр. 1; Мыц 1991, рис. 2, 3). В един сложен гръцки монограмен надпис, нанесен върху обкова на прочутата Владимирска чудотворна икона, пък с пръчковиден монограм е изписано името на руския архиепископ Фотий (1408 – 1431) (Невоструев 1866, 177 – 178).

Други форми. Някои византийски монограми се отличават по облик от гореизброените категории, и поради разнообразните си форми не могат да бъдат класифицирани. Затова повечето изследователи ги отделят в отделна група на „особените форми“ (Fink 1981, 81; Seibt 2005, 594; *Τσουγκαράκης* 1999, 67). И докато такива нестандартни образци се срещат още в късноантичното монограмно писмо, то през късновизантийския период доста по-често се появяват начертания извън нормата на блоковите, кръстовидните или пръчковидните монограми. Някои от тях по същество представляват съвсем опростени съчетания от една или две букви (Laurent 1973, 333 – 341). Във вид на лигатура от две букви: Δ и K, е изписано фамилното име „Дукас“ върху вече споменатата бродерия със знаците на патриарх Павел Тагарис (Ball 2006, 59 – 61). Именно на базата на лигатурни съчетания са и най-разпространените в българската писмена традиция монограми, като тези на царете Иван Александър (1331 – 1371) и Иван Шишман (1371 – 1395) (Попов 1985, 359). Монограмът на Палеолозите, появил се за първи път в монети на Андроник II (1282 – 1328) (Grierson 1982, 286), също трябва да се причисли към „другите форми“. Той е съставен от четири букви, като П и А са свързани в лигатура, а Λ и Г са в юкстапозиция.

СЪДЪРЖАНИЕ И ФУНКЦИИ

В зависимост от вложеното в тях съдържание, монограмите могат да изпълняват различни функции. Най-ранните образци още в античността играят ролята на знаци на държавната власт (напр. императорските монограми върху монетите), които в някои случаи трябва да гарантират качеството и автентичността на определени предмети (напр. контролните печати върху сребро, амфорните печати или печатите върху тухли). Доста често монограмите са знаци за собственост, обикновено върху лични принадлежности: накити, ръкописи, графити върху керамика и др. (**фиг. 8**). Много са случаите, когато повече от една функции се преплитат в един монограм, а това допълнително затруднява класифицирането въз основа на функционална характеристика. Така например монограмите на Юстиниан и Теодора върху елементи от архитектурната декорация на църкви изпълняват ролята както на ктиторски знаци, така и на символи на държавната власт. По същия начин следва да се интерпретират и монограмите върху фортификационни съоръжения от късновизантийския период. И докато във Византия монограмното писмо се ползва сравнително свободно, то в Каролингския Запад употребата му е превърната в монопол от кралете, които ползват монограми като свой *signum* (Garipzanov 2008, 173 – 182). Тази графична образност неизменно демонстрира и грамотност, а оттам и претенция за принадлежност към елита. Разбира се, не бива да се пренебрегва и чисто декоративната и естетическа роля, която монограмите изпълняват (напр. в сграфито керамиката). В зависимост от съдържанието и функцията, съкратените с монограми имена обикновено са поставени в именителен или най-често в родителен падеж, указващ притежание. При късновизантийските монограми, където акцентът е поставен върху съгласните, падежните окончания често липсват, така че падежът – именителен или родителен, може само да се предполага (Seibt 1993, 23). Доста често се забелязва и произволно смесване на унциално с минускулно писмо в един и същ монограм. Пример в това отношение е кръстовидният монограм ΓεΡΑ*σιμω* върху емайлираната сферична основа на напрестолен кръст от Синай с дата XV в. (Hetherington 2019, fig. 12), където окончанието за дателен падеж е по-скоро изключение за епохата.

Инвокативни монограми. Употребата на дателен падеж е особено характерна за една специфична група монограми, предимно кръстовидни по форма, които заради вложеното в тях послание се означават като инвокативни. Те се срещат масово през VII – XI в. (Seibt 2005, 594 – 597; Seibt 2016, 8 – 10; Nesbitt 1977, 112 – 118; Степанова 2000, 237 – 238). Съставени са от молитвена формула най-често към Бог или св. Богородица, и от обвързано с нея име и/или титла. Инвокациите са силно стандартизирани във вид на кръстовидни монограми, значещи *Θεοτόκε βοήθει* („Богородице, помагай“) или *Κύριε βοήθει* („Господи, помагай“). При най-ранните примери до към средата на VII в. формулата обикновено се изписва отделно от името – адресат, маркирано с друг монограм. Характерно е използването на родителен падеж за името като указване на притежание и собственост, независимо от инвокацията, звучаща сама за себе си (Степанова 2000, 238). В по-късните стандартни образци на инвокативно монограмно писмо молитвеното обръщение е съгласувано с личното име и/или титла, поставени в дателен падеж, понякога изписани във вид на тетраграма в четирите междурамия на кръста. Кръстообразната инвокация обаче най-често се обогатява с тетраграмата *τῷ σῷ δούλῳ* („на своя раб"), за което нагледен пример са редица моливдовули от VIII – IX в. (**фиг. 5**). Същите византийски модели следват и няколкото известни печата с монограми от ранното българско средновековие (VIII – X в.), в проучването на които съществен принос има и Й. Юрукова (Юрукова 1982, 329; Юрукова, Пенчев 1990, 17 – 19; Йорданов 2001, 19 – 21: 4 – 6, 74 – 75: 130, 78 – 79: 132, табл. I). Инвокативни – кръстовидни в огромното си мнозинство са и монограмите, изобразени върху византийски печати от огромната колекция, събрана при проучването на административната сграда в Преслав. Те принадлежат на представители на централната власт и провинциалната администрация, на лица от църковната йерархия и от византийската армия, живели през X и XI в. (Йорданов 1993, 63: 111, 70: 127, 74 – 75: 134, 78: 139, 83 – 84: 148 – 151, 152 – 154, 111 – 112: 197 – 198, 123 – 124: 227, 134 – 135: 252 – 254, 185 – 186: 387, 188: 390 – 393, 222: 508). Инвокативни монограми се срещат и извън сфрагистичните паметници, макар и не така масово: например върху капител от Атина с общо четири монограма на императрица Ирина (797 – 802) (*Σκλάβου-Μαυροειδή* 1999, 82: 112), както и при мозаечния образ на император Александър (912 – 913) от „Св. София" в Константинопол (Underwood, Hawkins 1961, 192) (**фиг. 9**).

Християнски символи. Трябва да се има предвид, че освен в случая на инвокациите, монограмът във Византия е свързан с християнската символика, и е натоварен с религиозно значение и в други аспекти. Съкратеното изписване на *nomina sacra* се превръща в устойчива практика за християнската писмена традиция още с христограма (Христовия монограм) и неговите разновидности, така популярни в ранохристиянското изкуство (Hurtado 2006, 208 – 219). През първите, доиконоборчески векове на християнството, например се срещат блокови монограми с името „Мария" и епитета „света", съпътстващи образа на св. Богородица в сцени като Благовещение върху панел от слонова кост от VII – VIII в. (*Βυζάντιο* 2009, 81: 23), и Разпятие в икона от VIII в. (*Βοκοτόπουλος* 2008, 33: 5). Едва по-късно се затвърждават каноните за изписване на имената на Христос, св. Богородица и светците, които са валидни и до днес в православната иконография. Стремежът все пак е да се изписват стандартизирано и в цялост имената им, за да бъдат лесно разбираеми и разпознаваеми. Когато обаче надписите съпътстват изображения върху материал, изискващ спестяване на пространство, те често се съкращават. С монограми обикновено се представят характеристики към имената, като например „пророк", „архангел" и др. Пример в това отношение е и вече коментираният блоков монограм, свързан със св. Йоан Кръстител (**фиг. 2**).

„Хералдични" емблеми. През Палеологовата епоха, когато социалната картина във Византия е силно повлияна от Западния свят с феодалните му порядки, във визуалния език от „благородни" знаци и символи се наблюдава навлизането на различни хералдични мотиви, като *fleur – de – lis, lion rampant*, двуглавия орел и др. Въпреки това обаче, най-разпространените персонализирани емблеми на елита нямат облика на хералдични гербове, а на монограми. Причината затова най-вероятно се дължи на високото ниво на грамотност във византийското общество, което в своята емблематика остава вярно на графичната, а не на фигуралната образност. Съкращаването на родови и фамилни имена посредством монограми – нещо нехарактерно за по-ранните епохи, се превръща в своеобразна мода и дори мания за елита от XIV – XV в. Така например монограми с фамилни имена красят дрехите на някои от погребаните в притвора на църквата Хора в Константинопол, което се вижда от стенописните портрети към гробници C, E, и F (Underwood 1966, 534 – 536; 540 – 547) (**фиг. 10**). Особено интересна от гледна точка на византийската емблематика е погребалната плащеница на Мария Асенина Палеологина от 1477 г. – византийска принцеса от Теодоро и съпруга на молдавския воевода

Стефан Велики (1457 – 1504), украсена с монограми на Асеневци и на Палеолозите, и различни други „хералдични“ символи (Ousterhout 2009, 163 – 164). Най-показателният пример за тази елитарна мода е именно добре известният монограм на Палеолозите, който се среща на много и различни места, например върху стените и кулите на Перитеорион, ремонтирани през 1341 г. от Андроник III Палеолог (1328 – 1341) (Asdracha, Bakirtzis 1986, πιν. 58 – 60), а също върху капител и епистил от XIV в. от Солун (Androudis 2012, 132 – 136). Същият монограм е изобразен и върху скъпи накити: обеци, пръстени и коланни апликации (Spier 2013, pl. 1/cat. 2, pl. 15/fig. 2, pl. 20/fig. 18 – 19). Сред най-известните образци на късновизантийското изкуство въобще пък е чашата – киликс на деспот Мануил Кантакузин от манастира Ватопед, изработена от яспис и сребро с позлата. Върху осмоъгълното столче четири изображения на светци – архиереи се редуват с четири монограма на поръчителя: „Мануил, деспот, Кантакузин, Палеолог“ (Spier 2013, pl. 22). В повече от десет ръкописа от XIV – XV в. същият монограм на Палеолозите, изобразен върху подвързиите, се смята за знак за собственост на различни представители от династията, която управлява в Константинопол, или за един вид марка на дворцов скрипторий (Hoffmann 1985, 277 – 279). Функционално, освен като знаци за собственост или за ктиторство, в повечето случаи тези монограми са и демонстрация на власт и престиж. Неслучайно западни фамилии като Гатилузите експлоатират активно Палеологовия монограм в комбинация с други хералдични знаци и двуезични (на латински и гръцки) надписи в паметници от владените от тях егейски острови (Hasluck 1909, fig, 9, 13; Asdracha, Bakirtzis 1986, pl. 76b, 77). Популярността му, вкл. извън кръга на елитарните паметници, свидетелства, че монограмът ΠΑ(ΛΑΙΟ)Λ(Ο)Γ(ΟΣ) е бил възприеман и като моден символ със съответната естетическа стойност. Затова се открива и в един от широко разпространените типове византийска сграфито керамика с монограми (Сенгалевич 2018, 157 – 168).

На базата на този поглед върху гореизложената проблематика може да се обобщи, че монограмите като явление са сред най-ярките свидетелства за поразителния континуитет във византийската писмена култура. Въпреки своето както формално, така и функционално развитие във времето, за повече от хилядолетие те неизменно присъстват в графичната образност на Христос, светиите и вярата в тях, на императори и императрици, на представители на държавния апарат, светските и църковните елити.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Авдев 2007: С. Авдев. Българските средновековни монети. София, 2007.

Атанасов 2009: Г. Атанасов. Добруджанското деспотство. Към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV век. В. Търново, 2009.

Герасимова-Томова 1994: В. Герасимова-Томова. Печатът на българския велможа Рафаил. – Археология, 1994, 1, 43 – 46.

Думанов 2003: Б. Думанов. Късноантични пръстени с гръцки и латински надписи от Тракия и Дакия. – In: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. София, 2003, 125 – 134.

Йорданов 1993: И. Йорданов. Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993.

Йорданов 2001: И. Йорданов. Корпус на печатите на средновековна България. София, 2001.

Мыц 1991: В. Л. Мыц. Несколько заметок по эпиграфике средневекового Крыма XIV – XV вв. – В: Византийская Таврика. Сборник научных трудов (к XVIII конгрессу византинистов). Киев, 1991, 179 – 193.

Невоструев 1866: К. И. Невоструев. Монограмма Всероссийскаго митрополита Фотия на окладе Владимирской чудотворной иконы Пресвятыя Богородицы в Московском Успенском соборе. – В: Сборник на 1866-й год, изданный Обществом древне – русскаго искусства, при Московском публичном музее. Москва, 1866, 175 – 181.

Попов 1985: А. Попов. Лигатури в книжовната и вещева писменост от Търново. – Търновска книжовна школа, 4, 1985, 346 – 359.

Робов 2015: М. Робов. Нов подглазурен монограм от Югоизточния сектор на Трапезица. – Епохи, 2015, 2, 279 – 285.

Сенгалевич 2018: Г. Сенгалевич. Византийска сграфито керамика с монограми на Палеолозите. – Българско е – Списание за Археология, Suppl. 6/2018, 157 – 168.

Степанова 2000: Е. В. Степанова. К эволюции монограмм на ранневизантийских печатях. – Византийский временник, 59, 2000, 230 – 240.

Тотев 2010: К. Тотев. Златни пръстени – печати от времето на Второто българско царство 1185 – 1396. В. Търново, 2010.

Юрукова 1982: Й. Юрукова. Владетелски печати в средновековна България. – В: България 1300. Институции и държавна традиция, т. II. София, 1982, 325 – 334.

Юрукова, Пенчев 1990: Й. Юрукова, В. Пенчев. Български средновековни печати и монети. София, 1990.

Acheimastou-Potamianou 1994: M. Acheimastou-Potamianou. Byzantine Wall – Paintings. Athens, 1994.

Androudis 2012: P. Androudis. Chapiteau de la crypte de la basilique de Saint – Demetrios a Thessalonique avec emblemes de la famille des Paleologues. – Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρίας, 33, 2012, 131 – 140.

Asdracha, Bakirtzis 1986: C. Asdracha, Ch. Bakirtzis. Inscriptions byzantines de Thrace (VIIIe – XVe siècles). Edition et commentaire historique. – Αρχαιολογικόν Δελτίον, 35, 1986, 241 – 282, pl. 58 – 78.

Ball 2006: J. L. Ball. A Double – Headed Eagle Embroidery: From Battlefield to Altar. – Metropolitan Museum Journal, 41, 2006, 59 – 64.

Eger 2017: C. Eger. Between Amuletic Ornament and Sign of Authority: Christian Symbols on Mediterranean Dress Accessories of the Fourth to Sixth Centuries. In: Graphic Signs of Identity, Faith, and Power in Late Antiquity and the Early Middle Ages. Eds.: I. Garipzanov, C. Goodson, H. Maguire. Turnhout, 2017, 281 – 324.

Feind 2010: R. Feind. Byzantinische Monogramme und Eigennamen. Alphabetisiertes Wörterbuch. Regenstauf, 2010.

Fink 1981: W. Fink. Das frühbyzantinische Monogramm. Untersuchungen zu Lösungsmöglichkeiten. – Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 30, 1981, 75 – 86.

Flämig 1961: O. Flämig. Monogramme auf Münzen und Urkunden. Köln, 1961.

Fotopoulos, Delivorrias 1997: D. Fotopoulos, A. Delivorrias. Greece at the Benaki Museum. Athens, 1997.

Gardthausen 1879: V. Gardthausen. Griechische Palaeographie. Leipzig, 1879.

Garipzanov 2008: I. Garipzanov. The Symbolic Language of Authority in the Carolingian World (c. 751 – 877). Leiden, 2008.

Garipzanov 2018: I. Garipzanov. Graphic Signs of Authority in Late Antiquity and the Early Middle Ages, 300 – 900. Oxford, 2018.

Grierson 1982: Ph. Grierson. Byzantine Coins. Berkeley and Los Angeles, 1982.

Grünbart 1990: M. Grünbart. Zum Monogramm der mittelbyzantinischer Zeit. – Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 40, 1990, 243 – 248.

Hasluck 1909: F. W. Hasluck. Monuments of the Gattelusi. – The Annual of the British School at Athens, 15, 1908 – 1909, 248 – 273.

Hetherington 2019: P. Hetherington. Late Byzantine Enamel: A Period of Transition. – In: New Research on Late Byzantine Goldsmiths' Works (13th – 15th Centuries). Ed.: A. Bosselmann – Ruickbie. Mainz, 2019, 21 – 34.

Hoffmann 1985: Ph. Hoffmann. Une nouvelle reliure byzantine au monogramme des Paléologues (Ambrosianus M 46 SUP. = gr. 512). – Scriptorium 39.2, 1985, 274 – 281.

Hurtado 2006: L. W. Hurtado. The Staurogram in Early Christian Manuscripts: The Earliest Visual Reference to the Crucified Jesus? – In: New Testament Manuscripts: Their Text and Their World (Texts and Editions for New Testament Study, 2). Eds.: T.J. Kraus, T. Nicklas. Leiden, 2006, 207 – 226.

Ikonomaki-Papadopulos, Pitarakis, Loverdou-Tsigarida 2001: Y. Ikonomaki-Papadopulos, B. Pitarakis, K. Loverdou-Tsigarida. The Holy and Great Monastery of Vatopaidi: Enkolpia. Mount Athos, 2001.

Laurent 1973: V. Laurent. Monogrammes byzantins pour un homage. – Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, 39 – 40, 1972 – 1973, 325 – 341.

Loverdou-Tsigarida 2003: K. Loverdou-Tsigarida. Thessalonique, centre de production d'objets d'arts au XIVe siècle. – Dumbarton Oaks Papers, 57, 2003, 241 – 254.

Maksimović 1971: J. Maksimović. Srpska srednjovekovna skulptura. Novi Sad, 1971.

Mango 1950: C. A. Mango. Byzantine Brick Stamps. – American Journal of Archaeology, 54/1, 1950, 19 – 27.

Millet 1899: G. Millet. Inscriptions byzantines de Mistra (Pl. XIV – XXIII). – Bulletin de correspondance hellénique, 23, 1899, 97 – 156.

Mioni 2009: E. Mioni. Εισαγωγή στην ελληνική παλαιογραφία. Αθήνα, 2009.

Moutafov 2014: E. Moutafov. A Byzantine monogram of a lady on a marble capital from the Louvre. – Revue Roumaine d'Histoire de l'Art: Serie Beaux – arts, LI, 2014, 169 – 175.

Mundell Mango 1992: M. Mundell Mango. The Purpose and Placing of Byzantine Silver Stamping. – In: Ecclesiastical Silver Plate in Sixth – century Byzantium. Eds.: S. A. Boyd, M. Mundell Mango. Washington, D.C., 1992, 203 – 216.

Nenadović 2003: S. Nenadović. Građevinska tehnika u srednjovekovnoj Srbiji. Beograd, 2003.

Nesbitt 1977: J. W. Nesbitt. Double Names on Early Byzantine Lead Seals. – Dumbarton Oaks Papers, 31, 1977, 109 – 121.

Ousterhout 2009: R. Ousterhout. Byzantium between East and West and the Origins of Heraldry. – In: Byzantine Art: Recent Studies. Ed.: C. Hourihane. Tempe, 2009, 153 – 170.

Ovcharov 2006: N. Ovcharov. Unknown inscriptions of 14th c. Serbian rulers in the church of St. Sophia, Ohrid. – В: Н. Овчаров. Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност. София, 2006, 17 – 30.

Ricci 2012: M. Ricci. Rome – Byzantium Affinity and Difference in the Production of Luxury Goods. In: Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts. (BYZAS 15). Eds.: B. Böhlendorf – Arslan, A. Ricci. Istanbul, 2012, 1 – 16.

Seibt 1993: W. Seibt. Zur Problematik byzantinischer Monogrammsiegel. Mit Berücksichtigung der späten Entwicklung. – In: Studies in Byzantine Sigillography, 3. Ed.: N. Oiconomides. Washington, D.C., 1993, 19 – 28.

Seibt 2005: W. Seibt. Monogramm. – In: Reallexikon zur byzantinischen Kunst, VI. Stuttgart, 2005, 589 – 614.

Seibt 2016: W. Seibt. The Use of Monograms on Byzantine Seals in the Early Middle Ages (6th to 9th Centuries). – Parekbolai, 6, 2016, 1–14.

Seibt, Zarnitz 1997: W. Seibt, M. L. Zarnitz. Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk. Katalog zur Ausstellung. Wien, 1997.

Spier 2013: J. Spier. Late Byzantine Rings, 1204 – 1453. Wiesbaden, 2013.

Stanilov, Sengalevich 2019: S. Stanilov, G. Sengalevich. Notes on the Identification of an Earring with Monogram from the Benaki Museum in Athens. – Archaeologia Bulgarica, 3, 2019, 109 – 120.

The Holy and Great Monastery of Vatopedi 1998: The Holy and Great Monastery of Vatopedi: tradition, history, art, 2. Mount Athos, 1998.

Touratsoglou, Chalkia 2008: I. Touratsoglou, E. Chalkia. The Kratigos, Mytilene Treasure. Coins and valuables of the 7th century AD. Athens, 2008.

Underwood, Hawkins 1961: P. A. Underwood, E. J. W. Hawkins. The mosaics of Hagia Sophia at Istanbul: The portrait of the emperor Alexander. A report on work done by the Byzantine Institute in 1959 and 1960. – Dumbarton Oaks Papers, 15, 1961, 187 – 217.

Underwood 1966: P. A. Underwood. The Kariye Djami, 1: Historical Introduction and Description of the Mosaics and Frescoes. New York, 1966.

Werner 1984: J. Werner. Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. München, 1984.

Yalçin 1999: A. B. Yalçin. Materiali di età paleologa nel Museo Acheologico di Istanbul. – In: L'arte di Bisanzio e l'Italia al tempo dei Paleologi 1261 – 1453. Ed.: F. de'Maffei. Roma, 1999, 359 – 382.

Yeroulanou 1999: A. Yeroulanou. Diatrita. Gold pierced – work jewellery from the 3rd to the 7th century. Athens, 1999.

Βοκοτόπουλος 2008: Π. Βοκοτόπουλος. Βυζαντινές εικόνες. Αθήνα, 2008.

Βυζάντιο 2009: Βυζάντιο 330 – 1453. Επιμ.: Μ. Βασιλάκη. Αθήνα, 2009.

Δετοράκης 2009: Θ. Δετοράκης. Αγία Σοφία: Ο ναός της Αγίας του Θεού Σοφίας. Αθήνα, 2009.

Σκλάβου-Μαυροειδή 1999: Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή. Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών. Αθήνα, 1999.

Το Βυζάντιο ως Οικουμένη 2001: Το Βυζάντιο ως Οικουμένη. Επιμ.: Τζ. Αλμπάνη. Αθήνα, 2001.

Τσουγκαράκης 1999: Δ. Τσουγκαράκης. Εισαγωγή στη Βυζαντινή Σφραγιδογραφία. Αθήνα, 1999.

Χατζηδάκη 1994: Ν. Χατζηδάκη. Βυζαντινά ψηφιδωτά. Αθήνα, 1994.

ТЕКСТ КЪМ ИЛЮСТРАЦИИТЕ:

Фиг. 1. Блокови монограми върху ранновизантийски тухли (Mango 1950, fig. 3).

Фиг. 2. Блокови монограми от XIV в.: ПР(О)ΔР(О) М(ОС) от сграфито паница от Кастрици и върху нагръдна икона на св. Йоан Кръстител от манастира Ватопед (Ikonomaki-Papadopulos, Pitarakis, Loverdou-Tsigarida 2001, 127); ПА(ТРИАР)Х(Ъ) от търновската сграфито керамика с кирилски монограми.

Фиг. 3. Кръстовиден монограм на императрица Теодора: ΘΕΟΔΩΡΑϹ върху капител от църквата „Св. Сергий и Вакх“ в Константинопол, ок. 536 г.

Фиг. 4. Кръстовиден монограм на императрица Теодора: ΘΕΟΔΩΡẠ ΑΥΓΟΥϹΤΗ̣. Част от инвокативен монограмен надпис върху бронзовите врати на „Св. София“ в Константинопол, поставени от Теофил (829 – 842).

Фиг. 5. Оловен печат на администратора Михаил с кръстовиден монограм върху аверса, съдържащ инвокацията ΘΕΟΤΟΚΕ ΒΟΗΘΗ („Богородице помагай“) и тетраграмата ΤΩ – ϹΩ – ΔΟΥ – ΛΩ = τῷ σῷ δούλῳ („на своя раб“) в междурамията, VIII – IX в. (Το Βυζάντιο ως Οικουμένη 2001, 170: 75).

Фиг. 6. Монограми на ктитора протостратор Йоан Франгопулос, скулптирани върху капител в църквата на манастира „Пантанаса“ в Мистра, 1428 г. (Millet 1899, 136).

Фиг. 7. Пръчковиден монограм с родовото име на Константин Тарханиот върху кула от фортификацията на Дидимотихон в Тракия, ок. 1352 г. (Asdracha, Bakirtzis 1986, πιν. 72b).

Фиг. 8. Монограмен надпис с имената и титлите на великия доместик и бъдещ император Йоан Кантакузин в ръкопис от манастира Ватопед, ок. 1340 г. (The Holy and Great Monastery of Vatopedi 1998, 567). Монограмите са пръчковидни (позиции 1, 3, 4, 7), с блокова (позиция 2), кръстовидна (позиция 6) и с особена (позиция 5) форми.

Фиг. 9. Мозаечен образ на император Александър от „Св. София“ в Константинопол, ок. 912 г. (Δετοράκης 2009, 219). Трите монограма, поставени в дискове, изписват формулата: „Господи, помагай на твоя раб, православния благоверен деспот“.

Фиг. 10. Семеен надгробен портрет от гробница F в църквата „Хора“ в Константинопол, 30-те год. на XIV в. Върху дрехите се виждат изрисувани в медальони монограми на Палеолозите, на Асеневци и на фамилията Дермокаит.

MONOGRAMS IN BYZANTINE WRITTEN CULTURE CONTRIBUTION TO THEIR SYSTEMATIC RESEARCH

Georgi SENGALEVICH

(Summary)

The study here presented is an attempt to systematize the basic principles, forms, functions and manifestations of monogrammatic writing in Byzantium employing also known to science texts from surrounding countries within the Byzantine world. We have to note that thousands of the known Byzantine monograms have been mainly considered so far in the context of research in the field of sigillography, and unfortunately they have not yet been the subject of a comprehensive analysis. It is generally accepted to classify monograms into two major categories, depending on their appearance: box – shaped monograms and cruciform monograms as in the current paper the development of some less studied varieties is chronologically examined. The box – shaped monograms, inherited from Antiquity, were most common in the 4th – 6th centuries, but continued to occur later as well. Much more significant in Byzantine written culture is the presence of cruciform monograms that appeared in the 520ies. The bar monograms known since the 7th – 8th centuries gained more popularity during the Late Byzantine period. Semantically, the monograms are invariably associated with a particular person whose name, position, or title they designate or with a particular institution/community (mint, monastery, family or dynasty). Their purpose may vary depending on where they are included, as well as on the context of the corresponding age. We find them represented on all kind of material: architectural monuments, samples of sculpture and monumental painting, pieces of toreutics and jewelry, samples of numismatics and sigillography, ceramics, glass, textiles and manuscripts. The earliest examples already in the Antiquity served as marks of state power, which in some cases had to guarantee the quality and authenticity of certain objects. Quite often monograms are signs of ownership, usually inscribed on personal belongings. There are many cases when more than one function has been intertwined in a single monogram thus further complicating the monograms' classification on the basis of functional characteristics. The group of invocative monograms typical to the 8th – 11th centuries is a good example in this respect. The use of monogrammatic writing invariably demonstrates literacy, and hence, a claim to belonging to the elite. That is why during the Late Byzantine period the monograms played the role of a kind of “heraldic” emblems.

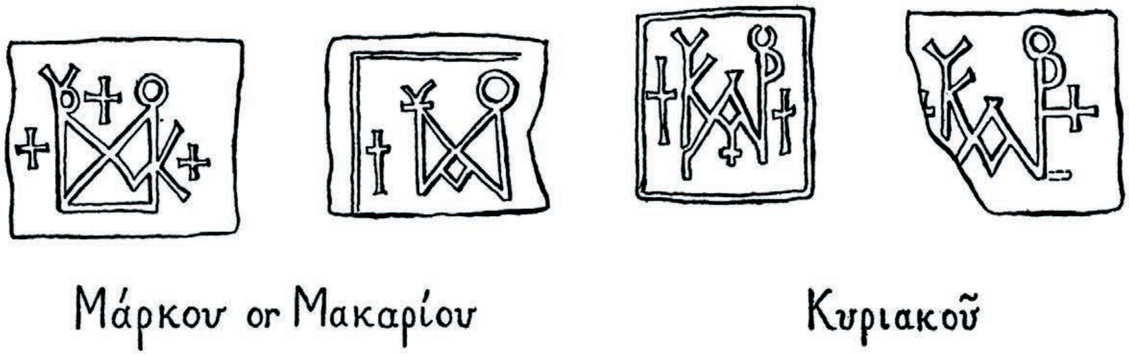
Μάρκου or Μακαρίου
Κυριακοῦ

Фиг. 1.

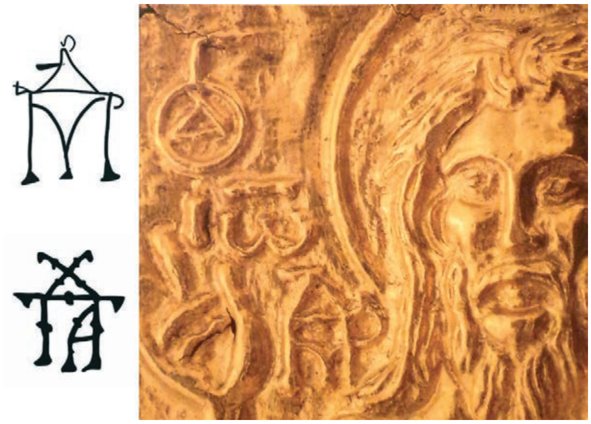

Фиг. 2.

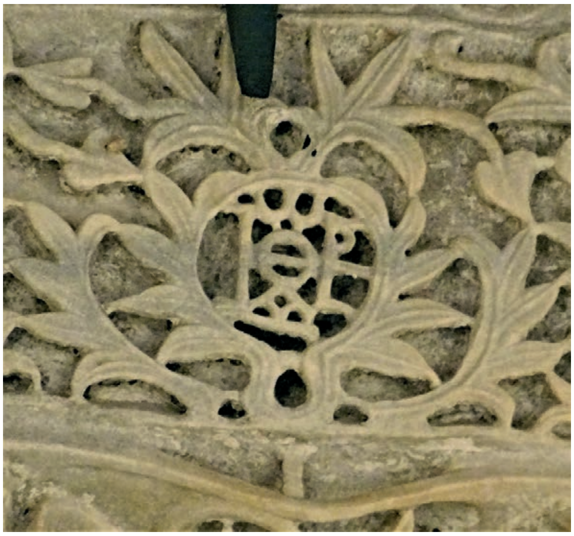

Фиг. 3.

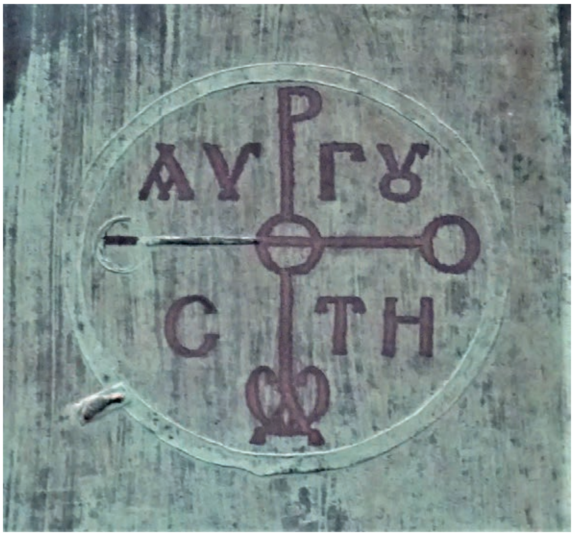

Фиг. 4.

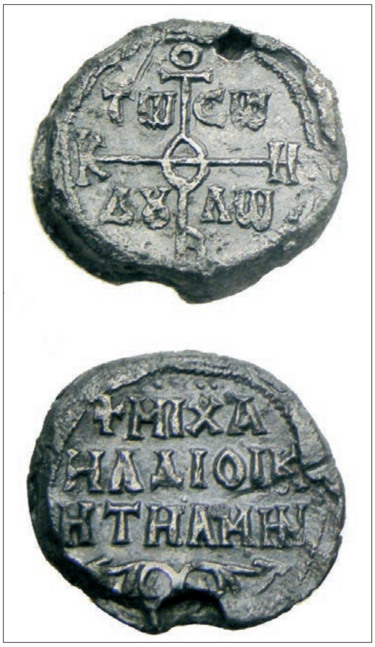
ΤΩ ϹΩ
Κ Η
ΔΥ ΛΩ
+ΜΙΧΑ
ΗΛ ΔΙΟΙΚ
ΗΤΗ

Фиг. 5.

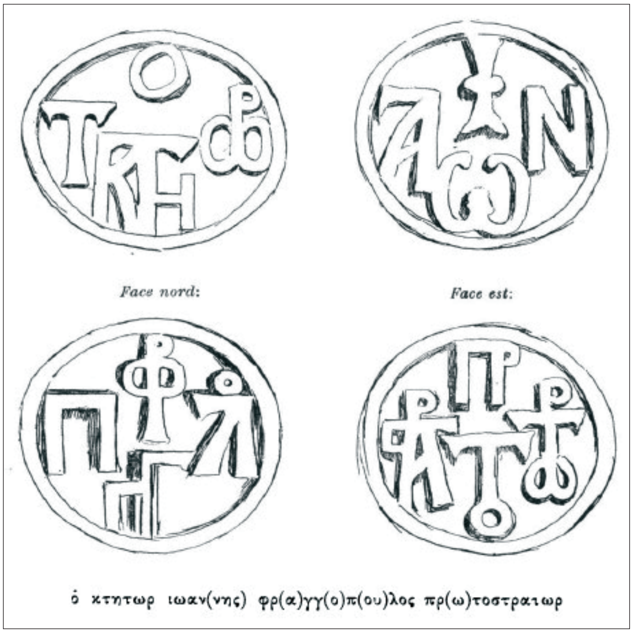
Face nord:
Face est:
ὁ κτητωρ ιωαν(νης) φρ(α)γγ(ο)π(ου)λος πρ(ω)τοστρατωρ

Фиг. 6.

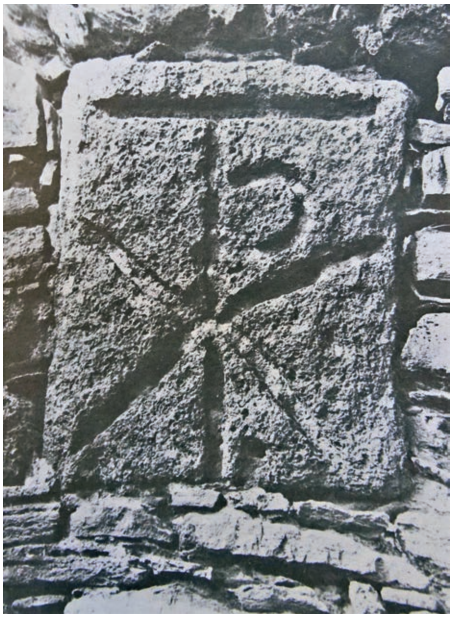

Фиг. 7.

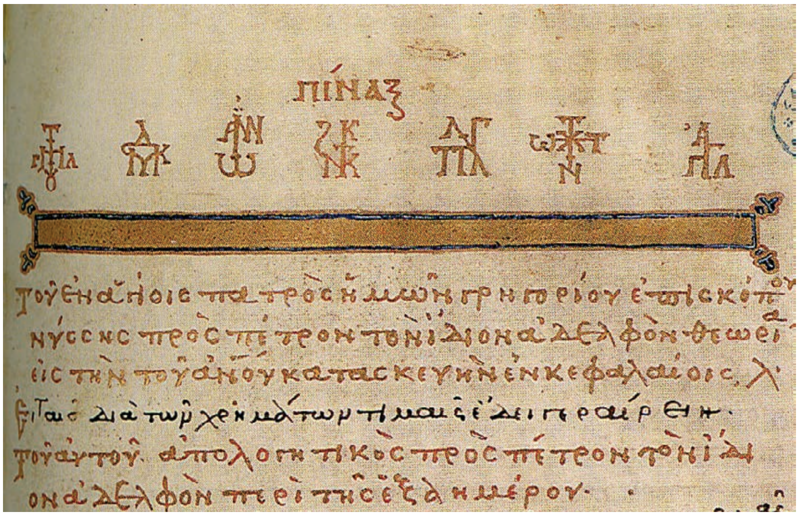

ΠΙΝΑΞ

τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν γρηγορίου ἐπισκόπου
νύσσης πρὸς πέτρον τὸν ἴδιον ἀδελφὸν· θεωρία
εἰς τὴν τοῦ ἀνου κατασκευὴν ἐν κεφαλαίοις, λ´
εἶτα διὰ τῶν χρημάτων [illegible]
τοῦ αὐτοῦ· ἀπολογητικὸς πρὸς πέτρον τὸν ἴδι
ον ἀδελφὸν περὶ τῆς ἑξαημέρου·

Фиг.. 8.

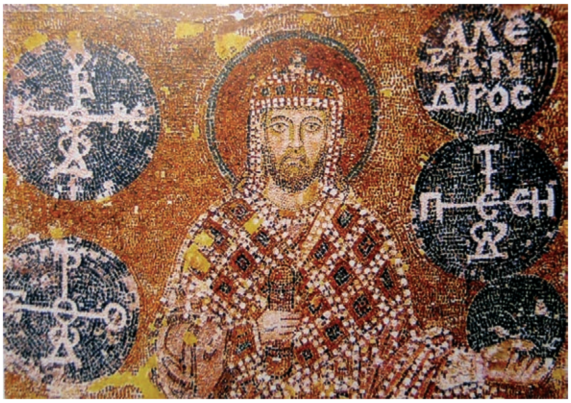
ΑΛΕ
ΖΑΝ
ΔΡΟϹ

Фиг. 9.

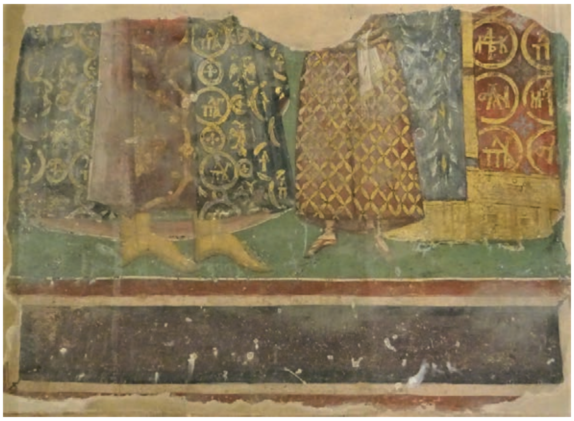

Фиг. 10.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА”

ПРЕДСТАВИТЕЛНИ КАМЕННИ НАДПИСИ ОТ ДВОРЕЦА НА ЦАРЕВЕЦ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Константин ТОТЕВ

Каменните фрагменти с надписи, открити при разкопките на средновековно Търново занимават редица археолози, историци и епиграфи, преди всичко със своята представителност и съдържание. През втората половина на XX в. тези лапидарни епиграфски паметници присъстват епизодично в серия публикации. От всичките осем части от каменни надписи, само три не са открити в Дворцовия комплекс на Царевец. От оставащите пет фрагмента обаче само един е намерен в притвора на Дворцовата църква.

Тук искаме да спрем вниманието си само върху три фрагмента, които по ред причини и съвпадения изследователите, с по-малка или по-голяма доза съмнение, причисляват към един и същ паметник (**табло I. 1 – 3**). Поводът да преразгледаме тези творби е предизвикан от факта, че постепенно в научната литература без резерви, безкритично и категорично се утвърждава мнението, че тези фрагменти са части от един и същ ктиторски надпис, свързан с преизграждане на дворцовата църква от Михаил Шишман (Ангелов 1973, 168 – 169, кат. № 2, обр. 2.; Гълъбов 1974, 22; Алексиев 1995, 138; Смядовски 1993, 30; Хаджиев 2000, 228 – 231).

Нека най-напред да припомним накратко основните характеристики на тези фрагменти и основните мнения за техния прочит. Първият надпис е открит в притвора на Дворцовата църква при разкопки през 1951 г. (**табло I. 1).** Той се съхранява в Регионален исторически музей (РИМ) – ВеликоТърново, под инв. № 1554 – с/ТОМ. Изпълнен е от дребнозърнест бял мрамор и има размери: височина – 13,5 см; ширина – 12,8 см; дебелина – 3,6 см. Лицевата част е добре загладена. Горната част на плочата е украсена с релефна плетеница. В долната част е разположен еднореդов кирилски надпис – ПАРАСКЕВЕÅ. Надписът е поместен върху рамка, широка 6 см и изпъкнала 0,6 см. Буквите са релефни и имат четириъгълно сечение. Разположението на надписа показва, че той е бил в един ред, но не е продължавал вдясно, тъй като е поставен в правоъгълно рамкирано поле, от което се вижда крайната вертикална линия. Името, което ясно се чете може да бъде само на св. Параскева, патрон на Дворцовата църква, чиито мощи са пренесени в Търново през 30-те години на XIII в. Буквите са в сгъстено уставно лигатурно писмо и са високи 4,3 см. Между тях са вмъквани букви с по-дребни размери. Плочата има завършен долен край.

Мраморният надпис с името Параскева е включен в много публикации, като характерът му е считан за ктиторски или патронен (Миятев 1955, 335; Миятев 1964, 10; Георгиева 1967, 27; Николова 1968, 22; Ангелов 1973, 168 – 169, кат. № 2, обр. 2.; Гълъбов 1974, 22; Алексиев 1995, 138; Смядовски 1993, 30; Хаджиев 2000, 228 – 231). Според нас, големината на буквите подсказва за възможността той да е означавал патронна икона на светицата или най-вероятно саркофаг (ракла) с нейните мощи.

Вторият фрагмент е разкрит при разкопки през 1957 г. между Дворцовата църква и южния вход на Двореца (**табло I. 2).** Днес се съхранява в РИМ – Велико Търново, под инв. № 6945 – с/ТОМ. Надписът е изпълнен от дребнозърнест бял мрамор и има запазени размери: височина – 14 см; дължина – 12 см; дебелина – 4,3 см.

Оцеляла е само малка част от плоча с релефно изпъкнало дъговидно поле, върху което са запазени четири букви от кирилски надпис – ...· МНХА(НЛ).... Те са във висок релеф и имат плоско четириъгълно сечение. Написани са в капитално уставно лигатурно писмо. Височината на буквите е 5,5 см, а на релефът им – 0,3 см. Надписът е продължавал в двете посоки. Пред думата МНХА(НЛ) има релефна разделителна точка. Върху арковидното поле е имало още нестигнали до нас думи, например – (Свети·Архангел)· Миха(ил), или пък (цар) · Миха(ил) · (Шишман).

Арковидната извивка на мраморната плоча насочва по-скоро към връзката на надписа с иконостасната преграда на храма, т.е. това може да бъде мраморна рамка на икона на арх. Михаил. Пластическата изработка на буквите до голяма степен напомня надписът с името Параскева, а начертанието на буквата М носи категоричната характеристика на палеография от XIII в. Не е изключен и друг вариант, това да е част от надпис с гробничен характер, разположен по извивката на нисък аркосолий, но за това липсват достатъчно убедителни аргументи. Още по-трудно може да се мисли, че надписът е бил ктиторски или патронен, тъй като големината на буквите не е достатъчно голяма, а и развитието му следва арковидна извивка. За това предназначение обаче настояват, както вече казахме, почти всички досегашни изследователи. (Ангелов 1973, 169 – 171, кат. № 3, обр. 3.; Гълъбов 1974, 22; Алексиев 1995, 138; Смядовски 1993, 30; Хаджиев 2000, 228 – 231).

Последният фрагмент, който разглеждаме е разкрит при разкопки през 1959 г. на югоизточната кула от дворцовия комплекс на Царевец (Ангелов 1973, 172 – 173, кат. № 5, обр. 6). Съхранява се в РИМ – Велико Търново под инв. № 6961 – с/ТОМ. Надписът е изпълнен от дребнозърнест бял мрамор и има запазени размери: височина – 10,5 см; ширина – 11 см; дебелина – 4,5 см (**табло I. 3**). Важно е да изтъкнем, че плочата е загладена и полирана от двете страни. На лицевата част има дъговидно извито поле, върху което е изпълнен с релефни букви кирилски текст. Релефното поле е широко 7 см и високо 1 см. Запазени са изцяло и частично шест букви, скулптирани в главно уставно лигатурно писмо. Височината на буквите е 5,2 см, а височината на техния релеф е 0,3 см. Характерът на надписа е трудно да се определи. И. Гълъбов го разчита като: (САМОДРЪЖ)**ЕЦЪ ВСѢ**(М) (БЪЛГАРОМ) (...самодържец всем българом), като го свързва с предишните два фрагмента с имената Михаил и Параскева, считайки че трите надписа са от една плоча, която ознаменува преустройството на дворцовата църква „Св. Параскева“ по времето на цар Михаил Шишман (1323 – 1330) (Гълъбов 1974, 22, 25, бел. 42; Дерменджиев 2001, 192 – 202). Това тълкуване и връзката между трите фрагмента приемат в общи линии всички автори, които разглеждат трите надписа. Според същите изследователи, тази теза се подкрепя и от мраморния капител с монограм на цар Михаил Шишман, открит в същата църква (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 55, обр. 13а, б, 14а, 127, кат. № 2; Вачев 1992, 146 – 151). Единствено С. Смядовски изказва критично мнение по отношение използването и тълкуването на лапидарните надписи от Дворцовата църква и Патриаршията на Царевец (Смядовски 1993, 30).

Действително, наред с множеството формални наглед прилики между трите фрагмента, като дребнозърнест мраморен камък, приблизителни размери, палеографска близост между буквените знаци, изпълнението им във висок релеф и пр., са налице и сериозни различия, които показват, че тези три фрагмента са по-скоро части от три отделни паметника. На първо място това са разликите във височината на буквите, както и в дебелината на плочите. Най-сериозното различие, което не позволява да приемем, че това са части от един и същ надпис е фактът, че докато при фрагментите с имената на Михаил и Параскева буквите са силно сгъстени, с правоъгълно сечение, то при надписа „(САМОДРЪЖ)**ЕЦЪ ВСѢ**(М)...“ буквените знаци са много по-разредени и свободно стоящи, а сечението им е полукръгло (ако не са оронени от времето техните ръбове). Освен това, плочата при последния надпис е прилежно загладена от двете страни, за разлика от другите две части. Обобщавайки, можем да кажем, че разглежданите надписи са с различно съдържание и са от три различни паметника.

Ако следваме логиката на нашата научна литература, и безспорно патриотичните подбуди на авторите, можем да кажем, че свързването на тези три фрагмента в един паметник се възприема като отдавна чакано „доказателство“, за да се „изгради“ поредната история, в случая за ктиторския надпис, свързан с преустройството на дворцовата църква от Михаил Шишман, което е много хубаво, стига да бъде истина. И в крайна сметка съзнателно се достига до положението, в което българската наука узаконява една и съща грешка, повтаряйки я многократно. Понякога „свободната“ интерпретация на сведения от всякакъв характер става така устойчива, че дори изследователи, пряко свързани с проблематиката, механично я повтарят.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Алексиев 1995: Й. Алексиев. Епиграфски паметници от столицата Търнов. – Палеобалканистика и старобългаристика. Първи есенни национални четения „Проф. Иван Гълъбов“. Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“. Велико Търново, 1995, 135 – 146.

Ангелов 1973: Н. Ангелов. Надписи от Двореца на Царевец. – Царевград Търнов, т. 1, 1973, 167 – 196.

Вачев 1992: Х. Вачев. Опит за тълкуване на изображенията върху един капител от Царевец. – Приноси към българската археология, I, София, 1992, 146 – 151.

Георгиева 1967: С. Георгиева. Нови данни за църквата „Св. Петка“ и за джамията на Царевец във Велико Търново. – Археология, 2, 1967, 27 – 31.

Георгиева, Николова, Ангелов 1973: С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектура на Двореца. Архитектурен стил и украса. – В: Царевград Търнов, т.1, София, 1973.

Гълъбов 1975: И. Гълъбов. Средновековна българска кирилска епиграфика през последните 30 години. – Археология, 4, 1975, 13 – 25.

Дерменджиев 2001: Е. Дерменджиев. Строителната периодизация на дворцовата църква в Търновград. – В: Трудове на катедрите по история и богословие на Шуменски университет „Еп. Константин Преславски“, т. 4, Шумен, 2001, 192 – 202.

Миятев 1955: К. Миятев. Една надгробна скулптура от двореца в Търново. – Известия на Археологическия институт, XIX, 1955, 334 – 358.

Миятев 1964: К. Миятев. Царевград Търнов. – Археология, 3, 1964, 7 – 17.

Николова 1968: Я. Николова. Църквата „Св. Параскева“ във Велико Търново. – Известия на Окръжен исторически музей Велико Търново, IV, 1968, 17 – 24.

Смядовски 1993: С. Смядовски. Българска кирилска епиграфика IX – XV в. София, 1993.

Хаджиев 2000: К. Хаджиев. Надпис с името на св. Параскева от дворцовата църква в Търново. – В: Богоспасният Цариград Търнов, Дворцовият площад на Царевец и църквата Св. Параскева (Петка) Търновска. София, 2000, 228 – 231.

ТЕКСТ КЪМ ИЛЮСТРАЦИИТЕ:

Табло I. 1. Част от мраморен надпис с името Параскева, открит в притвора на Дворцовата църква на Царевец, Велико Търново.

Табло I. 2. Част от мраморен надпис с името Михаил, открит в Дворцовия комплекс на Царевец, Велико Търново.

Табло I. 3. Част от мраморен надпис, открит в Дворцовия комплекс на Царевец, Велико Търново.

REPRESENTATIVE STONE INSCRIPTIONS FROM THE PALACE OF TSAREVETS IN VELIKO TARNOVO

Konstantin TOTEV

(Summary)

The author pays attention to three often discussed marble fragments of inscriptions found in the Palace Complex of Tsarevets in Veliko Tarnovo. The reason to reconsider them is due to the fact that gradually in the bibliography uncritically and without reservations the opinion is reinforced that these fragments belong to the same inscription.

As a matter of fact, alongside many seemingly formal similarities between the three fragments, there are also serious differences suggesting that they belong rather to three separate inscriptions. On the one hand, the letters are different in height and the marble slabs – in thickness. However, the most important difference which prevents us from assuming the fragments belong to the same inscription comes with the fact that while the letters on the fragments recording the names of Michael and Paraskeva are rectangular in section, the one containing the phrase of (САМОДРЪЖ)ЕЦЪ ВСѢ(М)... has its letters semi – circular in section.

Furthermore, the slab with last inscription has its both sides carefully smoothed unlike to the other two fragments.

ТАБЛО I

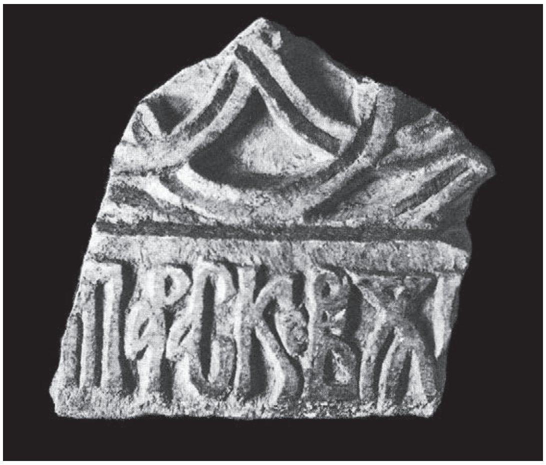

1

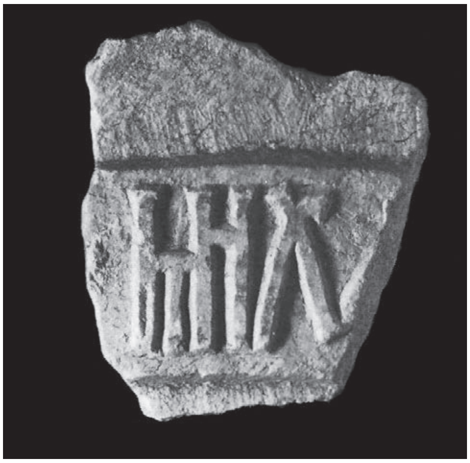

2

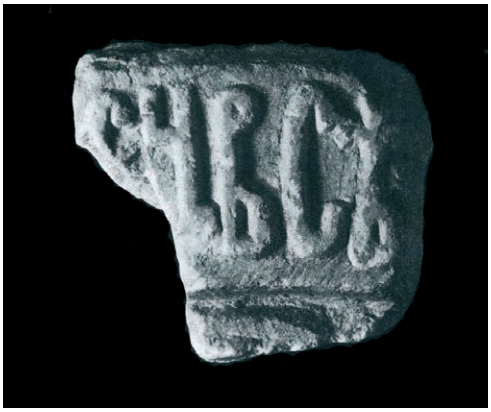

3

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА”

КИРИЛСКИ НАДПИС ЗА ПАТРОНА НА ЦЪРКВАТА В КВ. ВЕСЕЛЧАНИ, ГР. КЪРДЖАЛИ

Коста ХАДЖИЕВ

Надписът е открит при консервационно – реставрационните работи при разкопки във връзка със стенописи на средновековна църква в кв. Веселчани, гр. Кърджали[1].

Текстът е изписан с тънко острие върху стенописна мазилка на северната вътрешна стена в централната част на църквата на 1,90 м. от днешното ниво на пода (**табло I. 1**). Разположен е в три реда и в днешното си състояние заема площ с дължина 0,10 и височина 0,07 м. Буквите са високи от 0,007 до 0,017 м. Част от лявата страна на надписа е унищожена, но пълното възстановяване не представлява трудност. От първи ред се чете ОБРОМИР ПИ, което може да се възстанови като АЗЪ ДОБРОМИР ПИ. Логично е надписът да е започвал със символична инвокация, още повече, че завършва с кръст. От втори ред се е запазило ВЪ СВ ТИ. От шупли в штрукатурата са засегнати малката носовка и И. Унищоженото в този ред може да се възстанови със СА или САХЪ, естествено продължение от първи ред, начало съвсем обичайно за средновековните графити. От трети ред се е запазила изцяло думата ПРОДРОМ и завършващия кръст на надписа. Несъмнено тук е унищожено първото име на светеца IWAНЪ, написано вероятно в съкратената му форма, както е разпространено в средновековието.

След направените допълнения надписът се чете:

+АЗЪ Д]ОБРОМИР ПИ
САХЪ] ВЪ СВАТИ
I_W] ПРОДРОМ +

Палеографските особености на буквите свързват надписа с подобни графити от XIII – XIV в. Буквите са издължени и стеснени, ъглести, изписани грижливо в сравнително прави редове, спускайки се надолу в дясната си част, следвайки естественото движение на ръката на писача. Те са изцяло в реда с изключение на Р, чиято мачта се спуска малко под него. Съкращения и лигатури в запазената част не се срещат. На две места в първи и трети ред при изписването на имената краесловният ер е изпуснат.

В начертанията на буквите **В, Б, О, М, Р, Ъ**, надписът намира пълни аналогии с епиграфски паметници от Североизточна България от втората половина на XIII в. (Маргос 1969, 23 – 24), с графити от Ивановските скални манастири от края на XIII в. (Маргос 1982, 44 – 46). Петлиците на **Б, В, Ъ** са сравнително големи и ъгловати, в някои от тях със закръглена външна страна. **Б** е с удължено горно рамо, което е по-широко от долната част на буквата. Това начертание се разпространява в края на XIII в. и става характерно през XIV в. за ръкописното и епиграфското писмо (Хаджиев 1999, под печат).

Особено интересно е начертанието на **В**. Буквата се среща два пъти в надписа и в двата случая писачът я изписал висока и тясна, хастата ѝ има вид на двойно пречупена линия. Петлиците са триъгълни и в мястото си на събиране не докосват хастата. Горната петлица е по-голяма. Това начертание според Г. Илински (Ильинский 1911, 45) и Е. Ф. Карски (Карский 1979, 182 – 183) е характерно за по-късни паметници и се счита за преходен тип към скорописното начертание на **В**. Мачтата на буквата в горната си част леко завива наляво, което може да се приеме като стремеж за достигане на някои модни начертания, познати от ръкописното и стенописно писмо от края на XIII – началото на XIV в., но в случая това може да бъде и влияние от особеностите на повърхнината за писане.

---

[1] За надписа не се споменава в предварителното съобщение за разкопките, а по-късно и в отделното издание на църквата: Виж: Е. Манова 1962, 1977. За надписа ми бе съобщено от дин Н. Овчаров, за което сърдечно му благодаря.

Д е представена като ъгъл пресечен с права, която излиза съвсем малко извън рамената. Общо буквата е по-ниска от другите и е с къси странични рамена. Това начертание се среща в надписите от Ивановските скални манастири, Ямболския надпис от 1356 г.

И е ниско и широко, пресечната е по средата или по-ниско. Това начертание се приема за ранно, но появата му в по-късни паметници, особено в представители на битовото писмо е често срещано.

Направените до тук наблюдения дават основания, палеографски надписът да се датира втората половина на XIII – началото на XIV в.

В подкрепа на тази датировка се явяват историческите условия в Родопите по това време и стиловите особености на живописта върху която е изписан надписът.

Според археологическите данни църквата е съществувала от X до края на XIV – началото на XV в. Проучванията показват, че през XIII в. тя е била опожарена, а след това възстановена (Манова 1962, 82). По стиловите си особености живописта на църквата от този период намира паралели с тази от Трапезица от Велико Търново, която се датира от втората половина на XIII в. (Димов 1915, 148).

Историческата обстановка през XIII в. в Родопската област позволява да се предположи, че опожаряването на църквата е станало в средата на XIII в. и по-точно в 1256 г., когато областта е арена на непрекъснати конфликти между балканските държави и владетели (Златарски 1972, 141, 219 – 247, 340). От втората половина на този век до средата на XIV в., Родопската област не се споменава в изворите, от което може да се предположи, че тя остава извън обсега на преките военни действия. Най-вероятно възстановяването на църквата и живописта в нея да са станали в настъпилия мирен период.

Съдържанието е съвсем обичайно и се включва в схемата на т. нар. надписи – автографи. Независимо от краткостта си и обичайното си съдържание, надписът дава някои интересни сведения, както за църквата, така и за историята на този край в цялост. Засега той е единственият средновековен кирилски надпис от тази част на Родопите и единственият писмен извор за църквата.

Как може да се тълкува надписът. В славянската епиграфика са известни много случаи, в които съдържанието се свързва с името на светеца изобразен на стенописа. Такива примери намираме в графитите от Киевската църква „Св. София“ (Висоцкий 1976, 34 – 35, 101, 106). Това може да се приеме като пряко писмено послание за отправена молба, или изпълнен ритуал. Като се вземе предвид и отношението на хората от това време към грамотността, като божествено дело и дар, става ясно и струпването на този вид надписи по църквите (Хаджиев 1987, 663 – 667). За разглеждания надпис това не може да се приеме, защото е изписан върху изображението на военен светец.

В други случаи изписването на автографа се свързва с деня на светеца. Такъв пример дава надпис от скалната църква „Господев дол“ в Ивановските скални манастири (Маргос 1982, 49 – 50). Но в този случай ясно се посочва, че действието, т. е. писането е извършено в деня на светеца.

При тук разглеждания надпис става ясно, че писането е извършено някъде, за което категорично говори запазения предлог **ВЪ**. Примерите, които предоставя кирилската епиграфика до най-ново време, не оставят съмнение, че в надписа става въпрос за името на храма, в който Добромир е писал, т.е. „Св. Йоан Продром“.

При разкопките в комплекса около църквата проведени през последните години са открити няколко преизползвани тухлени плочки с издраскан кръст и криптограма I_C X_C И_I К_А[2]. Четирите части на криптограмата са разположени в междурамията на кръста. Наблюдават се незначителни различия в разполагането и изрисуването на кръста и на формулата около него. Графиката на буквите е небрежна. Всички те са намерени при погребения, поставени под главата на починалия, а в един случай на гърдите.

---

[2] Материалите са ми представени от Н. Овчаров, за което му благодаря.

При разкопки в Преслав, Мелник, Анево кале и особено във В. Търново и др. се откриха значително количество такива плочки, издраскани на същия материал и вид[3]. Наблюдават се и някои различия и допълнения към тази формула, но без да се променя основния вид на плочката. Датировката им във всички случаи се отнася най-общо в XIII – XIV в. Вероятно те са изпълнявали ролята на погребални иконки с определена символична функция, свързани с развитието на погребалния обряд през средновековието, с представите на средновековния християнин за задгробния живот, възкресението, страшния съд. Масовостта и еднотипността, разпространението в широки териториални граници през Второто българско царство поставя някои въпроси за развитието и традициите в погребалния обряд през XIII – XIV в. Най-общо може да се каже, че те се срещат предимно при монашески погребения, и са свързани със значението на кръстния знак – символизиращ името на Христос и знак за предохранение, познат още от раннохристиянските паметници, допълнен и подсилен с писмената формула – криптограма, която е свързана с представите за писаното слово като дар от бога и предназначена към него. Надписът от църквата във Веселчани, засега е единствения кирилски епиграфски паметник от Източните Родопи. Графиката на буквите му се свързва с графиката на други паметници от различни краища на България през XIII – XIV в. Това и аналогиите, които се намират в материалите от разкопките, живописта и др. с паметници от Търново и Търновския кръг, говори за ролята на Търново, като единен културен център, който оказва влияние и върху места извън неговата политическа власт. Наред с това, че надписът на Добромир, ни дава името на един значителен средновековен храм, център на значително християнско средище, той доказва и българския характер на населението през това време в Източните Родопи.

---

[3] Сведения за тези паметници съм получил от Д. Овчаров, В. Нешева, В. Вълов, И. Джамбов, Д. Алексиев, за което използвам случая да им благодаря.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Висоцкий 1976: С. Висоцкий. Средневековые надписы Софии Киевской. Киев, 1976.

Димов 1815: В. Димов. Разкопки на Трапезица. – Известия на Българското археологическо дружество, V, 1915, 148 – 160.

Златарски 1972: В. Златарски. История на българската държава през средните векове, т. III. София, 1972.

Ильинский 1911: Г. Ильинский. Грамоты болгарских царей. Москва, 1911.

Карский 1979: Е. Карский. Славянская кирилловская палеография. Москва, 1979.

Манова 1962: Е. Манова. Разкопки на средновековната църква в Кърджали. – Археология, 1962, 3, 75 – 82.

Манова 1977: Е. Манова. Средновековната църква в квартал Веселчани на гр. Кърджали. София, 1977.

Маргос 1969: А. Маргос. За новооткрития старобългарски надпис от Шуменската крепост. – Археология, 1969, 1, 23 – 24.

Маргос 1982: А. Маргос. За надписите свързани с цар Георги I Тертер при с. Иваново, Русенско. – Старобългаристика, 1982, 4, 44 – 50.

Хаджиев 1987: К. Хаджиев. Някои проблеми в тълкуването на надписите графити. – В: Българските земи от древността до създаването на българската държава. Доклади от Втори международен конгрес по българистика. София, 1987, VI, 663 – 667.

Хаджиев 1999: К. Хаджиев. Български датирани епиграфски паметници от Второ българско царство. София, 1999 (под печат).

CYRILLIC INSCRIPTION FOR THE PATRON OF THE CHURCH IN VESELCHANI RESIDENTIAL AREA, KARDZHALI TOWN

Kosta HADZHIEV

(Summary)

The inscription was discovered in the course of conservation – restoration works on the wall paintings in the Medieval church in Veselchani residential area in the town of Kardzhali. The text was incised with a thin blade over the mural coat on the northern inner wall in the central area of the church, 1,90 m above the today's walking level. The inscription reads:

+ АЗЪ Д]ОБРОМИР ПИ
САХЪ] ВЪ СВАТИ
I_W] ПРОДРОМ +

According to the archaeological data the church operated from the 10th to the late 14th – early 15th c. The research reveals that in the 13th c. it was burned and then recovered. Judging from the style features, the paintings in the church from the same period find parallels to the one on Trapezitsa Hill in Veliko Tarnovo which is dating from the second half of the 13th c.

The paleographic features of the letters give us grounds to date the inscription from the second half of the 13th – early 14th c. The historical events in the Rhodope Mountains come also to support such a date as well as the style peculiarities of the murals over which the inscription was engraved. The content of the inscription is quite usual and falls into the scheme of the inscriptions – autographs. So far the inscription from the church in Veselchani appears to be the only one known Cyrillic epigraphic text from the Eastern Rhodopes and also the only one written source about the church itself. The graphics of its letters are linked to the graphics of other epigraphic pieces from different parts of Bulgaria from the 13th – 14th c. This circumstance, as well as the analogies with materials from the excavations and wall paintings from Tarnovo and the Tarnovo Circle, manifests the role of Tarnovo as a unified cultural center that also influenced places outside its political power. Furthermore, the inscription of Dobromir gives us the name of a significant Medieval church, a centre of an important Christian seat and also proves the Bulgarian nature of the population during this age in the Eastern Rhodopes.

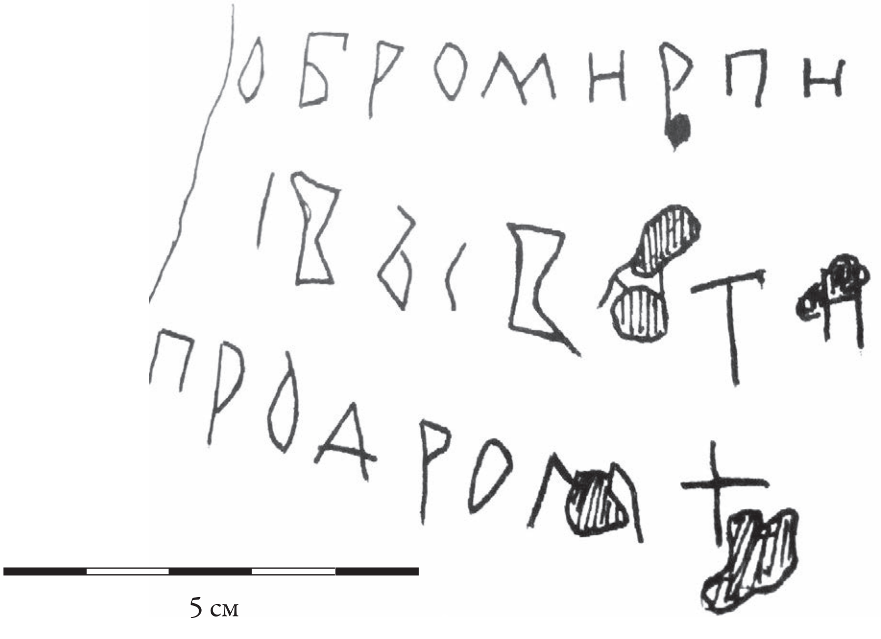

ТАБЛО I. 1

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА”

КЪСНИ ПРАИСТОРИЧЕСКИ КАМЕННИ АНСАМБЛИ ОТ ТАТУЛ

Свобода СИРАКОВА, Радка ЗЛАТЕВА-УЗУНОВА

Проучванията на територията на Татул датират още от миналия век. Цялостното археологическо изследване приключва през 2007 година. Общата хронология на обекта Татул обхваща периодите, датиращи от халколита до римската епоха. Най-ранните дати на археологическите материали от Татул попадат във финала на V и самото начало на IV хил. пр. Хр., а серията завършва с материали от самия край на II хил. пр. Хр. и първите векове на I хил. пр. Хр. Абсолютната хронология на ранните фази от живота на Татул е базирана на резултатите от радиокарбонни анализи, извършени в Лион и Глазгоу. Пробите са взети от пластове, които на базата на типичната си керамика са отнесени към късния халколит и бронзовата епоха. Предмет на настоящата статия е част от цялостното изследване на обекта Татул, което обхваща каменните ансамбли, разкрити по време на разкопките и се отнасят към периода на халколита и бронзовата епоха. Това са предимно материали, разкрити в последния период на разкопките (Лещаков 2016 под печат).

Кремъчен халколитен ансамбъл от Татул.

Ядра и подготвителни форми (28).

Кремъчни късове и отломъци със следи от ядруване (9).

Тази група находки обединява всички кремъчни конкреции, късове от тях и масивни отломъци със следи от ядруване и имат пряка връзка с технологичния процес за изработка на ядра. В по-голямата си част това са конкреции с „неорганизирани“ удари, целящи сваляне на кората или „търсене“ на възможност за ситуиране на ударна площадка или отломъчна, без да са осъществени следващите технологични процеси. Резигнацията в повечето случаи се дължи на пукнатини в кремъчната маса или на

технологични групи	**брой**	**%**
ядра + подготвителни форми	28	6.9
отломъци и фрагменти	272	67.0
пластини и фрагменти	51	12.6
пластинки	11	2.7
ретуширани форми	25	6.2
таблет	2	0.5
гребеняк	1	0.2
чукалка, гладилка	3	0.7
неопределяеми фрагменти	13	3.2
Общо	**406**	**100.0**

Таблица 1. Генерална структура на халколитния каменен ансамбъл – Татул.

неуспешни удари. Конкрециите са предимно в неправилни форми, със средни размери и със следи от тестване на суровината. Следи от ядруване най-често се срещат върху кремъчни късове или фрагменти от тях, върху цели конкреции и върху масивни отломъци. В по-голямата си част кремъчните късове са покрити с кора. Към тази категория спадат един каменен фрагмент и четири броя валуни със следи от опити за подготовка на ядра. На два от валуните се установяват следи от подготовка на гребени.

Праядра (5).

Три от екземплярите са фрагменти от конкреции с частично запазена кора, като в един от случаите може да се установи подготовка на ударна площадка. Другите два екземпляра са върху огромни отломъци с подготвени гребени на един от страничните ръбове.

Ядра (14).

Тринадесет от ядрата в ансамбъла са за еднопосочен дебитаж и само едно от ядрата е със сменена ориентация. Само две от тях са оформени върху отломъци, останалите върху конкреции. Сред ядрата се забелязва голямо разнообразие по отношение на получаване на полуфабрикати и се разпределят по следния начин:

- **четири** от ядрата са за пластини (**табло. II, 1**), като едното е върху отломък (**табло. IV, 3**)
- **две** са за отломъци (**табло. II, 3**)
- **четири** ядра, от които едно за отломъчета и отломъци и три за отломъчета и пластинки – (**табло. IV, 4**), като едното от тях със следи от опити за оформяне на едностранен гребен, с оформена ударна площадка и следи от кора във върховата част (**табло. III, 4**)
- **едно** ядро за пластинки – (**табло. I, 4**)
- **едно** ядро върху огромен отломък, за отломъци и със следи от опити за оформяне на гребен на един от страничните ръбове (**табло. I, 1**)
- **ядро за еднопосочен дебитаж** върху отломък, за отломъчета с гребен оформен със зъбчат ретуш на един от страничните ръбове. Може да се интерпретира и като опит за оформяне на чело на стъргалка (**табло. II, 5**)
- **единственото ядро със сменена ориентация** е върху кремъчна конкреция, за отломъци, с тесни, допиращи се отломъчни и със следи от опити за подготовка на страничните повърхности (**табло. IV, 1**)

Характеристика на ядрата:

- **ударни площадки** – ударните площадки на шест от екземплярите са оформени с един удар, докато площадките на останалите ядра са оформени с повече от един удар
- **отломъчните** в по-голямата си част са разположени на широката страна на отломъка или конкрецията
- част от ядрата са с оформени странични **повърхности и върхови части**
- само четири екземпляри са със **следи от кора** във върховата или тилната части
- пет от ядрата са с подготвени **едностранни гребени** в тилната част
- **метричните параметри** на ядрата се движат в следните граници; дължини между 2,0 – 5,0 см; ширините варират между 3,0 – 6,0 см, а дебелините са в границите на 1,0 – 2,5 см

Чукалки и гладилки (3).

Единствената изследвана чукалка е върху валун със следи от използване. В ансамбъла присъстват и две гладилки, като едната е върху валун и е във формата на тесличка, а другата е фрагмент от гладилка, изработена от кварцов камък, с ясно изразени следи от употреба.

Продукти на дебитажа.

Общият брой на продуктите на дебитажа от кремъчната колекция Татул е 350 екземпляра и обхваща следните категории: цели отломъци; фрагменти от отломъци; пластини и фрагменти от тях; пластинки, характерни отломъци свързани с технологическия процес за получаване на полуфабрикати (два таблета и един едностранен гребен) и неопределяеми фрагменти.

Пластини (51).

Двадесет и седем от пластините са цели, а останалите фрагменти, които се разпределят по следния начин: тринадесет основни, десет средни и само един върхов. Петнадесет от пластините са с макроскопски различими следи от използване – излъсквания и утилизационни ретуши.

Пластините са от еднопосочни ядра и пре-

продукти на дебитажа	**брой**	**%**
пластини	27	7,7
фрагменти от пластини	24	6,9
пластинки	11	3,2
цели отломъци	186	53,1
фрагменти отломъци	86	24,6
неопредел. фрагменти	13	3,7
таблет	2	0,5
гребеняк	1	0.3
Общо	**350**	**100,0**

Таблица 2. Разпределение на продуктите на дебитажа в халколитния ансамбъл Татул.

дължина в мм			**ширина в мм**			**дебелина в мм**		
клас	брой	%	клас	брой	%	клас	брой	%
<50	2	7.4	<20	1	3.7	<5	4	14.9
50-59	12	44.4	20-29	16	59.2	5-7	13	48.1
60-69	9	33.4	30-40	8	29.7	8-10	7	25.9
70-80	3	11.1	>40	2	7.4	>10	3	11.1
>80	1	3.7					-	
общо	27	100.0		27	100.0		27	100.0

Таблица 3. Метрични параметри на пластините от халколитния ансамбъл от Татул.

обладаващата част от тях са с неправилни успоредни или трапецовидни към върха странични ръбове.

Най-често срещани са екземплярите с триъгълни напречни сечения, следвани от мултифасетните. Трапецовидните сечения се срещат рядко сред екземплярите от този кремъчен ансамбъл. Сред надлъжните профили на пластините доминират правите. Останалите видове надлъжни профили на изследваните пластини, като S – овидните и конвексните са малобройни. В по-голямата си част основите (табл. 5) на пластините, са линейни или оформени с един удар, докато подготвените и натуралните са представени по-слабо. Четири от артефактите са с двустенни, а два от екземплярите са с фасетирани основи. Ъглите при основите на пластините се движат в рамките между 90-110^0.

От изследванията на метричните параметри на пластините (табл. 3) се забелязва, че дължините им се колебаят между 50 – 80 мм и могат да се обединят в три различни категории. Най-висока е фреквенцията на пластините с дължини между 50 – 59 (44,4%), следвани от тези с дължини между 60 – 69 мм (33,4%). Останалите категории са слабо представени. Ширините на пластините са предимно в границите между 20 – 40 мм, като най-висока е фреквенцията на екземплярите със ширина между 20 – 29 мм, докато дебелините им се вместват в класа между 5 – 10 мм, а само три екземпляра са с дебелини над 10 мм.

Сред фрагментите от пластини преобладават основните, които главно са линейни или оформени с един удар. Всички фрагменти от пластини са от еднопосочни ядра.

При изследването на дорзалните повърхности на артефактите се установи, че в по-голямата си част пластините са от еднопосочни ядра без кора, в напреднала фаза на експлоатация. Върху част от дорзалните повърхности на пластините се забелязват следи от латерално запазена кора.

Пластинки (11).

Осем от пластинките са цели, един върхов и два основни фрагмента. Пластинките са с прави странични ръбове, с триъгълни или трапецовидни сечения и прави профили. Пластинките са отделени от еднопосочни ядра в напреднала фаза на експлоатация. Запазените основи най-често са линейни.

Отломъци (272).

Сред изследваните отломъци 186 са цели и 86 фрагменти от тях. Въз основа на метричните критерии бяха разделени на няколко подгрупи или класове, които са представени в табл. 4.

Анализът показва, че най-висока е фреквенцията на отломъците с дължини между 20 – 40 мм, което представлява 51.6 % от всички изследвани отломъци. Сред останалите класове преобладават малките отломъци под 20 мм, които се свързват обикновено с допълнителната обработка на полуфабрикатите, т.е. от ретуширането им. Интересно е да се обърне внимание също на отломъците, включени в групата над 70 мм. Тук присъстват два екземпляра с дължини около 80 и около 110 мм, което не е характерно за ансамбъла. Общо може да се каже, че в изследваната кремъчна колекция преобладават преди всичко средни по размери отломъци. В по-голямата си част отломъците са с овална, правоъгълна или неправилна форма. Най-висока е фреквенцията на отломъците без корово покритие, с мултифасетни напречни сечения, следвани от тези с триъгълни такива. Другите варианти се срещат рядко. Преобладават отломъците с прави и конвексни надлъжни профили, докато S-овидните са спорадични.

Широчините на отломъците се обединяват в 7 групи (табл. 4), като най-висока е фреквенцията в категориите между 20 – 40 мм, които съставляват 66.7 % от отломъците. Въз основа на дебелините на отломъците бяха създадени 6 категории (табл. 4), като най-висока е фреквенцията на отломъците със ширини между 10 – 15, 15 – 20 и 5 – 10 мм, които представляват около 80% от изследваните артефакти.

Сред основите на отломъците най-често се срещат тези с подготвени с един удар, което несъмнено свидетелства за факта, че тези полуфабрикати са добивани от ядра в напреднала фаза на подготовка или от тяхната реновация. Следваща група образуват отломъците с линейни основи, следвани от отломъците с фасетирани такива, което несъмнено е доказателство за съществуване на ядра, чиито ударни площадки са оформени с повече от един удар. В повечето случаи ъглите между отломъчната и ударната площадка варират от 90^0 до 100^0.

Фрагменти от отломъци (86).

При анализа на фрагменти от продуктите на дебитажа се прилагат някои основни критерии като:

- запазена част от отломъка
- корово покритие и
- начин на оформяне на основите на фрагментите със запазени такива.

Въз основа на първия критерий фрагментите се разделят на: върхови, представени от 21 екземпляри; средни – от 36 броя и 13 основни фрагмента. Най-многобройна е групата на средните фрагменти, които вероятно специално са пречупвани с цел използването им като състав на друг вид оръдие. Всички фрагменти са от еднопосочни ядра и без следи от кора. Най-ниска е фреквенцията на фрагментите със запазени основи, които се разпределят по следния начин: осем от тях са подготвени, три са линейни, една е фасетирана и една е натурална.

Характерни отломъци (3).

В ансамбъла присъстват няколко артефакта, които несъмнено са свързани с технологическа-

дължина в мм			ширина в мм			дебелина в мм		
клас	брой	%	клас	брой	%	клас	брой	%
<20	29	15.6	<20	11	5.9	<5	6	3.2
20-30	51	27.4	20-30	46	24.7	5-10	38	20.4
30-40	45	24.2	30-40	78	42.0	10-15	67	36.1
40-50	24	12.9	40-50	32	17.2	15-20	44	23.6
50-60	7	3.8	50-60	10	5.4	20-25	24	12.9
60-70	5	2.7	60-70	6	3.2	>25	7	3.8
>70	25	13.4	>70	3	1.6	-	-	
общо	186	100.0		186	100.0		186	100.0

Таблица 4. Метрични параметри на отломъците в халколитния ансамбъл от Татул.

видове основи	**пластини брой**	**%**	**отломъци брой**	**%**
подготвени	9	22.5	69	34.7
фасетирани	2	5.0	27	13.6
натурални	3	7.5	23	11.6
двустенни	4	10.0	14	7.0
линейни	19	47.5	55	27.6
повредени	3	7.5	11	5.5
общо	**40**	**100.0**	**199**	

Таблица 5. Разпределение на видовете основи при пластините и отломъците от каменния халколитен ансамбъл от Татул.

та обработка на ядрата. Тези отломъци, условно наречени характерни, носят следи от разширяването на отломъчната площадка – едностранен гребеняк (**табло. I, 5**) и два отломъка от поправката на ъгъла между отломъчната и ударната площадка – таблети (**табло. III, 1**).

От направения анализ на продуктите на дебитажа в този ансамбъл могат да се набележат следните закономерности:

- отломъците и пластините са от ядра с еднопосочен дебитаж;
- най-висока е фреквенцията на отломъците и пластините без корово покритие на дорзалните повърхности;
- около 15% от дебитажа е със следи от кора, разположена преди всичко латерално на дорзалните им повърхности, но спорадично се срещат и с кора във върховете и при основата части;
- минимална част от групата на отломъците и фрагментите от тях са със следи, доказващи съществуването и на друг вид ядруване, т.е. добиване на дебитаж от ядра със сменена ориентация и от двупосочни такива.
- наличието на голямо количество отломъци без кора в разглеждания ансамбъл довежда до извода, че е твърде вероятно първичната обработка на конкрециите и ядрата да се е извършвала извън територията на жилищата (?), а на място са били донасяни готови полуфабрикати за допълнителната им обработка – ретуширане. С това се обяснява и голямото количество ретуширани отломъци в ансамбъла.

Неопределяеми фрагменти (13).

Към тази категория отнасяме всички находки, които не се вместват в останалите типологически групи. Това са фрагменти, за които не може да се определи със сигурност дали принадлежат към категорията фрагменти от отломъци или от пластини. Обикновено са в неправилна или в неопределяема форма и несъмнено носят следи от интенционална обработка, но е трудно да се определи мястото им в технологичния процес.

Ретуширани форми (25).

Ретушираните форми са сравнително слабо представени в ансамбъла и съставляват 6.2 % от всички артефакти в него. Трябва да се подчертае също, че типологическото разнообразие не е особено богато и се свежда само до следните групи: стъргалки, ретуширани отломъци и ретуширани пластини. Сред тях най-висока е фреквенцията на ретушираните отломъци.

Стъргалки (4).

Три от стъргалките са върху отломъци, а една върху пластина. Дъговидните чела на стъргалките са оформени предимно със стръмни и полустръмни ретуши (**табло. I, 2**). Един от артефактите е с полустръмен назъбващ ретуш на един от страничните ръбове (табло. II, 2).

Ретуширани пластини (3).

Едната е цяла пластина със стръмен/полустръмен назъбващ ретуш на един от страничните ръбове и с латерално запазена кора (**табло. II, 4**). Другите два екземпляра са основни фрагменти от пластини с полустръмен назъбващ ретуш на един от страничните ръбове и полустръмен от долната страна на срещуположния ръб.

Стъргала (1).

Стъргалото е оформено върху отломък с назъбващ/стръмен/дълбок ретуш на страничния ръб (**табло. II, 6**).

Пластини с надлъжно затъпяване (1).

Единствената пластина с надлъжно затъпяване е оформена със стръмен, полустръмен ретуш на един от страничните ръбове в частта при основата (**табло. III, 2**).

Ретуширани отломъци (16).

Според вида, характеристиката и разположението на ретушите, отломъците могат да се разпределят по следния начин:

- отломъци с полустръмен и стръмен ретуш на единия, по-рядко на двата странични ръба.
- част от отломъците са с нерегулярни назъбващи/стръмни приръбести ретуши на околния ръб (**табло. I, 3**).
- два от екземплярите са с полустръмни назъбващи ретуши на напречния ръб от долната страна (**табло. IV, 2**), а единият от тях, който представлява огромен отломък, е с ретуш и от горната страна (**табло. V, 1**)
- един от екземплярите представлява масивен отломък, който може да се интерпретира по два начина: а. вероятно опит за оформяне на стъргалка във върховата част и зъбчат ретуш на един страничен ръб; б. опит за оформяне на еднопосочно ядро (**табло. III, 3**). Най-често срещани са отломъците с нерегулярни полустръмни и полустръмни/назъбващи ретуши. Те са обикновено еднолатерални на дорзалните повърхности, но се срещат също алтернационни билатерални, както на дорзалните, така и напречно на върховите повърхности.

Характеристиката на халколитния ансамбъл би могла да се опише по следния начин:

- в състава на халколитния ансамбъл влизат 9 екземпляра от групата на подготвителните форми за ядра, които в по-голямата си част представляват конкреции или късове от тях в неправилна форма. Срещат се също масивни отломъци, върху които са били оформяни ядра. Технико-типологическият анализ установи, че ядрата представляват около 3.5 % от общия състав на ансамбъла и са главно за добиване на еднопосочен дебитаж. Ударните площадки на ядрата са били оформяни главно с един удар, а по-рядко са натурални или фасетирани. Отломъчните на ядрата са разположени основно на широката страна на полуфабрикатите или конкрециите и са с подготвени странични повърхности и върхови части. Доминираща част от ядрата са със следи от подготовка на едностранен гребен в тилната част. Метричните параметри на ядрата се движат в граници между 2,0 – 5,0 см за дължини, докато ширините варират между 3,0 – 6,0 см, а дебелините са в границите на 1,0 – 2,5 см.

- анализът на състава на ансамбъла установи висока фреквенция на отломъците и фрагментите от тях, които съставляват около 70% от общия дебитаж. Параметрите на отломъците по размери се съсредоточават главно в класовете 20 – 40 см за дължини, а така също и за широчини. Това предполага, че отломъците са предимно в квадратна, неправилна или овална форма. Отломъците са главно без корово покритие, в по-голямата си част са с прави и конвексни надлъжни профили. Преобладават подготвени с един удар основи.

- пластините и фрагментите от тях представляват малка част от дебитажа. В ансамбъла пластините най-често са с дивергентни ръбове, с триъгълни сечения, с прави профили и линейни основи. Стойностите на дължините на пластините са в границите 50 – 60 мм, а на ширините 15 – 25 мм и дебелини 5 – 10 мм.

- в състава на ансамбъла има само 11 пластинки и представляват 2,7 % от всички артефакти. Пластинките са от еднопосочни ядра и са с трапецовидни сечения, прави профили и най-често с линейни основи.

- характеристиката на структурата на изследвания кремъчен ансамбъл подсказва оформяне на мнение, гравитиращо около тезата за слабо типологическо разнообразие. Най-висока е фреквенцията на отломъците с нерегулярни назъбващи, на места полустръмни и приръбести ретуши. В ансамбъла, освен ретушираните отломъци, се откриват също и стъргалки. Те са върху отломъци с дъговидни чела, оформени предимно със стръмни и полустръмни ретуши, в някои случаи са изработени с лющников ретуш на вентралните повърхности в областта на челото. Подобен вид стъргалки могат да се сравнят със синхронни материали от обекти в Горнотракийската низина (Sirakov, Tsonev 2001; Sirakova, Zlateva-Uzunova 2009), както и с ансамбли от други обекти в района на Родопите (Zlateva-Uzunova 2004) като: Адата (Zlateva-Uzunova, Kurchatov 2005), Юмрук и Керез кая (Златева-Узунова 2012a), Долна дрянка, пещера

Калето (Златева-Узунова 2012 б). Останалите типове оръдия са слабо представени и са: едно стъргало с назъбващ/стръмен/дълбок ретуш на страничния ръб; една пластина със затъпяване със стръмен, полустръмен ретуш на един от ръбовете в частта при основата и три ретуширни пластини със стръмен/полустръмен назъбващ ретуш на един от страничните ръбове. Тази характеристика на ретушираните форми свидетелства за ниска специализация в производството на различни типове оръдия, което е характерен белег за работилници, вероятно за производство на полуфабрикати.

Каменен ансамбъл от Бронзовата епоха – Татул.

Кремъчният ансамбъл от Бронзовата епоха от Татул се състои от 156 екземпляра, които се разпределят по следния начин: групата на късовете със следи от ядруване, подготвителни форми (праядра) и ядрата се състои от 17 екземпляра (10.9%); друга група представляват продуктите на дебитажа (отломъци, пластини и пластинки), които са 128 броя (81.7%) и групата на ретушираните форми – най-малобройна – само 9 екземпляра (5.7%). В този ансамбъл гладилките са само 2 (1.3%).

Кремъчни късове, отломъци и валуни със следи от ядруване (7).

В тази група са включени четири кремъчни конкреции и един каменен къс със следи от няколко хаотични и неуспешни удара, вероятно с опити за тестване и ситуиране на отломъчна или ударна площадка. Тук спадат и два фрагмента от валуни, с опити за изтъняване на една от повърхностите.

Праядра (4).

Едно от праядрята е оформено върху масивен отломък със следи от първоначално подготвяне на отломъчната. Останалите праядра са върху валуни (едно върху фрагмент от валун) с ясна тенденция за оформяне на едностранни гребени, целящи увеличаване площта на отломъчната.

Ядра (6).

Всички ядра са за добиване на еднопосочен дебитаж. Едно от ядрата е фрагмент със запазен гребен в тилната част. Един несполучлив удар довежда до фрагментирането на ядрото. Три от останалите ядра са върху конкреции. Едното от тях е мини ядърце за отломъчета със следи от кора във върховата и на една от страничните повърхности. Ударната площадка е оформена с един удар, а отломъчната е разположена в широката част на конкрецията.

Едно от ядрата е за пластини и е оформено върху пластина или отломък. В този случай основата на полуфабриката е използвана за ударна площадка, оформена с един удар. Забелязват се следи от опити за оформяне на едностранни гребени на страничните ръбове (**табло. VI, 3**). Едно от ядрата е върху отломък и е за отломъци със следи от опити за оформяне на гребен на един от страничните ръбове и запазена кора във върховата част и на една от страничните повърхности (**табло. VI, 2**).

Ядрата от този ансамбъл, макар и малобройни са характерни за дадения период. Те са оформени главно върху кремъчни конкреции, порядко върху отломъци или пластини (**табло. VI, 4**). Ударните площадки на всички изследвани ядра са оформени с един удар, а отломъчните са

технологични групи:	**брой**	**%**
ядра+подготвителни форми	17	10.9
отломъци и фрагменти	99	63.5
пластини и фрагменти	16	10.2
пластинки	3	2.0
ретуширани форми	9	5.7
таблет	3	2.0
гребеняк	1	0.6
гладилки	2	1.3
неопределяеми фрагменти	6	3.8
Общо	**156**	**100.0**

Таблица 6. Генерална структура на кремъчния ансамбъл от бронзовата епоха – Татул.

продукти на дебитажа	**брой**	**%**
пластини	3	2.3
фрагменти от пластини	13	10.2
пластинки	3	2.3
цели отломъци	71	55.5
фрагменти отломъци	28	21.9
неопределяеми фрагменти	6	4.7
таблети	3	2.3
гребеняци	1	0.8
Общо	**128**	**100.0**

Таблица 7. Разпределение на продуктите на дебитажа в каменния ансамбъл от късния бронз от Татул.

дължина в мм			ширина в мм			дебелина в мм		
клас	**брой**	**%**	**Клас**	**брой**	**%**	**клас**	**брой**	**%**
<20	4	5.6	<20	3	4.2	<5	4	5.6
20-30	5	7.0	20-30	8	11.3	5-10	11	15.5
30-40	44	62.0	30-40	31	43.7	10-15	41	57.7
40-50	9	12.7	40-50	22	31.0	15-20	9	12.7
50-60	6	8.5	50-60	5	7.0	20-25	6	8.5
>60	3	4.2	>70	2	2.8	-	-	
общо	**71**	**100.0**		**71**	**100.0**		**71**	**100.0**

Таблица 8. Метрични параметри на отломъците в каменния ансамбъл от късния бронз от Татул.

разположени предимно на широката страна на полуфабриката. Почти всички екземпляри са със следи от подготовка на едностранен гребен в тилната част или на страничните повърхности.

Гладилки (2).

Гладилките са оформени върху валуни. Едната от тях би могла да се интерпретира като точилка.

Продукти на дебитажа (128).

Общият брой на продуктите на дебитажа от кремъчната колекция от късния бронз от Татул е 128 екземпляра и обхваща следните категории: цели и фрагменти от отломъци; пластини и фрагменти от тях; пластинки, характерни форми, свързани с технологическия процес за получаване на полуфабрикати, които са три таблета и един едностранен гребеняк и неопределяеми фрагменти.

Отломъци (99).

От общия брой на отломъците 28 екземпляра са фрагменти от тях. Въз основа на метричните критерии бяха разделени на няколко подгрупи или класове, които са представени в табл. № 8.

От направения метричен анализ на целите отломъци (71 бр.), може категорично да се заключи, че най-висока е фреквенцията на отломъците с дължини между 30 и 40 мм, което представлява 62% от всички изследвани отломъци. Останалите класове варират между 4 % и 8 % и са представени почти по равно. Изключение се забелязва при отломъците в категорията дължини между 40 и 50 мм, която е представена само от 9 екземпляра. Интересно е да се отбележи, че почти по равно са представени малките отломъци и тези над 60 мм. От метричния анализ се установява, че за ансамбъла най-характерните са средните отломъци. Те са без корово покритие, предимно с овална форма и с прави и конвексни надлъжни профили.

Параметрите на ширините на отломъците варират между 20 и 70 мм. Могат да се обединят в шест категории. Най-голяма е наситеността на отломъците с ширини между 30 – 50 мм, което съставлява около 75% от всички изследвани екземпляри. Останалите класове са сравнително слабо представени.

Въз основа на дебелините на отломъците бяха създадени пет категории. Най-висока е фреквенцията на отломъците с дебелина 10 – 15 мм, което представлява около 60% от артефактите. Следваща група представляват отломъците с дебелина между 5 – 10 мм, които са около 16 %.

Фрагменти от отломъци (28).

По принцип при анализ на фрагментите от продуктите на дебитажа се прилагат следните критерии:

- запазена част от отломъка или пластината
- корово покритие и
- начин на оформяне на основите на фрагментите

Въз основа на първия критерий фрагментите са: върхови, представени от 10 екземпляра; средни – същият брой (10), и основни – 8 екземпляра. Основите са предимно подготвени. Всички фрагменти са без корово покритие на дорзалните повърхности и са от еднопосочни ядра.

Неопределяеми фрагменти (6).

Към тази категория са включени всички фрагменти, които не могат да се определят със сигурност към коя технологическа група се отнасят. Обикновено са в неправилна форма и несъмнено носят следи от интенционална обработка и са продукти на дебитажа.

Характерни отломъци (4).

В ансамбъла присъстват отломъци, свързани с обработката на ядрата с цел получаване на полуфабрикати. Откритите отломъци са един едностранен гребеняк и три таблета със следи от поправката на отломъчната и ъгъла между отломъчната и ударната площадка.

Пластини (16).

Общият брой на пластините е 16, от които само три са цели, а останалите са фрагменти, които се разпределят по следния начин: пет основни, пет средни и три върхови. Пластините са от ядра с еднопосочен дебитаж и преобладаващата част от тях са с нерегулярни странични ръбове и трапецовидни към върха. Най-често срещани са екземплярите с триъгълни напречни сечения. Сред надлъжните профили на пластините доминират правите. Основите на пластините са разпределени по следния начин: четири са подготвени, две са фасетирани и две основи са линейни.

Трите цели пластини са с различни дължини – едната е над 60 мм, а другите две са с дължини между 30 – 50 мм.

Пластинки (3).

Пластинките са с прави странични ръбове, с триъгълни сечения и прави профили. Пластинките са отделени от еднопосочни ядра. Запазените основи са линейни.

Ретуширани форми (9).

Ретушираните форми в този ансамбъл се свеждат типологически само до категорията ретуширани отломъци, които са следните:

- два отломъка – един масивен и един малък с нерегулярен частично алтернативен полустръмен леко назъбващ приръбест ретуш на околния ръб
- два отломъка с нерегулярен полустръмен назъбващ ретуш на един от страничните ръбове от долната страна
- един – с назъбващ приръбест ретуш на околния ръб с латерално запазена кора
- един – с нерегулярен полустръмен ретуш на напречния ръб от долната страна
- един – с нерегулярен приръбест ретуш на един страничен ръб
- един отломък или пластина със стръмен затъпяващ ретуш на един от страничните ръбове (**табло. VI, 1**)
- вероятно форма за връх (?)

При изследване параметрите на ретушираните отломъци се установи, че дължините им се движат в рамките между 1.8 – 5.5 см; ширините между 1.8 – 3.8, а дебелините варират между 0.5 – 0.9 см. Само два екземпляра са с дебелина 1.6 см. Основите на ретушираните артефакти са представени по следния начин: пет – с подготвени и два с линейни основи.

Каменният ансамбъл от късната бронзова епоха от Татул притежава следната характеристика:

- в ансамбъла се разкриват четири праядра, като част от тях са със следи от едностранни гребени. Ядрата са за еднопосочен дебитаж, оформени главно върху кремъчни конкреции, по-рядко върху отломъци или пластини, ударните площадки са оформени с един удар, а отломъчните са разположени предимно на широката страна на полуфабриката.

- анализът на състава на ансамбъла показа висока фреквенция на отломъците и фрагментите от тях, които съставляват почти 70% от общия дебитаж. Забелязва се най-силно присъствие на отломъците с дължини между 30 – 40 мм, което е 62% от всички изследвани отломъци. Тези параметри на отломъците ги характеризират като средни по размери, без корово покритие, предимно с овална форма и с прави и конвексни надлъжни профили.

- броят на пластините, техните фрагменти и пластинките в този ансамбъл представляват около 15% от общия брой на ансамбъла. Пластините са от ядра с еднопосочен дебитаж, с не- регулярни странични ръбове, трапецовидни към върха, с триъгълни напречни сечения и прави надлъжни профили. Основите на пластините са предимно подготвени и са с дължини между 30 – 50 мм. Пластинките са отделени от еднопосочни ядра и са с линейни основи.

- ретушираните форми се свеждат единствено и само до ретуширани отломъци, които съставляват минимална част (близо 6%) от общия брой на ансамбъла. Ретушите на отломъците са предимно нерегулярни, назъбващи, полустръмни, обхващащи главно един от страничните ръбове. Сред ретушираните форми присъства един фрагмент, наподобяващ форма за връх.

- характеристиките на ядрата и на продуктите на дебитажа – отломъци и пластини, подсказват получаване на полуфабрикати от еднопосочни ядра, в малки серии, със средни до малки размери. Производството на отломъци е предопределено в голяма степен от качеството на суровините и техниките на обработка. Предвид наличието на оскъдно количество отломъци под 15 мм (люспи) и отломъци от подготовка и поправка на ядрата, може да се предположи, че някои етапи от производството са били осъществявани в рамките на обекта.

Стратиграфски наблюдения

Общата площ, на която са били разчистени халколитни структури, не надхвърля 50 кв. м. Средната дебелина на пласта от халколита е ок. 0,30 – 0,40 м в кв. Е3-F3 е достигната дълбочина 391,65/391,60 и се разкрива материковата скала. Кафяв седимент, примесен с дребни чакъли и фрагменти от стенна мазилка, покрива стерилната каменна основа. На места са регистрирани вторично горели кости от животни, както и дребни или единични по-големи каменни блокове. Над този седимент залягат силно горелите деструкции на една голяма постройка (ориентирана с дългата си ос в посока приблизително североизток-югозапад). Непосредствено над нейните деструкции има тънка прослойка от сравнително рохкав кафяв седимент, примесен с керамични фрагменти и голямо количество животински кости, както и един хромел. Част от материалите са вторично горели. Пластът е запечатан от друга стерилна прослойка, близка по цвят и структура на онази, която е под халколитния пласт (Лещаков, 2016).

Въз основа на хоризонталната планиграфия се установява, че халколитният кремъчен материал е съсредоточен главно в квадрат F4 и представлява 62,5% от всички разкрити материали на тази дълбочина. Сравнително висока фреквенция се очертава също в квадратите Д5-Е5, където се разкриват най-голямото количество праядра. В останалите квадрати се очертават две групи съсредоточаване на находки: първа – с процентно присъствие вариращо между 0.5 – 2.0 % , и втора група, гравитираща между 4.0% – 6.0%. От друга страна се забелязва, че само отломъците са представени във всички квадрати. Ретушираните форми и пластините са представени също в по-голямата част от квадратите. Останалите находки се разкриват спорадично в различните части на квадратите.

Проучената площ на пласта от Бронзовата епоха обхваща около 300 кв.м с дебелина около 2,50 метра. Стратиграфските наблюдения се базират основно на профилите, получени в кв. F4 на огнище № 20 и тяхната стратиграфска позиция. В квадрата от дълбочина 391,90 до 391,85 – седиментът е с кафяв цвят, фин и хомогенен, с ниска концентрация на дребни въглени. В този квадрат на дълбочина 392,30 – 392,25 са взети проби С14 за датиране. Особеност на културния пласт от Бронзовата епоха е липсата на строителни (архитектурни) хоризонти или периоди, т.е. липсва стратиграфската особеност, характерна за селищата. В този пласт се разкриват три нива на заселване (Ле-

квадрат/артефакти	**Д5-Е5**	**Е4**	**G4**	**F3**	**F5**	**F4**	**F4-G4**	**B9**	**общо**	**%**
ядра	2	-	-	1	2	8	-	1	14	3,4
праядра+ подг. ф-ми	5	1	-	1	2	4	-	1	14	3,4
отломъци	57	16	-	14	1	179	5	-	272	67,1
пластини	10	1	1	3	-	35	1	-	51	12,6
рет. форми	11	1	1	-	-	12	-	-	25	6,2
пластинки	6	-	-	-	-	5	-	-	11	2,7
гладилка +чукалка	1	-	-	-	1	1	-	-	3	0,7
фрагменти	3	-	-	2	-	8	-	-	13	3,2
таблети	1	-	-	-	-	1	-	-	2	0,5
гребени	-	-	-	-	-	1	-	-	1	0,2
общо	**96**	**19**	**2**	**21**	**6**	**254**	**6**	**2**	**406**	
%	**23.6**	**4,7**	**0,5**	**5,2**	**1,5**	**62,5**	**1,5**	**0,5**	**-**	**100**

Таблица 9. Татул. Разпределение на типове кремъчни артефакти по квадрати в каменния халколитен ансамбъл.

щаков 2016; Овчаров, Лещаков, Димитров, Коджаманова 2008).

Най-горното ниво огнища са регистрирани сред дебел горял пласт с много пепел и въглени. Под този седимент следва кафяв пласт, характерен за Бронзовата епоха. Подобна ситуация може да се проследи в квадрати Е5 и D5. Подобен пласт е локализиран и при други паметници в Източните Родопи от същата епоха, например Алада (Лещаков 1990). В Татул този светъл пласт с малки вариации в цвета и структурата достига в дълбочина до скала или до стерилния пласт, отделящ го от къснохалколитния.

Кремъчният ансамбъл от Бронзовата епоха се разкрива главно в квадратите D5 – Е5 и F4 на кота от 390,3 – 394,3 м. В кв. F4 седиментът между кота 392,00 – 391,70 м е кафяв, хомогенен, фин и сравнително рохкав. От кота 391,70 надолу следва компактен пласт от тъмнокафяв, глинест седимент, наситен с натрошени дребни чакъли. Дебелината на този пласт варира от 0,15 до 0,25 м. Прави впечатление високата концентрация на кремъчни отломъци. Материалът е концентриран около огнищата, разкрити в квадрати F4 и Е5. В целия ансамбъл преобладават отломъците без ретуш и представляват почти половината от находките в разкритите квадрати. Около 50% от всички артефакти се разкриват в квадрат Е5 в частта, свързана с огнището. Сравнително голямо съсредоточаване на находки се разкрива и в квадрат F4 (41,7%), в частта при огнището. Струпването на каменни артефакти е главно в квадрати F4-5 и са представени основно групата на ядрата, дебитажа и частично ретуширани отломъци. Както се установява от таблицата (№ 10), отломъци се срещат във всички квадрати.

Със сигурност може да се твърди, че най-висока е фреквенцията на кремъчния материал, открит около огнищата в различните части на квадратите. Тези наблюдения ни дават възможност да допуснем, че огнищата и територията около тях може да се интерпретират като основни места за пребиваване и за извършване на различни дейности.

Описание на каменните суровини от обект „Татул“.

Определенията и описанията на каменни суровини от Татул бяха възможни благодарение любезността, отзивчивостта и професионализма на Чавдар Начев. Ползваме случая да му изкажем нашата дълбока признателност и благодарност. За предварителни изследвания бяха предоставени общо 18 находки, от които 12 от халколита и 6 от бронзовата епоха. Поради сходните, дори бихме казали, идентични суровини, използвани на обекта Татул за производство на каменни ансамбли, както през Халколита, така и през Бронзовата епоха, ще ги разглеждаме заедно (Таблица 11). Освен това извадката е твърде малобройна, за да можем да базираме известни изводи за минимални различия.

Този материал беше изследван за макроскопско определяне на минералния състав,

Квадрат/артефакти	**F4 огнище**	**E5 огнище**	**D5**	**Σ**	**%**
ядра	6	2	2	10	6.4
праядра	5	2	-	7	4.5
отломъци	45	45	9	99	63.5
пластини	-	16	-	16	10.3
фрагменти	-	6	-	6	3.8
ретуширани оръдия	4	4	-	8	5.2
пластинки	3	-	-	3	1.9
таблети+гребени	-	4	-	4	2.5
върхове	1	-	-	1	0.6
валуни / гладилки	1	-	1	2	1.3
общо	65	79	12	156	
%	41.7	50.6	7.7	100.0	

Таблица 10. Татул. Разпределение на типове кремъчни артефакти по квадрати в ансамбъла от бронзовата епоха.

текстурните особености, характера на включенията, на базата на което бяха дадени имената на минералите и скалите, от които са изработени артефактите, съгласно съвременната научна класификация (Pawlikowski 1990; 1992). Всичко това позволи да бъдат направени изводи относно механичните качества на суровините и техните кариерни източници (Начев, 2009). От изследванията на представителната извадка се установи, че сред суровините преобладават следните видове, които се срещат както през Халколита, така и през Бронзовата епоха:

- яспис: разновидности: яспис неравномерно оцветен; яспис зелен; светлозелен; светло червен с неравномерно оцветяване (4 артефакта).
- халцедон – разновидности: неравномерно оцветен; халцедон с примеси от опал; халцедон бежов като жилки вместваща скала и халцедон със светъл сивокафяв цвят (4 екземпляра).
- опал – разновидности: бял, зелен, светлозелен с неясни белезникави петна (4 броя).
- вулкански туф – варианти: силифициран (окременен, пропит със силициев диоксид) е представен от 3 артефакта.
- вулканско стъкло с включвания (0.8 мм) от кварц, в един от случаите силно променен от атмосферните условия (2 броя).
- кварц – микрозърнест с бежов цвят.

Всички тези суровини са характерни за района на Източните Родопи, които са свързани с Родопската тектонска зона и се срещат в района на изследвания обект. Разкритията на атипичен флинт в Южна България се свързват с появата на вулканизъм (подводен или сухоземен), като най-характерни образувания са халцедонът, ахатът и ясписът под формата на жили и геоди (Начев 2009). Значително е присъствието им в тектонски пукнатини и кватернерни разсипи, което ги прави леснодостъпни през различните праисторически епохи. Това обяснява до голяма степен факта, че са били предпочитани за обработка и оформяне на различни видове сечива, както през Халколита, така и през Бронзовата епоха. Независимо от значително неголямата количествена суровинна извадка, подложена на подробен анализ, може да се отбележи, че частично едни и същи суровини са била използвани за изработката на различни артефакти, както през Халколита, така и през Бронзовата епоха. Като пример можем да посочим използването на халцедона или вулканско стъкло (Таблица 11). Трябва, разбира се, да се сугерираме с различните количества образци от Халколита и Бронзовата епоха взети за изследване. По-голяма част от суровинните бази имат локален характер и през различните периоди са били едни от основните източници за снабдяване и използване при изработката на различните типове оръдия, необходими в стопанския живот на обществата. Като цяло суровините с халколитна възраст са по-внимателно подбрани и с по-добра цепителност, твърдост и режещи свойства. Като суровина с местен източник, но с по-голяма отдалеченост от района на Татул, може да се интерпретира ясписът със светлозелен цвят (Таблица 11, № TX008). За районите, обаче, отдалечени от суровинната база, съществувала мрежа за снабдяване, която се осъществявала чрез директна

Работен №	Описание	Размери cm	Находище	кариерен източник	Период
ТХ001	**яспис**, неравномерно оцветен – с червена зона и сивозеленикава зона	7.5x5x2.8	Татул	местен	Халколит
ТХ002	**кварц**, микрозърнест с бежов цвят	4.6x3.7x3.1	Татул	местен	Халколит
ТХ003	**халцедон** с примеси от опал	7.2x4.4x1	Татул	местен	Халколит
ТХ004	**халцедон** – неравномерно оцветен със сиви и бежови участъци	5.9x2.6x2.4	Татул	местен	Халколит
ТХ005	**халцедон**, бежов като жилки във вместваща скала	6.1x3.4x1.1	Татул	местен	Халколит
ТХ006	**вулкански туф** – силифициран (окременен, пропит със силициев диоксид)	4x3.4x2	Татул	местен	Халколит
ТХ007	**вулканско стъкло** с включения (0.8 мм) от кварц	4.3x3.8x1.1	Татул	местен	Халколит
ТХ008	**яспис**, светлозелен	4.4x4.3x1.1	Татул	местен	Халколит
ТХ009	**опал**, светлозелен с неясни белезникави петна	4.5x3.5x1.2	Татул	местен	Халколит
ТХ010	**яспис**, светлозелен, по края на образеца цветът преминава в бежов	4x2.2x2.2	Татул	местен	Халколит
ТХ011	**опал**, бял	3x2.6x2	Татул	местен	Халколит
ТХ012	**опал**, зелен	3.5x2.7x1.9	Татул	местен	Халколит
ТБ001	**вулкански туф** – силифициран (окременен, пропит със силициев диоксид)	6.5x5.7x1.5	Татул	местен	Бронзова епоха
ТБ002	**опал-халцедонов агрегат** с неравномерно оцветяване	5.5x3.2x1.5	Татул	местен	Бронзова епоха
ТБ003	**вулкански туф** – силифициран (окременен, пропит със силициев диоксид)	4.1x3.4x0.9	Татул	местен	Бронзова епоха
ТБ004	**вулканско стъкло** с включения (0.8 мм) от кварц, силно променено от атмосферните условия	4.3x3x1.4	Татул	местен	Бронзова епоха
ТБ005	**халцедон** със светъл сивокафяв цвят	2.4x2.2x0.6	Татул	местен	Бронзова епоха
ТБ006	**яспис**, светло червен с неравномерно оцветяване	2.2x2.1x1.7	Татул	местен	Бронзова епоха

Таблица 11. Опис на каменните суровини от обект „Татул“ (изработен от Ч. Начев).

или индиректна размяна главно на кремъчни конкреции и ядра, по-рядко на полуфабрикати, които по-късно на място били подлагани на допълнителна обработка (Lech 1997; Rosen 1997). Повечето от тях са характерни за находищата в района на източния Предбалкан, което обяснява слабия процент на използването им. Това явление се аргументира и от факта, че първоизточниците са значително отдалечени. Трябва да се подчертае, че подобна тенденция се забелязва и при други кремъчни индустрии от Бронзовата епоха, които се характеризират с наличие на ядра с нерегулярна форма, с тънки широки отломъчни, предимно за къси, груби отломъци; слабо разнообразие на оръдията в типологическо отношение: специализация в производство само на определен тип сечива (Jover-Maestre 1997; Young, Humphrey 1999). Характерът на тези ансамбли може да се дължи преди всичко на разновидностите на местните суровини, които рядко позволяват отделяне на правилни пластини и са лесно достъпни.

Датировки

Абсолютната хронология на ранните фази от живота на Татул е базирана на резултатите от радиокарбонни анализи, извършени в Лион (Radiocarbon Laboratory of UMR 5138 – Archaeometry and Archaeology Lyon, France) и Глазгоу (SUERC – Scottish Universities Environmental Research Centre). Пробите са взети от пластове, които на базата на типичната керамика са отнесени към късния Халколит и Бронзовата епоха. Получени са и няколко дати, които се отнасят към по-късните периоди. Калибрираните стойности на петте най-ранни дати от Татул попадат във финала на V и самото начало на IV хил. пр. Хр., а серията завършва с тези от самия край на II хил. пр. Хр. и първите векове на I хил. пр. Хр.

Датите от края на V и началото на IV хил. пр. Хр. са получени въз основа на анализи на три проби, взети от кв. F 4, кота 391,15 м, които са получени чрез използване на AMS в лабораторията на Committee for Atomic Energy в Saclay (LMC14). Три от датите формират относително компактна група, а две от тях имат почти идентични стойности (5295 ± 35 BP and 5260 ± 35 BP). Третата показва малко отклонение (5415 ± 35 BP), но не се забелязва значима хронологическа разлика (Leshtakov, Todorova, Petrova 2012, 204).

Получените дати от Глазгоу са малко по-късни от лионските, но също са представителни и се отнасят за финала на Халколита. За тези дати са взети проби от кости на мечка и бик, и една проба от горели халколитни деструкции. Последната проба индикира една следваща по-късна фаза на заселване на Татул. Двете попадат в началото на IV хил. пр. Хр. и отразяват най-късния известен засега етап от съществуването на обекта преди началото на Бронзовата епоха. Всички взети проби са със сигурна стратиграфска позиция и контекст, което е гаранция за тяхната достоверност.

Независимо от голямата разлика в датировката на двата каменни ансамбъла от Татул (Халколит и Бронз), а разликата е чувствителна – около едно хилядолетие (?), не може да се говори за чувствителна разлика в развитието на каменната индустрия. Голяма част от производството на кремъчните изделия от бронза не се различава от това през халколита. Това твърдение се подкрепя от следните аргументи:

- развитието на каменните ансамбли в технологическо отношение е значително по-забавено по отношение на керамичното или друг вид производство;

- използването на нов модел на производство (металургия) на сечива за стопанската дейност на човека създава илюзия за известно „неглижиране“ на производството на каменни артефакти. (Естествено е, че целият умствен потенциал е включен в новото производство и „старите“ системи отстъпват място на новия прогрес, но това не пречи на коекзистенцията им.) Налагането на технологията на бронза, а оттам и промяната на мястото, заемано от каменните ансамбли в икономическия ред, са постепенни и комплексно взаимодействащи процеси. Този процес на промяна, на смяна на една технология с друга, не противоречи на традицията за производство на каменни сечива от Халколита към Бронзовата епоха. И затова е трудно да се уловят нюансите, разликите в производството им поне на територията на обекта Татул. Появата на нова технология не означава непременно мигновен упадък на другата, още повече, когато последната не е изчерпала своя потенциал. Така че, не може, а и не следва да се твърди, че каменната-кремъчната индустрии прекъсват и са напълно изместени от производството на метални сечива. Самото количество на кремъчните артефакти и начините, използвани при изготвянето им, предполагат отлично познаване на суровинните разновидности, техниките на обработка и високи технически умения. Въз основа на тези аргументи може да се предположи, че производството на каменните и кремъчни изделия през Бронзовата епоха не е в упадък, не прекъсва, а е високо организирано и специализирано.

ДИСКУСИЯ:

Характеристиката на структурата на каменните ансамбли (Халколит, Бронз) предполага, че първичната обработка на кремъчните конкреции, а до известна степен и на ядрата, е била извършвана извън периметъра на обекта. На място са били донасяни предимно ядра, от които са отделяли отломъци и впоследствие са били подлагани на допълнителна обработка. Аргументи за това може да се търсят преди всичко в състава на кремъчните ансамбли, които се характеризират по следния начин:

- преобладаващо количество дебитаж (предимно отломъци);

- минимално количество малки отломъци и отпадъци от ретуш;
- висока фреквенция на един вид ретуширани оръдия (ретуширани отломъци) и
- слабо присъствие на останалите видове сечива

В рамките на обекта са били извършвани отделни действия като:

- отделяне на място на отломъци от ядрата, донасяни отвън за евентуалното им използване
- ретуширане на полуфабрикатите, вероятно известна част от тях са донасяни отвън за извършване на някаква дейност
- поправка на артефакти

Базирайки се на изследванията на кремъчните ансамбли в Татул бихме могли да изложим няколко хипотези относно интерпретацията на този обект през халколита и бронзовата епохи:

- вероятно е съществувал като „лагер" за временно пребиваване;
- сезонно обиталище за извършване на определена дейност;
- постоянно обиталище;
- място за извършване на определени ритуали.

Първо, много е трудно да се определи предназначението на даден обект единствено въз основа на даден тип находки, в случая – каменен ансамбъл, особено като не съществуват диагностични типове оръдия, характерни точно за този тип обекти, които да служат за маркери – било за характера на обекта, било за конкретния етап от епохата, т.е. функционални и хронологически фактори.

Второ, вероятно обектите са били посещавани от групи за известно време, или са ползвани като сезонни обиталища, като вероятно са пренасяли част от кремъчни изделия, за да си служат при конкретни дейности. Несъмнено, част от артефактите са изоставяли, в повечето случаи предимно отломъци, докато оръдията, най-вероятно са били донасяни и отнасяни от обекта, за което свидетелства ограниченото им количество.

Трето, структурите на ансамблите с типологическо еднообразие, с производство главно на полуфабрикати, в случая отломъци, които впоследствие само частично са били използвани за оформяне на изделия (ретуширани), са характерни за т. нар. работилници. Въз основа на представените анализи може да се потвърди, че действително на територията на разкопаната част от Татул вероятно е съществувала „работилница" за производство на полуфабрикати, както през Халколита, така и през Бронзовата епоха. Този вид работилници вече са известни на територията на България и по-конкретно работилницата на река Осъм за производство на полуфабрикати, която е датирана от края на Бронзовата и началото на Желязната епоха (Сиракова 2006). В тези работилници се е осъществявал производствен цикъл, обхващащ етапите от оформянето на ядрата до получаването на полуфабрикати и няма никакво съмнение, че става дума за едно масово и организирано производство.

Четвърто, трудно бихме могли да свържем изследваните кремъчни ансамбли с предназначението им за изпълнение на даден вид ритуал. Това е трудно да се аргументира, защото все още няма сигурни маркери, въз основа само на кремъчен ансамбъл да се потвърди възможността даден обект да бъде квалифициран или „етикиран" като място за изпълнение на ритуални дейности.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Златева-Узунова 2012а: Р. Златева-Узунова. Каменни ансамбли от обекти Юмрук кая и Керез кая, община Кирково, Източни Родопи. – Годишник на департамент Археология, Нов Български Университет, т. 7, 2012, 30-47.

Златева-Узунова 2012б: Р. Златева-Узунова. Нови данни за късноенеолитната каменна индустрия от района на Родопите. – В: Сборник в памет на Василка Герасимова – Томова, НАИМ-БАН, София, 2012, 53-76.

Лещаков 2016 под печат: К. Лещаков. Ранният Татул. (Университетско издателство „Св. Климент Охридски"), София (под печат).

Начев 2009: Ч. Начев. Основните типове флинт в България като суровини за направа на артефакти. – Интердисциплинарни изследвания, 2009, XX-XXI, 7-13.

Овчаров, Лещаков, Димитров, Коджаманова 2008: Н. Овчаров, К. Лещаков, З. Димитров, Д. Коджаманова. Ранните периоди в развитието на светилището при Татул. – Археология XLIX, 2008, 1-4, 34-45.

Сиракова 2006: С. Сиракова. Кснопраисторическа експлоатация на кремъчни находища по долините на реките Осъм и Вит, Северна България. София, 2006.

Jover-Maestre 1997: F. J. Jover-Maestre. Lithic Industry out of Knapped Flint from the Bronze Age Archaeological Site of La Horna (Aspe, Alicante, Spain). – In: A. Ramos-Millan, M. Bustillo (eds.). Siliceous Rocks

and Culture. Granada, 1997, 723-736.

Lech 1997: J. Lech. Remarks on Prehistoric Flint Mining and Flint Supply in European Archaeology. – In: A. Ramos-Millan, M. Bustillo (eds.). Siliceous Rocks and Culture. Granada, 1997, 611-637.

Leshtakov, Todorova, Petrova 2012 (in print): K. Leshtakov, N. Todorova, V. Petrova. The Late Chalcolithic Tatul. – In: Z. Tsirtsoni (ed.). The Human Face of Radiocarbon. Reassessing chronology in Prehistoric Greece and Bulgaria, 5000-3000 cal BC. Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée. Lyon, 2012, 121-141 (in print).

Pawlikowski 1990: M. Pawlikowski. On the Necessity of Standartization of Petrological Investigations in Archaeology. – In: Chaiers du Quaternaire, 17 – Le Silex de sa Genese a L'Outil, Actes du V Colloque international sur le Silex. Paris, 1990, 187-191.

Pawlikowski 1992: M. Pawlikowski. The Origin of Lithic Raw Materials. – In: Temnata Cave, I, p. 1. Krakow, 1992, 241-286.

Rosen 1997: S. Rosen. Lithics after the Stone Age. – Altamira Press, London, 1997, 172 p. 81-83.

Sirakov, Tsonev 2001: N. Sirakov, Ts. Tsonev. The Late Eneolithic flint assemblage from the tell Yunatsite (South Bulgaria). – In: Problems of the Stone Age in the Old World. Jubilee Book dedicated to Prof. J. K. Kozlowski. Krakow (Yagelonian University Press), 2001, 343-367.

Sirakova, Zlateva-Uzunova 2009: S. Sirakova, R. Zlateva-Uzunova. Eneolithic and Early Bronze Age Flint Assemblages from Tell Ezero, Southern Bulgaria. – In: Saxa loquuntur. Sofia, 2009, 273-292.

Young, Humphrey 1999: R. Young, J. Humphrey. Flint Use in England after the Bronze Age: Time for a Re-evaluation? – Proceeding of the Prehistoric Society 65, 1999, 231-242.

Zlateva-Uzunova 2004: R. Zlateva-Uzunova. Early Neolithic Chipped Stone Assemblages from the Eastern Rhodope Mountain, South Bulgaria. Preliminary Report. – Известия на Исторически музей Хасково, т. 2. София, 2004, 19-24.

Zlateva-Uzunova, Kurchatov 2005: R. Zlateva-Uzunova, V. Kurchatov. Late Eneolithic Stone Assemblage from Site Adata, South Bulgaria. – Archaeologia Bulgarica, IX, 2005, 2, 1-15.

THE LATE PREHISTORIC STONE ASSEMBLAGES OF TATUL

Svoboda SIRAKOVA, Radka ZLATEVA-UZUNOVA

(Summary)

The chronology of site Tatul embraced in general the periods from the Chalcolithic to the Roman era. The earliest data of archaeological material fall at the final of V and the beginning of IV millennium BC. The absolute chronology of the site is based on the results of C14 analysis done in Lion and Glasgow. The article is part of the complete investigation of the site and concern with stone assemblages of Chalcolithic and Bronze Age.

The characteristic of the Chalcolithic assemblage is as follow: cores – most of the artifacts are with single platforms and predominant part of them are for flakes. Usually, the cores are with prepared platforms. The flakes and fragments of them are the main part among the debitage. The flakes are mainly with middle and small size, without traces of cortex, oval and irregular in shape and mainly with straight lateral section. There is a great frequency of one type of tools, mainly retouched flakes. The type of retouch is generally irregular, semi-steep and denticulated, located on one of the lateral edges. In the group of retouched forms there is also end – scrapers which fronts are formed by steep and semi-steep retouch.

The structure of the assemblage of the Bronze age is very similar to those of Chalcolithic one. The cores are with single platforms, mainly for flakes, with wide flaking surface and with platforms formed by single blow. In this assemblage there is only one type of retouched implements – mainly retouched flakes with irregular, steep/semi-steep, denticulated retouches situated on the one of the lateral edges.

In generally the structure of the assemblages indicated that the basic processing and preparation of the cores was mainly carried outside of the site.

Within the frame of the site were carry out different kind of processes – such as detaching of flakes from the cores, retouching, repair procedures. Perhaps the site has been visited by groups for some time, or were used seasonally. May be they were being brought some flint implements to realized (fulfil) specific activities. Undoubtedly, part of the artifacts have abandoned, mostly flakes, while the tools were probably brought and moved away from the site.

It is very difficult to determinate the function of the site Tatul only on the basis of one type of finds, in this case a stone assemblage, especially, when there are no diagnostic types of tools, which can be used as indicator for characterizing the site, or epoch.

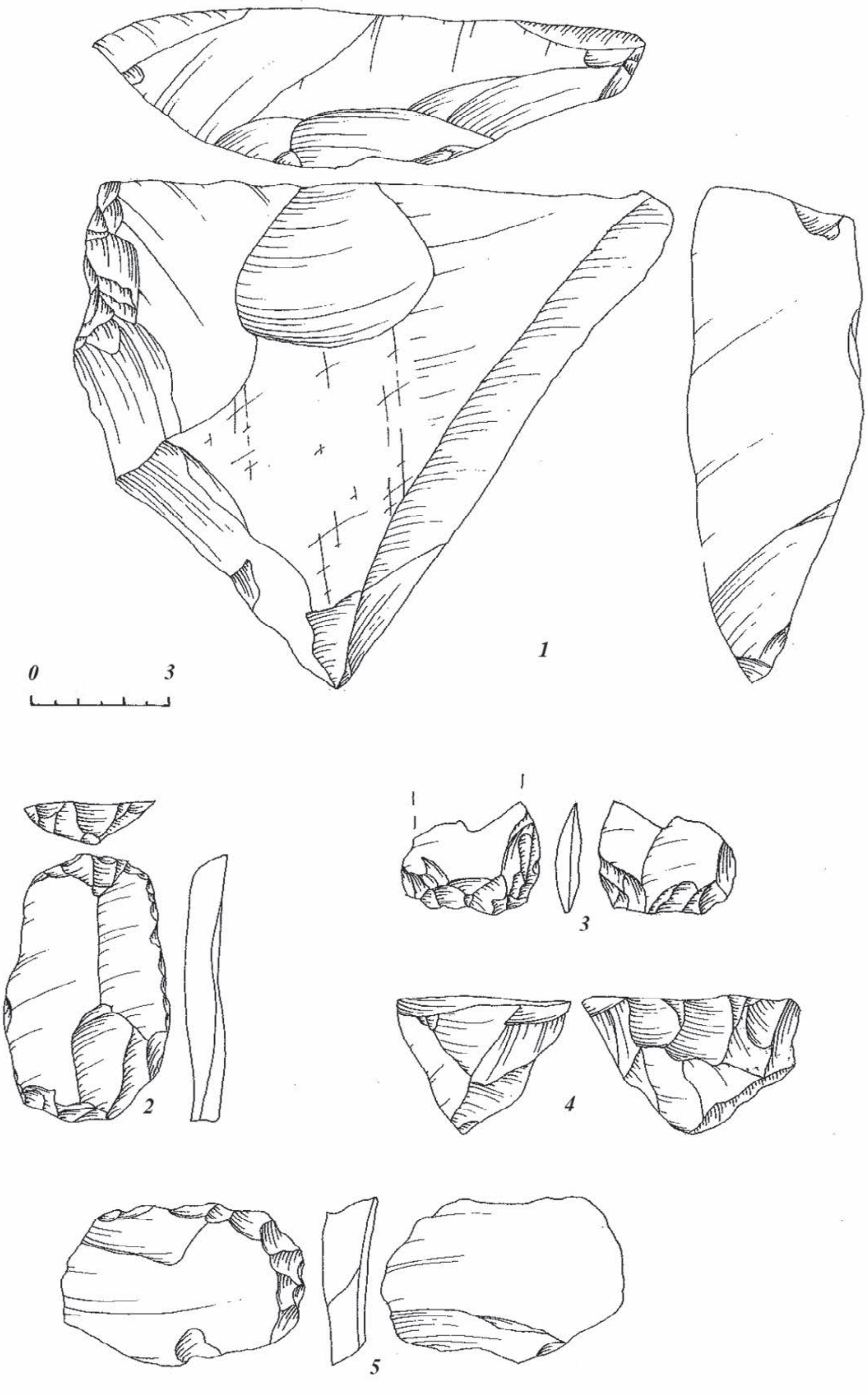

Табло I. *Халколитен ансамбъл. 1, 4 ядра; 2. стъргалка; 3. отломък с ретуш; 5. характерен отломък.*

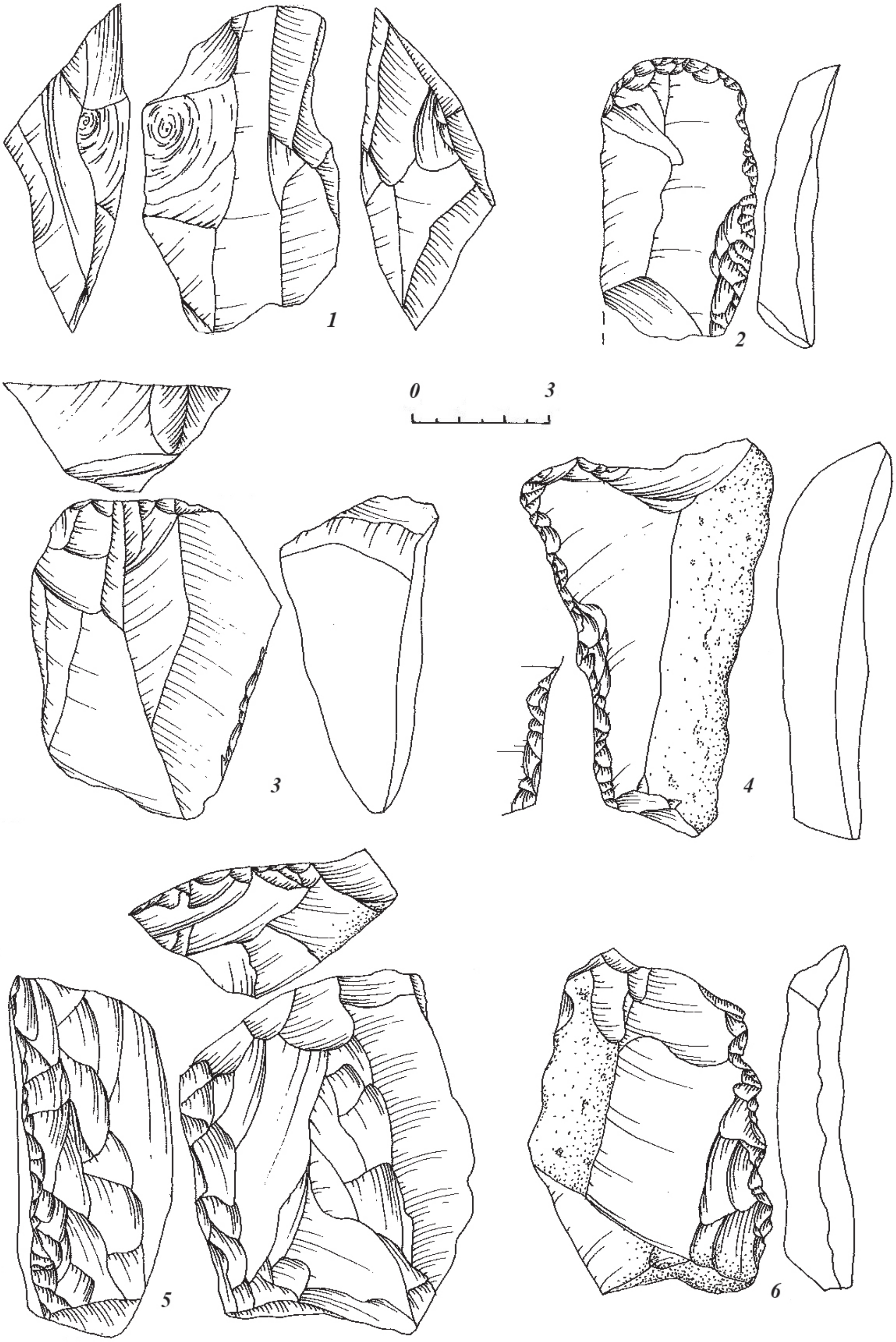

Табло II. *Халколитен ансамбъл. 1, 3, 5 ядра; 2. стъргалка; 4. пластина с ретуш; 6. стъргало.*

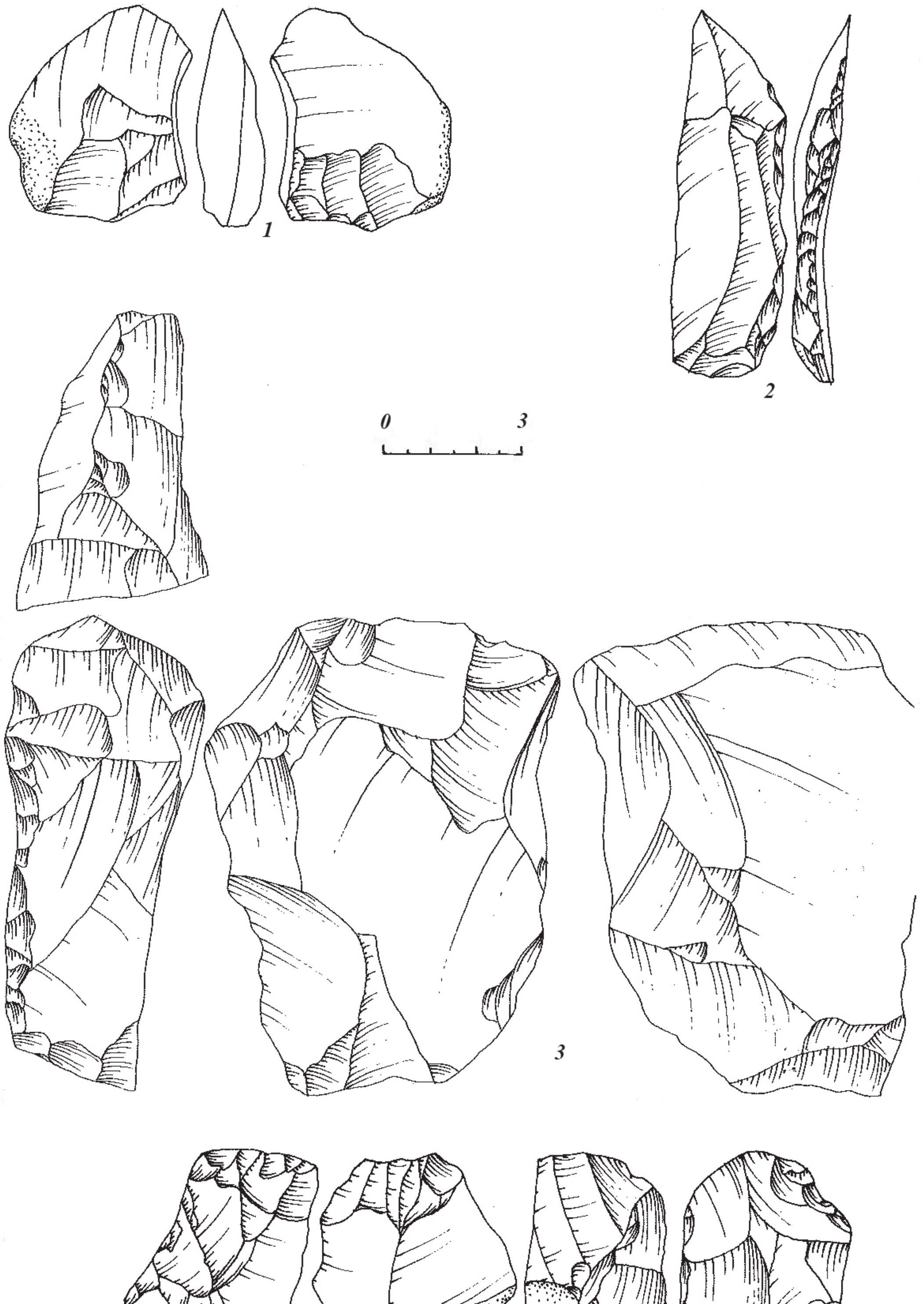

Табло III. *Халколитен ансамбъл. 1. характерен отломък; 2. пластина със затъпяване; 3. праядро; 4. ядро.*

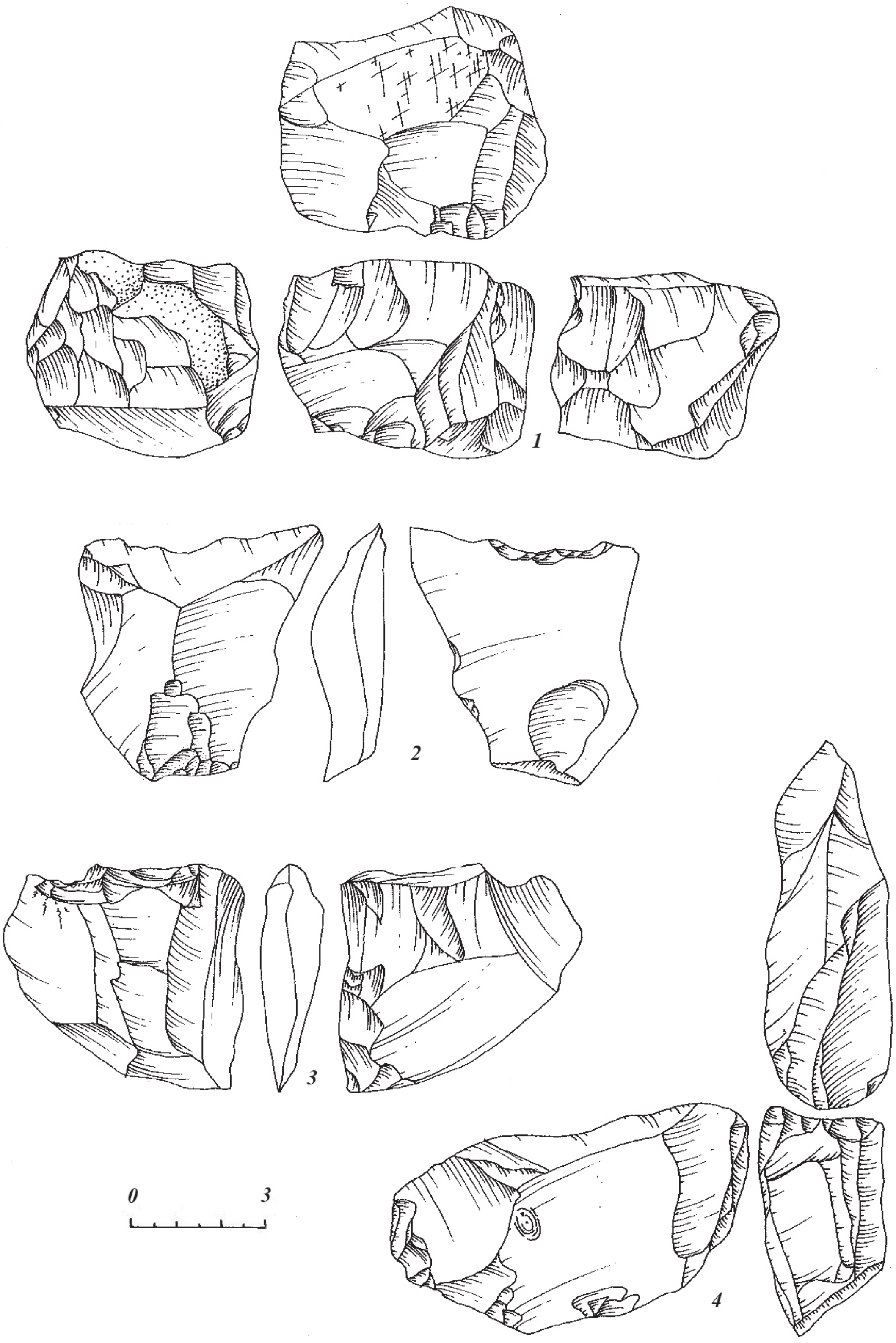

Табло IV. *Халколитен ансамбъл. 1, 3, 4 ядра; 2. ретуширан отломък.*

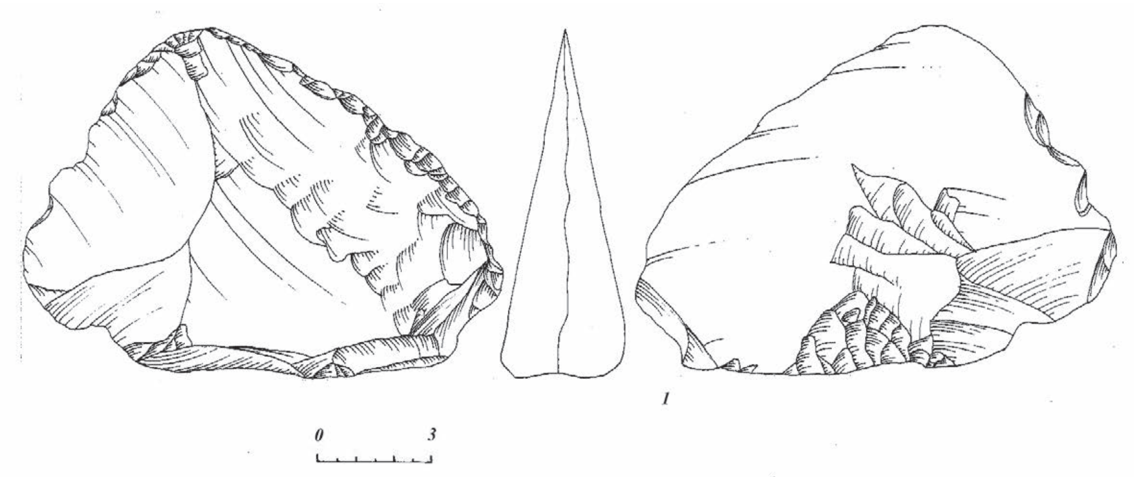

Табло V. *Халколитен ансамбъл 1. ретуширан отломък.*

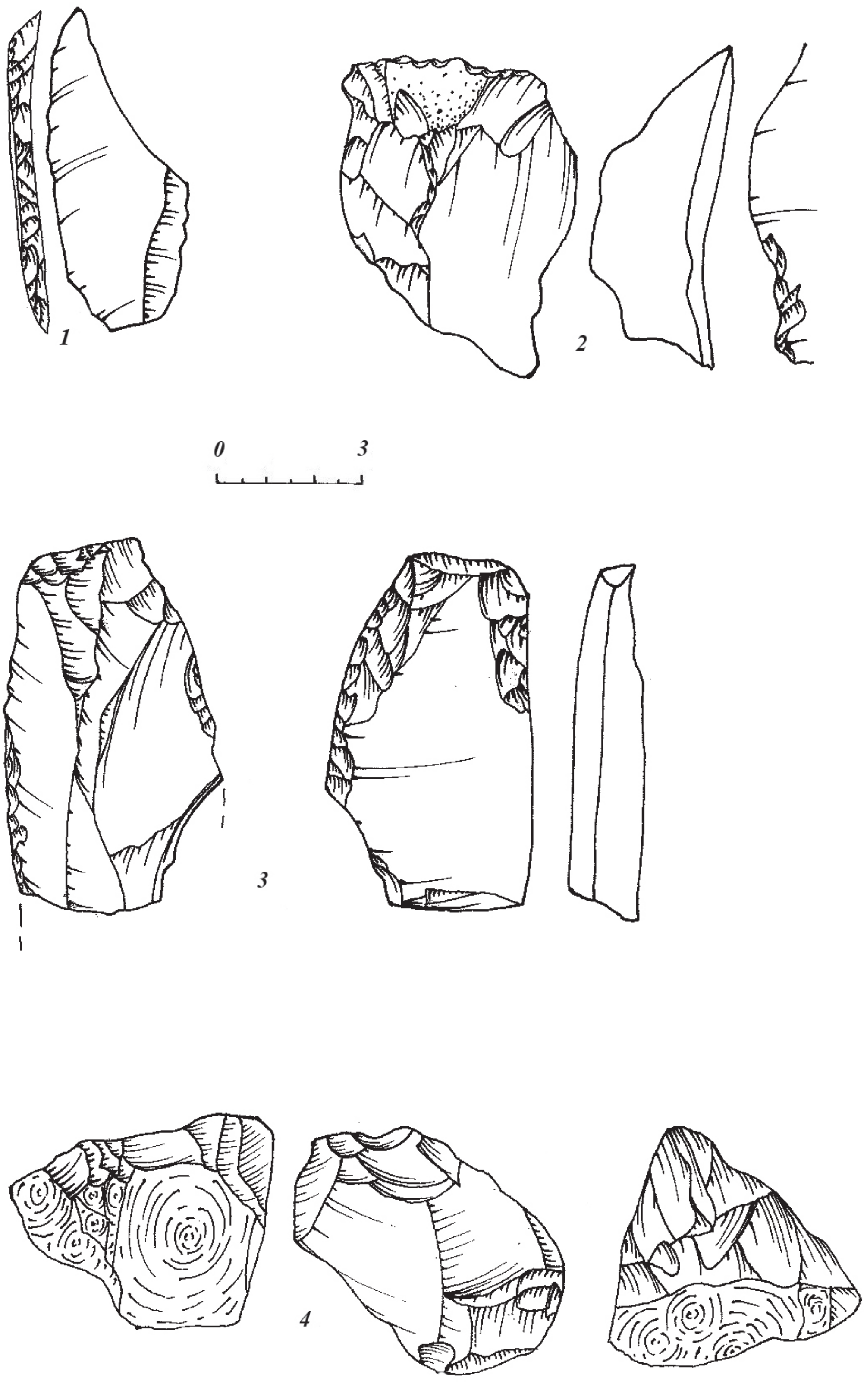

Табло VI. *Кремъчен ансамбъл от бронзовата епоха. 1. пластина със затъпяване; 2, 3, 4 – ядра.*

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА”

ПЛАСТИНИ СЪС ЗАТЪПЯВАЩ И ЗЪБЧАТ РЕТУШ ОТ КЪСНОБРОНЗОВО СЕЛИЩЕ ПРИ С. БАЛЕЙ, ВИДИНСКО

Станимира Танева, Николай Сираков, Чавдар Начев

Последните десетилетия в нашата археологическа книжнина се появяват първите публикации и академични защити на професионални изследвания на каменни ансамбли от бронзовата епоха (Sirakov, Tsonev 1995; Танева 1997; Gatsov 1998; Alexandrov et al. 1998; Сиракова и др. 2001; Златева-Узунова 2002, 2005а, 2005б; Сиракова 2006; Sirakova, Zlateva-Uzunova 2009; Атанасов и др. 2012/13; Сираков, Танева 2014 и др.). Макар и все още недостатъчни, те дават убедителна информация за производство и употреба на кремъчни сечива през бронзовата епоха. В повечето публикации се акцентира върху формите със зъбчати активни ръбове и най-вече зъбчатите пластини, като една от типологическите разновидности с диагностично значение за ансамблите от бронзовата епоха.

С представянето на една група пластини с характерно латерално затъпяване от къснобронзовото селище при село Балей, Видинско се надяваме да увеличим и разширим тази информация. Селището се намира на втората надзаливна тераса на десния бряг на река Тимок, на 3 км над вливането ѝ в Дунав. Проучвано е от Румен Катинчаров и Ана Йоцова в периода 1970 – 1977 г., 1979 – 1987 г. и 1989 г. (Йоцова и др. 2012). През 2010 г. разкопките са възобновени под ръководството на Стефан Александров. Следващата 2011 г., на възвишение на около 450 м югоизточно от селището се разкрива и некрополът към него (Александров и др. 2011). Проучванията на некропола продължават и до момента (Христова и др. 2011; 2012, 2014, 2015; Александров и др. 2016, 2018; Александров, Христова, Иванов 2019).

При разкопките на селището са установени четири строителни хоризонта (I – IV) от КБЕ, както и ями от РЖЕ. За IV-тия, стратификационно най-долния, хоризонт в къснобронзовата секвенция, е получена дата C14 - 3190 ± 55 BP (Bln - 1577). По-новите калибрации на тази дата са: Ox Cal. v 3.4 ± 1σ 1515 – 1505 BC, 1500 - 1425 BC; ± 2σ 1530 – 1390 BC (Йоцова и др. 2012, 10, по Şandor-Chicideanu 2003, 208 – 209).

Предмет на тази публикация са 16 пластини със затъпяващ и зъбчат ретуш, от контекста на всички хоризонти от КБЕ на селището.[1] Те са част от кремъчния ансамбъл (добит при разкопките на Р. Катинчаров и А. Йоцова), който включва общо 253 артефакта от всички хоризонти (Таблица 1).

Разглежданите ретуширани пластини се отнасят към две типологически разновидности - първата е с надлъжно конвексно затъпяване, понякога съчетано с полустръмен ретуш, а втората е комбинация на надлъжно конвексно затъпяване и назъбване.

При пластините с латерално конвексно затъпяване (9 бр.), то е оформено преобладаващо вляво (обр. 1: 1, 2; обр. 2: 2 – 4; обр. 3: 1, 3) и доста по-рядко вдясно (обр. 2: 1; обр. 3: 2). В

---

[1] Благодарим на доц. Стефан Александров за възможността да публикуваме част от резултатите от изследванията ни върху кремъчният ансамбъл от Балей.

Технико-типологически групи		Хоризонти				
		I	II	III	IV	Без контекст
Отломъци		1	13	7	5	-
Пластини		-	15	7	7	1
Ретуширани форми		12	102	52	25	6
Неопределяеми		1	-	-	-	-
Общо по хоризонти:	брой	14	129	66	37	7
	%	5,5	51,0	26,1	14,6	2,8

Таблица 1. Балей. Кремъчен ансамбъл - обща структура и разпределение по хоризонти.

някои случаи върху срещуположния на затъпения ръб се наблюдават частични полустръмни и по-дребни ретуши, някои от които имат по-скоро утилизационен характер (обр. 2: 3, 4). Част от тези пластини имат и латерално излъскване, както върху неретуширания ръб (обр. 3: 2), така и върху затъпяването (обр. 3: 3), където част от затъпения и излъскан ръб носи следваща серия негативи без излъскване, вероятно от поддръжката или поправката на инструмента. В морфометрично отношение пластините от тази разновидност се отличават с по-голяма масивност – при дължина на целите екземпляри в границите 11 – 14 см, всички са с широчина между 3,7 и 4,0 см и дебелина 1,0 – 2,0 см.

Надлъжното конвексно затъпяване оформя дъга, чиято хорда съвпада приблизително с надлъжната ос на симетрия на пластините. Тъй като дъгата отговаря на относително малка част от голяма полуокръжност, тя е слабо конвексна. Така ъглите, които дъгата образува с хордата оформят двойни (проксимално и дистално) или единични заострени върхове. В някои случаи обаче тези краища са по-заоблени чрез продължение и завой на затъпяващия ретуш от дъгата към другия страничен ръб.

Затъпяващият ретуш винаги е директен, непрекъснат, стръмен или полустръмен. Обикновено е едно/двусериен, но в редица случаи е, макар и частично, трисериен:

- едно/двусерийният е безспорно интенционален – в изпълнение на проектно зададения модел. Когато е двусериен, той не е стъпаловиден – изглежда е търсено по-плавно и относително равно затъпяване, както във височината на затъпения ръб, така и в надлъжното му очертание.

- там където присъства, третосерийният ретуш е дребен, по-маргинален. Неговият характер обаче не е хомогенен и интерпретацията му не е еднозначна: на места е по-деликатен и систематичен и изглежда целенасочено прилаган за фино, довършващо оформяне на участъци от затъпения ръб; другаде е по-груб, прекъснат и по-вероятно утилизационен.

При пластините с надлъжно затъпяване и назъбване (7 бр.) затъпяването е с характера на представената по-горе първа типологическа разновидност. За отбелязване тук е прилагането на частично кръстосан стръмен ретуш при оформянето на един от затъпените ръбове (обр. 5: 1). Зъбчатият ретуш е преобладаващо директен (обр. 4: 1, 2, 3; обр. 5: 1). Изглежда локализацията на затъпяването предимно вляво не е случайна, защото това се наблюдава и в тази типологическа разновидност, където пък назъбването е съответно повече върху десния ръб. Повечето от тези пластини носят повече или по-слабо изразено излъскване, винаги върху зъбчатия ретуш, който оформя, явно в изпълнение на установен технологичен модел, активния работен ръб на сечивото. Заедно с няколко приблизително подобно масивни пластини както в другата група, в тази разновидност почесто са използвани по-„леки“ пластини[2] – при дължина на целите между 7,5 и 9,0 см, широчината и дебелината им са в границите съответно 2,0 – 3,0 и 0,8 – 1,3 см.

Назъбването на активния срещуположен страничен ръб е постигнато чрез няколко от вариантите на зъбчатите ретуши:

---

[2] В професионалната терминология израза „лека пластина“ (на френски lame légère, на английски light blade) се използва отдавна за означаване на нещо не само буквално леко, но и/или по-тънко, по-стройно, не толкова масивно, по-изящно. Когато се отделя повече внимание на значението в изказа, съчетанието „лека пластина“ не се употребява за оригиналност, нито само за избягване на тавтология. „Лека пластина“ съвсем не е равно на „малка пластина“, защото леката може да е по-дълга, дори доста по-дълга, но по-тънка и по-тясна от малката, т.е. пропорционално, като цяло не толкова масивна, груба, а по-елегантна.

- директен, непрекъснат, обикновен дребен до доста фин, приръбест, оформящ или само следващ по-регулярно (обр. 5: 1) или по-неправилно (обр. 4: 2) очертание на ръба.

- инверсен вариант на предходния с много регулярно очертание на ръба (обр. 5: 3), понякога на места алтернационен до частично бифациален (обр. 5: 2).

- директен, със средно големи изрези, но по-скоро маргинален, оформящ нерегулярен ръб (обр. 4: 3).

- бифациален асиметричен - по-навлизащ вентрално, с дребни, на места до средни изрези и регулярно очертание на ръба (обр. 5: 4).

И в двата типологически варианта понякога се наблюдават следи от по-скоро активно използване и върху затъпените ръбове - нащърбяване, излъскване подобно на това върху срещуположния неретуширан или назъбен ръб. Въпреки това латералното затъпяване изглежда е било, както според технологичния проект, така и в приложение, по-пасивната част на пластината, предназначена било за прикрепване на дръжка към нея като самостоятелно сечиво, било за монтажа ѝ като един от поне два елемента в съставен инструмент.

СУРОВИНА

Една малка, но представителна извадка за целия къснобронзов кремъчен ансамбъл от Балей, включваща фрагменти от отломъци и пластини, бе изследвана чрез микроскопски препарати с методите на оптичната микроскопия в преходяща поляризирана светлина. Определени са минералният състав, структурата, текстурата, минералните включения, реликтите от микрофауна и други особености. Особен акцент е поставен върху диагностичните белези, позволяващи отнасянето на един или друг образец към определен тип флинт (кремък) с определено географско разпространение на територията на България. Взети са предвид и макроскопските особености, които са охарактеризирани с бинокулярна лупа. За определяне на конкретните находища, или райони от които произхожда кремъчната суровина послужила за направа на изследваните артефакти, е извършено сравняване с еталонна колекция от микроскопски препарати (700 броя) от 65 природни натрупвания (находища). Еталонната микроскопска колекция включва образци от кремъчни скали от първични и вторични (разсипни) находища от цялата територия на страната.

Кремъчната суровина от извадката има най-общо бежов цвят и неясни белезникави петна с размер до 1 мм. Така описаните с невъоръжено око особености не позволяват да се направят изводи относно кариерния произход на суровината. Микроскопските особености на образците обаче се характеризират с основна маса от криптокристален до микрокристален халцедон с много непрозрачни (черни) включения. Тези особености, както и наличието на добре запазени халцедонизирани реликти от микрофауна говорят най-общо за принадлежност към Мизийския кремък в неговото цялостно географско разпространение. При макроскопското описание на част от колекцията на археологическия обект беше установено голямо количество корови отломъци с тънка бяла кора от пишеща креда. Този изключително важен диагностичен белег ни насочва към района между Никопол и Плевен (Начев 2009, 11 – 13). Съвкупността от микроскопски и макроскопски особености позволява с голям процент сигурност да се предположи, че източник на кремъчната суровина за изготвяне на кремъчните артефакти от археологическия обект Балей са находищата по десния бряг на р. Осъм (в землищата на селата Дебово, Муселиево и Жернов), по двата бряга на реката протичаща през град Никопол и по нейните притоци, както и в разкритията под скалния венец по брега на Дунава, започващи от центъра на Никопол и проследяващи се в продължение на 3 км на изток до землището на с. Караш (Сиракова 2006, Начев 2009).

За разглеждания ансамбъл би следвало да се елиминират разкритията на Мизийския кремък между Монтана и Ловеч, при които пишеща креда не е описана, както и разкритията му между Шумен и Девня, в които също има пишеща креда, но са два пъти по-далеч на изток от Никополските, така че добивът от тях за ползване в Балей е по-малко вероятен.

СРАВНИТЕЛНИ ДАННИ И ОБСЪЖДАНЕ

Относно първата типологическа разновидност от Балей – пластините само с надлъжно конвексно затъпяване, засега установяваме само няколко по-съществени аналогии:

Много близко съпоставима е една относително по-голяма пластина от Ребърково с ляво конвексно затъпяване, оформено с директен нерегулярен полустръмен ретуш и частичен фин маргинален, по-скоро утилизационен ретуш на другия страничен ръб. Като част от ансамбъла в Ребърково, тя се отнася към прехода енеолит/бронз или към РБЕ (Георгиева 1994, обр. 12; Златева-Узунова 2005а, Табло XL: 1). С дължина 13 см, като по-големите от Балей, тя не е толкова масивна, но с по-значително изкорубване в надлъжния профил. С тази характеристика може също да бъде отнесена най-вероятно към т. нар. жътвени ножове.

Приблизителна аналогия представлява една също голяма пластина от Хотница-Водопада, обект също от прехода енеолит/бронз (Sirakov, Tsonev 1995, Fig. 3/Pl. II: 4). В този случай латералното затъпяване в по-голямата си част е право, с тенденция към леко конвексно само в дисталния край и е оформено с директен полустръмен по-маргинален ретуш. Срещуположният – активният ръб носи прекъснат фин маргинален ретуш от използване. Въпреки че конвексният характер на затъпяването не е подчертан, според нас формата е определено сравнима и стилистично с първата типологическа разновидност от Балей. Тя също е типична за пластините - ножове в по-общия смисъл на типологическа група, която включва и по-специализираните безспорни (функционално доказани) жътвени ножове, които впрочем нерядко са имали и по-широк спектър на използване.

Извън нашите земи интерес заслужава един фрагмент от доста подобна по-лека пластина (с вероятна дължина преди фрагментацията около 8 – 10 см) на север от Дунав, от Югоизточна Мунтения, в контекста на ансамбъл от типа Renie II (междинен етап от култура Cernavoda I към Cernavoda III) отнасящ се към края на енеолита и прехода енеолит/бронз (Paunescu 1970, 57 – 58 и Fig. 37: 5). Тя е с леволатерално, по-слабо конвексно затъпяване, оформено с директен, доста регулярен, стръмен двусериен, на места трисериен ретуш. Активният срещуположен ръб е неретуширан.

Макар и малобройни, приведените аналогии на пластините от първата типологическа разновидност в Балей – както от нашите земи, така и отвъд Дунав, се отнасят хронологически към късния енеолит и прехода енеолит/бронз, а географски до североизточната част на Балканите и прилежащия им район на север. Склонни сме да приемем, че въпреки количествената им ограниченост (която за нашите земи в значителна степен се дължи на състоянието на проучванията), тези данни подсказват, че възникването на тази разновидност – само с латерално конвексно затъпяване – вероятно предшества появата, и особено широкото разпространение на комбинацията на това затъпяване с назъбване.

За втората типологическа разновидност от Балей - пластините с комбинация на латерално затъпяване и назъбване, дори само от нашите земи се установяват доста повече значими аналогии, между които:

- много характерна за този типологически вариант пластина от обект Осъм - работилница за кремъчни сечива, датирана към прехода КБЕ/РЖЕ (Сиракова и др. 2001, Таб. V: 1; Сиракова 2006, Таб. XXIII: 3). Десанолатералното изразително конвексно затъпяване е чрез директен, полустръмен до стръмен, едносериен ретуш, оформящ регулярно дъговидно очертание на ръба. Назъбването на срещуположния активен ръб е постигнато с непрекъснат инверсен ретуш със средни изрези. С дължина 12 см и почти прав надлъжен профил, тя е могла да бъде използвана самостоятелно като жътвен нож, но и като по-голям елемент от съставен инструмент с подобни функции.
- пластина от КБЕ в с. м. Мъдрец (Златева-Узунова 2002, Таб. 1: 13) с ляволатерално, директно затъпяване чрез едно/двусериен полустръмен ретуш оформил слабоконвексно очертание на ръба. Активният ръб е назъбен с доста регулярен инверсен ретуш със средни изрези, който завива напречно върху дисталната част.
- основен фрагмент от пластина от обект Антимово[3], датиран към прехода КБЕ/РЖЕ с деснолатерално нерегулярно затъпяване чрез едно/двусериен полустръмен ретуш. Активният ляв ръб е с директно систематично назъбване, чрез дребни до средни изрези. Възстановимата дължина преди фрагментацията е около 8

---

[3] По непубликувани данни от проучвания на С. Александров, за които му благодарим.

– 10 см, с минимално надлъжно изкорубване, т.е. било е възможно както самостоятелно използване, така и като по-дълъг елемент от поправ съставен жътвен нож.

- няколко пластини от прехода енеолит/РБЕ в ансамбъла от Хотница-Водопада с конвексно латерално затъпяване оформено било с висок нерегулярен, полустръмен ретуш съчетан с маргинално частично назъбване на другия ръб (Sirakov, Tsonev 1995, Fig. 8/Pl. VII: 7); било с по-фин стръмен ретуш, придружен от много регулярно бифациално назъбване (Sirakov, Tsonev 1995, Fig. 6/Pl. V: 5); или пример на старателно изпълнено двусерийно левостранно затъпяване в съчетание с полустръмен частично зъбчат ретуш (Sirakov, Tsonev 1995, Fig. 5/Pl. IV: 7).

Ако хипотезата ни за по-късно развитие на втората разновидност се потвърди със серии такива форми и от други обекти с по-надеждно датиране, е вероятно двете разновидности да отразяват всъщност два хронологически последователни етапа в развитието и иновационното усъвършенстване на производствен модел, основан на една и съща начална технологична идея:

- първоначално, още през късния енеолит, изготвяне на пластини с конвексно латерално затъпяване, използвани директно, без подготовка на активния им ръб.

- в следващ етап, през РБЕ и по-късно (с предполагаеми, но неустановени засега подетапи) – все по-често прилагана подготовка на работния ръб чрез предимно зъбчати ретуши в същия модел латерално затъпени пластини.

Във функционално отношение пластините от Балей биха могли да бъдат използвани по два различни начина, които не са свързани с типологическата им разновидност:

- първият е отдавна известен, широко дискутиран и трасологично и експериментално доказан – пластината е ползвана като самостоятелен инструмент, така наречения жътвен нож. Това се е осъществявало както с директно захващане в ръката, така и чрез прикрепване на дръжка към затъпения ръб или с други ергономични приспособления за улеснение на придържането, избягване на травми и увеличение на ефикасността.

- вторият начин може би изглежда спорен защото доколкото ни е известно не е бил достатъчно обсъждан и експериментиран, но според нас е напълно възможен и следва да се взема предвид – използване на пластините като по-големи, но по-малобройни елементи монтирани в съставен инструмент успоредно на дългата му ос. Това би могло да бъде:

а) къс прав жътвен или друг нож с два елемента; по-дълъг леко извит жътвен нож или един вид косер с два-три елемента;

б) сравнително по-дълго право до леко дъговидно сечиво наподобяващо и използвано като коса, с три-четири елемента.

По-подходящи за такива елементи са пластините с по-прав надлъжен профил който позволява монтаж на цели и по-дълги екземпляри. Част от пластините в Балей отговарят добре на тези условия. Съставните инструменти с по-едри успоредно закрепени елементи могат да имат редица предимства – солидност и стабилност; възможност да се ползват не само за рязане, а и за подсичане, цепене, кълцане, което ги прави по-универсални и подходящи за реколта и обработка на по-груба тревиста и дори храстова растителност, а и за много други операции; по-дълъг активен ръб и по-голям работен обхват; по-висока производителност. Няма съмнение, че тези предимства са имали участие в съществените последствия в икономическо, социално отношение и в другите сфери на културното развитие, които придават ключово значение на бронзовата епоха.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Александров и др. 2016: С. Александров, Г. Иванов, Т. Христова, Н. Казашки, Б. Гълъбова, Н. Атанасова – Тимева. Некропол от втората половина на II хил. пр. Хр. при с. Балей, община Брегово. – Археологически открития и разкопки през 2015 г., София, 178 – 181.

Александров и др. 2018: С. Александров, Г. Иванов, Т. Христова, Н. Казашки, Н. Атанасова. Некропол от II хил. пр. Хр. при с. Балей, община Брегово. – Археологически открития и разкопки през 2017 г., София, 88 – 90.

Александров, Христова, Иванов 2011: С. Александров, Т. Христова, Г. Иванов. Балей – селището. Археологически проучвания през 2010 г. – Археологически открития и разкопки през 2010 г., София, 2011, 129 – 132.

Александров, Христова, Иванов 2019: С. Александров, Т. Христова, Г. Иванов. Редовни археологически проучвания на некропол от второто хилядолетие пр. Хр. при с. Балей, община Брегово. – Археологически открития и разкопки през 2018 г., София, 117 – 119.

Атанасов и др. 2012/13: Б. Атанасов, И. Гацов, М. Гюрова, П. Неделчева. Кремъчни артефакти от селището от късната бронзова епоха на Големия остров в Дуранкулашкото езеро, Североизточна България. Състояние на проучванията. – Селищна Археология, Годишник на Департамент Археология, НБУ, VII, 2012/13, 48 – 67.

Георгиева 1994: П. Георгиева. Проучвания на селище от преходния период от енеолита към бронзовата епоха при с. Ребърково, Врачанско. – Археология, 1994, 1, 9 – 25.

Златева-Узунова 2002: Р. Златева-Узунова. Кремъчни ансамбли от ранната бронзова епоха в района на „Марица – изток", с.м. Мъдрец и с.м. Гълъбово. – Годишник на Археологическия институт с музей, II, 2002, 120 – 128.

Златева-Узунова 2005а: Р. Златева-Узунова. Кремъчни ансамбли от ранната бронзова епоха на територията на Горнотракийската низина, СУ, Дисертация, 2005, непубликувана.

Златева-Узунова 2005б: Р. Златева-Узунова. Кремъчни ансамбли от ранната бронзова епоха в Горнотракийската низина, Южна България. – Годишник на департамент Археология, НБУ, VI, 2005, 39 – 73.

Златева-Узунова 2010. Р. Златева-Узунова. Кремъчни артефакти от късната бронзова епоха – обект „Вратица", община Камено. – В: Югоизточна България през II – I хилядолетие пр. Христа. Варна, 2010.

Йоцова и др. 2012: А. Йоцова, С. Александров, Т. Христова, Г. Иванов. Селище от късната бронзова епоха до Балей (Северозападна България). Стратиграфия и археологически комплекси. – Археология, 2012, 2, 7 – 26.

Начев 2009: Ч. Начев. Основните типове флинт в България, като суровини за направа на артефакти. – Интердисциплинарни изследвания, XX – XXI, София, 7 – 21.

Сираков, Танева 2014: Н. Сираков, С. Танева. Кремъчни върхове за стрели от прехода енеолит/бронз в Качица и Клисе баир, Великотърновско. Сборник в памет на Лиляна Перничева. Годишник на Националния археологически музей, 12, 329 – 342.

Сиракова 2006: С. Сиракова. Къснопраисторическа експлоатация на кремъчни находища по долините на реките Осъм и Вит, Северна България.

Сиракова и др. 2001: С. Сиракова, В. Митева, С. Танева. Кремъчен ансамбъл от бронзовата епоха в Централна Северна България. – В: Годишник на Археологическия институт с музей, I, 2001, 179 – 191.

Танева 1997: С. Танева. Типология на кремъчен ансамбъл от бронзовата епоха по долното течение на р. Осъм. НБУ, 1997, Бакалавърска работа.

Христова и др. 2011: Т. Христова, Г. Иванов, Ф. Филипова. – Балей – некрополът. Археологически проучвания през 2010 г. – В: Археологически проучвания и разкопки през 2010 г., София, 2011, 132 – 134.

Христова и др. 2012: Т. Христова, Г. Иванов, Н. Казашки. – Балей – некрополът. Археологически проучвания през 2011 г. – В: Археологически проучвания и разкопки през 2011 г., София, 2012, 119 – 121.

Христова и др. 2014: Т. Христова, Г. Иванов, Н. Казашки. – Некрополът на Балей. – В: Археологически открития и разкопки през 2013, София, 2014, 109 – 111.

Христова и др. 2015: Т. Христова, Г. Иванов, Н. Казашки. – Археологически разкопки на некропола на Балей. – В: Археологически открития и разкопки през 2014 г., София, 2015, 120 – 122.

Alexandrov et al. 1998: S. Alexandrov, N. Sirakov, E. Petkov, B. Gajdarska. Trial excavations of a Bronze Age Site near Tutrakan, North – East Bulgaria. – In: Archaeologia Bulgarica, 1998, 3, 7 – 30.

Gatsov 1998: I. Gatsov. Technical and typological analysis of the chipped stone assemblages from Troia. – Studia Troica 8, 1998, 115 – 140.

Şandor-Chicideanu 2003: M. Şandor-Chicideanu. Cultura Žuto Brdo – Gârla Mare. Contribuţii la cunoastera epocii bronzului la Dunare Mijlocie si Inferioară. 1 – 2, Cluj – Napoca, 2003.

Sirakov, Tsonev 1995: N. Sirakov, Ts. Tsonev. Chipped – stone asemblage of Hotnitsa – Vodopada (eneolithic/early bronze Age Tranzition in Northern Bulgaria) and the problem of the earliest „Steppe invasion" in Balkans . – In: Préhistoire Europeenne, 7, 1995, 241 – 264.

Sirakova, Zlateva-Uzunova 2009: S. Sirakova, R. Zlateva-Uzunova. Eneolithic and Early Bronze Age Flint Assemblages from Tell Ezero, Southern Bulgaria. – В: И. Гацов, Ж.-Л. Гуадели (ред.) Saxa Loquuntur. Сборник в чест на Н. Сираков, Авалон, София, 273 – 292.

BACKED AND DENTICULATED BLADES FROM THE LATE BRONZE AGE SETTLEMENT NEAR BALEY, VIDIN REGION

Stanimira Taneva, Nicolay Sirakov, Chavdar Nachev

(Summary)

The subjects of this publication are 16 backed and denticulated blades from all Late Bronze Age horizons of the settlement near Baley, Vidin region.

The retouched blades belong to two typological variations – the first one comprises blades with backed lateral convex edge, sometimes with semi-steeply retouch; the second one is a combination of lateral convex edge and denticulation.

Though few, the analogies of the blades of the first typological variety from Baley, are from modern Bulgarian territories and beyond the Danube river; they refer chronologically to the Late Chalcolithic period and the transition between the Chalcolithic and the Bronze Age. Geographically they refer to the northeastern part of the Balkans and the adjacent to the north area. We are inclined to accept that despite its quantitative limitation (which in modern Bulgarian territories is mainly due to the state of the research), the data prompts that the emergence of the variation with only a lateral convex edge probably preceded the appearance and the wide distribution of the combination of this edge and the denticulation.

Much more analogies are established for the second typological variation from Baley – the one with a combination of backed lateral convex edge and denticulation.

If our hypothesis for a later development of the second variation is confirmed, it is possible to state that the two variations reflect two successive chronologically stages in the development and the innovative improvement of a production model, based on one initial technological idea:

- initially, from the Late Eneolithic, were produced blades with backed lateral convex edge, directly used, without a preparation of the active edge.
- the next stage was the Early Bronze Age and later (with presumptive, but still not identified substages) when the preparation of the working edge of the same modelled lateral backed blades via denticulated retouch was applied more often.

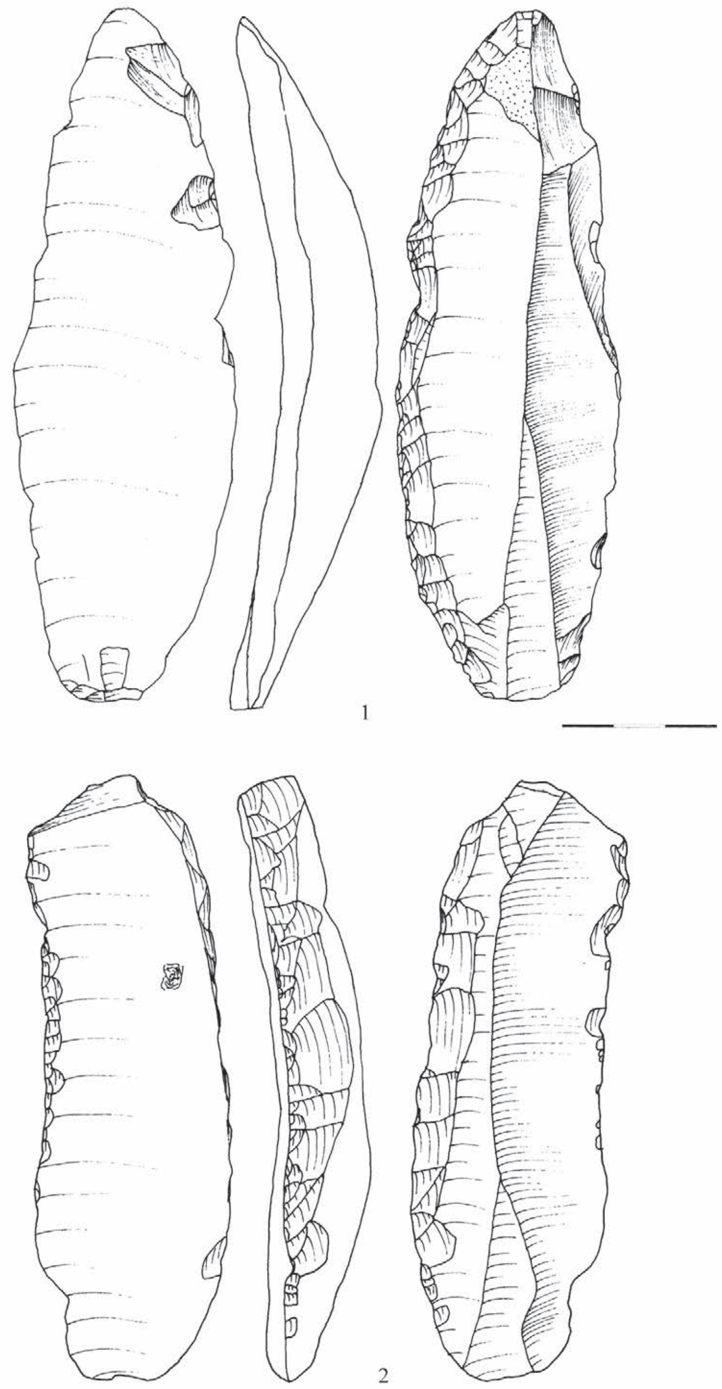

Обр. 1. Балей. 1, 2: пластини със затъпяващ ретуш (рис. С. Танева).
Fig. 1. Baley. 1, 2: backed blades (drawing S. Taneva).

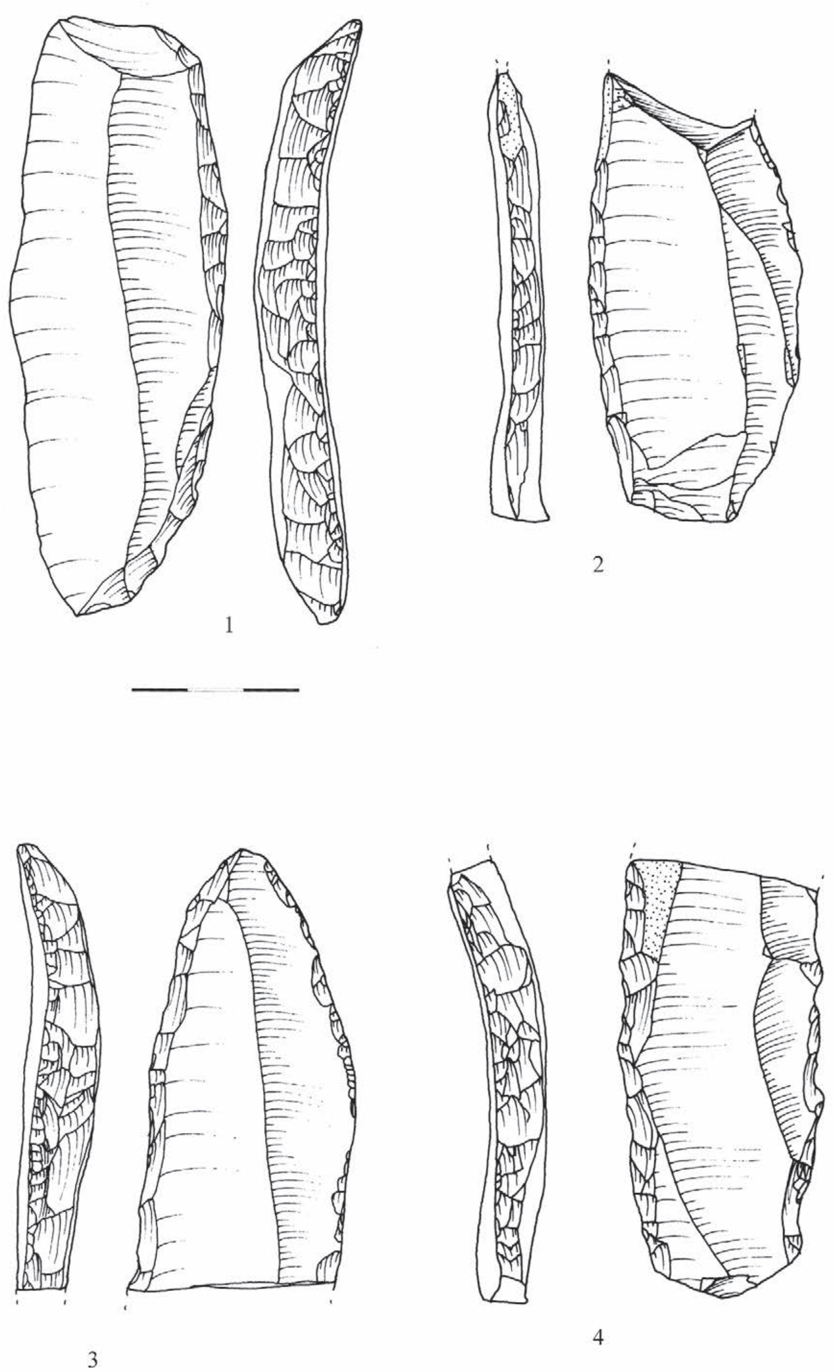

Обр. 2. Балей. 1-4: пластини със затъпяващ ретуш (рис. С. Танева).
Fig. 2. Baley. 1-4: backed blades (drawing S. Taneva).

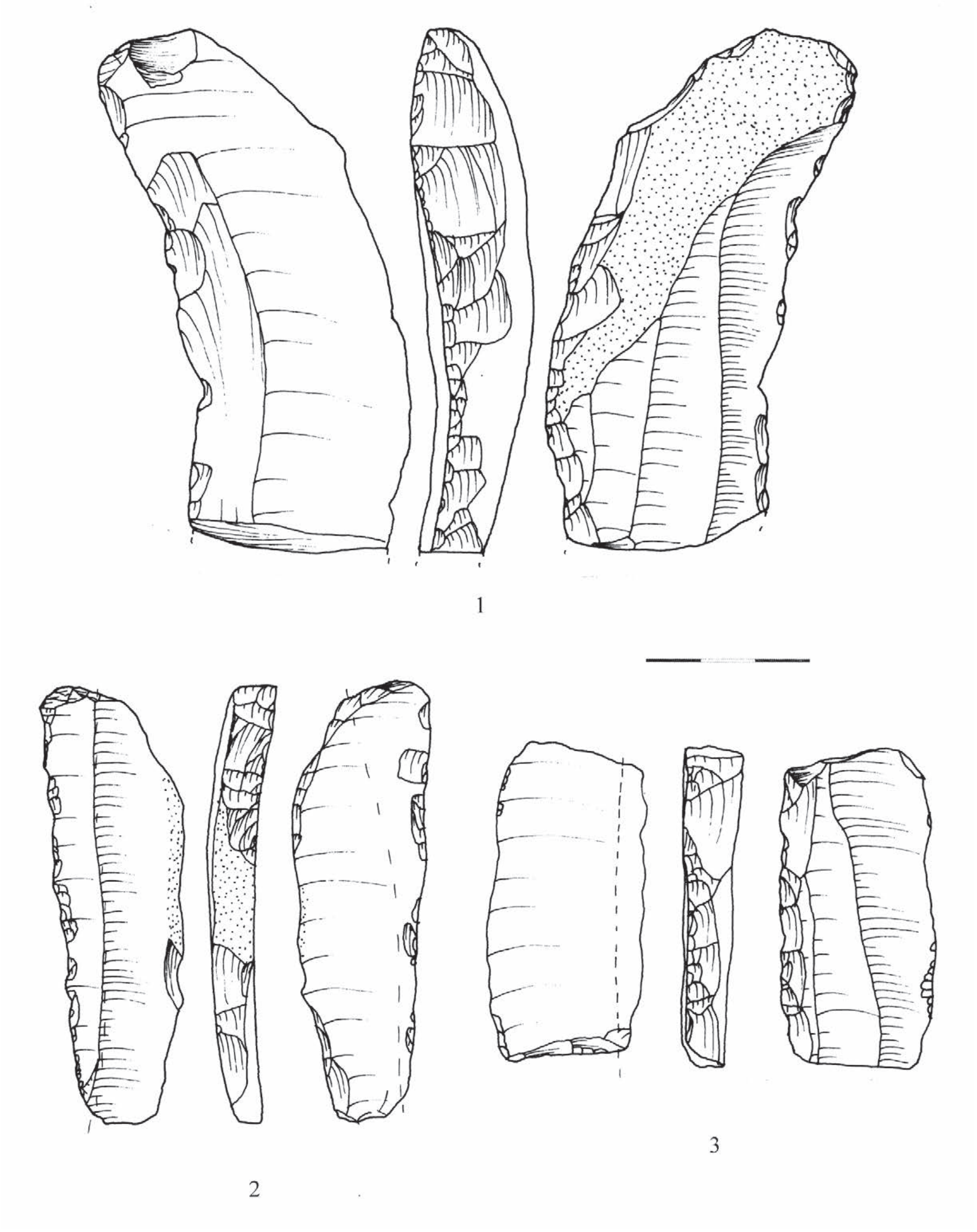

Обр. 3. Балей. 1-3: пластини със затъпяващ ретуш (рис. С. Танева).
Fig. 3. Baley. 1-3: backed blades (drawing S. Taneva).

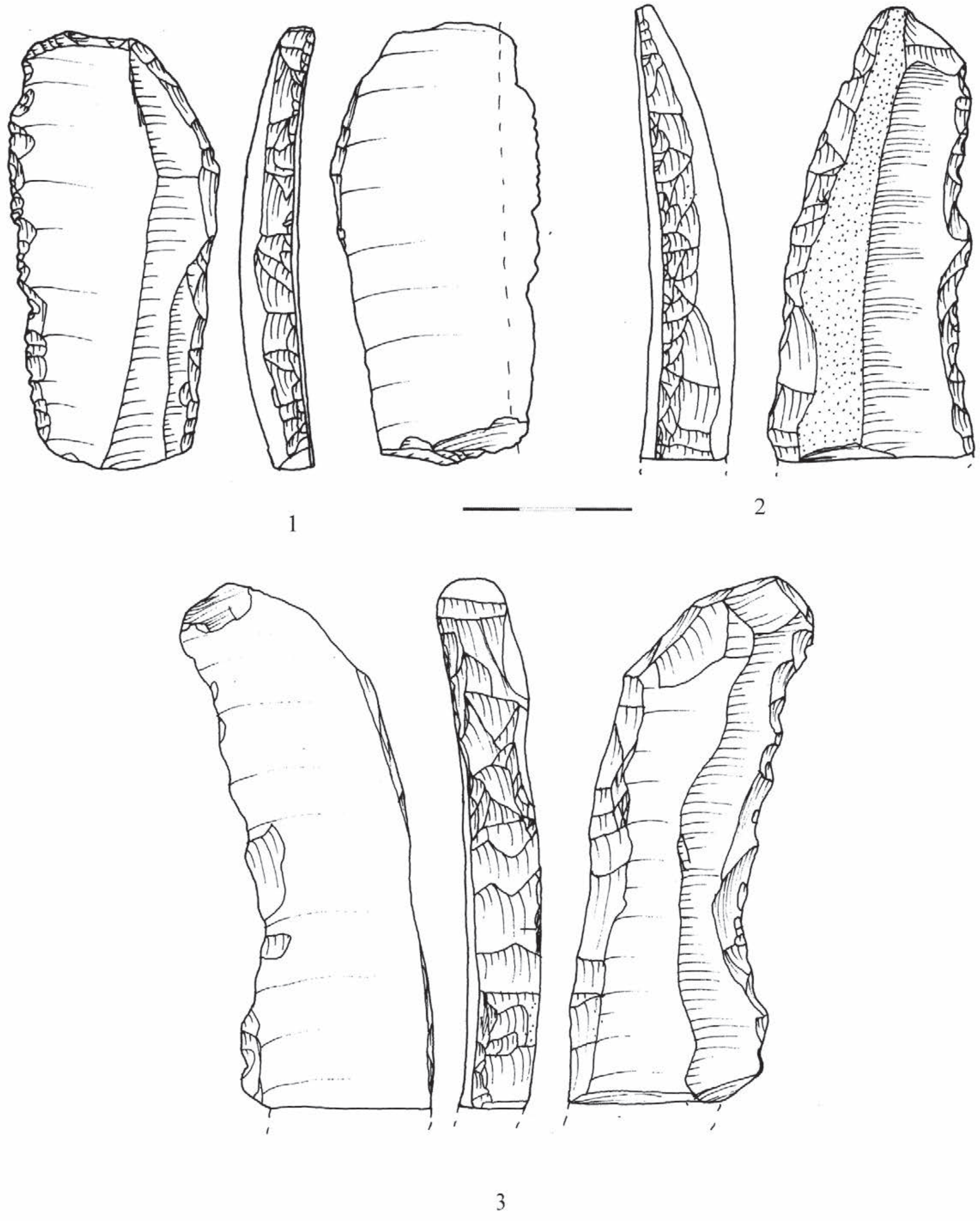

Обр. 4. Балей. 1-3: пластини със затъпяващ и зъбчат ретуш (рис. С. Танева).
Fig. 4. Baley. 1-3: backed and denticulated blades (drawing S. Taneva).

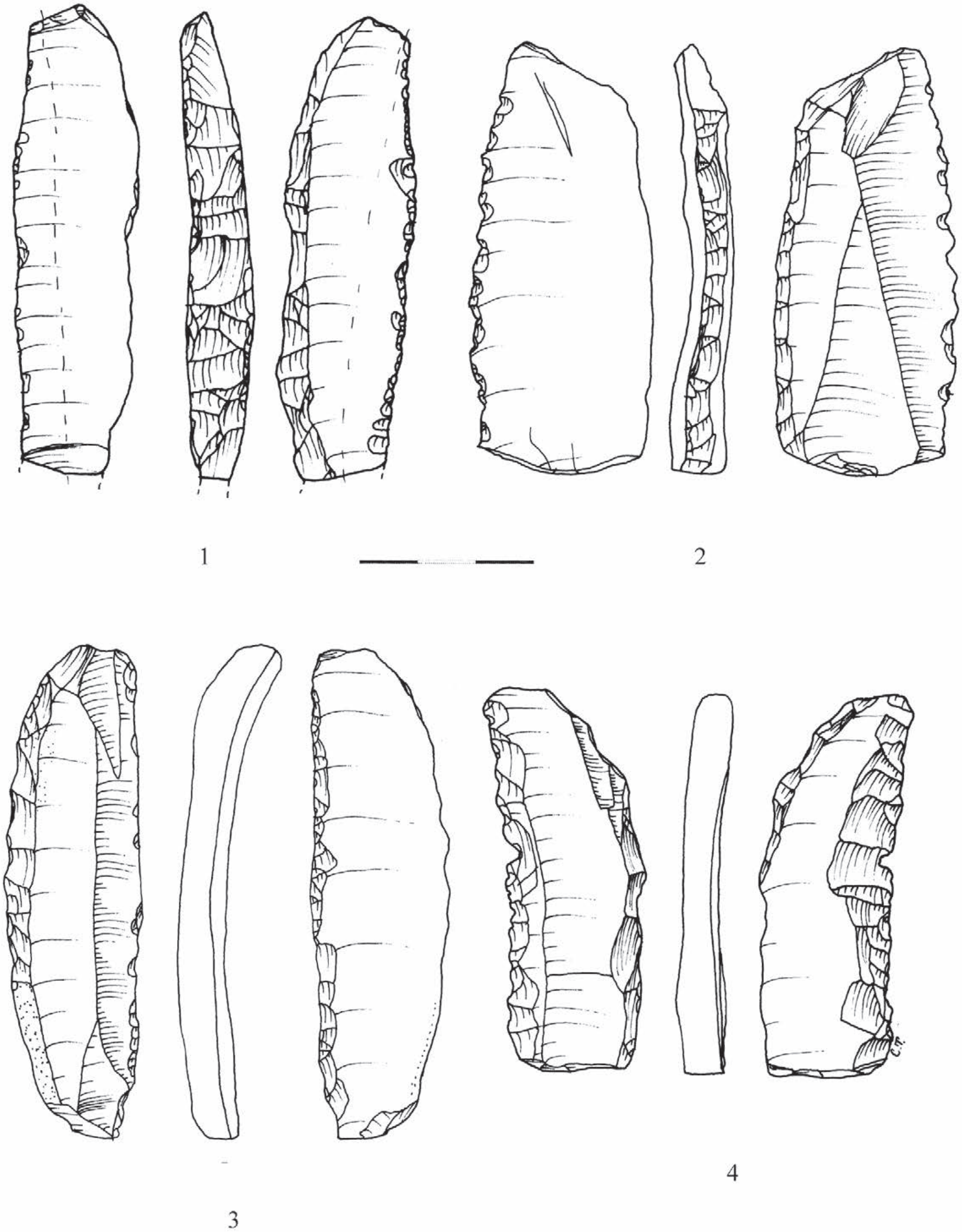

Обр. 5. Балей. 1-4: пластини със затъпяващ и зъбчат ретуш (рис. С. Танева).
Fig. 5. Baley. 1-4: backed and denticulated blades (drawing S. Taneva).

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА"

ПРОБЛЕМЪТ ЗА ЕДИН ТИП „ПРАЗНИ“ МОГИЛИ В ДРЕВНА ТРАКИЯ

Мая АВРАМОВА

Над 15 000 са регистрираните тракийски надгробни могили на територията на България. Според дългогодишните наблюдения и проучвания на д-р Георги Китов най-голям е броят на „празните“ могили. Опит за обяснението на „празните“ могили може да бъде направен в няколко посоки. На първо място част от тях са символични (кенотафи). При други, насипани преди погребението, то е било извършвано в сравнително високо разположен гроб, впоследствие разнесен от ерозията. Най-сетне, допустимо е част от предназначените в тях да се извършват погребения могили, издигнати предварително до определена височина, не са били използвани по различни причини и са останали „празни“. Могилни насипи от тези три вида, носещи общия белег „празни“, са пръснати навсякъде в България (Китов 1993, 58).

В една част от могилите са проучени останки от вертикално забити в стария терен дървени колове. Според д-р Китов с тях се е очертавал диаметъра на бъдещия насип на могилата. Останките от колове в центъра на могилния насип би могло да се интерпретират по друг начин.

Първо ще припомня само някои от могилите, в които са открити останки от колове:

1. Брезово, Пловдивско.

През 1934 и 1935 г. Иван Велков провежда мащабни археологически разкопки на част от тракийските некрополи в района на Брезово. В групи от по 3 и повече на брой надгробните могили са разположени по крайните ръбове на терасите на долината от Брезово към с. Чоба и течението на Кара дере (Велков 1935, 3).

Могилният некропол „Трите могили“ е разположен на тераса на левия бряг на Кара дере. Могилите са повече – едната, проучена през 1897 г., е с много богат инвентар, другите могили са сравнително големи, а в южна посока са регистрирани още две.

Средна могила – височина 9 м, диаметър 48 м с ров около нея, образуван при насипването на насипа. На стария терен е била подравнена площадка с диаметър 7 м. В центъра на площадката е бил забит дървен кол с височина 1,90 м и диаметър 4 см. Върху тази площадка е натрупана първичната могила. В насипа не са открити находки и гробни съоръжения. Въз основа на находките от другите две могили датировката на Средната могила може да се отнесе към V – IV в. пр. Хр. (Велков 1935, 3, 15 – 17).

2. Мезек, Свиленградско.

Селската могила при село Мезек, Свиленградско. Разположена северно от селото; височина 12,70 м, диаметър 85 х 80 м. Могилният насип е натрупан последователно в 5 пласта. В горните пластове в различни части са открити 3 гробни съоръжения – ями, оградени с тухли и покрити с керемиди.

В централната част на могилата, върху стария терен е била оформена площадка от насипан пласт черна пръст. На площадката били наредени в кръг дребни речни камъни около един център – забит дървен кол с височина 1,50 м. Над тази площадка е натрупан първичният насип, оформящ могила с височина 3 м и диаметър 10 м. В насипа са открити единични фрагменти керамика, които датират натрупването на могилата в IV в. пр. Хр. (Велков 1937, 123 – 125) (**Табло I, 1**).

3. Гара Свиленград. Некропол „Деветте чуки“, разположен на 2 км югозападно от гара Свиленград. Могилите са разположени дъговидно. В осем могили са разкрити гробове с кремация, датирани I – II в.

Могила № 2 – с конусообразна форма, височина 5 м, диаметър 26 м. Върху подравнения терен е насипан пласт пръст с дебелина 30 см, с добре трамбована и огладена повърхност. В центъра е открита дупка от кол. Могилният насип е натрупан на два пъти, като първичният е от черна глина и с височина 0,80 м. В пластовете не са открити находки (Велков 1937, 149 – 156). Важно е да се отбележи, че Могила № 2 е разположена в периферията на дъгата и е видна добре от местата на останалите могили (**Табло I, 2**).

4. с. Дунавци, Казанлъшко – на северния бряг на язовир Копринка, част от некропола на Севтополис.

Огина могила – височина 6 м. Компрометирана от иманярски изкопи. В геометричния център на могилата, върху древния терен е открито добре запазено заострено четиристранно дървено колче. Датировка IV – III в. пр. Хр. (Китов 1995, 65 – 66).

5. Стрелча. Култов комплекс Жаба могила.

В землището на града са регистрирани над 300 надгробни могили. Най-внушителна сред тях е Жаба могила – височина 20 м, диаметър 90 м, оградена с ров. На върха е имало паянтова сграда; в насипа са проучени десетки останки от жертвоприношения – ями и огнища; тук са разкрити и две каменни съоръжения: гробница – светилище от V в. пр. Хр. и гробница – мавзолей от втора половина на V – IV в. пр. Хр. Под могилния насип в посока север – юг от археолозите е бил прокопан тунел. В центъра, върху стерилния терен са открити останки от забит голям дървен кол. „Той е означавал центъра на кръга, който след очертаване с въже, подобно на пергел се е превърнал в основа на могилния насип“ (Китов 2008, 23).

6. Източен некропол Сборяново, Свещари – Голямата Свещарска могила (Могила № 30). В сондаж в западния сектор на могилата, на около 6 м от нейния център, са открити корените, ствола и короната на голямо вековно дърво (дъб или бряст), расло на това място и засипано in situ. Дебелината на ствола е около 1,60 м. До височина 12 м в профила на сондажа се проследяват фрагменти от короната на дървото (Гергова, Кузманов, Иванов 2007, 104 – 107). Именно в основата на короната е открито дървено сандъче със златни накити. Датировка IV – III в. пр. Хр. (Гергова 2014, 184).

7. с. Белица, Благоевградско. Надгробна могила в м. „Беличка чука“ – могилата е най-голямата сред надгробните могили, регистрирани от двете страни на р. Места и Белишка река. Височина 7 м, диаметър 30 м.

На дълбочина 1,70 м, почти в идеалния център на могилата, е открит отвор с диаметър 0,27 м, покрит с камък. Отворът преминава във ***вертикален комин с дълбочина 1,20 м, получен вероятно с помощта на кол***, който впоследствие е бил изваден. Води до плочите на гроб от каменни плочи и е служил за „отдушник“, като в горната си част е бил на повърхността на първичната могила. Долната част на „комина“ маркира върха на каменна могила, под нея е открито гробно съоръжение с дървен саркофаг с останки от кремация. Датировка IV в. пр. Хр. (Тонкова 1996, 38 – 39; Тонкова 2009, 236 – 251).

1. Интерпретация:

Надгробните могили, в които са открити останки от колове, биха могли да се интерпретират като примитивни слънчеви часовници.

Слънчев часовник. Представлява кръгла хоризонтална основа (разграфена на часове, маркирани с обикновени камъни) и неподвижно закрепен в центъра кол. За стрелка (гномон) служи сянката на кола, която отбелязва върху основата истинското слънчево време. Този тип часовници са споменати и в Библията. Най-ранните доказателства за използване на слънчеви часовници са открити в Египет. Около 1500 г. пр. Хр. египтяните изобретяват по-съвършен слънчев часовник. Той има форма на буквата Т и е градуиран така, че да разделя времето между изгрев и залез слънце на 12 части.

В Древен Египет около 1450 г. пр. Хр. гномони – обелиски били разположени в градовете и особено пред храмовете на Слънцето, за да отброяват времето, важни събития и смяната на фараоните. До известна степен менхирът може да се интерпретира като примитивен вариант на обелиск (Селешников 1985, 27). Първообразът на обелиска е свещеният камък Бенбен, възникнал от хаоса – първо върху него паднали лъчите на изгряващото слънце.

У нас паметици, които би могло да се интерпретират и като астрономически уреди, са:

– Менхир при село Овчарово, община Любимец.

Наричан от местните хора „Чучул камък“. Представлява трахитна колона с неправилна конусовидна форма с височина 2,20 м, забита в земята. До скоро на това място се е провеждал събор на Димитров ден (26 октомври), а по време на Великденските пости тук е било хорището. Възможно е да е служел за измерване на времето от изгрев до залез слънце (Делев 1982, 173 – 262; Спиридонов 2009, 117 – 124; balkanmegaliths.bgjourney.com).

– Уйов камък – на територията на храмовете – светилища и надгробни могили при Старосел. Естествена скала, допълнително оформена като фалос (Kitov 2001 – 2002, 6).

– Скално древнотракийско светилище – Трескавец, Прилеп, Македония. Съвременният манастир Трескавец край Прилеп, Македония, възниква на мястото на древен култов център, оформен от мегалитни паметници. „ ...Интересен мегалитен паметник, разположен непосредствено в южното подножие на манастира Трескавец. Става дума за внушителен и впечатляващо ***правилен каменен кръг, оформен на терена чрез огромни каменни плочи с диаметър 24 м. В центъра личи правилен кръгъл отвор, където е бил поставен стълб.*** Това мегалитно съоръжение тук е известно като „Гумното“.... Кръгът е долепен до внушителна скала, осеяна с изсечени в нея жертвеници – скални ями, от които изтичат улеи. Ако си го представим като символ, съоръжението се е състояло вероятно от стълб, забит в центъра на каменния кръг. Така то твърде много напомня на известните от Пеония слънчеви изображения върху прът, които съвременните изследователи свързват с образа на бог Аполон“ (Марков 2007, 55 – 56).

– Кромлех – село Долни Главанак, община Маджарово.

Обектът се намира в м. Бунар алтъ, на 1,2 км западно от селото, на рид на левия бряг на р. Арда.

Съоръжението е изградено от 12 каменни блока от местна твърда вулканична скала (риодацит), грубо оформени с неправилна трапецовидна форма, с височина 1,20 – 1,50 м. Блоковете са наредени на разстояние 0,75 – 0,90 м един от друг, а между тях са поставени хоризонтално по-малки камъни. 9 са открити вертикално положени, а 3 паднали до местата, които са заемали – така те описват окръжност с външен диаметър 10 м, отворена от югоизток, където има издадена над терена скала. Културният пласт във вътрешността е хомогенен, с дебелина 0,60 – 0,70 м и съдържа фрагменти керамика и късове глинени мазилки, прешлен за вретено, бронзова фибула и игла, част от желязна фибула, желязно ножче и 22 кремъчни артефакта. Въз основа на керамичния материал изграждането и използването на кромлеха се отнася към втората фаза на ранно – желязната епоха – VIII – VII в. пр. Хр. Южно от кромлеха са разположени две по-малки съоръжения с овална форма, изградени от средно големи ломени камъни.

Съоръжение 2 – ограждане с елипсовидна форма с диаметри 3,40 х 2,80 м. В централната част, на дълбочина 0,30 м, е открито петно от въглени и горели детски кости (погребение с кремация) и едно стъклено мънисто. В и около съоръжението са открити фрагменти от керамични съдове и глинени мазилки. Керамичните находки дават основание погребението да се отнесе към късната елинистическа епоха III – I в. пр. Хр.

Съоръжение 3 – с елипсовидна форма с диаметри 6,40 х 5,40 м. Културният пласт е с дебелина 0,30 см – в него са открити фрагменти керамика, работена на ръка, въглени и късове от отухлена глинена замазка и кремъчна пластина. В западната част на съоръжението е проучено петно, наситено с горели детски кости. В тази част са открити и над 300 фрагмента от питос. Анализът на керамичния материал дава основание съоръжението да се синхронизира с изграждането на кромлеха в VIII – VI в. пр. Хр.

Специфична особеност на светилището е отсъствието на животински кости и големият дял работена на ръка керамика и това вероятно е свързано с извършваните тук обреди. Едва ли е случаен и фактът, че в двете по-малки съоръжения „са поставени останки от деца, трупоизгарянето на които е извършено извън съоръженията. Явно налице са следи от традиционни обреди (ритуални погребения, жертвоприношения?), извършвани в близост до мегалитния паметник и свързани с провежданите на него култови дейности.“ (Миков 2002, 73 – 74; Nekhrizov 2000, 319 – 324; Нехризов 2003, 123 – 140).

– ***Кромлех – астрономическа обсерватория при село Старо Железаре, община Хисаря.***

Чолакова могила е в ареала на тракийския култов център при с. Старосел. На височина 1,50 м над околния терен в могилата е била оформена правилна окръжност с диаметър 7 м от 24 вертикално забити в насипа каменни плочи. Плочите са с размери от 0,5 до 2 м, като поставената от югоизток е най-висока и доминира над останалите – това е посоката, от която изгрява слънцето по време на зимното слънцестоене.

Археоастрономичните изследвания показват, че съоръжението е използвано за измерване на годишния цикъл, равноденствията и слънцестоенето. Когато използването на съоръжението е било прекратено, то е било засипано с пръст. Съоръжението датира в VI в. пр. Хр. (Китов 2008, 198; rock – cut.thracians.org/bg).

– Кромлех – при село Братя Даскалови, община Чирпан.

В землището на село Братя Даскалови, община Чирпан, са регистрирани селища и могилен некропол, в който са открити погребения от III хил. пр. Хр. до края на IV в.

Тук е регистриран и кромлех, подобен на проучения при с. Долни Главанак. Вероятно е свързан с могилния некропол. (http://www.bratia – daskalovi.com).

Представените данни от проучените обекти дават основание за следните предположения и изводи:

1. Могилите, в които са открити останки от колове, са разположени в некрополи.

По сянката на кола вероятно е била определяна ориентацията на гробното съоръжение, ориентацията на тялото (особено при трупополагане) и времето, когато трябва да се извърши погребението. Насипите вероятно са образувани от последователно натрупване на пръст, за да се маркира определен период от време (година).

При случая в некропола при Сборяново – покриване с насип на живо дърво – вероятно то е било почитано като свещено дърво и едновременно по неговата сянка е била извършвана ориентацията на гробните съоръжения и пр. По данни от българската народна практика селските гробища обикновено се ситуират около дърво или каменен оброк.

Ориентацията на гробните съоръжения и на мъртвото тяло в определена посока е задължителна част от погребалните практики, която се наблюдава още в проучените некрополи от неолита и халколита у нас. „Ориентацията на мъртвите в дадено общество е свързана с религиозни представи за отвъдния свят на неговите членове. Тъй като те може да са твърде разнообразни, то и ориентацията на погребаните може да е най-различна, специфична за всяка етнокултурна общност. Липсата на единна ориентация съответно води и до различия при нейното обясняване. Съществуващите мнения могат да се обединят в три групи:

– Ориентиране спрямо движението на слънцето (съответно точката, в която то изгрява или залязва);

– Насочване на мъртвите към древната им (евентуално митична) прародина;

– Ориентиране към местообитаването им приживе – селището или дори конкретното жилище (Boyadzhiev 2010, 197 – 8).

Като уреди за определяне на времето трябва да се интерпретират и откритите глинени модели на култови стълбове от две селищни могили в Търговищко. При проучването на селищните могили при с. Овчарово и Поляница, област Търговище, са открити общо 13 глинени модела на стълбове, които се отнасят към един общ културен хоризонт. Повечето от тях представляват кух правоъгълен стълб с двускатен покрив и са богато украсени с кербшнит и соларни знаци. „В заключение може да отбележим, че явно в случая имаме работа с модели на точно определени съоръжения – някакви стълбове със сходни форми, които са били поставяни на някои свещени места, свързани със соларния и някакви други, най-вероятно хтонични култове." (Бонев 1976, 24; 33).

Определянето на началото на определен сезон е доказано и в интерпретацията на В. Николов на култовата сцена, открита в селищната могила при с. Овчарово, Търговищко: „Олтарите от Овчарово са безспорно доказателство за използването на т. нар. непълен календар; на календарно измерване се подлагат само някои отрязъци от годината и главно пролетно – летния период. Това е възможно само при провеждането на ежегодни астрономически наблюдения с оглед определяне на някои от основните дни на слънчевия цикъл (равноденствие или слънцестоене), което се извършва не според височината на слънцето, а чрез определяне на азимутите в точките на слънчевите изгреви и залези. За точното измерване на пролетното равноденствие са нужни два стълба, визиращи линията изток – запад. Като модели на такива стълбове се считат предметите с четиристранна удължена форма, намерени в Овчарово и в селищната могила Поляница." (Николов 1991, 100).

Подобна ориентация се наблюдава и особено при първичните погребения, извършени под могилен насип през следващите епохи.

2. Своеобразни слънчеви часовници са и откритите менхири, разположени също в ареал с надгробни могили.

Значението на ориентацията на гробното съоръжение и полагането на тялото в него, както и отчитането на времето (часовете) за изпълнение на определени практики в погребалния ритуал най-добре са засвидетелствани в Древен Египет:

– според Текстовете на пирамидите царят след смъртта си се превръща в една от звездите на северното небе. Поради това и подземните помещения, и надписите в тях, са ориентирани от запад (мястото където залязва слънцето) на изток (където то изгрява), а коридорът е ориентиран на север – към незалязващите северни звезди, към които като птица Ба фараонът ще се отправи, за да стане звезда.

В Текстовете на саркофазите и върху някои открити ковчези са нанесени звездни календари, показващи преместването на звездите във видимата част на небето по периоди; тялото се полага с лице на изток, глава на север.

Значението на пространствената ориентация и времето за изпълнение на обредите са записани и в т.н. Астрономически книги (появили се в периода 2055 – 1650 г. пр. Хр.), изписвани върху саркофазите, както и в Химни на часовете, изпълнявани на всеки час от деня и нощта в чест на небесното движение на Слънцето. Химните са средство за интегриране на царя и жреците в космическия цикъл и за сливане с природата на слънчевия бог и същевременно средство за поддържане на космическия ред (Леков 2004, 205; 244 – 5; 276; 476; 501).

3. Кромлехите са изпълнявали функциите на по-точни съоръжения за определяне времето не само за изпълнение на конкретен погребален акт, но и за времето, когато трябва да се извършат поминални обреди.

В българската традиция измерването на времето през деня е ставало с помощта на копраля/остен.

2. Интерпретация:

Откритите останки от колове под могилни насипи в некрополи биха могли да се интерпретират и като заместители на починалия, чието реално погребение е било невъзможно да се извърши, т.е. те са своеобразни символични погребения.

Основание за подобна интерпретация са светогледните представи за:

– Космическото дърво (най-често дъб, явор или кипарис) като медиатор между трите свята, подобно на змията. Реминисценция на представата за космическото дърво и змията като свързващо звено във вселената са овчарските геги, кадуцеят на Хермес, тоягата на Асклепий, тирсът на Дионис (богове – медиатори) и изображенията на дърво със змия в оброчните релефи на тракийския Херос.

– Човекът и дървото са изоморфни – митологемата дървото като двойник на човека го представя като еквивалент на световното дърво. Митове и предания разказват за превръщането на хора в дървета; оприличаване на младите хора – младо дърво, фиданка; старите – сухо дърво; главата на семейството – дърво столовато.

– Световното дърво е натоварено и с функцията на път към отвъдното, към света на мъртвите (Георгиева 1983, 31 – 35). Примерите от българските погребални обичаи, в които като елемент присъства дървото/клонката/колът, са много:

При погребение на моми или момци в Западна България до кръста забиват сватбена огурлица (цяло дръвче с окастрени клони, украсено с плодове и цветя), което стои докато изгние. На мястото се посажда плодно дърво. В някои случаи (във Видинско) забивали отсечено овощно дърво, украсено с цветна вълна. Иречек описва в гробището в Новоселско, Софийско, гроб, на който бил забит висок прът с привързана червена кърпа (Вакарелски 2008, 270 – 271).

При погребение на едно от едномесечници – след погребението на умрялото, живото лекуват край върба – вземат две върбови пръчки – с ръста на живото и с дължина – обедната сянка на върбата; пръчките се увиват с китки; китката от живото се заравя в корените на дървото и се вярва, че върбата умира; премерват живото с пръчка и един камък и ги поставят в гроба вместо него; премерват умрялото с тояга и я скриват, за да бъде тя брат или сестра на живото (Вакарелски 2008, 360; Маринов 1984, 550). Вариант при смърт на едно от едномесечетата – в гроба се оставя пръчка от шипка, дрян, леска, къпина или лоза с дължината на живото (Българска митология 1994, 110, 92).

Представата за тоягата/колът като заместител на човека и негов магически атрибут найярко е съхранена в коледарските и русалийските дружини:

– Коледарите се събират и подготвят за обреда от Игнажден. Основен и неотменен атрибут е коледарският кол/тояга. Според народния израз „коледар без кол не е никакъв коледар.“ Тази тояга се използва само при коледуване и след обреда се съхранява от водача на дружината. Всеки участник сам си приготвя тоягата – тя е дрян, дълга „един човешки бой“. Тя се избира и отсича с един замах в „потайна доба“ при пълно мълчание, без обръщане назад. Отсеченият кол се обелва и се „умива“ във вода, като се потапя три пъти. Оставя се под плодно дърво и се прибира преди изгрев слънце. Коледарският кол е могъщ атрибут със свръхестествени качества, без които коледуването като обред е невъзможно. Той е получен от гората = другия свят, в потайна доба = пространството на отвъдното (Гоев 2009, 73 – 78).

– През Русалската неделя (между Спасовден и Петдесетница) основен участник и изпълнител на обредите е русалийската дружина, начело с нейния водач – ватаф.

Главен атрибут на русалиите е тояга от явор, ясен или дрян; долният край е заострен и подкован, подобно на коледарската тояга; нашарена с орнаменти и висулки, които шумят; в горния край се пробива отвор, напълнен с билки и затворен с клинче. Ватафът пази всички тояги (Венедиков 1983, 116 – 171).

Предложените интерпретации на надгробни могили, в които са открити останки от колове, се нуждаят от допълнителни наблюдения, нови фактологични данни и аргументация. Този текст е само едно начало...

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Бонев 1976: А. Бонев. Глинени модели на култови стълбове от две селищни могили в Търговищки окръг. – Археология, 1976, 1, 24 – 34.

Българска митология. Енциклопедичен речник. (Съставител А. Стойнев). София, 1994.

Вакарелски 2008: Х. Вакарелски. Български погребални обичаи. София, 2008.

Велков 1935: И. Велков. Могилни гробни находки от Брезово. – Известия на Българския археологически институт, VIII, 1934, 1 – 17.

Велков 1937: И. Велков. Разкопките около Мезек и гара Свиленград през 1932 – 1933 г. – Известия на Българския археологически институт, XI, 1937, свитък 1, 117 – 170.

Венедиков 1983: И. Венедиков. Медното гумно на прабългарите. София, 1983.

Георгиева 1983: И. Георгиева. Българска народна митология. София, 1983.

Гергова 2014: Д. Гергова. Проучвания на Голямата Свещарска могила. – В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 183 – 184.

Гергова, Кузманов, Иванов 2007: Д. Гергова, М. Кузманов, Я. Иванов. Геофизични проучвания и археологически разкопки на шест могили от елинистическия некропол на гетското средище в ИАР Сборяново, в землището на Свещари, община Исперих, Разградска област. – В: Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 104 – 107.

Гоев 2009: А. Гоев. Обредното време като обредно място. – В: Маскарадът и времето. Сборник доклади от научната конференция, проведена в рамките на 18 Международен фестивал на маскарадните игри „Сурва 2009“. Перник, 2009, 73 – 78.

Делев 1982: П. Делев. Сакар планина и Източни Родопи. – В: Тракийски паметници, т. III. Мегалитите в Тракия, част 2. Тракия Понтика. София, 1982, 173 – 262.

Китов 1993: Г. Китов. Тракийските могили. – В: Thracia, X, 1993, 39 – 80.

Китов 1995: Г. Китов. Тракийски могили край с. Дунавци, Казанлъшко. – В: Археологически открития и разкопки през 1994 г. Смолян, 1995, 65 – 66.

Китов 2008: Г. Китов. Могили, храмове, гробници. Записки на един „могилар“. София, 2008.

Леков 2004: Т. Леков. Скритото знание. Свещените книги на Древен Египет. София, 2004.

Маринов 1984: Д. Маринов. Избрани произведения, т. II. Етнографическо изучаване на Западна България. София, 1984.

Марков 2007: В. Марков. Културно наследство и приемственост. Наследство от древноезическите свети места в българската народна култура. Благоевград, 2007.

Миков 2002: Р. Миков. Аварийни археологически проучвания във връзка с възстановителни и укрепителни дейности по археологическия паметник на културата „Тракийско мегалитно съоръжение – кромлех“ в землището на с. Долни Главанак, община Маджарово, Хасковска област. – В: Археологически открития и разкопки през 2001 г. София, 2002, 73 – 74.

Нехризов 2003: Г. Нехризов. Тракийски култов мегалитен паметник (кромлех) при с. Долни Главанак. – В: Известия на Историческия музей Хасково, 2, 2003, 123 – 140.

Николов 1991: В. Николов. Календарна интерпретация на култовата сцена от Овчарово. – В: Интердисциплинарни изследвания, XVIII, 1991, 97 – 103.

Селешников 1985: С. Селешников. История на календара и хронология. София, 1985.

Спиридонов 2009: Т. Спиридонов. Мегалитна култура в Харманлийска община – Западен Сакарски дял. – В: Доклади от Първи симпозиум „Мегалитите на Балканите“. София, 2009, 117 – 124.

Тонкова 1996: М. Тонкова. Археологически проучвания на тракийска надгробна могила в м. „Белишка чука“ в землището на гр. Белица. – В: Археологически открития и разкопки през 1995 г. София, 1996, 38 – 39.

Тонкова 2009: М. Тонкова. Тракийска надгробна могила от първата половина на V в. пр. Хр. в м. „Белишка чука“ край гр. Белица – В: Тракийското светилище при Бабяк и неговата археологическа среда (редактори М. Тонкова, А. Гоцев). София, 2009, 236 – 251.

Boyadzhiev 2010: Y. Boyadzhiev. Orientation of the dead during the later Neolithic and early Chalcolithic in the Lower Danube. – Studia Praehistorica, 13, 2010, 197 – 214.

Kitov 2001 – 2002: G. Kitov. Starosel – centre culturel thrace. – Orpheus, 11 – 12, 2001 – 2002, 5 – 60.

Nekhrizov 2000: G. Nekhrizov. A Cromlech near Dolni Glavanak in the Eastern Rhodopes (preliminary communication). – In: Technology, Style and Society = Contributions to the Innovations between the Alps and the Black Sea in Prehistory (L. Nikolova ed.). British Archaeological Reports, International Series 854, Oxford, 2000, 319 – 324.

Сайтове:

Тракийските светилища от двете страни на българо – гръцката граница www.eufunds.bg/uploads/belitsa.html

rock – cut.thracians.org/bg/

balkanmegaliths.bgjourney.com

http://www.bratia – daskalovi.com

THE PROBLEM OF A TYPE OF „EMPTY“ TUMULI IN ANCIENT THRACE

Maya AVRAMOVA

(Summary)

The Thracian tumuli registered on the territory of Bulgaria are more than 15 000. According to the years long observations and research of Dr. George Kitov, the number of the *empty* tumuli is the highest. They can be explained as: tumuli, in which the burial was performed high in the embankment and destroyed with time; tumuli – cenotaphs; or pre-accumulated mounds but not used. Remnants of poles vertically dug into the old terrain have been explored in some mounds. According to Dr. Kitov, they outlined the diameter of the future accumulation of the tumulus. The remains of poles in the centre of the mound embankment could be interpreted in another way.

The data from the tumuli described, in which remains of wooden poles were found, give grounds for the following assumptions and conclusions:

1. Interpretation:

The tumuli containing remains of poles are located in necropolises almost in all cases taking periphery position compared to the rest ones. Probably the shadow of the pole pointed out the orientation of the grave structure, the orientation of the dead body (especially in the cases of inhumation) and the time the funeral should be done. The tumulus was likely shaped due to the successive accumulation of soil for to mark a certain period of time (year).

The orientation of the burial structures and of the dead body in a particular direction was a required element of the burial rite observed as early as in the necropolises from the Neolithic and Chalcolithic explored in Bulgaria. The observations show that the orientation is consistent with the movement of the sun and the directions of the world; with the direction of the ancient native motherland or the

direction of the home/settlement inhabited in life time. According to data from the Bulgarian folk practice, the village cemeteries are usually located around a tree or votive stone.

2. Interpretation:

The remains of poles found under the tumular embankment in the necropolises could be interpreted also as a replacement of the deceased whose actual burial was impossible to be done – that means they were a kind of symbolical burials.

The interpretation of tumuli containing remains of poles here proposed requires further observations, new factual data and arguments. This text is just a beginning…

ТАБЛО I

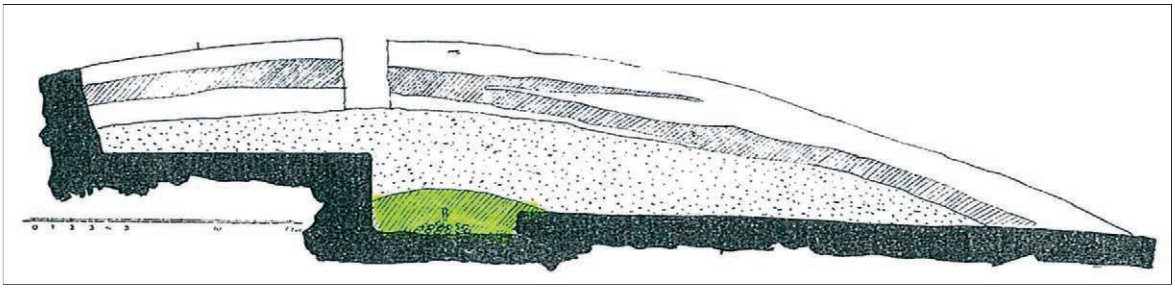

1. Профил на Селската могила при село Мезек, Свиленградско

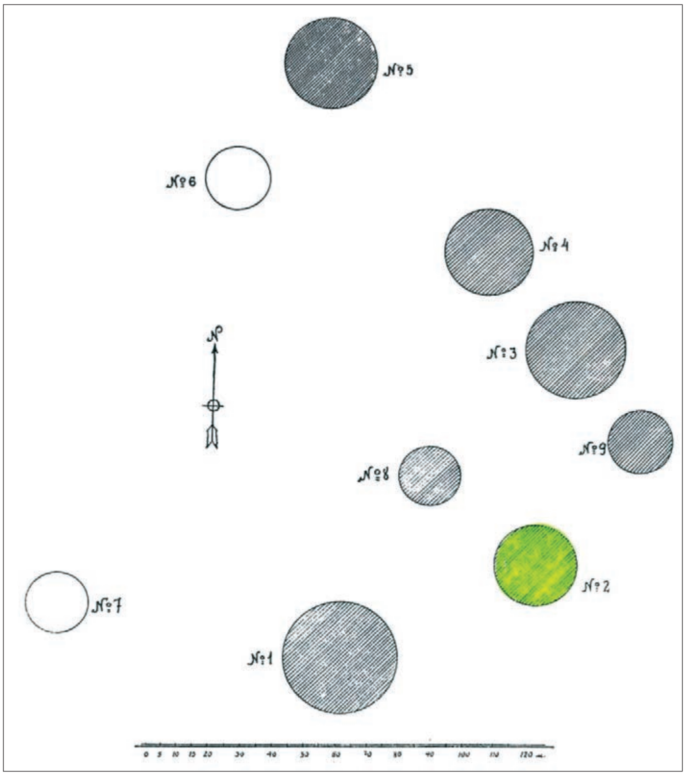

2. План на некропол „Деветте чуки“, разположен на 2 км югозападно от гара Свиленград. Маркирана е могила № 2 с остатък от кол

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА"

„ЗАТВОРЕНАТА ВРАТА“ В СВЕЩАРСКАТА ГРОБНИЦА С КАРИАТИДИ

Костадин РАБАДЖИЕВ

Разговорът тук е за т.нар. „наискос“ в Свещарската гробница с кариатиди (Чичикова 2002, 152-160), който всъщност е каменна врата, затворена, а в действителност и нефункционална като проход. Затова дискусията за нея тук е насочена към идеята, която я е породила, за да потърся отговор и на значимите въпроси за Отвъдното в представите на древните траки, както и формите на контакт с преминалите отвъд.

1. Преградата: Оформена е като затворена трикрила порта, рамкирана от носещи колони с правоъгълно сечение, с бази и софа-капители, поддържащи епистил и триъгълен фронтон с пластична глава на Медуза, увенчан с три скулптирани девойки като акротерии, централната разпозната като крилата Нике (**Обр. 1a–b**). Конструкцията е дефинирана като *„наискос“* (*“ναΐσκος”*) или *„едикула“* (*“aedicula”*) от М. Чичикова, откривател и проучвател на гробницата (последно 2012). Поставена вътре, тя огражда пространството около клине № 1, като архитектурно отграничаване на най-сакралната част от интериора – „светая светих“ или хероон поставен сред теменос (*Temenos-grab*) по определението на Ю. Вълева (Вълева 2005, 287). Определяна е и като „символичен портик“, дори „олтарна преграда“ (Теофилов 1988, 157), което е неприемливо, тъй като е термин от друга епоха. Всъщност оформено е пространство в пространството и причината за това необичайно решение, уникално засега в тракийската погребална практика, трябва да търсим в поставеното допълнително клине в гробната камера.

2. Преустройството: Един от разпознаваемите проблеми се отнася до организацията на пространството – пластичната и рисуваната украса са симетрично организирани – като акцент е изявена коринтската полуколона в средата на стената срещу входа[1], а над нея е изправена и фигурата на богинята (високата жена) от рисуваната сцена в люнета. Това подсказва и връзка с храма на Аполон във Фигалия (Вълева 1993, 53-54), където коринтската колона (колони?) в интериора е поставена на място, обичайно за култовата статуя и визуално разделя наоса от адютона, дори с предположението на изследователи, че тя се явява заместител на божеската статуя (Arapoyianni 2007, 45).

Тук клинето е изнесено вляво и симетричността на композицията е нарушена, но като резултат от вторично вмешателство. Защото разстоянието от запазената къса страница на клине № 1 до североизточната стена на камерата би било равно на разстоянието от вероятната друга страница до югозападната стена като вземем предвид дължината на челната дълга страница на клинето, а така то вероятно е било централно разположено[2]. Обяснението би било във вместването на допълнителното второ клине, което пък е наложило поставянето на преградата, за да се отграничи сакралното пространство на централното погребение. Извънредното вместване на второто клине личи и в изсечената долна част от дорийската полуколона (Чичикова 2002, 153), а това вероятно се е случило след като гробницата е била подготвена за нейния собственик, възможно и заради скорошна смърт на неговата съпруга (?). За целта лицева стена на леглото е била изместена вляво, страничната къса стена била оставена на място и към челото ѝ е бил прилепен десният пиластър от рамката на преградата, а в освободеното пространство е било вместено допълнителното клине (**Обр. 2** и **3**). Така и самата преграда се е оказала изместена вляво (**Обр. 4**)[3]. Била е издигната пред клинето, върху отстъпа на подиума пред него, а монтирането ѝ е наложило да се промени, дори да се увреди съществуващата пластическа украса – архитравът вдясно от коринтската колона е бил изрязан, за да се закрепи антаблемана с фронтона от страничната част на преградата (**Обр. 3**). Но това едва ли е било достатъчно за устойчивостта на високата конструкция (над 2 м), недостатъчно дебела и съставена от многобройни отделени части[4]. Което предполага наличието на укрепваща дървена конструкция, следи от която долавям в повреди върху гейсона на каменния корниз от облицовка на цокъла при вероятните страници на конструкцията – до десния крак на кариатида № 7[5] и до левия крак на кариатида № 5 (**Обр. 3**). Изгниването на дървения крепеж е довело до нестабилност и рухване на преградата, или просто е била разрушена при вторичното използване на гробницата, а частите ѝ са били пръснати в пространството на трите помещения (Чичикова 2002, 152).

---

[1] Тя все пак е изместена вдясно от центъра, доловимо в триглифено-метопения фриз с три триглифа вляво и четири вдясно.

[2] М. Русева също предполага първоначален замисъл, при който клинето е било в центъра на надлъжната композиционна ос и което по-късно е изместено встрани с поставянето на допълнително второ клине (Русева 2000, 143).

Вторична употреба се предполага и за преградата с необичайните три врати – двойна и единична (Чичикова 1988, 140), в сборния характер на елементите и в грубото им изпълнение, дори в самите врати, които са по-къси от тяхната рамка (Теофилов 1988, 158-159)[6]. Макар според Д. Стоянова преградата е съобразена с дължината на клинето, което е наложило тя да е проектирана с три врати и съвпадането подсказва, че това е предварително замислено, а трикрила порта не е необичайна в жилищната архитектура, откъдето тя е заимствана (Стоянова 2002, 535).

3. Функцията: Преградата е допълнително поставена в гробната камера, за да сакрализира гробното място на положения в клинето срещу входа мъртвец, когато в интериора е било поставено второто клине. Което не предполага гробницата да е била фамилна, както я тълкува М. Чичикова – голямото клине срещу входа за мъжа и по-малкото за неговата съпруга (Чичикова 2002, 152), а като семейна тя е била преустроена допълнително. Това разкрива гробницата като еднолично пространство на погребания вътре знатен представител на общността (Рабаджиев 2002, 96-97), вероятно гетски владетел[7], за когото предписанията на ритуала са наложили документираните промени в оформеното сакрално пространство с многостепенна достъпност: дромос – предкамера – гробна камера – свещен интериор (Рабаджиев 2011, 51). Така скулптираната врата носи идеята за фасадата на храм, което и би оправдало названието „наискос“. Но само формално, защото тройната порта е затворена и нефункционална, а това би означавало, че свещеното пространство е затворено, което пък изключва идеята за епифания като смисъл и цел на погребалния култ, включително и хероически – гробницата като ритуално пространство, материализирано присъствие в реалния свят на отсъстващите мъртви, където, както и в култа на боговете, комуникацията се постига в ритуал, а се изразява с образно присъствие. Това е разпознаваемо в рисуваните наискоси с богове, разбира се и в гробните наискоси с образи на починалите (**Обр. 5** и **6**). Тук епифанията присъства, но не в наискоса, а в засводеното пространство над корниза, поддържано от колони и кариатиди, издигнато дори над полета на орлите (каменните конзоли в двата ъгъла), дали алюзия за небесен „рай“, където мъртвият е конник, придружен от слуги и телохранители сред боговете, с богинята която го увенчава, в подготовка за вечното блаженство, видяно в предстоящото пиршество и дарове (Рабаджиев 2014, 405-409). Твърде различни са и елинистическите гробници с гроб/клине в ниша (*alcove*), оформени като наискос, който е пластически или живописно изявен: на Алкетас, военачалник на Александър, в Писидия при Термесос (**Обр. 7**), гробница на Аполофанес в пещера при Мариса (Мариша в Израел) (**Обр. 8**), гробници от некропола на Александрия (Вълева 1999, 205-226; Чичикова 2002, 153-154; Michaeli 2006, 365). Едва ли архитектурният ред от колони с антаблеман и фронтон, създаващ един опростен образ на малък храм, би бил определящ в случая, когато вратите са затворени и свещеното пространство е недостъпно, а тълкуването се изплъзва в опитите да се сравнява с многобройни примери от древния свят, в които акцентът е върху епифанията на мъртвия в сакралното пространство, обозначено архитектурно. Но това предполага, че затворената врата пред клинето с покойника е внушавала други идеи.

---

[3] Публикуваните реконструкции на наискоса от Т. Теофилов (1988, **Обр.** 11) и от М. Русева (2000, 144) с основание са критикувани от М. Чичикова за отклонение от наличните данни (2002, 153*).

[4] Според Т. Теофилов конструкцията на преградата не е обмислена добре статически, което е довело и до саморазрушаването ѝ (Теофилов 1988, 158).

[5] Номерацията на кариатидите е по: Чичикова 2012.

[6] На различно мнение е С. Койнова-Мечкуева, според която основанията за синхронност на клинето и преградата са в отсъствието на разлики в мотивите и техниката на украса, съобразените им размери и най-вече в недовършената украса на лицевите части на клине № 1, което е било прикрито с преградата (Койнова-Мечкуева 2006, 101-102). Всъщност преустройството е разпознаваемо, а отсъствието на разлики може да означава и кратък срок, в който то се е наложило, а да не пропускаме, че и украсата и на второто клине не е довършена, както и много от елементите на украсата.

[7] Допускането на Т. Стоянов е, че тя е била построена за Дромихет (Stoyanov 1998, 103-107).

4. Вратите: Те са основен архитектурно атрибутен класификатор на прехода (Маразов 2005, 8-9), на преминаването, което е изявено физически с функционалната врата на гробницата/жилище, но и идейно с образ на врата, която е към недостъпното за живите Отвъд. Тези нефункционални врати, изработени в релеф или нарисувани и квалифицирани като „фалшиви“ (“false” doors), са известни в египетски гробни конструкции, проследими като идея във времето на Старото царство, истински популярни във времето на Третата династия и след нея. Те са били поставяни/изобразявани в помещението с жертвените приношения и дарове, върху стената, разделяща я с погребалната камера и така служели за комуникация с мъртвия, който е преминал Отвъд, включително изсечени или рисувани врати върху екстериора и интериора на саркофази, предназначени за придвижването на душата (**Обр. 9a–b**). Душата на покойника е можела да преминава и да се ползва от поднесената трапеза, затова и те са били наричани „порта на Ка“ (*“Ka-door”*), обичайно ситуирани на запад, в дъното на гробното пространство, където е мислено и Отвъдното (Frankfort 1941, 348; Fischer 1996, 91-98; Snape 2011, 39-41). Разликата във времето със Свещарската гробница с кариатиди е огромна, но египетската традиция се проследява във времето и пространството на Източното Средиземноморие, където сходни идеи се регистрират в мегалитната култура, в микенските гробници и в Анатолия, Фригия и най-вече Ликия (Tritsch 1943, 113-115). Тази идея може да се проследи и в гробниците с „псевдо-фасада“/*“false-façade” tombs* в некропола на Кирене (Северна Африка), в които представителната фасада с колонада е издигана над изсечена в скалата гробна камера, а включената в композицията псевдо-врата не води към интериор (**Обр. 10a–b**), с предполагаема елинистическа дата и проследена до Августовата епоха (Tomlinson 1967, 241-256). Подобни са и надгробни стели от Фригия с образ на врата в релеф и с дата от VI до IV век пр. Хр. (Roosevelt 2006, 65-91). Тези от тях в контекст са от пространствата на некрополи (**Обр. 11**), предимно в близост до гробници, зидани или скално изсечени и покрити с могилен насип, а появата им е обяснявана със смесване на персийски, гръцки и фригийски идеи в Западна Анатолия (Ibid., 66). Лишени от функционалност, те видимо са символен знак, който присъства в пространството на мъртвите, независимо от функционалните врати към гробниците-жилища, което стеснява диапазона на възможните интерпретации до символичен портал за духовете на мъртвите и място за комуникация с тях (Ibid., 78), твърде сходна идея с вярата на древните египтяни (Ibid., 78). Подобни са и псевдо-вратите в гробниците на етруски, предимно рисувани в дъното на гробната камера, както е в т.нар. „Гробница на авгурите“ (**Обр. 12**) от последната третина на VI век, интерпретирана като входът към гробницата, където са се осъществявали ритуалите по раздялата с мъртвия и неговото почитане (Toynbee 1971, 17), но също и върху фасадите на скално изсечени гробници в централна Етрурия с дата във втората половина на VII век и използвани дори в I век пр. Хр. (Rosi

1925, 1-59; 1927, 59-96). Подобна фасада откриваме, но в интериора на македонска гробница от ранната елинистическа епоха – т.нар. „Гробница на Евридика“ (**Обр. 13**), където отново върху задната стена на гробната камера е изявена пластично тетрастилна псевдо-фасада в йонийски ордер с два псевдо-прозореца в интерколумното пространство от двете страни на централно поставената псевдо-врата[8], което е тълкувано като връзка със света на Отвъдното (Miller 1993, 18).

5. „Тракийският“ прочит: Този преглед би подсказал проявленията и пътищата на идеята към земите на гетите – посоката е от елинистическото пространство, от което Тракия е част след победите на Филип II (341 г.) и Александър (335 г.), проследено в силното македонско влияние в елементи на пластичната украса (Вълева 1993, 54), но също и разпознаваеми идеи от ареала на Анатолия, които може би се дължат и на участието на малоазийски майстори в строителството на тракийски гробници (Стоянов 1990, 129), а това може да бъде проследено и в анализа на каменните врати за тях (Стоянова 2002, 542). Но всъщност дискутираният пример на нефункционална врата е уникален сред гробните паметници на елинистическа Тракия[9]. А картината в Свещарската гробница отново е различна – вратата е нефункционална, но зад нея е гробното клине с мъртвия, може би резултат от адаптирането на интериора към промененото функциониране на гробницата, но и адаптиране на импортни идеи към света на траките:

(1). – В тракийската представа гробницата с функционални врати към нейния интериор е жилище и хероон на знатен покойник, обитаващ пространството тук в психосоматичното безсмъртие на антроподемон, като знатен конник и войн-победител, във вечното блаженство на пиршеството (Рабаджиев 2013, 133-153).

(2). – Псевдо-портата, която преграждa клинето като граница между живота и смъртта, е импортна идея от елинистическото пространство на Източното Средиземноморие. Тя е непредолима в корпореален човешки облик, затова и внушаваща идеята за възнасяне на душата в отвъдното, което е горе при боговете, дали с полета на орела според М. Чичикова (2002, 154)[10], или в прехода за душите, какъвто е нейният замисъл.

---

[8] Известна ми е още една подобна пластична фасада на гробница – тази на „Справедливия съд“ в Лефкадия с двуетажна фасада и триъгълен фронтон, първият етаж е в дорийски ордер, хексастил от четири дорийски полуколони между два пиластъра, над триглифено-метопения фриз следва друг непрекъснат, а над него е втори етаж с шест йонийски полуколони между два пиластъра като в интерколумните пространства са изобразени седем залостени прозорци, които тук по-скоро са елемент от архитектурната декорация.

[9] Друг подобен паметник е надгробна стела във форма на врата от некропола на Хераклея Синтика, но тя е с римска дата (Nankov, Stoyanova 2015, 277, Fig. 18), каквото е и надгробие на Аурелия Домиция от околностите на Перинт с релефен образ на двойна врата между коринтски полуколони и дата след 211 г. (Sayar 1998, No. 311, Taf. L, Abb. 210).

[10] Като обяснение на двете ъглови конзоли със скулптирани орли в гробната камера на Свещарската гробница. А релефен образ на орел присъства в гробното пространство на Алкетас (**Обр. 7**), както и рисувани в сидонската пещерна гробница (**Обр. 8**), но дали като победен царски знак (Стоянов 1990, 129; Stoyanov 1998, 106), или пък мотив подсказващ апотеоз, подобно на мита за Ганимед, който е бил възнесен на орел при Зевс (Apollod. 3.12.2)?

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Вълева 1993: Ю. Вълева. Пропорции и форми на архитектурни елементи в Свещарската гробница с Кариатиди. – Проблеми на Изкуството, 1993, № 1, 45-55.

Вълева 1999: Ю. Вълева. Архитектурната украса на Свещарската гробница и строителната традиция на гръцкото ойкумене. – Thracia Antiqua, 10, 1996. Studia in memoriam Prof. Georgi Mihailov. София, 1999, 205-226.

Вълева 2005: Ю. Вълева. Прилагане на гръцките ордери в украсата на тракийските гробници. – In: Heros Hephaistos. Studia in honorem Liubae Ognenova-Marinova. Велико Търново, 2005, 281-301.

Койнова-Мечкуева 2006: С. Койнова-Мечкуева. Двете тракийски гробници – Казанлъшката и тази край Свещари. Опит за сравнение. – In: Helis, 5, 2006, 95-112.

Маразов 2005: И. Маразов. Семантика и функция на изобразителния текст във фреските от тракийските гробници. – Проблеми на Изкуството, 2005, № 3, 7-19.

Рабаджиев 2002: К. Рабаджиев. Елински мистерии в Тракия (опит за археологически прочит). Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, 2002.

Рабаджиев 2011: К. Рабаджиев. Гробниците в Тракия: мавзолеи, храмове, хероони? Част I. – Археология, 2011, № 1, 44-60.

Рабаджиев 2013: К. Рабаджиев. Имагинерното пространство на траките: светът на отвъдното. – В: Сборник в памет на академик Д. П. Димитров. НАИМ–БАН, СУ „Св. Кл. Охридски“, София, 2013, 133-153.

Рабаджиев 2014: К. Рабаджиев. Конят, колесницата и конникът. Към интерпретацията на образа в тракийската култура. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, 2014.

Русева 2000: М. Русева. Тракийска култова архитектура. Ямбол, 2000.

Стоянов 1990: Т. Стоянов. Гробничната архитектура в Североизточна Тракия в светлината на контактите с Мала Азия (VI-III в. пр.н.е.). – In: Terra Antiqua Balcanica, IV, 1990, 122-133.

Стоянова 2002: Д. Стоянова. „Гръцката врата“ в Тракия. – В: Πιτύη. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. София, 2002, 532-549.

Теофилов 1988: Т. Теофилов. Анализ на стиловите особености в архитектурата на тракийската гробница при с. Свещари. – In: Terra Antiqua Balcanica, III, 1988, 144-160.

Чичикова 1988: М. Чичикова. Свещарската гробница – архитектура и декорация. – In: Terra Antiqua Balcanica, III, 1988, 125-143.

Чичикова 2002: М. Чичикова. Гробен наискос от Свещари. – В: Академични четения в чест на проф. Златозара Гочева. Годишник на департамент Средиземноморски и източни изследвания – НБУ, 1, 2002, 152-160.

Чичикова 2012: М. Чичикова. Царската гробница с кариатидите край с. Свещари. 30 г. от откриването (в сътрудничество с Д. Стоянова и Т. Стоянов). Исперих, 2012.

Arapoyianni 2007: X. Arapoyianni. The Temple of Apollo Epikourios at Bassae. Athens, Hellenic Ministry of Culture, 2007.

Fischer 1996: H. G. Fischer. Varia Nova (8. Egyptian Doors, Inside and Out). Egyptian studies III. The Metropolitan Museum of Art, New York, 1996.

Fol et al. 1986: A. Fol, M. Chichikova, T. Ivanov, T. Teofilov. The Thracian Tomb near the village of Sveshtari. Sofia, 1986.

Frankfort 1941: H. Frankfort. The Origin of Monumental Architecture in Egypt. – The American Journal of Semitic Languages and Literature, 58, 1941, No. 4, 329-358.

Michaeli 2006: T. Michaeli. The pictorial program of the Apolophanes tomb at Maresha. – In: Helis, 5, 2006, 360-377.

Miller 1993: St. Miller. The tomb of Lyson and Kallikles: A painted Macedonian tomb. Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1993.

Nankov, Stoyanova 2015: E. Nankov, D. Stoyanova. Stone Door of a Roman tomb from the Necropolis of Heraclea Sintica. – In: Heraclea Sintica: From Hellenistic Polis to Roman Civitas 4th c. BC – 6th c. AD). Proceedings of a Conference at Petrich, Bulgaria, September 19-21, 2013. Papers of the American Research Center in Sofia, 2, 2015, 270-279.

Pekridou 1986: A. Pekridou. Das Alketas-Grab in Termessos. Istanbuler Mitteilunggen. Beiheft 32. Tübingen, Wasmuth, 1986.

Roosevelt 2006: Chr. H. Roosevelt. Symbolic Door Stelae and Graveside Monuments in Western Anatolia. – American Journal of Archaeology, 110, 2006, No. 1, 65-91.

Rosi 1925, 1927: G. Rosi. Sepulchral Architecture as illustrated by the Rock Facades of Central Etruria: Part I. – The Journal of Roman Studies, 15, 1925, 1-59; Part II. – The Journal of Roman Studies, 17, 1927, 59-96.

Sayar 1998: M. H. Sayar. Perinthos – Herakleia (Marmara Ereğlisi) und Umgebung. Geschichte, Testemonien, griechische und lateinische Inschriften. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1998.

Snape 2011: St. Snape. Ancient Egyptian Tombs. The Culture of Life and Death. Wiley-Blackwell, 2011.

Stoyanov 1998: T. Stoyanov. Who was buried in the Caryatids' tomb at Sveshtari? – In: Thracia, 12, 1998. Studia in honorem Christo Danov, 103-107.

Tomlinson 1967: R. A. Tomlinson. False-Facade Tombs at Cyrene. – The Annual of British school at Athens, 62, 1967, 241-256.

Toynbee 1971: J. M. C. Toynbee. Death and Burial in the Roman World. The Johns Hopkins University Press, 1971.

Tritsch 1943: F. G. Tritsch. False Doors on Tombs. – The Journal of Hellenic Studies, 63, 1943, 113-115.

ТЕКСТ КЪМ ИЛЮСТРАЦИИТЕ:

Обр. 1. Т. нар. „наискос“ от гробната камера на гробницата в Гинина могила: **1a** – снимка на реконструираната фасада (по: Чичикова 2012, **Обр.** 76); **1b** – графична реконструкция (по: Чичикова 2012, **Обр.** 77).

Обр. 2. Архитектурно заснемане на гробницата в Гинина могила (по: Чичикова 2002, **Обр.** 1).

Обр. 3. Изглед към задната стена на гробната камера, снимка (по: Fol et al. 1986, fig. 42).

Обр. 4. Графична реконструкция на т.нар. „наискос“ (по: Чичикова 2002, **Обр.** 9).

Обр. 5. Гробен мраморен наискос на Аристонаутес от атинския некропол при Керамейкос, 330-310 г. пр. Хр. <https://upload.wikimedia.

org/wikipedia/commons/5/50/NAMA_St%C3%A8le_d%27Aristonautes.jpg> (21.07.2015).

Обр. 6. Апулийска червенофигурна хидрия (330-320 г. пр. Хр.) с рисуван гробен наискос по: <http://www.jbagot.com/obra/monumental-hydria> (25.07.2015).

Обр. 7. Скална гробница на Алкетас в Писидия при Термесос, рисунка (по: Pekridou 1986, Abb. 6).

Обр. 8. Гробница (№ 1) на Аполофанес с елинистическа дата (III век) в пещера при Тел Мареша в Израел, снимка по: <https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Sidonian_Burial_Caves#/media/File:Sidonian_Burial_Caves_036.jpg>

Обр. 9. Пластично изявена псевдо-врата върху египетски саркофаг: **9**a – върху екстериора (по: Fischer 1996, Pl. 14a); **9b** – в интериора (по: Fischer 1996, Pl. 14b).

Обр. 10: Гробница S201 в Кирене: 10a – графична реконструкция на фасадата (по: Tomlinson 1967, Fig. 1); 10b – архитектурен план (по: Tomlinson 1967, Fig. 2).

Обр. 11: Графична реконструкция на крайгробния паметник при İkiztepe tumulus (по: Roosevelt 2006, Fig. 25).

Обр. 12: Псевдо-врата, живопис в гробната камера на т.нар. „Гробница на авгурите в Тарквиния, снимка по: <https://classconnection.s3.amazonaws.com/442/flashcards/377442/jpg/picture221347320501424.jpg> (20.07.2015).

Обр. 13: Псевдо-фасада с врата и прозорци в т.нар. „Гробница на Евридика" във Вергина, снимка на интериора по: <https://mocochocodotcom.files.wordpress.com/2014/12/tomb-of-alexander-the-great-father-philip.jpg> (19.07.2015).

THE "FALSE DOOR" IN THE THRACIAN TOMB WITH CARYATIDS NEAR SVESHTARI

Kostadin RABADJIEV

(Summary)

The discussion is about the so-called *naiskos* in the Sveshtari tomb with caryatids. The analysis of the interior suggests that the term applied to the triple door is inappropriate, since its scheme – painted, sculpted or built, has been used to denote the appearance/the *epiphany* of a deity in their temple or of the deceased in his tomb. This could be seen in many known examples over the Hellenistic world, while the stone door in the Sveshtari tomb is **closed** and **non-functional**. Indeed the dead one appears in a painted scene on the lunette, but it is in the space above the barrier and has nothing to do with it, perhaps. The burial chamber and the construction of its interior suggests that the screen has been placed secondary when the central *kline* (the one opposite the entrance) was shifted to left, intended to accommodate an additional one to the side. Thus, the triple "door" was designed to separate the space around the central burial as sacred, like a temple within *temenos*. And so it resembles some notion of the World Beyond in Egypt, where early since the Old Kingdom a door was depicted in drawing or relief between the burial chamber (in the realm of Death) and the room for memorial practices, called "*Ka-door*" and believed as a passage for the soul to receive food and gifts. This ancient idea we could trace in the necropolises of Phrygia and Etruria during the 6th c. BC and beyond, also in the Hellenistic necropolis of Cyrene and in a Macedonian chamber tomb. But its occurrence in the lands of Getae however seems different – behind the non-functional door is the grave – the *kline* with the dead on it, perhaps the result of adapting imported ideas to the Thracian eschatology, reconstructed in the changed functionality of the tomb's interior. Because in Thracian concepts the chamber-tomb with the functional door to its interior could be interpreted as a residence, a *heroön* for the noble deceased, who inhabited the periphery of human space in his psychosomatic immortality of an *anthropodaimon*, imagined as an aristocratic horseman and victorious warrior in his eternal bliss at the banquet. And this is a different idea when this pseudo-gate marked the boundary between life and death, impossible to pass in a corporeal human form, suggesting the soul as the only one which could be transferred through it to the Beyond, or ascend to the realm of gods (painted in the lunette above) by the flight of eagles on the two corner corbels. And this is the reason to interpret the decoration of the tomb as some new ideas imported in Thrace from the Hellenistic space of the Eastern Mediterranean.

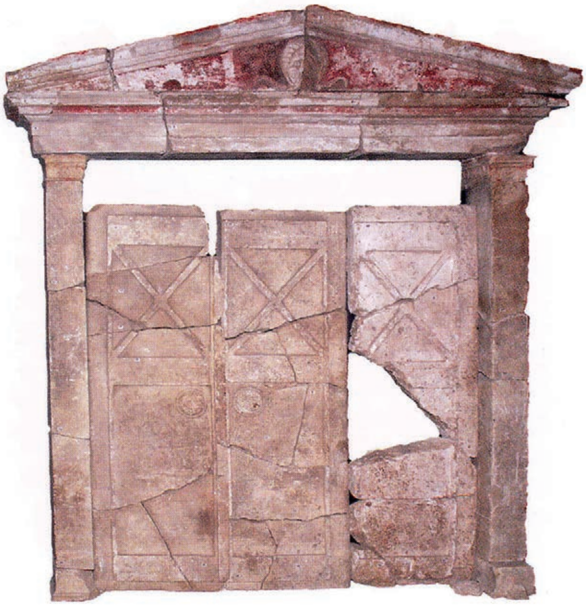

Obr. 1a

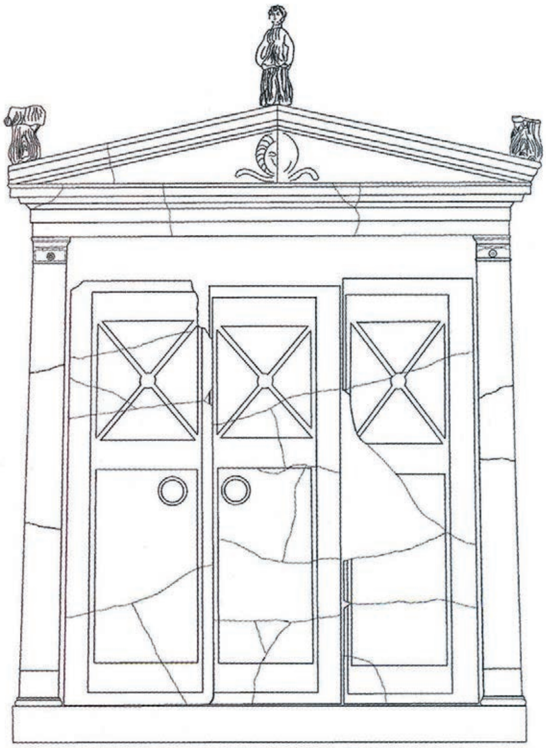

Obr. 1b

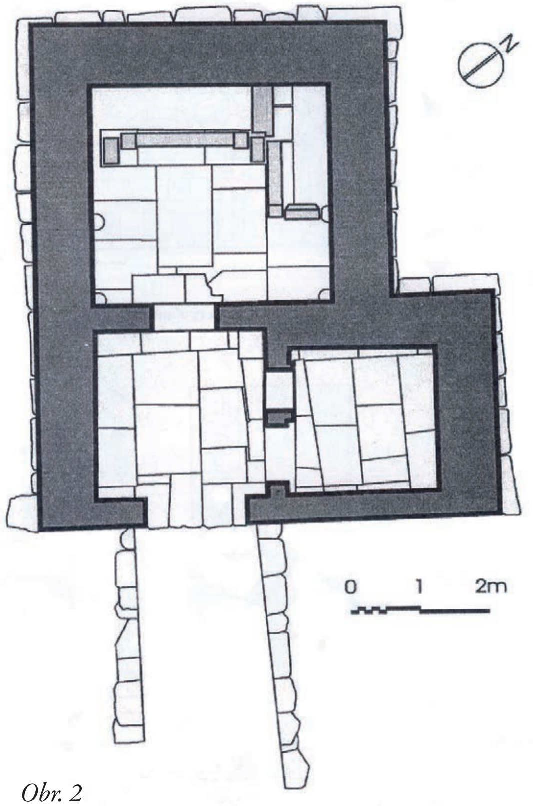

Obr. 2

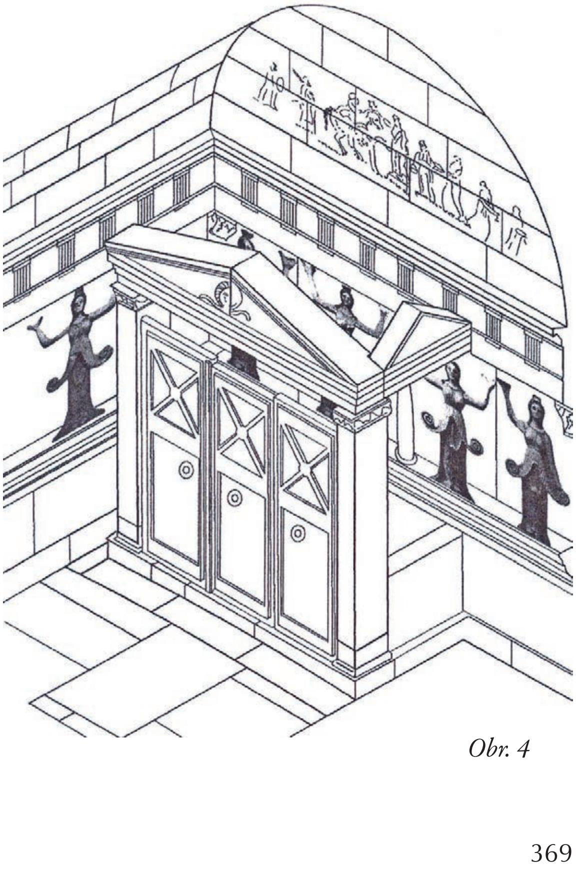

Obr. 4

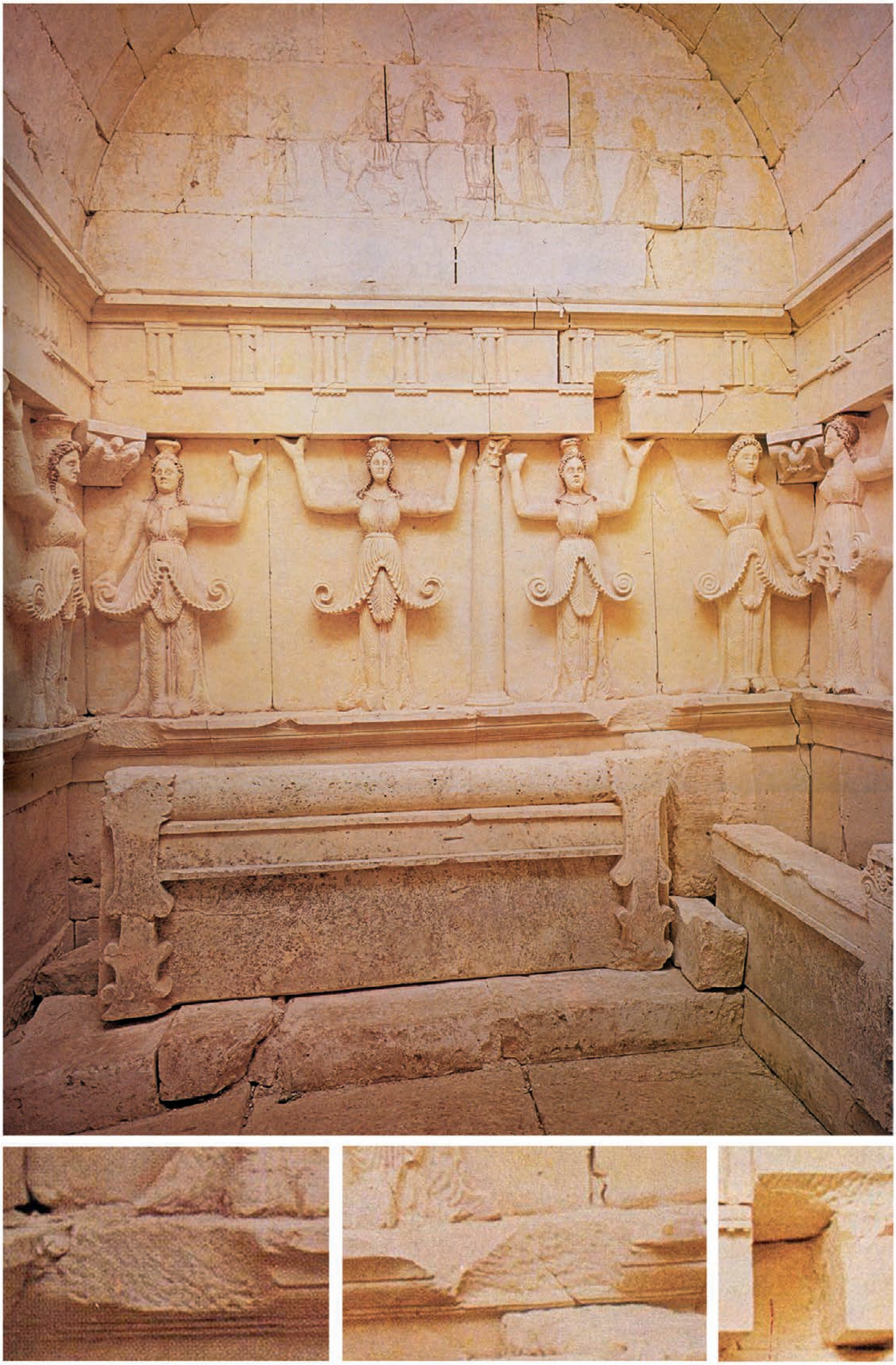

Obr. 3

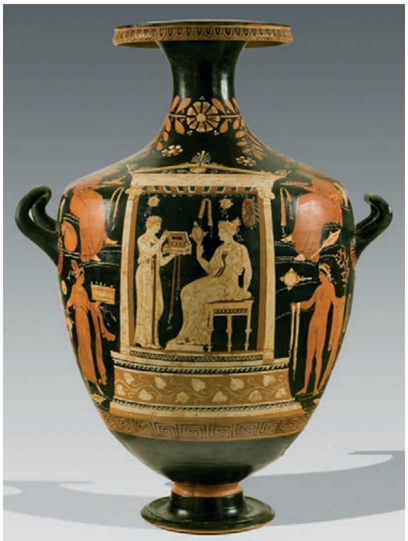

Obr. 6

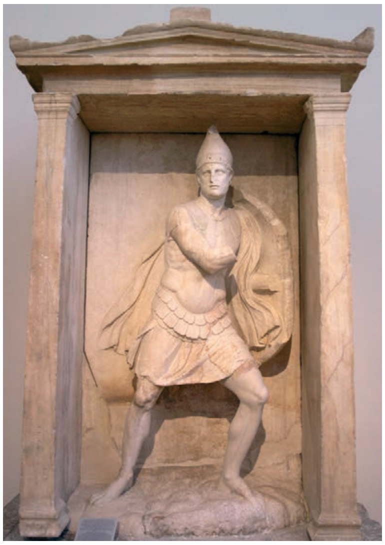

Obr. 5

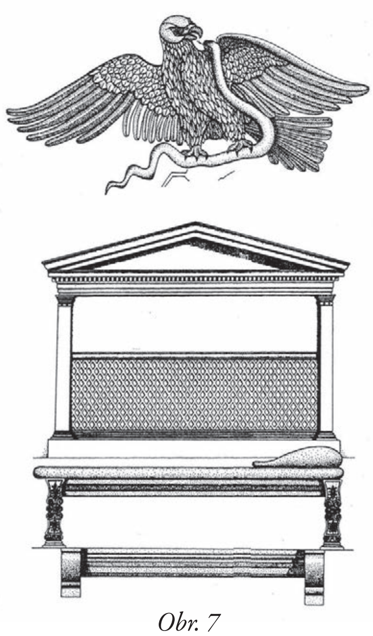

Obr. 7

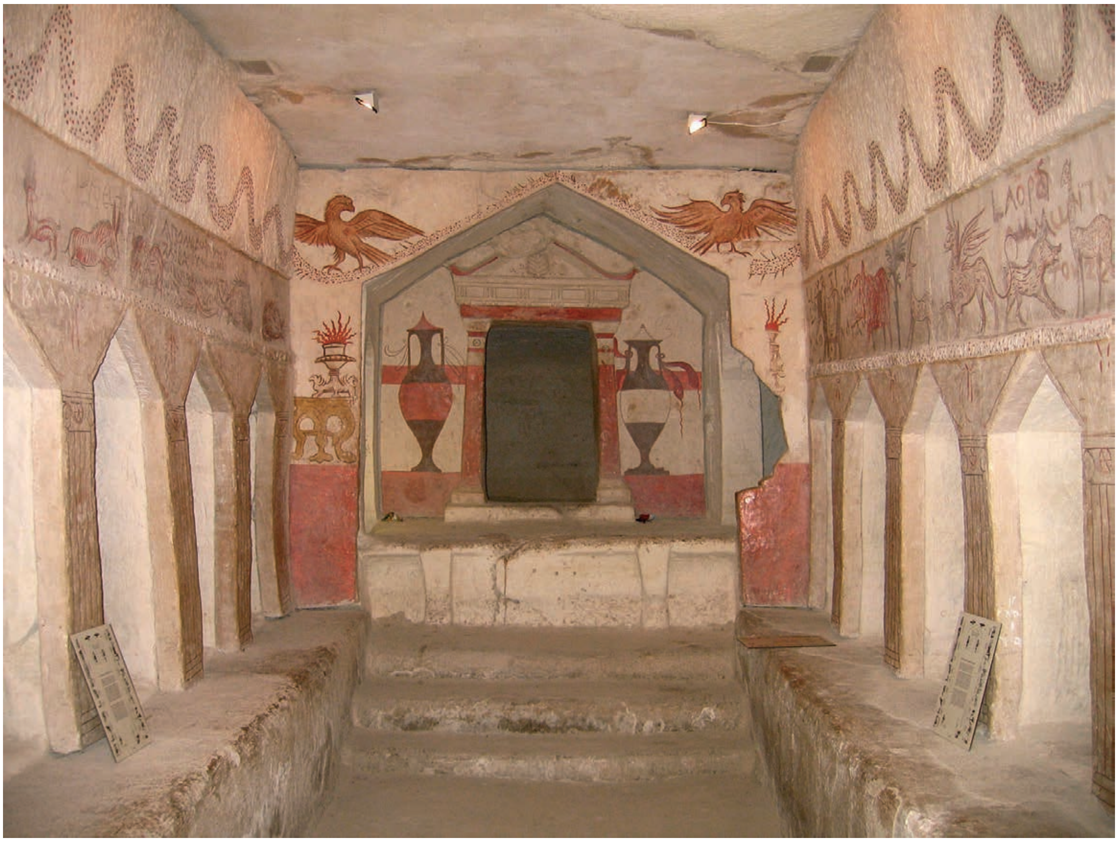

Obr. 8

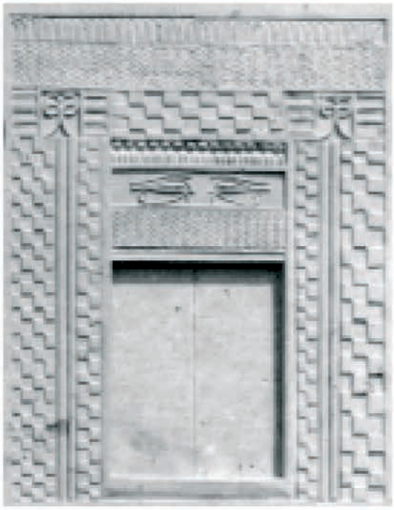

Obr. 9a

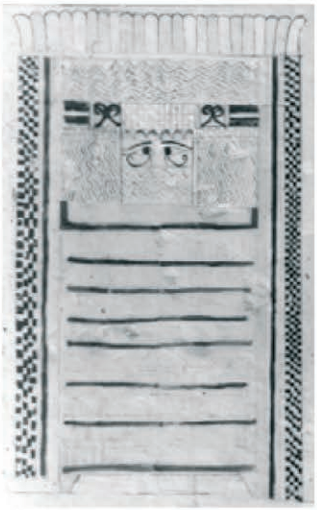

Obr. 9b

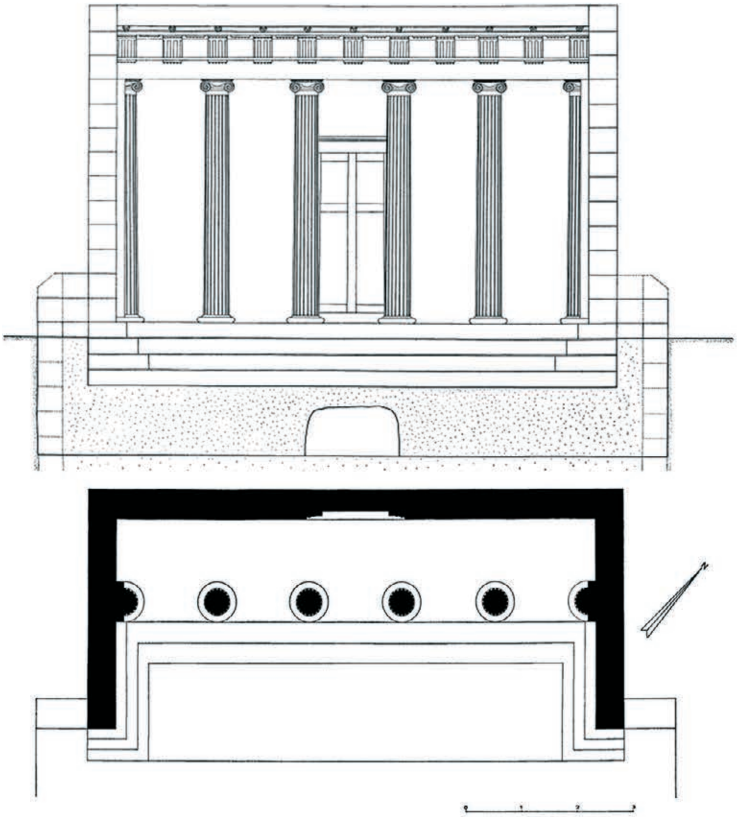
0 1 2 3
METRES

Obr. 10a, b

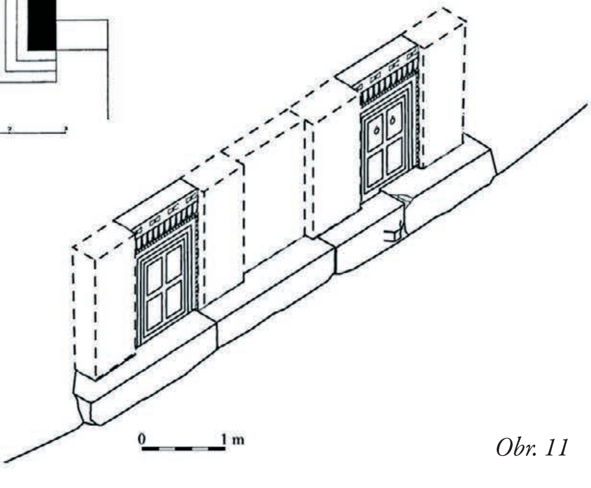

Obr. 11

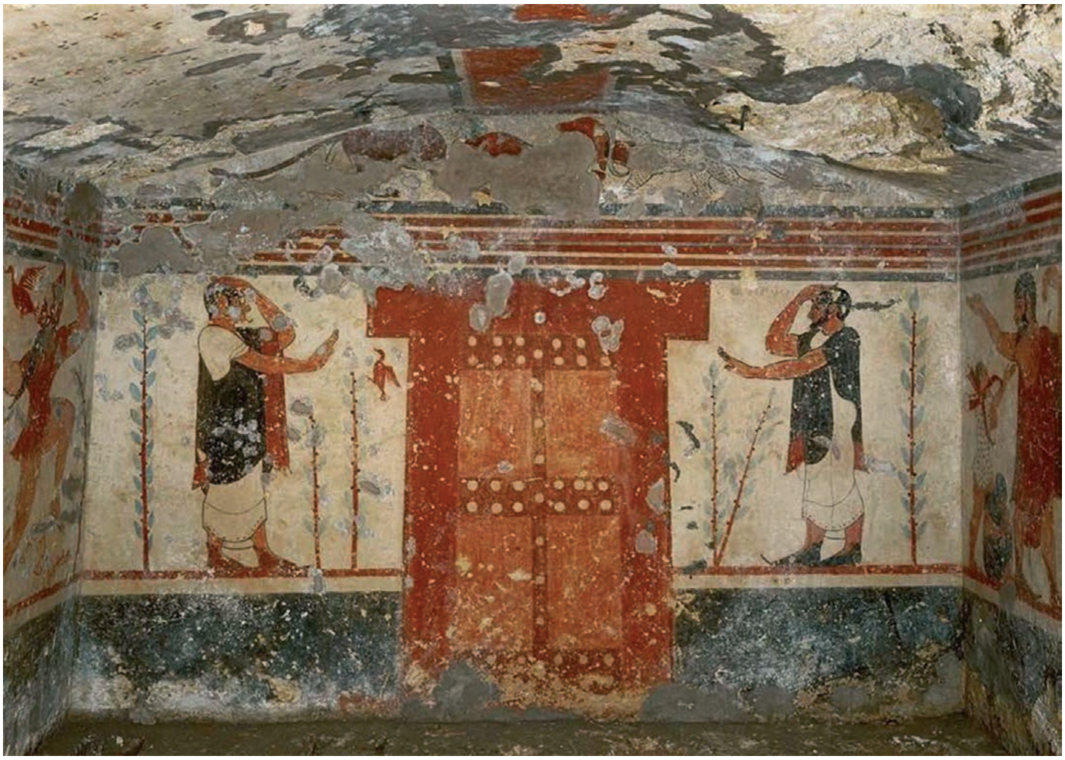

Obr. 12

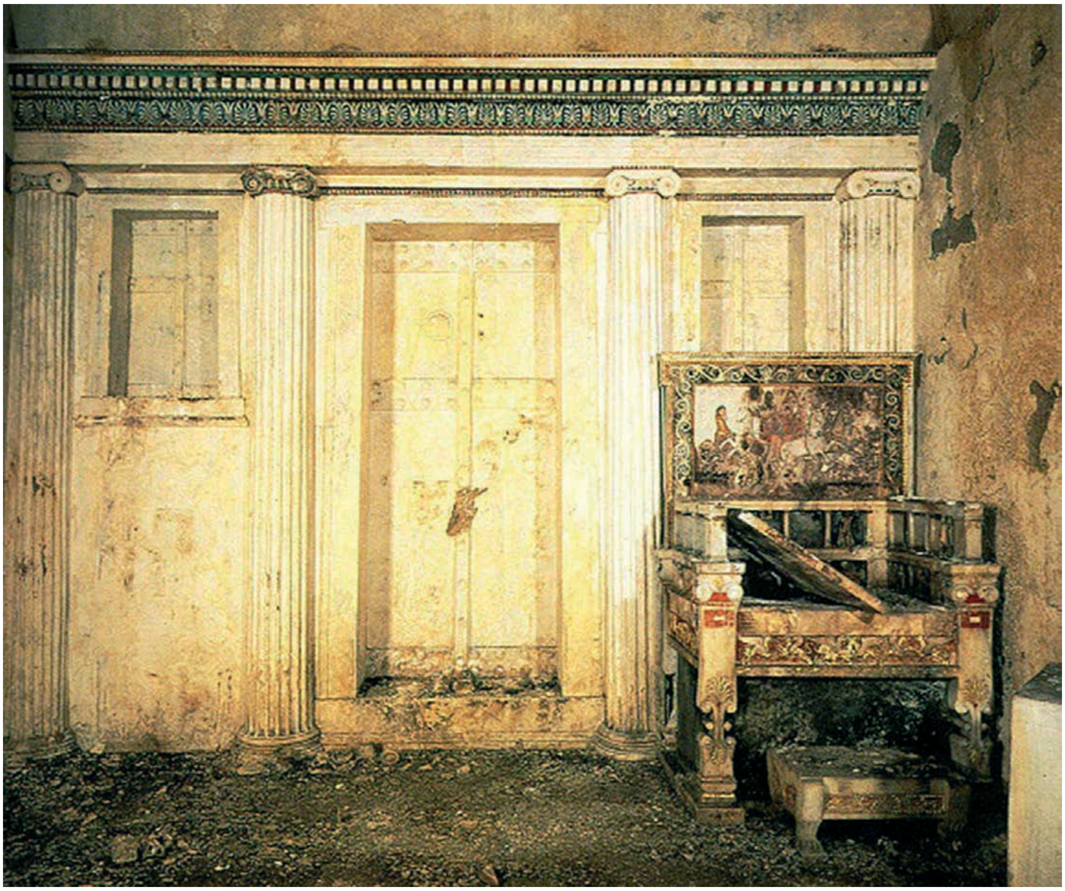

Obr. 13

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА"

НОВО ТЪЛКУВАНЕ НА ТУХЛЕН ПЕЧАТ ОТ АЛМУС

Румен ИВАНОВ

При строежа на градската болница в Лом (1961 г.) се попада на некропола на античния Алмус. На дълбочина от 2,5 м са открити при изкопни работи гробове с трупополагане и трупоизгаряне (Милчев, Филипов 1966, 18). Обнародвани са три сводести гробници, разрушени вероятно още в миналото. Важна за нашата тема е гробница № 3 – дълга 2,75, широка 1,52 и висока 1,17 м. Вътрешните параметри са съответно 2,05 x 0,72 x 0,91 м. Тухлите са тип Lydion, които принципно се използват в строежа на монументални постройки с размери (41,5 x 27 x 6 см) (Brodribb 1987, 37 – 40). Върху една от тухлите е открит печат в негатив. В позитив могат да се видят следните латински букви, както и гръцката „Σ" – FIΣCALM **(обр. 1)**.

Авторите предлагат две четения. Хипотетично се приема, че третата буква в легнало положение би могла да бъде „М". Тогава разчитането би било следното – FI(glina) MC ALM(i). Първата и третата дума са „фиглината на Алмус", а MC означава на латински цифрата 1100. А тя би могла да означава капацитета на тухларницата за дадено време. Милчев и Филипов сами признават, че такова разположение е някак си необичайно.

Авторите не са ползвали сведението на В. Бешевлиев и В. Велков за късноантична Сердика. Ето и превода на тухли от №№ 47 – 51: „На 10 – ия ден пред календите на юли (22 юни) – 302 тухли; На 7 – ия ден пред календите на август (26 юли) – 302 тухли; На 14 – ия ден преди календите на юли (18 юни) – 302 тухли; На 6 – ия ден преди идиите на юли (10 юли) – 302 тухли; На...преди идиите на юли (между 8 – 13 юли) – 302 тухли." В друг тухлен надпис от същото място четем – MAXSIMO CCC [300]. И пак от Сердика виждаме тухла с надпис „Плочи 120" (Бешевлиев 1952, 31 – 33, № 47 – 54, 103 – 104; Велков 1959, 136 – 137).

Втората версия на Милчев и Филипов е, че разчитането може да бъде и така – FISC(us) ALM(i), т.е. фискът на Алмус. Те обаче разсъждават, че един фиск едва ли може да бъде в такова малко и гранично селище като това при днешния Лом. Императорската каса (fiscus) била организирана при император Клавдий. Функционирането на такава финансова провинциална система повече подхожда на големи центрове във важни провинции. Поради това те са по-склонни да приемат първата хипотеза (Милчев, Филипов 1966, 19 – 20).

Трябва да отбележим, че терминът fiscus е свързан и с управлението на императорските домени (за развитието на тази финансова институция през Принципата и по-късно вж. Schmall 2011). Между Дунава и Балкана са засвидетелствани досега не малко имения – частни и императорски. След войните на Траян срещу даките (101 – 102 и 105 – 106) и създаването на север от голямата река на провинция Дакия, по-късно provincia trium Daciarum, на места се освобождават празни земи, които са усвоени под формата на владения с различен статут. В тях се извършва стопанска дейност, свързана с използването на природни ресурси. Често в тях е организирано производство на строителна керамика (тухли, керемиди, тръби и др.). Край Рациария има императорски домен, както научаваме от тухлите с печат IMP(eratoris) HAD(riani) (допълване в генетив) – от района на селата Гомотарци, Синаговци, Въртоп, област Видин (Bollini 1980, 93 – 94; Иванов 2014, 151). Вероятно малко имение е имало край село Белотинци до Бяла Слатина, както и друго край с. Габаре. Много коментиран е латинският надпис от Улпия Ескус, в който иде реч за M. Titius Maximus. Между многото заемани длъжности в града той е бил и praefectus saltus. Според Б. Геров в околността е имало два домена, свързани с това лице. На първия той е бил императорски управител, а вторият е бил негова лична собственост (Геров 1980, 56 – 57).

В Абритус (Разград), при проучването на кула № 7 от укрепителната система, са намерени паднали тегули от покривната конструкция. Върху една от тях има печат FISC(us) (Иванов 1966, 24). В близост се е намирало императорско имение, в което се извършвало такъв вид производство. Фортификационната система се отнася в края на III – нач. на IV век.

Наблизо до Разград, в района на Попово и Шумен, е открита също строителна керамика с печати, които индикират императорски имения. От Ковачевско кале (с. Ковачевец до Попово, област Търговище) произхожда щемпел AVGGPRA, който Геров разгъва като AVG(ustorum) (duorum) PRA(edium) или PR(ata). Според него този домен е бил факт по времето на Марк Аврелий (161 – 180) и Луций Вер (161 – 169) и е съществувал навярно и по времето на Северите 193 – 235 (Геров 1980, 59). От същото място произхожда друга тухла с печат – AVGGMAR, която се разчита като AVG(ustorum) (duorum) MAR(cianum) (ако става дума за praedium) MAR(ciana, ако се касае за figlina) (Sarnowski 1988, 65).

От селата Мадара и Избул, област Шумен, произхождат печати върху строителна керамика със съкращенията MARCIA (num) или MARCIA(na) (figlina, prata). От Плиска и Мадара са известни тухли със следните букви: AVGGAVX, AVGGSARM, AVXAN, SARM. Според Геров имената MARCIA, AVX и SARM първоначално показвали частни имения, а после когато се допълват и съкращенията за императори стават императорски (Геров 1980, 60; Иванов 2014, 153 – 154).

Ние смятаме, че през II – III в., когато се датират останалите малко находки от гроб № 3, е съществувало императорско имение край Алмус, на брега на Дунава. В него се извършвали най-разнообразни селскостопански дейности, като важен раздел от работата там е било и изработването на строителна керамика.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Бешевлиев 1952: В. Бешевлиев. Епиграфски приноси. София, 1952.

Велков 1959: В.Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност. София, 1959.

Геров 1980: Б. Геров. Земевладението в римска Тракия и Мизия (I – III в.). – Годишник на Софийския университет, Факултет по Класически и нови филологии, LXXII/2, 1977. София, 1980.

Иванов 2014: Р. Иванов. Строителна керамика от Рациария и градската ѝ територия. – In: Ratiaria semper floreat, I, Serdicae, MMXIII, 143 – 171.

Иванов 1966: Т. Иванов. Укрепителната система на Абритус. – Археология, 1966, 4, 18 – 32.

Милчев, Филипов 1966: А. Милчев, Т. Филипов. Новооткрити римски гробници в гр. Лом. – Археология, 1966, 3, 16 – 20.

Bollini 1980: M. Bollini. Bolli laterici di Ratiaria. – In: (G. Susini, ed.). Ratiariensia, Vol. I, Bologna, 1980, 93 – 127.

Brodribb 1987: G. Brodribb. Roman Brick and Tile. Gloucester, 1987.

Sarnowski 1988: T. Sarnowski. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej I na polnocnym wybrzezu morza Czarnego. Warszawa, 1988.

Schmall 2011: S. Schmall. Patrimonium und Fiscus. – Studien zur kaiserlichen Domänen und Finanzverwaltung von Augustus bis Mitte des 3. Jahrhunderts n. Chr. Bonn, 2011.

NEW INTERPRETATION OF A LATIN BRICK SEAL FROM ALMUS

Rumen IVANOV

At the southern area of the modern town of Almus (Lom) on the Danube has been found a vaulted tomb. From this site originates a brick with a seal in negative. In positive it says: FIΣCALM. Our interpretation is FISC(us) ALM(i), i.e. the fisc (treasury) of Almus. In this case it is very possible that the term fiscus is related to the imperial domains. There are a lot of epigraphic examples from Northern Bulgaria showing such type of domains. At Abritus (Razgrad), during the excavations of tower № 7 from the fortifications, some fallen tegulae from the roof construction have been found. One of them bears a seal FISC(us). Nearby there was an imperial domain where such kind of production was carried out. The fortifications date to end of the 3rd – the beginning of the 4th c. By colonia Ulpia Traiana Ratiaria (Archar) there is an imperial domain as it is indicated by the bricks with the seal IMP(eratoris) HAD(riani) (addition in Genitive) found by the villages Gomotartsi, Sinagovtsi, Vartop, Vidin reg.

Perhaps a small domain was located by the village of Belotintsi near Byala Slatina and another – by the village of Gabare. A Latin inscription from Ulpia Oescus (Gigen) which has been discussed thoroughly regards M. Titius Maximus. Among the many offices he occupied in the town, he was also praefectus saltus. In the region there were two domains related to this person. He was an imperial governor of the first one and the second one was his private property. Not far from Razgrad, near Popovo and Shumen, more bricks and tiles with seals have been found, indicating imperial domains. From Kovachevski kale (the village of Kovachevets by Popovo, Targovishte reg.) originates a stamp AVGGPRA, read as AVG(ustorum) (duorum) PRA(edium) or PR(ata). This domain existed at Marcus Aurelius (161 – 180) and Lucius Verus (161 – 169) time and perhaps at the Severan age (193 – 235). Another brick with a seal – AVGGMAR originates from the same site; it is interpreted as AVG(ustorum) (duorum) MAR(cianum) (if a praedium is regarded) MAR(ciana, if a figlina is concerned). From the villages Madara and Izbul, Shumen region, originate seals on bricks and tiles with the abbreviations MARCIA (num) or MARCIA(na) (figlina, prata). From Pliska and Madara are known bricks with the following letters: AVGGAVX, AVGGSARM, AVXAN, SARM. The names MARCIA, AVX and SARM originally indicated private domains and afterwards, when the abbreviations for emperors are added, they become imperial. In our views, during the 2nd – 3rd c. there was an imperial domain by Almus, on the bank of the Danube. All kinds of farming activities took place there and a major branch of the work there was the production of bricks and tiles.

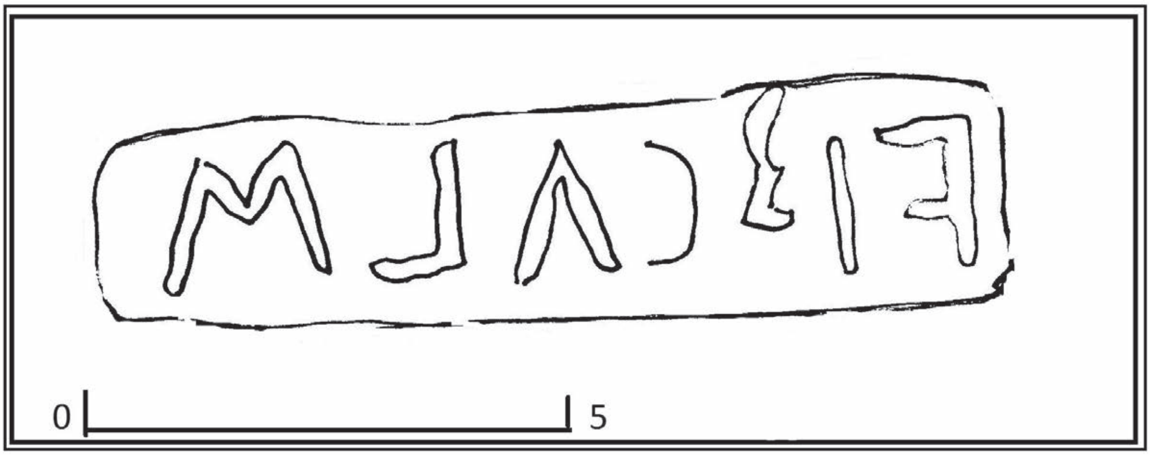

Обр. 1. Печатът от Алмус в негатив (по Р. Иванов)
Fig. 1. The brick seal from Almus in negative (by Rumen Ivanov)

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА"

ΠΑΡΘΙΚΟΠΟΛΙΣ И МЯСТОТО МУ В АНТИЧНАТА ПЪТНА МРЕЖА

Светла ПЕТРОВА

Античният и ранновизантийски град Партикополис (под дн. гр. Сандански) е разположен амфитеатрално върху крайните югозападни склонове на Пирин планина, по средата между Кресненското и Рупелското дефиле, в долината на средна Струма. Недалеч от него са разположени и други важни за развитието на града селища: Пауталия и Никополис ад Нестум (в Тракия); македонските градове Хераклея Синтика, Нейне, Тивериопол, Стоби, Амфиполис, Филипи и др. Археологическите данни показват града като едно от селищата с изключително богата история, превръщайки го в определени периоди в най-значителния икономически, културен и религиозен център на областта. Благоприятният климат, минералните води и мраморните кариери, разработени и използвани още преди римската експанзия, рудодобива и железообработката също допринасят за развитието на търговията с Егейския бряг и вътрешността на Балканския полуостров. За просперитета на града спомага и добре уредената пътна мрежа, бързите връзки с градовете от провинцията и със съседната провинция Тракия.

Стратегическото разположение и съществуващите още преди римската експанзия пътни трасета, около които са възникнали множество селища, създават предпоставките за изграждането на античната пътна инфраструктура в тази част на провинция Македония. Всички селища са имали пряка пътна връзка с елинистическото селище и по-късен римски град Паройкополис/Партикополис (Petrova 2012, 93 – 139; Petrova, Petkov 2015, 345 сл.). Римските пътища, чието строителство се основава на изискването за здравина на трасето и бързина на придвижване по него, са били трасирани още със създаването на провинция Македония през 148 г. пр. Хр. По същото време се изгражда и най-важният път за провинцията – *Via Egnatia*, от Адриатическо море към Тесалоника и на изток към Византион. Пътят осигурявал на римската армия сигурен военен контрол и бърз достъп до селищата; възможност за бърз пренос на хора и товари. Заедно с изграждането на този военен път е започнало изграждането, реновирането и поддържането в добро състояние на пътната мрежа, заварена при завладяването на Македония; изграждането на станции за почивка и смяна на конете.

Via Egnatia[1] и по-късно изграденият път *Via*

---

[1] Античните автори съобщават главните пътища предимно като *militares*. Пътищата от римската епоха в дн. български земи са общо класифицирани в три основни групи – *viae militares, viae publicae* и *viae vicinales*, или като главни и второстепенни. Обособени са шест строителни периода (Маджаров 2009, 60 – 61). Според значението им други автори ги класифицират в пътища с общоимперско значение, трансбалкански и военни пътища, и вътрешно провинциални пътища (Торбатов 2004, 77 – 78; 86 – 90). Трети автори класифицират пътищата, като дават приоритет на географското им разположение на вертикални (север – юг) и хоризонтални (изток – запад) (Петров 1997, 41 – 54). За късноантичната и ранновизантийската епоха пътищата са определени в пет категории: римски имперски пътища; пътища в диоцезите; провинциални пътища; допълнителни пътища и свързващи отсечки, определени с термина „пътни връзки" (Wendel 2005, 13 – 14). Основавайки се на селищата и монетните находки, предимно трезорираните, М. Вендел единствен обръща внимание на пътните връзки между най-югозападните части на Тракия с Македония (Wendel 2005, 140 – 142. Karte 7-a). Изследването на Вендел се основава на данните от проучените и обнародвани селища, както и от разпространението на мо-

Diagonalis са били най-важните пътни артерии, свързани с пътната мрежа на Партикополис. Егнациевият път е връзката на Партикополис с градовете по Егейския бряг, с Рим на запад и Византион (Константинопол) на изток, а Диагоналният път свързва града със селищата от вътрешността на Тракия, със Сингидунум на запад до Рим; с Филипополис, Хадрианополис и Византион на изток. За съжаление в античните пътни карти отсъства информация за пътищата и връзките на античния град[2].

Създаването на развита пътна мрежа в долината на Средна Струма и по-късно в градската територия на Паройкополис – Партикополис[3] има изключително значение за бързия достъп и връзка със селищата около града и тези в съседните провинции (**табло I. 1**). Пътищата, които излизат от Партикополис, за да го свържат с останалия римски свят, следва да се поставят в групата на второстепенните пътища: *viae publicae* и *viae vicinales*. Съгласно класификацията на римските пътища, второстепенните пътища са свързвали административните и търговски центрове, по-големите градове в провинциите; или градовете и селищата в съседните им провинции. Съществува мнение, че пътищата от тази група са трасирани основно след II в., след основаването на големите градски центрове (Маджаров 2009, 62), доказано по отношение на римските пътища в провинции Мизия и Тракия. Според нас в провинция Македония ситуацията е по-различна и се илюстрира от проучената пътна мрежа в долината на средното течение на р. Струма. В източната част на провинция Македония, в чиято територия първоначално е била и югозападната част на по-късно създадената провинция Тракия, хронологията на изграждането на пътната мрежа зависи от няколко фактора. Един от тях е ранното създаване на провинцията – средата на II в. пр. Хр., като за настанената армия в провинцията е била необходима адекватна пътна мрежа. Друг фактор е съществуването на пътни трасета отпреди римската експанзия. Строителството на Егнациевия път е още един фактор. Пътят преминава от западния до източния край на полуострова и следва да обедини около себе си други пътни трасета – нови или реновирани, с цел бързи вътрешно – провинциални връзки. Някои от пътищата, подобно на Егнациевия, се покриват с каменна настилка от различни по големина мраморни късове. Това важи особено за района на Партикополис и за Никополис, селища богати на мраморни находища. Този факт се потвърждава и от направените от нас теренни издирвания – единственият начин да бъдат локализирани пътните трасета и да се създаде ясна представа за пътната мрежа; от резултатите от археологическите проучвания на селищата в района; от сателитните наблюдения. Чрез тях, както и от съобщенията на авторите от XIX и началото на XX в. за съществуването на участъци и на сегменти от антични пътища, установихме пътни трасета от римската епоха, както и трасета от предримската епоха, свързвали селищата по Струма с Егнациевия и Диагоналния път. Всички установени от нас пътища локализирахме и трасирахме въз основа на запазени участъци, мостове, от данните от археологическите проучвания на селищата, разположени около пътните трасета, сателитни карти, античните извори.

I. ГЛАВНИ ПЪТИЩА ЗА ПАРТИКОПОЛИС

1. Предримски и римски път, т.н. Струмски път

За града най-важен и главен е пътят, който го свързва с *Via Egna*tia и с *Via Diagonalis/Militaris,* т. нар. Струмски път (**Табло I. 1, 2**). Този път, подобно на множеството предримски пътища на Балканския полуостров, трасирани по течението на реките, следва течението на р. Струма или преминава на недалечно разстояние от нея. Пътят свързва земите от Дунав на юг до Ам-

---

нетните съкровища и находки. Въз основа на тях той създава пътна мрежа, която не е подкрепена с проучване на трасетата. Работи само по публикации, без емпирични данни, освен за района на Карасура. В *Cod. Hierosolymitanus* античният град е с име Παροικόπολις. В *Синекдемос* – ът на Хиерокъл – като Παρθικοπολις. Хиерокъл съобщава за Партикопол – Паройкополис и веднага след това говори за Хераклея Синтика, като за два от 32-та града в провинция Първа Македония в Илирик (ГИБИ, II, 1958, 91 и бел. 10). Хераклея е отбелязана на десния бряг на р. Струма, на разстояние 22 римски мили северозападно от Серес, т.е. ок. 32 км (виж Цухлев 1910, 110 и цит. лит.; Pauly RE, III, № 1130; Kiepert, Atl. Ant. Tab. V; Гърбов 2012, 173 – 186).

[2] Такава намираме за Хераклея Синтика в сегмент VII b на *Tabula Peutingeriana*.

[3] Считаме, че до края на I в. градът се е наричал Паройкополис, като името му било сменено с Партикополис при Траян (за повече виж S. Petrova 2012, 93 – 139; Petrova, Petkov 2015, 345 – 354).

фиполис и Филипи. Използван е много преди римското завоевание на тракийските земи, като е имал важно значение и след това (Геров 1961, 244). Преди римската експанзия вероятно пътят е функционирал като широка и добре утъпкана пътека. Наличието на пътно трасе в горното течение на Струма се потвърждава косвено от развитата селищна мрежа, съществувала още преди римската експанзия. Съществуването на пътно трасе между няколко селища се доказва и от открития при с. Делян, между Струма и нейния приток – р. Матица, некропол от I – вото хил. пр. Хр. (Бакъмска, Михайлов 2012, 188 – 189; Михайлов 2013, 160 – 162). Проучвателите на некропола считат, че той не принадлежи на едно селище. Според тях се касае за регионален некропол на няколко сравнително малки съседни селища. Ако приемем тезата, че некрополът има регионален характер, то следва до него да се стига по път/пътища, които да свързват регионално обединените селища, образували регионалния некропол. Проявява се традиция, известна и от по-късни епохи, некрополът да се разполага в близост или от двете страни на пътни трасета. Това широко и вероятно добре утъпкано или очакълено трасе на пътя, следващо коритото на р. Струма, след римската експанзия, в съответствие с урбанизацията и осигуряване бързото придвижване на армията, ще да е било изградено и павирано с каменна настилка според римските изисквания за изграждането на пътища. Така предримският път по течението на Струма се е превърнал в главен път за селищата по течението на реката, днес по-известен като Струмският път, който от Сердика тръгва на юг и свързва селищата по Струма с двата главни военни пътя – Егнация и Диагоналния. Тъй като трасето на пътя от Сердика на юг и през територията на Пауталия е вече коментирано като част от пътната система на града (Кацарова 2005, 218), нашата задача е, с помощта на емпиричните данни, получени от теренните издирвания, резултатите от археологическите проучвания на долината на Средна Струма и Кресненското дефиле, да очертаем трасето след Пауталия и да направим анализ на пътната мрежа в региона на Средна Струма, като потърсим мястото на Партикополис в нея.

В итинерариите и *Tabula Peutingeriana* пътят не е отбелязан. Той е съществувал, като е използван и през Средновековието и през отоманския период. Виктор Григорович, който минал по него в средата на XIX в., описва част от трасето на пътя от Валовища (Демирхисар, дн. Сидерокастро) през мост на Струма в м. Памук дервент, на север по течението на реката, източно от Беласица, през Чифлик и Гана Драгутина и през селата Кула, Марикостиново, Спанчево, Кромидово, Рупел, и по посока на Пирин през селата Сенгеле, Голешево, Белица, достигнал до Мелник (в текста Меленик). Имената на селищата, описани ни от Григорович, са доста разбъркани и не следват порядъка на селищата по трасето на пътя. Установяваме, че на няколко пъти В. Григорович е напускал трасето на Струмския път, като е преминавал по междупровинциалните трасета на пътищата, свързвали Никопол на Места със Струмския път. Споменаването на Голешево, което е в север – североизточните склонове на Али ботуш (Славянка) и след това на Белица, сега с. Илинденци, който е в западните склонове на Пирин; след това Мелник, който е в югозападен Пирин, показват объркване и смесване на няколко трасета. Едното е на Струмския път, по който са минали от Валовища (Демирхисар, Сидерокастро) на север. При Кулата и малко по на север, В. Григорович е стъпил на пътя, който идва от Никополис, пресича Струмския път и отива към Хераклея Синтика. Изкачвайки се към Мелник, авторът е стъпил на трасето на друг главен за района междупровинциален път – Партикополис – Никополис, през Добротино. Григорович описва също и трасето на пътя до Свети Врач (дн. Сандански), както и неговите антични руини; двудневното си пътуване през Пиринските дебри до Джумая (дн. Благоевград) и Рилския манастир (Григорович 1877, 124 – 125). За съществуването на този път ни съобщава и В. Кънчов (Кънчов 1970, 102 – 140), който освен за руините при Св. Врач, споменава за римски мост и големи бани (Кънчов 1970, 139). Трасето на Струмския път може да се проследи по запазени участъци и основи на мостове през р. Струма.

Партикополис се е свързвал със Струмския път, който е минавал на ок. 2 км южно от града, чрез локален път, излизащ от южната крепостна порта (Porta Heraclea?) (Petrova 2015, 181, fig. 20), преминавал е през равната местност Ливадица и се е свързвал със Струмския път (**Табло I. 1 и 2**). На север чрез този път градът е имал бърз достъп до Нейне – Тристолос(?), през Кресненското дефиле със Скаптопара, Пауталия и Сердика. Историческите извори и археологическите доказателства показват построяването на пътните станции в планинските райони на разстояние между 6 и 12 римски мили (Маджаров 2009, 51). Затова, следвайки трасето на пътя недалеч от левия бряг на Струма, във високите хълмисти части на Пирин планина, считаме, че първата пътна станция за смяна на конете от Партикополис на север следва да е била при Нейне, на разстояние от Партикополис ок. 12 римски мили. Селището, важен търговски и религиозен център, със своето стратегическо положение на входа на Кресненското дефиле, е имало според нас малка военна част, която да пази дефилето и кариерите. Животът на военните в селището се доказва от множеството надгробни паметници с изображение на военни лица, както и от надписите, поставени върху тях. Тъй като пътните станции се разполагат на известно разстояние от пътното трасе, следва да е имало и локално отклонение за нея, както и друго локално отклонение за кариерите, подобно на локалното отклонение за кариерите при с. Петрово. Но за съжаление съвременните кариери и изградените за тях пътища са унищожили останките от античното локално трасе от и за кариерите. Следващата пътна станция, отстояща също на ок. 12 римски мили, следва да е била при дн. с. Стара Кресна (Гара Пирин). Откритите тук останки от селище и некропол (Гърбов 2015, 81 – 87), както и сегменти от пътя, ни позволяват да предположим мястото на пътната станция, разположена почти в средата на дефилето.

Следващата пътна станция отново на ок. 12 римски мили е на изхода от Кресненското дефиле – при с. Полето, където е открит един сравнително дълъг сегмент от пътя с ширина от около 3 м, изпълнен от речни валуни и големи каменни плочи (блокове) с дължина над 1 м. В непосредствена близост до пътния сегмент са установени останки от жилищни структури, които не могат хронологически да бъдат определени (Дремсизова-Нелчинова 1987, 102). И трите селища, вероятни пътни станции, отстоят на почти еднакво разстояние едно от друго. Свързани са с една изключително важна отсечка от Струмския път – Кресненското дефиле, за което следва да са се полагали особени грижи – поддръжка на трасето с изявени по-късни поправки (Полето), както и наличието на военно формирование (Нейне). Предполагаме, че такова е било разположено и на северния край на дефилето, служило за вход на хора и товари с посока юг, за Егейския бряг. Данни за наличието на подобна станция с вероятна военна част за охрана ни дават останките от път при с. Крупник. Селото се намира срещу с. Полето, на десния бряг на р. Струма. Откритата отсечка с дължина ок. 600 м в местностите „Строманов рид“ и „Побученик“ в посока към крепостта „Градището“ представлява каменна настилка от ломени камъни, с изгладена горна повърхност. Пътят е с ширина 2,50 м, с оформени краища от по-големи по размери камъни (Дремсизова-Нелчинова 1987, 80, обр. 53). Пътят към Градището – антична и средновековна крепост, ни показва локалното отклонение от Струмския път. Ширината на неговото платно е малко по-тясна от ширината на главния (Струмски) път. В центъра на с. Крупник е изложен фрагмент от основата и част от ствола на милиарна колона, с неизяснен произход – от Крупник или от Полето (**Табло I.** 3). Двете пътни станции, макар и разположени една срещу друга по трасето на Струмския път, са се грижили за сигурността на пътниците и товарите, както и вероятно за някои по-дребни ремонтни дейности на пътя, установени до станцията при с. Полето.

След Полето пътят продължава отново по високите части на Пирин на север към Симитли, където е оформен географският кръстопът на селища и пътища – с посока изток – запад – през Пределската седловина. ***Пътят през Пределската седловина*** (**Табло I. 1**) е ***вторият предримски*** път, свързан и с пътната мрежа на Партикополис. Макар пътят да е част от пътната система на Никополис, той представлява междупровинциалната индиректна пътна връзка на Партикополис със селищата по горното течение на р. Места, с Диагоналния път на север и с Никополис и Егея на югоизток. Пътят през Пределската седловина е доказан с пътни участъци и по-малки сегменти при с. Градево, съхранени до началото на 30 – те години на миналия век (Пирин I, 3, 1929, 7). За Струмския път и връзката му с пътя от Предел, както и за оцелели и видими през миналия век участъци, споменава и Х. Караманджуков (Караманджуков 1919/20, 143). След Симитли, следвайки левия бряг на реката, пътят е отивал към селището Скаптопара, също вероятна пътна станция[4] от градската територия на Пауталия. След това пътят продължава на север към Сердика, с отклонение към Пауталия.

На юг от Партикополис трасето на Струмския път, преди да навлезе в Рупелското дефиле, преминава край селището при Дамяница, където са установени останките от временен военен лагер, квартирувал в полето пред тракийското селище през II в. пр. Хр. Според проучвателите изграждането на лагера е свързано с покореното тракийско население и опасността то да се разбунтува (екип с р – л С. Александрова, НАИМ – БАН; Стандарт 09.08.2016; Александрова 2017, 279 – 281). След Дамяница пътят слиза на юг, където непосредствено преди Рупелското дефиле е пресичал трасето на пътя от Хераклея Синтика. Според Певтингеровата карта от Хераклея излизат два пътя, с последна дестинация Филипи (**Табло I. 4**) (Гърбов 2012, 176, фиг. 2). През Рупелското дефиле пътят продължава да следва течението на р. Струма, покрай дн. Сидерокастро (Демирхисар) и през Серес тръгва с посока изток – югоизток, преминава през ниските хълмисти възвишения на планината Змийница, и между планините Змийница (Меникион) и Кушница (Пангей) се включва в Егнациевия път при Филипи. Съществува хипотезата за още един път – през Амфиполис към Тесалоники по Егнациевия път, установен със сегмент от трасе и римски мост над р. Струма при Амфиполис. Струмският път е бил трасиран в предримския период, но неговото каменно покритие е било направено по време на римското управление. Макар и предримски път, свързвал Тракия с Македония, той се определя и като римски междупровинциален път.

2. Междупровинциални пътища

Установено е, че тези пътища (освен северната част от Струмския път) тръгват от Никополис в посока към Средна Струма и Струмския път, през планините Пирин, Али Ботуш, Меникион (Змийница) и Боздаг (Драмски Боздаг, Мраморица, на гр. Φαλακρό). Те индиректно, подобно на пътя през Пределската седловина, свързват града с източната част на Тракия и Черноморското крайбрежие. За останки от трасето на някои от тези пътища се споменава в края на XIX век. По трасетата им все още има запазени участъци с различна дължина, както и мостове, преминавали през реките. Пътищата, макар и планински, следват сравнително прави отсечки между населените места. Те са с ширина от 2,30 м – ширина, с която се характеризират пътищата в Родопската област на Тракия и предполагат изграждането им от управата на Тракия, и в частност от Никопол на Места (Petrova 2018, 37 - 56).

– Пътят Партикополис – Никополис ад Нестум

Пътят, който свързва Партикополис с Никополис, е най-късата и бърза пътна връзка между двата градски центъра. Излизал е от източната градска порта, където след като е преминавал р. Санданска Бистрица, служила за ров в укрепителната система на града (Petrova, Petkov 2015, 379), е продължавал на югоизток. Пътят е преминавал в хълмистите и по-високи части на Пирин. От Партикополис пътят е преминавал покрай селището при Поленица (сега квартал на гр. Сандански), след това покрай Джигурово, с настанени там в 70-те години на I в. римски ветерани. Преминавал е между селищата при дн. села Ладарево и Ласкарево. Стиловият и иконографски анализ на надгробните паметници от Ласкарево показват наличието на самостоятелно каменоделско ателие в селището. За да може да се доставя мрамор за изработването на плочите, както и на други изделия и архитектурни детайли, е необходимо наличието на сигурен и технически изправен път. След Ласкарево пътят продължавал на североизток, изкачвал възвишението към с. Горна Сушица и после рязко е слизал на юг, като след ок. 2 римски мили е слизал към Мелник (Гарескос), пресичал е чрез мост р. Мелнишка (**Табло II. 5**) и тръгвал в южна посока към дн. с. Златолист, където в непосредствена близост до пътя (**Табло II. 6а**) се виждат останките на пътна станция (**Табло II. 6б**) и руините на античен водопровод с водосборна шахта (**Табло II. 6в**). От Златолист, следвайки коритото на р. Катунска Бистрица, пътят слиза на юг до селището при Катунци. Тук пътят продължава по левия бряг на реката с посока изток – североизток към селището при Горно Спанчево, за което Б. Геров предполага, че е античният Филипополис, споменат у Страбон (Геров 1961, 207). Несъмнено античното селище е било голямо, съдейки по откритите фрагменти от архитектурна декорация, от надгробна плоча с погребално угощение на долния ред и тракийски конник на горния, както и други находки. Не е изключено да е било и голяма пътна станция, разположена в ниските части на Пирин, преди изкачването на Пиринския масив към Никополис. От околните села произхождат множество надгробни плочи и други артефакти, които илюстрират финансовите възможности на населението, подкрепени от доходите от търговията с мрамор и желязо, на чиито руди районът е богат. След Горно Спанчево пътят тръгвал към високите части на Пирин, преминавал под дн. летовище Попови Ливади, община Гоце Делчев, продължавал в почти права посока, между селата Добротино и Средна, където сме установили дълъг участък от пътното трасе и вероятна пътна станция/митница(?)[5] (**Табло II. 7а**). Тя се открива в руини в северната част на трасето под с. Добротино. Определена е от нас като митница въз основа и на данните, получени от местните хора, за разкрити помещения и намерените в тях златни и сребърни римски монети, както и оловни печати, и фрагменти от съдове, които се отнасят към римската епоха. На терена личат множество ями в резултат на иманярски набези. Пътят е покрит с едри мраморни късове с изравнена горна повърхност (**Табло III. 7б**). Ширината на трасето е 2.30 м. Установява се, че на местата, където трасето трябва да премине през скални масиви, скалите се разбиват, пътят се трасира, а полученият каменен материал се поставя като пътна настилка (**Табло III. 7в**). След този участък пътят се спускал стръмно надолу към северните ниски части на Пирин, излизал западно от античното селище при Гоце Делчев (Неврокоп) и по-близо до селището при с. Борово, откъдето се отправял право на изток към течението на р. Места. Оттук чрез мост, пътят продължавал в източна посока към Никополис и влизал през неговата западна порта (**Табло III. 8**). Съществуването на този път, освен участъците с останки от трасето и пътната станция – митница(?), косвено се доказва и чрез надписа от Бельово. Селището се е намирало в градската територия на Партикополис, но в него жители на Никополис през 221 г. са направили посвещение на Тракийския конник, наречен Саленос (Геров 1961, 184, IGBulg 1966, № 2305). Въпреки че пътят е изграден във високите части на Пирин планина, вероятно е бил използван целогодишно, предвид наличната пътна станция (митница?). Пътят Партикополис – Никополис бил бързата връзка на града със Средното и Долното течение на Места, но и с Филипопол, Хадрианопол, Черноморското крайбрежие и Константинопол.

---

[4] Пътната система в градската територия на Пауталия е коментирана от В. Кацарова, поради което тук няма да се спираме на нея (Кацарова 2005, 212 – 219).

– Пътят Партикополис – Никополис през Парилската седловина

Този път е бил трасиран много преди създаването на провинция Тракия. Той е част от трасе, свързано с предримските пътища, свързвали Никополис с Егейския бряг. Пътят представлява отклонение при с. Парил от Трансродопския път, който е известен в Средна Места с името Калдъръма. Пътят се е отклонявал при с. Парил (Парилската седловина) от Калдъръма, като е тръгвал на запад – северозапад в невисоките части на Пирин. След това е тръгвал на северозапад към високите части на Али Ботуш (Славянка) и е преминавал през селищата при Голешево и Петрово. При Петрово са открити антични кариери – находища Солище и Червенковица, с каменоделски ателиета към тях. Пътят е свързан с кариерите чрез локални отклонения, видими и до днес (**Табло III. 9**). Чрез локалните отклонения са били доставяни мраморните блокове и изделията за ателиетата в селищата от градската територия на Партикополис, а вероятно и по-надалеч. Пътят свързва каменодобивните селища с пътищата на югоизток към Парилската седловина и на северозапад – към Катунци. След Петрово пътят се е спускал към Катунци и от там, предвид кръстопътното положение на селището, е отивал за Партикополис, за Пиперица или за Хераклея Синтика. Този път използва по-ниските и южни части на планините. Според Кънчов този път е по-използван, поради по-ниското и удобно трасе, за разлика от тесния и стръмен западен път – през високите части на Пирин (Кънчов 1896, 323).

---

[5] Тази пътна станция – митница е изследвана и заснета за първи път от Светла Петрова като част от изследването за пътните връзки на Никополис ад Нестум.

II. МЕЖДУПРОВИНЦИАЛНИ ПЪТИЩА ОТ НИКОПОЛИС ЗА ДОЛИНАТА НА СРЕДНА И ДОЛНА СТРУМА, СВЪРЗАНИ ПРЕЗ СТРУМСКИЯ ПЪТ С ПАРТИКОПОЛИС

Партикополис и Никополис ад Нестум, чиито градски територии са гранични в Пирин и на североизток, са се свързвали по ***още два пътя***. ***Единият*** от тях е излизал от Никополис, по трасето на античния Трансродопски път, пресичал е Места при античното селище при дн. с. Копривлен и се е качвал през Парилската седловина, а оттам е излизал на античното селище при Валовища (Демир хисар, Сидерокастрон). Пътят пресичал Струмския път; на юг се свързвал със Серес, а на север с Хераклея Синтика и Партикополис. Този път е използвал ниските части на планината[6] (**Табло I. 1**).

Вторият път е отново през Парилската седловина, минавал е в сравнително невисоките части на Славянка, слизал е на югоизток към Долно Броди и между планините Шарлия (Вронду) и Змийница (Меникион) се спуска директно в Серес (вж. Petrova 2012, 299 – 303).

III. ВТОРОСТЕПЕННИТЕ ПЪТИЩА НА ПАРТИКОПОЛИС (ТАБЛО I. 1 И 2)

Един от второстепенните пътища, които свързват селищата от градската територия на Партикополис, е отклонението на северозапад при Катунци от пътя Партикополис – Никополис. Пътят преминава през селището при Враня, изявен каменоделски център от градската територия на Партикополис, след което рязко слиза на югозапад, пресича Струмския път, за да отиде на запад към Хераклея, Тибериополис и Стоби.

Вторият път излиза също от кръстопътното трасе, оформило се при с. Катунци. При с. Катунци е установен не само кръстопът от няколко второстепенни и един главен път, но и няколко локални отклонения. Тук е установен кръстопътят и на две реки, в близост на чиито корита са били трасирани пътищата – Катунска Бистрица, с посока север – юг, и Пиринска Бистрица (изток – запад). Пътят продължава в южна посока в близост до античното селище при Пиперица – вероятно друг голям античен градски център (Petrova 2017, 152-169). Както сочат останките по повърхността на терена, селището при Пиперица е построено върху сравнително равен терен, на голяма площ, стратегически разположено и в непосредствена близост до Рупелското дефиле.

Третият път представлява отклонение от трасето на пътя Партикополис – Никополис. Дублира пътя до Никополис, но преминава през високите части на Пирин планина. Пътят се отклонява от трасето на по-малко от миля след Гарескос (Мелник) в източна посока към Рожен, преминава покрай селището при Кърланово и през планината, през мост над р. Пиринска Бистрица и около селището при дн. с. Пирин, изкачвайки отново планинския масив в югоизточна посока, се включва в трасето на пътя Никополис – Партикополис. Излиза на разстояние около 4 римски мили преди селището при Добротино и продължава по главния път към Никополис. Сега съществуващите участъци, някои от които със значителна дължина, са превърнати в *туристическа пътека*, по която може да се мине пеша или на кон от Никополис през Места към м. Попови ливади, оттам през планината към Мелник на юг и Сандански/Партикополис на северозапад.

IV. ЛОКАЛНИ ПЪТИЩА

Локалната *пътна мрежа* на Партикополис е обхващала гъсто разположените села в територията му. Засега са проследени само трасетата на локалните пътища, свързвали установени каменообработващи центрове, с каменоделски работилници – ателиета и засвидетелствани майстори – каменоделци. Това са пътищата от селището при Враня до това при Капатово; локална отсечка от пътя Партикополис – Никополис свързвала селището при Поленица с това при Дебрене; Ласкарево, което отстои на ок. 7 мили от Партикополис по трасето на главния път Партикополис – Никополис, е имало връзка и чрез локално отклонение на юг и северозапад със селищата при Склаве и Лешница. Ласкарево се определя като най-големият производствен център на надгробна пластика в тази част на долината на Средна Струма.

---

[6] Този път, както и пътят Никополис – Серес, детайлно са разгледани в статията за пътната инфраструктура на Никополис, цитирана по-горе. Поради това тук няма да се спираме подробно.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

С проучването на пътната мрежа на Партикополис се установиха три категории пътища – главни, второстепенни и локални. Първият най-главен път е Струмският път. Партикополис се свързва с него чрез къса локална отсечка, излизала от южната градска порта, наречена от нас Porta Heraclea. Чрез Струмския път, античният град е имал бърза и пряка връзка с градовете и градските територии на Пауталия, Сердика и Никополис ад Нестум в Тракия, както и с останалите селища по *Via Diagonalis*. На юг градът се е свързвал бързо, чрез пътя по течението на Струма с *Via Egnatia*, с Егейския бряг, с Тесалоника и Константинопол (**виж Табло I. 1**). Вторият главен път за града е пътят, който свързва Партикополис с Никополис ад Нестум (през Добротино), и оттам, по Трансродопския път – с долината на р. Марица – Филипопол, Хадрианопол, Черноморския и Дунавския бряг, както и локализираните още два междупровинциални пътища, свързвали индиректно Партикополис. Пътищата през Добротино и през Парилската седловина пресичат Струмския път и дават възможност за връзка с Хераклея и вътрешността на провинцията на запад, както и с Егейския бряг на юг. Изграждането на трасетата като междупровинциални между Никополис (Тракия) и селищата по течението на Средна Струма (Македония) обогатяват възможните пътни връзки в античната пътна мрежа на града. Трасетата на тези пътища са едновременно главни, но като част от пътната мрежа на градската територия на Партикополис служат и за междуселищни връзки. Второстепенните и локалните пътища свързват по-близките или далечни селища от градската територия, създават възможност за бърза връзка с градския център и селищата в територията му. Хронологически една част от пътищата са били трасирани още преди римската експанзия. Пътищата по Струма и през Пирин, подобно на тези през Родопите, са били трасирани, а някои и изградени преди римската експанзия. Част от тях са били покрити с каменна настилка, вероятно реновирани през римската епоха. Пътят по Струма, който е трасиран преди римската експанзия, вероятно е бил покрит с каменна настилка след това. Считаме, че същото се отнася и за пътищата, свързвали античния град под Сандански с Никопол на Места, където при последния са открити части от път през планината Стъргач, т.н. Друма, трасиран и покрит с каменна настилка преди времето на римското нашествие (Petrova 2012, 299 – 300, fig. 10 a – b). Тъй като изграждането на пътища, съгласно римската практика, е започвало веднага след завладяването и присъединяването на дадена територия, считаме че през втората половина – края на I в. пр. Хр. е започнало трасирането на пътищата за и от Паройкополис. Стратегическото разположение на селището – близко до Кресненското дефиле (на юг – Рупелското), търговският му стокообмен с Тракия и селищата от Македония, пристигането и установяването на първите ветерани след средата на I в. и при Флавиите показва, че към първите десетилетия на I в. градът вече има трасирана и изградена пътна мрежа. Важните за града пътища са били изграждани с каменна настилка – мрамор, добиван в изобилие в района. Мраморната настилка, характерна не само за пътищата на Партикополис, но и за Никопол на Места, е с ширина от 2,50 м, а на най-главния за Партикополис път – Струмския, с ширина от 3 м. Ширината на пътното трасе на пътищата от пътната мрежа на Партикополис е по-голяма от тази на пътищата, дори и на главните, от територията на Никополис. Установява се стандартна ширина за пътищата в югозападната част на Тракия от 2,30 м, за разлика от по-широките пътища в провинция Македония.

Изследването на пътната мрежа ни изяснява въпросите за пътя на проникване на културните влияния, употребата на характерната за района надгробна пластика, предимно с портрети; икономическите отношения, търговията и занаятите. Но тук се поставя и един друг въпрос – за конфигурацията на селищата в долината на Средна Струма, източно от реката. В научната литература се търси мястото на няколко селища, известни ни от античните извори, като това на Филипополис. Поставя се въпроса и за други градове – Калиполис, Ортополис, Скотуса (Геров 1961, 175).

Картата на пътищата (**Табло I. 2**), ни показва гъста пътна мрежа, развита локална пътна мрежа, множество селища. Тя ни показва още пресичането в 5 посоки на важни за района пътища, установено в селището при Катунци. Виждаме, че селището е кръстопът, през който преминават главни/междупровинциални пътища – някои от предримската епоха. Поради това следва да се установи кое е това важно и кръстопътно селище/град. Напоследък изследванията поставят Скотуса като локализация в района на р. Пиринска Бистрица: Враня – Катунци – Горно Спанчево (Митрев 2012, 118 – 133). Враня, въз основа на известните ни находки и теренното издирване, се определя от нас като селище от локалната пътна мрежа, важен каменоделски център. Горно Спанчево за нас е по-скоро пътна станция на пътя Никополис – Партикополис[7]. Селището при Катунци, видно и от самата карта на пътищата, следва да се определи като предположената локализация за Скотуса. Пресичането на множество важни пътища в района на Катунци показва, че тук е съществувало изключително важно селище с вероятна градска структура. Формирането на градски център (Скотуса?) източно от р. Струма, в долината на нейното средно течение, ще се докаже единствено при археологически изследвания или откриването на епиграфски паметник. Въпреки това, наличието на множеството случайни паметници и обекти от римската епоха в района, както и кръстопътното място на селището показват наличието на важна градска структура, анонимна засега, но вероятна и като Скотуса. Съществуването на селището поставя и много други въпроси, свързани с икономиката на района: каменодобивът в Петрово; множеството каменоделски ателиета, в които живеят майстори с източен произход (Ковачево).

Развитата пътна мрежа, която през римската епоха е покрита със здрава каменна настилка, дава възможност за административен, митнически и финансов контрол, за развитие на търговските връзки в региона, в провинцията, както и със съседните провинции и с по-отдалечени места. Като неделима част от връзките между селищата, пътищата предоставят възможности за тяхното функциониране и развитие. Партикополис, макар и заобиколен с планини, ни показва изключително гъста пътна мрежа. Съществуването ѝ обяснява историческото развитие, икономическите и културните връзки, мястото на града в политическата история на провинцията като административен и епископски център. Поради стратегическото си положение: близо до левия бряг на р. Струма, в предпланините на Пирин, в район изключително богат на природни ресурси и благоприятен климат, Партикополис заема централно място в античната пътна мрежа на Средна Струма. Градската територия на Партикополис с гъстата си пътна мрежа осъществява бързи връзки с отделните селища в провинцията и с тези в съседните провинции и градски територии.

---

[7] Първата пътна станция/митница (?) на този път отстои от Никополис на ок. 12 рим. мили. Приблизително на толкова, ок. 13 рим. мили (?) от станцията/митницата (?) при Добротино отстои станцията при Горно Спанчево.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Александрова 2017: С. Александрова, Спасително археологическо проучване на ранноримски временен военен лагер край с. Поленица, общ. Сандански, обект № 15 от АМ „Струма“ ЛОТ 3.3 (от км. 417+240 – 417+560). – Археологически открития и разкопки през 2016 г., София 2017, 279 – 281.

Бакъмска, Михайлов 2012: А. Бакъмска, Ф. Михайлов. Спасително археологическо проучване на некропол от желязната епоха по трасето на ЛОТ 1 от АМ „Струма“, км 311+000 до 311+500, село Делян, община Дупница. – В: Археологически открития и разкопки за 2011 г. София, 2012, 188 – 189.

Геров 1961: Б. Геров. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. – Годишник на Софийския университет, Факултет по западни филологии, 54, 3, 1961, 155 – 407 (3 – 255).

Григорович 1877: В. Григорович. Очерк путешествия по Европейской Турции (2 – ро изд.). Москва, 1877.

ГИБИ = Гръцки извори за българската история, II, 1958.

Гърбов 2012: Д. Гърбов. Към историческата география на Източна Македония и административната принадлежност на Средна Струма през късната античност. – В: Селищна археология. Годишник на департамент Археология (Нов български университет) VII, София 2012, 173 – 186.

Гърбов 2015: Д. Гърбов. Късноримски и ранновизантийски археологически обекти в землището на с. Стара Кресна и г. Пейо Яворов, община Кресна. – Известия на Народния музей – Бургас, В памет на Цоня Дражева, V, 2015, 81 – 87.

Дремсизова-Нелчинова 1987: Ц. Дремсизова-Нелчинова. Археологически паметници в Благоевградски окръг. София, 1987.

Караманджуков 1919/20: Стари градища и развалини в Южна Тракия. – В: Известия на Българското археологическо дружество, VII, 1919/20, 141 – 146.

Кацарова 2005: В. Кацарова. Пауталия и нейната територия през I – VI в. Велико Търново, 2005.

Кънчов 1970: В. Кънчов. Пътуване по долините на Струма, Места и Брегалница. – В: Избрани произведения, т. I, издателство „Наука и изкуство“, София, 1970, (първото издание е В: Сборник за народни умотворения кн. X – XIII, 1894 – 96).

Маджаров 2009: Д. Маджаров. Римски пътища в България. Принос в развитието на римската пътна система в провинциите Мизия и Тракия. Велико Търново, 2009.

Митрев 2012: Г. Митрев. Долината на Струма през Античността. Племена и селища. Книга първа. Асеновград, 2012.

Михайлов 2013: Ф. Михайлов. Спасително археологическо проучване на некропол от I хил. пр. Хр. по трасето на ЛОТ 1 от АМ „Струма“, км 311+360 до км 311+665, с. Делян, община Дупница. – В: Археологически открития и разкопки за 2012 г. София, 2013, 160 – 162.

Петров 1997: Д. Петров. Състояние на проучванията на римската пътна мрежа в българските земи. – В: Трудове на катедрите по История и Богословие, I. Шумен, 1997, 41 – 59.

Торбатов 2004: С. Торбатов. Пътна мрежа в Тракия и Мизия (II – III в.). – В: (Р. Иванов, ред.) Археология на българските земи, 1, 2004, 76 – 95.

Цухлев 1910: Д. Цухлев. История на българската църква, т. 1, София, 1910.

Kiepert 1910: H. Kiepert. Formae Orbis Antiqui, bearbeitet u. hrsg. R. Kiepert. Berlin, 1894 – 1910.

Papazoglou 1988: F. Papazoglou. Les villes de Macédoine a l’époque romaine. – Bulletin de Correspondance Hellénique, Suppl. 16, 1988.

Petrova 2012: Nicopolis ad Nestum/Mestum. – In: Roman cities in Bulgaria (ed. R. Ivanov). Sofia, 2012, 289 – 361.

Petrova 2012: S. Petrova. On Early Christianity and Early Christian Basilicas of Parthicopolis. – In: Studi sull’Oriente Cristiano. Accademia Angelica’Constantiniana di lettere arti e scienze. Roma 16/1, 2012, 93 – 139.

Petrova 2017: S. Petrova. Quarries and Workshops in the Territory of Parthicopolis (1st – 6th c. AD). – In: Sandanski and its Territory during Prehistory, Antiquity and Middle Ages: Current Trend in Archaeological Research. Proceedings of an International Conference at Sandanski, September 17 – 20, 2015. Papers of the American Research Center in Sofia, vol. 3, Veliko Tarnovo 2017, 152 – 169.

Petrova 2018: S. Petrova. Nicopolis ad Nestum and Its Place in the Ancient Road Infrastructure of Southwestern Thracia. – Известия на Националния археологически институт. Proceedings of the First International Roman and Late Antique Thrace Conference “Cities, Territories and Identities” (Plovdiv, 3rd – 7th October 2016) (eds. L. Vagalinski, M. Raycheva, D. Boteva, N. Sharankov), XLIV, 2018, 37 – 56.

Petrova, Petkov 2015: Παροικοπολις/Παρθικοπολις. – In: Thracian, Greek, Roman and Medieval Cities, Residences and Fortresses (ed. R. Ivanov). Sofia, 2015, 341 – 492.

Pillinger 1985: R. Pillinger. Parthicopolis. – In: Reallexicon für Antike und Christentum (Th. Klauserhrsg.), 61. Stuttgart, 1985, 296 – 298.

Popova 1981: V. Popova. The Pavement Mosaics of Bishop Ioannes’Basilica in Sandanski. – In: Spartacus. Simposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a. Sofia, 1981, 173 – 181.

Robert, Robert 1963: J. et L. Robert. Le nom antique de Sveti Vrač. – Bulletin de Correspondance Hellénique, 87, 1963, 535 – 544.

Wendel 2005: M. Wendel. Die Verkehrsanbindung in frühbzyantinischer Zeit (4. – 8. Jh. n. Chr.). Untersuchungen zur Geschichte und Kultur des Alten Thrakien. – In: Karasura, Bd. III. Langenweissbach, 2005.

ТЕКСТ КЪМ ИЛЮСТРАЦИИТЕ:

Табло I. 1. Карта на предримските и римски пътища, част от пътната мрежа на Партикополис. Главни, междупровинциални, второстепенни и локални пътища (сн. С. Петрова).

Табло I. 2. Пътна мрежа на Партикополис. Пътища в Среднострумската долина (автор С. Петрова).

Табло I. 3. Фрагмент от милиарна колона, с. Крупник/Полето(?) (сн. С. Петрова).

Табло I. 4. Чертеж на Певтингеровата карта, сегмент VII b (Д. Гърбов 2012, фиг. 2)

Табло II. 5. Мост над р. Мелнишка (сн. С. Петрова).

Табло II. 6а. Останки от трасето на пътя Партикополис – Никополис ад Нестум при с. Златолист (сн. И. Гюров).

Табло II. 6б. Останки от пътна станция на пътя Партикополис – Никополис ад Нестум при с. Златолист (сн. И. Гюров).

Табло II. 6в. Останки от античен водопровод по трасето на пътя Партикополис – Никополис ад Нестум (сн. И. Гюров).

Табло II. 7а. Останки от пътна станция – митница(?) на пътя Партикополис – Никополис ад Нестум под с. Добротино (сн. Е. Анастасова).

Табло III. 7б. Останки от трасето на пътя Партикополис – Никополис ад Нестум под с. Добротино (сн. Е. Анастасова).

Табло III. 7в. Прокарване на трасето на римския път Партикополис – Никополис ад Нестум през мраморния масив, под с. Добротино (сн. Е. Анастасова).

Табло III. 8. Останки от трасето на античния път при Западната порта на Никополис ад Нестум (сн. С. Петрова).

Табло III. 9. Локалният път при античните мраморни кариери, с. Петрово (сн. С. Петрова).

ΠΑΡΘΙΚΟΠΟΛΙΣ AND ITS PLACE IN THE ANCIENT ROAD NETWORK

Svetla PETROVA

(Summary)

The Antique and Early Byzantine town of Parthicopolis is located in the northern area of the Middle Struma River valley, between the Kresna and Rupel Defiles. The town had a dense network of roads different in significance, built at different times. The Thracian tribal center and later the town of Parthicopolis was connected with the other Thracian settlements in the pre – Roman era by roads which traditionally followed the river currents. One of the pre – Roman roads and later becoming the main one for Parthicopolis was the Struma Road.

Our study grounded on the empirical data – a survey along the beds of the roads, archaeological research concerning the settlements along the roads, the surviving bridges or their remains and satellite observations – gave us the opportunity to summarize and map the road infrastructure in the Struma valley, and to determine their importance in the development of the ancient town. We have distinguished four groups of roads according to their significance for Parthicopolis and the location of their outlines. Chronologically we have divided them into pre – Roman and Roman ones. Considering their importance for the town, they are main, secondary and local. The main roads are: pre – Roman Struma road and the road crossing the Predel Saddle, the latter connecting indirectly with the town; both roads from Parthicopolis to Nicopolis ad Nestum via Dobrotino and via Paril Saddle which were also inter – provincial roads. The secondary and the local roads were important in terms of fast connections, mainly with the settlements in the urban territory. It has been established that the dense road network around Parthicopolis was conducive to the movement of people and goods.

The roads were 2,50 – 3 m wide, with marble pavement. Their width is different from the one of the roads in the territory of the neighbouring Nicopolis where the standard width of the roads in southwestern part of Thrace is 2,30 m. It has been found out that the pre – Roman roads in the territory of Nicopolis (Druma Road) were also wider than 2,30 m. The strategic location of Parthicopolis, with its well – developed road infrastructure, allowed it to be central to the ancient road network in the Middle Struma valley.

ТАБЛО I

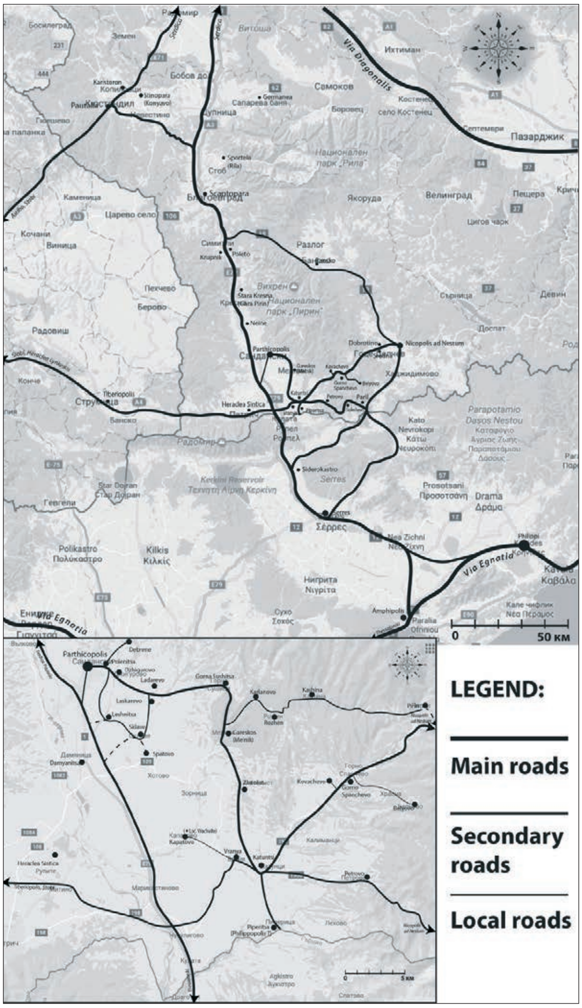
Via Diagonalis
Via Egnatia
Parthicopolis
Heraclea Sintica
Tiberiopolis
Nicopolis ad Nestum
Scaptopara
Serres
Philippi
Amphipolis
0
50 км
LEGEND:
Main roads
Secondary roads
Local roads

1

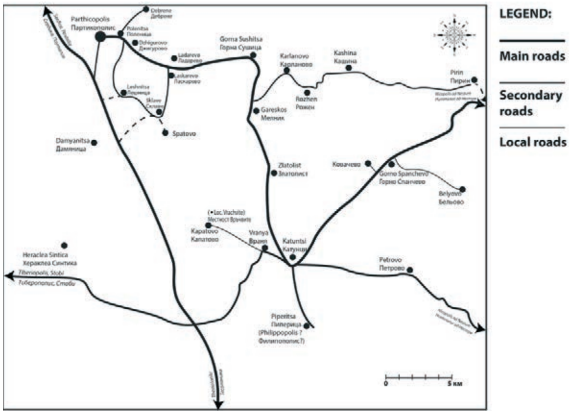
Parthicopolis
Партикополис
Gorna Sushitsa
Горна Сушица
Karlanovo
Карланово
Kashina
Кашина
Pirin
Пирин
Gareskos
Мелник
Rozhen
Рожен
Spatovo
Damyanitsa
Дамяница
Zlatolist
Златолист
Kapatovo
Капатово
Vranya
Враня
Katuntsi
Катунци
Gorno Spanchevo
Горно Спанчево
Belyovo
Бельово
Petrovo
Петрово
Heraclea Sintica
Хераклея Синтика
Pipeiitsa
Пиперица
(Philippopolis ?
Филипополис?)
0
5 км
LEGEND:
Main roads
Secondary roads
Local roads

2

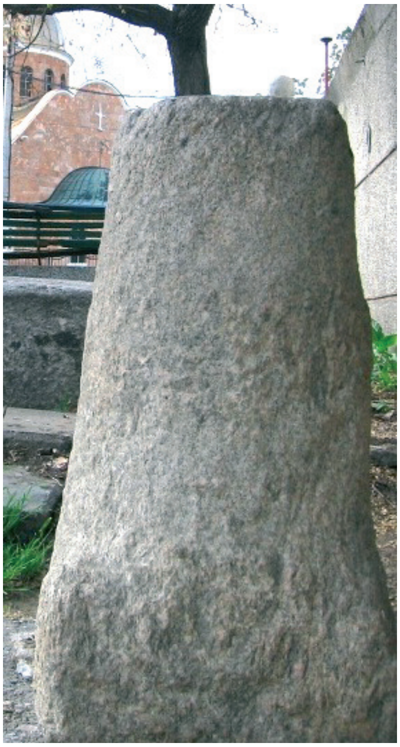

3

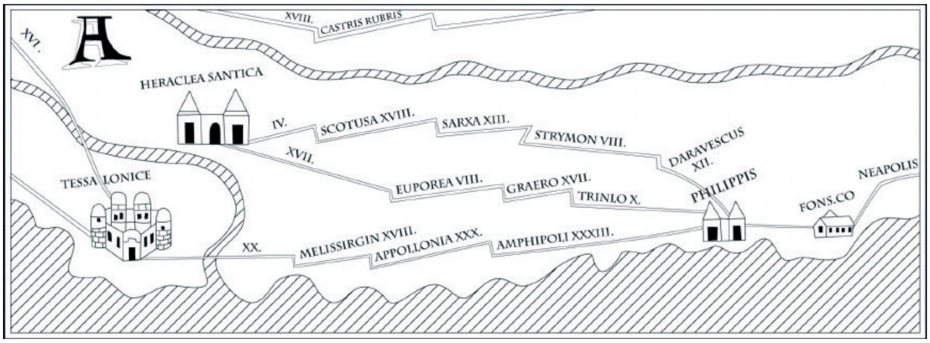
XVI.
XVIII.
CASTRIS RUBRIS
HERACLEA SANTICA
IV.
SCOTUSA XVIII.
SARXA XIII.
STRYMON VIII.
DARAVESCUS XII.
XVII.
EUPOREA VIII.
GRAERO XVII.
TRINLO X.
PHILIPPIS
FONS.CO
NEAPOLIS
TESSA LONICE
XX.
MELISSIRGIN XVIII.
APPOLLONIA XXX.
AMPHIPOLI XXXIII.

4

ТАБЛО II

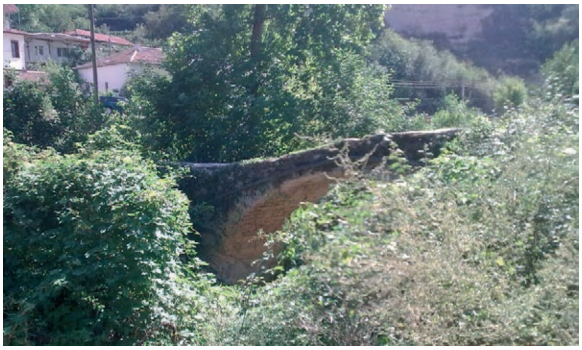

5

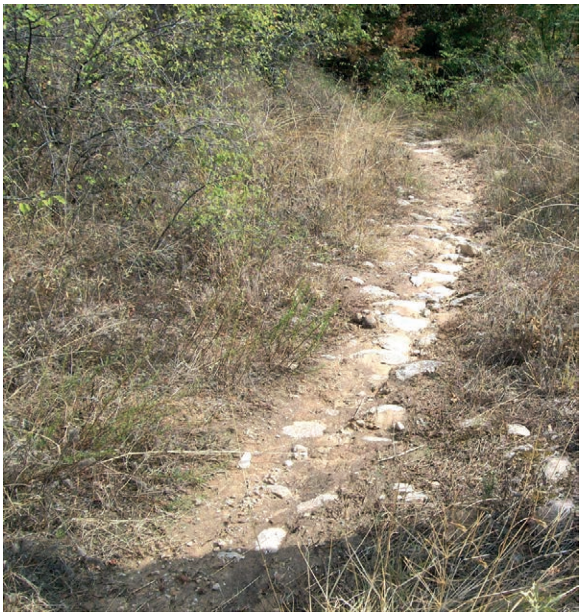

6а

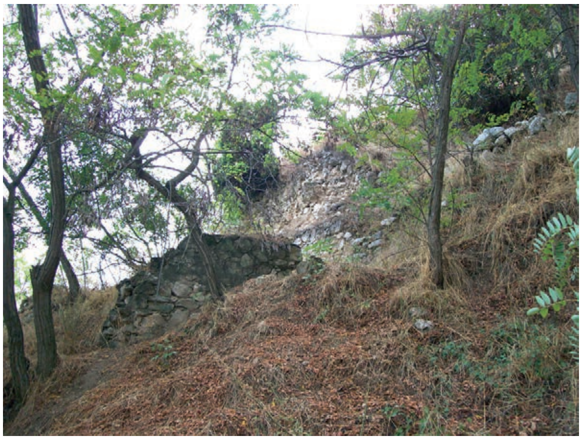

6б

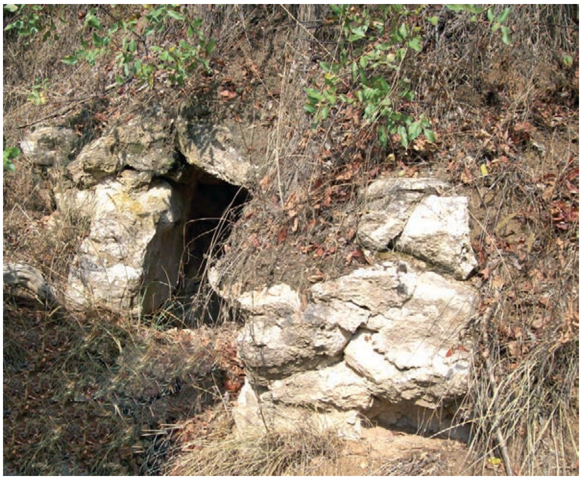

6в

7а

ТАБЛО III

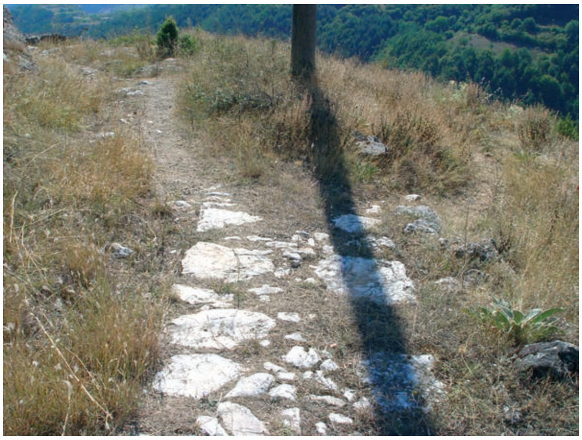

7б

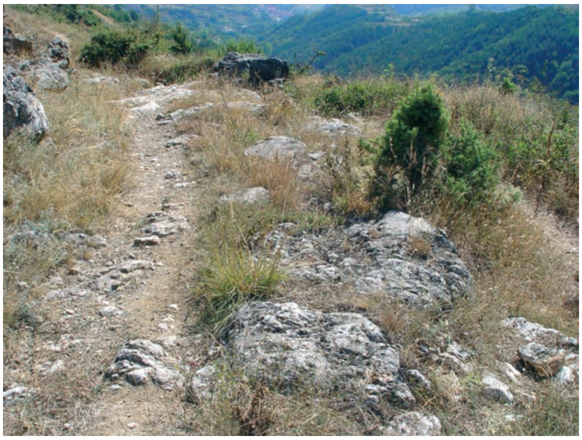

7в

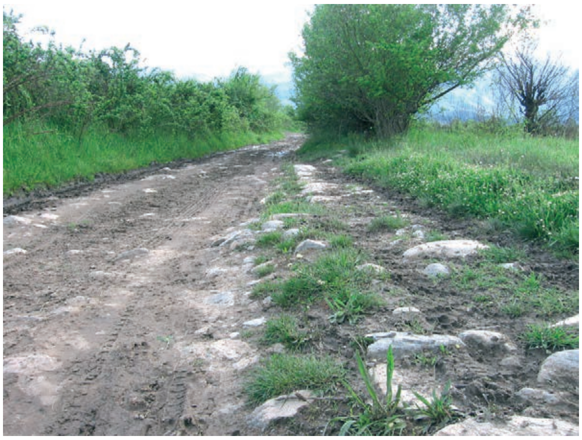

8

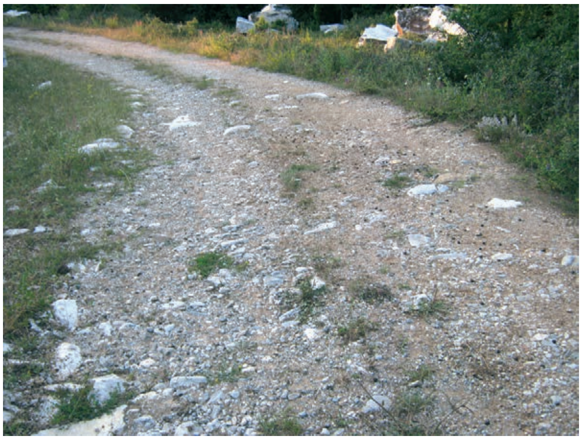

9а

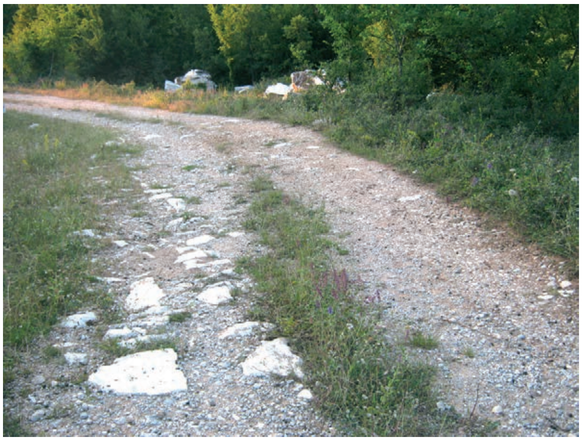

9б

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА”

NICOPOLIS AD ISTRUM: ЗА ТЪРГОВИЯТА И ПАЗАРИТЕ В РИМСКИЯ ГРАД

Павлина ВЛАДКОВА

Nicopolis ad Istrum е един от най-добре проучените римски градове в България. В резултат на над сто години разкопки са изяснени много от проблемите на градоустройството и архитектурата, водоснабдяването и канализацията, укрепителната система с крепостни стени, порти и кули, религиозните вярвания на населението, което живее в града и неговата територия, занаятчийското производство – обикновени и художествени занаяти, както и други дейности.

Въпросите, свързани с търговията, търговските отношения и финансите в *Nicopolis* и региона са интерпретирани във връзка с разглеждането на градското монетосечене и монетното обращение в града и неговата административна територия, както и при интерпретацията на някои епиграфски паметници.

Изследователите приемат, че *Nicopolis* се явява разпределителен център за Дунавската равнина, тъй като е разположен на място, което дава възможност за осъществяването на удобни съобщителни връзки както към Дунава и северно от него, така и към Черно море и провинция Тракия (Геров 1950 – 1952, 117). Безспорно в града са доставяни многобройни стоки от Мала Азия – текстилни и керамични изделия, мебели, художествени произведения от мрамор, метал и дърво, сол, вино, зехтин, плодове, козметични средства и пособия за тях, както и други продукти. Износът се е състоял основно от земеделски и животновъдни продукти, за производството на които регионът е бил продуктивен както в миналото, така и днес.

От сезон 2012 г. археологическите проучвания в *Nicopolis* са съсредоточени върху площта на инсулата, ситуирана непосредствено северно от форума (**Табло I**). Според плана от аерофотографиите и траншеите на изкопите за строителен материал, тук е разположена обширна сграда със сравнително проста планова схема. По време на проучванията се оказа, че това не е точно така. Постройката е със сложен план и впечатляващи размери – изток – запад 74,00 м, север – юг 32,80 м. В документацията и плановете е означена като Сграда 10 и заема площта между кардата 6 и 7 и декуманите 5 и 6. Несъмнено става дума за обществена сграда. В северната централна част са разкрити останки от малка баня, което навежда на мисълта, че част от постройката е използвана за жилищни нужди. Откриването на няколко движими находки даде възможност да бъде изказана хипотеза за предназначението на комплекса.

Става дума за намерените 10 мерки за тежест, които представляват значителен брой на фона на известната досега от дългогодишните археологически проучвания в града само една. Няма съмнение в предназначението на предметите, тъй като тяхното тегло е кратно на унцията (приблизително 27 г) и на либрата (приблизително 330 г) – основните римски мерки за тегло.

Новооткритите мерки могат да бъдат разграничени в две групи, като е използвана класификацията на Дочка Аладжова (Аладжова 1985, 22).

Първата група включва екземпляри, които принадлежат към т.нар. търговски мерки за тежест, които се употребяват в ежедневната търговия с разнородни продукти и стоки.

С най-голямо тегло – 43,500 кг е варовикова тежест със сферична форма (**Табло V. 1**). Върху горната повърхност са запазени четири гнезда, в които е била монтирана желязната дръжка, от която сега са останали само краищата ѝ, заляти с олово. Тежестта е мярка за 150 либри, което означава, че дръжката е тежала около 6 кг, а цялата тежест около 49 – 50 кг. В горната част е вдълбана обърната буква „Р". Изясняването на смисъла на това означение затруднява. Ако се приеме, че става дума за надпис на латински, то тогава знакът не е обозначавал цифра, а има друг смисъл. Възможно е по този начин да е отбелязана римска мярка *ponda* (мерките – модели са носели наименованието *„pondera sacra"* – свещени тежести), но да е допусната грешка в изписването.

Друга възможност е да е изписана гръцката буква **ρ**, която също да е изсечена погрешно наобратно. Цифровото измерение на тази буква е 100. Известно е, че в гръцки мерки 1 талант = 60 мини, което е 25,86 кг. Тогава, с проста аритметична сметка се установява, че намерената тежест така, както е без дръжката, тежи 100 мини. Този вариант ми се струва по-малко вероятен.

Втората тежест е изработена от мрамор, също е със сферична форма и тежи 30,300 кг, което е 100 либри. Върху нея липсват означения (**Табло V. 2**).

Третата тежест от тази група е изработена от базалтов камък, като е откършена в горната си част. В момента има тегло 300 г и като се отчете липсващата част със сигурност може да се приеме, че е тежала около 330 г и и представлява мярка за тегло 1 либра (**Табло V. 3**).

Две от теглилките са предназначени съответно за кантар и за везна. Първата е сферична, оловна, с удължение от едната страна за удобство при употреба и тежи 1/3 унция (9 г). (**Табло V. 5**). Втората е желязна с тегло 1 унция (28 г) и има халка в единия край (**Табло V. 4**).

Втората група тежести са т.нар. монетни, използвани както за контрол върху теглото на монетите, така и за измерването на предмети от благороден метал (например накити).

Две тежести са изработени от олово (**Табло V. 6, 7**). Едната тежи ½ либра (152 г), а втората 1/6 от същата мярка (51 г). Вероятно първата не е предназначена за контрол на монети, а е теглилка за други стоки от злато и сребро. Върху едната повърхност на втората екзагия има знак, който може да се тълкува или като римската цифра **V** или като гръцката буква **λ**, която има цифрово изражение 30. Втората възможност ми се струва малко възможна. Вероятно теглилката е контролна мярка за 5 сестерции, защото теглото на ауреуса и на денарите, както и на солида през по-късни времена, е много по-малко.

Две бронзови теглилки с по-малки размери от описаните по-горе оловни, тежат съответно 1 и ½ унция (28 г и 14 г) (**Табло V. 8, 10**). Според мен те представляват контролна мярка за тегло на златни или сребърни монети. Като пример може да се посочи, че по времето на Каракала ауреусът тежи около 6,5 г (за сравнение по времето на Нерон например теглото е около 7,26 г, а още по-рано – около 8,17 г), а теглото на 1 солид е около 4,55 г. Прави впечатление, че върху едната екзагия има врязване, което е направено, за да се отнеме част от теглото на мярката и тя да бъде възможно най-точна като еталон.

Тежестта от бронз с означение **Н** има тегло 12,97 г, което не е кратно на римските мерки за тегло, но за сметка на това пък отговаря почти точно на средното тегло на 2 ауреуса от времето на Северите, както и почти на три солида от времето на Константин Велики. Така че не остава съмнение, че тя също е предназначена за контрол на теглото на монети (**Табло V. 9**).

Независимо дали интерпретацията при разчитането на намерените тежести е вярна, то не остава съмнение, че северно от форума на *Nicopolis ad Istrum* през II – III в. е разположена сграда, в която е извършван контрол на стоки и монети както на форума, така и на другите общински пазари и частните магазини. Струпването на тежести, изработени от различен материал, в един малък участък, не може да бъде случайно. Местоположението на Сграда 10 е много удобно за тази цел, защото се намира непосредствено до северния вход на форума. Вероятно в постройката са били разположени и канцелариите на някои от споменатите в надписите чиновници, грижещи се за търговията и финансите в града.

Малко са данните от **писмените извори**, които дават информация за местосъхранението на еталонните мерки и теглилки. Според едни автори (Паунов 2005, 98), до времето на Константин Велики в Рим те се съхраняват в храма на Юпитер на Капитолийския хълм. Други смятат, че мястото, където се пазят, е храмът на Кастор и аргумент за това твърдение е открита бронзова екзагия с надпис върху нея „*Exactum ad Castoris templum*" , т.е. „точно по (свещената) тежест, пазена в храма на Кастор" (Герасимов 1940 – 1942, 229). Върху тежест, открита в Северна България, има означение ***S***, което означава 1 семилибра (*semilibra* = 163,72 г) и инкрустиран със сребърна нишка надпис „*Examinata ad pondera sacra*" – в превод „Теглото е проверено по свещената тежест" (Герасимов 1940 – 1942, 229).

Известно е, че през императорската епоха префектът на Рим (*praefectus Urbis*) е този, който има власт над сарафите в града и отговаря за стандартизирането на кантарите, търговията, мерките и теглилките (*Amm. Marcell.,* XXVII).

В Правовия кодекс на император Юстиниан на няколко места има, макар и откъслечна и от по-късно време, информация за държавния законен контрол върху мерките и теглилките. Там се казва (става дума за 318 г.), че за да бъде извършен контролът на стоките, тежестите и мерките, трябва да бъдат вземани от префектите, а еталоните за злато, сребро и други метали – от *Comes Sacrarum Largitionum* (високопоставен финансов служител, отговорен за събирането на различни данъци и такси, включително за митническите такси, контрола на мините, мелниците, както и за държавните монетарници и монетното производство от благородни метали). Тези еталони задължително се съхраняват в свещената църква във всеки град, така че плащането на данък, военните и другите тежести да може да се прави съобразно тях без трудности (Паунов 2005, 100 и цит. там лит.; Justinian code, book X, Novel 128, p. 15).

В Кодекса на Юстиниан е отбелязано изрично, че императорът предоставя в провинциите стандарт от мерки и теглилки за парите и стоките, с оглед да не се извършват измами или увреждания във вреда на длъжниците (Justinian code, book X, title LXXIII, Appendix VII, p. 19).

Не са многобройни **епиграфските данни** за лица, живяли в *Nicopolis* и свързани с контрола на търговията в града. Известни са два надписа, в които се споменава за едили (*aedilius*) – администратори, които се грижат за форума и търговията, която се извършва там.

Върху полукръгъл архитрав от гробно съоръжение, открит в източния некропол на града (IGBulg. II, 691), четем името на Аврелий Онесим, син на Диомед, който е бил агораном. Интересен факт е, че същият изпълнява и задълженията на полицейски префект, т.е. има и силови функции. Вероятно задълженията му са се изразявали в охрана на сградите, особено на градския съвет, на крепостните стени и порти, на пазарите и магазините. Според надпис от Месамбрия агораномът трябва да свика търговците (от града – бел. моя), за да се запишат в регистъра. Несъмнено е, че посочените дейности той извършва в специално помещение, да го наречем канцелария, а вероятно има и помощници, които също са имали своите работни места.

Върху надгробен паметник с богата украса, произхождащ от близкото до *Nicopolis* съвременно село Полски Сеновец (ILBulg. 391), е запазено името на Епагатус *(Epagathus)*, освободен роб на *C. Valerius*, който също е бил едил в административния център. В случая е важно, че той е погребан в извънградската си вила, намираща се недалеч от града. За изпълнение на задълженията си като администратор също се е нуждаел от специални помещения.

Прави впечатление, че имената и на двете лица, изпълняващи важната длъжност да контролират продоволствието в *Nicopolis*, да надзирават и регулират пазара в града, издават техния източен произход. Паметниците са датирани към края на II – ранен III в., т.е. по време на управлението на династията на Северите.

Според откритите до сега находки и плана на Сграда 10, намираща се в непосредствена близост северно от форума, тя вероятно е изпълнявала функциите на постройката, в която са били разположени канцелариите на агораномите/едилите в *Nicopolis*.

Не е изключена възможността някои от помещенията в Сграда 10 да са ползвани и от други чиновници, чийто административни задължения са свързани с търговия и финанси в града и които изпълняват своите задачи в специални канцеларии, които не е задължително да бъдат на форума, но при всички случаи са недалеч от него.

В *Nicopolis* е живял ковчежникът на Илирийското и Тракийското мито в региона на града Гай Юлий Сатурнин (*C. Iulius Saturninus*). Според надписа върху надгробната му плоча той е изпълнявал длъжността *dispensator portorii publici .... pagi Nicopolitani*, т.е. става дума за римски държавен финансов чиновник (ILBulg. 361). Надгробният надпис, според палеографските особености, се датира по времето на Антонините, т.е. към средата на II в. Естествено той не е изпълнявал своите задължения в дома си, а са му били предоставени специални помещения за работа. От същото време са известни още четири надписа, в които се споменава същата длъжност, като в три от тях чиновниците носят името Тит Юлий Сатурнин (ILBulg. 20, 246, 336 – съответно от Летница, Ескус и Димум) и един, в който името на длъжностното лице не е запазено. Вероятно касиерът от *Nicopolis* е в родствени връзки с този, който отговаря за събирането на митото от териториите на Ескус и Нове. Надписите доказват, че има разделение между териториите на лагер и градски център, като за съответните региони отговорност носят различни длъжностни лица.

Тук може да бъде посочен още един надпис, за съжаление известен само по литература, в който става дума за служител в *Nicopolis*, изпълнявал длъжността на *conductor kalendarii*, т.е. лицето завежда книгата на длъжниците към градската и държавната каса (Геров 1950 – 1952, № 514).

Идентифицирането на Сграда 10 като постройката, в която се извършва контролът на търговията в града, поставя важен въпрос, свързан с градоустройствената схема на площадния комплекс – къде се намират канцелариите на другите административни и длъжностни лица?

Административната структура на града не се е различавала от тази в останалите римски градски центрове. И ако данните от епиграфските паметници от *Nicopolis* са малко, то сведенията от надписите, както от Тракия и Долна Мизия, така и от другите западни и източни провинции, са многобройни и изчерпателни. Помещения, а дори и цели сгради, са били необходими за администриране. Канцеларии трябват за нуждите на градския съвет; за градския архив; за службите по събирането на местните и държавните данъци и такси; за лицата, които са оказвали контрол и надзор на земеделието и животновъдството; за тези, които са се грижели за водоснабдяването и канализацията, безопасността, чистотата и т.н. Голяма част от тях трябва да бъдат в непосредствена близост до булевтериона, за да могат бързо да се оформят и изпълняват решенията, които взимат булевтите. Отделно свои помещения са имали култовите и занаятчийските колегии, гимназионите, герузията, филарсите и т.н. Последните обаче не винаги са на форума или в централната градска част.

Форумът на *Nicopolis* е сравнително добре проучен (Иванов 1979а, 16 – 29; Иванов 1979б, 1 – 12; Иванов, Иванов 1994, 54 – 124 и цит. там лит.). Размерите му са приблизително 130 х 80 м, което представлява около 1/20 от общата площ на града, затворена от крепостните стени. Сравнително малките размери несъмнено изискват многофункционалност на сградите. Според мен, няма съмнение, че одеонът е изпълнявал и функциите на булевтерион. Проучванията през последните години доказаха, че почти квадратната малка сграда, която в литературата е определена като булевтерион, първоначално е била храм, в който се чества култът към императора, а впоследствие вероятно е с функциите на архив (*tabularium*). Не случайно писмото на Септимий Север до жителите на *Nicopolis* е открито в непосредствена близост до тази сграда (IGBulg. II, 659), а оригиналът е бил пазен на мястото, отредено за официалната държавна кореспонденция. По времето на Северите религиозните ритуали се извършват вече на открито върху ареата на форума. Доказателство за последното са и многобройните постаменти за статуи на императора и членове на императорското семейство, намиращи се и до днес върху ареата, постаментите от II и IV век за конни статуи на императора, алтари, трибуни и др.

Според всички проучватели, които се занимават с архитектура и градоустройство на римския град и в една или друга степен включват в своите изследвания площадния комплекс на *Nicopolis*, няма съмнение, че помещенията източно, северно и западно под одеона/булевтериона са магазини (Бобчев 1948; Дремсизова 1987; Вачева 1992, 32 – 39; Иванов, Иванов 1994, 101 – 105). Същото е и с тези, които заемат източната и южната част на ареата. Категорично смятам, че това е погрешно тълкуване на плана на форума на града. Ако твърдението е вярно, то това означава, че на форума са съществували 25 магазина и нито едно административно помещение. И само на 10 м по на изток от площада функционират още 26 магазина (сградата „термоперипатос“). Т.е. в самия център на *Nicopolis* е имало 51 магазина! Очевидно е, че това не е възможно.

В площта под седалките на амфитеатрално издигащата се кавеа на одеона са установени две помещения от западната страна на сградата, седем от северната и две от източната, т.е. общо 11 помещения. Към тях трябва да прибавим и още едно помещение (по Т. Иванов помещение В – Иванов, Иванов 1994, 180, Прилож. III), което е разположено северно от североизточното ъглово № IX, тъй като между двете има вътрешна връзка (**Табло II**). Между нито едно от останалите не е установен вътрешен вход, т.е. те са самостоятелни. На повечето са запазени праговете и страниците на входовете. Върху последните добре личат отвори, използвани за осите на двукрилите или еднокрили дървени врати, вдлъбвания за заключващите механизми и резета, както на няколко места и улеи върху праговете, предполагащи плъзгащи врати. Помещение IX, споменато по-горе, се е заключвало отвътре, като очевидно изходът е бил от север, през помещение В. На един следващ етап източната врата е била затворена изцяло и входът зазидан. Размерите на източните и западните помещения са почти еднакви – съответно 5,05 x 4,50 – 4,70 и 4,85 x 4,60 – 4,80, като светлите отвори на входовете са около 2,00 до 2,20 м. Не така обаче е при северните помещения. От изток към запад те имат следните размери – в посока север – юг всички са с ширина 4,60 м, докато в посока изток – запад 4,70; 4,65; 3,05; 2,20; 2,25 и две по 4,60 м. С различна ширина са и входовете – от 1,50 до 2,30 м.

Според мен в източна и западна посока действително става дума за по два магазина, в които се влиза съответно откъм западния портик и перистилния двор западно от одеона. Вероятно в самите портици също са излагани стоки и се е извършвала търговска дейност. Добре е известно от запазените фрески от Помпей, че търговците подреждат продаваните стоки пред своите магазини, между колонадите, върху масички или направо на земята. Самите помещения под одеона са осветявани от прозорци, разположени над горните рамки на вратите и през самите врати. Светлината не е била достатъчна, защото колонадите на портиците допълнително са я спирали, още повече, че интерколумните разстояния на западния портик са много малки и също са допринасяли за недостатъчното осветление.

По различен начин стои въпросът със северните помещения, в които се влиза от пропилеите. Те са обърнати към представителния вход на форумния комплекс и смятам, че в тази част са били разположени канцелариите на някои от най-важните административни лица в *Nicopolis*. Към петте помещения добавям и ъгловите – северозападното (III) и североизточните (IX и В), тъй като, както споменах по-горе, входовете към тях също са от север, откъм пропилеите.

Към помещенията, свързани с нуждите на администрацията в града, принадлежи и помещение А, ситуирано срещу помещение В (южно от югоизточния ъгъл на т.нар. булевтерион). При проучванията не са установени данни за пряка връзка между булевтериона и него, но струпването на каменни блокове там понастоящем дава основание да се предположи, че е съществувал вход, затворен на един по-късен етап. Помещението е имало и вход от изток, откъм западния портик, като прагът за врата сега лежи на място.

Двете помещения А и В са затворени между двата входа на пропилеите, страниците на западния сега са добре запазени, а на източния – разрушени. Така се оказва, че достъпът до двете помещения, както и този към разположените източно от одеона, е бил сериозно ограничаван. Това е още едно доказателство, че не става дума за магазини или помещения за охрана, а за такива, изпълняващи функции на канцеларии.

Трудно е да се приеме, че при планирането на голяма обществена сграда (независимо дали става дума само за одеон или одеон/булевтерион), е предвидено изграждането на магазини с различни размери и ширини на входовете. Големината на тези помещения не е свързана с конструктивни причини и е логично да се предположи, че архитектът на този тип обществена постройка е предвидил площта да бъде използвана за административни нужди, като размерите са съобразени с бъдещите функции.

Аналогична е ситуацията и в източната и южната част на ареата на форума.

При археологическите проучвания в тази част е установено, че през първия строителен период на града са съществували верижно разположени помещения. От тях е запазена само каменната субструкция, а градежът във височина е бил кирпичен. Унищожени са от пожар, като върху цялата проучвана площ се разкри горелия паднал керемиден покрив върху глинените подове. Лошо запазените архитектурни останки не позволяват да се установят със сигурност размерите на помещенията, но те не са били еднакви в посока север – юг. Не са известни също и местата на входовете – откъм площада или на изток, от улицата. На места се разкриха многобройни фрагменти от червена и няколко от жълта и зелена фина хоросанова мазилка, която е била положена върху кирпичените стени (Владкова 2001, 100 – 107; Vladkova 2002, 30 – 34).

Няма нито едно сигурно доказателство, върху което може да се стъпи и на базата на което да бъдат определени функциите на тези ранни помещения. Според мен, в този участък от ранния форум също са били изградени административни помещения и единственото ми основание за това са фините стенни мазилки. Малко е вероятно върху стените на магазини да са полагани цветни фрески, макар че не е невъзможно.

От по-късния строителен период, синхронен с пропилеите и одеона/булевтерион, източно от източния портик са разкрити 7 помещения, като между 3 и 4 е източният вход от кардо 7 към площадния комплекс (**Табло III**). И техните зидове са запазени само в субструкция и не са разкрити подови нива и прагове, както и не може да се установи вътрешна връзка между помещенията. Тук обаче няма място за съмнение, че в помещенията се влиза от запад, откъм портика, предвид голямата денивелация към улицата от изток. Трябва да се отбележи, че в този участък не са откривани части от варовикови страници на врати.

Прави впечатление, че северните три помещения (1 – 3) и последното южно (7) имат значително по-големи размери (6,0 – 7,90 х 5,60) от трите, разположени непосредствено южно от входа на форума, които са почти еднакви по площ (4,15 – 4,25 х 5,60). Смятам, че само малките помещения са изпълнявали функциите на магазини, докато останалите са използвани за административни нужди. При планирането на комплекса е предвидена необходимостта от канцеларии и те вероятно са използвани от чиновниците от най-близката административна сграда – гражданската базилика. Вероятно в тази част на площада са разположени служебните помещения, където са оформяни съдебните решения, сключвани търговски договори и други подобни дейности, свързани с функциите на сградата.

По-различно е положението с помещенията в южната част на ареата, южно от южния портик (**Обр. 3**). Тук са съществували също 7 помещения – 4 източно и 3 западно от южния вход на форума, като техните размери са приблизително еднакви (4,50 – 5,60 м х 5,20 м), а двете крайни – еднакви (5,70 м х 5,20 м). На място е запазен един варовиков праг за двукрила дървена врата с ширина 2,80 м. Втори понастоящем се намира върху съвременния терен в портика.

И тук, както при източните помещения, на място няма следи от варовикови страници на врати, като за този участък проучвателите в публикациите не отбелязват, че са откривани фрагменти от такива. Този факт показва, че помещенията нямат такъв представителен характер, както тези около одеона и пропилеите. Като прибавим към това и близките им размери, то, според мен, може да се предположи, че действително става дума за търговски помещения. Т.е. търговската дейност на форумния комплекс на *Nicopolis* е била съсредоточена основно в южната част на ареата.

Просторната сграда непосредствено източно от форума, заемаща цяла инсула и влязла в литературата с името „термоперипатос“, представлява един от големите търговски центрове в *Nicopolis* (**Табло IV**). Северното и южното крило на постройката са заети от по 13 магазина, обърнати с фасадите си към двата фланкиращи ги декумана (декуманус максимус и декуманус 8) северно и южно от сградата. Те са имали входове към улиците, като при проучването най-добре са запазени страниците на първия северен магазин и варовиковият праг с дължина 1,75 м. Не е изключено да са имали входове и към централната зала на постройката. Още повече, че пред магазините към улицата липсва портик и тротоар, а в тях се влиза направо през бордюрите, които се използват като стъпало. Централната част на сградата е била предназначена за разговори, сключване на търговски сделки, както и провеждане на срещи между търговците и занаятчиите. Не е известно в кой магазин какви стоки са предлагани за продажба, защото в нито един не е запазено подово ниво и не са открити археологически материали. Все още не е решен категорично и въпросът дали централната зала е открита или има покритие. На този етап липсват данни за стилобат на колонада, който да поддържа втория етаж и покрива и да помага за преодоляването на разстояние от 17,50 м. Но тази тема не е обект на настоящето изследване.

Вътрешната ширина на всички двадесет и шест помещения в посока север – юг е 3,00 – 3,20 м, а дължината изток – запад 3,20 – 3,40 м. С други думи всички те имат почти еднакви размери и площ около 10 кв. м.

Безспорно, като във всеки римски град, и в *Nicopolis* е имало пазари, различни от представителния площад, където са продавани зеленчуци, плодове, животни и други селскостопански стоки. Археологически проучвания извън форумния комплекс почти не са правени, но от аероснимките и публикуваният план по тях (**Табло I**), се очертават две инсули, които предполагат такава дейност (Поултър 1994, 15).

Първият квартал е затворен между кардо 7 и кардо 8, и декуман 6 и 7, т.е. това е инсулата източно от форума и северно от декуманус максимус и термоперипатоса. Основание за това предположение дава липсата на архитектурни останки върху тази немалка площ (над 3500 кв. м), както и на изкопи, получени след ваденето на каменен материал за вторична употреба. Само в западната част на инсулата, край кардо 7, има данни за верижно разположени помещения. Според мен площта е използвана за пазар на открито, където са продавани основно селскостопански изделия, но вероятно и много други стоки.

Втората инсула е ограничена между кардо 8 и кардо 9, и декумани 7 (декуманус максимус) и 8 (в непосредствена близост до източната порта на града и източно от термоперипатоса). От аероснимките добре личи, че този квартал не е подложен на ограбване на каменен материал, липсват траншеи от извадени зидове и това едва ли е случайност (**Табло I**). Вероятно мястото представлява открита площ, върху която е разполаган, сезонно може би, пазарът на животни.

Предположенията за двата открити пазара се базират на наблюдения върху сегашните теренни особености и логика, и единствено геофизични и археологически проучвания могат да потвърдят или отхвърлят хипотезата.

Ако разсъжденията по-горе са верни, то се оказва, че площадният комплекс в *Nicopolis* основно има административни и култови функции. В западната част са съсредоточени важните обществени административни сгради. В източната част е даден приоритет на култовата дейност. Съдопроизводството и контролът на търговията са извършвани в сградата, заемаща северната част на ареата и в тази, разположена северно от площада. Търговската дейност в комплекса на форума е ограничена и магазините заемат само южната част на ареата. Източно от комплекса една инсула със сигурност, а вероятно и още две, са предназначени за магазини и различни пазари.

Определянето на източната част на града като търговска дава отговор на въпроса защо северната градска порта е изместена на изток и не е в ос с южната, центрирана по оста към южния вход на форума. Вероятно коли със стоки са влизали/излизали точно през нея и тя е била много удобна за търговци, занаятчии и купувачи, закарващи/откарващи стоки в/от магазините и пазарите източно от улицата. Не е изключено движението да е извършвано и кръгово – например влизането с транспортни средства да е ставало през северната порта по кардо 7, а излизането през източната по декуманус максимус, както и през декуманите северно и южно от него (6 и 8). Или обратно. Доказателство за еднопосочно движение са и запазените на места върху варовиковата настилка на кардо 7 коловози от движението на коли и каруци, чието разположение в средата на улицата не предполага разминаване на две превозни средства.

Както и в останалите римски градове, някои от жилищните сгради в приземните етажи, обърнати към фланкиращите улици, също са имали магазини, в които собственикът, занаятчия или търговец, е продавал стоки. В *Nicopolis ad Istrum* не е проучвана цялостно частна постройка.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Аладжова 1985: Д. Аладжова. Екзагии от Долна Мизия. – Нумизматика, 1985, 1, 22 – 31.

Бобчев 1948: С. Бобчев. Нови данни за „Одеона“ в Nicopolis ad Istrum. – Разкопки и проучвания, I, 1948.

Вачева 1992: К. Вачева. По въпроса за булевтериона на Никополис ад Иструм. – Археология, 1992, 2, 32 – 39.

Владкова 2001: П. Владкова. Най-ранният Никополис ад Иструм. – Известия на Исторически музей Велико Търново, XV – XVI, 2001, 100 – 107.

Герасимов 1940 – 1942: Т. Герасимов. Римски екзагии от България. – Известия на Българския археологически институт, XV, 1940 – 1942, 229 – 331.

Геров 1950 – 1952: Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана. Част 2: От Хадриан до Константин Велики. – Годишник на Софийския университет, Филологически факултет, т. 47, 1950 – 1952.

Дремсизова 1987: Ц. Дремсизова – Нелчинова. Театърът в Никополис ад Иструм. –Годишник на Националния институт за паметниците на културата, IV, 1987.

Иванов 1979а: Т. Иванов. Градският площад на Никополис ад Иструм според новите проучвания. – Археология, 1979, 2, 16 – 29.

Иванов 1979б: Т. Иванов. Върху някои аспекти на архитектурата на Никополис ад Иструм. – Археология, 1979, 3, 1 – 12.

Иванов, Иванов 1994: Т. Иванов, Р. Иванов. Никополис ад Иструм, Т. I. София, 1994.

Паунов 2005: Е. Паунов. Римски и ранновизантийски мерки за тежест от земите по Горна Струма. – Известия на Исторически музей Кюстендил, XII, 2005, 97 – 111.

Поултър 1994: А. Поултър. Никополис ад Иструм – анатомия на гръко – римския град. – Известия на Исторически музей Велико Търново, IX, 1994, 11 – 36.

IGBulg. II: G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Vol. II. Serdicae, 1958.

ILBulg.: B. Gerov. Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Serdicae, MCMLXXXIX (София, 1989).

Justinian code: Fr. Blume. Annotated Justinian code. Edit. Timothy Kearley. University of Wyoming. College of law. George William Hopper law library.

Vladkova 2002: P. Vladkova. The Earliest Nicopolis ad Istrum. – In: The Roman and Late Roman City. Sofia, 2002, 30 – 34.

NICOPOLIS AD ISTRUM: ON THE TRADE AND MARKETS IN THE ROMAN TOWN

Pavlina VLADKOVA

(Summary)

In the course of 2012 – 2016 the archaeological research in Nicopolis ad Istrum was concentrated on the insula located next to the forum from the north (fig. 1). According to the aero – photos and the trenches for building materials from the previous century, a large building existed there comparatively simple in its plan scheme. However, the research found out that the building was of a complicated plan and impressing size – 74,00 m east – west and 32,00 m north – south. In the documentation and on the plans it has been labeled as Building 10 covering the area between cardus 6 and 7, and decumani 5 and 6. Undoubtedly, it was a public building. Remains of a small – size bath was revealed in its northern central sector, a circumstance suggesting that part of the building was used for residential needs. The discovery of ten exagia gives the grounds to present the hypothesis on the function of the complex.

The weights found represent a significant number against the background of the only one piece known so far from the years – long archaeological excavations in the town. The newly found exagia can be distinguished in two groups according to the classifications of Dochka Aladzhova (Аладжова 1985, 22). The first group includes pieces belonging to the commercial weights employed in the daily trading of various products and goods (Pl. I/ 1 – 3). The weights of the second group are known as monetary ones used to control the weight of coins as well as for measuring objects of precious metal (Pl. I/ 4 – 9).

The epigraphic data concerning persons residing in Nicopolis and associated with the control on the commerce in town are far from many. Two inscriptions are known that mention administrators taking care for the forum and commerce running there (IGBulg. II, 691; ILBulg. 391). The names of both persons in charge of controlling the town’s food supply, supervising and regulating the market in

Nicopolis indicate their Eastern origins. The inscriptions are dating from the late 2nd – early 3rd c., that means under the reign of the Severian dynasty.

Judging from the artifacts discovered so far, the plan of Building 10 and its location north of the forum, it probably held the offices of the agoranomi/aediles in Nicopolis.

It is logical to look also for an answer to the question of where were the offices of the other officials involved in the town's administration. Offices were required for the needs of the city council, the city archives, the local and state tax and collection services, the persons who control and supervise agriculture and livestock, those responsible for water and sanitation, safety, cleanliness and so on. Many of them should be in the immediate vicinity of the Bulleuterion so they can quickly shape and execute the decisions issued by the town magistrates. The cult and craft colleges, the Gymnasions, the Gerusia, the philarhs, and so on also had their own premises although these buildings were not always located on the forum or in the central town sector.

According to the researchers of Nicopolis, the premises east, north and west of the Odeon/Bulleuterion were undoubtedly shops (Бобчев 1948; Дремсизова 1987; Вачева 1992, 32 – 39; Иванов, Иванов 1994, 101 – 105). Concerning the ones in the eastern and southern sector of the area, the opinion is the same. I think this is a misinterpretation of the plan of the town square complex because it means there were 25 stores and no administrative premises at the forum. And just 10 meters east of the square there were another 26 stores (the Thermoperipatos Building). Probably goods were also exposed in the porticos themselves, and commercial activity was carried out there. This means that there were 51 shops in the very center of Nicopolis and separately outdoor trade was also running there! Obviously, this is not possible.

In my mind, grounded on the interpretation of the town plan and the results of the archaeological research, the square complex of Nicopolis functioned mainly as administrative and cult centre. The important public administrative buildings were concentrated in its western sector. The priority of its eastern part was given to the cult activity. The judicial activity and control on the merchandise were carried out in the building occupying the northern part of the area, as well as in the one north of the square. The sales activity of the forum complex was limited and shops only occupied the southern part of the area. All other premises were used as offices. An insula for sure (covered by the Thermoperipatos), and probably two more east of the complex, were designed for shops and various open markets.

Determining the eastern part of Nicopolis as a commercial gives an answer to the question why the northern town gates are shifted to the east and not in the axis with the south, centered on the axis of the south – northern entrance to the forum. Goods wagons have entered / exited right through the northern gates; they were handy for traders, craftsmen, and buyers to bring / take goods to / from shops and markets east of the street. It is not excluded that the traffic was also circular – the entry with means of transport took place through the northern gates of cardo 7 and the exit through the eastern gates of the Decumanus Maximus, as well as the decumani north and south of the latter (6 and 8). Or vice versa. Proof of unidirectional traffic are also the tracks of the movement of carts and wagons preserved in places on the limestone pavement of cardo 7. Their layout in the middle of the street does not suggest the option of two vehicles passing one against the other.

As in other Roman cities, some of the ground floor residential buildings facing the flanking streets also had shops where the owner, a craftsman or merchant, sold goods. A private building has not yet been entirely explored in Nicopolis ad Istrum.

ТАБЛО I

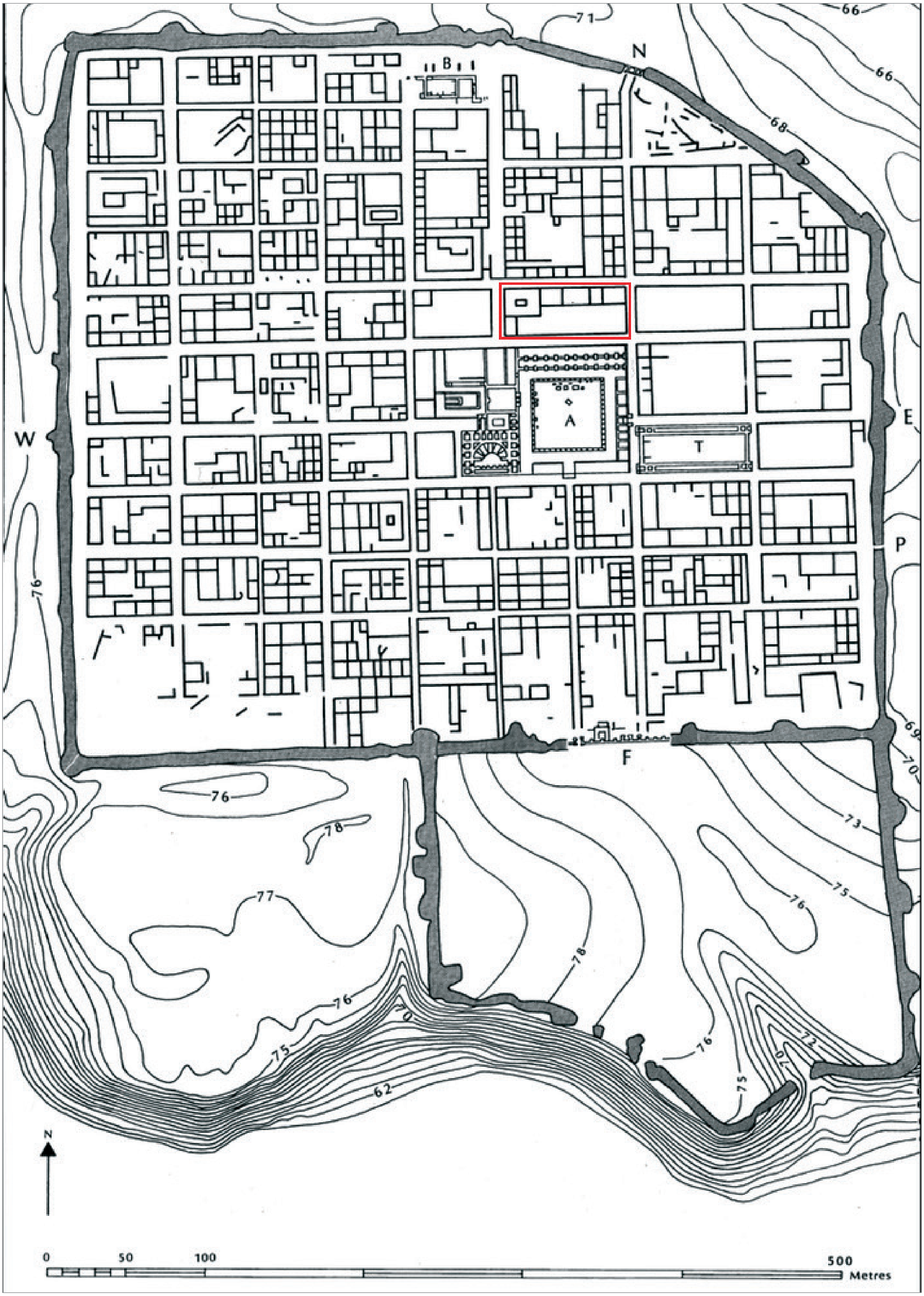
N
B
W
E
P
F
A
T
71
66
66
68
69
70
73
75
76
76
76
78
77
76
75
62
70
78
76
75
70
72
N
0
50
100
500
Metres

План на Nicopolis ad Istrum (по А. Поултър 1994)

ТАБЛО II

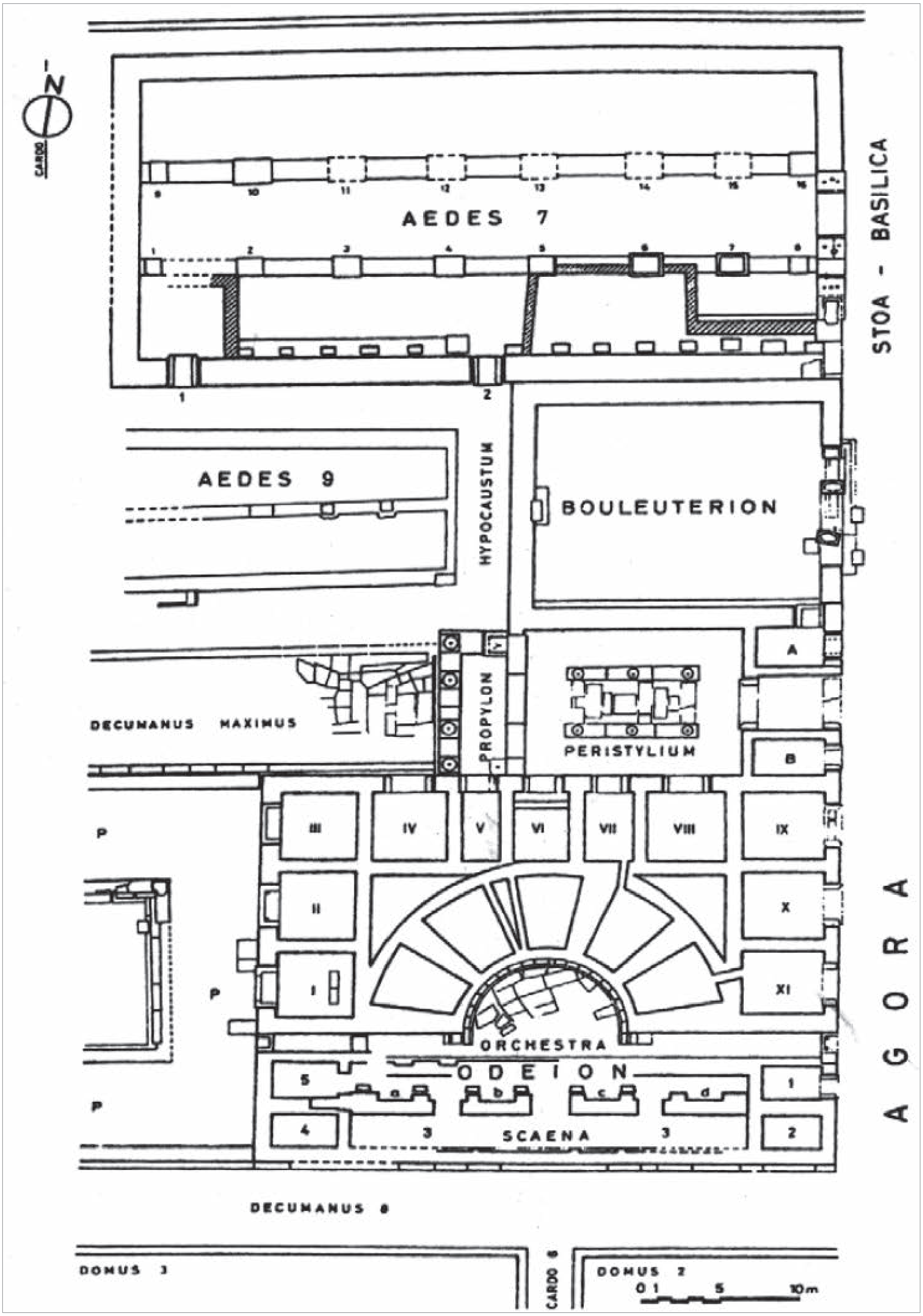
N
CARDO
AEDES 7
STOA - BASILICA
AEDES 9
HYPOCAUSTUM
BOULEUTERION
PROPYLON
PERISTYLIUM
DECUMANUS MAXIMUS
A
B
III
IV
V
VI
VII
VIII
IX
II
X
I
XI
P
ORCHESTRA
ODEION
SCAENA
AGORA
DECUMANUS 8
DOMUS 3
CARDO 8
DOMUS 2
0 1 5 10m

Западната част на форумния комплекс на Nicopolis ad Istrum (по Иванов, Иванов 1994)

ТАБЛО III

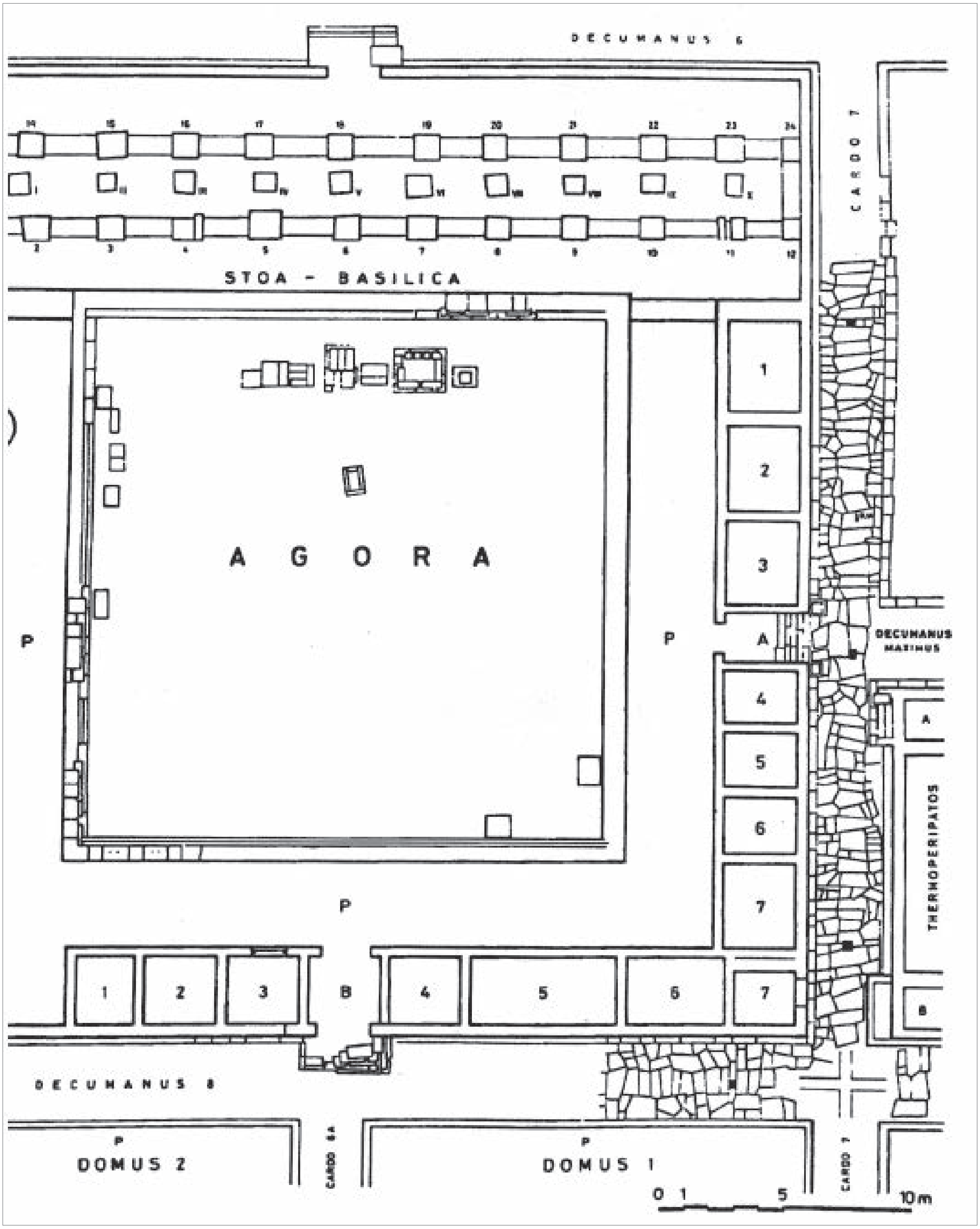
DECUMANUS 6
CARDO 7
STOA - BASILICA
AGORA
P
P
P
A
DECUMANUS MAXIMUS
A
THERMOPERIPATOS
B
1
2
3
4
5
6
7
1
2
3
B
4
5
6
7
DECUMANUS 8
P
DOMUS 2
CARDO 6A
P
DOMUS 1
CARDO 7
0 1 5 10m

Източната част на форумния комплекс на Nicopolis ad Istrum (по Иванов, Иванов 1994)

ТАБЛО IV

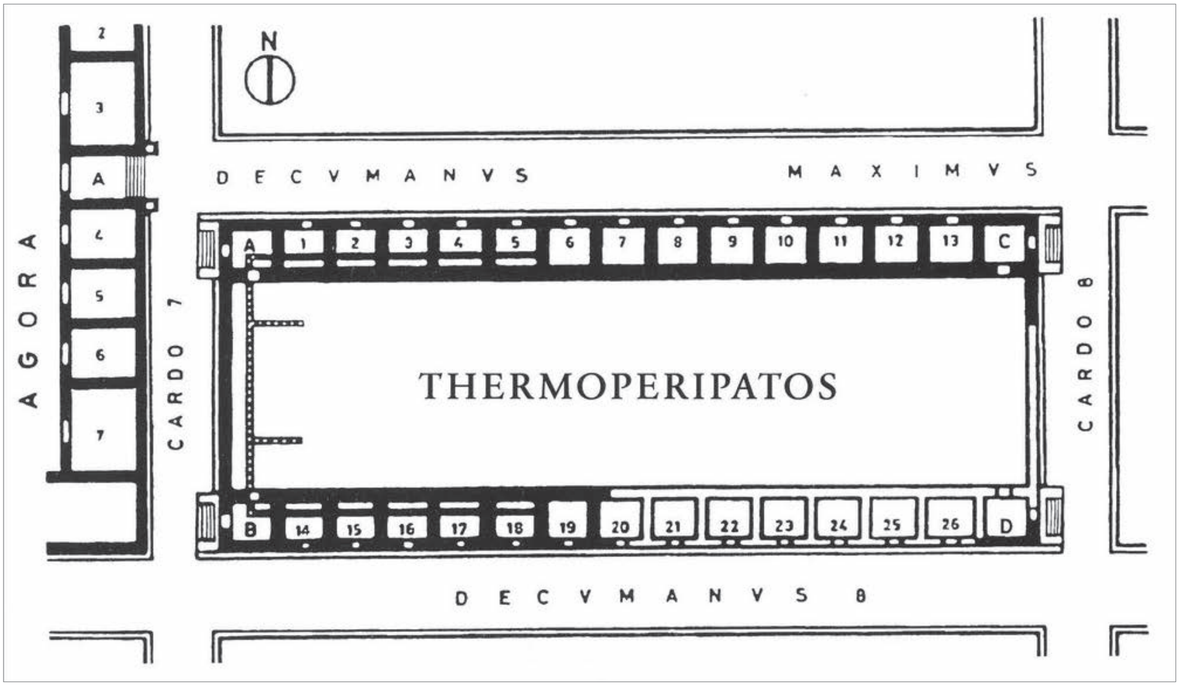
N
AGORA
2
3
A
4
5
6
7
CARDO 7
DECVMANVS MAXIMVS
A
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
C
THERMOPERIPATOS
CARDO 8
B
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
D
DECVMANVS 8

Термоперипатосът в Nicopolis ad Istrum

ТАБЛО V

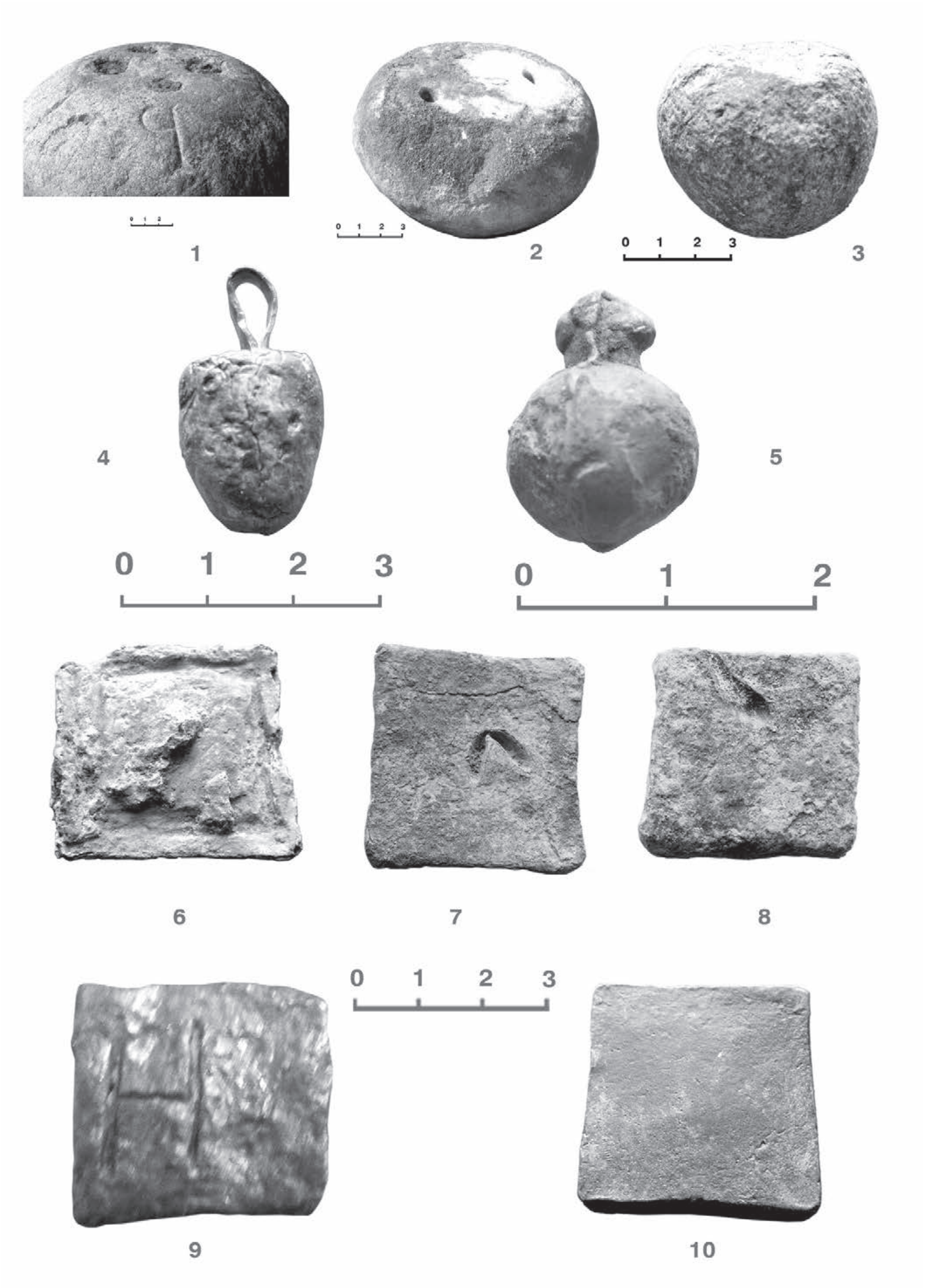
0 1 2
1
0 1 2 3
2
0 1 2 3
3
4
5
0 1 2 3
0 1 2
6
7
8
0 1 2 3
9
10

Екзагии, открити при проучването на Сграда 10 в Nicopolis ad Istrum

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА”

БОНОНИЯ – ОСНОВЕН ЦЕНТЪР НА РИМСКАТА ВЛАСТ НА ДОЛЕН ДУНАВ

Здравко ДИМИТРОВ

Изследването е посветено на една от най-големите и съществени структури от времето на Римската империя в днешния български участък на река Дунав. Евентуален военен лагер, пътна станция и пристанище по крайдунавския път още от ранния принципат и късноантичен градски център със съществени отбранителни функции – което и измерение на изследванията за Бонония да погледнем, ще установим може би най-ниското ниво на проучвания от цялата зона на долнодунавския лимес. Такава е днешната ситуация не само като теренни изследвания, но и като база данни в библиографията. Ето защо една нова студия, която да систематизира съществуващите, но разпилени, а някои дори и непубликувани, археологически материали и архивни данни, е изключително необходима.

УВОДНА ЧАСТ: ЦЕЛИ, ЗАДАЧИ И ПЕРСПЕКТИВИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Процесът на романизация[1] е преходен момент от историческата действителност в пределите на Балканския полуостров през античността. Той оказва съществено въздействие върху цялостното развитие на културите в региона на Югоизточна Европа. В днешните български земи римската колонизация започва най-рано в Мизия – земите разположени между Балкана и р. Дунав. Началните действия на римляните са свързани с изграждането на т. нар. *лимесна зона* по долното течение на най-голямата европейска река. Като топографска същност с термина *„долнодунавска лимесна зона“* се означава регионът от теснината Железни врата до устието на Дунав.

В тази част на имперската граница една от първите опорни точки на римската власт е Бонония – центърът с военен и граждански характер, който е разположен под днешния български град Видин. Неговото съществуване през късната античност е безспорно и многократно описвано, но по отношение на ерата на Принципата все още има огромни пропуски и определено много ниско, напълно незадоволително ниво на изследванията.

Изграждането на т. нар. *долнодунавски лимес* започва още по времето на император Август (30 пр. Хр. – 14 сл. Хр.), но в случая с Бонония засега са документирани предимно находки и теренни комплекси с късноантична хронология (Иванов 1999, 171 – 174, обр. 33; *с пълна библиография на изследванията за Бонония до този момент*). Такава е и сегашната представа на учените – за римски кастел с късноантичен характер, изпълнявал функциите както на военен обект, така и на немалък градски център с укрепена площ от около 200 декара (Атанасова 1974, 337 – 344). Но действителността не е точно такава. Освен съществуващите исторически и епиграфски данни за евентуално присъствие на военна част в този регион още от ерата на Принципата (Герасимова-Томова 1970, 24 – 25; Beneš 1978, 26 – 27, 95; Biernacka-Lubanska 1982, 57 – 58, fig.

---

[1] Най-удачно и аргументирано терминът е въведен от професор Борис Геров – виж: Геров 1949.

1 and 230, No 25; Matei-Popescu 2015, 409), във Видин са открити значително количество археологически материали от периода I – III в. сл. Хр. (Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 15 – 17, 64 – 65, 108 – 111)[2].

Целта на тази студия е да публикува поне частично резултатите от най-различните спасителни изследвания на Бонония от XX в., заедно с тези от последните археологически разкопки (2014 г.), проведени по нова работна програма и с редовен характер. В научните среди вече се открои липсата на систематизирани данни за този съществен център на римската власт на долен Дунав. Още повече тежи и фактът, че за обекта не са налични точни графични очертания, прецизирана хронология и днес съществуват някои непълни общи планове, които за съжаление са единствените, които циркулират в научното пространство в момента и водят до редица заблуди (Атанасова 1974, 337 – 338, обр. 1; Иванов 1999, 171, обр. 33; Иванов 2002, 20, обр. 1).

От тази гледна точна, следвайки така поставените цели, студията е систематизирана по следната структура:

– кратко изложение на проучванията до момента;

– анализ на изследванията с цел посочване на пропуските и някои неточности, издадени в последните години като научни изследвания;

– точно определяне на известните до момента единици на фортификационната система на Бонония;

– издаване на новия общ план на римската крепост, съчетан със съвременния кадастър на Видин;

– публикуване на находки и материали от отдавна забравени и необнародвани разкопки на територията на Видин, някои от които от ерата на принципата;

– публикуване на данните от първата година на възобновените разкопки на Бонония – материали, находки, планове;

– въвеждане на ред в общата хронология на комплексите от Бонония, на базата на новите разкопки (т.е. според стратиграфските данни) и включването в обръщение на археологическите материали от проучванията, извършени преди десетилетия.

АНАЛИТИЧНА ЧАСТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Римската крепост Бонония[3] е разположена в самото начало на долното течение на река Дунав, в може би най-невралгичната точка – там, където реката обръща за кратко своето течение на юг и югозапад и брегът е изключително нисък, лесно достъпен и дори в наши дни често заливан от прииждащите води (**Табло I. 1**).

Този важен римски кастел е споменат от първите изследователи в българската археологическа наука – Ф. Каниц и К. Иречек (Kanitz 1882, 14 – 16; Иречек 1899, 277). Името на крепостта е посочено в *Табула Антониниана*, където тя е определена в пределите на Горна Мизия (Moesia Superior) през Принципата (Droysen 1886, pl. 17) (**Табло II. 2**), а след това в късноантичната провинция Крайбрежна Дакия[4] (Droysen 1886, pl. 17), (**Табло II. 3**) като разположението ѝ е дадено между Дортикум и Рациария (Patsch 1899, 703). Важни данни получаваме от *Notitia Dignitatum* – където Бонония е посочена като седалище на кохорта *cuneus equitum Dalmatarum Fortensis* (Patsch 1899, 703; Băjenaru 2010, 23). Тогава, т.е. през късната античност, това селище трябва да е било атрибутирано към територията на римската колония и провинциална столица Улпия Рациария.

Днес развалините на римска Бонония се намират под централния квартал на съвременния град Видин, наречен „Калето“. Досега археологическите проучвания на обекта са били съвсем редки и винаги със спасителен характер. Всички изследвания са водени от колегите от Регионалния исторически музей (РИМ) във Видин. Предимно това са разкопки на различни градски парцели, предвидени за строителство в най-бързо развиващия се град на Северозападна България.

---

[2] Публикацията на античната пластика от Видинския музей е сред най-важните изследвания, обнародващи важните материали, открити във Видин. Но освен това професионално изследване, във фондовете и лапидариумите на музея са налични много каменни детайли, други находки и керамични материали, които ако бъдат извадени на бял свят, ще променят коренно не само картината за това какво можем да очакваме от античната Бонония, но и нашите погрешни възприятия за кастела като предимно късноримско селище, развило се от IV в. насетне.

[3] В литературата по-често се използва силно конкретизиращият функциите на селището термин – кастел (castellum). В тази работа използвам и общото, научно – популярно понятие „римска крепост“ (т.е. селищен център както с военни, така и с градски – граждански функции). Така е поради факта, че ако в ранноримския период – до към управлението на Траян, военните лагери обикновено са били отделени от цивилните селища, то в късната античност (най-силния етап от развитието на Бонония и периода, в който работим като археолози сега) функциите са силно смесени. Ето защо считам, че е редно по-често да използваме обобщаващия, общопопулярен термин – римска крепост.

[4] Хиерокъл описва пет града в провинция Крайбрежна Дакия, сред които Бонония (Băjenaru 2010, 16).

През 60-те и 70-те години колегата Йорданка Атанасова проучва няколко сгради в квартал „Калето" на гр. Видин, когато строителната дейност се разраства многократно. Но нейните проучвания не се ограничават само в пределите на Видин и в хронологичните рамки на римската и ранновизантийската епоха.

В две последователни обзорни статии във вестник „Червено знаме" от месец юни 1968 г. Й. Атанасова описва широко цялата археологическа ситуация на град Видин и непосредствената му околност. Информацията в тези броеве днес е безценна, поради изгубените данни за позициите на разкопките тогава, техния характер, относителната хронология на комплексите и находките от тях. Така например, още тогава видинската археоложка дава ясни данни за това, че под Видин и в неговите най-близки околности са регистрирани селища от предримската епоха. В самия Видин тя открива материали от късножелязната епоха: „... в квартал „Калето" при дълбочина от 5 – 6 м за първи път се откриха тракийски материали." (Атанасова 1968). Тя съобщава, че тези находки се датират в VI – V в. пр. Хр. Не по-малко интересни са данните за колективна находка от сребърни монети на Филип Македонски и още по-ранните данни за селище от ранножелязната епоха (IX – VIII в. пр. Хр.) на няколко километра от Видин – при тогавашната вила „Пчела" (Атанасова 1968).

Относно римската епоха Й. Атанасова приема, че възникването на Бонония е станало през 60-те – 70-те години на първи век като военен лагер и пътна станция по Крайдунавския път. Според нея името на Бонония е посочено за пръв път в Антониновия пътеводител, който обаче е от началото на III в. сл. Хр. (Атанасова 1968)[5].

Най-много данни за римската и ранновизантийската епоха на този голям крайдунавски център откриваме от спасителните разкопки в центъра на Видин, т.нар. квартал „Калето", които са били проведени през 50-те, 60-те и 70-те години на XX век.

В новозастроявани парцели, при издигането на панелни блокове (днешните блокове № 27 и 29 от ж.к. „Георги Бенковски"), Й. Атанасова регистрира една постройка с термален характер (обществена или частна баня от II – III в.) от инсула във вътрешността на Бонония, която се намира на ул. „Цар Асен I", южно от днешната синагога на гр. Видин, и „монументална обществена сграда с богата декорация", която е разположена направо под самите основи на еврейския храм (Атанасова 1968). От тези парцели са открити дори части от мозаечен под и цели бронзови съдове с канелирана украса. Друга съществена архитектурна структура от Бонония е регистрирана на ул. „Княз Борис I", централната улица в квартал „Калето", близо до съвременните казармени сгради, на ъгъла с ул. „Казармена", където най-вероятно са били северните квартали на римския град и северната крепостна стена.

Много силно впечатление в развитието на римска Бонония през ерата на принципата прави откритото отново край вила „Пчела" монетно съкровище – 12 кг римски сребърни денарии от периода II – III в., укрити в специален глинен съд (Атанасова 1968).

Голямо количество данни са събрани днес за крепостните стени и съпътстващите ги отбранителни кули на Бонония. При различни проучвания на музея във Видин са регистрирани девет отбранителни кули – по две на северната и южната стена, четири на западната и една на дунавския бряг. На базата на отделните спасителни проучвания, направени от Й. Атанасова през 1974 г., тя съставя общ план на отбранителната система на Бонония (Атанасова 1974, 337 – 338, рис. 1), който е допълнен и актуализиран от колегите в музея през 80-те години. На първия вариант на общия план от 70-те години са означени седем от съществуващите девет кули[6]. Частичните разкопки с изцяло спасителен характер не дават възможност на изследователите да определят цялостната форма на кулите. Й. Атанасова описва седемте (тогава) кули на Бонония като полигонални във височина и с формата на окръжност на нивото на цокъла и основите от вътрешната страна (Атанасова 1968; Атанасова 1974, 337 – 338).

---

[5] „... Бонония през първите векове е имала повече характер на военно селище, докато като град се разраства едва през късната античност (V – VI в.)".

[6] Планът е препубликуван в същия вид в още две изследвания: Иванов 1999, 171, обр. 33 и Иванов 2002, 20, обр. 1.

Но при всички спасителни разкопки на фортификацията на Бонония от 70-те и 80-те години няма нито една цялостно разкопана кула. Също така не е открита нито една от портите на града. По-голямата част от външните лица на крепостните стени не са добре разкрити. Нито една от кулите не е експонирана. Всички те са частично изследвани при спасителните проучвания и после отново са заривани под земята, а някои дори са застроени под новите блокове или други сгради. Единствено кулата под средновековната крепост Баба Вида – т.е. североизточната ъглова кула на Бонония, е експонирана частично под възстановките и реконструкциите на туристическия обект.

Тази ъглова кула е била открита от археолога-медиевист – проф. Стамен Михайлов, по време на разкопките на крепостта Баба Вида през 1960 г. Той споменава: „*...През 1960 под средновековна кула № 8 попаднахме на отдавна търсените римски основи на крепостта. Така с този сондаж установихме, че кула № 8 е построена върху голяма полигонална кула, която с размерите си стои извън основите на средновековната крепост. Очевидно тя е само част от много по-голямо отбранително съоръжение от римската укрепителна система на Бонония.*“ (Михайлов 1961, 4 – 5, обр. 6). Други много важни данни от тези разкопки са, че при сондажи във вътрешния и външния двор на крепостта С. Михайлов установява пласт и керамика от VI в. сл. Хр. (Михайлов 1960, 3).

Първият общ план на укрепителната система и очертанията на римската крепост Бонония, който представяме тук в тази студия, е този с подобренията на колегите от музея във Видин, извършени през 80-те години. На него вече са нанесени не седем, а осем кули, т.е. включва се и кулата западно от Баба Вида. Това е кула № 9 (виж внимателно **Табло III. 4**). След това представяме и най-новият и актуален сега общ план на Бонония – този, който изработихме през лятото на 2014 г. (виж **Табло III. 5**). На него вече е отбелязана и кула № 8 от западната стена. Това фортификационно съоръжение е открито през 1988 г., но както и кула № 9, не фигурира в плановете от работите на колегите Р. Иванов и М. Иванов, публикувани съответно през 1999 г. и 2002 г.

Кула № 9 (западно от Баба Вида) е била вече известна в началото на 80-те години, но не е включена в документацията. Поради това няколко години по-късно, след откриването на кула № 8 през 1988 г., получава по-голям пореден номер от нея. Сега тази кула се оказва като последна в реда на откриването, макар че е известна доста по-рано от кула № 8. Още през 1981 г. Й. Атанасова споменава първите данни за нея. В архива на град Видин успях да открия информация от притурка на местен вестник, където тя споменава буквално: „ .... *Североизточната ъглова кула се намира под феодалния замък Баба Вида, а на 70 метра западно от нея има още една междинна кула*“ (Атанасова 1981, бр. 4). Ето така за първи път става известна кулата от северната стена, която днес вече сме въвели като кула № 9.

През месец юли 2014 г. археологическите разкопки на римския военен и граждански център Бонония бяха възстановени след четвърт век прекъсване (Димитров, Филипова, Цветков, Русев 2015, 391 – 394). Една от целите на новия археологически екип бе да събере и актуализира всички данни за укрепителната система на града. След това бе изработен новият общ план, който бе съчетан и наложен върху съвременния кадастър на град Видин (**Табло III. 5**).

Така днес можем да конкретизираме следните факти:

Кули № 1 и 2 са разположени на южната крепостна стена. Това са известните от 60-те години кули при блок „Терешкова“ и при блок „Еделвайс“. Днес това е зоната на градинката пред магазин „Практис“ и блоковете покрай ул. „Стефан Караджа“ – по посока на дунавския парк;

Кули № 3, 4, 5 и последно откритата през 80-те години кула № 8 са на западната стена. По-рано откритите кули (№ 3 – 5) са известни от 60-те години като кулите при блок „Люлин“, техникума „Вела Пискова“ (днес „Михалаки Георгиев“) и ул. „Гурко“;

Кули № 6 и № 9 са част от северната крепостна стена. Кула № 6 е експонирана сега под крепостта Баба Вида, а последната в номерацията кула № 9 е на 70 метра западно от феодалния замък. Днес тя е зарита в Дунавския парк на Видин. Именно тя липсва при публикациите на общия план на Бонония досега (Атанасова 1974, рис. 1; Иванов 1999, обр. 33 и Иванов 2002, обр. 1).

Кула № 7 е на дунавския бряг. Но тя едва ли е от източната стена на Бонония. Най-вероятно съоръжението изобщо не принадлежи на римската и ранновизантийска крепост, а е от далеч по-късен период от историята на Видин[7].

По отношение на военната организация на първо място е редно да спомена, че Бонония още от I в. е била част от отбранителната система на долнодунавския лимес. Я. Бенеш и М. Биернацка-Любанска предлагат хипотезата за временен военен лагер на Първа кохорта Цизипаденсия (*cohors I Cisipadensium*), при това още в I в., основавайки се на исторически извори (Beneš 1978, 26 – 27, 95; Biernacka-Lubanska 1982, 57 – 58, fig. 1; 230, № 25).

Полската изследователка М. Биернацка-Любанска причислява крепостната система на Бонония към римските дунавски кастели (*castellum*) по лимеса и го приема за седалище на *Ala I Cisipadensium* по времето на Принципата. Тя споменава сигурните данни за римската фортификация под Баба Вида и нарича първата фаза от живота там с термина "fort" (укрепление, военен лагер), а следващия период определя като „укрепен град с речно пристанище" (fortified town with a river port)[8] (Biernacka-Lubanska 1982, 58, фиг. 18)[9].

Б. Геров също поставя въпроса за романизацията на региона и ранното присъствие на военни части тук. Налице са надписи, съдържащи информация за ветерани от непосредствената околност на Видин. Те са от с. Синаговци (Геров 1949, 76, № 32 – епиграфски данни за ветеран от Четвърти легион) и с. Негованoвци, където е засвидетелстван ветеран именно от *ala I Cisipadensium* (Геров 1949, 78 – 79, № 41 (= CIL XVI, 39), надпис – военна диплома от 93 г. сл. Хр.). От своя страна В. Герасимова също смята, че тази помощна част е била без прекъсване в Мизия от Флавиево време насетне в рамките на I в. и може би ранният лагер на Бонония е бил изграден именно за нея (Герасимова 1970, 24). Най-новото проучване по въпроса конкретизира и синтезира фактите около ранното военно присъствие в тази зона на долнодунавския лимес (Matei-Popescu 2015, 409). Дислоцирането на Първа Цизипаденска кохорта е прието за времето на късните Флавии и Траян (края на I – началото на II в.), но позиционирането на военната част в Бонония не е сигурно и логично би следвало да се изясни или отхвърли от бъдещи археологически проучвания.

Въпреки, че засега няма теренни археологически данни, които да потвърждават тези факти, в РИМ – Видин наистина са съхранени редица археологически материали от ранния период на Принципата: I – II в. сл. Хр. Това са масови керамични артефакти от римската епоха, които са местно производство, импортна луксозна керамика – тера сигилата, цяла амфора, архитектурни материали, надгробни и скулптурни паметници, каменна и бронзова пластика, нумизматични единици.

Както споменах в увода, една от основните цели на настоящата студия е да събере, публикува и анализира тези материали от ранноримската епоха, открити в съвременния град Видин. Те имат съществено значение за изследванията на Бонония от римската императорска епоха от I – III в. сл. Хр. Определено тяхното комплексно публикуване ще допринесе за развитието на бъдещите археологически проучвания, а може би дори и за откриването на евентуалния военен лагер от периода на Принципата. Кратката каталожна част на тези ранни материали от Бонония към днешна дата включва:

Обикновена римска трапезна керамика, лампи, строителна керамика – масови материали във фонда на музея, както и от последните разкопки на археологическия екип при кула № 8 (всички непубликувани).

---

[7] Градежът на кулата е коренно различен от римската отбранителна система (Атанасова 1974, 338). Издигната е от антични сполии, импровизиран емплектон и много слоеве кирпич. Формата ѝ (кръгла) и вътрешните ѝ размери (8 м) тотално не съответстват на известните от крепостната стена на Бонония. Освен това трасето на крепостната стена се разминава напълно с позицията на кула № 7. Тя най-вероятно е стражева, наблюдателна кула на дунавския бряг от османската фортификация на Видин. Намирането на една монета на император Анастасий (491 – 518) (по данни от Й. Атанасова 1974, 338) в района не може да бъде считано за достатъчно основание за определянето ѝ като част от фортификацията на антична Бонония и датиране от втората половина на V – VI в., като част от ранновизантийските реконструкции, описани от Прокопий Кесарийски.

[8] В каталога на М. Биернацка-Любанска (Biernacka-Lubanska 1982, 230, I – 25) кастелът Бонония фигурира с укрепена площ от 23 ha, наличие на пристанище и обща хронология II – VI в. сл. Хр. Укреплението е реновирано при император Константин I Велики (307 – 337) и отново при Юстиниан I (527 – 565).

[9] Забележка: това е планът на Й. Атанасова от 1974, 230, № I – 25.

Тера сигилата – запазен е малък фрагмент от купа тип Драгендорф 37 (**Табло IV. 6**). Днес са видими две фигури на елени, дребни стилизирани листа между тях и част от пояса от йонийска кима от горния ранг на украсата на съда (*Eierstab*). Повърхността е с кафяво-червеникав цвят. Фрагментът от този съд е определен като горномизийско производство, най-вероятно от Виминациум, и е датиран във втората третина на II в. (Dimitrova-Milčeva 2000, 67, tab. 5, Taf. 21, Nr. 338).

Цяла *амфора* от експозицията на РИМ – Видин (**Табло IV. 7**). Тя е открита при разкопки в центъра на град Видин. Данни за нея, както и фотоснимка дава Й. Атанасова (Атанасова 1968, в. „Червено знаме“, 5 юли 1968 г.). В кратките редове на тази вестникарска публикация амфората е определена като: „ ... *глинена амфора от V в.*“. Датировката на амфората обаче не е късноантична. Хронологията в случая трябва да се коригира, тъй като изработката на амфората при всички положения не преминава първите десетилетия на II в.[10] (Dressel 1899, pl. II, Nr. 7; Callender 1965, 17 – 18, typ 8; 281, fig. I (7); Peacock, Williams 1986, 117 – 119, fig. 50, typ 16; Dyczek 1999, 25, fig. 8, Nr. 7 (по типологията на Dressel); 58, fig. 34, typ 3; Parachiv 2006, 65, Nr. 26, pl. 14, Nr. 15)[11]. Обичайно тази форма № 7 по Dressel попада в I в. сл. Хр., но е редно да спомenem, че по долнодунавския лимес материалите, които са открити от полските колеги в Нове, са датирани от Флавиево до Траяново време: последната третина на I – началото на II в. (Dyczek 1999, 61). Именно това е периодът, в който се предполага, че е възникнал ранният лагер на Бонония.

Архитектурни детайли от сгради (**Табло IV. 8**), които датират в периода I – II век, най-късно до Северовата епоха. Днес най-силно впечатление прави един отлично резбован капител в йонийски ордер. Той е колонен детайл, който е открит при строителство до Кръстатата казарма във Видин през 1962 г., т.е. точно в центъра на Бонония. Капителът следва изцяло малоазийските декоративни схеми за орнаментация на йонийските капители и датира най-вероятно от края на II – началото на III в., т.е. той има ранносеверова хронология (Атанасова 1963, 15 – 16, обр. 6; Dimitrov 2015, 564 – 566, pl. 2.3, 2.4, cat. Nr. 14).

Надгробни паметници от колекцията на РИМ – Видин. В лапидариумите и фонда на музея са запазени редица цели и фрагментирани надгробни плочи, както и саркофази. По-голямата част от тях са от Улпия Рациария, но има и множество други, които са открити в самия Видин, в непосредствената му околност и близките села. Много от паметниците са с неизвестно местонамиране или пък информацията за тях е загубена. Като един от най-ранните паметници се откроява фрагмент от надгробна плоча, определена като произхождаща от околностите на Видин, която е постъпила в музея през 1944 г. (Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 39, Инв. № I – 683). От плочата е запазен портретът на мъж, част от рамката на полето и фигура на делфин. Изображението е датирано в късноантонинова епоха, според аналогиите с портрети на император Луций Вер (161 – 169 г.). Още по-интересен е цял надгробен паметник с пирамидална форма, който е украсен с гладки листа, фигура на делфин и завършва с шишарка в горния край (Атанасова 1963, 16, обр. 7 – тук виж: **Табло V. 8а**). Той е открит в сигурни археологически пластове от ранноримската Бонония, за които ще стане въпрос в следващите редове.

Портретни изображения от колекцията на РИМ – Видин, които са открити при различни спасителни разкопки или като случайни находки в съвременния град. Сред тях се откроява бронзова глава от статуя на млад мъж, която е открита през 1962 г. при строителни работи с багер за основите на блок от центъра на квартал „Калето“ във Видин, близо до „Кръстатата казарма“, на дълбочина от около 6 – 7 метра (Атанасова 1962, 13). В същия изкоп са намерени и много други материали: варовикова колона и йонийски капител, надгробен паметник (описаните по-горе – виж **Табло V. 8 и 8б**) и останки от масивни зидове (Атанасова 1963, 15 – 16, обр. 6 – 7). Изработката на бронзовата глава е с изключително качество. Това е едно от най-висококачествените скулптурни произведения, откривани в българските земи (**Табло V. 9 и 9а**). Смята се, че шедьовърът е импорт от италийските земи. Макар и многократно публикуван, този портрет има все още дискусионна хронология, която варира от късните години на Юлиево – Клавдиевата династия до времето на ранните Антонини – Траян (98 – 117) и Хадриан[12] (117 – 138) (Атанасова 1963, 14 – 16; Милчева 1985, 29 – 35; Попова-Мороз 1993, 14 – 22; Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 15 – 17, Инв. № I – 905; с пълна библиографска справка за публикациите на този световно известен паметник);

---

[10] Благодаря на колегата Николай Русев (Секция „Антична археология“ при НАИМ – БАН) за консултацията и библиографските данни по въпроса.

[11] D. P. S. Peacock, D. F. Williams описват формата на амфорите „клас 16“ и дават техния първоначален произход от Испания (около края на I в. пр. Хр.), но споменават, че след това те се разпространяват в западните провинции (Галия, Германия, Италия) и по Дунавския лимес основно през I в. сл. Хр. Най-професионално описва формата Dorel Paraschiv в едно от последните изследвания, посветени именно на амфорния материал от Долен Дунав: височина около 90 – 100 см; 14 – 15 см диаметър на устието; макс. диаметър на търбуха 35 – 40 см; вместимост 30 – 35 литра; класифицира ги като импортни амфори от западната част на империята; в Долна Мизия – находки от Нове, в Горна Мизия – от Сингидунум и Виминациум, а в Дакия – от Сармизагетуза и Тибискум.

Култова бронзова пластика от колекцията на РИМ – Видин. Й. Атанасова споменава за наличието на бронзови статуетки на Дионис, Венера, Полифем и Галатея, на домашни божества (Атанасова 1968, 05.06.68 г.). Сред тези паметници силно впечатление правят две бронзови статуетки и една статуарна група с височина от почти метър. Така например една прекрасна бронзова статуетка на Афродита Анадиомене (Венера) от Бонония (Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 64 – 64, Инв. № 983) е отличен представител на римската малка бронзова пластика (**Табло VI. 10**). Статуетката е висока 12 см. Този удивително красиво изпълнен паметник също е импорт (както и портретът от I в., описан по-горе), който е от най-ранния етап на римската колонизация – Клавдиево време, т.е. средата на I в. сл. Хр. (Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 64). Също от времето на Принципата: III в. са две великолепни скулптури на Херакъл. Едната дори бихме могли да определим като малка статуарна група. Това е изделие с височина от почти 90 см, което изобразява борбата между Херакъл и Антей (**Табло VI. 11**). Статуарната група датира във времето на късните Антонини, най-вероятно от времето на Комод и също е определено като импортна находка от Бонония (Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 108 – 109, Инв. № 1141). Третият паметник, който прави силно впечатление, е открит във Видин и може да се датира без съмнение от времето на Принципата (III в.), като е отново малка бронзова пластика (Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 110 – 111, Инв. № I – 382). Това е фигурка на Херакъл с рог на изобилието и лъвска кожа, чиято височина е 16 см (**Табло VI. 12**). Анализът на скулптурите от Видинския музей определят това изделие като продукт на местно ателие, за разлика от великолепните импорти, описани по-горе (Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 110).

Оброчни плочки от колекцията на РИМ – Видин. От този род паметници във Видин е открита цяла оброчна плочка на бог Митра (Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 118 – 119, № А – 40). Иконографията е от добре известната *тавроктония* – убиването на свещения бик. Дело е на местно каменоделско ателие, но датировката е съвсем показателна – от времето на Принципата: III в., т.е. от култовата оброчна пластика също има точно датирани изделия от Бонония преди късната античност (**Табло VI. 13**).

Нумизматични единици от колекцията на РИМ – Видин. Мистичното място край вила „Пчела“ е зоната, в която са открити две сребърни съкровища – едно предримско – от монети на Филип Македонски, и едно от времето на Принципата, споменатите вече 12 кг сребърни денари от II – III в., укрити в керамичен съд.

Данни от гробни комплекси. Й. Атанасова съобщава, че най-големият некропол е бил под днешния пазар, като гробни комплекси се откриват чак до болницата, където са били регистрирани съоръжения със стреховидно покритие и инвентар от керамични стомнички, лампи и паници (т.е. най-вероятно гробни комплекси от римската епоха). Тя съобщава за откриването на тоалетно сандъче в тази зона. От другите данни за некрополи във Видин, освен тези за зидана гробница с полуцилиндрично покритие (вер. късноримска: на ул. „19 февруари“), важни са сведенията за надгробна могила в околностите на града. Тя е била в района на опитната станция. Й. Атанасова съобщава, че има данни за погребение с кремация и някои много важни находки: части от златна огърлица, части от златни накити, костени игли, стъклен балсамарий и глинени стомнички и паници. Тя дава безценни данни за ритуала при проучването на този изчезнал вече археологически комплекс. На дъното на могилата са открити специална площадка за кремацията, оградена с тухли, а до нея и отделна гробна яма, в която са положени останките и после покрити с голяма каменна плоча. Хронологията на гробния комплекс е от края на Принципата: III – нач. на IV в. (Атанасова 1968).

---

[12] В. Попова-Мороз е на мнение, че портретът е от времето на Нерон и евентуално има възможност за по-късно датиране само до времето на Домициан Флавий (81 – 96). Р. Милчева го определя като портрет на офицер от римската армия от управлението на Траян, като за нея хронологията му би следвало да е в първите две десетилетия на II в., а Й. Атанасова изказва различни мнения – от епохата на Траян, до най-късната датировка, която попада в трето – четвърто десетилетие на II в., т.е. Хадриановата епоха.

Това наличие на находки с висока експозиционна стойност, масови материали, архитектурни елементи, каменна и бронзова пластика от времето на Принципата, съчетано със сведенията, които коментират Б. Геров, В. Герасимова, Я. Бенеш и М. Биернацка-Любанска, а в днешно време и някои румънски колеги (виж: Matei-Popescu 2015; Băjenaru 2010), ни навежда на мисълта, че нашите археологически проучвания изостават значително. Особено силно липсват преки стратиграфски данни от вътрешността на кастела, които да докажат наличието на културни пластове от епохата преди късната античност.

Всички археологически данни от спасителните разкопки досега, а и нашите най-нови данни, потвърждават, че Бонония се развива най-силно през късноримската епоха, особено по времето на император Константин I Велики и неговите наследници. Относно този хронологичен отрязък има сигурни сведения за военна единица, резидирала тук. Данните от историческите извори вече са потвърдени и от археологическите проучвания. През този период в кастела Бонония е резидирала конна част. Това е известната по епиграфски данни Първа Далматинска кохорта (Иванов 1999, 30). С нейното присъствие се свързват и откритите тухли с печати, носещи формулировката на късноантичната провинция *Dacia Ripensis*, датиращи от втората половина на IV в.

Късноримската Бонония достига своя разцвет по времето на император Константин I, т.е. най-общо през първата половина на IV в. Тогава този селищен център се превръща в най-мощната крепост по долнодунавския бряг. Укрепената площ е около 200 дка, а крепостните стени и съпътстващите я кули са изключително масивни. Средната широчина на куртините е 4 м в зоната на цокълните редове. Отбранителните кули са десетоъгълни и имат приблизителен диаметър от около 20 м във вътрешността си.

Синтезираните данни за топографията на крепостта Бонония и формата на нейните кули са дадени от Й. Атанасова още през далечната 1974 г. Тогава тя заявява за първи път в научна литература, че приблизителните очертания на укрепената площ са с формата на правоъгълник, насочен успоредно на течението на р. Дунав от североизток на югозапад (Атанасова 1974, 337 – 338, обр. 1). Най-новите проучвания потвърдиха тези общи теренни данни, а корекциите на общия план спрямо съвременния кадастър дадоха някои малки отклонения от сегашните улици на града.

Новосъздаденият през 2014 г. колектив от археолози от Националния Археологически институт с музей (НАИМ) при БАН и РИМ – Видин не само възстанови разкопките на антична Бонония след четвърт век прекъсване, но и извърши първите редовни археологически изследвания в цялата история на проучванията[13]. Основната цел на нашия екип е да бъде проучена напълно цялата западна стена на крепостта – т.е. да бъдат осъществени редовни археологически разкопки, пълна документация, реставрация, консервация и социализация на високо запазените архитектурни структури от късноримската епоха. Една по-дългосрочна работна програма на този нов археологически колектив, ангажиран сега с проучванията на Бонония, е новите разкопки да прераснат в ежегодни и най-после този важен център от римската и ранновизантийската епоха да бъде изследван чрез систематични археологически разкопки.

Проучванията през юли 2014 г. започнаха около кула № 8 от отбранителната система на града. Тя е разположена на западната крепостна стена на лагера и има удивителни размери (**Табло VI. 14**). Дебелината на крепостната стена е цели 4 м, докато самата кула е с вътрешен диаметър от около 20 м. Формата на отбранителното съоръжение е уникална за днешните български земи – кулата е с десетоъгълна форма. Единствен аналог на това фортификационно решение срещаме при съседната крепост в рамките на провинция Крайбрежна Дакия – Феликс Ромулиана (*Felix Romuliana*), т. нар. Гъмзиград, до град Зайчар в Сърбия (Атанасова 1974, 337 – 344; Milinković 2007, 168, Abb. 4; Gamzigrad 1983; Živić 2003).

---

[13] Доц. д-р Здравко Димитров (НАИМ – БАН) – ръководител, Илко Цветков и Фионера Филипова (РИМ – Видин) – зам. ръководители, и докторант Николай Русев (НАИМ – БАН) – член на екипа.

Причината да започнем нашите проучвания от укрепителната система на кула № 8 от западната крепостна стена на Бонония бе, че именно там са завършили последните теренни кампании в римския град през 1989 г. (Николаева, Цветков 1989, 72 – 73; Николаева 1990, 71). Те са били резултат от спасително проучване, което се налага в края на 80-те години при изпълняването на строителния изкоп за изграждането на жилищен блок в близост до Техникума по облекло и обществено хранене „Вела Пискова“ (сега професионална гимназия по туризъм „Михалаки Георгиев“) в западната част на квартал „Калето“ на Видин. Тогава строителите попадат на масивните зидове на западната крепостна стена и откриват нова крепостна кула от нея.

Основната цел при разкопките на кула № 8 от 2014 г. бе да се завърши нейното археологическо проучване, графично и фотодокументиране, тъй като то е започнато през 1988 – 1989 г., но не е било приключено[14]. Кулата, както бе споменато по-горе, е открита от строителите и след като строежа е спрян, се предприемат спасителни разкопки. При тях археолозите от РИМ – Видин успяват да разкрият очертанията на кула № 8 и част от крепостната стена, но вътрешните зони от план – квадратната мрежа не са проучени.

Редовните археологически проучвания тук са необходими поради факта, че кула № 8 е най-вероятно северната кула от двете, които са фланкирали западната порта на мощната римска крепост Бонония. Цялата западна крепостна стена на Бонония е изключително благодатна за редовно археологическо проучване не само от научна, но и от експозиционна гледна точка, тъй като почти изцяло попада в общински терени, които и днес не са застроени и обитавани. Така една бъдеща социализация на цялото укрепление на Бонония от тази страна е напълно реална и възможна.

Поради тези факти нашият археологически екип съвсем логично насочи първоначалните си усилия към довършване на старите проучвания от 80-те години. Освен това ние имаме ясната цел да продължим тези разкопки, ограничили се тогава в рамките на строителния изкоп, и към откриване на западната порта на Бонония.

По време на разкопките, поради ограничените финансови средства, време и работен потенциал, ние се съсредоточихме върху работа в два сектора – вътрешността на кула № 8, която не е проучена (**Табло VI. 14**), и два големи сондажа зад вътрешното лице на куртината на западната крепостна стена. Тези сондажни проучвания имат за цел да уточнят стратиграфията и общата хронология на западната крепостна стена, както и първите стабилни археологически структури от тази зона на Бонония. Установени бяха и местоположението на кули № 4 и № 5 на съвременния терен, който е също така значително променен спрямо спасителните проучвания на Й. Атанасова от 70-те години на XX век. Така бе установено, че между кула № 4 и кула № 8, която проучваме сега, се измерват едва 68 – 70 м, което ясно определя, че именно между тези две кули трябва да е разположена и Западната порта на Бонония. Освен тези метрични данни, именно в тази зона е централната част на западната стена и като се има предвид, че очертанията на кастела са правилни и като цяло спазват стриктно схемата за изграждането на един римски военен лагер, би следвало и по тази чисто градоустройствена причина портата да е именно тук.

Нашите нови проучвания на вътрешността на кула № 8 дадоха великолепна възможност за изясняване на стратиграфията на пластовете и за определяне на хронологията на цялото съоръжение.

Методиката на нашето проучване бе да заложим стратиграфски профил през вътрешността на съоръжението и да изчерпаме пластовете от двете му страни (**Табло VI. 14**). През месец юли изключително интензивните валежи не позволиха нашето проучване да бъде завършено, така че при следващите редовни археологически разкопки тези пластове от вътрешността на кула № 8 трябва да бъдат допроучени.

---

[14] Плановете на обект Кула № 8 от 1988 – 1989 г. са от разкопките на А. Николаева и И. Цветков (сега зам. ръководител на проучванията на Бонония). Благодаря на колегите от РИМ – Видин (вкл. директора Фионера Филипова) за предоставените данни и налични архивни материали от предходните разкопки на римския град.

Работата ни във вътрешността на кула № 8 започна реално от напълно запазена археологическа ситуация. От нивото на съвременния терен на квартал „Калето“ в дълбочина се изчерпваха културни пластове, които не са нарушени нито от строителната дейност, нито от други нерегламентирани намеси.

В най-горните слоеве, буквално под съвременните останки от XX век, се регистрираха стабилни пластове от османската епоха и късното средновековие. Структурата на тези културни пластове е еднородна. Силно впечатление прави, че в дълбочина те са значителни. Светлокафявата рохка пръст, която съдържа материали от османския период, на места преминава 1 м. Открити бяха множество фрагменти от характерната за периода османска керамика, някои метални предмети и много останки от цели и фрагментирани керамични лули (**Табло VII. 15**). Керамиката е както с глазирана украса, така и обикновена, без покритие. Формите, които се откриха, са типични по-скоро за трапезната керамика – купи, паници, блюда (**Табло VIII. 16, № 3 – 5**). Керамичните лули са особено богато орнаментирани и са от съвсем различни форми – разнообразно изпълнени (виж подробно **Табло VII. 15**).

Тези богати останки от османския период на Видин са напълно очаквани, като се имат предвид сериозните и многобройни исторически сведения за тази силна крепост на Северозапада през периода XVI – XIX век (Ванков 1939; Цухлев 1932).

Интересен е фактът, че в тези пластове от османския период се открива и средновековна керамика от периода XII – XIV в. (**Табло VIII. 16, № 1 – 2**), но без да бъдем категорични, че може да се регистрира културен пласт от това време в зоната на западната крепостна стена и съпътстващата я кула № 8. Силно впечатление прави едно почти цяло кухненско гърне от средновековната епоха (XII – XIV в.; инв. № 85), открито в зоната на кула № 8. То бе открито като 32 фрагмента от устие и стени, които дават добри данни за производството през средновековната епоха. Съдът е от червена глина, но е покрит с бяла ангоба отвън и червена глеч отвътре (**Табло VIII. 16а**). Друга важна находка от тази епоха е един цял капак от гърне с великолепна украса от косо врязани насечки и два пояса от тънки вълнообразни линии (**Табло VIII. 16б**). Сред богатия комплекс от средновековна керамика се откри и едно цяло гърне от периода на Втората българска държава (**Табло VIII. 17**).

Ако погледнем общия план на разкопките от 1988 – 1989 г., който бе актуализиран и довършен от нашия екип при проучването през 2014 г., ще видим и една постройка с план, различен от късноантичните градежи (**Табло IX. 18**). Градежът е от обработени камъни, които са взети от развалините на римската крепост. Сградата е с правоъгълен план. Тя е добре фундирана и именно поради тази причина е достигнала до наши дни в много добро състояние. През 2014 г. ние успяхме да заснемем тази археологическа структура, но реално тя е била изкопана през 1988 – 1989 г., така че документацията за нея не бе налична. Ето защо е трудно да се коментират археологическите данни от комплекса. Нашата констатация, базираща се на сравнение с нивата на османските пластове и общите стратиграфски данни на обекта „Кула № 8 и прилежаща крепостна стена“ е, че това е сграда от ранния османски период на Видин – може би от XV – XVI век.

При проучването на стратиграфските пластове от кула № 8 ние попаднахме на едно много интересно съоръжение от керемиди и тухли (**Табло X. 19**). То е с малки размери от едва 40 – 50 см дължина. Прикрепено е към вътрешната стена на кула № 8. Керемидите са късноримски, от коринтски тип. Като позиция в покривната система те са били плоски покриващи керемиди. В рамките на това съоръжение керемидите са положени изправени, леко вкопани в културните пластове и са плътно прикрепени към вътрешната стена на кулата. Като археологическа ситуация и стратиграфска позиция този контекст попада в пласта с материали от османската епоха. Очевидно през този период развалините на кула № 8 са били добре видими над терена и доста високо запазени. Съоръжението от тухли и керемиди (късноантични като първоначален произход) бележи едно сигурно ходово ниво във вътрешността на кулата от този еднороден и едноцветен пласт от османския период. Нивото не е трамбовано, няма следи от под. Явно тук става въпрос за използването на вътрешността на кула № 8 за кратко време, без създаването на жилище, тъй като няма реални данни за обитаване. Вероятно тази конструкция е малко складче – долап или друго подобно съоръжение, което е било свързано със сгради от османския период наоколо.

Като един сериозен резултат от разкопките на кула № 8 мога да отбележа цялостното разкриване на крепостните зидове на отбранителното съоръжение. Стените бяха разчистени и документирани напълно – както от вътрешната, така и от външната страна. В резултат на това бяха заснети суперструкциите, цокълните редове и основите на кулата (**Табло X. 20**). Градежът на цялата отбранителна система тук е в *opus mixtum*. Основите на кула № 8 са много масивни. Те са дълбоко вкопани в дунавския льос. Изградени са от едри, цепени на части каменни блокове, но и от някои полуобработени.

Изграждането на фундамента е започнало от дълбока траншея в стерилната почва. В тази траншея са нахвърляни, но плътно подредени, няколко реда от едри каменни блокове, които после са залети обилно с бял хоросан (**Табло X. 20**). Над тези основи се развиват два много мощни цокълни реда. Те са изградени от най-големите квадрови блокове в цялата конструкция. Някои от тях са дълги повече от метър, а височината на редовете е 35 – 40 см. Фасадите на блоковете са идеално отсечени във вертикална посока и напълно изгладени. Фугите между квадрите са минимални, т.е. те са плътно пристроени. Хоросанова заливка тук няма, а и реално тя не е необходима. Това свързващо вещество е използвано изцяло при прехода от каменен към тухлен градеж, който обаче става факт във височина на суперструкцията на куртината. Самият цокълен сектор на крепостните стени на Бонония е изпълнен само от едри квадрови блокове на суха фуга и с идеално издялани паралелепипедни стени.

Особено силно впечатление прави перфектната нивелация на строителната конструкция. Над описания първи цокълен ред от суперструкцията (първи над основите) се разполага втори подобен квадров ред. При него се осъществява най-характерната особеност на архитектурата на фортификацията на цяла Бонония. Това е скосяването на цокълните конструкции. Те преминават косо към гладката крепостна стена, която се издига във височина над тях. Именно при тези втори цокълни редове става прехода от цокъл към плътната стена на куртините нагоре. Отново в тези редове се вижда отлично не само това хоризонтално засичане на квадровите късове, но и вертикалните линии на отделните ъгли в полигоналната форма на кулите. Поради тази причина в кула № 8 на Бонония има такива сложно издялани блокове (**Табло X. 20,** обърни внимание на блока, върху който е разположен мащабът), които имат едновременно вертикално и хоризонтално засичане. В крайна сметка фасадната плоскост на този тип квадрови блокове има наличие на три отделни геометрични повърхнини. Този начин на градеж на кулите на Бонония придава на съоръженията не само уникална форма, но и доста красив външен вид. Те са мултифункционални като отбранителни съоръжения и са изпълнени много прецизно. Така заедно със силната си фортификационна насоченост, кулите на Бонония имат и своите чисто архитектурни достойнства.

На базата на тези сложни фасадни рустификации на квадровите блокове на кулите в римския лагер Бонония, общата форма на съоръженията е развита до десетоъгълна в план. Такава е и кула № 8. Тя е десетоъгълна отвън и дъговидна, затваряща идеална окръжност, отвътре. Като система на архитектурното проектиране това са кули, изградени на базата на вписването на идеална окръжност в десетоъгълник.

През 2014 г. бе извършено ново, пълно заснемане на кула № 8. Така днес вече имаме пълния план на съоръжението (**Табло X. 21**). За съжаление, „върхът“ на кулата на запад попада в терен, който е частен двор и засега е невъзможно да бъде проучен. Редно е да споменем няколко думи и за експозиционната стойност на цялата конструкция. Днес кула № 8, гледана откъм улица Цар Асен I, е запазена във височина над 3 метра в суперструкция, а крепостната стена в съседната сграда (запазена в мазето на съвременната сграда на ъгъла на ул. Цар Асен I и ул. Гурко) е издигната до нивото на съвременния терен. Ако продължим по ул. Гурко на север, ние реално вървим успоредно на западната стена на Бонония. Само 30 – 40 м след кула № 8, в двора на къща се откриха зони от западната крепостна стена, които буквално „стърчат“ над терена. Това, сравнено с нивото на късноримска Бонония, би означавало най-малко 4 м пълна запазеност във височина при едно евентуално цялостно разкриване на фортификациите.

В тази насока особено силно впечатление правят огромните параметри на конструкциите – широчината на крепостния зид на нивото на цокълния ред е 4 м (в някои свои изследвания Й. Атанасова споменава дори 4,30 м), а квадровите блокове варират от 0,70 – 0,80 до над 1,00 м на някои места, както е при кула № 8, които вече споменахме (**Табло X. 20 и 22**). В северната част на кулата са запазени и няколко от тухлените редове на стила *opus mixtum* (**Табло X. 21**).

В източната си част кула № 8 е пристроена плътно към западната крепостна стена на Бонония. Градежът е синхронен и това се доказва перфектно чрез застъпването на квадровите блокове (**Табло X. 23**). Свързването е изпълнено и чрез включването на цели скални блокове.

В следващите години на проучването в кула № 8 предстои да достигнем нивото от късната античност в дълбочина. През 2014 г. успяхме да открием монети от IV в., няколко керамични фрагмента и особено интересно голямо бронзово огледало (**Табло X. 24**; полеви инв. № 84 от 2014 г.).

При проучването на прилежащата към кулата куртина от западната крепостна стена на Бонония постигнахме още по-добри резултати. Работихме зад самата крепостна стена, където бяха изпълнени два сондажа. Те ни дадоха великолепна информация за хронологията и етапите на строителство на крепостния зид.

Открити бяха пластовете от късната античност и бе установено вкопаването на основите на стена в здравия льос (стерилната основа на дунавския бряг). Тези данни личат перфектно на контролния стратиграфски профил зад стената (**Табло XI. 25, 26**). Изграждането на стената на Бонония е станало по времето на император Константин Велики (307 – 337), и дори по-скоро в 30-те години на IV в., ако се осланяме на нумизматичните находки. Така становището на първия изследовател на фортификациите на Бонония – Й. Атанасова, може да се конкретизира. През 1974 г. тя посочва като датировка на крепостните стени на Бонония – края на III/началото на IV в. (Атанасова 1974, 337 – 338; Атанасова 1981). На базата на нумизматичните данни, стратиграфията и масовия керамичен материал обаче ние можем да посочим, че крепостния зид на западната крепостна стена е изграден на изцяло свободен терен през 30-те години на IV век.

Бронзови монети, които ни насочиха към смелото поставяне на тази конкретна датировка, се откриха в много големи количества (над 40 броя), но по-важното в случая е, че те над 75 % са от периода на управление на император Константин (307 – 337) или на неговите синове Константин II, Констанс и Констанций II. Сред монетите преобладават последни емисии на императора. Други хронологични рамки в нумизматичния комплекс определят горната граница в експлоатацията на тази зона на Бонония – най-късните монети са от времето на императорите Аркадий (395 – 408) и Теодосий II (408 – 450) – т.е. до края на първата половина на V в. Монетни находки от VI в. тук отсъстват напълно. Редно е да споменем, че в целия проучван сектор бяха открити и три монети от периода преди IV в. Това са екземпляри от емисии на императорите – Хадриан (117 – 138), Клавдий II Готски (268 – 270) и Аврелиан (270 – 275)[15]. Тези монети, които представят времето на Принципата от развитието на Бонония, са от късноримския пласт на кв. 108, зад западната крепостна стена.

В основите на самата стена, в траншеята за изграждането ѝ, която е вкопана в здравия дунавски льос, както и пред нея, се откриха монети от Константиновия период, които бяха вече описани по-горе като хронология. Те са предимно от 30-те години на IV в. или по-късни. Особено впечатление прави емисията „Urbs Roma“, която е характерна за 30-те години на IV в. От нея в зоната зад крепостната стена, от пласта на нейните основи, се откриха три отлично запазени екземпляра (Инв. № 46, 54, 72 – всички от кв. 107 – 108, римски пласт зад стената)[16]; **Табло XII. 27а – г**).

Така на базата на стратиграфските данни и нумизматичните находки, открити в здрави, запазени пластове в основите на крепостната стена, ние можем без притеснение да датираме изграждането на траншеята и основите, а оттам и на първите фортификационни съоръжения на Бонония в първата половина на IV в., най-вероятно при управлението на император Константин Велики. По-голямата част от монетите, открити при траншеята на стената и на нейното ниво, са от 30-те години на IV в.

---

[15] Цитираните монети са с инв.№№ 36, 60, 79.

[16] Юбилейни монети от 30-те години на IV в., трите имат различни монетарници – Сисция, Тесалоника и Кизик.

Особено ценни бяха стратиграфските данни на южния профил в сондажа зад крепостната стена (**Табло XI. 26**). В неговата „графика“ ясно личи отличното хоризонтиране на терена при първоначалното строителство. На ниво над него се откроява добре линия от натрошени съдове (предимно от късноантични амфори – открояват се две устия (**Табло XII. 28**), тегули и други фрагменти от строителна керамика. Това е първото напълно сигурно и ясно документирано ходово ниво зад вътрешното лице на крепостната стена на Бонония. Това ходово ниво без съмнение можем да датираме в първата половина на IV в. От него произхожда и една цяла паница (ПИН 87/2014) от късноримската епоха със сравнително малка височина, но много голям диаметър на устието – около 30 см (**Табло XII. 29**). Това е една типична късноримска форма на съд с равно дъно, нисък перваз и широка, отворена обща форма. Глинената паница бе открита на четири големи фрагмента, но днес може да бъде възстановена. Тя е от типа на римската обикновена керамика, но на цвят е по-скоро кафява, отколкото червена. Глиненото тесто съдържа много примеси, най-вече слюда и кварц.

Не само масовият керамичен материал и монетните екземпляри, но и находките, които бяха открити при разкопките, датират от и са особено характерни за късноримската епоха. Сред тях се откроява фибула от типа „луковични“, която, макар и фрагментирана, е запазена в добро състояние (**Табло XII. 30**)[17]. Налице са обаче и находки от ранновизантийския период. Зад западната крепостна стена, се откри характерна за този период фибула с подвито краче[18] (**Табло XII. обр. 31**).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На базата на тези най-нови археологически разкопки можем да конкретизираме още два важни факта, които имат пряко значение към общата картина на Бонония и най-вече към идеите за изучаването на нейната хоризонтална стратиграфия:

- засега не са регистрирани сгради от късната античност директно зад стената, факт, който говори за някои свободни терени зад самия крепостен зид;

- категорично крепостната стена на Бонония в тази западна част е изградена на напълно чист терен в 30-те години на IV в. Явно в тази зона не е имало нито по-ранна стена от периода на късноримската епоха, нито културни пластове от Принципата.

Но ако погледнем данните от старите спасителни разкопки от XX в. в центъра на Видин, ще се убедим, че под съвременния град определено има по-ранни структури от късноримската епоха. Налице са археологически материали, но и много конкретни данни за комплекси от Принципата. Така например баните и сградите с мозаечни подове под и около Синагогата. Също така сградата, в или край която са открити колони, йонийски капител и голямата бронзова статуя от I в., която е била регистрирана до Кръстатата казарма през 1962 г.

Този последен комплекс е особено важен, тъй като се позиционира близо до евентуалното кръстовище на главните улици в укрепената територия на Бонония, според актуализирания общ план (**Табло III. 5**). Сграда в такава зона, която има масивни зидове, архитектурна ордерна украса и има възможност да е съхранявала бронзова статуя, копираща императорските портрети, би могла да е принципията на военния лагер или друга важна структурна единица от кастела – при това както през Принципата, така и през късната античност.

Други два много важни белега, които следва да ни убедят, че ранния военен лагер на Бонония най-вероятно е бил под квартал „Калето“ на Видин, са данните от керамиката. Фрагментът от тера сигилата и особено откритата при разкопки цяла импортна амфора от I в. са преки свидетелства за снабдяването на един лагер.

Ако трябва да търсим по-ранните нива от обитаването на Бонония, например от периода I – III век, то те определено не са в зоната около и под западната крепостна стена. Това гигантско съоръжение с много масивни каменни зидове, издигнато в техниката *opus mixtum*, е напълно нова строителна програма, развита на чист, необитаван по-рано от IV в. терен.

Ранният лагер на Бонония и структурите от времето на Принципата очевидно трябва да се търсят в някои по-малки площи на вътрешността на римската крепост. Те биха могли да са около центъра на късноантичната укрепена площ. На този етап на археологическите проучвания и на базата на анализа на наличните находки и исторически данни бихме могли да изкажем теорията, че това е бил евентуален военен лагер, но разположен на значително по-малка площ от късноантичния. Въпросът за пристанище и пътна станция, които някои автори споменават без да посочват конкретни данни, засега също остава хипотетичен.

---

[17] Инв.№ 30/2014

[18] ПИН 16/2014

Материалите от Принципата, които могат да се свържат с този ранноримски период, се концентрират около Кръстатата казарма, блоковете между нея и Синагогата, терена под самия еврейски храм и зоните около ул. „Борисова“.

Разбира се, бъдещите разкопки в центъра на Видин ще бъдат единственият изход, ако искаме да добием нови данни за историята на римския и късноантичен център Бонония.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Атанасова 1963: Й. Атанасова. Новооткрит римски бронзов портрет от Видин. – Археология, 1963, 1, 14 – 16.

Атанасова 1968: Й. Атанасова. Античната Бонония – Видин. – Вестник „Червено знаме“, 05.06.1968 г.

Атанасова 1974: Й. Атанасова. Круглые и полигональные башни в Dacia Ripensis. – In: THRACIA, III. Primus congressus studiorum thracicorum. Serdicae, 1974, 337 – 344.

Атанасова 1981: Й. Атанасова. Бонония и Кастра Мартис – крепости в Крайбрежна Дакия. – Вестник „Ведрина“, притурка на в. „Червено знаме“, бр. 4, 28 август 1981 г.

Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985: Й. Атанасова-Георгиева, Д. Митова-Джонова. Антична пластика от Видинския музей. София, 1985.

Ванков 1939: С. Ванков. Крепостната ограда на град Видин в началото на XVIII в. София, 1939.

Герасимова 1970: В. Герасимова. Дислокация на римските помощни войски в провинция Мизия от 44 – 86 г. от н.е. – Археология, 1970, 4, 22 – 33.

Геров 1949: Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана, част I. От Август до Хадриан. – Годишник на Софийския Университет, Историко – филологически факултет, том XLV, 4, 1948/49). София, 1949.

Димитров, Филипова, Цветков, Русев 2015: З. Димитров, Ф. Филипова, И. Цветков, Н. Русев. Редовно археологическо проучване на Бонония. – В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 391 – 394.

Иванов 1999: Р. Иванов. Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий. София, 1999.

Иванов 2002: М. Иванов. Бонония. В: Римски и ранновизантийски селища в България, II. София, 2002, 18 – 22.

Иречек 1899: К. Иречек. Пътувания по България. Пловдив, 1899.

Милчева 1985: Р. Милчева. Нови наблюдения върху бронзовата глава от Бонония (дн. Видин). – Нумизматика, 1985, 3, 29 – 35.

Михайлов 1961: С. Михайлов. Археологически проучвания на крепостта Баба Вида. – Археология, 1961, 3, 1 – 8.

Николаева, Цветков 1989: А. Николаева, И. Цветков. Спасителни разкопки в антична Бонония. – В: Археологически открития и разкопки през 1988. Кърджали, 1989, 72 – 73.

Николаева 1990: А. Николаева. Антична Бонония. – В: Археологически открития и разкопки през 1989. Кюстендил, 1990, 71.

Попова-Мороз 1993: В. Попова-Мороз. Римската бронзова портретна пластика и императорската пропаганда в Мизия и Тракия. – Проблеми на изкуството, 1993, 2, 14 – 22.

Цухлев 1932: Д. Цухлев. История на града Видин и неговата област – Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Оряховско, Врачанско, Фердинандско, Берковско и Крайна. София, 1932.

Băjenaru 2010: C. Băjenaru. Minor Fortifications in the Balkan – Danubian Area from Diocletian to Justinian. Cluj – Napoca, 2010.

Beneš 1978: J. Beneš. Auxilia Romana in Moesia antique in Dacia. Praha, 1978.

Biernacka-Lubanska 1982: M. Biernacka-Lubanska. The Roman and Early – Byzantine Fortifications of Lower Moesia and Northern Thrace. Wroclaw, 1982.

Callender 1965: M. H. Callender. Roman Amphorae – with Index of Stamps. Oxford University Press, London, New York, Toronto, 1965.

Dimitrov 2015: Z. Dimitrov. Architectural Decoration in the Colony of Ulpia Ratiaria. – In: Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies, Ruse, Bulgaria, September, 2012. Sofia, 2015, 563 – 579.

Dimitrova-Milčeva 2000: A. Dimitrova-Milčeva. Terra sigillata und dünnwandige Keramik aus Moesia Inferior (Nordbulgarien). Sofia, 2000.

Dressel 1899: H. Dressel. Corpus Inscriptionum Latinarum, XV, 2. Inscriptiones Urbis Romae latinae. Instrumentum domesticum. Pars posterioris, fasciculus I. Berlin, 1899, pl. II – amphorarum formae.

Droysen 1886: G. Droysen. Allgemeiner historischer Handatlas. Bielefeld und Leipzig, 1886.

Dyczek 1999: P. Dyczek. Amfory rzymskie z obszaru dolnego Dunaju. Dystrybucja amfor i transportowanych w nich produktów w I – III w. po Chr. Warszawa, 1999.

Gamzigrad 1983: An Imperial Palace of the Late Classical Times (Ausstellungskatalog). Beograd, 1983.

Kanitz 1882: F. Kanitz. Donau Bulgarien und der Balkan, Bd. I. Leipzig, 1882.

Matei-Popescu 2015: F. Matei-Popescu. The Auxiliary Units in Moesia Superior and Dacia. A Review and an Update. – In: Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies, Ruse, Bulgaria, September, 2012. Sofia, 2015, 407 – 418.

Milinković 2007: M. Milinković. Stadt oder "Stadt": Frühbyzantinische Siedlungsstrukturen im nördlichen Illyricum. – In: J. Henning (ed.). Post – Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium: Vol. 2 – Byzantium, Pliska, and the Balkans. Walter de Guyter, Berlin, New York, 2007, 159 – 191.

Paraschiv 2006: D. Paraschiv. Amfore romane şi romano – bizantine în zona Dunării de Jos (sec. I – VII p. Chr.). Iaşi, 2006.

Patsch 1899: C. L. Patsch. Bononia. – In: Paulys Real – Encyclopädie, III. Stuttgart, 1899.

Peacock, Williams 1986: D. P. S. Peacock, D. F. Williams. Amphorae and the Roman economy. London, New York, 1986.

Živić 2003: M. Živić. Felix Romuliana: 50 years of solving. Zaječar, 2003.

ТЕКСТ КЪМ ИЛЮСТРАЦИИТЕ:

Табло I. 1. Карта на Долнодунавския лимес с разположението на Бонония.

Табло II. 2. Разположението на Бонония според атласа на проф. Густав Дройзен (Droysen 1886, pl. 17) от времето на Принципата, кастелът е в рамките на Moesia Superior.

Табло II. 3. Разположението на Бонония според атласа на проф. Густав Дройзен (Droysen 1886, pl. 17) от времето на Късната античност, кастелът е в рамките на Dacia Ripensis.

Табло III. 4. Общ план на Бонония от 70-те години на XX в. (според разкопките на Й. Атанасова), но с подобренията на колегите в РИМ – Видин и нанасяне на кула № 9, която е до Баба Вида.

Табло III. 5. Общ план на Бонония, нанесен върху съвременния кадастър на Видин – изработен от археологическия екип (Димитров, Цветков, Филипова, Русев) през 2014 г.

Табло IV. 6. *Terra sigillata*: фрагмент от купа *Dragendorf 37*, горномизийско производство, открита във Видин.

Табло IV. 7. Цяла глинена амфора от Бонония, открита при разкопки във Видин.

Табло IV. 8. Архитектурен детайл – йонийски колонен капител, открит при строителство до Кръстатата казарма (1962 г.) в кв. „Калето" в центъра на Видин (Бонония).

Табло V. 8а. Надгробен паметник, открит при строителство до Кръстатата казарма (1962 г.) в кв. „Калето" в центъра на Видин (Бонония).

Табло V. 9. Бронзова глава на младеж от римска статуя (втора половина на I – началото на II в.), открита при строителство до Кръстатата казарма (1962 г.) в кв. „Калето" в центъра на Видин (Бонония) – профил.

Табло V. 9а. Бронзова глава на младеж от римска статуя – анфас.

Табло VI. 10. Бронзова статуетка на богинята Венера, открита при разкопки във Видин, вис. 12 см.

Табло VI. 11. Бронзова статуарна група – борбата на Херакъл и Антей, открита във Видин, вис. около 90 см.

Табло VI. 12. Бронзова статуетка на Херакъл с рог на изобилието и лъвска кожа, открита във Видин, вис. 16 см.

Табло VI. 13. Оброчна плочка на бог Митра от Бонония.

Табло VI. 14. Начало на разкопките на Бонония през 2014 г. – вътрешността на кула № 8.

Табло VII. 15. Комплекс от керамични лули от османския период, открити при разкопките на обект „кула № 8 и прилежаща крепостна стена" от 2014 г.

Табло VIII. 16. Трапезна керамика от османската и средновековната епоха (XII – XIV в.), открита във вътрешността на кула № 8: № 1 – 2. Средновековни керамични съдове, XII – XIV в.; № 3 – 5. Керамика от османската епоха.

Табло VIII. 16а. Кухненско гърне от средновековната епоха (XII – XIV в.), цял профил на съд (инв. № 85), открито в зоната на кула № 8.

Табло VIII. 16б. Трапезна керамика от средновековната епоха (XII – XIV в.), богато орнаментиран капак, открит зад западната крепостна стена (инв. № 52).

Табло VIII. 17. Керамичен съд от средновековната епоха, открит при разкопките на обект „кула № 8 и прилежаща крепостна стена" от 2014 г. – ПИН 31/2014 г.

Табло IX. 18. Сграда от османския период, издигната върху развалините на римската крепост Бонония и наложена върху общия план на кула № 8 от 1989 г. (според А. Николаева, И. Цветков).

Табло X. 19. Съоръжение от вътрешността на кула № 8 – долап (?) от османския период.

Табло X. 20. Изграждане на стените на кула № 8 – квадри и тухлени редове.

Табло X. 21. План на кула № 8 – общ вид на проучените сектори от кулата в края на разкопките от 2014 г.

Табло X. 22. Най-големите квадрови блокове от цокълните редове на кула № 8 от западната укрепителна система на Бонония.

Табло X. 23. Връзката между кула № 8 и куртината – сихронен квадров градеж.

Табло X. 24. Бронзово огледало от римската епоха, открито в османските пластове на кула № 8 (ПИН 84/2014).

Табло XI. 25. Стратиграфския профил зад западната крепостна стена – фотоизображение на културните пластове.

Табло XI. 26. Стратиграфския профил зад западната крепостна стена – траншея за изграждането на стената, ходово ниво и къснoримски културен пласт (графичен образ).

Табло XII. 27. Бронзови монети на император Константин Велики – възпоменателни, от типа „*Urbs Roma*", от 30-те години на IV в., открити в римския пласт непосредствено зад западната крепостна стена (ПИН 46/2014; ПИН 54/2014).

Табло XII. 28. Керамични фрагменти от IV в. – устия на къснoримски амфори, открити в пластта на ходовото ниво зад крепостната стена на Бонония.

Табло XII. 29. Цяла паница от късноантичната епоха (ПИН 87/2014).

Табло XII. 30. Луковична фибула от разкопките на Бонония (ПИН 30/2014).

Табло XII. 31. Фибула с подвито краче от зоната непосредствено зад западната крепостна стена – ранновизантийска (ПИН 16/2014).

BONONIA – THE MAIN CENTRE OF THE ROMAN POWER ON THE LOWER DANUBE

Zdravko DIMITROV

(Summary)

The investigations of Bononia, the large Roman centre on the Lower Danube, in the course of the last nearly 70 years have been mainly of a rescue nature. The architectural structures have become known with some separate zones of the fortress walls, nine defense towers and sectors of some buildings – thermae, public edifices, etc. Alongside with these disconnected and unsystematic data, most of them unpublished yet, we have also very noteworthy and various finds. They are fragments of statues (for instance, a bronze head of a young man from the second half of the 1st – early 2nd c.), groups of small bronze figurines – of Venus and Heracles, rich complexes of pottery (among them a whole amphora and fragments of terra sigillata), a series of architectural details, tombstones, numerous coins and even a concealed hoard of silver Roman coins.

In 2014, after a quarter of a century break, the research of the Roman military and civilian centre of Bononia, located below the modern Bulgarian town of Vidin, was re-established. In a short period of nearly a month excavations were carried out at Tower N 8 from the fortification system of the Late Antiquity castellum.

Large layers from the Ottoman Age were revealed as well as pottery and artifacts from the Bulgarian Middle Ages – 12th – 14th c., and considerable remains from the Late Antiquity structure of Bononia. Tower N 8 was decagonal in plan from the outside and perfectly round at the foundation and the inner side of the construction. The defensive structures of the Roman fortress were especially massive. The width of the walls of the tower proper as well as of its adjacent fortress walls of the western side of Bononia are 3,60 – 4,00 m. The inner diameter of the tower is more than 20 m.

After some arbitrary stratigraphic profiles it has been determined that the cultural layers at the foundations of the western fortress wall of Bononia are dating from the early AD 4th c. Excellently preserved layers from the age of Constantine the Great (307 – 337) and more precisely from 330s have been registered within the trench for arrangement of the foundation of the fortress wall. The artifacts found are very meaningful – coins of the Emperor, among them three pieces from the anniversary issue URBS ROMA struck after 330, as well as pottery fragments (of amphorae) also dating from the same time.

The two most important results of our study are as follows:

- It has been determined that below and around the fortress wall and Tower N 8 in Bononia are not to be found any earlier constructions or cultural layers; that means the earlier archaeological structures

of the Roman camp from the Principate (1st – 2nd c.) are within the interior of the Late Roman Bononia and obviously had been outlined in a different manner;

- We have worked out an entirely new, updated general plan of Bononia from the Late Antiquity, on which we have marked all nine towers, the beds of the fortress walls and the spots of the earliest archaeological excavations from the 1960s when archaeological materials from the Early Roman Age – the Principate were revealed.

The team will continue the archaeological research at the Roman fortress of Bononia during the following seasons. The main problems we shall concentrate our efforts on are: complete disclosure of the western fortress wall, revealing the western gates of the castellum and beginning the excavations in the interior of the Roman urban and military centre to register and document well the architectural remains, cultural layers and possibly outlines of the Early Roman structures in Bononia.

ТАБЛО I

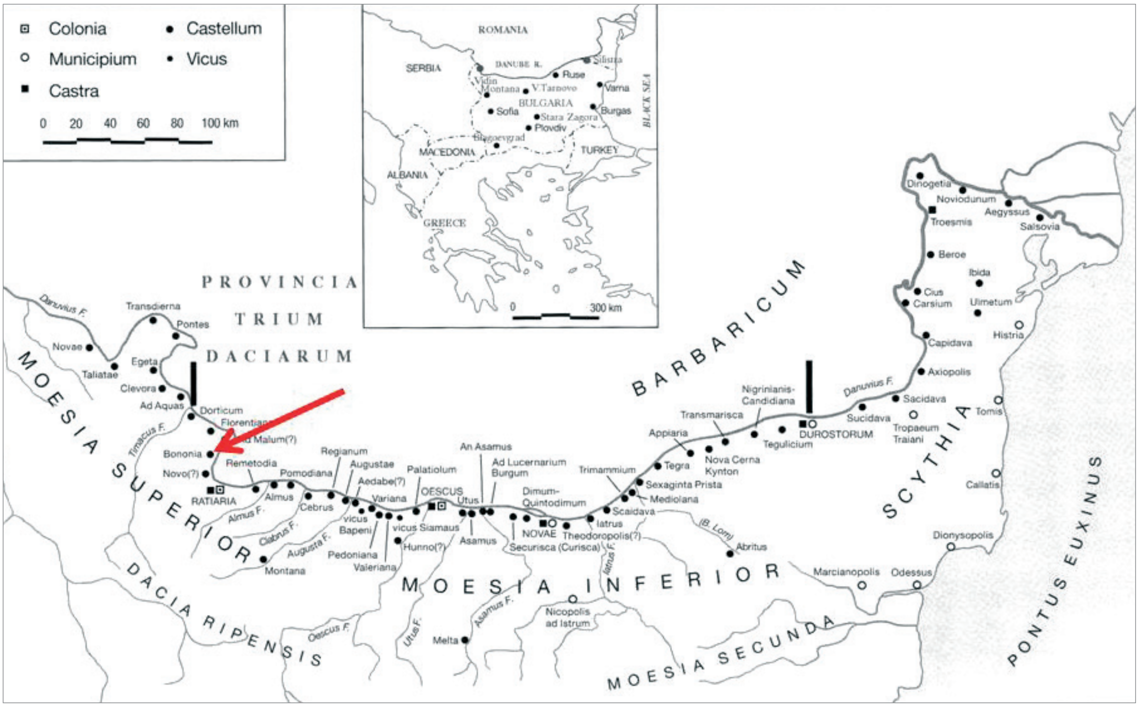
Colonia
Castellum
Municipium
Vicus
Castra
0 20 40 60 80 100 km
ROMANIA
SERBIA
DANUBE R.
Silistra
Vidin
Ruse
Montana
V.Tarnovo
Varna
BULGARIA
Sofia
Stara Zagora
Burgas
Plovdiv
BLACK SEA
Blagoevgrad
MACEDONIA
TURKEY
ALBANIA
GREECE
0 300 km
PROVINCIA TRIUM DACIARUM
BARBARICUM
MOESIA SUPERIOR
DACIA RIPENSIS
MOESIA INFERIOR
MOESIA SECUNDA
SCYTHIA
PONTUS EUXINUS
Danuvius F.
Transdierna
Pontes
Novae
Egeta
Taliatae
Clevora
Ad Aquas
Dorticum
Florentiana
Ad Malum(?)
Timacus F.
Bononia
Novo(?)
RATIARIA
Remetodia
Almus
Almus F.
Ciabrus F.
Augusta F.
Montana
Regianum
Augustae
Pomodiana
Aedabe(?)
Cebrus
Variana
vicus Bapeni
Pedoniana
Valeriana
Palatiolum
OESCUS
vicus Siamaus
Hunno(?)
Utus
Asamus
An Asamus
Ad Lucernarium Burgum
Dimum-Quintodimum
NOVAE
Theodoropolis(?)
Securisca (Curisca)
Iatrus
Trimammium
Scaidava
Mediolana
Sexaginta Prista
Tegra
Nova Cerna Kynton
Appiaria
Transmarisca
Nigrinianis-Candidiana
Tegulicium
DUROSTORUM
Sucidava
Sacidava
Tropaeum Traiani
Axiopolis
Capidava
Carsium
Cius
Ulmetum
Ibida
Histria
Beroe
Troesmis
Noviodunum
Dinogetia
Aegyssus
Salsovia
Tomis
Callatis
Dionysopolis
Odessus
Marcianopolis
Abritus
(B. Lom)
Nicopolis ad Istrum
Melta
Oescus F.
Utus F.
Asamus F.
Iatrus F.

1. Карта на Долнодунавския лимес с разположението на Бонония.

ТАБЛО II

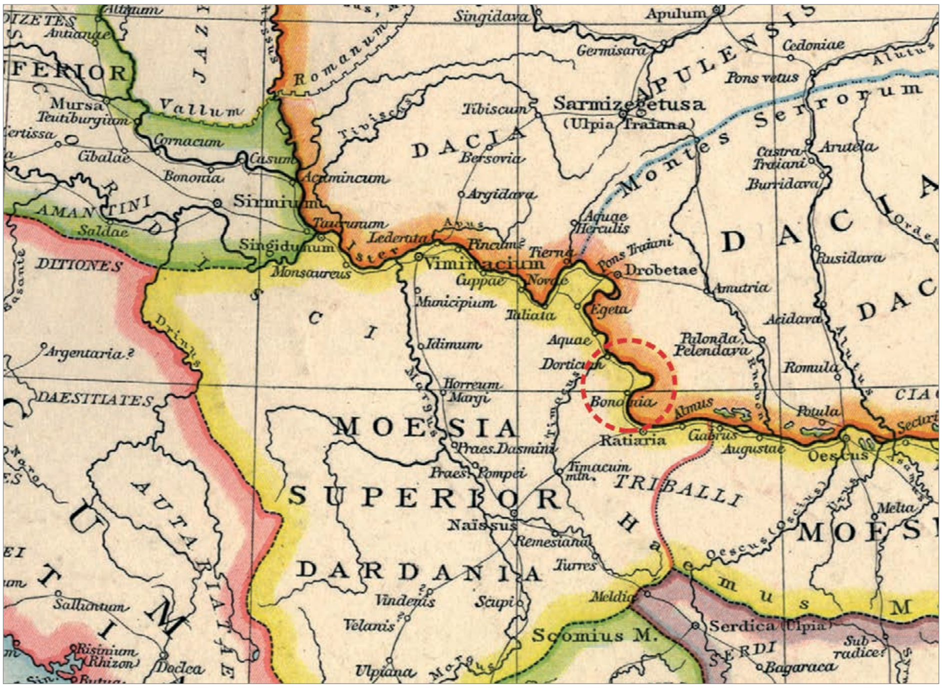
Singidava
Apulum
Germisara
APULENSIS
Cedoniae
Pons vetus
Romanum
Tibiscum
Sarmizegetusa
(Ulpia Traiana)
Serrorum
Montes
Castra Traiani
Arutela
Buridava
DACIA
Bersovia
Argidava
Vallum
Mursa
Teutiburgium
Cornacum
Cibalae
Bononia
Sirmium
Acumincum
Taurunum
Singidunum
Lederata
Pincum
Viminacium
Tierna
Pons Traiani
Drobetae
Aquae Herculis
Cuppae
Novae
Egeta
Amutria
Municipium
Taliata
Rusidava
Monsaureus
DITIONES
Argentaria
Idimum
Aquae
Dorticum
Pelonda
Pelendava
Acidava
Romula
DAESITIATES
Horreum Margi
Bononia
Almus
Potula
MOESIA
Ratiaria
Cebrus
Augustae
Oescus
Praes. Dasmini
Praes. Pompei
Timacum min.
TRIBALLI
SUPERIOR
AUTARIATAE
Naissus
Remesiana
Melta
MOESI
DARDANIA
Turres
Haemus
Vindenis
Scupi
Meldia
Velanis
Serdica (Ulpia)
Sub-radice?
Scomius M.
SERDI
Salluntum
Risinium
Rhizon
Doclea
Ulpiana
Bagaraca

2. Разположението на Бонония според атласа на проф. Густав Дройзен (Droysen 1886, pl. 17) от времето на Принципата, кастелът е в рамките на Moesia Superior.

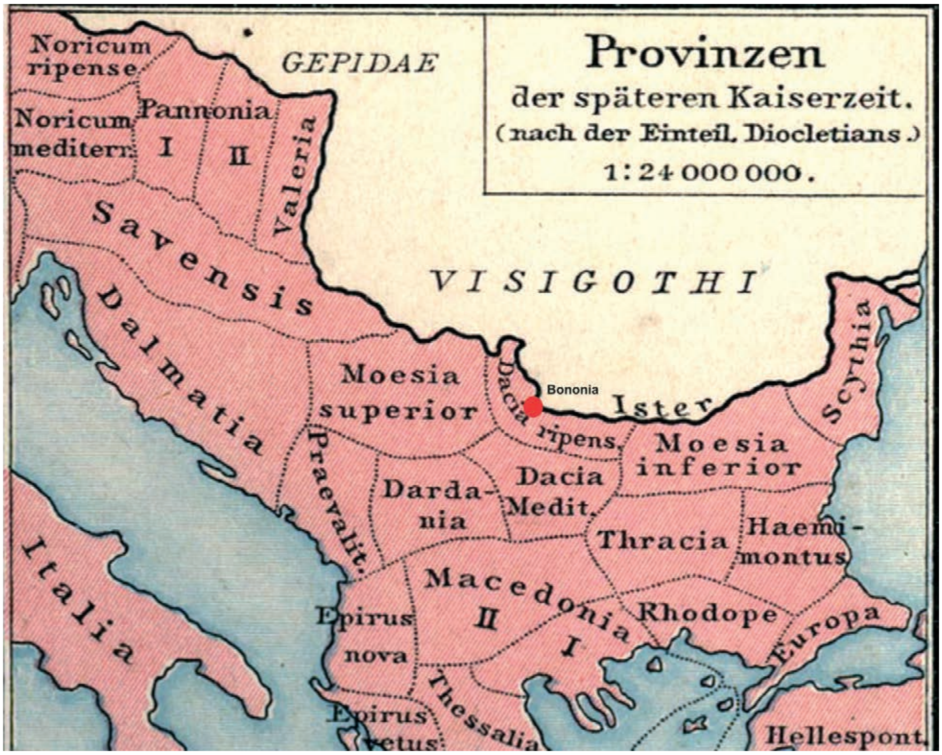
Provinzen
der späteren Kaiserzeit.
(nach der Einteil. Diocletians.)
1: 24 000 000.
Noricum ripense
GEPIDAE
Noricum mediterr.
Pannonia
I
II
Valeria
Savensis
Dalmatia
VISIGOTHI
Moesia superior
Dacia ripens.
Bononia
Ister
Moesia inferior
Scythia
Praevalit.
Darda-nia
Dacia Medit.
Thracia
Haemimontus
Italia
Macedonia
II
I
Epirus nova
Rhodope
Europa
Epirus vetus
Thessalia
Hellespont.

3. Разположението на Бонония според атласа на проф. Густав Дройзен (Droysen 1886, pl. 17) от времето на Късната античност, кастелът е в рамките на Dacia Ripensis.

ТАБЛО III

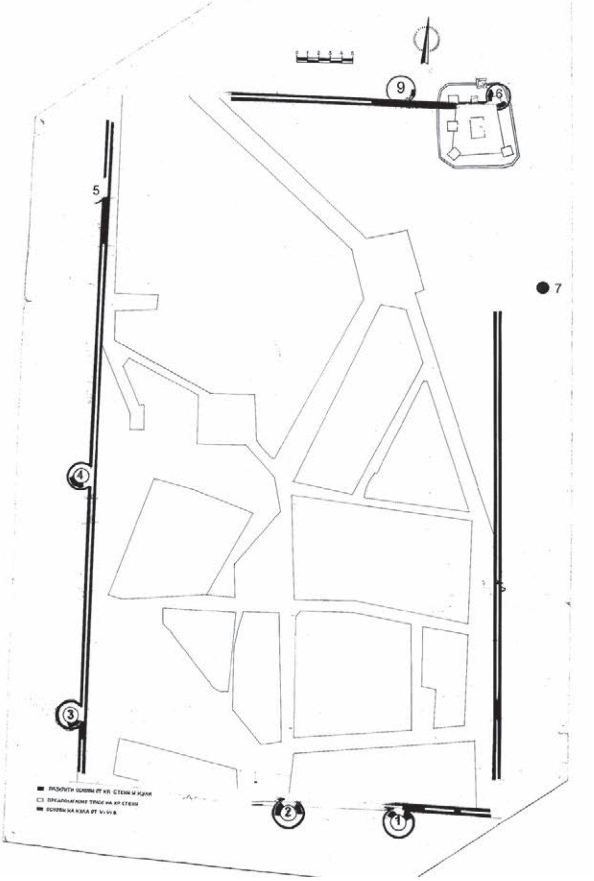
9
6
5
7
4
3
2
1
■ РАЗКРИТИ ОСНОВИ ОТ КР. СТЕНИ И КУЛИ
☐ ПРЕДПОЛАГАЕМО ТРАСЕ НА КР. СТЕНИ
■ ОСНОВИ НА КУЛА ОТ V–VI В.

4. Общ план на Бонония от 70-те години на XX в. (според разкопките на Й. Атанасова), но с подобренията на колегите в РИМ – Видин и нанасяне на кула № 9, която е до Баба Вида.

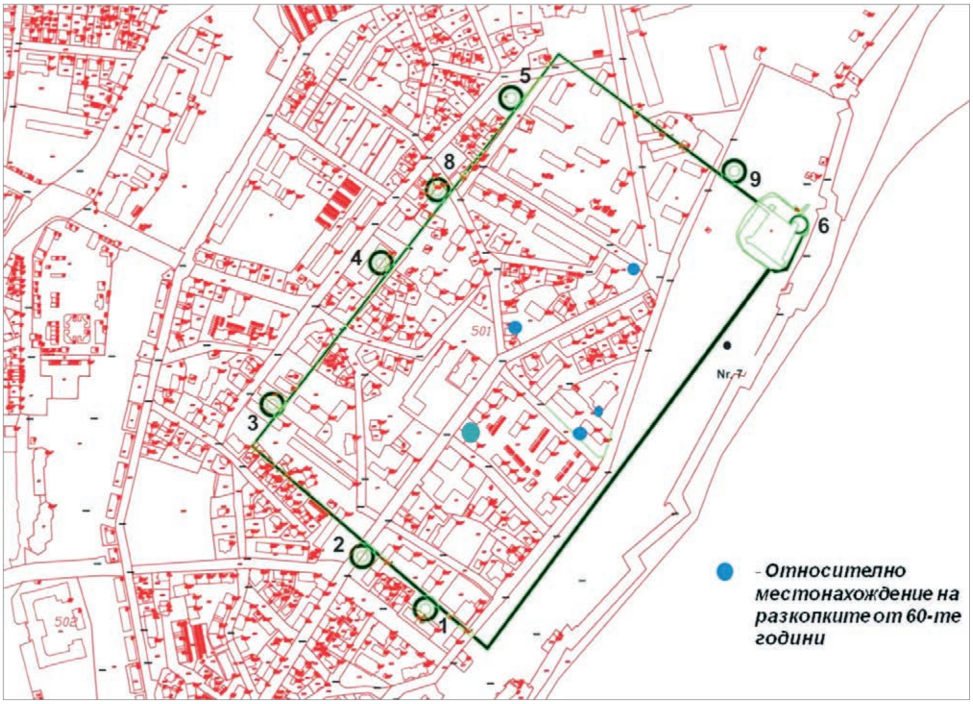
5
8
9
6
4
501
Nr-7
3
2
1
502
● - Относително местонахождение на разкопките от 60-те години

5. Общ план на Бонония, нанесен върху съвременния кадастър на Видин – изработен от археологическия екип (Димитров, Цветков, Филипова, Русев) през 2014 г.

ТАБЛО IV

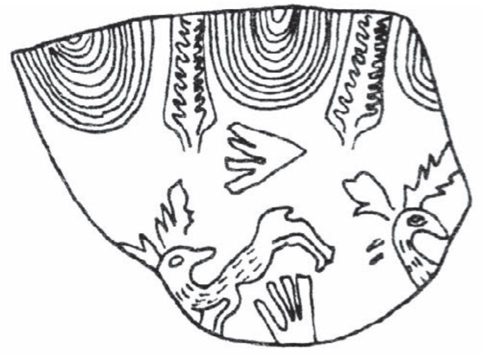

6. Terra sigillata: фрагмент от купа Dragendorf 37, горномизийско производство, открита във Видин.

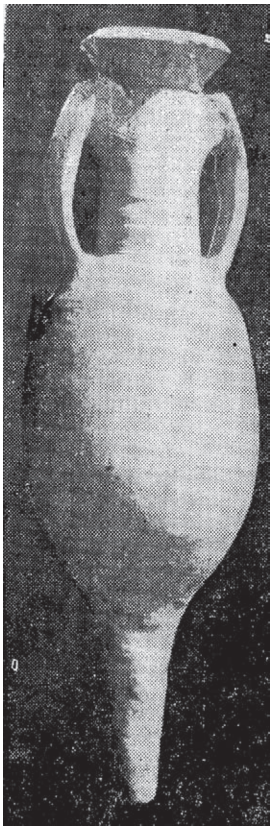

7. Цяла глинена амфора от Бонония, открита при разкопки във Видин.

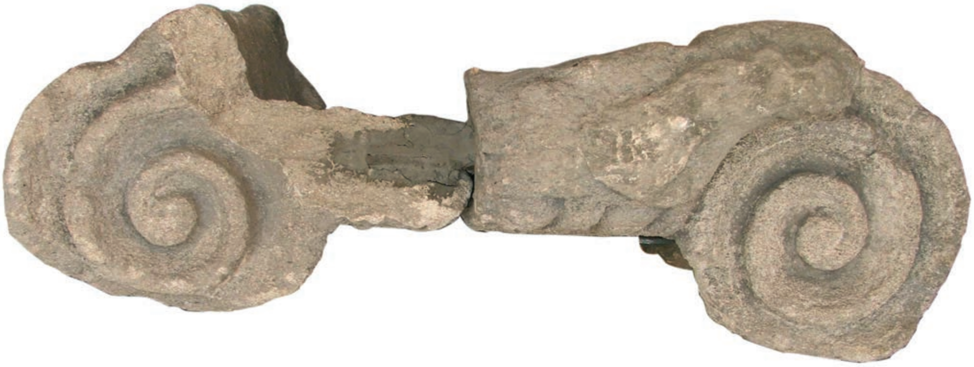

8. Архитектурен детайл – йонийски колонен капител, открит при строителство до Кръстатата казарма (1962 г.) в кв. „Калето“ в центъра на Видин (Бонония).

ТАБЛО V

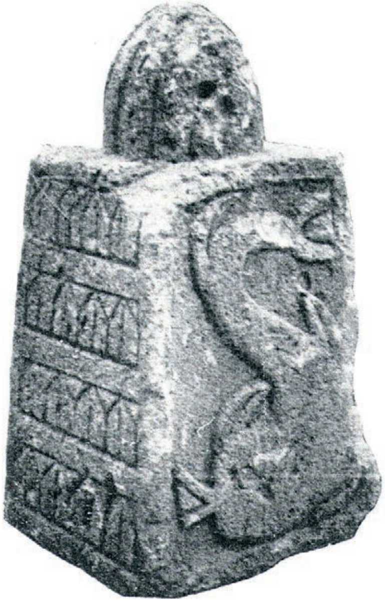

8а. Надгробен паметник, открит при строителство до Кръстатата казарма (1962 г.) в кв. „Калето“ в центъра на Видин (Бонония).

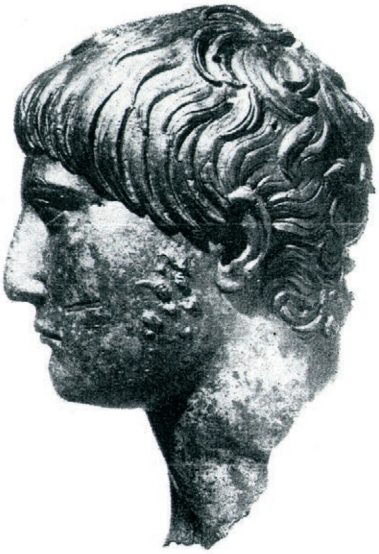

9. Бронзова глава на младеж от римска статуя (втора половина на I – началото на II в.), открита при строителство до Кръстатата казарма (1962 г.) в кв. „Калето“ в центъра на Видин (Бонония) – профил.

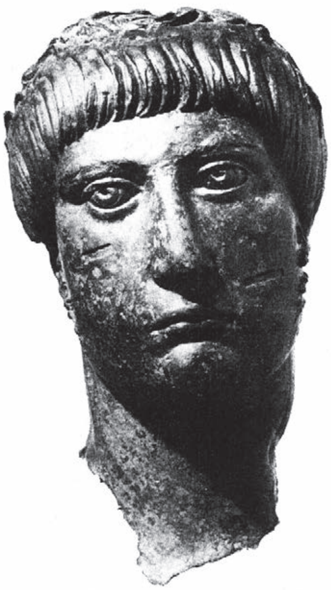

9а. Бронзова глава на младеж от римска статуя – анфас.

ТАБЛО VI

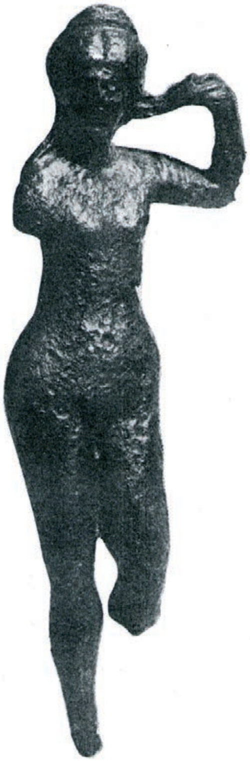

10. Бронзова статуетка на богинята Венера, открита при разкопки във Видин, вис. 12 см.

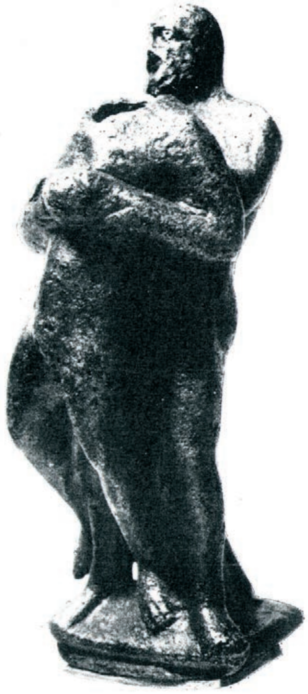

11. Бронзова статуарна група – борбата на Херакъл и Антей, открита във Видин, вис. около 90 см.

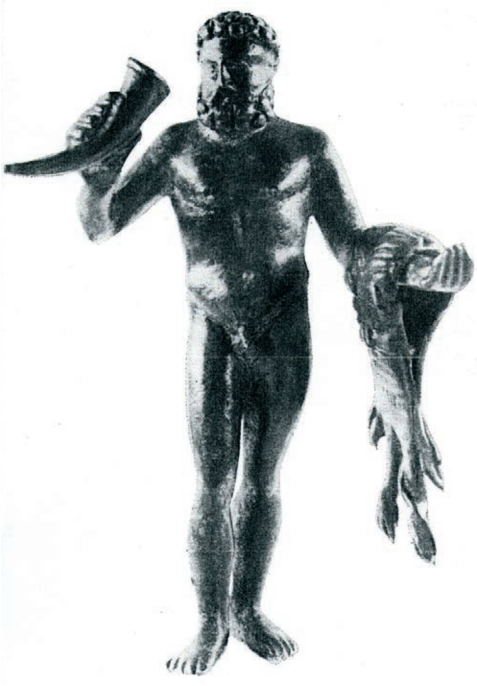

12. Бронзова статуетка на Херакъл с рог на изобилието и лъвска кожа, открита във Видин, вис. 16 см.

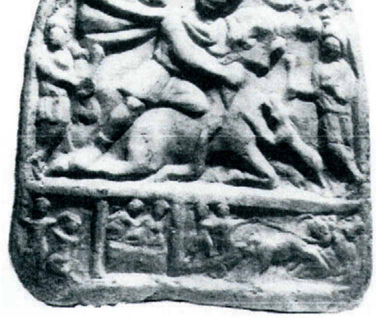

13. Оброчна плочка на бог Митра от Бонония.

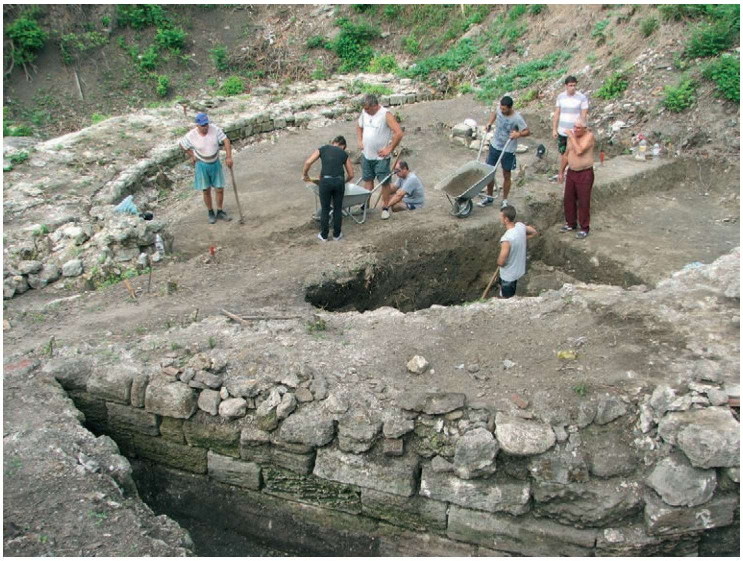

14. Начало на разкопките на Бонония през 2014 г. – вътрешността на кула № 8.

ТАБЛО VII

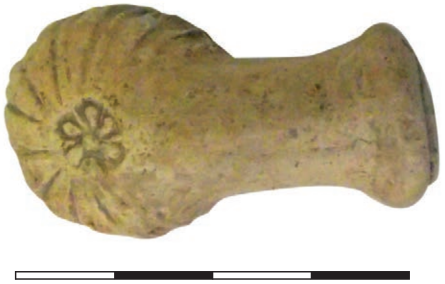

Обр. 16а. Лула (ПИН 2/2014) – керамика, фрагмент, запазена малка част с украса от „цвете“ в долната част, светла глина. Открита във вътрешността на кула № 8.

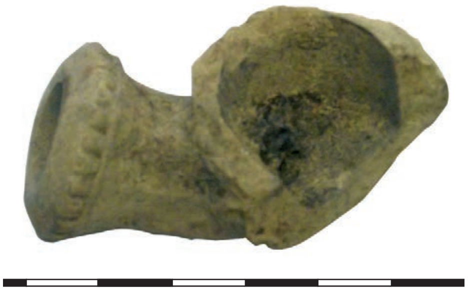

Обр. 16б. Лула (ПИН 7/2014) – керамика, лулата запазена наполовина, светла глина. Открита зад западната стена.

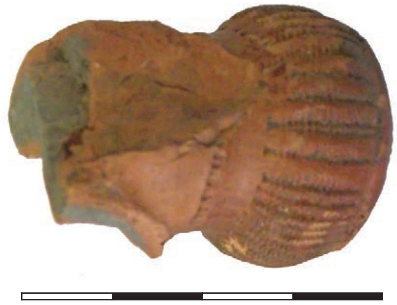

Обр. 16в. Лула (ПИН 9/2014) – глина, червено-кафяв цвят, лом със сива дебела линия. Открита в района на кула № 8.

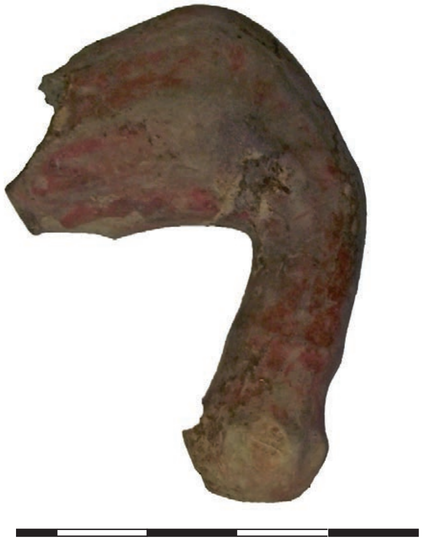

Обр. 16г. Лула (ПИН 42/2014) – глина, запазена само част от устие и резервоар; лъскаво червено покритие. От кула № 8.

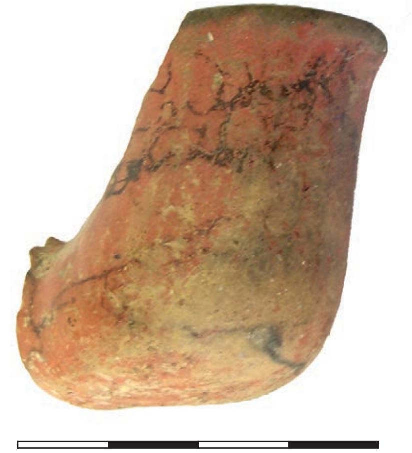

Обр. 16д. Лула (ПИН 51/2014) – глина, запазено само устие; червено-кафяво покритие. В близост до кула № 8.

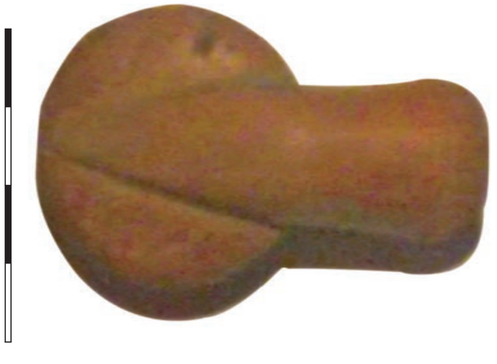

Обр. 16е. Лула (ПИН 82/2014) – керамика, отчупена, украсена; кафява глина и покритие. Открита зад западната стена.

15. Комплекс от керамични лули от османския период, открити при разкопките на обект „кула № 8 и прилежаща крепостна стена“ от 2014 г.

ТАБЛО VIII

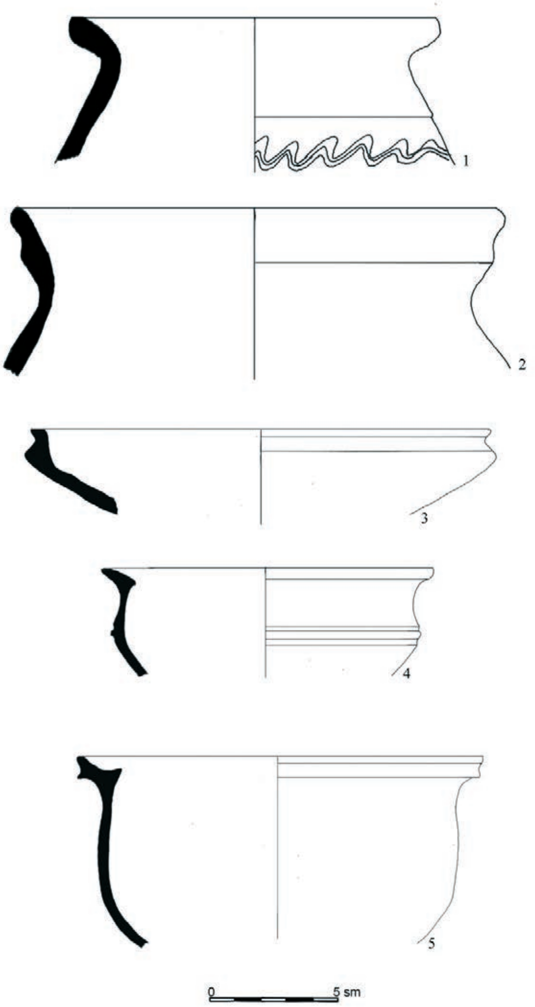

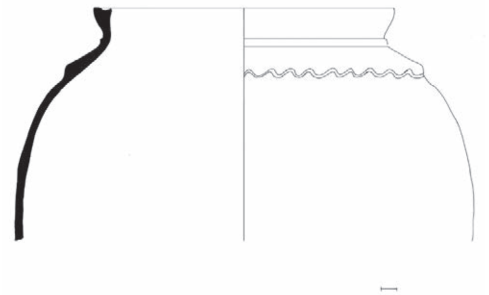

16а. Кухненско гърне от средновековната епоха (XII – XIV в.), цял профил на съд (инв. № 85), открито в зоната на кула № 8.

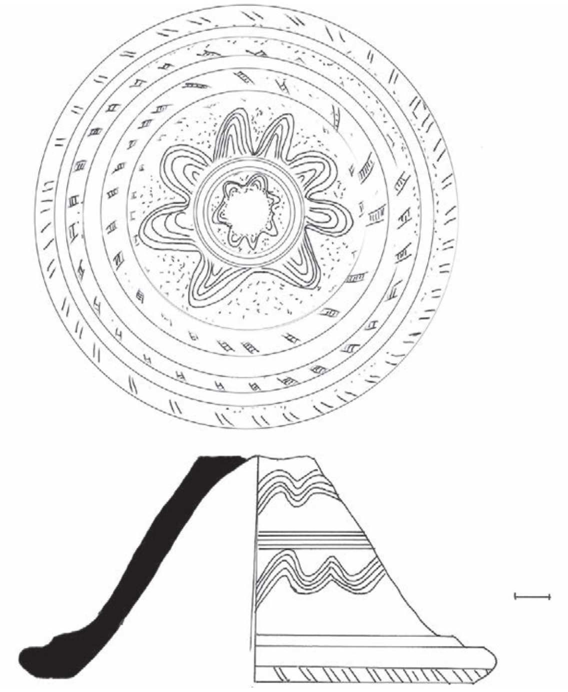

16. Трапезна керамика от османската и средновековната епоха (XII – XIV в.), открита във вътрешността на кула № 8: № 1 – 2. Средновековни керамични съдове, XII – XIV в.; № 3 – 5. Керамика от османската епоха.

16б. Трапезна керамика от средновековната епоха (XII – XIV в.), богато орнаментиран капак, открит зад западната крепостна стена (инв. № 52).

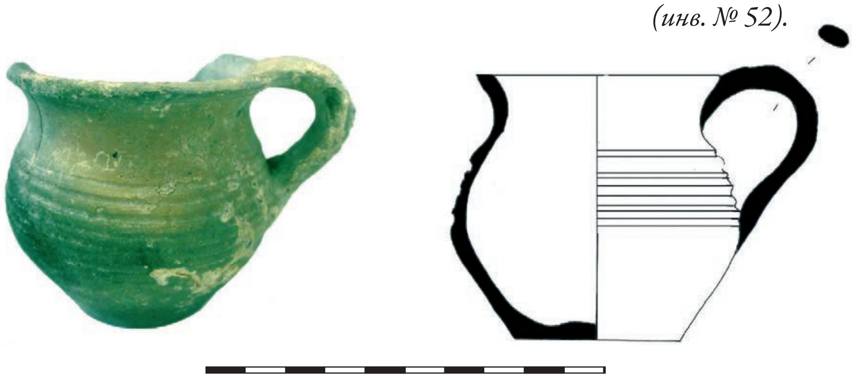

17. Керамичен съд от средновековната епоха, открит при разкопките на обект „кула № 8 и прилежаща крепостна стена“ от 2014 г. – ПИН 31/2014 г.

ТАБЛО IX

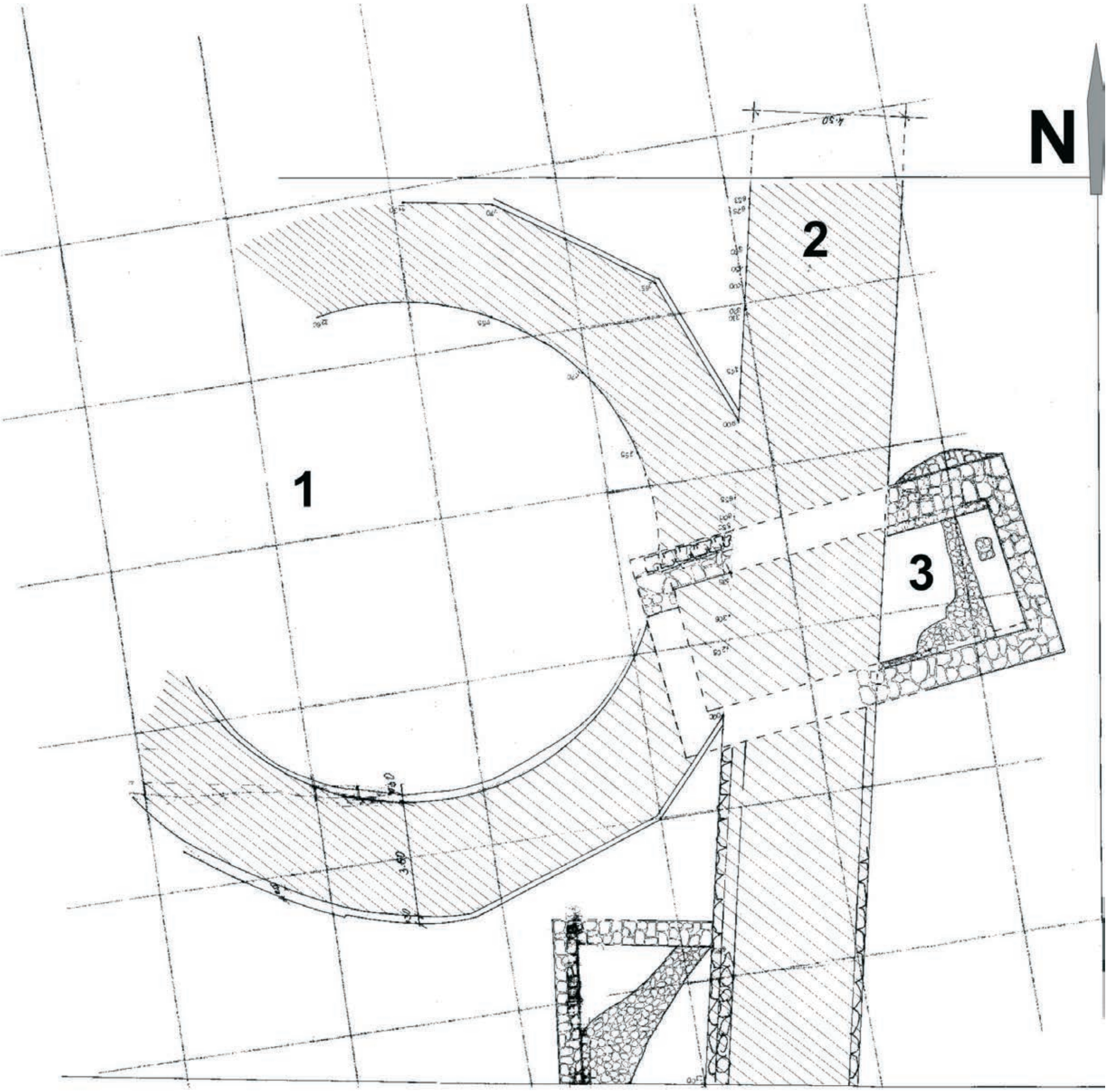

1 - Кула № 8 от укрепителната система на Бонония
2 - Западна крепостна стена на Бонония
3- Сграда, издигната върху развалините на късноантичните фортификации - вероятно от османската епоха

18. Сграда от османския период, издигната върху развалините на римската крепост Бонония и наложена върху общия план на кула № 8 от 1989 г. (според А. Николаева, И. Цветков).

ТАБЛО X

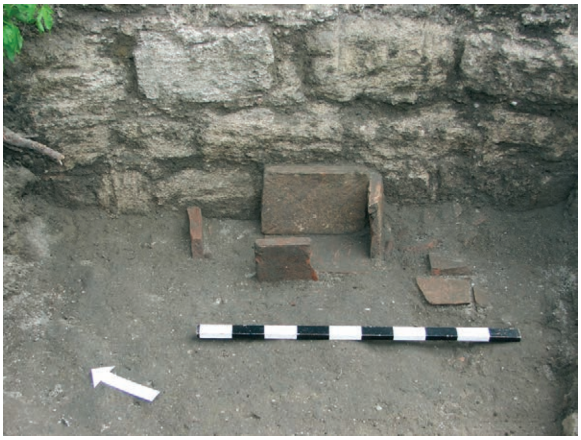

19. Съоръжение от вътрешността на кула № 8 – долап (?) от османския период.

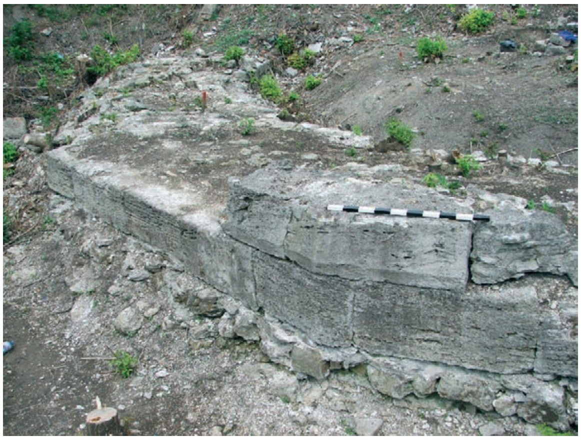

20. Изграждане на стените на кула № 8 – квадри и тухлени редове.

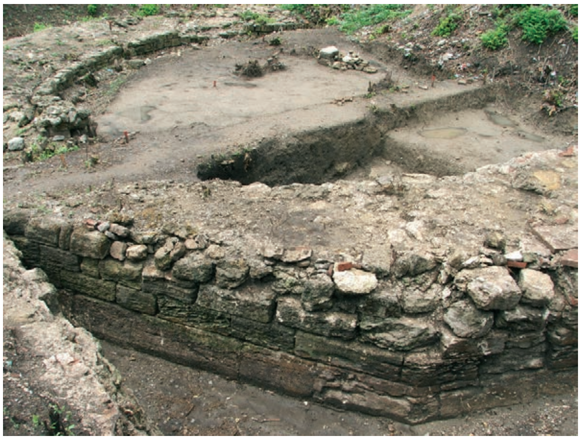

21. План на кула № 8 – общ вид на проучените сектори от кулата в края на разкопките от 2014 г.

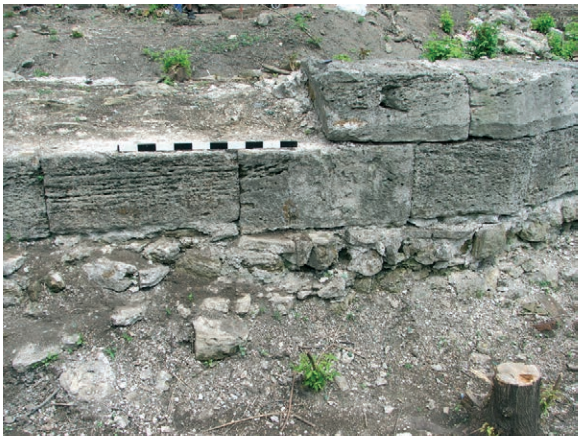

22. Най-големите квадрови блокове от цокълните редове на кула № 8 от западната укрепителна система на Бонония.

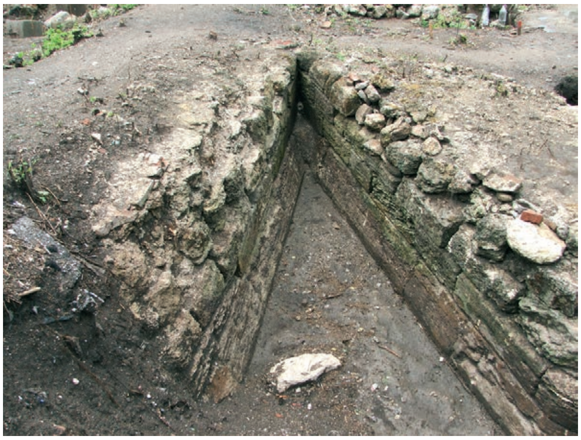

23. Връзката между кула № 8 и куртината – сихронен квадров градеж.

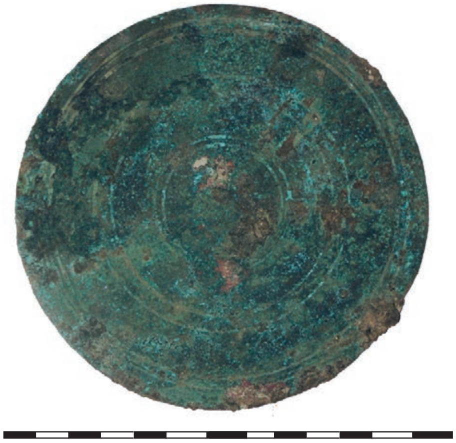

24. Бронзово огледало от римската епоха, открито в османските пластове на кула № 8 (ПИН 84/2014).

ТАБЛО XI

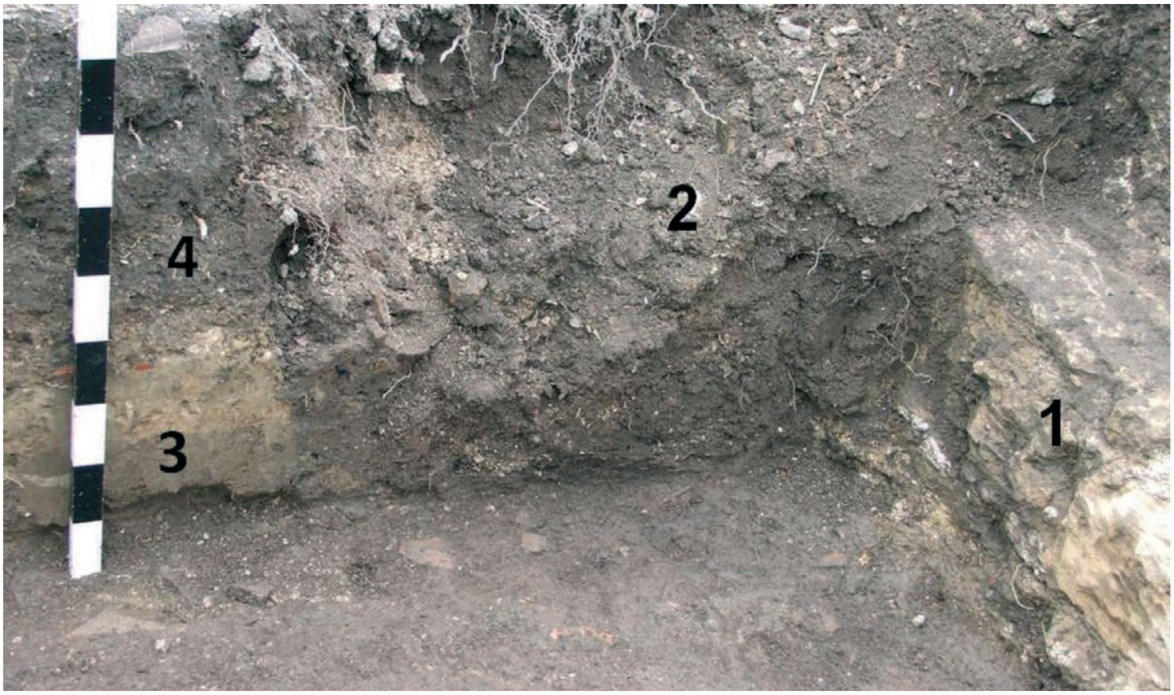

1. Западна крепостна стена - цокълът от вътрешната страна
2. Траншеята, в която е вкопана стената
3. Стерилно ниво - жълта, глинеста: Дунавския льос
4. Културни пластове от къснoримската епоха

25. Стратиграфския профил зад западната крепостна стена – фотоизображение на културните пластове.

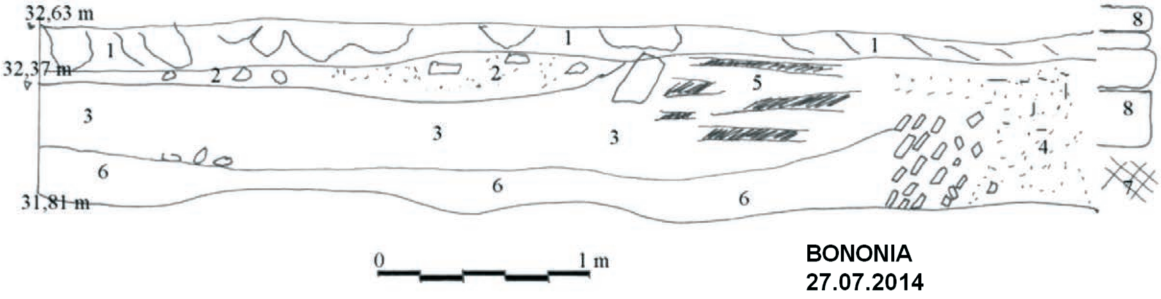

Контролен стратиграфски профил на терена зад вътрешното лице на западната крепостна стена на Бонония до кула № 8. Ориентация: запад - изток; изглед - север; кв. 108; М 1:20; Автор: Николай Русев (НАИМ-БАН).

1. Ниво съдържащо материали от османската и съвременната епохи - светлокафява пръст;
2. Културен пласт, съдържащ материали от късноантичната епоха (IV-V в.) - бежаво-кафява пръст;
3. Културен пласт, съдържащ материали от късноримската епоха (IV в.) - сиво-кафява пръст;
4. Траншея на западната крепостна стена на Бонония;
5. Ниво с жълтеникаво-червена пръст (глинести останки и преотложен льос) в късноримския пласт;
6. Стерилна почва - "дунавски льос": жълтеникаво-кафяв цвят;
7. Цокъл и фундамент на крепостната стена;
8. Западна стена на Бонония - суперструкция в *opus mixtum*

26. Стратиграфския профил зад западната крепостна стена – траншея за изграждането на стената, ходово ниво и късноримски културен пласт (графичен образ).

ТАБЛО XII

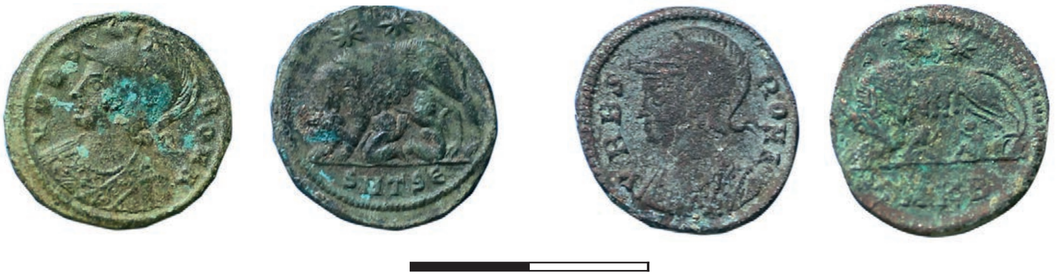

27. Бронзови монети на император Константин Велики – възпоменателни, от типа „Urbs Roma“, от 30-те години на IV в., открити в римския пласт непосредствено зад западната крепостна стена (ПИН 46/2014; ПИН 54/2014).

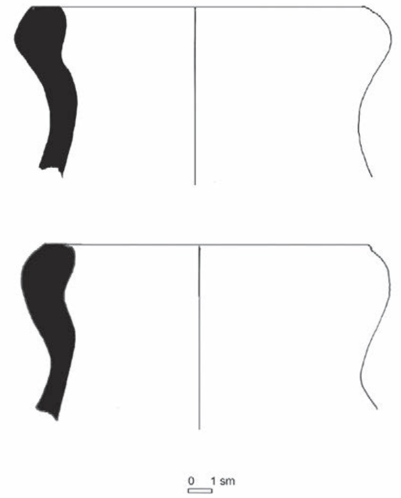

28. Керамични фрагменти от IV в. – устия на къснoримски амфори, открити в пластта на ходовото ниво зад крепостната стена на Бонония.

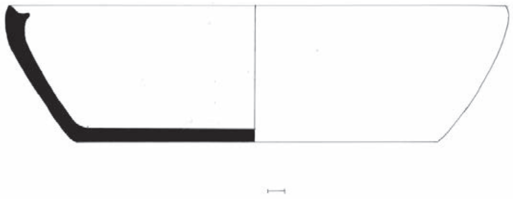

29. Цяла паница от късноантичната епоха (ПИН 87/2014).

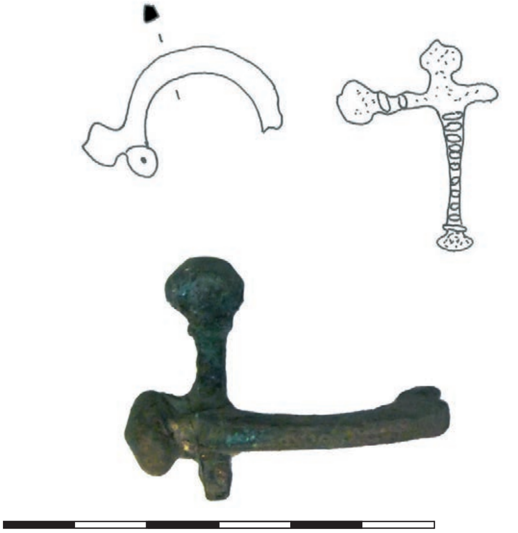

30. Луковична фибула от разкопките на Бонония (ПИН 30/2014).

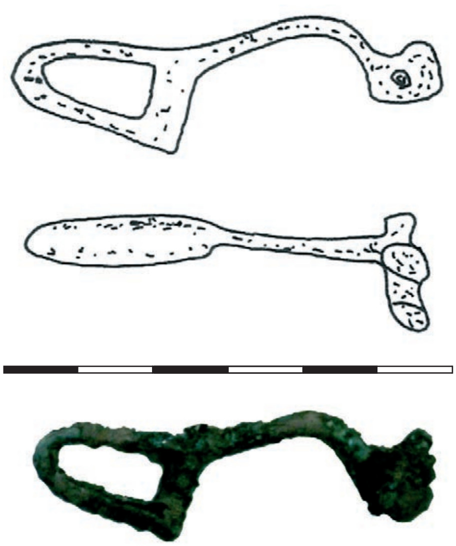

31. Фибула с подвито краче от зоната непосредствено зад западната крепостна стена – ранновизантийска (ПИН 16/2014).

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА"

СРЕДНОВЕКОВНИ НАКИТИ ОТ ГРОБ № 19 ОТ ОБЕКТ „ВОЕНЕН ТЕРЕН", СТАРА ЗАГОРА

Донка КОЛЕВА

В чертите на съвременна Стара Загора през годините са проучвани редица средновековни некрополи. Един от тях е некрополът при обект „Военен терен", проучен през 1989 г. под ръководството на Х. Буюклиев, К. Калчев и Д. Янков. Обектът е разположен североизточно от северната крепостна стена на античния град Августа Траяна. Проучванията разкриват голям късноантичен комплекс, върху чиито руини в южния сектор е разположен некропол от 21 средновековни гроба (Янков, Буюклиев, Калчев 1990, 172 – 173). При гробните съоръжения в този некропол се срещат и трите основни типа за този период – зидани тухлени гробни камери, гробове с ограждане с камъни и гробни ями без ограждане (Янков 1994, 124). Погребенията са извършени при спазване на християнския ритуал. Проучвателите застъпват идеята, че некрополът е съществувал около християнска църква (Янков, Буюклиев, Калчев 1990, 173; Янков 1994, 124). В четири гроба са намерени находки, предимно накити. Некрополът е датиран в рамките на X – XII в. (Янков, Буюклиев, Калчев 1990, 173; Янков 1994, 124). За съжаление в архивите на музея липсва първичната документация за проучванията на обект „Военен терен", поради което в настоящата статия се използват основно записите в инвентарната книга на отдел „Средновековна археология" при Регионален исторически музей – Стара Загора.

Според данните в инвентарната книга, находките от този некропол са предимно накити. Прави впечатление, че най-много предмети са намерени в гроб № 19. Това са чифт сребърни обеци, стъклени и бронзови гривни. В материала си за средновековните гробове Димитър Янков обръща внимание на единствената проучена двукамерна гробница от този обект на територията на съвременна Стара Загора от периода на средновековието (Янков 1994, 126). Би могло да се допусне, че споменатият в инвентарната книга гроб № 19 вероятно е идентичен с погребението, извършено в гробницата, въпреки че без полевата документация, това не може да бъде категорично установено.

Находките от гроб № 19 от „Военен терен" са женски накити – чифт обеци, шест стъклени гривни и четири бронзови гривни. Обеците са две (инв. № 3Сз 475), разположени симетрично от двете страни на черепа на погребания индивид. В долната си част представляват подковообразни кухи касети, изработени от сребро. По лицевите им страни са прикрепени 6, 7 или 8 гранулки (перлички), ограничени в двата си края с филигранна нишка. Към външната извита страна на касетите са припоени по 7 конусовидни гранулки. В двата си края към касетите има припоени халки за шарнирно свързване с кръжилото. Кръжилото е изработено от бронзова тел с кръгло сечение. Обеците са патинирани. Размерите на накитите са: дължина 3 см и ширина 2 см (**Табло I. 1**). Подобни обеци са публикувани от могилния некропол при Чернозем, Пловдивско (Детев 1971, обр. 7). Различават се от обеците от Стара Загора предимно в украсата – при тези от Пловдивско има допълнително украсяване от меандров орнамент. Датировката, която дава Детев, е X – XI в. (Детев 1971, 40 – 41). Накитите от Чернозем са споменати и от П. Гатев, заедно с подобни такива от с. Ковачево, Пазарджишко (Гатев 1977, 33), като са обособени в групата на наушниците и датировката им е прецизирана на XI – XII в. Авторът прави уточнение, че най-често този тип украшения за глава се срещат в гробовете заедно със стъклени гривни (Гатев 1977, 33). Наушниците от с. Ковачево са детайлно разгледани като украса и размери при публикацията на некропола, като прави впечатление, че размерите са значително по-големи, а украсата е доста усложнена чрез допълнително инкрустиране на мъниста. Точно това са основанията, които позволяват на автора да постави датировка средата на XII в. за наушниците от Ковачевския некропол, като изрично посочва, че този тип обеци, срещащи се през XI в., са с по-малки размери (Гатев 1985, 139). Интересно е наблюдението в същата публикация, че масово по две обеци като гробен инвентар се срещат предимно при млади жени и момичета, докато при възрастните жени обеците/наушниците са само по една (Гатев 1985, 137). Подобни обеци от некропола при Туховище, но изработени от бронз, са описани в изложението на Галина Грозданова, където са поставени също в хронологическата рамка XI – XII в. (Грозданова 2011, 175).

В гроб № 19 от средновековния некропол на „Военен терен“ при дясната ръка на погребаната са намерени четири бронзови гривни (инв. № 3Сз 476, **Табло I. 2**). Приблизителният диаметър и на трите гривни е около 5,4 – 5,5 см. Едната от тях има кръгло сечение, с отворени краища, украсени с хоризонтални врязани линии. По цялата гривна е разположена украса от редуващи се пояси врязани хоризонтални и вертикални линии, между които са разположени полета с орнамент „птиче око“. Гривната е патинирана, като на места патината е придобила отчетлив син цвят. Гривната е представител на тип II.1 по Григоров, поставена в хронологическия ареал от X до XII в. (Григоров 2007, 68 – 69) и широко разпространена в българските земи. Втората гривна е изработена от бронзова пръчка с правоъгълно сечение с размери 0,4 х 0,2 см и отново е с отворени изтънени краища. Украсена е по цялата си видима повърхност с напречни врязани линии. Краищата вероятно са имали стилизирана украса, наподобяваща змийска глава. Гривната е доста изтрита, патинирана е. Подобна е и третата бронзова гривна. Тя има по-голям диаметър от останалите три – приблизително 6 см. Сечението ѝ е отново правоъгълно (0,6 х 0,2 см). Силно патинирана, като патината основно е в син цвят. Краищата ѝ са изтънени, отворени и ясно стилизирани като змийски глави. Гривната е украсена чрез врязани напречни линии, полета с набождания и орнамент „птиче око“. Тази гривна е тип II.4 по Григоров и се датира в нач. XI – XII в. (Григоров 2007, 68 – 69). Четвъртата гривна е изработена от бронзова правоъгълна пластина със сечение 0,6 х 0,2 см. Диаметърът на гривната е 5,5 см. Украсена е чрез набождания и геометричен орнамент от врязани линии. Тези гривни са широко разпространени в некрополите и обектите по територията на Южна България и застъпват античните традиции при представянето на украса „змийска глава“. Григоров обобщава тяхното разпространение като пример за устойчивост на производствената традиция, като свързва змията както с представата на балканското население за пазител на дома, така и с женското начало и плодородието. От друга страна змията се разглежда и като елемент, предпазващ от „зли“ сили (Григоров 2007, 70).

Освен металните накити на двете ръце на погребания индивид са поставени по три стъклени гривни. В инвентарната книга на отдел „Средновековна археология“ при Регионален исторически музей Стара Загора гривните са записани под номера 3Сз 473 и 3Сз 474. На лявата ръка са намерени три гривни от непрозрачно тъмносиньо стъкло (**Табло I. 3**). Накитите са запазени цели, изработени са от стъклена пръчка с кръгло сечение, вариращо от 0,7 до 0,9 см. И при трите гривни ясно личи мястото на свръзката. Липсва украса. Диаметърът на гривните е съответно 6,3 см; 6,7 см и 7,1 см. На дясната ръка също са поставени три гривни от стъкло. Две от гривните са отново от тъмносиньо непрозрачно стъкло и двете с диаметър 6,2 см. Нямат украса и мястото на свързването им в обръч е ясно различимо. Едната е счупена точно там. Третата гривна има плоско правоъгълно сечение и виолетов цвят, придобил при иеризацията червеникав оттенък. Диаметърът ѝ е 7 см, а ширината – 1,3 см. Гривната е изработена от прозрачно стъкло. Й. Чангова посочва наличие на виолетови гривни в средновековното селище при язовир Копринка (Чангова 1961, 186). Стъклените гривни имат дълъг хронологичен обхват – от кр. на X до XIV в. и имат широко разпространение в средновековните обекти. Подобни са гривните, намерени в некропола край с. Искрица, Гълъбовско (Шейлева 1995, 253). В некрополите при с. Искрица се срещат и бронзови гривни, които наподобяват тези от некропола при „Военен терен“ (Шейлева 1995, обр. 25). Друг обект, където се срещат както бронзови гривни от посочените видове, така и стъклени едноцветни гривни, е селището с некропол при Дядово, Новозагорско (Borisov 1996, 282 – 285). Единствен индикатор за потясна хронология би могло да бъде възприетото становище, че след XI – XII в. сините гривни се срещат доста по-рядко и вероятно тяхното използване е заменено от гривни с черен цвят.

Разглеждайки разположението на накитите в гробната яма, прави впечатление, че бронзовите гривни са разположени при дясната ръка, положение, което е констатирано и в некропола при с. Ковачево, Пазарджишко (Гатев 1985, 143). Разликата тук е, че стъклените гривни са разделени по равно и на двете ръце.

Богатият гробен инвентар на гроб № 19 от некропола на „Военен терен“ (гробът с наймного находки според инвентарната книга) показва, че вероятно се касае за погребение на млада жена. Това налага и допускането, че става въпрос за същото погребение, разположено в двукамерната гробница, описана от Д. Янков – предположение, което се изказва изключително предпазливо поради липса на полева документация на обекта. Накитите, разгледани в настоящото изложение, могат да се датират в рамките на XI – XII в., което съвпада с датировката на целия некропол (Янков, Буюклиев, Калчев 1990, 173; Янков 1994, 124).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Гатев 1977: П. Гатев. Накити от погребения XI – XII в. – Археология, 1977, 1, 30 – 46.

Гатев 1985: П. Гатев. Средновековно селище и некропол от XII в. край с. Ковачево, Пазарджишки окръг. – В: Разкопки и проучвания, XII. София, 1985.

Григоров 2007: В. Григоров. Метални накити от Средновековна България (VII – XI в.). София, 2007.

Грозданова 2011: Г. Грозданова. Населението на Южна България VI – IX в. (по археологически данни). Дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор“. София, 2011.

Детев 1971: П. Детев. Разкопки на могилния некропол при с. Чернозем. – В: Годишник на Народния археологически музей Пловдив, VII, 1971, 39 – 62.

Чангова 1961: Й. Чангова. За стъклените гривни в Средновековна България. – В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил. София, 1961, 179 – 188.

Шейлева 1995: Г. Шейлева. Разкопки на средновековно селище, крепост и некрополи край с. Искрица, Гълъбовско, през 1989 – 1994 г. (предварително съобщение). – В: Марица – Изток, том 3. Раднево, 1995, 243 – 287.

Янков, Буюклиев, Калчев 1990: Д. Янков, Х. Буюклиев, К. Калчев. Средновековен некропол на обект „Военен терен“ в Стара Загора. – В: Археологически открития и разкопки за 1989. Ловеч, 1990, 142 – 143.

Янков 1994: Д. Янков. Средновековни гробове от Стара Загора. – В: Историко – археологически изследвания в памет на проф. д-р Станчо Ваклинов. Велико Търново, 1994, 121 – 127.

Borisov 1989: B. Borisov. Djadovo. Medieval Settlement and Necropolis (11th – 12th Century). Tokyo, 1989.

ТЕКСТ КЪМ ИЛЮСТРАЦИИТЕ:

Табло I. 1. Сребърни обеци от гроб № 19.

Табло I. 2. Бронзови гривни от гроб № 19.

Табло I. 3. Стъклени гривни от гроб № 19 (при лявата ръка).

MEDIEVAL JEWELLERY FOUND IN GRAVE N 19 ON VOENEN TEREN SITE, STARA ZAGORA

Donka KOLEVA

(Summary)

In 1989, 21 graves of a Medieval necropolis were explored on Voenen Teren site (Military Terrain) in Stara Zagora. Grave 19 was the most richly furnished one containing a pair of silver earrings, four bronze and six glass bracelets. According to the publication of the necropolis, it contained the only two – chamber tomb from the Middle Ages revealed so far in Stara Zagora.

The author of the contribution here presented suggests that Grave N 19 is actually that same tomb. On the grounds of parallels, the jewels are dating from the late 10th to the 12th c. which coincides with the general date of the necropolis.

ТАБЛО I

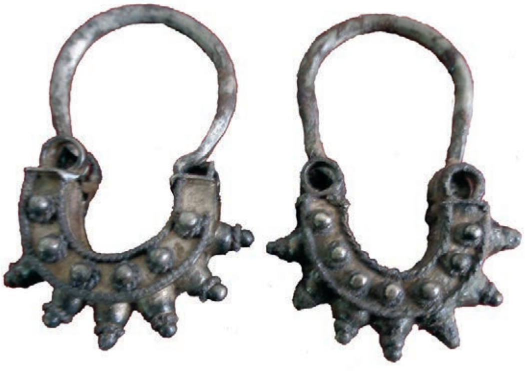

1

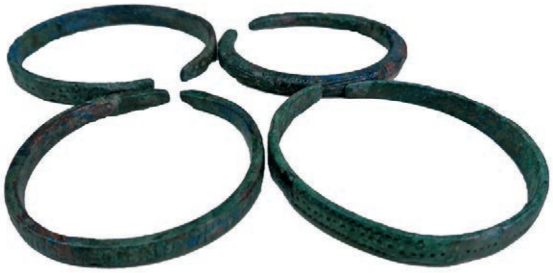

2

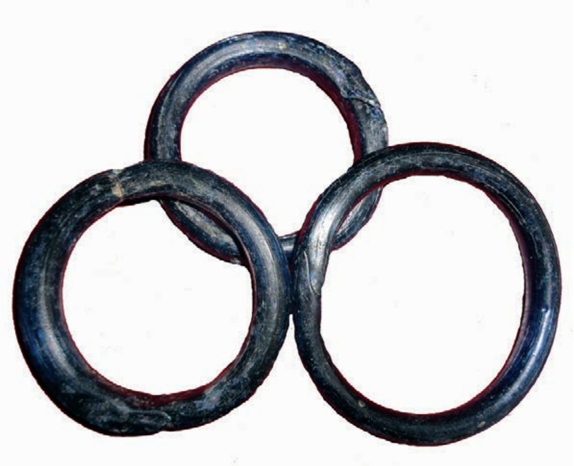

3

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА"

БЪЛГАРСКОТО МИНАЛО В СРЕДНОВЕКОВНИ АНГЛИЙСКИ СЪЧИНЕНИЯ, ОСОБЕНО ОТ ВРЕМЕТО НА ТОМАС БЕКЕТ (1118 – 1170)

Васил ГЮЗЕЛЕВ

Макар и твърде отдалечена от британските острови, средновековна България имала своето място не само в английската книжовност, но и в английската история в периода VII – XV в. Цялостният преглед на достигналата до нас информация показва, че сведенията в нея за българо-английските отношения се отнасят до три основни сфери: отбелязване на факти за българското минало в историко-летописни съчинения; описание на българските земи и тяхното население в географско-пътеписни творби; пряко английско присъствие в българската история. Макар на някои факти досега да е обръщано внимание (Petkov 1997, 95; Николов 2013, 74), цялостното разглеждане на българо-английската взаимност през Средновековието не е била обект на изследване.

1. Български личности и събития в английската историопис

В английската средновековна книжовност най-осезателно присъства българската история, представена с отбелязване на отделни събития, изтъкнати личности (предимно владетели) и някои характеристики. Тяхното вплитане в отделните съчинения в повечето случаи е епизодично и несвързано с предназначението на отделната творба. Обикновено сведенията са заимствани от други източници с чужд произход и твърде рядко имат оригинален характер.

Първото английско историческо съчинение, в което намират отражение събития от българското минало, принадлежи на най-известния с многостранното си творчество Беда Преподобни (678 – 735). В своето съчинение „За хронологията" (*De temporum ratione*), включено по-късно в неговата достигаща до 725 г. „Голяма хроника" (*Chronica maiora*), той е отбелязал две събития: 1) помощта, която през 705 г. българският хан Тервел (701 – 721) оказал на византийския император Юстиниан II (685 – 695; 705 – 711) за повторното му завръщане на престола; 2) участието на „българското племе" в отблъскването на арабската обсада на Цариград през 717 – 718 г. (ЛИБИ 1958, 403).

Доста по-късно Мариан Шотландеца (1028 – 1083) в своята „Хроника" (*Chronicon*) с погрешни датирания отбелязва помощта на хан Тервел и българското пратеничество от 825 г. до франкския император Людовик Благочестиви (814 – 840) в Акве (дн. Аахен във ФР Германия) (ЛИБИ 1960, 374).

Забележителен е интересът към българското минало на английските историци от втората половина на XII – първата половина на XIII в. Той в голяма степен се дължи на английското участие в първите три кръстоносни походи и на връзките на Англия с френския кралски двор. Именно поради този интерес центърът на тежестта на това проучване е насочен към английските историци от това време. Доста любопитен е фактът, че предизвикващите българския интерес съчинения са от времето на английския крал Хенрих II Плантагенет (1154

– 1189), забележително с важни процеси, явления и събития. Сред тях особено ярко се откроява продължилият близо 14 години (1156 – 1170) конфликт на краля с неговия канцлер – кентърбърийския архиепископ Томас Бекет (Davis 1967; Dugga 1956).

Едва ли може да има спор, че сред английските историци и хронисти от онова време най-значимо място заема архидяконът на лондонската църква „Сейнт Пол“ Радулф от Дицето (1120 – 1202), приближено и доверено лице на кралския двор. През 1166 г. в Илчестер той открито се противопоставил на сентенциите на Томас Бекет и застанал твърдо на страната на краля. Неговият първи исторически труд „Кратки хроники“ е голяма компилация от различни източници – своеобразен компендиум, в който са подредени в хронологически ред данни за личности и събития. Под годината 474 е записано: „Император Зенон направи краля на остготите Теодорих обикновен консул“. А малко по-надолу, под 479 г. се съдържа кратко упоменаване на прабългарите: „Кралят на лангобардите Агелмунд, бидейки на път, намерил наведнъж родени 7 деца, захвърлени в блато. След като хвърлил копието си, оня [Ламисион] здраво за него се хванал. И от него отгледан и отхранен, той станал толкова храбър, че го наследил в кралството и отмъстил за смъртта му на българите (*Bulgares*)“ (Radulfus de Diceto 1876a, 89). Тази кратка и малко неясна историко-летописна бележка е заимствана от „Хронография“ на Зигеберт (1032 – 1112) (ЛИБИ 1960, 41-42). Тя се отнася към царуването на византийския император Зенон (474 – 491). Лангобардският крал Агелмунд загинал в сражение с прабългарите в северозападните склонове на Карпатите. За него и за претърпяното поражение през 479 г. отмъстил наследникът му на престола Ламисион (Paulus Diaconus 1878, 54-56; Божилов, Гюзелев 2006, 61-62; Гюзелев 2006, 3-4).

Вторият по-голям и значим исторически труд на Радулф от Дицето е „Исторически образи“. Всъщност той представлява официалната, дворцова версия на историята на Англия през втората половина на XII в. Неговата последна част за 1183 – 1202 г. действително е най-стойностният извор за последните години от царуването на Хенрих II Плантагенет и последвалите след смъртта му събития. Основани на достоверни, често пъти документални източници, голяма част от сведенията в неговото съчинение заслужават пълно доверие. Заради английското участие във военните действия на сицилийския крал Вилхелм II Добрия (1166 – 1189) и норманите срещу Византия и прославилия се с порочността си неин василевс Андроник I Комнин (1183 – 1185) е отделено място на тези събития. Кралят успял да събере, привличайки наемници, голяма войска, наброяваща 85 хиляди пешаци и 30 хиляди конници, с намерението да покори „цяла България“ (*Bulgariam totam*), да обсади Цариград и преминавайки портите му да накаже най-големите Андроникови престъпления. Към тази армия била присъединена голяма флота от галери, благодарение на която били превзети Драч и Солун (Radulfus de Diceto 1876b, 37-38). Особено внимание заслужава разказаното от Радулф от Дицето за подготовката и провеждането на Третия кръстоносен поход (1189 – 1190), в който активно участие взела и английската корона. През септември 1188 г. френският крал Филип II Август (1180 – 1228) препратил на английския крал писмото на свои пратеници, които пребивавали в Цариград. Те, разкривайки положението на Византия, между другото известявали и следното за събитията в България: „Sciatis, quod Assen vir ille probissimus, in veste imperiali toxicatus est“ (Radulfus de Diceto 1876b, 57). Превеждането и тълкуването на това изречение от страна на големия руски византинист В. Г. Василевски (1838 – 1899) го водят до заключението, че „оня известният мъж Асен“ бил отровен с царска дреха, изпратена от цариградския двор (Василевский 1879, 195, бел. 1). В. Н. Златарски (1866 – 1935), коригирайки гледището на своя някогашен професор, смята, че известието на английския историк трябва да се разбира в буквален смисъл, защото през 1188 г., а и чак до убийството му през 1196 г., Асен е бил жив и здрав. Според него авторът на писмото е чул в Цариград пуснат от византийците слух-подигравка, че провъзгласяването и коронясването на Асен за цар означавали „отравянето му с царска одежда, която никак не му подобавала“. В крайна сметка той достига до заключението, че през 1188 г. Асен „вече бил цар“ (Златарски 1934, 481-482, бел. 2). Всъщност тълкуването на дискутирания израз би трябвало да бъде потърсено в друга посока. Употребеното в израза причастие toxicatus по всичко изглежда, че е погрешно разбиране и транскрибиране на латински на употребената от ромеите в Цариград дума δοξάτος (от гръцкия глагол δοξάζω), която означава „прославен“. В такъв случай вече цитираният по-горе латински израз трябва да бъде преведен така: „Узнайте, че преблагородният онзи мъж Асен е бил прославен с царска одежда“. Това означава, че един от основните въпроси около личността на Иван Асен I, по който и до днес липсва единомислие – годината, когато той е бил прогласен за български цар (Божилов 1985, 34), благодарение на английското известие от септември 1188 г. получава най-после сполучливо разрешение. Това е станало непосредствено след сключването на Ловешкия мирен договор (юни – юли) 1188 г. (Gjuzelev 1979, 79). Известието на английския историк Радулф от Дицето е по време не само най-близкият, но и най-достоверният източник, който съдържа документална основа – писмото на пратениците на френския крал в Цариград. То е повторено от друг негов съвременник – Бенедикт от Питърбъроу.

За самия Трети кръстоносен поход и за съдбата на неговия предводител германския император Фридрих I Барбароса (1152 – 1190) Радулф от Дицето известява на две места в „Исторически образи“ чрез употребата на името България. Първото е поставено под годината 1189: „Около тези дни, на празника на свети Георги, римският император Фридрих с намерението да посети светите места на Господнето страдание потеглил от Регенсбург [в Германия] на кръстоносен поход с намерение за преминаване през Унгария и България (*transitum per Hungariam et Bulgariam*), както бе решил“ (Radulfus de Diceto 1876b, 64). Непосредствено след това известява за смъртта на своя покровител и благодетел, крал Хенрих II Плантагенет, настъпила на 6 юли 1189 г. (Radulfus de Diceto 1876b, 64 – 65). Второто известие се отнася за 25 юли 1190 г.: „Римският император Фридрих, царувайки четиридесет години, на път за Йерусалим минал през България (*per Bulgariam*). И като тръгнал от Икония към Антиохия, след като цялата му войска благополучно преминала, самият той, падайки от своя кон, се удавил в някаква река, която се нарича Сафет, на 8-те августовски календи.“ (Radulfus de Diceto 1876b, 83-84). Като допълнение към това е известието за използването на „гръцкия огън“ (*Graecus ignis*) от арабите на султана на Египет и Сирия Саладин (1138 – 1193). Направените наблюдения върху двете исторически съчинения на Радулф от Дицето показват, че през втората половина на XII в. той е бил не само най-авторитетният, но и най-добре осведоменият английски историк, комуто не са убегнали от погледа и някои значими събития от историята на Балканите и България.

От другите историци и хронисти от времето на Хенрих II Плантагенет и Томас Бекет упоменаване заслужават няколко, чиито известия частично се вписват в българската история. В „Английска история“ (*Historia anglicana*) Уилям от Нюбърг, наричан още и Уилям Мали (1136 – 1198), известява за многобройна кръстоносна армия от французи, англичани, бургундци, провансалци и аквитанци, която през 1147 г. „преминала през Дунава и снабдена с достатъчно количество храни, преминала през тракийските области (*per Thracias*)“, за да достигне до Цариград. По-нататък в своето съчинение той отделя значително внимание и на кръстоносния поход на германския император Фридрих I Барбароса през 1189 – 1190 г. и на действията му на Балканите и в Мала Азия (ЛИБИ 1965, 292-294). Доста странно е, че нему е останало непознато името на България. Между английските съчинения, посветени на премеждията на английския крал Ричард Лъвското сърце през 1189 – 1199 г., с оглед на българското минало внимание заслужава „Пътепис на кръстоносците“ (*Itinerarium peregrinorum*) на Ричард от Лондон, съставен в началото на XIII в. В него са споменати „тесните проходи на България“ (*ulteriores Bulgarie fauces*), в които върху „Божия народ“ на кръстоносците налитали из засада внезапно хуни, българи (*Bulgares*) и печенеги. Същевременно по-нататък известява, че императорът [Фридрих I Барбароса], след като напуснал България, навлязъл в Македония (*egressus ille a Bulgaria in Macedoniam*). Под понятието „България“ той има предвид Нишката и Софийската области, а под „Македония“ – Северна Тракия с център Пловдив. Твърде интересни са и отрицателните характеристики, които е дал на ромеите, обвинявани от него в малодушие, хитрост, лъжливост, липса на каквато и да е войнственост и в често нарушаване на постигнатите споразумения (Das Itinerarium peregrinorum 1962, 291-293).

След сравнително дългото царуване на Хенрих II Плантагенет в Англия настъпило бурно време с вълнения сред аристокрацията и цялото общество, които довели до значителни промени във формата на управление. В техния ход крал Джон I Безземни (1199 – 1216) влязъл в историята с подписването през 1215 г. на известната *Magna charta*. Това време на учредяване на парламентарната форма на управление на Англия има двама историци, които обръщат внимание не само на собствената си история, но и се занимават с делата на европейския Югоизток – Роджер от Уендовер (+1236 г.) и Матей Парижки (1200 – 1259) (Schnitt 1974). Основното съчинение на първия от тях е „Историческа антология“ (*Flores historiarum*). То представлява подбор от сведения за английската и световната история, заимствани от хрониките и историите от XII в., допълнени със сведения за царуването на споменатия крал. В разказа си за Втория кръстоносен поход от 1147 г. той е използвал сведенията в споменатото съчинение на Уилям от Нюбърг, а пък за Третия кръстоносен поход от 1189 – 1190 г. тези на Радулф от Дицето. В известна степен може да се смята, че оригинален характер има кратката хронологическа бележка за богомилите и техните западни последователи, поставена под 1223 г.: „През тези дни албигойските еретици в пределите на българите (*in finibus Bulgarorum*), Хърватия и Далмация си поставили за антипапа Бартоломей“ (ЛИБИ 1981, 141-142). Това всъщност е бил дедецът (върховният предводител) на босненските богомили (патарени), който се ползвал с голям авторитет и през същата тази година избягал в Южна Франция (Mandić 1962, 50-55; Ангелов 1969, 466-467, бел. 12).

Особено внимание заслужава забележителната „Голяма хроника“ на Матей Парижки в седем тома. Нейният автор бил приближен на английския кралски двор. Неговите известия са източник за взаимоотношенията на Българското царство с Латинската цариградска империя и Никейската империя в периода 1204 – 1258 г., преговорите между Римската църква и намиращия се в Никея цариградски патриарх, нашествието в Европа на татарите през 1241 – 1242 г. и редица други важни събития през първата половина на XIII в. (Mathaeus Parisiensis 1876, 480-481, 486, 488, 639; 1977, 54-55, 75-76, 109, 112-119). Интересен е фактът, че Матей Парижки познава и цитира посланието на никейския патриарх Герман II (1222 – 1240) до кардиналите в Рим от 1234 г., чрез което регистрирал отказ за уния с католическата църква: „Много и големи народи са на наша страна, а и всички гърци са единодушни с нас напълно. На първо място в Изтока това са етиопците, след това сирийците, иверите [грузинците], също лазите, аланите, готите и хазарите, безчисленото множество на русите и многославното царство на българите (*regnum magnae gloriae Bulgarorum*)“ (Mathaeus Parisiensis 1876, 460; Acta Honorii III (1216 – 1227) et Gregorii IX (1227 – 1241), 251-252). Това от една страна показва, че в своето изложение Матей Парижки често се е спирал на предоставени или издирени от него документи, а от друга, че папството е осведомявало католическите кралски дворове за своите ходове и връзки.

В английски хроники, други исторически съчинения и извори от XIV в. са отбелязвани връзки с Византия и наличие на английски наемници в армията на империята (Bartusis 1992, 275). Между тях един е бил на служба в днешните български земи: рицарят Сабрахем Скроуп пребивавал в Несебър между 1367 и 1385 г. като наемник на местния византийски деспот Михаил Палеолог (Schreiner 2013, 82).

2. Английските географски представи за българските земи и за българите

Английските географски съчинения и пътеписи, в които се съдържат описания на земите, населявани от българите, и за тяхната етническа и езикова характеристика, не са твърде много, но в замяна на това са доста интересни и принадлежат на перото на изтъкнати исторически личности. Това в голяма степен ги прави любопитни и значими като източник на информация. Същевременно то е показател за голямата известност на България като географско и държавно-политическо понятие, а на българите като народ. Оскъдните представи през Ранното средновековие в значителна степен се обогатяват през XIII – XV в. благодарение на описанията на странстващите из Източна Европа францисканси монаси.

Началото се поставя от известния със значимото си книжовно творчество англо-саксонски крал Алфред Велики (871 – 901). Той допълва извършения от него превод на Павел Орозий (V в.) с редица сведения за политическите и етническите промени на европейския континент. В тази връзка при своята актуализация той на три места споменава за българите и населяваната от тях територия: 1. „На изток от областта Каринтия, от другата страна на пустата [Панонската равнина] е Българската земя (*Pulgara land*)"; 2. „На север от Далмация са българите (*Pulgare*), илирите и Истрия"; 3. Той смята, че имерите, населявали през Античността Тесалия, чийто главен град бил Лариса, по негово време са наречени българи (*Pulgare*) (Гюзелев 2012, 98-100; Gjuzelev 1973, 91; Данчев 1979, 31).

В твърде интересното си съчинение „Императорски развлечения" (*Otia imperialia*), предназначено за германския император Ото IV (1198 – 1218), английският монах Гервазий Тилбургски (1140 – 1220) дава кратко описание на земите в Европа, разположени край Дунава и Понтийско [Черно] море. Той смята, че от Дунавските устия до Цариград има 24 дни път. Разположената на юг земя той определя като „пустата на България, която е земя на Влаха" (*desertum Bulgarie quod est terra Blacti*). Като главни селища и градове в нея споменава *Ravana* [Равен], *Nisa* [Ниш], *Stralis* [Средец, дн. София], който определя като „столицата на Романия", имайки предвид балканските владения на Византия, и *Philippopolis* [Пловдив]. След него идват *Adrianopolis* [Одрин] и найнакрая *Constantinopolis* [Цариград] (Гюзелев 2012, 224-226). Всъщност Гервазий Тилбургски е посочил ведно с Браничево (*Brandiz*) основните селища по военния път (*Via militaris*) от Белград до Цариград[1].

Францисканският монах-енциклопедист Бартоломей Английски (+ 1250 г.) е съставил през 1235 г. забележителен със съдържанието си трактат – „За свойствата на нещата" (*De proprietatibus rerum*). В неговата XV книга в азбучен порядък е направил кратко географско описание на континентите и на областите в Европа. За Балканите е използвал предимно античните областни наименования (Македония, Мизия, Тракия и др.). България при него не е отбелязана като самостоятелно географско понятие, а изглежда се подразбира като част от новото, въведено от него понятие *Slavia* (Славяния), която била част от Мизия и включвала много други области (Гюзелев 2012, 238-240).

Между 1255 – 1261 г. неизвестен по име монах от ирландски произход съставя „Описание на земите". Според него България (*Bulgaria*) била разположена на север от Гърция, т.е. Византия, и била съседна на Расция [Сърбия]. И в тази връзка заключава: „Тези две страни, именно Сервия и България (*Servia et Bulgaria*) са съседни с Унгарското кралство" (Гюзелев 2012, 258-261).

Особен интерес предизвикват наблюденията на гениалния английски монах Роджер Бейкън (1220 – 1292), който още през XIII в. с голямо прозрение в бъдните векове успя да предвиди изобретяването на парахода, автомобила, самолета, крана и подводницата с пророческите думи: „Може за корабоплаване да се създадат машини без гребла, така че най-големите кораби в реките и моретата да се управляват от един човек... Също, може да се направят коли, които без впрегнати животни да се движат с невероятна бързина... Също така може да се конструират летящи машини, така че един човек, седнал в средата на машината, да управлява мотор, задвижващ изкуствени криле... Също – да се направи малка машина, която да качва и да сваля големи тежести... Могат да се измайсторят машини, с които да се навлиза дълбоко в морето и под водата" (White 1962, 134).

В завършения през 1272 г. „Голям труд" (*Opus Majus*) Роджер Бейкън е направил географски обзор на света, в който отделя значително внимание на България и българите. Неговата информация за тях има уникален характер в английската средновековна книжнина, макар в известна степен да е заимствана от други източници и да не е плод на самостоятелни наблюдения и познания. Той ясно и категорично е установил в негово време наличието на две Българии – Волжка и Дунавска и пише за тях следното: „Голяма България (*Maior Bulgaria*), откъдето произхождат българите, обитаващи между Константинопол, Унгария и Склавония. А пък в Европа е разположена Малка България (*Minor Bulgaria*) и в нея говорят езика на онези българи, които са в Голяма България, която е в Азия. И тези българи от Голяма България са най-злите сарацини [мохамедани]“. Оттук извирала Етилия – река Волга. Същевременно той назовава Влахия на север от Дунава „земя на Асен“ (*terra Assani*), т.е. територия, която е била включена в пределите на Българското царство на Асеневци. Като употребява за области на юг от Дунава античните географски наименования Тракия и Мизия, той пояснява: „Но сега в тези земи са Влахия и Малка България (*Balchia et Minor Bulgaria*)... До тези земи на запад съседна на Македония, Солун и България е Славония [Сърбия]“. Той не се задоволява с дадената от него географска информация, но и се чувства задължен да я допълни с изясняване на положението на Източна Европа по негово време. Той отбелязва, че не само Полша и цяла Русия, но и територията до Дунава и на юг от него, „а именно България и Влахия“ са данници на татарската „Златна орда“, „тъй че тяхната [татарската] власт се простира до самата Константинополска земя [Византия]“ (Гюзелев 2012, 252-253; Гюзелев 2013а, 65). Почти цялата си информация за двете Българии Роджер Бейкън е заимствал от предназначения за френския крал „Пътепис за източните страни“ (1258 – 1255) на францисканския монах Гийом дьо Рубрук (Гюзелев 2012, 248-250). Към неговото гледище е добавил от себе си изразеното самостоятелно гледище, че езикът на българите от Дунавска България бил един и същ с този на българите от Волжка България, което по същество е погрешно и не отговаря на действителното положение.

---

[1] За този важен път виж напоследък Popović 2006 и моята рецензия върху нея в Byzantinische Zeitschrift, B. 102, H. 2 (2009), 809 – 811, където са посочени най-значимите изследвания, между които са тези на Jireček 1877 и Мутафчиев 1937.

Не само в английската, но и в европейската средновековна пътеписна книжнина пътеписът на рицаря Джон Мандевил от Олбъни за 1322 – 1357 г. под заглавие „Книга за чудесата на света“ (*Le livre des merveilles du monde*) заема особено място. Неговата оригинална версия първоначално е била съставена на френски език, а след това (в края на XIV – началото на XV в.) този пътепис е бил преведен на 10 други езика (английски, испански, италиански, латински, немски и др.). Запазените от него различни преписи са стотици и са били твърде широко разпространени в различни европейски страни. Един от ревностните читатели на тази твърде странна книга е бил генуезецът Христофор Колумб (1451 – 1506). Макар че някои сериозни изследвачи смятат, че съставителят на пътеписа е „майстор на лъжата“, неговото описание на българските земи и Балканите напълно заслужава внимание, заради съдържащата се информация. Наименованията на българските и балканските градове в различните версии и преписи на този пътепис са силно деформирани. Това ясно личи и от две широко разпространени версии – английската от края на XIV в. и немската от 1393 г. Сравняването между тях показва сходствата и някои различия. В първата от тях е записано: „И кралят на Унгария е велик и могъщ господар. Защото той владее кралство Унгария, Славония, голяма част от Комания и от България, която хората наричат земя на бугрите, и голяма част от държавата Расия [Сърбия]... И хората вървят през земята на този господар... А след това хората отиват в Белгравия [Белград] и влизат в земята на бугрите; тук прекосяват каменния мост на река Морок [Морава]. И преминават през земята на пинкенмарц [печенегите] и отиват в Гърция в града Ни [Ниш] и до града Финенап [Филипопол – Пловдив] и след това до града Дадренобл [Адрианопол – Одрин], и след това до Константинопол, който бил наричан Безанзон [Византион]. И тук обикновено живее императорът на Гърция“ (Николов 2013, 77). Промените, макар и незначителни, личат в немската версия: „Най-напред, който има намерение да пътува за Божи гроб от Англия, Нюрнберг или Нидерландия, той може да пътува през Германия и Унгария, а също така и през Турция, където много могъщ е кралят на Унгария. И може също така да пътува през България и Рашкото кралство [Сърбия], която е съседна на Прусия... Може също така да мине през Турция и през един град, който се нарича Булгерс [Белград]. И там има хубав каменен мост, който минава над реката, наречена Маро [Морава]. Оттам се пътува към един град, който се нарича Пинферас и се достига до един град на име Старнен [Средец – София] и после до друг град, който се нарича Амфенапе [Филипопол – Пловдив]. И после се достига Константинопол. Преди много време градът се наричаше Византион. И там, прочее, живее императорът на Гърция“ (Гюзелев 2012, 392-393). Твърде неясните представи за България и Балканите навеждат на мисълта, че рицарят Джон Мандевил едва ли ги е пребродил, а съчинителят на неговите пътешествия е ползвал някакви източници от итинерара на Третия кръстоносен поход, добре познат в Англия.

3. Англичаните в българските земи според писмени свидетелства

Разкриването на реалните и преки взаимодействия на англичаните с българите през Средновековието в границите на Балканския полуостров и установяването на английските заселвания тук – частични или масови, е доста трудна задача. Ала английското присъствие в българските земи едва ли трябва да се схваща като някаква изненада, особено когато се имат предвид активните контакти на Византийската империя с Английското кралство и жители на Британските острови, наличието на тамошни наемници в армията и гвардията на византийските василевси (Vasiliev 1929-1930, 234; Laurent 1963, 93).

На първо място несъмнено и засвидетелствано в изворите е участието на английски рицари и обикновени поклонници на Светата земя в първите три кръстоносни походи, които обикновено са минавали по *Via militaris* (Белград – Ниш – Сердика – Филипопол – Адрианопол – Константинопол) или по *Via Egnatia* (Драч – Солун – Константинопол) и по други пътища на Балканите. Това ги е поставяло в пряк и непосредствен досег със селищата и населението на българските земи. Известията за отношението към местните жители и обратно, както това добре личи от различни истории и хроники, не винаги са били добри и дружелюбни. Особено това се вижда по време на Първия кръстоносен поход (1096 – 1097), когато стълкновенията между недобре организираните кръстоносци с българското население били често срещано явление (Гагова 2004, 9). Въоръжените поклонници на Божи гроб посягали върху живота и имота на българите, разорявали техни селища, опожарявали църкви, воденици, разграбвали имущества. Вероятно и английските участници в тези походи не са били чужди на извършваните безчинства. Малко внимание се обръща на свидетелството на един францискански монах от английски произход от 1463 г., което се отнася до Първия кръстоносен поход. Според него „обладаните от духа на вярата кръстоносци“ при преминаването си през Балканите „погубили с меч около десет хиляди от българското племе“ (*decem circiter milia ab gente Bulgarorum gladio perempti sint*), но самата кръстоносна армия като преодоляла българското племе, намаляла в числеността си (*sed transmissa Bulgarorum gente exercitus copia deducunt*) (Kohler 1911, 54).

Английското присъствие във византийската столица през 1096 г. е засвидетелствано в „Йерусалимска история – делата на френските кръстоносци през 1095 – 1127“ на Фуше от Шартр: „В него [Цариград] идват люде от различни народи – гърци, българи (*Bulgari*), алани, кумани, печенеги, италийци, венецианци, романи, даки, англичани (*Angli*), малфатийци, турци и много други племена като юдеи, а също и прозелити, критяни и араби“ (Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana (1095 – 1127), 1913, 175-176). Той също се удивлява на езиците, говорени от участниците в кръстоносния поход, които били: „французи, фландрийци, фризи, гали, алоброги, лотарингци, алемани, баварци, нормани, англичани и шотландци (*Angli, Scoti*), аквитанци, италийци, даки, апулийци, иберийци, бретонци, гърци и арменци“ (Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana (1095 – 1127), 1913, 202-203). В първия от двата случая очевидно се касае за англичаните като обитатели на византийската столица, а във втория – като участници в споменатия кръстоносен поход. Тогавашното английско присъствие в редовете на византийската армия е засвидетелствано и в редица други исторически извори – гръцки и западни (латински).

Голямото английско участие в Третия кръстоносен поход (1189 – 1190) начело със самия тогавашен крал Ричард Лъвското сърце оставило значителни следи в историческата памет. То е отбелязано в редица исторически съчинения и хроники, както това добре личи от вече направеното по-горе изложение. В многобройните стълкновения, които кръстоносците са имали, вероятно някои от тях са оставили костите си на българска земя. От времето именно на този поход в английската книжнина са се появили наименованията на български градове и селища, реки, проходи. Английските рицари, поклонници и хронисти на похода, частично опознавали населението, поселенията и природата на българската земя. Навлизането им в нея вървяло и по други, различни от традиционно извървяваните от тях пътища. Средновековните ръкописи са оставили важни свидетелства за едно масово английско заселване в българските земи през втората половина на XI в. – факт, на който за пръв път обръща внимание големият руски византинист А. Василиев (Vasiliev 1937, 68).

Според един анонимен разказ, запазен в два преписа от XIII в., велможите от Източна Англия, които отказали да се подчинят на първия нормански крал на страната Вилхелм I Завоевател (1066 – 1087), били принудени да емигрират заедно с подвластните си. Качени на 235 кораба, те първо се отправили към Сардиния, а след това през 1075 г. към Византия. Тук те оказали помощ на император Алексий I Комнин (1081 – 1118) при отблъскването на печенежката обсада на Цариград. Една част от тях (те наброявали 4350 души) останала във византийската столица и била зачислена в редовете на императорската охрана. Останалата част отново се качила на корабите и през Черно море се отправила към областта Дамапиам (*ad mare majus venientes, ad Damapiam tendunt*), която била необитаема. „Те премахнали старото име на тази земя и я нарекли Англия за спомен на земята, от която водели потеклото си. Но те и градовете нарекли с имена на градове от Англия. А тази земя е много богата с пасбища, там има здравословни извори, реки с риба, хубави ливади, плодородни ниви, приятни на вкус плодове. Тази Нова Англия отстои от престолния град на шест дни път плаване с кораб на север, в началото на Скитската област (*Distat vero hec Nova Anglia ab urbe regia bis tridua navigatione versus septentrionem, in initio Scitice regionis*)“ (Гюзелев 2012, 148).

Въпросът за заселената от англичаните област е създал затруднения на изследвачите. Първоиздателката на този любопитен разказ К. Н. Сигар предпазливо изразява предположението, че тази Нова Англия се е намирала в Дунавските устия и съседните им земи, вероятно в Добруджа. Според нея „наименованието *Damapia* би могло да е сбъркано с *Domatia*“, което представлявало преиначаване на *τὰ Στόματα* – гръцкото наименование на Дунавските устия (Ciggaar 1974, 335; Димов 2012, 16). В. Тъпкова-Заимова значително по-уверено смята, че англичаните са се заселили в Северна Добруджа, в земята на юг от Сулинския ръкав на Дунавската делта, по-точно в областта Дунавец, разположена край езерото Разелм (Тъпкова-Заимова 1976, 132-133). По всяка вероятност византийският император е дал областта за поселване на англичаните в Добруджа, за да бъдат погранично население, което да пази империята от нашествия на североизточните ѝ съседи (печенеги, узи, руси и други).

По-нататък разказът за англичаните, поселили се в някогашните български земи, преплита в себе си фактическата история с легенда. Англичаните отказали да бъдат данъкоплатци на императора, отдали се на пиратства, отказали да се повинуват на цариградския патриарх и поискали да имат епископ, подчинен на римския папа. За да уредят отношенията си с византийския император, те изпратили в столицата „някой си Хардигт“, за когото се носела мълва, че е най-силен сред всички англичани. Тук той успял да се пребори с противопоставен му лъв, надвил и двама гърци, които били „най-силните пехотинци“. Възхитен от качествата му, императорът го поставил за началник на дворцовата стража, а след това му поверил и командването на византийската флота (Гюзелев 2012, 149).

Не само през XI – XII в., но и за по-късно време има интересни свидетелства за английска съпричастност в българската история. Те в пълна степен отразяват реални исторически факти, които в никакъв случай не могат да бъдат подложени на съмнение. Сред тях се откроява участието на отряд от англичани, взел активно участие при похода на граф Амедей VI Савойски през 1366 – 1367 г. срещу Българското черноморие, действал при превземането на Ахтопол, Созопол, Скафида, Анхиало (Поморие) и Несебър, а също така и при неуспешната обсада на Варненската крепост (Setton 1976, 285-309). Заедно с останалата част на Амедеевата армия този отряд е пребивавал в българските земи цели седем месеца (от началото на октомври 1366 до началото на май 1367 г.), участвал в битки, избивал български воини, унищожавал и ограбвал мирно население, отнесъл от българските селища богата плячка и доста пари.

Сметководната книга на Антонио Барбери, ковчежник на „Зеления граф“ (така бил известен Амедей VI Савойски заради носените от него зелена пелерина и горни дрехи), разкрива любопитни подробности за английския отряд. Негов предводител бил капеланът Уилям, който бил тясно свързан и зависим пряко от бургундския херцог Гийом дьо Грансон – един от най-приближените на Савойския граф, а също така и с Ордена на огърлието (*Ordo Collaris*). Самият английски отряд наброявал над петдесет души рицари и обикновени воини. Той потеглил с армията и флотилията на Графа от Венеция на 19 юни 1366 г. В началото на октомври Амедеевата армия била в Цариград и се подготвяла за войната срещу Българското царство (Setton 1976, 297). В тази връзка в споменатата вече сметководна книга е записано, че по нареждане на Графа и чрез известие на Гийом дьо Грансон на 3 октомври 1366 г. били дадени 70 флорина и четвърт от един флорин на англичанина Уилям – „предводител на петдесет английски стрелци“ и на писаря Джовани, отговарящ за сто щурмоваци. Тези пари били „за заплатите на споменатите стрелци и щурмоваци за осем дни“. Тези воини щели да пътуват в галерата на Графа (Гюзелев, 2013б, 111). Този факт е твърде показателен и сочи значимостта на английския отряд за предстоящата война. В хода на водените военни действия при превземането на споменатите български черноморски градове английският отряд значително оредял. Това личи от посочената му численост при плащането, извършено на 26 февруари 1367 г.: „Брои се там [в Несебър] в казания ден по нареждане на Господаря [Графа] на англичанина господин Уилям, капелана, 16 златни перпери несебърско тегло, които Господарят даде от себе си за негова издръжка и за тридесет и двамата негови английски сподвижници, понеже не били зачислени на издръжка от около осем дни и били само на хляб и вино“ (Гюзелев, 2013б, 139, № 440). Преди придвижването на Амедеевата армия и на английския отряд от Несебър за Созопол била дадена голяма сума за изплащане на неуказани вещи, залози и задължения: „Брои се в Несебър на деня 15 март [1367 г.] по нареждане на Господаря на господин Гийом дьо Грансон на ръка на неговия капелан Уилям, които Господарят даде за изплащане на някои негови заложени вещи, които той бе заложил в Несебър – 445 флорина с добро тегло“ (Гюзелев, 2013б, 139-140, № 442). Няколко дни по-късно, на 19 март 1337 г. били изплатени „на господин англичанина Уилям, капелана 3 флорина с добро тегло“ за някакво количество юзди за конете, с които неговият отряд трябвало да препусне до крепостта Аквила (Айтос) във връзка с освобождаването от български плен на вицекомита на Милано Антонио Висконти (Гюзелев, 2013б, 140, № 444). На 27 април 1367 г., но вече в Цариград, ковчежникът Антонио Барбери изплатил двадесет златни перпери с тегло на Пера „на някои бедни англичани, които служеха на Господаря в Несебър“. Тези пари им били дадени не като заплата, а като господарска милостиня (Гюзелев, 2013б, 142, № 466). Дали тези „бедни англичани“ са били част от отряда на „английските стрелци“ или от прислугата на Графа е доста трудно да се определи. Очевидно е това, че и те са участвали в похода срещу България. На 2 май 1367 г. на византийския благородник Константин Дисипат от Созопол била изплатена голямата сума от 425 златни перпери по теглото на Пера за превозването с някакво негово лигно (вид кораб) на 84 души – „както тевтонци, така и англичани от Созопол до Цариград“ (Гюзелев, 2013б, 142, № 490).

Английското участие в похода на граф Амедей VI Савойски срещу България е оставило и някои други следи. Според един английски исторически извор, който се отнася към 1385 г., някакъв представител на благородническия род Скроуп (*Scroupe*) взел участие в сражения „в Прусия, Унгария, Цариград, пролива Св. Георги (Дарданелите) и в Несебър“. В този град имало църква, в която бил погребан един от този род и върху него бил издълбан гербът на Скроупови: върху небесносин фон има златиста линия като лента и върху нея – три жълти платна. Изразеното предположение, че той е бил погребан в несебърската църква „Св. Йоан Алитургетос [Неосветени]“ изглежда правдоподобно (Schreiner 2013, 84, 96). Наскоро в английския дистрикт Нюарк и Шерууд в областта Нотингамшир при разкопки била открита българска сребърна монета (грош) с изображение на обратната страна на цар Иван Александър (1331 – 1371) и на неговия първороден син Михаил Асен (1324 – 1356) (**Табло I. 1**)[2]. По всяка вероятност това е един от многото български сребърни грошове, които често фигурират като платежно средство в Сметководната книга на Антонио Барбери (Гюзелев 2013б 127-131, 135-139, 153-159). Намереният грош вероятно е бил отнесен в родината му от един от „английските стрелци“, участници в Амедеевия поход. Но тъй като се отнася до подвижен артефакт, то биха могли да бъдат изразени и други предположения. Това обаче изглежда логично и свързано с историческо събитие.

---

[2] https://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/465323.

Англичани (благородници и рицари) взели участие в кръстоносния поход на германския император и унгарски крал Сигизмунд I Люксембургски (1378 – 1437) през 1396 г. и се сражавали срещу турците в битката край Никопол, завършила с поражението на християнската армия (Setton 1976, 341-369; Гагова 2004, 218, 244). В поемата на австрийския поет и участник в битката Петер от Рец „Битката край Шилдарн (Никопол)“ това участие е категорично засвидетелствано:

> „Имаше мнозина, които носеха злато,
> за да ги разпознае Господ по-добре!
> Искам да спомена този от Бургундия,
> конестабъл на войската –
> господин графа Филип от Бар,
> и благородника от Куси,
> който яздеше също с господарите.
> Те живееха също с богата свита:
> един граф, който се казваше Дримал,
> благородник под слънцето,
> онзи от Меран, който обичаше удоволствията –
> кой убит, кой от рибите изяден (в Дунава),
> немците и англичаните (*die Englischen*),
> Стюард и онзи от Томесбург (*der Stywar und der Tomesburg*)
> и графът на Нюрнберг,
> и благородният граф на Цили.“ (Гюзелев 2000, 2009, 2015).

Цялостното разглеждане на българското присъствие в английската средновековна историческа и географско-пътеписна книжнина от VIII – XV в. и на английското участие в епизоди и събития, свързани с българското минало през XI – XIV в., показва част от българо-английските връзки и взаимоотношения през вековете, в отдалечено за нас време. Настоящата работа поставя основите на едно бъдещо, значително по-обогатено изследване. Неговото написване е дълг на младата генерация български и английски медиевисти.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Ангелов 1969: Д. Ангелов. Богомилството в България. София, 1969.

Божилов 1985: И. Божилов. Фамилията на Асеневци (1186 – 1460). Генеалогия и просопография. София, 1985.

Божилов, Гюзелев 2006: И. Божилов, В. Гюзелев. История на средновековна България VII – XIX век. София, 2006.

Василевский 1879: В. Г. Василевский. Критическія и библіографическія замѣтки. Образованіе втораго Болгарскаго царство. Θеодора Успенскаго. (рецензия на монографията на Ф. И. Успенский). – Журнал Министерства народнаго просвещения, ч. CCIV, отдел. 2, 1879. Одесса, 1879, 144 – 217.

Гагова 2004: К. Гагова. Кръстоносните походи и средновековна България. София, 2004.

Гюзелев 2006: В. Гюзелев. Неизвестен средновековен мит за съседството и връзките на българите с амазонките. – История, 2006, 6, 3 – 6.

Гюзелев 2012: В. Гюзелев. България е огромна област и многоброен народ – земя на блажени. Средновековни географски съчинения за българските земи и българите през IV – XIV в. София, 2012.

Гюзелев 2013а: В. Гюзелев. България и българите в *Opus Majus* на Роджер Бейкън (1220 – 1292). – В: Българско средновековие: общество, власт, история. Сборник в чест на проф. д-р Миляна Каймакамова. София, 2013, 65 – 73.

Гюзелев 2013б: В. Гюзелев. Сметководната делова писменост от българското и европейското Средновековие. Увод, изследване, подбор и коментар В. Гюзелев. Пловдив, 2013.

Гюзелев 2000, 2009, 2015: В. Гюзелев. Извори за средновековната история на България (VII – XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви, т. II. Италиански, латински и немски извори. София 2000, 2009, 2015.

Данчев 1978: А. Данчев. Българите в географската представа на крал Алфред Велики. – Известия на Българското историческо дружество, XXXI, 1978, 31 – 37.

Димов 2012: Г. Димов. Познатите и непознатите граници на „Нова Англия“ през Средните векове. – Анамнеза, 2012, 3 – 4, 16 – 63.

Златарски 1934: В. Златарски. История на българската държава през средните векове, II. България под византийско владичество (1018 – 1187). София, 1934.

ЛИБИ 1958: Латински извори за българската история, I. София, 1958.

ЛИБИ 1965: Латински извори за българската история, III. София, 1965.

ЛИБИ 1981: Латински извори за българската история, IV. София, 1981.

Мутафчиев 1937: П. Мутафчиев. Старият друм през „Траянови врата". – Списание на Българската академия на науките, 55, 1937, 19 – 148.

Николов 2013: А. Николов. *Via militaris* в някои версии на Книга за чудесата на света на Джон Мандевил. – В: Българско средновековие: общество, власт, история. Сборник в чест на проф. д-р Миляна Каймакамова. София, 2013, 74 – 81.

Тъпкова-Заимова 1976: В. Тъпкова-Заимова. Долни Дунав – гранична зона на византийския Запад. Към историята на северните и североизточните български земи, края на X – XII век. София, 1976.

Acta Honorii III et Gregorii IX 1950: Acta Honorii III (1216 – 1227) et Gregorii IX (1227 – 1241). Romae, 1950.

Bartusis 1992: M. Bartusis. The Late Byzantine Army. Arms and Society (1204 – 1453). Philadelphia, 1992.

Benedict of Peterborough 1867: Gesta Regis Henrici Secundi Benedicti Abbatis. The Chronicle of the Reigns of Henry II and Richard I (1169 – 1192), known under the name of Benedict of Peterborough, ed. W. Stubbs, vol. II. London 1867.

Ciggaar 1974: K. N. Ciggar. L'émigration anglaise à Byzance après 1066. – Revue des études byzantines, XXXII, 1974, 301-342.

Das Itinerarium peregrinorum 1962: Das Itinerarium peregrinorum. Eine zeitgenössische Chronik zum dritten Kreuzzug, hrsg. und kritisch untersuch von H.E. Meyer. Stuttgart, 1962.

Davis 1967: H. A. Davis. Henry II Plantagenet. London, 1967.

Dugga 1956: A. Dugga. Thomas Becket. London, 1956.

Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana 1913: Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana (1095 – 1127). Heidelberg, 1913.

Gjuzelev 1973: V. Gjuzelev. Bulgarien und die Balkanhalbinsel in den geographischen Vorstellungen der ängel-sächsischen Königs Alfred der Grosse (871 – 901). – Byzantinobulgarica, IV, 1973, 91 – 104.

Gjuzelev 1979: V. Gjuzelev. Neue Untersuchung über den Aufstand der Aseniden Phaedon Malingoudis. – Palaeobulgarica, 1979, 4, 76 – 80.

Jireček 1877: C. Jireček. Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe. Ein historisch-geographishe Studie. Prag, 1877.

Kohler 1911: Ch. Kohler. Description de la Terre Sainte par un franciscain anonyme, 1463. – Revue de l'Orient latin, XII, 1911, 1 – 67.

Laurent 1963: V. Laurent. Byzance et l'Angleterre au lendemaine de la conquête normande. – Numismatic Circular, 70, 1963, 93 – 96.

Mandić 1962: O. D. Mandić. Bogomilska crkva bosanskih krstjana. Chicago, 1962.

Mathaeus Parisiensis 1876: Mathaeus Parisiensis monachus sancti Albani Chronica maiora, ed. H. R. Luard, III. London, 1876; London, 1977. In: Rerum Britannicarum medii aevi scriptores, vol. LVII.

Paulus Diaconus 1878: Paulus Diaconus Historia Langobardorum. – In: Monumenta Germaniae historica, Scriptores rerum langobardicarum et italicarum saec. VI – IX. Hannoverae, 1878, 54 – 56.

Petkov 1997: K. Petkov. England and the Balkan Slavs 1354 – 1583: An Outline of a Late-Medieval and Renaissance Image. – The Slavonic and East European Review, 75/1 1997, 86 – 117.

Popović 2006: M. Popović. Von Budapest nach Istanbul. Die Via Traciana im Spiegel der Reiseliteratur des 14. bis 16. Jahrhunderts. Leipzig, 2006.

Radulfus de Diceto decanus Londinensis 1876a: Radulfus de Diceto decanus Londinensis. Opera historica, I. Abbreviationes chronicorum, ed. W. Stubbs. – In: Rerum Britannicarum medii aevi – scriptores, vol. LXVIII, 1. London, 1876.

Radulfus de Diceto decanus Londinensis 1876b: Radulfus de Diceto decanus Londinensis. Opera historica, II. Ymagines historiarum, ed. W. Stubbs. – In: Rerum Britannicarum medii aevi – scriptores, vol. LXVIII, London, 1876.

Schnitt 1974: E. Schnitt. England in einer wandelden Welt (1189 – 1259). Studien zu Roger Wendover und Matthäus Parisiensis. Berlin, 1974.

Schreiner 2013: P. Schreiner. Engländer im spätmittelalterlichen Bulgarien. – In: Българско средновековие: общество, власт, история. Сборник в чест на проф. д-р Миляна Каймакамова. София, 2013, 82 – 86.

Setton 1976: K. M. Setton. The Papacy and the Levant (1204 – 1571), vol. I. The Thirteenth and Fourteenth Centuries. Philadelphia, 1976.

Vasiliev 1929-1939: A. A. Vasiliev. Manuel I Comnenus et Henry Plantagenet. – Byzantinische Zeitschrift, XXIX, 1929 – 1930, 233 – 244.

Vasiliev 1937: A. A. Vasiliev. The Opening Stages of the Anglo-Saxon Immigration to Byzantium in the Eleventh Century. – Seminarium Kondacovianum, IX, 1937.

White 1962: L. White. Medieval Technology and Social Change. Oxford, 1962.

https://finds.org.uk/database/artefacts/record/id/465323

THE BULGARIAN PAST IN MEDIEVAL ENGLISH WRITINGS, ESPECIALLY FROM THE TIME OF THOMAS BECKET (1118-1170)

Vasil GYUZELEV

(Summary)

The work considers the Bulgarian – English relationship during the Middle Ages (7th – 15th c.) in three sections: 1. References to events and personalities from Bulgarian history in English writings (histories, chronicles, etc.); 2. The English geographic view of the Bulgarian lands and their population; 3. The English presence in Bulgaria, the participation of English in events from its history. In this connection information has been analyzed presented in works of famous English personalities as Beda Venerabilis (673-735), Alfred the Great (871-907), Richard of London (13th c.), Mathaeus Parisiensis (1200-1259), Roger Bacon (1220-1292), John Mandeville (14th c.), etc.

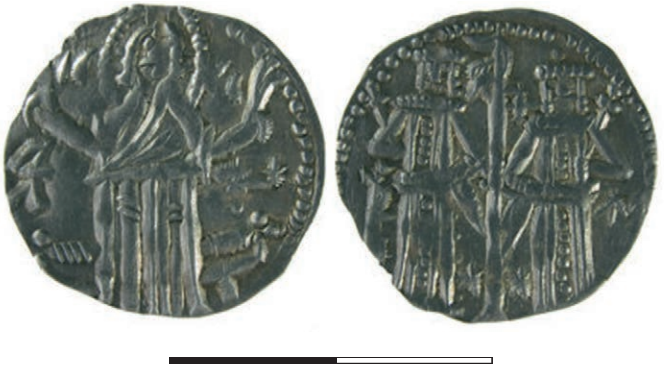

Снимка на сребърния грош на цар Иван Александър (1331-1371) и сина му Михаил Асен, намерен 2011 г. в Англия.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ, 2020
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, 2020

СБОРНИК „В ПАМЕТ НА ПРОФ. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА”

ЕДНА НЕПОЗНАТА СЕРИЯ КАПАЧЕТА ЗА ТЕРИАК НА АПТЕКАТА „ПРИ ЗЛАТНАТА ГЛАВА“ ВЪВ ВЕНЕЦИЯ

Илиян ПЕТРАКИЕВ

Обект на настоящото съобщение са три непубликувани оловни капачета за ампули от прочутото лекарство териак. За историята, производството и разпространението му е писано от редица автори (Юрукова 1977, 24 – 26; Вачев 1993, 66 – 71; Аладжова 2011, 114 – 116; Марков 2012, 211 – 220 ; Петракиев 2020, 163 – 165 и др.). Публикувани са около 50 капачета, придобити както при археологически разкопки, така и вследствие на откупки и случайни находки[1]. Сред тях са капачета, носещи марката на различни аптеки, произвеждащи лекарството „териак“, както и голямо количество фалшификати, имитиращи оригиналното лекарство. В настоящото съобщение са представени примери както за оригинална, така и за имитираща продукция.

Първият екземпляр е едно капаче за териак от района на гр. Горна Оряховица, част от конфискувани предмети и предадено за съдебна експертиза. То принадлежи към широко разпространената продукция на венецианската аптека „При златната глава“, но от тип, който не е известен в българската научна литература. Диаметърът на предмета е 43 мм, а запазената височина на страничния кант, който е без резба, е 9 – 10 мм (**Табло I. 1**). Паметникът е в доста лошо физическо състояние, като надписът и изображението върху него са почти заличени. В централната част се различава мъжка глава с лавров венец в профил надясно, което е отличителния знак на аптеката „*Alla testa d'oro*“ („При златната глава“). Пред главата едва видимо е представен схематично гербът на Венеция – крилатият лъв на Св. Марко. По периферията се чете силно повреден надпис на латински език „(TER)IACA·(F)·ALLA·(TES)TA·(DOR)O·IN·VEN(E)T“, което в превод гласи: „Фин териак от аптеката „При златната глава“ във Венеция“. В най-външната част е изобразен лавров венец прихванат на четири места с панделки, който обгръща цялата композиция. В случая, по аналогия с други по-добре запазени капачета, е по-правилно да се отбележи, че всъщност той представлява две двойки лаврови клонки, поставени вертикално.

От описанието на представения по-горе паметник става ясно, че схематично представеният герб пред мъжката глава, не е двуглав коронован орел – герба на Австрийската империя, какъвто се среща върху две други подобни капачета, произхождащи от българските земи. Благодарение именно на този хералдичен знак, те се датират най-общо в границите между 1815 и 1848 г. – от Свищов (Герасимов 1963, 279) и Шумен (Жекова 2011, 509)[2]. Друга отличителна разлика се явява използваното определение за качеството на териака. В обнародваното тук капаче по всяка вероятност е изписано „F“, съкратено от *„fina“* (фин), за разлика от по-късните примери, датирани в XIX век, където се използва „P“, от „pura“ (чист). Това виждане е застъпено и от В. Плетньов (Плетньов 2003, 51). Като доказателство може да се приемат и няколко добре датирани, чрез герба на Австрийската империя, капачета от аптеката „При златната глава“ в гр. Триест, където отново е използвано съкращението „P“ (Жекова 2000 – 2001, 159). Тази аптека се явява изнесен по-близо до Османската империя производствен център на едноименната венецианска аптека (Петракиев 2015, 255)[3].

---

[1] След написването на този текст в последните години се публикуваха много нови капачета за териак и се натрупа значително количество изследвания по темата. За актуална информация относно новите проучвания и литература виж: И. Петракиев. Имитативни капачета за териак от венецианската аптека „Alla Testa d'Oro“ от Великотърновско. – В: Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“. Година II (XXXIV), 2018. Изследвания в чест на 60-годишнината на професор доктор по история Красимира Мутафова. Велико Търново, 2018, 578 – 588; И. Петракиев. Капачета за териак на венецианската аптека “Alli due mori” (При двамата маври) от България. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 15, 2019, (под печат); Петракиев, 2020, 161 – 195 и цитираната там литература.

В публикация на М. Николов е поместено едно доста добре запазено капаче от териак от с. Садово, община Сунгурларе, което е идентично на обнародваното тук. То е с подобен диаметър 41 мм. Надписът е същия: „TERIACA F /A/ LLA TESTA DORO IN VENET“. Представена е глава на голобрад мъж в профил надясно, с лента, пред която има изображение, неправилно интерпретирано от автора като малък двуглав орел (Николов 2014, 107). От илюстрацията добре се вижда, че това всъщност е крилатият лъв на Св. Марко, покровителят на Венеция, като и тук лавровите клонки са пресъздадени в същата вертикална композиция (**Табло I. 2**).

Този вид капачета са от по-ранна производствена серия на венецианската аптека, често срещана в Западна Европа и се датира най-условно в периода XVII – XVIII век. В своя статия, У. Клайн описва продадено на аукцион идентично капаче, произлизащо от частна австрийска колекция (**Табло I. 3**). Пред ориентиран надясно антично изглеждащ бюст с лавров венец, който може да е взаимстван от някоя римска монета, е изобразен лъвът на Св. Марко. Изображението е оградено с кръгов надпис TERIACA·F·AL LA·TESTA·DORO·IN·VENET и с един, разделен на четири части, венец от цветя, какъвто се среща като орнамент по краищата на восъчни печати от XVII – XVIII век (Klein 2005, 38). Тук отново се забелязва идентично пресъздаване на лавровите клонки, определени от автора като венец от цветя. Подобно капаче е публикувано и в по-късната статия на У. Клайн.

В същата публикация е поместено още едно напълно сходно капаче с аналогична композиция на венеца, което произхожда от България (**Табло I. 4**). В интернет е публикувано друго, придобито вероятно от аукцион, отново от България. То е с диаметър 44 мм и височина на запазения кант 8 мм (**Табло I. 5**) (Tessera per la teriaca, 2010, 8). При него обаче се забелязва диспропорция в броя на изобразените лаврови листа, като при отделните части на венеца се редуват клонки с 8 и 9 двойки листа.

Съществува и друг вариант на тези капачета, при който клонките са поставени хоризонтално. Клайн публикува две такива, като едното отново произхожда от България (**Табло I. 6**), а другото е без упоменат произход (**Табло I. 7**). При първия пример могат да се преброят само листата на десните клонки на венеца, които са 9 двойки, а при втория отново се забелязва диспропорция. Поради нарушената цялост на капачето, само горните клонки са добре запазени, където отляво са изобразени 10 двойки листа, а отдясно – само 9.

Интересно е да се отбележи, че в по-ранните серии на аптеката „При златната глава“, на които е изписана и годината „1603“, венецът е хоризонтално ориентиран и е представен доста реалистично. Такава ориентация, както вече споменах, се регистрира и при разглежданата тук серия капачета, но с доста стилизирано пресъздаване на венеца. Със същата посока на подреждане има регистрирани представители и от най-късната производствена серия, а именно датираните в периода 1815 – 1848 г., с коронования двуглав орел на Австрийската империя. От тази серия са ми познати само 3 паметника, като при тези от Свищов и Шумен липсва описание на венеца, а поместените в публикациите илюстрации не дават добра представа за начина на подреждане. Единствено при едно отлично запазено подобно капаче, публикувано отново от Клайн, се документира хоризонталната композиция на венеца, който е още по-стилизиран (**Табло I. 8**). Дали тази не толкова видима разлика при изобразяването на композицията на лавровия венец при описаните капачета от териак има отношение към хронологията им или е следствие от различни калъпи, използвани по едно и също време, на този етап не може да се отговори.

---

[2] След предаването на текста за печат са публикувани няколко статии, които обръщат по-специално внимание върху този символ. За повече информация виж: Н. Марков. Бележки по повод намерено наскоро капаче от съдче за териак от Северозападна България. – В: Годишник на Националния археологически музей. Т. 13: In honorem professoris Violetae Volkova-Neseva. Ad multos annos. М. Даскалов и кол. (ред.). София, 2016, 415 – 416; Марков 2012, 215 – 216; Петракиев 2020, 184 – 185.

[3] В статия на Улрих Клайн, която ми бе предоставена след написването на този текст от самия автор, са публикувани оригинално и фалшиво капаче на аптеката в гр. Триест: U. Klein. Theriak-Kapseln und kein Ende. – in: G. Dethlefs, A.Pol, S. Wittenbrink (eds.), Nummi docent! Münzen, Schätze, Funde. Festschrift für Peter Ilisch, 2012, 285-294. Виж също и излязлата по-късно статия на Н. Марков от 2016 г., цитирана в по-горната бележка №2.

Също така въпросът, дали „грешката“ при броя на листата се дължи на неопитност на гравьора или на липсата на достатъчно място по периферията за поставянето на еднакъв брой листенца, на този етап на изследване няма отговор. От друга страна не е невъзможно, това да е следствие на добре изработени фалшификати и то в ателиета в самата Венеция. Може да се допусне, че не всички аптеки имат лиценз. Известно е, че около 40 от тях имат разрешение за производство на териак (Klein 2005, 37). Този вид е съвсем различен от известните груби фалшификати, произвеждани в пределите на Османската империя.

Такъв тип фалшификат е едно капаче за териак, открито при разкопките на църквата „Св. 40 мъченици“ през 1982 г. (**Табло I. 9**). Инвентирано е като оловна капачка под № 4112. Диаметърът му е 41 мм. Кантът, чрез който капачето е затваряло контейнера, е напълно запазен и е с височина 7 мм. При него ясно личи вътрешен ръб в най-долната част на канта, чрез който се е извършвало и самото запечатване. В централната част е изобразена напълно безформена фигура, която вероятно трябва да наподобява известната ни глава в профил надясно. Основание за приемането на този предмет като груб фалшификат на продукцията на аптеката „При златната глава“ е сходният размер – 41 мм, както и част от едва различимия надпис. Самият той се чете изключително трудно, но с помощта на микроскоп се виждат неправилно изписани букви на латиница, заедно с букви от кирилицата – „T_ _IлOлT ... DO_O ... S“. Около него по периферията на капачето е поместен силно стилизиран познатият лавров венец. Композицията е от типа с вертикално поставени клонки, ако предмета се ориентира съгласно запазения надпис и се приеме, че началото му е от буквата „Т“. Разчитането в надписа на вероятното „DORO“, което всъщност е и най-четивната част от надписа, отнася паметника към фалшификат на аптеката „При златната глава“ („*Alla Testa d’oro*“) или на фармацията „При златния щраус“ („*Alla Struzzo d’oro*“). Продукцията на последната е сравнително по-слабо позната и от територията на България има публикувано само едно капаче с марката на тази аптека. То е от Шуменско и е с доста по-малък диаметър – 24/25 мм. Освен това при него липсва външният кръг с лавровия венец (Жекова 2011, 511).

Подобен начин на изписване със смесване на различни букви е засвидетелстван и при друго капаче, имитиращо аптеката „При златната глава“. То е открито по време на археологическите разкопки при църквата „Св. Богородица“ в Габрово и има следния надпис: TEPIЛCA EINA ABЛ TE ГTЛ CIOPO IN VIN(E)T. Диаметърът му е 35 мм, височината на околовръстния ръб е 7 мм (Койчева 1988, 38). Въпросният екземпляр е от първата известна ми производствена серия на венецианската аптека, която е и най-често фалшифицирана. Единствено при нея има изписана годината „1603“, което е и основният датиращ елемент. Изработените фалшификати, върху които също е изписана споменатата година, са произведени в първите десетилетия на XVII век (Плетньов 2003, 50). Разгледаното тук капаче, въпреки сходството при начина на изписване, носи белезите на по-късния тип паметници. Това се потвърждава от по-големия диаметър, както и от стилизираното представяне на лавровия венец. И в двата примера те наподобяват по-скоро един зърнест или точковиден кръг, с по две чертички при всяка точка, имитиращи двойките листа. Клонките са привързани с четири панделки, изобразени с по три вертикални чертички. Напълно идентична е композицията при капачето, публикувано от У. Клайн (**Табло I. 3**). Това дава основание за датирането на този грубо изработен фалшификат най-общо в споменатите вече граници (XVII – XVIII в.).

В още по-лошо състояние е третият публикуван тук екземпляр. Той произхожда от разкопките на хълма „Царевец“ в гр. Велико Търново, при „Балдуиновата кула“. Открит е през 1966 г. и е инвентиран с № 512. Диаметърът му е 41 мм. Липсва каквато и да е част от канта, като запазената дебелина на капачето е под 2 мм (**Табло I. 10**). За съжаление то е почти на сто процента унищожено от ерозия, като е запазен едва доловим силует на глава в профил надясно. Именно това ми дава основание да го отнеса към разглежданата продуктова серия на прочутата венецианска аптека. Поради състоянието, в което се намира, е доста трудно да се прецени, дали става въпрос за оригинално капаче или за фалшификат. Контурът на главата наподобява този на оригиналните, макар това да е твърде условно. Датирането на предмета също е затруднено, но поради споменатите вече прилики може да се помести в границите XVII – XVIII в., в които се датира и цялата разгледана дотук серия.

Известността на лекарството териак, заедно с приписваните му почти чудодейни свойства, го правят изключително популярно и търсено не само в Западна Европа, а и в пределите на Османската империя, чак до края на XIX век. Сред най-известните производствени центрове е Венеция, където около 40 аптеки произвеждат така желаното лекарство. Една от най-реномираните сред тях е именно аптеката „При златната глава“, част от чиято продукция е обект на това изследване.

Оживената търговия, нарасналото търсене и откритите нови пазари дават нов тласък в производството на териак през XVII и XVIII век. Освен лицензираното производство в изнесените по-близо до Османската империя фармации, пазарът постепенно е залят и от огромно количество фалшива продукция. За това свидетелстват множеството фалшиви оловни капачета на най-известните аптеки. Най-популярна сред тях е „При златната глава“, която съответно става и най-често имитираната. Публикуваните тук три капачета за териак, които принадлежат към една широко разпространена нейна серия, представляват само малка част от многообразието на този вид паметници. Бъдещите публикации и по-задълбочени изследвания върху тях ще бъдат от полза за систематизиране и каталогизиране по аптеки и хронология. От своя страна това ще даде един по-обстоен поглед за развитието на фармацията в българските земи.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Аладжова 2011: Д. Аладжова. Похлупачетата за териак от България. – Археология, 2011, 1, 114 – 120.

Вачев 1993: Х. Вачев. За лекарите, аптекарите и някои лекарствени средства праз XVI – XVII век. – В: Сб. Международна здравна фондация „Св. Панталеймон“. Велико Търново, 1993, 66 – 75.

Герасимов 1963: Т. Герасимов. Оловни похлупачета за опаковка на венециански териак. – Известия на Археологическия институт, XXVI, 1963, 277 – 280.

Жекова 2000 – 2001: Ж. Жекова. Оловни капачета за опаковка на венециански териак от региона на Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, 15 – 16, 2000 – 2001, 158 – 161.

Жекова 2011: Ж. Жекова. По пътя на териака в България. – В: Оттука започва България, Шумен 2011. Материали от Втората национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България – Шумен, 14 – 16.05.2010 година“. Шумен, 2011, 508 – 515.

Николов 2014: М. Николов. Оловни капачета на ампули от териак от землището на с. Садово, община Сунгурларе. ‑ Известия на музеите от югоизточна България, XXVI, 2014, 105 – 107.

Койчева 1988: К. Койчева. Оловно капаче за териак. – Нумизматика, 1988, 3, 38 – 40.

Марков 2012: Н. Марков. Бележки за разпространението на имитацията на венециански териак по българските земи през Османския период. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 8, 2012, 211 – 220.

Петракиев 2015: И. Петракиев. Капаче за териак от хълма Царевец. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 11, 2015, 251 – 258.

Петракиев 2020: И. Петракиев. Капачета за териак на венецианската аптека “Alla Testa D’oro” с годината 1603 от България. Опит за типология. – В: ACTA MUSEI VARNAENSIS, XIII. История и култура на България и българите (IX – XIX в.). Исторически изследвания и археологически приноси в памет на проф. д-р Валентин Плетньов, Варна, 2020, 161 – 195 (под печат).

Плетньов 2003: В. Плетньов. Капачета за ампули за териак от Варна. – Археология, 2003, 1, 49 – 51.

Юрукова 1977: Й. Юрукова. Рядък монетовиден паметник – оловно похлупаче за териак. – Нумизматика, 1977, 4, 24 – 28.

Klein 2005: U. Klein. Von Paradies zu Paradies: Theriak und Theriak – Kapseln. – Schweizerische Numismatische Gesellschaft, 2005, 55, 35 – 42.

Tessera per la teriaca 2010: Tessera per la teriaca. (2010). Извлечено на 05.11.2015 от

http://www.lamoneta.it/topic/66189 – tessera – per – la – teriaca/page – 8

ТЕКСТ КЪМ ИЛЮСТРАЦИИТЕ:

Табло I. 1. Капаче за териак от Горнооряховско[4].

Табло I. 2. Капаче за териак от с. Садово, Сунгурларско (по Николов, 2014, 108).

Табло I. 3. Капаче за териак (по Klein, 2005, 38).

Табло I. 4. Капаче за териак от България (по Klein, 2005, 40).

Табло I. 5. Капаче за териак от България (Tessera per la teriaca. 2010). Извлечено на 05.11.2015 от http://www.lamoneta.it/topic/66189 – tessera – per – la – teriaca/page – 8).

Табло I. 6. Капаче за териак от България (по Klein, 2005, 41).

Табло I. 7. Капаче за териак (по Klein, 2005, 42).

Табло I. 8. Капаче за териак (по Klein, 2005, 39).

Табло I. 9. Капаче за териак от църквата „Св. 40 мъче-

---

[4] Благодаря на доц. д-р Павлина Владкова за предоставената ми възможност за публикуване.

ници“, гр. Велико Търново, открито при археологически разкопки ръководени от доц. д-р Константин Дочев и ст. н. с. Атанас Попов през 1982 г. в кв. XLV_3 на дълбочина 6,00 м. Инв. № 4112. Диаметър – 41 мм. Височина – 7 мм. Съхранява се във фонда на „Филиал НАИМ – Велико Търново“[5].

Табло I. 10. Капаче за териак от разкопки при „Балдуинова кула“, хълма „Царевец“, гр. Велико Търново. Открито е в кв. XVII/25 през 1966 г. при археологически разкопки ръководени от н. с. Въло Вълов. Инв. № 512. Диаметър – 41 мм. Височина – 2 мм. Съхранява се във фонда на „Филиал НАИМ – Велико Търново“.

UNKNOWN SERIES OF LIDS FOR TERIAC OF THE AT THE GOLDEN HEAD PHARMACY IN VENICE

Iliyan PETRAKIEV

(Summary)

The work presents three lead lids for ampoules for the famous remedy of teriac coming from the region of Veliko Tarnovo. The first one belongs to the broadly spread production of the Venetian pharmacy *At the Golden Head* although of a type not yet known in the Bulgarian academic literature. It is rather damaged as the inscription and the representation on it are almost erased. One can distinguish a male head with a laurel wreath in a profile to the right being the trademark of *Alla testa d'oro* Pharmacy. The coat of arms of Venice is represented schematically and now barely visible in front of the head - the winged lion of St. Mark. A now damaged inscription in Latin runs along the periphery – (TER)IACA-(F)-ALLA-(TES)TA-(DOR)O-IN-VEN(E)T – reading in translation: *Fine teriac from the At the Golden Head Pharmacy in Venice*. In the outermost sector of the lid two pairs of laurel twigs have been represented in a vertical composition. Its diameter is 43 mm, and the preserved height of the side binding which is not threaded – 9 – 10 mm (fig. 1).

The second lid is a falsification roughly executed. It was discovered in 1982 during the excavations of the 40 Holy Martyrs Church (fig. 9). Its diameter is 42 mm. The binding by which it has closed the container is completely preserved, 7 mm in height. At its lowest sector one can clearly distinguish an inner edge serving to seal the ampoule. The central part displays a completely formless figure which probably had to resemble a head to the right known by similar pieces. The reason to define this lid as a crude counterfeit of the *At the Golden head* Pharmacy's production is the similar size – 41 mm and a fragment of the barely distinguishable inscription. The latter is hardly readable with the help of a microscope showing Latin letters written incorrectly altogether with Cyrillic letters – T_ _ IлOлT...DO_O...S. The known laurel wreath in a composition of vertically arranged twigs is presented highly stylized along the periphery.

The third lid here presented is in a very bad condition. It comes from the excavations on the Tsarevets Hill in Veliko Tarnovo found in 1966. Its diameter is 41 mm. The binding is entirely missing, and the well preserved thickness of the lid is less than 2 mm (fig. 10). Unfortunately, it is almost entirely destroyed by corrosion as only a silhouette of a head to the right has remained barely perceptible. It is this circumstance that gives us grounds to relate the piece to the production series of the famous Venetian pharmacy. Due to the state it has been found in, it seems difficult to judge if the lid is original or a falsification. The outline of the head is similar to the one on the originals although this is rather conditional.

Most probably the lids here discussed belong to the same production series of the *At the Golden Head* Pharmacy in Venice. They demonstrate both its original production and its rough imitation. This series often appeared in the Western Europe dating from the 17th – 18th c. in general.

---

[5] Благодаря на проф. д-р Константин Дочев за предоставената ми възможност да публикувам това и следващото капаче. През 2019 г. и двата паметника са предадени във фонда на РИМ – Велико Търново.

ТАБЛО I.

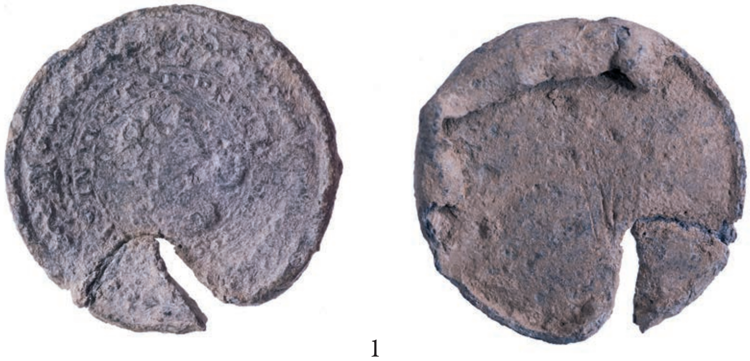

1

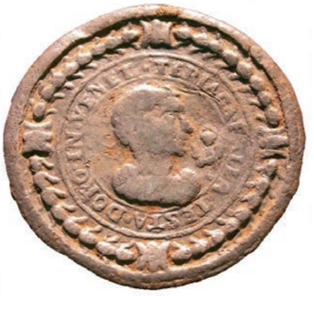

2

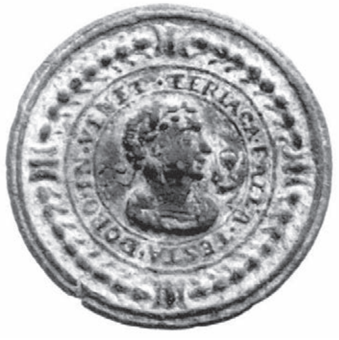

3

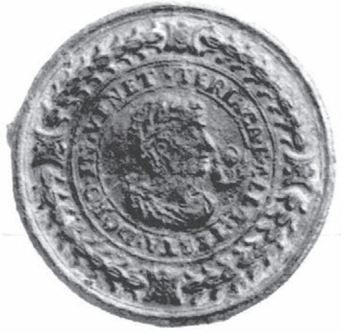

4

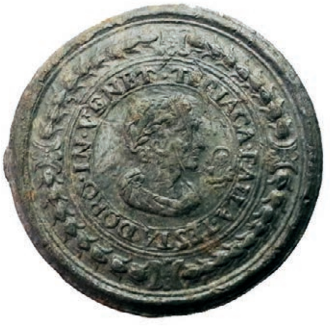

5

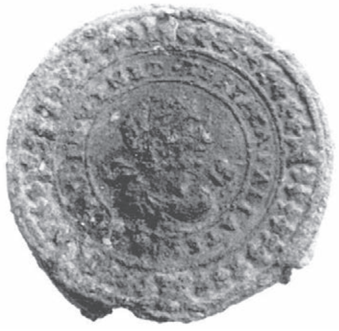

6

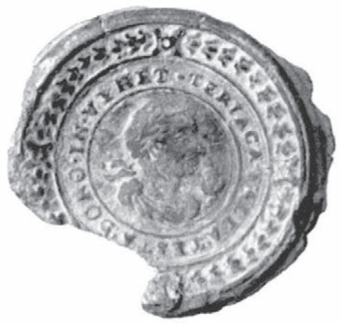

7

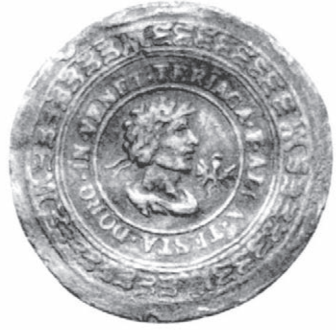

8

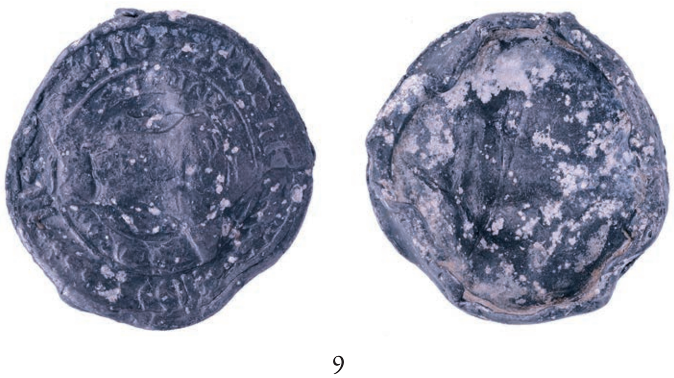

9

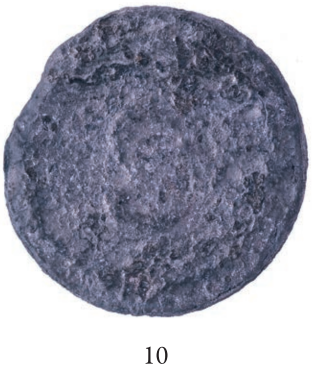

10